

**Časopis za sodelovanje
humanističnih in naravoslovnih ved,
za psihologijo in filozofijo**

**Morala v NOB in v sodobni jugoslovanski
družbi**

Križnar, Oreb, Tozi, Ibrahimpašić, Škarić
Rus

Razprave iz logike in filozofije jezika

Putnam, Donnellan, Rey, Jerman, Miščević,
Pediček, Kunst-Gnamuš, Knap-Ule

**Filozofske, psihološke in druge
družboslovne razprave**

Pihler, Potrč, Klemenčič, Južnič, Motaln,
Pogačnik, Rutar, Jurman, Lamovec in drugi

Anthropos

UDK 3

Leto 1985, številka I - II

ČASOPIS ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH IN NARAVOSLOVNIH VED, ZA PSIHLOGIJO IN FILOZOFIJO

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani
izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo
in skupina družboslovnih delavcev

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, Janez Gregorač, dr.
Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cveta Mlakar, dr. Janek
Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus,
dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), **dr. Milica Bergant** (pedagogika), **Zvonko Canjko**
(sociologija), **Gabi Čačinovič-Vogrinčič** (psihologija), **dr. Ludvik Čarni** (socio-
logija), **dr. France Černe** (ekonomija), **dr. Frane Jerman** (filozofija), **dr. Stane**
Južnič (politologija), **dr. Valentin Kalan** (filozofija), **dr. Boris Majer** (filozofija),
dr. Vid Pečjak (psihologija), **dr. Vojan Rus** (filozofija), **Stane Saksida** (socio-
logija), **dr. Fran Zwitter** (zgodovina)

Odgovorni urednik: dr. Janez Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tajnica uredništva: mag. Irena Gantar-Godina

Lektor: Mihael Hvastja

Načrt platnic in opreme: ing. Edita Kobe

Časopis ima 4—6 številk letno. Rokopisov ne vračamo

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12

Telefon 332-611, int. 319

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite
na tekoči račun 50100-678-46236

Letna naročnina za posameznike 200 din, za delovne organizacije 300 din.

Cena enojne številke 50 din, dvojne številke 100 din.

Stavek in tisk: ČGP »DELO«, Ljubljana

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s finančno podporo Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Slovenije in Izobraževalne skupnosti Slovenije

Anthropos

Morala v NOB in v sodobni jugoslovanski družbi
Razprave iz logike
Jezik kot dejavnost
Filozofske razprave
Psihološke, pedagoške
in druge družboslovne razprave

VSEBINA

(Anthropos, št. 1—2/85)

I. MORALA V NOB IN V SODOBNI JUGOSLOVANSKI DRUŽBI

- 7 I. Križnar: Aktualnost revolucionarnih tradicij ZK na področju morale
- 18 M. Oreb: Družbena angažiranost in revolucionarnost: Bistvene določitve lika komunista
- 26 D. Tozi: Spremembe v razredno-socialni strukturi jugoslovanske socialistične samoupravne družbe in njen vpliv na moralni lik člana ZK
- 33 M. Ibrahimpašić: Socialno-psihološki vzroki oportunitizma
- 39 S. Škarić: Moralna vprašanja opravljanja političnih funkcij
- 46 V. Rus: O nekaterih posebnostih socialne strukture jugoslovanske družbe in morale

II. RAZPRAVE IZ LOGIKE IN FILOZOFIJE JEZIKA

- 65 H. Putnam: Ali je semantika možna?
- 79 K. Donnellan: Referenca in določne deskripcije
- 96 G. Rey: Razlog za dvom v obstoj zavesti
- 130 I. Jerman: Problemi in zasnova logike pri holistično dinamičnem pojmovanju življenja
- 144 N. Miščević: Pogovor o razmerju logike in lingvistike
- 151 Okrogla miza o razmerju logike in lingvistike (rokopisov)
- 175 F. Pediček: Pedagoški pogled na filozofičnost znanstvenega jezika
- 180 O. Kunst-Gnamuš: Protislovja komunikacije
- 195 Knap — Ule: O pomenu matematike v Marxovi misli (ob branju Marxovih matematičnih

III. JEZIK KOT DEJAVNOST

- 205 Diskusija ob izidu knjige dr. Nenada Miščevića »John Langshaw Austin — Jezik kot dejavnost«

IV. FILOZOFISKE RAZPRAVE

- 235 B. Pihler: Techné — poiesis — praxis
- 245 M. Potrč: Realno in mit pri teoriji zgodovinske razlage
- 259 J. Klemenčič: Človek — filozof kot socialno bitje
- 276 S. Južnič: Teorija znanosti — geneze fizikalnih paradigem
- 294 V. Motaln: Quinov izbor aksiomov skozi vsa dela o teoriji množic

V. PSIHOLOŠKE, PEDAGOŠKE IN DRUGE DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

- 307 V. Pogačnik: Struktura osebnosti in individualne vrednote
- 318 D. Rutar: Bazični psihoanalitični koncepti
- 331 B. Jurman: Inteligentni proti nadarjenim
- 344 T. Lamovec: Telesna drža in uravnavanje emocij
- 354 Polič-Miš: Zaznavanje ogroženosti posameznih skupin prometnih udeležencev
- 362 Pediček: Nova paradigma teorije ter prakse vzgoje in izobraževanja
- 386 J. Širec: Sistemskoteoretske značilnosti učnih ciljev
- 392 V. Godina: Bipolarnost socializacijskega procesa
- 404 I. Bernik: Oblast, norme in sankcije ter družbena neenakost
- 414 I. Kosovel: Iniciacijsko oblikovanje čutnosti in menjalna razmerja

Morala v NOB in v sodobni jugoslovanski družbi

Objavljamo izbor referatov s posvetovanja »Mesto, vloga in lik člana ZK v socialistični samoupravni družbi«, ki je bilo oktobra 1984 v Kumrovcu.

Uvodni referat Ivana Križnarja v tej rubriki objavljamo tudi kot izviren prispevek ob 40-letnici osvoboditve Jugoslavije in Slovenije, saj na znanstveno kritičen način zgoščeno prikaže in ovrednoti moralno izkustvo narodnoosvobodilnega in delavskega gibanja v Sloveniji v letih 1941 do 1945, ki ga je nujno smiselno razviti v sedanjih kriznih razmerah kot močan vzgon za preboj iz gospodarske krize v kvalitetnejše gospodarstvo in v višjo stopnjo socialistične samoupravne družbe.

Aktualnost revolucionarnih tradicij ZK na področju morale

IVAN KRIŽNAR

Znano je, da se moralna načela oblikujejo v vsakdanjem življenju in se z njim vred spreminjajo, čeprav se s tradicijo v njih ohranjajo elementi preteklosti. Preprostemu človeku velja kot moralno tisto, kar se mu zdi dobro, pravično in pošteno. Tako ocenjevanje moralnega je seveda lahko močno subjektivno, saj je objektivno moralno samo takšno ravnanje, ki v konkretnih razmerah, ob upoštevanju družbenih potreb in možnosti, največ prispeva k razvoju človečnosti posameznika in družbe, to je k čim večji enakopravnosti, pri kateri je svoboda posameznika omejena samo s svobodo — in ne s privilegiji — drugih.

Različni in nasprotujoči si interesi posameznih družbenih razredov in slojev so tudi na Slovenskem v zgodovinskem razvoju oblikovali poleg splošnih še različna in tudi nasprotujoča si moralna načela in vrednote. S fašistično okupacijo so svoja načela o odnosih med ljudmi hoteli uveljaviti še okupatorji, ki so kot gospodarji in čisti »Arijci« povesod nastopali v odnosu do slovenskega prebivalstva superiorno. V takih razmerah so moralna načela in vrednote posameznih skupnosti dobile izrazito idejnopolitični ton. Družbeni odnosi med fašistično okupacijo in narodnoosvobodilno vojno so bili zelo zaostreni — tako zaradi tuje oblasti kot zaradi njene nacionalno šovinistične totalitarnosti. Moralnopolitična načela posameznih družbenih skupnosti med seboj niso dopuščala sožitja in ne tolerantnosti. Slo je za Slovencem vsiljeno »totalno« vojno, v kateri zlasti okupatorji in narodni izdajalci niso priznavali običajne legitimnosti in legalnosti in niso upoštevali mednarodnega vojnega prava.

V svojem prispevku se bom omejil le na temeljna moralnopolitična načela in vrednote ter metode delovanja osvobodilnih sil slovenskega naroda; kot nekdanji partizan in zgodovinar si vam jih bom prizadeval predstaviti v luči lastnih izkušenj in sporočil v ohranjenih dokumentih. Takratno življenje in boj za obstanek slovenskega naroda si bom prizadeval predstaviti celovito, kajti golo naštevánje moralnih načel brez upoštevanja konkretnih razmer bi se moglo sprevreči v abstraktno moraliziranje.

Nobenega dvoma ni, da je velika večina Slovencev v svojem interesu sprejela moralnopolitična načela narodnoosvobodilnega boja in se po njih

ravnala tudi za ceno osebnega trpljenja, zavedajoč se, da bi bile sicer žrtve še večje. Takemu ravnanju gre zasluga, da je bil program Osvobodilne fronte skoraj v celoti izpolnjen. Drugo, na kar moram opozoriti, pa je dejstvo, da so se nazori o družbenih odnosih do danes že tako spremenili, da se zdijo nekatere takratne moralne norme nestvarne in zato marsikdo niti ne verjame, da se je po njih ravnalo veliko ljudi. Prav tako se glede metod delovanja narodnoosvobodilnih sil v tisku pojavljajo tudi napačne ocene, da pri izvajanju programa OF ni šlo za spoznano zavestno ravnanje ljudi, marveč za prisilo političnih in vojaških organov po stalinističnem vzoru.

Slovenski narod se je po tuji zasedbi in kapitulaciji kraljeve jugoslovanske vojske znašel v izjemno težkih okoliščinah. Medtem ko so se v zadnjem stoletju stotisoči Slovencev morali izseliti na tuje in je primorske Slovence po prvi svetovni vojni papperiziral in raznarodoval italijanski fašizem, koroški Slovenci pa so bili z Avstrijo vred leta 1938 priključeni nacistični Nemčiji ter nasilno raznarodovani, so si aprila 1941 jugoslovanski del slovenskega ozemlja razdelili nemški, italijanski in madžarski osvajalci. Italija in Madžarska sta si zasedeno ozemlje priključili, nemški okupator pa si je z množičnim izgonom slovenskega življa in z naseljevanjem Nemcev priključitev pripravljaj. Po načrtih okupatorjev je bli slovenski narod, živeč na stičišču fašistične Italije in nacistične Nemčije, obsojen na uničenje. Kljub temu je vodilni del slovenskih buržoaznih politikov, ki so bili pred vojno polni narodnih fraz in so zaradi »višjih narodnih koristi« oporekali upravičenosti razrednega boja proletariata, po tuji zasedbi sodeloval z okupacijskimi oblastmi. Ker je s tem povsem izdal temeljni slovenski narodni interes, je izgubil moralno pravico še naprej nastopati v imenu slovenskega naroda.

Ob takem ravnanju nekdanjih narodnih predstavnikov so morale spodbuditi, organizirati in voditi boj za obstoj, osvoboditev in združitve slovenskega naroda nove sile slovenske družbe. Na pobudo KP Slovenije so se vse patriotične sile začele povezovati v enotno vsenarodno fronto za osvoboditev, ki je bila temeljni skupni interes vseh Slovencev, ne glede na njihovo socialno, politično in idejno pripadnost. Reševanje vseh drugih družbenih vprašanj je OF prepustila demokratični odločitvi po osvoboditvi.

Osvobodilni boj slovenskega naroda ni bil naperjen proti italijanskemu in nemškemu narodu, marveč zoper okupacijo in fašistično zaslužnjenje. Vojake okupacijskih vojska je OF pozivala, naj ne bodo orodje fašističnih vlad, ki jemljejo svobodo svojemu in drugim narodom. Razglašala je, da je usoda slovenskega naroda bolj kot kdajkoli prej povezana z usodo drugih jugoslovanskih narodov in vseh protifašističnih sil sveta. To sodelovanje je moglo biti uspešno samo ob spoštovanju pravic slehernega naroda do svobode in samoodločbe ter ob priznanju popolne enakopravnosti ter sožitja, ne glede na različno družbenoekonomsko ureditev. Tu so korenine federativne Jugoslavije, pa tudi neuvrščenega gibanja.

Uničenje slovenskega naroda je bilo zaradi takojšnjega začetka izvajanja okupatorjevih raznarodovalnih načrtov mogoče preprečiti samo s takojšnjo oboroženo vstajo. Zato je bila za slehernega slovenskega rodoljuba temeljna dolžnost sodelovati v tem boju z vsemi svojimi močmi. Kakršnokoli odlaganje narodnoosvobodilnega boja in dopuščanje, da bi drugi narodi sami krvaveli

v boju proti skupnemu sovražniku, je bilo obsojeno kot nemoralno. Zaradi velike vojaške premoči okupatorjev je bilo mogoče preprečiti okupatorjeve namene samo tako, da so se komunisti in drugi patrioti, ki so se najprej zavedli nujnosti oborožene vstaje, pričeli bojevati in s tem množicam pokazali možno rešitev.

Prvi partizanski borci — v veliki večini delavci in komunisti — so prevzeli nase najtežja bremena in žrtve, ne da bi za to terjali kakršnekoli posebne pravice. Sleherni med njimi se je moral sprijazniti z življenjem v gozdovih ali v globoki ilegali v mestu; moral je biti pripravljen na to, da ga okupator ne prizna niti kot sovražnega vojaka in vojnega ujetnika, saj je bil ob morebitnem zajetju označen kot zločinec, izpostavljen mučenju in usmrčitvi, okupatorji so njegovo družino izgnali na tuje, njegove svojce pa določili za talce v povračilnih ukrepih za partizanske akcije. Prvi partizani so vzdržali hude težave le ob zavesti, da je njihov boj pravičen, saj so se borili na svoji zemlji, za osvoboditev in enakopravnost svojega in vseh narodov. S prenašanjem težav in žrtv so si prvoborci pridobili ugled, zaupanje in pomoč prebivalstva, ki ga je politično prebujala in organizirala Osvobodilna fronta. Partizansko vojsko je velika večina prebivalstva podpirala, čeprav so okupatorji tako pomoč ob morebitni izsleditvi najstrožje kaznovali, nemalokrat s smrtjo. Kljub temu je bilo treba v boju vztrajati; žrtve bi bile še večje, če z vstajo ne bi preprečili izгона stotisočev Slovencev in mobilizacije v vojsko fašističnih držav, kjer bi morali služiti pri zaslužnjevanju svojega in drugih narodov.

Narodnoosvobodilno gibanje je moglo biti uspešno samo kot enotno vsenarodno gibanje. Sleherni Slovenec bi se moral zavedati, da samo boj za obstoj in osvoboditev slovenskega naroda kot celote in zmaga demokratičnih sil nad fašizmom zagotavljata tudi njegovo narodno identiteto, obstoj in osvoboditev. Kdor tega temeljnega interesa ni spoznal in uskladi svojih osebnih stremiljenj z interesi svoje narodne skupnosti, je kršil borbena narodna enotnost. Obsojeno je bilo rušenje te enotnosti zaradi kapitulantstva pred okupatorji ali razrednih, političnih in idejnih interesov, in to tako sektaštvo komunistov do nekomunistov, ateistov do vernih ljudi ali delavcev do kmetov in izobražencev, kakor tudi neborbenost omahljivcev. Borbeno enotnost slovenskega naroda so rušili tisti, ki niso bili za takojšnjo akcijo, ker niso bili pripravljeni na žrtve za narodno osvoboditev, in tisti, ki so sodili, da jim demokratično ljudsko gibanje lahko ogrozi privilegirani družbenoekonomski položaj. Narodno odpadništvo in izdajstvo pa je bilo izdajanje pripadnikov osvobodilnih sil in njihovih skrivnosti okupatorju, kakor tudi pomoč sodelavcev okupatorjev pri ustanovitvi slovenskih oboroženih enot, s pomočjo katerih so hoteli sovražniki narodnoosvobodilni boj zatreti. Ker so iz strahu pred gibanjem, ki je imelo ljudski značaj, okupatorjem največ pomagali predstavniki pred vojno vladajoče buržoazije, je dobilo narodno izdajstvo razredni pečat. Spričo širine narodnoosvobodilnega gibanja sodelovanja z okupatorji iz razrednih razlogov seveda ni mogoče upravičevati z nobenimi ideološkimi razlikami med Slovenci.

Nasilnemu raznarodovanju in genocidu so bili izpostavljeni pripadniki vseh generacij, saj okupatorji niso prizanašali ne moškim ne ženskam, ne

otrokom in tudi ne starcem. Ogrožanje vseh je združilo vse generacije v skupni boj, oblike njihove intenzivnosti pa so bile seveda odvisne od stvarnih možnosti in sposobnosti posameznika za boj. Mladim in ženskam je njihova množična vključitev v boj tudi na najodgovornejših mestih in v operativnih enotah zagotavljala ne le formalno, marveč tudi dejansko enakopravnost. Temelj enotnosti sta bila enakopravnost in svobodno izpovedovanje svoje narodnosti, svetovnega nazora in verskega prepričanja. Združeval jih je skupni boj za obstoj, osvoboditev in človečnost, združevalo jih je medsebojno spoštovanje brez nacionalne, ideološke in verske nestrpnosti. Posameznika so ljudje cenili po njegovih osebnih vrlinah in dejanjih v boju za temeljno vredoto vseh Slovencev — narodno osvoboditev.

Uspeh osvobodilnega gibanja je bil odvisen od množičnosti, kajti samo množičnega gibanja okupatorji niso mogli nikoli zatreti. Narodnoosvobodilno gibanje je moglo biti res množično samo z upeljavanjem najrazličnejših oblik upora in boja, pri čemer so morale biti iniciativa, ustvarjalnost in izvrinna dejavnost slehernega rodoljuba ne le dopuščene, marveč tudi neprestano spodbujane, kar velja tudi za razvijanje sposobnosti za izbiro najustreznejših oblik in sredstev boja. Temeljni pogoj za razvijanje take samostojnosti in lastne ustvarjalnosti ni bilo le politično prepričevanje o nujnosti usklajevanja interesov, marveč tudi medsebojno zaupanje in priznavanje enakopravnosti vseh dejavnikov. Množična osvobodilna dejavnost, ki je bila enotna po svojem namenu in različna po svojih oblikah, je temeljila na narodni osvoboditvi kot skupnem temeljnem interesu vseh rodoljubov, na težnji večine po enakopravnosti in na načelu, da je demokratično tisto, kar terja večina. Kakršenkoli poizkus prikazati danes to gibanje kot uniformirano, brez pobude posameznikov, je v nasprotju z zgodovinskimi dejstvi.

Brez ustrezne organiziranosti in usklajenosti neprestanih množičnih osvobodilnih dejavnosti, ki jim okupatorji niso mogli biti kos, ne bi mogli izpolniti osvobodilnega programa. Svojo organiziranost je moralo narodnoosvobodilno gibanje prilagajati konkretnim razmeram in izvajanju konkretnih nalog. Osvobodilna fronta je povezovala pripadnike vseh generacij, obeh spolov, družbenih razredov, slojev in idejnih ter predvojnih političnih skupin, razen tistih, ki so začele takoj sodelovati z okupatorji. V okviru OF je delovala KP Slovenije kot enakopraven dejavnik in šele s svojo dejavnostjo, s svojim velikim prispevkom k uspehu, doseženem za ceno hudih žrtev med partijskim članstvom, si je pridobila vodilno politično vlogo. V okviru OF so delovale organizacije posameznih družbenih skupin (Zveza slovenske mladine, Slovenska protifašistična ženska zveza, Delavska enotnost idr.) in organizacije posameznih dejavnosti, med katerimi je bila najpomembnejša narodnoosvobodilna vojska kot oborožena pest slovenskega naroda in sestavni del NOV in PO Jugoslavije. Dejavnosti teh organizacij so se med seboj prepletale in dopolnjevale ter ena drugo omogočale.

Narodnoosvobodilno gibanje je imelo že spočetka izjemno moralno moč, ob tem pa le skromno materialno podlago, saj ni imelo institucionaliziranega zaledja, iz katerega bi se osvobodilne sile oskrbovale. Z bojem je bilo treba začeti brez skladišč orožja, opreme in hrane, s skromnimi sredstvi, ki so jih ljudje skrili ob razpadu kraljeve jugoslovanske vojske. Mnogo orožja in

opreme so si morali borci priboriti tudi za ceno hudih žrtev. Narodno-osvobodilno gibanje je razpolagalo samo s sredstvi, ki so jih zbrale organizacije OF. Na prvem osvobojenem ozemlju spomladi 1942, v večjem obsegu pa šele po kapitulaciji Italije, ko je narodnoosvobodilno gibanje že imelo plebiscitarno potrjene elemente državnosti, so izvoljeni NOO mogli naložiti prebivalstvu splošno obveznost tudi za materialno oskrbovanje narodno-osvobodilne vojske. Vsaka potratnost materialnih sredstev je bila nemoralna. Cenjena je bila sposobnost, doseči z majhnimi materialnimi sredstvi velike učinke, čeprav je bilo za to potrebno mnogo trdega dela. Tehniko so v veliki meri nadomeščale iznajdljivost, prizadevnost in hrabrost. Posebna pozornost je veljala človeku, zato je bila izjemno zahtevna dolžnost reševanje ranjencev z bojišč. Borci so jo izpolnjevali ob izpostavljanju svojega življenja, saj so samo tako uveljavljali pravilo, po katerem bodo v podobnih okoliščinah tudi sami deležni pomoči soborcev. Množica ljudi se je ravnala po opisanih moralnopolitičnih načelih, saj so spoznali, da je to nujna in edina možna pot do najvišje vrednote — osvoboditve slovenskega naroda, s tem pa tudi vsakega Slovenca, ob skupni zmagi vseh protifašističnih sil sveta nad fašizmom.

Medsebojni odnosi med partizani in pripadniki OF so se oblikovali v vsakdanjem življenju in boju za obstoj in osvoboditev v skladu s programskimi načeli OF. Na njihovo oblikovanje so vplivali pozivi in prepričevanje organizacij Osvobodilne fronte, odločbe partizanskih poveljstev in odloki organov ljudske oblasti. Ker so prve partizanske enote sestavljali predvsem delavci in komunisti, so poleg stremljenj po narodni osvoboditvi v gibanje vnašali revolucionarno delavsko miselnost o nujnosti uveljavitve enakopravnega družbenoekonomskega položaja vseh ljudi po narodni osvoboditvi. Med ta stremljenja sodijo tudi vrednotenje človeka po njegovem ustvarjalnem delu in dejanski pripravljenosti na žrtve za skupno stvar, kakor tudi iskrenost, osebna skromnost, poštenost, posebej pa še odgovornost za dosledno izvajanje demokratično sprejetih sklepov, kar omogoča usklajeno in učinkovito dejavnost.

Za narodnoosvobodilno gibanje — zlasti za del, ki je deloval na dosegu okupatorjevih posadk — so bile posebej v začetnem obdobju dragocene izkušnje komunistov iz časov njihovega ilegalnega delovanja. Številne naloge je bilo treba opraviti prikrite pred okupatorji. Konkretnih načrtov, akcij in imen sodelavcev v njih nihče ni smel izdati sovražniku. Veljalo je pravilo, da o konkretni ilegalni dejavnosti nihče ne sme vedeti več, kot je bilo to potrebno za izpolnitev njegove naloge. Kogar je okupator zajel ali aretiral, je čutil moralno dolžnost, da ščiti narodnoosvobodilno gibanje in zato ni smel ničesar povedati o svojih sodelavcih in načrtovanih akcijah niti takrat, kadar je bil med zaslišanjem izpostavljen najhujšemu mučenju ali smrti on sam ali člani njegove družine. Izdaja skrivnosti sovražniku je veljala poleg oboroženega boja proti osvobodilnim sila za zločin, saj je sovražniku omogočala najhujše udarce po gibanju. Skrb za ohranitev človeškega dostojanstva in pripadnosti lastnemu narodu je bila pri mnogih jetnikih močnejša od strahu pred mučenjem in smrtjo. Moralna moč, ki je rasla iz prepričanja o visokih ciljnih gibanja, je omogočala ljudem prenašati nečloveške napore, mučenja in

ponižanja. Mnogi ujeti partizani in aretirani aktivisti OF so umrli kot zvesti pripadniki osvobodilnega gibanja z zavestjo, da so s svojim junaštvom demoralizirali sovražnika in tudi s tem pripomogli k uspešnemu osvobodilnemu boju.

Ves čas NOB je večja pozornost kot predpisom veljala seznanjanju borcev z nujnostjo uveljavljanja enakopravnih odnosov med ljudmi in narodi ter spoznanju, da je treba manj pomembna stremjenja podrediti ključnemu cilju — narodni osvoboditvi, ki bo omogočil uresničitev tudi drugih stremljenj. Pozornost pa je veljala tudi spoznanju, da mora sleherni človek razen svojih hotenj upoštevati tudi hotenja drugih ljudi. Zato so bile kazni za kršenje temeljnih moralnopolitičnih načel med pripadniki osvobodilnega gibanja sicer ostre, vendar redke, ker je vsakdo vedel, da z njihovim kršenjem škoduje osvobodilnemu gibanju kot celoti in s tem tudi samemu sebi. Vodstvo NOB pa si je tudi na Slovenskem že zgodaj prizadevalo uzakoniti temeljne medsebojne odnose in s tem preprečiti samovoljo posameznika, osebno maščevalnost in podobno. O tem nam priča tudi partizanski zakon, ki ga je sprejelo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sredi julija 1941. Njegove določbe so enostavne in vsem razumljive ter za veliko večino rodoljubov sprejemljive, saj določajo enakopravnost med borci. Iz partizanskega zakona vemo, da so v partizanske oddelke vstopali ljudje z visoko moralno zavestjo, ki so prostovoljno, ne glede na svoje politično, versko ali nacionalno pripadnost, »vse svoje sile in svoje življenje posvetili osvobodilni stvari slovenskega naroda in delovnega ljudstva . . . Partizan mora imeti čvrst značaj: iskren mora biti nasproti poveljniku in tovarišem, globoko vdan osvobodilni stvari svojega naroda in delovnega ljudstva, potrpežljiv in poln samoobvladovanja v vsakdanjih naporih, biti mora hraber, iniciativen, hladnokrven, odločen v borbi s sovražnikom, skromen, nesebičen in tovariški . . . Partizanska disciplina . . . mora izhajati iz zaupanja in sodelovanja, a ne iz strahu pred kaznijo . . . Partizan ne sprejema nobenih osebnih materialnih nagrad. Notranja zavest in prepričanje, da se bori za svoj narod in delovno ljudstvo, je tista gonilna sila, ki ga žene, da opravlja požrtvovalno in nesebično svoje težko delo. Ljubezen in podpora ljudskih množic sta mu največja nagrada . . . Ne sme se pregrešiti in omadeževati z dejanji nasilja nad delovnim ljudstvom ne glede na politično in nacionalno pripadnost. Partizan ne sme samovoljno posegati v imovino delovnega ljudstva . . . Biti mora najnesebičnejši zaščitnik delovnega človeka . . . dostojno mora ravnati z ranjenim ali ujetim sovražnikom . . . ne sme žaliti verskega čuta svojega tovariša — vernika, ki bo prav tako kakor drugi partizani žrtvoval vse svoje sile osvobodilni stvari slovenskega naroda«. Velika večina partizanov se je ravnala po teh načelih, kot povsod v življenju pa vseh načel le niso vsi dosledno spoštovali. V tem se kaže vpliv konkretnih razmer na zavest in ravnanje ljudi, kar terja od subjektivnih sil nenehno budnost in kritičnost.

Komunistična partija Slovenije je med NOB razvijala svojo dejavnost v mejah programa OF. Kot njeno borbena jedro pa pred nikomer ni skrivala svojega dolgoročnega programa — torej tega, da si bo po osvoboditvi prizadevala uveljaviti socializem, zato je tudi po dolomitski izjavi ohranila svojo organizacijo. V Ljudski pravici, glasilu KPS, dne 1. februarja 1943 beremo v

članku Korenine Bele garde: »KPS predstavlja voljo in težnje najbolj teptanega dela slovenskega naroda, voljo in težnjo slovenskih delavcev, bajtarjev, malih kmetov in obrtnikov, skratka slovenskega delovnega ljudstva...« KPS je poudarjala, da enakopravnost terjajo delovni ljudje, torej velika večina prebivalstva in da bo zato odločitev za socializem demokratična. V perspektivo povojne družbe je vnašala zahteve delovnih ljudi po odpravi razrednega izkoriščanja in zatiranja. Terjala je torej take odnose, v katerih se bo mogel vsakdo enakopravno vključiti v proizvodnjo s svojimi ali skupnimi proizvodjalnimi sredstvi. Bila je proti zasebni lastnini, ki je bila pridobljena z izkoriščanjem delavcev. Zaradi nujnosti usklajevanja razvejane proizvodnje, njene racionalnosti in usklajevanja med potrebami potrošnje in možnostmi proizvodnje so si komunisti zamišljali, da bo v socialistični družbi nujno načrtno gospodarstvo. Vzor so videli v Sovjetski zvezi, ne da bi se zavedali negativnih posledic etatizma, ki duši ljudsko ustvarjalnost in omogoča odločanje privilegirane sloji. Ni pa utemeljeno mnenje, da je med NOB KPS zgolj posnemala oblike in metode delovanja sovjetske partije, saj v sodobnih dokumentih najdemo, npr., oceno, da za naše razmere vojni komunizem ni sprejemljiv in da bo treba odpreti široko zasebno pobudo. Naš narodnoosvobodilni boj je potekal v drugačnih okoliščinah kot oktobrska revolucija, zato ni mogoče govoriti o posnemanju oblik razrednega boja, niti ga ni mogoče označiti za državljansko vojno, saj so bile oborožene enote izven OF sestavni del okupacijskega aparata.

Tovarištvo, ki je v narodnoosvobodilnem gibanju temeljilo na popolni enakopravnosti, je bilo najdoslednejše v začetnem obdobju NOB, ko so bili organizatorji oborožene vstaje skoraj izključno komunisti in ko so ti tudi številčno prevladovali med slovenskimi partizani. Prvi partizani in tudi mnogi jetniki v okupatorjevih zaporih so dosledno uveljavljali solidarnost in si skromna materialna sredstva med seboj enakopravno delili, neredko do zadnje žlice hrane, kaplje vode in cigaretnega dima. Kljub prizadevanjem prvih borcev, da bi ohranili usklajevanje osebnih interesov s skupnimi, pa je tovarštvo nekoliko oslabilo po uvedbi splošne mobilizacije v NOV in PO Slovenije, ko je namesto osvobodilne vojske prostovoljcev začela nastajati redna vojska vseh vojaških obveznikov. Proces preraščanja narodnoosvobodilnega gibanja v vse bolj centralizirano državno organizacijo je krepil aparat, ki je omejeval široko ljudsko pobudo in ustvarjalnost. Tudi iz vsebine ohranjenih dokumentov in ne le iz izkušenj lahko ugotovljamo, kako se je z vključevanjem vse širšega kroga ljudi v NOB, z uspehi narodnoosvobodilnih sil in z lajšanjem razmer rahljala zavest o nujni enakopravnosti, krhala pa se je tudi disciplina borcev.

Tovarištvo je bilo najdoslednejše v najtrših okoliščinah, zlasti pa med sovražnikovimi ofenzivami, ko so težave in nevarnosti ljudi najbolj zblížale. Moglo pa se je krhati in uveljavljati egoizem v lažjih razmerah, zlasti v dobi največjih uspehov. Tako je že na prvem osvobojenem ozemlju — spomladi 1942 — prihajalo do pojavov premajhnega upoštevanja skupnih interesov in do prevzetnosti in oholosti premalo izkušenih funkcionarjev. Pojavljale so se tudi razlike v oskrbi, najbolj pa je gibanju škodovala samovolja posameznikov — vojpodstvo, zaradi česar je bila zamenjana kar tretjina tam-

kajšnjih poveljnikov partizanskih enot. Tudi kasneje se je na osvobojenem ozemlju, ki je obsegalo gospodarsko in družbeno najmanj razviti del Slovenije, odtrganost funkcionarjev od ljudstva še pojavljala, rasel pa je tudi profesionalni aparat, ki je zapletel upravne postopke in omejeval neposredno odločanje množic. Temu je nasprotovalo vodstvo KPS, ki je terjalo: »Za vsak ukrep, ki ga izvrši kak odsek, mora vedeti in z njim soglašati vsa vas.« (Zbor volilcev — vaški parlament, Ljudska pravica — (LP), 3. 2. 1945.) Tudi to priča o tem, da novi, enakopravni odnosi med ljudmi niso nastajali spontano, marveč z dobrim zgledom in živo ter odločno politično akcijo najnaprednejših družbenih sil.

Nobenega dvoma ni, da so v začetnem obdobju NOB prišle socialne težnje delavskega razreda najbolj do izraza. Ob tem pa razen redkih pojavov sektaštva velja, da proletarijat ni postavljaj svojih razrednih interesov pred splošne narodne interese. Enako velja tudi za njegovo avantgardo — komunistično partijo. Tudi njena vloga je bila odločilna prav v začetnem obdobju oborožene vstaje. Kot vodilna politična sila se je bolj kot z besedami uveljavljala neposredno v akcijah, s požrtvovalno dejavnostjo in z junaštvom svojih članov. To je dokazovalo skladnost njenih deklariranih vrednot z dejanji, saj je bilo mogoče množice povesti v narodnoosvobodilni boj le z lastnim zgledom. Neutemeljena so namigovanja, da je KP Slovenije uveljavljala svoje ozke strankarske interese, ki naj bi bili nasprotni interesu večine. Prav tako so povsem neutemeljene ocene, da je — kljub pojavom sektaštva in »komandiranja« — partija kot celota težila po oblasti. Vse pomembnejše odločitve je — pogosto res na pobudo njenih članov — sprejemalo vodstvo Osvobodilne fronte kot predstavnice vsega naroda. Brž ko so z osvobojenim ozemljem nastale možnosti za volitve, je OF ohranila le politične naloge, oblastne funkcije pa prepustila s splošno volilno pravico izvoljenim NOO. Junija 1942 je CK KP Slovenije v okrožnici posebej naročil, da so sklepi partijskih organizacij v narodnoosvobodilni vojski obvezni le za komuniste, na nekomuniste pa lahko partiji vplivajo samo s prepričevanjem in z dokazovanjem pravilnosti svojih stališč. Sredi novembra 1942 je spet naročil, naj bodo partijske organizacije v vojaških enotah ilegalne, kajti takšnim je povsem nemogoče sprejemati splošno veljavne odločitve in se vmešavati v posle štabov. Partijska konferenca KPS za italijansko zasedbeno ozemlje sredi leta 1942 je ob kritiki sektaštva do nekomunistov v okviru OF in oportunističnega odlaganja težjih nalog ugotovila, da mora biti vse delo komunistov v OF in za OF.

KP Slovenije je zahtevala od svojih članov večjo prizadevnost, borbenost, disciplino in vztrajnost, kot je to bilo mogoče terjati od nekomunistov. Za komuniste so veljala strožja moralna načela zato, da so mogli z moralno močjo lastnega zgleda vplivati na množice. V okrožnici CK KP Slovenije iz leta 1942 beremo: »Komunisti si n. pr. ne sme nikoli privoščiti priboljškov, ki jih drugi tovariši v njegovi enoti ne morejo uživati . . . Komunist, ki bi v svoji enoti zahteval kako izjemno stališče [položaj], bi silno grešil proti komunistično pojmovanemu načinu borbenega tovarštva . . . Komunisti morajo . . . pri prenašanju težav in neugodnosti pred drugimi partizani prednjačiti.« Glede sprejemanja novih članov okrožnica naroča: »Ne gre toliko za vprašanje, če zna kandidat lepo in gladko govoriti. Dobri govorniki so namreč često goli

frazerji, ki se v praksi čisto drugače obnašajo«. V junijski okrožnici leta 1942 CK KPS ocenjuje, da vse delo leži na nekaj tovariših, drugi člani pa so več ali manj gole številke. Delo — v najširšem pomenu besede — je osnovno merilo za vrednost človeka, »... dobri so tisti tovariši, ki dobro in samoiniciativno rešujejo naloge, pa če še tako slabo govorijo«. Okrožnica takole obsoja idealiziranje ljudi: »Noben človek ni bil in nikoli ne bo popoln, brez napak... Najboljši... so tisti, ki... imajo najmanj in najmanjše napake.« Komunisti so dolžni ugotavljati in odpravljati lastne slabosti. Vsak funkcionar ima pred partijo enake pravice in dolžnosti kot vsak drug član

Probleme in metode delovanja KP Slovenije v obdobju, ko je narodnoosvobodilno gibanje začelo preraščati v državno organizacijo, najbolje spoznamo iz okrožnice CK KPS z dne 4. aprila 1944. Ta kritično ugotavlja, da so partijske organizacije marsikje prenehale delovati kot splošno gibalo osvobodilnega gibanja. Organizacijam naroča, da »morajo torej dejansko postati — kot so v glavnem bile ves čas Osvobodilne fronte — pglavitni motor narodnoosvobodilnega gibanja in borbene enotnosti vseh pozitivnih sil našega naroda ne v škodo, temveč v korist narodnoosvobodilnemu gibanju, ne na tak način, da bi nepartijski tovariši čutili njihovo delovanje kot nepotrebno breme, temveč... kot dobrodošlo pomoč... Hkrati so na osvobojenem ozemlju pričeli naši ponekod izgubljeni zaupanje osnovnih ljudskih množic, ker so metodo preprečevanja nadomestili z metodo administrativnega pritiska.« Izgublja se »v drobnarijah« in »prakticističnem urejanju posameznih vprašanj« ob zanemarjanju celote. Partijske organizacije torej ne morejo sprejemati nobenih, za vse ljudi obveznih odločitev, njeni člani pa so kot enakopravni člani obvezni delovati v političnih, vojaških in oblastnih organih.

Vse kaže, da nekatere organizacije KP Slovenije takrat niso našle svojega družbenega mesta, saj so se ponekod hotele uveljaviti kot organi oblasti, drugod pa so zanemarjale svojo idejnopolitično vlogo. Partijska konferenca v Semiču konec maja 1944 namreč ugotavlja: »Marsikje partijska organizacija dobiva značaj običajnega socialdemokratskega ali malomeščanskega društva, včasih celo značaj kaste, ki si sama predpisuje nekak privilegiran položaj, da se oddvaja in zviška gleda na vso množico nečlanov, kar izvira iz napačnega pojmovanja vodilne vloge«. Namesto kritike napak se uveljavlja »vzajemna gnila prizanesljivost med člani komiteja ali celice«, da ne bi bil kritik sam kritiziran. Konstruktivna kritika, ki kaže na napake z namenom, da jih odpravi, mora biti stvarna, lahko je ostra, nikoli pa ne sme biti žaljiva in moralistično dlakoepska. Konferenca je ugotovila, da se samo pri kolektivni odgovornosti napake rade vračajo z enega na drugega, osebna odgovornost pa mora biti točno opredeljena in podvržena strogemu družbenemu nadzoru. Kot vzroke za slabo delovanje partijskih organizacij konferenca ugotavlja, da je velik del prekaljenih partijskih kadrov padel v začetnem obdobju NOB ob opravljanju najtežjih nalog, novi kadri pa rastejo predvsem iz srednjih slojev, za katere je potreben daljši čas in več naporov — kot za proletarce —, da postanejo vzorni komunisti.

Glasilu KP Slovenije Ljudska pravica je že v tem času pisalo, da marksizem-leninizem ni zbirka naukov in gesel, ki bi veljali zmeraj in povsod. Spodbujalo je razvijanje različnih oblik delovanja, češ da bi bilo nemogoče in tudi

nesmiselno odpraviti različnosti in »zgraditi enoten tip značaja človeka in medtovariških odnosov«. (Miha Marinko: Nekaj kritike in nasvetov, LP, 29. 6. 1944.) Kritiziralo je tiste člane KPS, ki niso šli v korak s časom, ki niso videli potreb celote in vsenarodne širine, pa tudi tiste, ki so se z birokratskimi postopki odtrgali od množic (Boris Kidrič: Napake, ki jih je treba na vsak način odpraviti, LP, 14. 4. 1944).

V oktobru 1944 je CK KPS opozarjal na pomen celice kot temeljne partijske organizacije, ki usmerja dejavnost komunistov v vojski in na terenu, ter na preveliko število partijskih profesionalcev, obenem pa ugotavljal, da med prebivalstvom najuspešneje delujejo domači kadri. Kritiziral je partijske organizacije, ki hočejo odločati v imenu štabov in organov oblasti. Opozarjal je na budnost do grobih napak članov v osebnem življenju, zlasti do nemoralnosti (s čimer je opozarjal na odnose med spoloma), pijančevanja, grobosti in skrajne sebičnosti, namesto da bi bili tudi v osebnem življenju vzor drugim. »Čim višjo funkcijo ima član, . . . , tem večja je njegova odgovornost in tem manj ima opravičila za napake take vrste. Član partije je lahko le dober in pošten človek«, pravi okrožnica.

Konec novembra 1944 je CK KPS obsodil kot nepravilno odrejanje posameznih komunistov za delovanje samo v posameznih upravnih in vojaških sektorjih, ker s takim drobljenjem ne vidijo več celote. Partijske celice je zato zadalžil, da kot celota nosijo odgovornost za politično delovanje na svojem območju.

KP Slovenije je odločno nastopila proti karieristom in političnim špekulantom, ki so se hoteli polastiti oblasti potem, ko so delovni ljudje z velikimi žrtvami že dosegli velike uspehe. Tudi Tito, sekretar CK KPJ, je ugotavljal, da so »potrebni ljudje akcije in dela, ne pa fraz in diskusij« (Govor Tita na zborovanju srbskih žena v Beogradu, LP, 3. 2. 1945).

KPS je ugotavljala, da se ljudska demokracija ne izraža v kritikarstvu in nerganju ter netenju nerazpoloženja do organov ljudske oblasti (Kritika in kritikastrstvo, LP, 23. 2. 1945), marveč v odločanju večine, to je delovnih ljudi. Partijski tisk je opozarjal na »globok prepad med formalno demokracijo, ki na papirju priznava demokratične svoboščine, istočasno pa jih okrnjuje z neštetiimi omejitvami in pridržki, in vsebinsko demokracijo, ki dviga milijonske množice k aktivnemu sodelovanju . . .« (Smole Janko: Diskusija naša pridobitev, LP, 28. 12. 1944).

Komunisti in drugi demokrati so bili prepričani, da bodo z dobrim zgledom in s prepričljivo besedo po osvoboditvi uveljavljali med ljudmi enakopravnost. Temu sta služili zaplemba odvišne zemlje in nacionalizacija podjetij, v katerih je lastnik zaposloval mezdno delovno silo. Splošen delovni polet in mnogo brezplačnega prostovoljnega dela sta kazala nov odnos ljudi do njihove lastne narodne in državne skupnosti. Postopno centralizacijo in krepitev državnih organov, ki so ljudem omejevali pravico odločanja, je kmalu zamenjalo samoupravljanje kot nadaljevanje ljudske ustvarjalnosti med NOB. Osnovna politična naloga v prvem povojnem obdobju je bila posvečena prizadevanju, da bi sleherni človek spoznal, da se bo njegova življenjska raven dvigala samo skladno s splošnim razvojem gospodarstva in

družbenih dejavnosti in da je odvisna od njegovih in skupnih prizadevanj. Takrat je bilo največ medsebojne tovariške pomoči in zavestnega odrekanja v korist skupnosti in hitrejšega družbenega razvoja.

Kljub uspehom pri industrializaciji dežele in hitri rasti družbenega in osebnega standarda konec petdesetih let pa v medčloveških odnosih nismo dosegli vsega tistega, kar smo partizani, posebej pa še komunisti, pričakovali. Ni nam še uspelo ustvariti družbenih razmer, v katerih bi se ljudje morali prepričati o nujnosti uskladitve osebnih in skupinskih interesov. Izkazalo se je, da še tako številni predpisi in zapleteni upravni postopki ne morejo uveljaviti socialističnih odnosov, dokler ljudje in ožje skupnosti v svojih zahtevah ne upoštevajo stvarnih možnosti, ki jim jih nudi vsakokratna stopnja družbenega razvoja, dokler ne nosijo posledic za svoja nemoralna dejanja, dokler ne upoštevajo tudi dolgoročnih posledic svojih ravnanj za celotno jugoslovansko skupnost in ne spoznajo nujnosti uskladitve svojih interesov z interesi celotne skupnosti, dokler nimajo druge možnosti razen zavestnega razpolaganja samo z lastnimi sredstvi, pridobljenimi z lastnim ustvarjalnim delom, dokler svojih potreb niso prisiljeni kriti z rezultati svojega dela. Nedosledno uveljavljanje teh moralnih načel je povzročilo velika gospodarska neskladja, nizko produktivnost, veliko in neučinkovito režijo, slabo organizacijo dela, neracionalnost, odstopanje od stvarnega nagrajevanja po ustvarjalnem delu, prevelike in nesmotrne investicije, dvig življenjske ravni velikega dela prebivalstva nad realne možnosti, veliko zunanjo in notranjo zadolženost in gospodarsko krizo, ki je zavrta naš splošni napredek.

To tudi moralno krizo bomo uspešno premagovali z uveljavljanjem spoznanja o nujnosti drugačnega, moralnega ravnanja in z doslednim uveljavljanjem mehanizmov družbenopolitičnega sistema, ki bodo odvrčali ljudi od nemoralnega ravnanja in jih zainteresirali za ravnanje v skladu z vrednotami socialistične samoupravne družbe. Težišče moralnih vrednot se je po vojni spreminjalo s splošnim družbenim razvojem. Kljub tem globokim spremembam pa bi spričo gospodarskih težav, v katere smo zabredli tudi zaradi ravnanj, ob katerih nismo mislili na hude posledice, mogli vsaj nekatere dolgoročnejša moralna načela iz NOB, kot na primer spoštovanje ustvarjalnega dela in delovnih ljudi, tovarištvo, osebno skromnost, poštenost in odgovornost, skrb za resnično enakopravnost, opiranje na lastne sile, upoštevanje možnosti za realno stopnjo osebnega in družbenega standarda ipd., upoštevati kot izhodišče za premagovanje krize ne le v gospodarstvu, marveč tudi v medsebojnih odnosih. Pri uveljavljanju teh načel pa je potrebna mnogo bolj prizadevna dejavnost komunistov v vseh organizmih družbenopolitičnega sistema.

Spremembe v razredno-socialni strukturi jugoslovanske socialistične samoupravne družbe in njen vpliv na moralni lik člana ZK

DJOKO TOZI

Razredno-socialna struktura Zveze komunistov Jugoslavije, v razmerah razvoja demokratičnih odnosov v družbi, pomembno vpliva na vsebino in usmeritev celotne idejne in politične aktivnosti ZK ter na intenzivno in odgovorno politično delovanje komunistov. To ima povratni vpliv na izboljšanje razredno-socialne strukture ZKJ. Razredno-socialna struktura ZKJ je svojevrsten pokazatelj odnosa delavskega razreda in drugih slojev do ZKJ kot avantgarde, do njene ideologije in prakse same.

1. Razredno-socialna struktura ZKJ je zelo specifična. Ni preprost odsev/odraz razredne strukture družbe, kljub temu, da lahko na tej osnovi razredno-socialne strukture ZKJ sklepamo, da je »slika slojevite strukture družbe v malem«, zato moramo upoštevati dve pomembni dimenziji:

Prvič, ZKJ v svojih temeljnih programskih dokumentih posebej poudarja svojo delavsko-razredno naravnost. Poleg tega ZKJ kot politična organizacija oziroma avantgarda delavskega razreda temelji na tistih socialnih družbenih slojih, ki sprejemajo njen program in politiko, med temi pa je delavski razred bistvena socialna moč v družbi. Predvsem se s tem v zvezi postavlja vprašanje: ALI JE ZVEZA KOMUNISTOV PARTIJA DELAVSKEGA RAZREDA IN, ALI JE HKRATI TUDI PARTIJA DELOVNIH LJUDI? Zveza komunistov je (ne v klasičnem smislu pojma) predvsem partija delavskega razreda, ali konkretnije, ZKJ je avantgarda delavskega razreda pa tudi vseh delovnih ljudi, ki interese delavskega razreda sprejemajo kot družbeno dominantne. S tem, ko smo ZKJ opredelili kot avantgardo delavskega razreda, pa ne smemo shematizirati in omejevati odstotkov, s katerimi bi dosegli in ocenjevali ali je to delavska partija ali ne. Fetišizacija razredno-socialne strukture ima lahko povsem negativne posledice, kakor je bil na primer proces birokratizacije komunističnih partij na oblasti, kar je bilo najbolj izrazito, ko je bil v njej največji odstotek delavcev. Zato ni dovolj, da zadostimo statističnim zahtevam po članstvu posameznih socialnih skupin. To je sicer nujno, ni pa dovolj, kajti če bi hoteli dobiti ustrezno sliko stanja, bi morali nujno raziskati strukturo aktivnosti in vpliv posameznih družbenih slojev. Če ostanemo samo pri kvantitativnih pokazateljih prikaza socialne strukture, nas to lahko privede do prikrievanja resnice o močnem vplivu, ki ga imajo v partiji statistično povsem nepomembno

zastopani sloji. To potrjuje tudi stališče, da so v svetu partije, ki so po svoji sestavi bolj delavske kot ZKJ, toda katerih programi niso tako socialistični in delavski kot je Program ZKJ.¹ To ne pomeni, da zastopstvo delavcev — neposrednih proizvajalcev v Zvezi komunistov Jugoslavije ni pomembno vprašanje, nasprotno, je celo strateško vprašanje.

Drugič, idejno-politična merila so ne povsem enostaven katalizator, okrog katerih se dogaja sprememba razredno-socialne strukture ZKJ. Razredno-socialna sestava ZKJ se v današnji praksi v mnogočem ni razlikovala od razredno-socialne strukture družbe. Čeprav vemo, da ZKJ obnavlja članstvo iz obstoječih socialnih slojev, nas določitev njene razredno-socialne strukture ne bi smela zadovoljiti samo z enostavno primerjavo razredno-socialne strukture ZKJ in družbe, ne da bi upoštevali tudi idejno-politična merila za sprejem in delovanje članstva ZKJ, kajti brez takega pristopa bi bila razlaga narave in pomena razredno-socialne sestave ZKJ in primerjava nesmiselni. Če hoče ZKJ ostati sposobna zadržati svojo vodilno idejno-politično vlogo v socialističnem samoupravljanju je nujno, da si najprej zagotovi tako razredno-socialno sestavo, ki predstavlja težnje, zgodovinske in sedanje interese, delavskega razreda. Taki naporji so praktično uresničevanje Marxovega in Engelsovega stališča, da se »komunisti bojujejo za doseg najbližjih ciljev in interesov delavskega razreda, da pa v sedanjem gibanju obenem zastopajo tudi prihodnost gibanja«. Nadalje Marx in Engels v drugem poglavju »Manifesta komunistične partije« razlagata vprašanje odnosa komunistične in proletarce: »Komunisti niso nobena posebna stranka nasproti drugim delavskim strankam. Nimajo nobenih interesov, ločenih od interesov vsega proletariata. . . . Bližnji cilj komunistov je isti kot cilj vseh drugih proletarskih strank: formiranje proletariata v razred, strmoglavljenje buržoaznega gospodstva, osvojitve politične moči po proletariatu.«²

2. Posebno vprašanje je razmerje med delavskim razredom in drugimi družbenimi sloji, ki so objektivno zgodovinsko zainteresirani za razredne spremembe in razmerja. To je eno temeljnih vprašanj, na katera sta opozarjala že Marx in Engels. Toda to je med marksisti v Jugoslaviji in v svetu še danes aktualno zato, ker izhaja iz potreb avantgarde, ki skuša opredeliti svojo idejno-politično akcijo, da bi se lahko bojevala za uresničevanje zgodovinskih in današnjih interesov delavskega razreda. Pri tem praviloma avantgarda nima svojih posebnih interesov, razen teh, da se v svoji družbi zavzema za uresničevanje interesov delavskega razreda.

Na drugi strani pa moramo poudariti vlogo, ki jo ima delavski razred kot subjekt pri osvobajanju družbe kot celote. Razkrivanje zgodovinske perspektive, ki se uresničuje v njenem boju za osvoboditev, ni samoumevno, (spontano), marveč je rezultat neposrednega izkustva in boja delavskega razreda. To je tvorba najbolj ozaveščenega dela delavskega razreda, njegove avantgarde, ki si prizadeva spoznati temelje, po katerih se prežemajo in-

¹ S. Šušar, »Borba«, Beograd, 8. 3. 1975, v članku »Proizvodni odnosi najbolj odkrivaju uticaj radnika«. Poudarjamo, da delavci tudi na vzhodu ali na zahodu v partiji niso večinski del članstva.

² K. Marks-F. Engels, »Manifest komunističke partije«, »Studentski zbor«, Skopje 1973; cit. po MEID II., CZ 1971.

teresi razreda ter odkrivati njegove dejanske možnosti pri uresničevanju teh interesov.

To so razlogi, zaradi katerih Marx meni, da mora biti stranka proletariata, to je avantgarda, tudi po svojem sestavu predvsem delavska. V eni od resolucij I. internacionale piše: »Da bi se zavarovali pred različnimi malomeščanskimi vplivi (»reformističnimi«, »buržuji-šarlatani«, »politikanti«, ki se prodajajo) bomo v Internacionalo sprejemali samo tiste ameriške sekcije, ki imajo v svoji sestavi najmanj dve tretjini najemnih delavcev.«³

To Marxovo stališče je odraz njegovega spoznanja, da mora biti rušenje buržoazne družbe in osvoboditev delavskega razreda predvsem delo samega proletariata. Zato mora biti usmeritev avantgarde delavskega razreda predvsem taka, da zagotovi tako razredno-socialno sestavo, ki bo sprejela taktiko in strategijo političnega boja v interesu delavskega razreda.

Znano je, da v okviru marksizma še ni konstituirana popolna teorija o komunistični stranki, še manj o razredno-socialnem značaju sestave njenega članstva. To pa ni razlog, da je v marksistični teoriji, praksi in tradiciji ne bi deloma uporabljali, pa tudi v sedanosti same stranke. Kajti tak pristop kot poskus je nujen predvsem zato, da bi lahko precizno in točno spoznali, na kakšnih temeljih je možna zamišljena akcija. Zato, ker brez točno preverjenega vpogleda v to, kaj je bistveno in kaj usmerja bistvo Partije, brez tega ni mogoče odločati tako, da bi odločitve izražale interese delavskega razreda; veliko vprašanj je lahko le navidezno realnih, tako da lahko začne reševati v napačno smer ali pa »samo stoji na mestu«.

V tem smislu moramo nujno upoštevati zahtevo Engelsa, da partija potrebuje »socialistično znanost« kot realno spoznanje. Marksistični pristop k partiji je lahko »neprijeten«, toda duh Engelsovega sporočila moramo sprejeti »z dostojanstvom in brez nervoze«, ZKJ ne sme vedeti več o družbi in manj ali sploh nič o sebi.

Izhajajoč z marksističnega stališča o dialektičnem razmerju med delavskim razredom in njegovo avantgardo, lahko rečemo, da to razmerje vsebuje več vidikov: socialne, politične, kulturne, etnične, vzgojne in druge.

Dialektično razmerje avantgarde in delavskega razreda v glavnem zaobjema ključne spremembe avantgarde in delavskega razreda v družbenem razvoju, ki vpliva na njun medsebojni odnos.

Avantgarda je politična organizacija, ki izraža in realizira družbene interese delavskega razreda. To je ena dimenzija tega razmerja. Druga dimenzija pa pripada družbenemu bistvu delavskega razreda in se nanaša na tri vrste medsebojnega odnosa: prvič, povezava, ki se vzpostavlja s stališča odnosa delavskega razreda do avantgarde; drugič, položaj avantgarde nasproti delavskemu razredu; in tretjič, vzajemno dinamično prepletanje avantgarde in delavskega razreda.

Politična organizacija, ki vodi delavski razred v boju za uresničenje njegovih zgodovinskih interesov se kaže z dveh strani: s prve, to je tista, ki izhaja iz njene vloge kot miselni ustvarjalni subjekt razreda, ki oblikuje, razvija in formulira zavest delavskega razreda ter spoznanje njegovih

³ K. Marks-F. Engels, »Sočinenja«, II. izdaja, Moskva, Tom XVII, str. 635.

interesov; drugi vidik njenega obstoja in delovanja je tisti, v katerem se kaže kot politična organizacija, ki delavski razred vodi v boju za uresničenje njegovih zgodovinskih interesov.

3. Zveza komunistov Jugoslavije je revolucionarna organizacija in vodilna idejno-politična moč delavskega razreda in delovnih ljudi v boju za socializem. Zgodovinska naloga ZKJ je tudi končni cilj, to je, vzpostavitev brezrazredne komunistične družbe. Dejavnost Zveze komunistov vodi marksizem kot znanstveno-teoretični in idejni temelj njene politike in konkretne dejavnosti. Zveza komunistov se bojuje za razvoj socialističnega samoupravljanja kot najboljše poti za uresničevanje konkretnih zgodovinskih interesov in ciljev delavskega razreda, v specifičnih razmerah izgradnje jugoslovanske socialistične samoupravne družbe.

Za uresničevanje teh nalog je neposredno pomembno vprašanje razredno-socialne sestave članstva ZK, oziroma njegova razredno-socialna struktura. Na sestavo ZK vpliva tudi uresničevanje njene družbene vloge in njenega stališča do pomembnih družbenih vprašanj, kar ni le vprašanje sedanjosti. V ZK se združujejo struktura moči, problemi položaja delavskega razreda v družbi, dolgoročni in trenutni interesi, za katere se zavzema ZK, predvsem pa vprašanje revolucionarne preobrazbe celotne družbe. Upoštevajoč te elemente si lahko danes postavimo vprašanje: ali je ZK po svoji sedanji strukturi — glede na svoj razredni temelj — zagotovilo za izražanje in uresničevanje zgodovinskih in sedanjih interesov delavskega razreda?

V socialističnem samoupravljanju je ZK kot avantgarda odkrila možnost samoiniciative delavskega razreda, kar je bistvenega pomena za način delovanja, strategijo in taktiko ZKJ, pa tudi za način njene organizacije kot politične organizacije. Taka smer razvoja družbenih razmerij usmerja delovanje ZKJ v fazo ustvarjanja in zagotavljanja dejavnosti delavskega razreda, kar omogoča osvobajanje, s tem pa tudi radikalne družbene spremembe.

Hkrati je ZKJ dolžna pravočasno reagirati na vse nevarnosti, ki se pojavljajo v družbeni praksi s tem, da slabostim in nedoslednostim kljubuje tako, da le-te dobijo značaj akcije celotnega delavskega razreda. Uresničevanje te vloge ZKJ je odvisno od več dejavnikov. Eden najpomembnejših dejavnikov je idejni profil njene sestave.

Razredno-socialno strukturo ZKJ dobimo z družbenim delovanjem in kot rezultat napore članstva, da izraža interese delavskega razreda. Upoštevajoč mnenje, da mora razredno-socialna struktura ZKJ vzdrževati razredno-socialno strukturo družbe (s tem, da bo njena struktura bolj ali manj odražala razredno-socialno strukturo družbe), moramo upoštevati, da ZKJ kot avantgarda delavskega razreda ne sme pristati na dejstvo, da njena struktura enostavno odraža spremembe razredno-socialne strukture družbe. Njena razredno-socialna struktura mora biti relativno avtonomna, izhajati mora iz nalog in ciljev, ki jih predstavlja družbi. To pomeni, da razredno-socialna struktura ZKJ ni nepomembna ali naključna, marveč določen rezultat narave, značaja in orientacije avantgarde. Poznamo več dejavnikov tega medsebojnega delovanja. Izkušnje partij, zlasti tistih, ki »so na oblasti«, nam pokažejo naslednje: koncept, oziroma vizijo same partije, odnos partije

do članstva, stanje teoretske in splošne zavesti o partiji in naravi partije in družbe, celotne družbene spremembe, celotne spremembe v partiji, spremembe v razredno-socialni strukturi družbe, spremembe v razredno-socialni strukturi partije, zavest in motivi potencialnih članov in drugo.

4. Iz dosedanje analize spreminjanja razredno-socialne sestave ZKJ lahko sklepamo, da so na sestavo vplivali različni dejavniki, pod vplivom katerih se je ZKJ oblikovala in dobila današnjo obliko. V razvojnih etapah naše sodobne socialistične samoupravne družbe je bil vpliv nekaterih posameznih dejavnikov večji od ostalih, kljub temu, da so delovali združeno/skupaj ter s tem ustvarili zapletene in v temelju protislovne posledice. Sestava ZKJ ima svoje korenine, ki izhajajo iz preteklosti: v sestavi pred vojno, v času NOB in v etapah revolucionarnega etatizma. Vse to daje razredno-socialni strukturi ZKJ pomembno obeležje v etapi razvoja socialističnega samoupravljanja. To pa pomeni, da je sedanja razredno-socialna struktura ZKJ tesno povezana s strukturo ZKJ v predhodnih etapah. Ne smemo spregledati tudi tistih sprememb, ki so se zgodile v raznih etapah socialističnega samoupravnega družbenega razvoja. Vidimo, da so omenjeni vplivi zelo pomembni in da brez le-teh ne moremo razložiti razredno-socialne sestave ZKJ.

Upoštevati moramo zgoraj navedeno, kadar ocenjujemo funkcijo sestave ZKJ, zlasti njeno razredno-socialno strukturo v etapi razvoja socialističnega samoupravljanja. V tej etapi se je zožila njena razredno-socialna osnova, oziroma vpliv delavcev (neposrednih proizvajalcev), kmetov, mladine, žensk, inteligence in drugih, da ne govorimo o nezaposlenih (okrog 800.000), sezonskih delavcev in drugih marginalnih političnih slojev.

5. V zadnjih desetletjih se je v jugoslovanski socialistični samoupravni družbi začelo veliko družbeno razslojevanje,⁴ ki je zajelo tudi ZKJ. Posledica tega je, da se tudi članstvo ZKJ hitro socialno diferencira in s tem izgublja svojo nekdanjo delavsko-razredno, moralno-idejno in politično enotnost. Ob vseh statusnih in interesnih razlikah, ki nastajajo med delavci samimi (neposrednimi proizvajalci), kot pričakovanje posledic razvoja socialistične samoupravne družbe, v ZKJ opazimo vedno manjšo zastopanost celotne sestave, to pa tudi v organih ZKJ, s tem pa se manjša vpliv in moč delavcev.

Po drugi strani v sestavi ZKJ opazimo povečano število takoimenovanih srednjih slojev,⁵ uslužbencev, zasebnih lastnikov, tehniške in humanistične inteligence ter pripadnike profesionalnih-vodilnih slojev. (Pripadniki teh slojev, čeprav so posamezno zastopani v neznatnem številu, so v sestavi

---

⁴ Na posvetovanju v Novem Sadu o našem »davčnem sistemu«, smo zvedeli strokovni podatek, ki trdi, da je po najnovejših ocenah v Jugoslaviji okrog 30.000 milijarderjev, medtem ko do 1.000.000 prebivalcev živi na robu življenjskega minimuma. ZK ne vodi o tem nobene evidence, tako da ne vemo, koliko teh kategorij je članov ZK. Podatke smo dobili v feljtonu »Resnica o naših milijarderjih«, ki ga je napisal Dušan Nedeljković, Večernje novosti, 2.—14. avgust 1984.

⁵ Obstoj »srednjega sloja« (s tem nazivom in drugimi) priznavajo vsi jugoslovanski sociologi, ne glede na to, ali zastopajo »razredno« ali »slojevito« strukturo jugoslovanske socialistične samoupravne družbe.

ZKJ privilegirana manjšina, ki ne le da razpolaga z največjo družbeno in politično močjo, temveč ima tudi vrsto drugih privilegijev: zagotovljeno delovno mesto, dohodek in še vedno visok družbeni status — hitreje dobijo družbeno stanovanje, ne da bi prispevali svoja sredstva, pa tudi druge manjše privilegije). Bilo je obdobje, ko so nekatere privilegije ukinjali. Ti sloji so homogenizirali lastni interes in interes profesionalno-upravljalškega sloja. Zlasti hitro so se prilagajali kriznim družbenim situacijam; vloga gasilcev, ko so zvito izkoristili take situacije, jim je prijala, ker so hoteli ponovno vzpostaviti lastno moč. Del tega sloja tudi danes oživlja iluzije o obnovi nekaterih že preseženih privilegijev. Največja nevarnost, da bi se število in vplivi pripadnikov teh slojev v članstvu ZKJ zvišali, je v možnosti preseganja nesprejemljivega in tujega obnašanja v ZKJ; in to v idejni in moralni sferi, v ekspanzijah egoističnih, partikularnih interesov in zavesti ter izrinjanju revolucionarnih etičnih vrednot. Ta sloj v svoji želji po lažjem, brezskrbnejšem »življenju na veliki nogi«, zanemarja možnost prostornosti in satelitske mentalitete, ki je posledica naše prezadolženosti in tehnološke zaostalosti, kar negativno vpliva na postopno izginevanje občutka za emancipacijo ter ustvarja ravnodušen odnos do revolucionarjev, etičnih vrednot in prednosti, ki omogočajo socialistično samoupravno družbo. Malomeščanska zavest temelji na lastništvu, toda ne za širitev proizvodnje za jutri, marveč za to, da to postane moje tudi danes. Pomemben je družbeni prestiž, dokazovanje s pomočjo luksuza (stanovanje, vikend, avto, jahta, in drugi luksuzni uvoženi izdelki). Ti sloji se postopno odtujujejo od življenjskih razmer in interesov materialnih in duhovnih proizvajalcev, nosilcev socialističnega samoupravnega razvoja naše družbe. Ti sloji tako v družbi kot v državi skušajo legalizirati veliko ekonomsko strukturo in politično moč s pomočjo ZKJ kot vodilne idejno politične sile v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja. Velik vpliv teh slojev v ZKJ nosi s seboj tudi določen birokratski-tehnokratski⁶ in malomeščanski način obnašanja in vnašanja tujih in nesprejemljivih ideologij za ZKJ in delavski razred. Vse to prispeva k slabitvi ustvarjalnih sposobnosti revolucionarne avantgarde oziroma ZKJ, ter omogoča pojave oportunitizma, liderstva, skupinsko-frakcionaško obnašanje v vrstah ZKJ.

V številnih znanstvenih delih pa tudi mnogih programskih dokumentih ZKJ ostajajo te vsebinske spremembe v razredno-socialnem bistvu družbe državi in ZKJ v glavnem neznane ali pa zamolčane. To samo potrjuje rast družbene moči teh slojev, ki nasprotujejo uresničevanju zgodovinskih interesov in konservativnih pojmovanj družbenega razvoja. Toda povedati moramo, da se s temi problemi v zadnjem času resno ukvarjajo mnogi znanstveniki, pojavljajo se tudi v dokumentih ZKJ, kajti s tem naj bi poiskali možnosti reševanja problemov. Tako smo na 13. seji CK ZKJ lahko slišali stališče, da sedanji razpored sil v ZKJ ne omogoča večjega delavsko-razrednega vpliva. To praktično pomeni, da se ZKJ premalo opira na delavski

⁶ Ponekod imajo tehnokratske strukture — direktorji večjih OZD — dominanten vpliv na izbor vodilnih delavcev v ZK — Osnovnih organizacijah, občinskih komitejih in drugih DPO in skupščinah.

razred in na materialno osnovo družbe.⁷ Izhajajoč iz teh ugotovitev je v Sklepih⁸ rečeno: »Krepitev delavsko-razredne sestave, vsebine in načina delovanja ZK je trajna potreba organov in osnovnih organizacij ZK ter pogoj za uresničevanje njihove vloge in nalog. To je politično vprašanje vsebinskega pomena in ne prizadevanje za boljši odstotek. Zagotovitev delavske večine v ZK in večje zastopanosti delavcev v organih ZK predstavlja dosledno uresničevanje programskih opredelitev in s statutom ZKJ opredeljene politike in meril za sprejem v članstvo ZK, to pa pomeni sprejem delavcev iz materialne proizvodnje, kmetov in drugih ustvarjalcev, zlasti mladih in žensk vseh narodov in narodnosti; s tem v zvezi pa tudi onemogočiti sprejem iz kakršnihkoli egoističnih, karierističnih in podobnih pobud«.

6. Kompliciran čas, v katerem živimo, pomen socialnih procesov in tehnološki razvoj, zahtevajo idejno-politično avantgardo, ki je sposobna ne le odkrivati prave poti razvoja, marveč odpirati široke in jasne perspektive, s katerimi bi lahko presegali razredna nasprotja in ustvarjali razmere za uresničevanje Marxove vizije asociacije svobodnih združenih neposrednih proizvajalcev. Še nikoli ni bilo toliko polemik o potrebi delavske večine v ZK, tudi takrat ne, ko je bila ustanovljena Komunistična partija Jugoslavije, ali na VI. kongresu KPJ, ko so odločali o tem, kako naj KPJ prilagodi svoje delovanje pri razvoju socialističnega samoupravljanja. V času reorganizacije ZKJ leta 1967 je bilo jasno definirano, zakaj je potrebna delavska večina. Zato je »krepitev razrednega elementa v ZK dobilo svojo birokratsko interpretacijo, v kateri se enači z monopolom ZK pri odločanju in s tem zoževanju demokratičnih temeljev odločanja«.⁹

Liberalistično pojmovanje družbenega razvoja se ne razlikuje veliko od tega, razen v tem, da le-ta postavlja stvari »na glavo« na drug način.¹⁰ Po liberalizmu so delavski interesi postavljeni ob stran. Odtod tudi prepričanje, da se lahko samoupravljanje razvija brez komunistov in kot razredno-nevtralna (nestrankarska) demokracija. Iz tega je izšla tudi parola »Partija brez oblasti«, ki je pred časom povzročila toliko nesporazumov.

Razredna obnova ZKJ ni tako preprosta kakor bi lahko na pogled mislili

⁷ Čeprav so delavci najbolj številna socialna skupina v sestavi ZK, (od skupno 2,200.000 članov v ZK v letu 1983 je 668.033 delavcev). Dejstvo je, da že več let relativno število delavcev v ZK ne raste, ali pa počasneje zaradi drugih socialnih slojev. Zaradi primerjave bomo navedli podatke iz leta 1981, ki se tudi danes še niso bistveno spremenili. Skupno število delavcev v članstvu ZK je 29% (1982 in 1983 okrog 30,6%), strokovnjaki 22,6%, uslužbenci 11,1%. Takega stanja ne moremo oceniti pozitivno, če bi ZK določali kot politični pokazatelj vseh razrednih in stanovskih segmentov sodobne jugoslovanske družbe. Podobno je stanje tudi pri zastopanosti delavstva v vodstvu ZK. Delavci v sestavi CK ZKJ, izbrani na X. kongresu ZKJ 1974, so prisotni z 20%, poljedelci s 6%, drugi zaposleni z 79,4%. Malo bolje je stanje v centralnih komitejih republik in pokrajin, kjer so delavci zastopani z 29,7% leta 1978, ko je bilo v CK ZKJ samo 9,7% delavcev, v republiških in pokrajinskih CK pa 26,8%. Delavci, izvoljeni za člane CK ZKJ na 12. kongresu 1982, so bili zastopani s samo 8%. Udeležba delavcev je še vedno premajhna v izvršilnopolitičnih organih CK ZKJ in centralnih republiških in pokrajinskih komitejih. Podatke smo dobili v statističnih biltenih Strokovne službe Predsedstva CK ZKJ.

⁸ Predlog sklepov CK ZKJ o uresničevanju vodilne vloge ZK in krepitvi njene idejne in akcijske enotnosti, »Komunist«, Skopje, 13. julij 1984.

⁹ Pašić, Najdan, (11. 4. 1974), »Politika«, Beograd, a) ZK kot avantgarda mora živeti življenje delavskega razreda.

¹⁰ Prav tam.

Ta obnova je vsekakor vezana tudi na preseganje negativnih tendenc, ki so se prej pojavljale tudi v naši družbi, in so recidivi še prisotni. Tovariš Tito je na X. kongresu ZKJ postavil vprašanje delavske večine v ZKJ. Kongres je sprejel sklep, da je nujno, da X. kongres ZKJ doseže ta cilj. Toda ta sklep še do danes ni uresničen.

Resno vprašanje, ki se nam vse večkrat postavlja, je vprašanje zakaj v celoti, pa tudi v določenih okoljih, upada sprejem delavcev — neposrednih proizvajalcev v ZK, vedno več pa je tistih, ki ZK zapuščajo ali jih izključijo? Odgovor na to vprašanje iščemo lahko skozi raziskave in analize, in to ne le z uporabo statističnih podatkov, izoliranih od pomembnih sprememb, ki so se zgodile v naši družbi, marveč s pravim pristopom k bistvu teh sprememb. V teh spremembah se je število delavcev v družbi večalo od števila delavcev, članov ZKJ, nasprotno pa je ZKJ številčno porasla, predvsem s sprejemanjem predstavnikov srednjih slojev. Prav tako se je v ZKJ manjšalo število kmetov v primerjavi s številom in pomenom, ki ga imajo v družbi. Zato potrebujemo raziskave, ki bi pokazale, kakšni so razlogi za slabo delo pri obnavljanju članstva tam, kjer so za to globlji vsebinski vzroki: zaprtost nekaterih organizacij, želja po ohranitvi obstoječega stanja; sektaški odnos do delavcev; odsotnost prave in učinkovite akcije v posameznih osnovnih organizacijah ter njihov položaj transmisije vodilnih struktur v delovnih organizacijah, preko katerih se izogibajo samoupravnim organom za to, da bi pridobili za svojo oblast politično podporo. Temeljni subjekti pri uresničevanju kongresnih določb in delavske večine v ZK so osnovne organizacije ZK, ki morajo sprejemati nove člane, in to več delavcev iz neposredne proizvodnje. Poznamo nekaj osnovnih organizacij, ki nekaj let niso sprejemale novih članov.

Vsekakor to ne pomeni, da bi uresničevanje te usmeritve (t. j., da bi bili delavci v večini v ZK in njenih organih) samo po sebi zagotovilo delovanje Zveze komunistov pri uresničevanju interesov delavskega razreda. Za uresničitev programske usmeritve ZKJ so potrebne še druge vsebinske komponente vsakodnevnega delovanja, kot so: marksistično izobraževanje, strokovno izobraževanje delavcev, demokratični odnosi v Zvezi komunistov in drugo. Delavci, ki bi hoteli uspešno delovati pri uresničevanju politike ZK, bi morali svoje idejno-politično izobraževanje dvigniti na bolj idejno-politično raven. Neustrezno marksistično izobraževanje in idejno-politično usposabljanje Zveze komunistov bi omogočilo delovanje različnih tujih idejnih in političnih smeri, kar bi ustvarilo razmere za oblast v imenu delavskega razreda in z delavskim razredom. To pa pomeni, da mora ZK imeti vseskozi napredno razredno usmeritev, zagotavljati mora permanentno marksistično izobraževanje, idejno-politično usposabljanje, ter skrbeti za to, da so odnosi znotraj organizacije demokratični. Z zagotovitvijo teh pogojev bi omogočili delavcem aktiven vpliv na razvojni proces družbe. V nasprotnem primeru se lahko zgodi, da postane zahteva po delavski večini le sredstvo za manipuliranje z delavci in odločanje v njihovem imenu.

Družbena angažiranost in revolucionarnost-temeljne določitve lika komunista (stanje in perspektive)

MILIVOJ OREB

Vsako politično in sploh družbeno gibanje stremi in na splošno tudi uspeva zgraditi *določene kolektivne predstave o lastnem liku* ter liku svojih pripadnikov. Te predstave imajo predvsem funkcijo *vzora za praktično obnašanje*, s katerim se želijo člani gibanja in gibanje samo *predstaviti javnosti, pa tudi sebi samim*.

Lik nekega gibanja in njegovih pripadnikov ter tako tudi lik komunista lahko formalno definiramo predvsem kot celoto etičnih vrednot, ki najbolj približno izražajo družbeno bistvo gibanja in njegove cilje, preko katerih skušajo, kot merilo praktičnega obnašanja, pokazati javnosti lastno moralno identiteto.

Lik v sebi vedno vsebuje vzor, kateremu član prilagaja svoje obnašanje ter s tem dokazuje stopnjo svoje moralne identifikacije z gibanjem, kakor tudi celoto pojavnih lastnosti, s katerimi pripadniki gibanja, z izkazovanjem svojih osebnih kvalitiet, prikažejo moralno vrednost gibanja v celoti. Gre za dva aspekta enega in istega pojava, ki se, seveda, ne moreta nikoli pokriti, sta pa smiselna v toliko, kolikor se dopolnjujeta in prežemata.

Z marksističnega stališča lika komunista ne bi smeli idealizirati, da bi na ta način dobil fetiško obliko, pa tudi ne relativizirati, da bi s tem izgubil svoje paradigmatične lastnosti.

Ljudje kot »produkt« *okoliščin* se ne morejo, tudi če bi hoteli, dvigniti nad okoliščine in se povsem znebiti njihovega vpliva.

Marx in Engels sta že v Manifestu opozarjala, ne brez razloga, da so komunisti lahko samo del delavskega gibanja, seveda, najodločnejši, najvestnejši, v teoretskem pogledu najbolj zvesti pa tudi najbolj revolucionarni (v smislu stalnega »potiskanja« *gibanja naprej*), in bi ne smeli imeti kakih posebnih interesov, zato pa kvalitete, ki bi se bistveno razlikovale od tistih, ki jih v razrednem boju ustvarja sam delavski razred kot svoje lastne aktualne ali potencialne vrednote. V tem smislu lik komunista v skrajnem primeru izraža dejansko situacijo samega gibanja razreda, pa tudi njegova nihanja: vzpone in padce. Toda ni problem v tem. Lik komunista ne prenese okrašenosti z aureolo abstraktnih in nespremenljivih vrlin, kajti te so le umetne tvorbe, ki morajo priti v nasprotje z dejanskim gibanjem razreda in z dejanskim življenjem.

Dejansko se pojavijo problemi takrat, ko del ali več delov politične avantgarde (vse manj je možnosti, da bi se celotna avantgarda našla v takem položaju) oziroma posamezni člani (možna je celo večina) pridejo v položaj, ko dobijo svoje posebne interese, ki bolj ali manj odstopajo od celote (aktualnih in zgodovinskih) interesov delavskega razreda. Takšne okoliščine lahko bistveno vplivajo na pojav devalvacije lika komunista, do dvoličnosti in do potrebe ustvarjanja umetnega imagea, ki naj zamenja lik komunista-revolucionarja.

Seveda marksizem ne poudarja pomena delovanja objektivnih okoliščin zato, da bi zmanjšal, marveč nasprotno, da bi poudaril možnost njihovega spreminjanja. V bistvu je orientacija na spreminjanje obstoječih razmer težišče marksizma kot revolucionarne misli in kot misli same revolucije. To je smisel Marove 3. teze o Feuerbachu, kjer kritično ovrednoti ne le Feuerbachov, marveč tudi stari materializem:

Po marksizmu torej lik komunista nikakor ne more biti in ne bi smel biti ideal, toda vsebovati mora vsaj dve bistveni določitvi: revolucionarnost kot enotnost misli in akcije ter to, da izraža konkretno celovitost interesov delavskega razreda, ki se oblikuje v razrednem boju. Konkretna celovitost interesov delavskega razreda je realna zgodovinska vsebina paradigmatiskih vrednot, medtem ko je revolucionarnost najvišja stopnja družbene angažiranosti, način obnašanja v njihovi realizaciji kot bistvenih komponent lika komunista. Če sta obe komponenti lika komunista v skladu s svojo vsebino, potem se lik razvija, s tolerantnimi odstopi, ki so normalni, če gre za razmerje med vzorom in obnašanjem posameznih članov gibanja ali njegovih delov. Toda do krize lika komunista lahko pride, 1) če vrednote, ki so vzor, kot komponenta, *odstopajo* od svoje zgodovinske vsebine, s tem pa izgubljajo svojo identiteto in vplivnost ali 2) če obnašanje *ni več revolucionarno* in prihaja v nasprotje z vzorom.

Za diagnozo in prognozo razvoja krize v tej sferi je relevantno ugotavljanje lokacije njenega žarišča. Glede na vzajemno povezanost in pogojenost obeh komponent lika komunista, lahko govorimo samo o tem, katera od obeh je *primarno žarišče* krize, ker kljub vsej relativni samostojnosti lahko kriza ene povzroči krizo druge. Če gre za krizo vrednot, potem je kriza lika pripadnika gibanja in samega gibanja mnogo globlja in brez dobrih izglede, da bi jo premagalo, saj kriza vrednot izzove tudi *direktno in neodložljivo* krizo obnašanja, s čimer se kriza nujno totalizira. Kriza obnašanja resno ogroža ne le lik posameznika ali posameznih delov gibanja, marveč gibanje v celoti, s tem pa postanejo vprašljive vrednote, ki so vzor, toda presežemo jo lahko prej, preden zapade v popolno krizo.

ZKJ ne prikriva, da je prišlo do resne krize lika komunista. V zadnjih letih je kriza, zlasti zaradi ekonomskih težav, še bolj očitna. Sicer je na to večkrat opozoril tudi Tito, direktno ali indirektno pa so jih ugotovili tudi v številnih partijskih dokumentih, zlasti v zadnjem obdobju. Tako da je danes samo še bolj očitna, kar pa ne pomeni, da je prav zdaj na višku.

Danes lahko v razvoju Zveze komunistov in naše družbe bolj z gotovostjo ugotovimo, da ne gre za krizo revolucionarnih vrednot, marveč za vse globljo in ostro krizo obnašanja v sami Zvezi komunistov, ki v raznih oblikah (na

razne načine) — od pasivnosti do neposrednega upora — blokira uresničevanje zgodovinskih možnosti socialističnega samoupravljanja, kot vodilne vloge delavskega razreda v naši družbi in kot nove možnosti socializma v svetu.

Tudi sama kriza obnašanja v Zvezi komunistov ima svoje globoke in zapletene vzroke. Ne smemo je iskati *predvsem* v samem obstoju odtujenih in osamosvojenih centrov družbene moči, marveč predvsem v pojavih vse bolj očitne interesne in idejne identifikacije večjega števila vplivnih članov Zveze komunistov s temi centri moči, s čimer se objektivno in vse bolj tudi subjektivno ločujejo od celote interesov delavskega razreda, pa tudi v pomanjkanju pripravljenosti in usposobljenosti Zveze komunistov, da se od tega distancira, da začne tako situacijo presegati. Torej so ločevanje znatnega dela vplivnih članov Zveze komunistov od celote interesov delavskega razreda ter konformizem v ZK do tega pojava glavni vzroki krize lika komunista v naši družbi.

Kriza vedênja se kaže predvsem v raznih oblikah *privatizacije družbenih funkcij*: pojavi karierizma, korupcija in neposredna uzurpacija družbene moči posameznika ali družbenih skupin. Glavna posledica privatizacije družbenih funkcij je formalizacija družbene aktivnosti, oziroma pojav pasivnosti velikega dela članstva ZK, pri čemer je vedno manj prostora in motivov za politični amaterizem in amaterski duh v profesionalnem političnem delu.

Vsi simptomi krize obnašanja v Zvezi komunistov nedvomno kažejo, da ne gre le za nasprotje med političnim tradicionalizmom in samoupravljalško iniciativo, marveč tudi za pojave določenih deformacij v okviru samega tradicionalnega obnašanja v našem političnem življenju.

Ni treba posebej poudarjati, da že tradicionalno politično obnašanje — ki mu je imanentno spreminjanje političnega posredovanja v monopolno razmerje — samo po sebi omejuje in ogroža realizacijo revolucionarnih možnosti socialističnega samoupravljanja, ter da njegove lastne deformacije to potencirajo in vodijo v odprto negacijo bistva socialističnega samoupravljanja ne le kot prakse, marveč tudi kot ideje.

Proces preseganja tradicionalnega političnega obnašanja se seveda ne more zreducirati na ukinitve njegovih lastnih deformacij. To je le začetek, brez katerega sicer ne moremo niti pomisliti na njegovo demonopolizacijo in zapleteno, dolgotrajno in nikakor ne nebolečo spreminjanje v sredstvo za osvobajanje samoupravljalške iniciative. Glede na to pa krizo uresničevanja novih družbenih razmerij, vrednot in obnašanja zapleta tudi prisotnost pojavov, ki jih lahko označimo kot določeno degradacijo celo klasičnega političnega obnašanja samega.

Za kakšne tendence pravzaprav gre?

Predvsem je to pojav fiksiranja delitve na relativno aktivno manjšino in relativno pasivno večino, kar je za tradicionalno politično posredovanje normalno; če pa to prenesemo v samo Zvezo komunistov kot revolucionarno avantgardo, postane to neznosno. Tudi v Zvezi komunistov je vse bolj očitna tendenca izobraževanja kadrovskega jedra, ki je bolj ali manj profesionalizirano — s tem, da v sâmo Zvezo komunistov ali potencialno izven nje vključujejo vsekakor tudi državni aparat. S to tendenco stihijsko spremlja tudi

pojavnost pretvorbe širših slojev članstva v svojevrstno »partijsko maso«, ki vse bolj, čeprav ne formalno, toda dejansko, postaja nadomestek za insuficientno delovanje najširših oblik političnega organiziranja v družbi, zlasti v večjih mestnih aglomeracijah. V določenih primerih dobimo vtis, kot da Zveza komunistov postaja preširoka, da bi lahko prevzela nase funkcijo najširših družbeno-političnih organizacij.

Profesionalizacija in diferenciacija znotraj Zveze komunistov na relativno aktivno manjšino in relativno pasivno večino podpirata sektaštvo nasproti drugim družbeno-političnim organizacijam, ki so tudi del politično-organizacijske nadgradnje socialističnega samoupravljanja, pa tudi monopolnih tendenc v političnih in idejnih gibanjih. Posledica vsega tega je zmanjšan vpliv javnega mnenja kot praktičnega kriterija lika komunista. Sicer pa je bilo v oboroženi revoluciji javno mnenje izjemen in nezamenljiv faktor pri oblikovanju lika revolucionarja. Tudi pri nas se je uveljavila spojojenka »masovik«, ki je imela kot kriterij velik pomen za ocenjevanje lika komunista in ki je bila, seveda, s svojo vsebino v nasprotju s pojmom demagog, kar sicer v primeru, da politično posredovanje ovira neposredno iniciativo razredov in množic, ne velja.

Prenos monopolnih oblik političnega posredovanja v Zvezo komunistov ter profesionalizacija njenega kadrovskega jedra povzročata manjši vpliv amaterizma in sploh prostovoljnega duha v političnem delu. Kot ilustracijo naj navedem dejstvo, da je funkcija sekretarja osnovne organizacije v Zvezi komunistov najmanj privlačna. Profesionalizem in prostovoljno delo si sama po sebi nasprotujeta, toda prostovoljno delo lahko ogrozi karierizem, če postane glavni motiv družbene angažiranosti. Na žalost se to ne dogaja samo v tistih družbenih inštitucijah, kjer je družbeno posredovanje najbolj izrazito, možnost nadzora pa najmanjša, marveč lahko postane vse bolj način obnašanja tudi v Zvezi komunistov.

V institucijah, kjer je neposredna moč nad ljudmi največja, je večja možnost, da lik komunista izgubi svoj revolucionarni blesk ter da se vse bolj kaže v umetno skonstruiranem imagu — ne več po revolucionarnih vzorih, marveč po napredovanju in zadovoljevanju lastnih ambicij — ki je najpomembnejši ali celo edini kriterij. Očitno je, da gre za pomemben premik motiva družbene angažiranosti. Kajti lik revolucionarja, kot primarni motiv za družbeno angažiranost, predvideva tudi težnjo po uresničevanju določenih ciljev, medtem ko pojmuje družbeni zgled v svoji skupini ali širši skupnosti kot sekundarni spremljajoči pojav.

V nasprotju s tem je birokrat motiviran predvsem z nenasitno željo po vse večji moči in temu podredi vse druge motive (če jih sploh še ima). Za birokrata je moč to, kar je profit kapitalista, toda birokrat pri tem, ko privatizira družbeno funkcijo, manipulira z družbenimi sredstvi, da bi dosegel osebni ugled in napredoval, možni rizik pa neposredno preloži na družbo samo. Vsekakor je to eden temeljnih vzrokov neekonomskega obnašanja, prostovoljstva, neodgovornosti in razsipništva, česar je sposobna samo birokracija. Manipuliranje z družbo, da bi tako dvigali svoj osebni ugled in moč, lahko družbi škoduje v večji meri (na primer, »politične« tovarne in drugi podobni

objekti), kakor pa če s privatizacijo funkcije doseže samo manjšo ali večjo osebno korist. Uporaba družbe kot sredstva za uresničevanje osebnih ciljev je vsekakor najhujša oblika deformacije političnega obnašanja in nevarnejša za družbo od obstoja formalnih in neformalnih privilegijev. Privilegiji se sicer lahko pojavljajo predvsem v nerazvitih razmerah uresničevanja načel delitve po delu kot svojevrstno dopolnilo in seveda neadekvaten korektiv.

Na današnji stopnji družbenega razvoja, na področju družbenega posredovanja, kjer imamo še vedno monopolitične karakteristike, moč in ugled, so praviloma v skladu z dejstvom, kolikor večji ugled, toliko lažje lahko dosegaš osebne ugodnosti brez posebnih intervencij. Če gre za neformalne privilegije, lahko dobimo vtis, da je teh osebnih ugodnosti, do katerih pride po neformalni poti, zelo malo ali da jih sploh ni. V vsakem primeru je utopistično misliti, da bi lahko neformalne privilegije ali osebne ugodnosti že danes ukiniteli, saj so tudi merilo družbenega ugleda, zato ukinitve na sedanji stopnji razvoja družbenih odnosov, navad in zavesti preprosto objektivno ni mogoče. Je pa ne le realno mogoče, marveč tudi nujno omejevanje družbenega prostora in postopno ukinjaje pojavov manipuliranja v družbi z nižjimi in srednjimi nivoji družbene moči, na nižjih (in najnižjih) pa energično preganjanje in izkoreninjenje korupcije, ki se tu kaže kot materialna kompenzacija za razkorak med relativno veliko neposredno močjo med ljudmi in relativno majhnim osebnim ugledom, ker sta oba pojava nedopustna tudi s stališča tradicionalnega političnega obnašanja in etike. Teh vrst pojavov se je nabralo precej, so pa moralno tako slabi in agresivni, da upravičeno zaskrbljujejo javnost in povsem zasenčijo »dobri« stari »VIP«, ki je v sebi imel še vsaj malo revolucionarnega romantizma. Isto bi lahko rekli tudi za navado čaščenja in obdarovanja — pri nas na široko uveljavljeni patriarhalni recidiv — ki ga imamo lahko včasih za moralni alibi za najnavadnejšo korupcijo. Sicer pa ta pojav izhaja iz kulta žrtvovanja, da bi se usmilili nebeški in tuzemski vsemogočnejši.

Skrajni čas je že, da se Zveza komunistov resno in uporno, dosledno in pogumno sooči s temi pojavi in začne z akcijo proti njim. Pri tem moramo upoštevati, da so se v teh strukturah odtujene in osamosvojene moči — državne uprave do zdravstva in kulture — že razvile ne le najrazličnejše idejne racionalizacije, s katerimi tako stanje opravičujejo — marveč tudi *negativna solidarnost*, ki paralizira samokritiko, ki se dovolj uspešno upira kritiki, zlasti če je ta abstraktna in prihaja »od spodaj«. Vendar je le-ta zato tem manj odporna do stihije, ki dejansko spodkopava lik komunista in profesionalno etiko, pa tudi zakonitost.

Seveda tega problema ne moremo reševati kampanjsko ali z »velikim skokom«, niti z difuzno akcijo, ne glede na to, kako dobro je zamišljena in organizirana. Tega ne moremo doseči zato, ker, če postavimo na isto raven kritičnega preučevanja tudi žarišča pojavov in okolij, kjer se dogajajo, je potem vedno manj možnosti, da bi se pojavljali, ali celo tistih, kjer teh pojavov ni, oziroma, vkolikor težišča akcije ne postavimo tja, kjer obstajajo objektivno največje možnosti za popačenje lika revolucionarja.

Na pojave krize družbene angažiranosti vplivajo tudi drugi dejavniki, kot so na primer pretirana normiranost, ki prav tako lahko omejuje in duši

dobronamerno izkazovanje iniciative. Take pojave običajno spremlja tudi birokratski formalizem, in jih lahko najdemo tam, kjer jih ne bi pričakovali, na primer v delu organov SLO in družbene samozaščite.

Oživitev volonterskega duha in družbene aktivnosti sploh, katerih glavni motiv ne bi bil osebni interes, je predpostavka za oživitev revolucionarnosti kot najbolj bistvene določitve lika komunista.

Konkretne akcije Zveze komunistov za postopno toda kontinuirano presejanje žarišč deformacij političnega obnašanja, predvsem pa uporaba politične moči in ugleda za uresničevanje osebnih ciljev, bodo ustvarile ugodne razmere za reafirmacijo lika komunista, kateremu so revolucionarni ideali primarni in pogosto tudi edini motiv za družbeno angažiranost. Na teh vrednotah temelji osebni ugled v ožji skupini ali širši skupnosti, ki za revolucionarja pogosto pomeni samo življenje. Ta pojav še ni dovolj raziskan, jasno pa je, da se pojavlja v vsakem revolucionarnem gibanju bolj ali manj spontano in da se izkaže kot bolj žilava in vitalnejša gonilna sila tako od profita kot od želje za močjo. Za ta pojav ni potrebna ideološka indoktrinacija, še več, potreba po tem se pojavi, ko izginejo dejanski revolucionarni procesi, ki so njegovo pravo okolje. Zato ne more nikoli dati zaželenih rezultatov.

V tem zgodovinskem trenutku je revolucionarnost predvsem angažiranje pri ohranjanju kontinuitete naše revolucije. Seveda poznamo poskuse, da bi kontinuiteto revolucije pojmovali kot kontinuiteto družbenega razvoja in da se na ta način revolucijo zreducira na evolutivni tok. Čeprav je lokacija začetka tega evolutivnega ciklusa zelo pomembna, saj s tem označimo njegovo zgodovinsko bistvo, to nikakor ni odločilno za kvalifikacijo kontinuitete revolucije. Kontinuiteto revolucije razumemo lahko le kot *permanentne družbene spremembe*, oziroma dialektično povezanost medsebojne pogojenosti diskontinuitete družbenega razvoja v kvalitativnem smislu.

S tem vprašanjem je v najtesnejši povezavi tudi problem revolucionarnega kritičnega odnosa do obstoječe dejanskosti.

Številni, ki upravičeno zavračajo nihilistični koncept kritike vsega obstoječega, ki je vsa obrnjena k diskontinuiteti razvoja, dvomijo v marksistično identiteto in vrednote dialektične interpretacije kritike vsega obstoječega, s katero negativen odnos do obstoječega predpostavlja tudi ukinitve meja, zaradi katerih obstoječe objektivno omejuje možni in aktualni razvoj nove družbene vsebine. Diskvalifikacija kritike vsega obstoječega, ki po svojem bistvu ni samo negativna, marveč je tudi globoko afirmativna in predpostavlja enako angažiranost pri negaciji starega in afirmaciji novega, kjer je prvo predpostavka drugega, kar vodi v konformistični evolucionizem, ki je, pa če to njegovi privrženci hočejo ali ne, negativističen do revolucije.

Član Zveze komunistov, ki ne more (ali noče) naše revolucije razumeti kot kontinuiteto faktičnih korenitih družbenih sprememb, marveč jo doživlja kot evolucijo z bistvu enakimi družbenimi kvalitetami, ne more biti niti dovolj negativno kritičen do ostankov in recidivov starih družbenih vsebin, oblik, obnašanja, zavesti itd. in je tako še manj pripravljen za afirmativno-kritičen odnos do novih družbenih razmerij, vrednot, obnašanja in zavesti, ki se pojavljajo kot nova realnost in nove realne možnosti. Nekateri zato

zapadejo v nemočni idejni in akcijski eklekticizem, ki se v sferi političnega obnašanja izraža v najrazličnejših oblikah kompromisarstva.

Stvari se bodo premaknile, če bo v Zvezi komunistov, tako v idejnem kot akcijskem smislu, zmagalo spoznanje, da socialistično samoupravljanje najbolj optimalno in najbolj adekvatno izraža celovite interese delavskega razreda, ter da je v današnjem času ZK edina revolucionarna delavsko-razredna alternativa tradicionalnemu političnemu ravnanju in njegovim hudim deformacijam, pred katerimi ni varen niti lik komunista. To stališče bi morali bolj jasno in odločno afirmirati kot sodobni kriterij, revolucionarnost pa kot bistveno določilo lika komunista.

Pričakujemo lahko, da bo revitalizacija družbene angažiranosti in revolucionarnosti, kot bistvenih komponent lika komunista, pomembno vplivala tudi na krepitev idejne in akcijske enotnosti v Zvezi komunistov, celo kljub velikim socialnim razlikam v družbi in znotraj ZK same, kajti to ni značilnost. Socialne razlike poznamo v vseh sodobnih političnih strankah. Tudi Zveza komunistov, kot vse druge politične stranke, izraža socialno diferenciacijo lastne družbe. Revolucionarna kontinuiteta predpostavlja spremembe tudi na tem področju; pri tem se lahko angažirajo revolucionarji ne glede na trenutni socialni status, če kot svoj cilj sprejmejo celotne interese delavskega razreda. Ta trenutek kaže, da je pomembnejša njihova razredna opredelitev in dejanska pripravljenost na revolucionarno akcijo v smeri spreminjanja obstoječe dejanskosti, kakor pa njihov trenutni socialni status.

Če trdimo, da je lik komunista pri nas v krizi, moramo še enkrat poudariti, da je ta kriza kljub vsemu le delna, saj ni zajela niti vseh vrednot niti večine članstva ZK. Ni korektno, da jo merimo s primerjavo sedanjega stanja z likom revolucionarja predvojnega in neposredno povojnega obdobja, ker so tudi celotne družbene razmere bile takrat drugačne in so zahtevale drugačen način obnašanja. Kajti kljub vsemu lik člana Zveze komunistov v večini primerov ni izgubil svojih temeljnih moralnih vrednot, ki so bile v prejšnjih obdobjih postavljene v hude preizkušnje, ki so bile mnogo bolj očitne in jih je bilo potrebno vsakodnevno dokazovati. Zveza komunistov in večina njenih članov še vedno prednjači s svojimi moralnimi kvalitetai, in če trdimo, da je lik komunista danes v krizi, je to predvsem zato, ker obstoja razkorak med izjemnimi revolucionarnimi možnostmi socialističnega samoupravljanja in neadekvatne aktivnosti in obnašanja dela pripadnikov komunistične avantgarde pri nas. V tem smislu gre za razkorak med besedami in dejanji, na kar je Tito večkrat opozarjal, to pa je za revolucionarje resen znak, da je tu kriza, ki pa jo je mogoče rešiti.

Socialno-psihološki vzroki oportunizma

MENSUR IBRAHIMPAŠIĆ

V komunističnem gibanju je bilo in je še izrazito neskladje med ocenjevanjem narave oportunizma kot negativnega pojava ter prizadevanji, da ga teoretsko premislimo in pojasnimo. Oportunizem se nenehno kvalificira kot pomembna ovira pri revolucionarnem mišljenju in delovanju. V posameznih situacijah ga ocenjujejo kot najpomembnejšo prepreko. Če gledamo mednarodno delavsko gibanje in okoliščine s takratne perspektive, lahko navedemo Lenina, ki je leta 1920 pisal: »Najpomembnejši in osnovni pogoj za uspeh na predvečer proletarske revolucije je osvoboditev, je partija revolucionarnega gibanja, osvobodjena oportunizma . . .«

V številnih dokumentih ZKJ (KPJ) lahko najdemo obsodbe oportunizma kot pomembnega negativnega pojava. Pojav postane tako pomemben, da postane sinonim za *revolucionarnost*. V tem smislu je zapisano tudi v Programu ZKJ: »Če bi delavsko gibanje podleglo oportunističnim pogledom in praksi, bi se odreklo ne le svoji družbeni vlogi, marveč tudi vsem dosedanjim zmagam socialistične revolucije, ki so mu omogočile, da danes lahko bolj uspešno uporablja parlamentarne in druge podobne metode v boju za pridobitev vodilne družbene vloge.«

Čudno je, da to ni bil zadosten razlog za širše znanstveno raziskovanje in teoretsko pojasnitev oportunizma. Ta sklep lahko ovržemo s pripombo, da ni dovolj točen, saj ne upošteva številnih kvalifikacij oportunizma kot negativnega pojava, ki se je pokazal v raznih vrstah partijskih dokumentov ne le pri nas, marveč tudi po svetu. Toda pripomba ni neupravičena, kajti vse te ocene oportunizma so bile predvsem načelno idejno-teoretsko ali politično obarvane in so kot take označevale vsebino oportunizma predvsem v najbolj splošni obliki, ali pa so govorile o tem kot o že spoznanem pojavu in tako niso mogle dati teoretske pojasnitve njegove narave.

Če pogledamo zgodovino komunističnega gibanja ter ugotovimo, kdaj se posebej govori o oportunizmu kot pomembni oviri za revolucionarno mišljenje in delovanje, vidimo, da so to bile tiste zgodovinske situacije, ki so zahtevale nove pomembne korake posameznih partij v revolucionarnem delovanju za uresničevanje zgodovinskega interesa delavskega razreda. Tisti del partije, ki ni dojel nujnosti tega koraka, ki ni bil pripravljen angažirati se za njegovo udejanjenje, se izkaže kot oportunističen. Kaj pa je aktualna (konkretno-

zgodovinska) vsebina tega oportunizma, pa je odvisno od bistvenih karakteristik zgodovinske situacije, ki naj jo z novim zgodovinskim dejanjem preseže? V tem smislu se konkretni oportunisti med seboj razlikujejo od situacije do situacije in od partije do partije. Kar pa jim je skupnega, je, da kljub medsebojnim razlikam predstavljajo oportunistem. To pa je zanemarjanje zgodovinskega interesa delavskega razreda zaradi parcialnih interesov, bodisi skupinskih (ne glede na vrsto družbene skupine) bodisi individualnih.

ZKJ je danes v takem položaju, da po takšni zgodovinski logiki oportunistem nujno postane pomemben in aktualen pojav. Zakaj? Zato, ker mora ZKJ hkrati vdahniti v svoje društveno bistvo novo revolucionarno dejavnost, ki je skladna s sedanjim zgodovinskim trenutkom, in drugo, najti moramo konkretne praktične rešitve, da bi lahko presegli širok zastoj pri uresničevanju samoupravne, humanistične in demokratične alternative socializma. Nobene teh nalog ne moremo uresničiti, ne da bi globoko spremenili mišljenje in delovanje članov ZKJ. Vsi pa ne morejo biti motivirani in sposobni za te spremembe. Kot taki postanejo taki člani objektivno oportunisti, ne glede na lastno videnje svojih prepričanj in delovanja. Oportunisti se, bolj ali manj zavedno, upirajo spremembam v sami ZKJ in v družbi, spremembam, brez katerih ni mogoče uresničiti obstoječe in nastajajoče revolucionarne možnosti kot poti, ki vodi v samoupravljanje.

Postaviti moramo metodološko pomembno vprašanje: kakšen odnos imamo do oportunizma kot pomembne ovire v revolucionarnem mišljenju in delovanju članov ZKJ. Očitno gre za izrazito kritičen odnos. Toda — ta odnos je enostranski. Enostranskost tega postopka je v tem, ker oportunistem kot pojav zvaja na njegovo moralno-politično dimenzijo. V tej problematiki najdemo dve tezi: prva, da je temeljni vzrok oportunizma v ZK predvsem nedoslednost vojne generacije članov ZKJ pri tisti revolucionarni etiki, ki jih je držala v revolucionarnem obdobju in neposredno po koncu vojne pri obnovi dežele; druga teza je, da je temeljni vzrok današnjega oportunizma podleganje potrošniški mentaliteti povojnih generacij članov ZKJ, ki so odraščali v sistemu vrednot, po katerem je materialni interes temeljna gonilna sila tudi pri izgradnji socializma. Tudi če sta ti tezi delno resnični, pa ne zadoščata za pojasnitev oportunizma v ZKJ. Še bolj sta nezadostni v boju proti oportunističnemu obnašanju, kajti pri tem se boj zvede na vzgojno dejavnost, na poudarjanje moralne zavesti članov ZKJ kot sile, s katero se rešuje problem oportunizma. Zagotovo predstavlja dvig moralne zavesti pomembno silo v boju proti oportunistem. Problem je tudi v tem, da taka metoda spregleda družbene, psihološke in zgodovinske dimenzije oportunistem, brez upoštevanja le-teh pa tudi boj na moralnem področju ne more biti učinkovit, ker so le-te temelj oportunistem kot moralne deviacije.

Izhajajoč iz tega dejstva bomo ob tej priložnosti označili socialno-psihološko pogojenost oportunistem v ZKJ danes. Pisanje o tem ni omejeno le na čas in prostor, ki ga imamo na razpolago, marveč je omejeno in oteženo tudi z mankom nujnega znanstvenega gradiva, saj so bila raziskovanja v tej smeri do danes zelo redka.

Socialno-psihološka pogojenost oportunistem: to je tisti oportunistem, ki ni predvsem ideološkega izvora, tj., ki ne izhaja primarno iz nečesa celovitega

ali iz kompaktne idejno-teoretske opredelitve, marveč je posledica družbenih razmerij in družbene klime, v kateri komunist kot posameznik in pripadnik določene kategorije družbenega okolja, v katerem živi in dela, postopno oblikuje svoje *življenjsko geslo*, da je *nekritični odnos* do »obstoječega stanja stvari« najboljši način zagotavljanja življenjske eksistence in zlasti lastne družbene uveljavitve.

Seveda ta vrsta oportunitizma ni neodvisna od ideološke, moralne in politične zavesti tistih, ki to prakticirajo, pa tudi ne od zgodovinskih ostalin okolice, ki ji pripada. Toda to niso njegova temeljna izhodišča. Temeljna izhodišča so družbena razmerja ter družbena klima (razpoloženje); s tem pojmom razumemo predvsem skupinsko in individualno psihološko reakcijo na ta razmerja. Navedene oblike zavesti in zgodovinski ostanki so dejavniki, ki vplivajo na fenomenologijo tega oportunitizma, tj. na oblike, v kakršnih se pojavlja. Torej lahko problem takega oportunitizma rešujemo predvsem s preseganjem tistih družbenih razmerij, iz katerih le-ta izhaja; izgradnja revolucionarne, ideološke, politične in moralne zavesti — prilagojene današnjemu zgodovinskemu trenutku boja za samoupravljanje — je dejavna samo kot sestavni del uresničevanja te osnovne naloge. To lahko vidimo tudi iz označbe najbolj izrazitih oblik tega oportunitizma.

Najbolj razširjena in najbolj difuzna oblika oportunitizma je *poslušnost* (birokratski duh), katerega ekstremna oblika je *poltronstvo*. Difuznost te oblike je v tem, da jo na pojavnem področju težko razlikujemo od zavedne discipline, pa tudi zato, ker se pojavlja v več oblikah, s širokim diapazonom — od posameznikove nesposobnosti zavzemanja lastnih stališč do karierističnega poltronstva.

Strateška programska opredelitev ZKJ predvideva ustvaritev družbene vloge avantgarde delavskega razreda kot idejno-politične vodilne moči družbe in kot operativne vodilne sile, da naj bo tako samoupravljanje temeljno družbeno razmerje — vse to je vplivalo na boljšo prepoznavnost oportunitizma. Da bi ZKJ take naloge lažje uresničevala, mora zahtevati od svojih članov mnogo večjo pripravljenost in sposobnost discipliniranega izvajanja direktiv »od zgoraj«. Zahteva pripravljenost in sposobnost aktivnega sodelovanja pri določanju in izvajanju politike ZKJ, sem pa spada tudi kritični odnos do vseh pojavov in primerov neuresničevanja te politike. Zahteva tudi pripravljenost in sposobnost, da kot delovni ljudje in občani v svojem okolju in v okolju, kjer delajo, z močjo argumentov in z osebnim zgledom uresničujejo linijo ZKJ, kar predvideva tudi znanje in pripravljenost na spopad s stališči in pojavi, ki niso v skladu s to linijo, pa tudi pripravljenost prevzemanja možnih posledic, ki jih ima lahko tako delovanje za njihove osebne interese. Na take zahteve ne morejo odgovarjati ljudje, katerih duh je poslušen, birokratski.

V družbeni dejavnosti pa imamo veliko dejavnikov, ki otežujejo tako delovanje članov ZKJ. To so predvsem: narava oblasti (ne le državne, marveč tudi vsake druge), iz katere objektivno izhaja parcialni interes njenih nosilcev, ki ga prikazujejo kot splošni interes in ki nujno duši iniciativo tistih, nad katerimi se izvaja; narava institucionalizacije kot oblike družbene integracije, iz katere nujno izhaja hierarhična zavest, depersonalizirana osebnost in vzpostavljane modela obnašanja, kar duši ustvarjalno spontanost ljudi; dialektika

protislovja odnosa med posameznim, skupinskim in splošnim interesom; določen odstotek članov ZKJ, ki so v ZKJ vstopili iz karierističnih in ne ideoloških pobud; neskladje med ravnijo ideološke, politične in moralne zavesti večjega števila članov ZKJ ter zapletenost družbenih problemov, ki bi jih morali reševati; obremenjenost s še vedno močnim nedemokratičnim zgodovinskim nasledstvom nerazvite dežele.

Če upoštevamo vsa ta dejstva, nam postane jasno, da je sprememba v načinu uresničevanja družbene vloge ZKJ kot avantgarde delavskega razreda prehod z vloge neposredno vodilne družbene sile na vlogo vodilne idejno-politične sile — vse to je neprimerljivo večji, daljnosežnejši, bolj zapleten in težji revolucionarni korak, kot bi lahko sprva predvidevali, česar se še danes dovolj ne zavedamo. Poslušniški oportunistem kot oblika revolucionarnega delovanja je posledica zapletenosti tega revolucionarnega koraka in objektivne nemožnosti hitrega preseganja karakteristik družbene realnosti, ki otežujejo uresničevanje tega revolucionarnega koraka.

»Pisma«, ki so bila poslana najvišjim vodilnim članom ZKJ in forumom in katerih smisel je bil predvsem v spodbujanju širše iniciative za preseganje slabosti pri uresničevanju družbene vloge ZKJ in že dve desetletji ponavljanja parole »preiti z besed na dejanja«, so ostali brez zelenega rezultata. Istočasno pa neprenehoma narašča nezadovoljstvo velikega števila članov ZK s stanjem v ZKJ in družbi prav zato, ker se intencije teh »pisem« in parole »preiti z besed k dejanjem« ne uresničujejo. Kako je taka situacija, na prvi pogled paradoksalna, sploh možna? Možna je zato, ker se v sami družbi in družbenih razmerjih v ZK in družbi sami, ni spremenilo nič takega, kar bi objektivno omogočalo spremembo tega nerazporejenosti v obliko dejanskega revolucionarnega angažmaja članov ZK v širšem smislu.

Upravičenost takega sklepa nam potrdi tudi dejstvo, da je to nezadovoljstvo dobilo oblike poslušniškega oportunističnega (birokratskega) obnašanja: 1) kuloarsko, kavarniško kritiko kot kritiko, ki negira osebno odgovornost; 2) formalno soglašanje in formalna podpora uradnih kritičnim ocenam forumov ZK o stanju v ZKJ in družbi; 3) anonimnost kritik negativnih pojavov na forumih, kar se nujno prenaša tudi v osnovne organizacije. Tako obnašanje je tudi psihološka reakcija na nastalo družbeno situacijo. S tem je osebna psihološka napetost zaradi nezadovoljstva, o katerem govorimo, zmanjšana, kajti ustvarili smo privid, da se samo zdi, kaj naj bi v dani situaciji edino lahko napravili.

Za tako obnašanje je precej kriva tudi hierarhična zavest in širitev možnosti, da postane karieristično poltronstvo učinkovita pot do družbene uveljavitve. Možnosti nastajanja takih pojavov v ZKJ so se po vojni kazale v povsem drugačni situaciji kakor pred vojno ali med vojno. V težkih razmerah ilegalnega boja sta se hierarhična zavest in karierizem lahko pojavila le kot rudimentaren in sporadičen pojav, ker so bile ideološka opredelitev, zavestna disciplina, revolucionarna etika in revolucionarni romantizem gonilne sile partijskih članov in kohezivna sila njihovih organizacij. V vojni sta se revolucionarnost in partijskost izkazovali predvsem v pripravljenosti na žrtvovanje celo življenja, tako da sta bila hierarhična zavest in karierizem dejansko objektivno samo rudimentarna in sporadična pojava. V mirnodobskem

času pa je ravno nasprotno, ker ZKJ postane vladajoča stranka, narava oblasti in narava institucionalizacije — kot sredstev, brez katerih ni mogoče vzpostaviti niti socialistične družbe — nujno pogojujeta hierarhično zavest in karierizem.

Toda to se dogaja na drugačen način kot v prejšnjih družbah. Prisotni sta tudi hierarhična zavest in karierizem v skladu z vrednostnim sistemom teh družb, ki niso v soglasju z vrednostnim sistemom naše družbe. Zato se kameleonsko spreminjajo tako zelo, da jih celo njihovi nosilci ne spoznajo kot lastne motive in jim s tem dajejo povsem drug pomen kot so: zavestna disciplina, resnično upoštevanje nadrejenih, težnja sprejeti več dolžnosti kot izraz pripravljenosti, da bi se še bolj osebno žrtvovali za skupnost, uporaba simbola višjega družbenega statusa in uživanje privilegijev kot nujnost zaščite avtoriete pri določenih vodilnih dolžnostih. Zaradi takega spreminjanja hierarhične zavesti in karierizma jih težko prepoznamo, posledica tega pa so številne napake v kadrovski politiki. Več je takih napak, bolj spodbujajo hierarhično zavest in karierizem s tem, ko iščejo nove načine in sredstva za spreminjanje le-teh v okviru vrednostnega sistema socialistične družbe.

Druga oblika socialno-psihološke pogojenosti oportunitizma je — *anemičnost jezika*. To je jezik, ki je že tako prenasičen z načelnimi idejnimi opredelitvami in borbenostjo, da izgublja povezavo s konkretnimi aktualnimi razlogi, zakaj je nekaj izgovorjeno ali zapisano, in z mestom in časom, kjer je bilo to povedano. Iste besede so bile pred dnevi izrečene na nekem drugem kraju zaradi nečesa drugega in bo ponovljeno jutri na nekem tretjem mestu, iz povsem tretjega vzroka.

Bistvena karakteristika tega jezika je, da je za avtorja le sredstvo, s katerim predvsem deklarira svojo splošno opredeljenost za linijo ZKJ, in ne kot sredstvo, s katerim skuša osebno doprinesiti k praktičnemu reševanju konkretnega problema, zaradi katerega razprava sploh poteka. Prav zato takšno govorjenje na partijskih zborovanjih (ali celo na sestankih osnovnih organizacij) dobiva obliko pisanih monologov »diskusij«, ki so že vnaprej skrbno redigirani po kriteriju, da se ne pove česa takega, kar ne bi bilo oportuno, to je, kar bi lahko izzvalo neke vrste polemiko v razpravi, v kateri bi avtorjevo misel lahko kritizirali. Zato so take »diskusije« balast na partijskih zborih. Take razprave omrtvijajo izmenjavo misli, namesto da bi jih spodbujale, in otežkočajo spoznavanje možnih alternativ pri reševanju problemov, o katerih razpravljajo, in zato ne morejo biti osnova za dejavne konkretne sklepe. Zdaj je že normalno, da se taka »razpravljanja« imenujejo diskusije, čeprav to ne morejo biti iz dveh vzrokov. Prvič, zato, ker je diskusija samo dejanje izmenjave misli in ne posameznikovo mišljenje, vzeto samo zase, ter drugič, ker po vsebini ne predstavljajo izmenjave misli, saj je izmenjava misli predvsem upoštevanje misli drugih sodelujočih, medtem ko vnaprej napisana »diskusija« tega ne vsebuje.

Izza takega jezika se skriva predvsem strah pred javnim prikazom lastnega videnja problema, o katerem razpravljajo. Toda to je strah, ki ga težko prepoznamo. Velikokrat ga v sebi ne prepoznajo niti tisti, za katere je tak jezik značilen. Na razne načine ga psihološko racionalizirajo in razlagajo motive za tako nastopanje s tezami, kot so: da s tem pokažejo skrb

lastne pripravljenosti na sestanek, da se s tem krepi enotnost organizacije, da dvignejo raven razprave na višji idejni in teoretski nivo, da presegajo praktikizem ipd.

To vse so oportunistične racionalizacije nesposobnosti ali nehotenja po odprtem prikazu lastnega mišljenja, to pa nam potrjuje tudi dejstvo, da takega člana ZKJ ne zanima, kako se bodo ti sklepi izvajali. Bolj mu prijajo splošni, nevtralni sklepi, »bonaca« in ne »delanje valov«. Zanj je indikativno, da po razpravi bolj skrbijo za odmev svojega govora, kot pa za to, kako ti sklepi vplivajo na prakso. Vedno zna najti način, da so njegove razprave v širši javnosti prikazane kot dosleden in bojevit angažma pri uresničevanju politike ZKJ. Torej tu ne gre za iskreno pobudo, da bi čimbolj dejavno uresničevali politiko ZKJ, marveč za pridobivanje točk za lastno družbeno uveljavitev. Tudi tu se pokaže resnica, da je »govor nenehno spreminjanje tistega, ki govori, in tistega, o čemer govori«, kar pomeni, da se jezik ne razvija le po lastnih (lingvističnih) zakonih in zakonih estetike, marveč je izraz družbenih razmer, v katerih ga ljudje uporabljajo kot sredstvo medsebojnega občevanja in je kot tak vedno pomemben pokazatelj teh razmer. Zato moramo jezik takrat, kadar se pojavlja kot anemični oportunistični jezik, resno upoštevati kot indikator slabih tendenc za revolucijo v družbi in družbeni klimi, ki tak jezik tudi spodbuja.

Očitno smo v položaju, ko moramo bolj energično »ruvati korenine« tovrstnega oportunizma, kajti tak kot je, postaja vedno večja ovira revolucionarnemu mišljenju in delovanju.

Moralna vprašanja opravljanja političnih funkcij

SVETOMIR ŠKARIĆ

1. — Moralna vprašanja opravljanja političnih funkcij so pri nas v veliki meri odvisna od moralno-vrednostnega bistva socialistične revolucije kot obdobja revolucionarnega prehoda iz kapitalizma v komunizem. Pri tem je moralna vsebina socialistične revolucije v vzročni povezavi z materialnim bistvom delavskega razreda in njegove vloge pri izgradnji komunistične skupnosti. V tem kontekstu se politične funkcije izkažejo kot potrditev in izraz socialistične revolucije in njene etike kot moralnega procesa, ki presega stare (malo kapitalistične) vrednote in uvaja nove (komunistične).

Moralna vsebina opravljanja političnih funkcij je neposredno povezana z razvojem socializma kot produkcijskega procesa novega, česar zgodovina še ne pozna, oziroma kot ustvarjanja novih družbenih razmerij in totalnega človeka v Marxovem smislu. Glede na to nosilci političnih funkcij v socializmu ne morejo biti nič drugega kot revolucionarji, ki z vsem svojim bistvom sodelujejo pri revoluciji kot nenehnem procesu, v katerem se uresničuje dvojna dialektika: dialektična enotnost starega in novega ter dialektična enotnost gibanja oziroma samega toka revolucije in končnega cilja, oziroma, izgradnja komunizma kot udejanjenje humanizma.

2. — Nosilci družbenih in političnih funkcij imajo specifično vlogo v razvoju družbe in pri uresničevanju revolucionarnega procesa. Imajo več možnosti kot drugi člani družbe, v večji meri lahko vplivajo na družbeni razvoj, bodisi pozitivno bodisi negativno. Zato naša družba s pomočjo ustave upravičeno konstituira posebno odgovornost vseh nosilcev javnih funkcij, zlasti tistih, ki so člani najvišjih politično-izvršilnih organov ter nosilci funkcij pod posebnim družbenim nadzorom. Ustava SFRJ iz leta 1974 konstituira eksplicite odgovornost nosilcev javnih funkcij kot eno od pomembnih načel ustavnosti kot politične in pravne kategorije našega družbeno-političnega in pravnega sistema.

Za to, da bi postalo načelo odgovornosti nosilcev javnih funkcij realen in ne le fiktiven princip družbeno-političnega sistema ustave, tudi drugi pravni in družbenopolitični dokumenti naše družbe uvajajo številne institucije, da bi začeli s praktičnim izvajanjem načel, kot so: osebni in kolektivni odstop, vprašanje zaupanja izvršnim svetom, razrešitve, družbena kontrola, odpoklic in drugo. Vse te institucije v celoti delujejo na ravni praktičnega

izvajanja načela odgovornosti nosilcev vseh samoupravnih in političnih funkcij.

Glede na družbeni pomen političnih funkcij kot tudi na ustavne opredelitve naše družbe v zvezi z odgovornostjo nosilcev javnih funkcij lahko sklepamo, da: nosilci političnih funkcij imajo zelo pomembno vlogo pri razvoju naše družbe, zato morajo biti odgovorni za vse negativne posledice, ki se pojavijo pri opravljanju teh funkcij. Hkrati pa je opravljanje političnih funkcij povezano s številnimi moralnimi vprašanji, kot so: izgradnja komunističnega projekta družbenega razvoja, predanost revolucionarnim ciljem, demokratične metode dela, osebni zgledi, delo kot edino merilo gmotnega in družbenega položaja in drugo. Navedli smo samo nekaj primerov moralnih vprašanj opravljanja političnih funkcij, ki so tudi aktualna in imajo trajen pomen za našo družbo in za vsako socialistično revolucijo, ne glede na to, kje in kako se ta uresničuje.

3. — Celotna družba in v tem okviru tudi vsak nosilec samoupravne ali politične funkcije mora graditi *komunistično perspektivo* družbenega razvoja. Kolikor se naša družba gradi v smeri komunizma, toliko je moralna celota politika družbenega razvoja, od tega pa je odvisna tudi moralna vsebina opravljanja samoupravnih in političnih funkcij. Samo takrat so družbene sile in posamezniki lahko legitimni subjekti socialistične revolucije. Moralna politika je moralna le takrat, kadar vleče naprej, oziroma ko s svojim projektom družbenega razvoja prispeva k vse večji in širši zmagi komunizma kot družbenega gibanja, ki je nasprotno kapitalizmu in drugim že preseženim družbeno-ekonomskim formacijam. To tezo lahko empirično verificiramo s pomočjo konkretnega izkustva socialističnih revolucij, zlasti pa z bogato zgodovinsko izkušnjo naše socialistične revolucije. Konkretno, v sedanji etapi razvoja naše revolucije se njena moralnost kaže predvsem v njeni sposobnosti razvijati socialistično samoupravljanje kot obliko in vsebino diktature proletariata, oziroma kot sredstvo za izgradnjo svobodne asociacije proizvajalcev. Tako mora vsak nosilec politične in samoupravne funkcije obvladati marksizem kot teorijo socialistične revolucije. Marksizem projektira komunistični razvoj družbe in je vodilna sila v revolucionarni aktivnosti delavnih množic, zlasti nosilcev družbenih in političnih funkcij. Marksizem je tudi merilo za oceno načelnosti politike in faktor ustvarjanja notranje stabilnosti človeka (Tito).

Vsak nosilec politične funkcije mora biti popolnoma *predan ciljem revolucije*. To pomeni, da mora s svojim idejnim in praktičnim delovanjem vzpostavljati identiteto s samim seboj in cilji revolucije. Z vsem svojim bistvom mora braniti pridobitve revolucije ter se brezkompromisno bojevati za nadaljnji razvoj revolucionarnega procesa v smeri uresničevanja končnih ciljev. Vsak nosilec politične funkcije mora bolj spoštovati in upoštevati skupinske interese od posameznikovih potreb in osebnih interesov. V zvezi s tem poznamo številne primere, ko so se posamezniki poistovetili s cilji revolucije in s širšimi interesi družbene skupnosti. Kot dober primer lahko navedemo osebnost tovariša Tita v času, ko je naši revoluciji in tovarišu Titu grozila velika nevarnost od podpisnikov resolucije Informbiroja leta 1948. Tovariš Tito je po končanih vojaških manevrih na severnih mejah

Jugoslavije v prisotnosti vojaških komandantov med drugim dejal: »Tovariši, mene in vrsto naših tovarišev so proglasili za gestapovske agente in za prodane izdajalce komunističnega gibanja samo zato, ker smo ostali dosledno pri idealih in internacionalističnih načelih komunističnega gibanja in ker nismo dovolili, da bi nam dirigirali, da bi bili en od drugega odvisni, da nam jemljejo naše dobrine, da morajo naši ljudje v svoji domovini pokorno poslušati tuje vojaške in gospodarske svetovalce in biti na razpolago službam drugih držav. Ali je za revolucionarja kaj težjega kot to, da ga nepravilno proglasijo za izdajalca, da se danes celotno komunistično gibanje v svetu odreka naše partije in proglašča našo deželo za okuženo? Prepričan sem, da bomo imeli toliko moči, da bomo težave premagali, vprašanje pa je, koliko časa bo trajalo, da bo resnica zares zmagala.

... Lahko bi izbral tudi drugo pot, pot klanjanja Stalinu in Informbiroju. Če bi to storil, bi me prav tako cenili in spoštovali in tudi meni samemu bi bilo dobro; ne bi bil »odpadnik in prodana duša«, marveč bi me slavili. Toda take poti nisem mogel izbrati. S tem bi osramotil celo svoje življenje — delavca brezdomca in proletarskega bojovníka, človeka, ki je skušal izkoriščanje in odvisnost, pot revolucionarja in komandanta tistih, ki so ostali na bojiščih. Takrat bi se dejansko počutil kot prodana duša... Morda ne bom doživel zmage resnice. Rorda je ne bodo doživeli Bevc, Koča in njihova generacija, čeprav bi morali tudi z orožjem braniti svojo drago plačano svobodo...

... Če tega mi, dragi tovariši, ne bomo doživeli, Vam polagam na srce: ne dopustite, da bi omahovali, nadaljujte boj in ne obžalujte žrtev. Prepričani bodite, da na koncu lahko zmaga le resnica. Pa četudi Vi sami tega ne doživite, bodo to doživeli Vaši nasledniki, ki Vas ne bodo preklinjali, kajti kljub vsemu nismo in ne bomo izdali prihodnosti naše domovine.

... Opravili smo veliko delo in prenesli velika bremena, toda tudi zdaj nimamo časa za uživanje plodov našega boja. Smo pač generacija, ki je tu zato, da izgori v revoluciji za prihodnje generacije.«¹

Demokratska metoda dela kot način opravljanja političnih funkcij v veliki meri vpliva tudi na moralno vsebino vsake politične funkcije. Vsak nosilec politične funkcije se mora pri svojem delu obnašati demokratično: znati mora poslušati svoje sogovornike, spoštovati mišljenje drugih, ceniti ustvarjalnost, iskrenost in pogum posameznika in skupin, biti mora tolerant in upoštevati pluraliteto misli in interesov, znati mora voditi dialog in polemiko in na temelju poglobljene analize družbenih protislovij in pluralizma interesov, s pomočjo prepričevanja, argumentacije in usklajevanja stališč, znati poiskati najboljšo rešitev za določena družbena vprašanja. Primer takega načina dela je Edvard Kardelj: »Kardelj je bil tip sistematičnega človeka. Veliko je vedel, bral in s seboj je vedno nosil beležko, kakor jo je imel včasih Marx, kamor si je zapisoval svoje misli. Ko se je dokopal do spoznanja, je bil v to tudi prepričan, toda vedno je dopuščal možnost, da gredo drugi po isti poti, poslušal jih je in se z njimi pogovarjal. Nisem še videl človeka, ki bi bil tako sposo-

¹ Zvonko Staumbringer, *Titovo istorisko NE stalinizmu*, Radnička štampa, Beograd 1976, str. 61—62.

ben poslušati ljudi. Kajti v tej splošni odtujenosti in zbirokratiziranosti pri nas se ljudje med seboj sploh ne poslušajo več. Toda osnovni pogoj za vsako delo in spoznanje je sposobnost poslušati druge. To je poseben talent, ki smo ga v kaotičnosti sveta, v katerem živimo, že izgubili. Kardelj je bil sposoben poslušati drugega in hkrati poglobljati svoje misli in misli drugega. Kot vsak močan posameznik, je seveda tudi on vztrajal pri nekaterih svojih zamislih, toda na mnogih področjih je bil pripravljen sprejeti tudi misli drugih. Ni bil superioren, marveč kooperativen. Kardelj je ljudi spoštoval, zlasti tiste, ki so kaj vedeli, znanstvene delavce, zlasti tiste, za katere je menil, da pripadajo sistemu marksizma in socializma; omogočal jim je vpliv na razne dogodke in rešitve.² Te kvalitete demokratičnega dela so posebej aktualne v razmerah razvoja socialističnega samoupravljanja, kjer se vse bolj odmika večinsko načelo odločanja v korist sporazumevanja, dogovarjanja in usklajevanja stališč in interesov posameznikov, družbenih skupin, narodov in narodnosti. Gre za novo politično kulturo, ki presega vrednote politične kulture predstavniške demokracije in etatiziranega socializma.

Osební zgléd nosilca politične funkcije ima velik pomen za uspešno uresničevanje ciljev socialistične revolucije. Osební zgléd nosilca določene funkcije, če je pozitiven, deluje na liniji revolucije, mobilizira široke ljudske množice in utrjuje zaupanje v cilje revolucije. In obratno: če je osební zgléd nosilca politične funkcije negativen, lahko široke ljudske množice izgubijo zaupanje vanj in lahko zapadejo v stanje dezorientacije in demobilizacije. To je razumljivo, kajti socializem ima moč zgléda, oziroma, »na primeru moramo praktično pokazati bistvo komunizma« (Lenin). Pravi vodilni delavec je tisti, ki si prizadeva postati vzor pri vsakem delu, ki ga opravlja. Samo z osebnim zglédom lahko gradi svojo politično avtoriteto v družbi in pozitivno vpliva na sodelovanje širokih ljudskih množic pri revolucionarnem procesu. Če je med besedami in dejanji prevelik razkorak, »je to slabo, ker vodi k licemerstvu« (Lenin), »tako licemerstvo pa je v nasprotju s celotnim duhom komunizma, z njegovo moralo in tradicijami«.³ Tipičen primer vodilnega delavca — osebnega zgléda je Veljko Vlahović.

Delo in rezultati dela kot edino merilo gmotnega in družbenega položaja posameznika v naši družbi, morata biti hkrati tudi merilo za ocenjevanje uspešnosti oziroma neuspešnosti opravljanja določenih političnih funkcij. Vsakega nosilca politične funkcije moramo vrednotiti po tem, koliko dela in kakšne rezultate dosega, in ne po tem, kakšne funkcije opravlja in na kakšen način: profesionalno ali prostovoljno. Delo in rezultati dela so najpomembnejša vsebina moralnosti vsake družbene funkcije, ne glede na to, ali gre za samoupravno ali za politično funkcijo. Pravi primer vodilnega delavca — delavca je Moša Pijade: ». . . Bil je učitelj dela in energije. Nisem še videl bolj sposobnega in vztrajnega človeka pri delu. Bolj naklonjen je bil ljudem, ki so zares delali, kakor tistim, ki so govorili in paradirali, ne glede na to, kakšne funkcije so opravljali in kakšne zasluge so imeli. Velikokrat

² Prof. dr. Jovan Đorđević, *Kulturata, moralot i odgovornosta vo socijalističkoto samoupravno opštество*, *Godišnik na Institutot na sociološki i političko-pravni istraživanja*, br. 1/81, Skopje, str. 29.

³ Veljko Vlahović, *Sobrani dela IV*, Združeni izdavači, Skopje 1981, str. 16.

je nezadovoljen govoril o ljudeh, ki so na razne načine prišli do določenih funkcij, toda z delom niso nadaljevali, marveč so raje kartali, posedali po klubih in pod. Govoril je o tem, da so lahko ljudje, ki nič ne delajo in nič ne berejo. Človek, ki je bil velik bojevnik in ki je celo življenje delal, je imel navado, da je malo spal . . . Delovnega časa naj ne bi delili na formalni delovni dan in počitek in zabavo. Človek mora misliti in delati ves dan in vso noč. Seveda se mora tudi spočiti, toda ta dan ne sme biti pasiven.«⁴ Delo je antiteza kapitala tudi v drugih protisocialističnih pojavih, kot so rentništvo, privilegiji, lenoba in drugo.

4. — Opravljanje političnih funkcij v naši družbi se dogaja v zelo protislovnih družbenih razmerah. Naša družba kot družba prehodnega obdobja objektivno vsebuje elemente dveh aspektov morale: socialistične (komunistične) in kapitalistične morale. Kot samoupravna družba v nastajanju »na vsak način tako v ekonomskem, moralnem in duhovnem smislu, nosi s seboj madeže stare družbe, iz katere šele izstopa.«⁵ Hkrati je naša družba družba, kjer se vodi revolucionarni boj za zmago komunistične tendence kot vsebine prehodnega obdobja. V skladu s tem objektivno obstojijo, na današnji stopnji razvoja, tudi oblike in subjekti tako nove komunistične kot stare kapitalistične morale. Ta moralni dualizem se nujno odraža tudi na področju opravljanja političnih funkcij.

Naša politika kot projekt družbenega razvoja je globoko moralna, saj je do danes uspela obdržati razvoj družbe v smeri izgradnje komunizma. Bistvena je smer razvoja in ne hitrost in tempo. Zahvaljujoč globalni politiki naše družbe se le-ta razvija kot samoupravna družba, ki si prizadeva, da bi prerasla v svobodno asociacijo proizvajalcev. Na tej liniji delujejo: Ustava SFRJ iz leta 1974, Zakon o združenem delu iz leta 1976, Program ZKJ iz leta 1958 ter partijski dokumenti desetega, enajstega in dvanajstega kongresa ZKJ. Ti dokumenti so idejnoteoretski in institucionalni temelj razvoja samoupravne usmeritve, kot antiteza kapitalizmu in kapitalističnim razmerjem. Številni posamezniki in skupine delujejo pri krepitvi samoupravnega in komunističnega razvoja naše družbe. S tega stališča moramo spoštovati moralnost obnašanja vsakega posameznika, v teh okvirih pa tudi moralnost opravljanja politične funkcije.

V naši družbi pa so tudi nasprotniki moralnosti politike in moralnega opravljanja političnih funkcij, ki so nosilci stare morale. Imamo tudi pojave zlorabe politične funkcije. Posamezni vplivni funkcionarji spreminjajo politične funkcije v zasebni sektor moči ter tako zvajajo politično funkcijo na sredstvo za zadovoljenje zasebnih interesov na škodo družbe in na škodo širših družbenih interesov. Prav taki posamezniki rušijo moralni ugled politike in političnih funkcij ter širijo nezaupanje javnosti do nosilcev političnih funkcij. Tako na primer pokažejo rezultati raziskave »Javno mnenje v SR Makedoniji leta 1982«, da od 1.300 vprašanih 47 0/0 meni, da je osnovni razlog posebnega interesa za politične funkcije predvsem večji osebni dohodek in določeni privilegij, kakor tudi možnost zadovoljevanja zasebnih interesov

⁴ Prof. dr. Jovan Đorđević, nav. d., str. 30.

⁵ K. Marks, F. Engels, Kritika Gotskog programa, Kultura, Beograd 1959, str. 16.

in potreb. Samo 17 0/0 vprašanih je menilo, da posamezniki prevzemajo razne vodilne funkcije zato, da bi s pomočjo funkcije lahko prispevali k uresničevanju družbenih interesov. Ti empirični podatki so zelo aktualni, saj gre za moralno zdravo javno mnenje (82 0/0 anketiranih občanov), ki se ne zatekajo k vezam, protekciji in korupciji kot načinu reševanja svojih potreb.⁶ Te dni je Predsedstvo CK ZKM poslalo pismo občinskim komitejem ZKM, da bi komiteji začeli z bojem proti »pojavitv podkupovanja, korupcije, kraji in drugih oblik kriminalnega odnosa do družbene lastnine«, kakor tudi proti pojavom »dajanja raznih daril v času obiska v delovnih organizacijah, potovanjem vodstvenih in drugih delavcev v inozemstvo brez realne poslovne in ekonomske upravičenosti, praksi dodeljevanja stanovanjskih posojil in stanovanj vodilnim kadrom zunaj možnosti in uveljavljenih meril, parcel za gradnjo zasebnih hiš in vikendov...«⁷

5. — Pomembno mnenje za preučevanje morale v socializmu in s tem za moralna vprašanja opravljanja političnih funkcij je podal tudi Mite Hadži Vasilev — Jasmin v razpravi o Socialistični morali leta 1967: »... Mislim, da naši filozofi nimajo prav, ko pravijo, da si lahko človek privoščiti večjo svobodo, kot je tista, ki jo določa njegovo lastno bitje. Marx zagovarja zelo zanimivo stališče. Generacije, ki bodo gradile socializem, niso generacije, ki bodo gradile komunizem. Meni, da generacije, ki živijo v socializmu, sploh ne morejo priti do komunizma, kaj šele da bi ga gradile. Zakaj? Tu je človekova dilema. Naša družbena bit je povezana z delom, ki rešuje individualno eksistenco. V toliki meri temeljimo na zasebnem prisvajanju, da iz te kože ne moremo. Vsak od nas je moralna oseba in ve za mnoge primere prisvajanja, toda zdi se mi, da redkokdaj srečamo človeka, ki bi se v tem primeru česa odrekel. Lahko prezira sebe in druge, toda kar se mu zdi koristno, temu se je težko odreči...«

Človek je na tej stopnji in ne more si dovoliti večje svobode, da bi bil do koristi bolj človeški, kakor je. Zato ta generacija ne more reševati problemov na komunistični način... To ne pomeni, da je naš človek pokvarjen, marveč da ne more biti drugačen, kot je. Tudi filozofija ga ne more prisiliti, da bi se obnašal drugače, kot se. Politika pa mora najti in izdelati take razmere, napraviti take paralelograme, da se medsebojni egoizmi odbijajo, s tem pa doseže določeno smer... Neprestano govorimo, da ne smemo idealizirati. V bistvu je to vsebina. Človek ni pokvarjen, ne smemo pa ga idealizirati in od njega zahtevati drugačno obnašanje...

Kaj pa je blagovna produkcija? Blagovna produkcija je mera tega bitja in temu bitju tudi odgovorna...«⁸

Moralne posledice tega stališča so zelo pomembne pri načrtovanju razvoja socialistične revolucije. Če je načelo koristi prevladujoče načelo v socializmu kakšne so potem možnosti za zmago socialistične revolucije? Če sedanje generacije ne morejo reševati obstoječih problemov na komunistični način,

⁶ Javnoto misljenje vo SRM 1983, Institut za sociološki i političko-pravni istraživanja, Skopje 1983, str. 270.

⁷ Centralen komitet na SKM, do Opštinskiot komitet na SKM, Skopje, 26. septemvri 1984 godine.

⁸ Mito Hadži-Vasilev-Jasmin, Za socijalističkiot moral, Pogledi, št. 7—8, Skopje 1983.

kaj je potem s komunizmom kot realnim gibanjem, ki ukinja obstoječe stanje? In kako lahko vzpostavimo kontinuiteto med socializmom in komunizmom? Če tako redko najdemo človeka, ki se lahko kakšni koristi odreče, kaj je potem z nosilci političnih funkcij, oziroma, ali lahko opravljajo zaupane jim funkcije v interesu širših družbenih interesov? Ta in druga številna vprašanja zahtevajo jasne, pogumne znanstvene odgovore tako s stališča obstoječega moralnega stanja naše družbe, kakor s stališča nadaljnjega ekonomskega, političnega in moralnega razvoja naše družbe.

O nekaterih posebnostih socialne strukture jugoslovanske družbe in morale*

VOJAN RUS

I

V sedanjih naporih k preboju iz naše gospodarske krize so — poleg ostalega — ozka grla tudi spoznanja o naši posebni socialni strukturi in osnovni pojmi o morali.

Del izhoda iz vsake, pa tudi naše krize, je seveda neprizanesljiva resničnost in samokritičnost, neprizanesljivo ugledovanje resnice o sedanji jugoslovanski družbi, o nas samih. Vendar takšno odločno prizadevanje — ki je že prisotno v velikem delu ZKJ — ni zadostno, če ni »oboroženo« z razdelanimi pojmi, ki omogočajo precizno analizo našega kompleksnega in zelo specifičnega družbenega položaja.

Tudi v najodgovornejših telesih ZKJ (na primer na zasedanjih CK ZKJ) se izraža nezadovoljstvo, pa tudi zavest o družbeni nevarnosti, ker se tako počasi približujemo kvalitetnim izhodom iz krize.

V tej smeri se v ZKJ pogosto upravičeno zahteva drugačno obnašanje, kar pomeni drugačno moralo, močnejšo in skupno politično voljo.

Jasen koncept danes potrebne morale in politične volje zahteva natančno preučevanje naše posebne socialne strukture, ki je nastala zlasti v zadnjih letih. Morala, politična volja in obnašanje so lahko životvorni samo kot ustrezen odgovor na konkretno družbeno situacijo, ki se opira na precizno dognane konkretno socialno-slojne subjekte in premike (kar bomo tukaj lahko samo nakazali).

Potrebno je posredovanje med splošno sprejetimi cilji dokumentov o dolgoročnem programu ekonomske stabilizacije in njihovim odločnim uresničevanjem.

V omenjenih dokumentih Kraigherjeve komisije imamo predvsem natančno ekonomsko-razvojno analizo in projekcijo, v čem je naša gospodarska kriza ter izhodi iz nje. Nujni posredni člen od teh ekonomskih analiz in projekcij do vsesplošne družbene akcije za njeno uresničevanje je sociološka

---

* Na posvetovanju »Mesto, vloga in lik člana ZK v socialistični samoupravni družbi« v Kumrovcu je pisec imel tri referate, od katerih je dva tukaj združil, izpustil je referat o birokratizmu. (O tem je objavil nekaj tez v *Anthroposu* št. V—VI, 1983.)

in znanstveno etična analiza tistih specifičnih socialnih in moralnih struktur, ki vsebujejo tako subjekte, sestavne dele krize, kot subjekte, ki lahko nosijo dolgotrajni preboj iz krize.

Za aktiviranje naših subjektivnih sil — zlasti ZK in Socialistične zveze, pa tudi vsake delovne organizacije, vsakega delavca, intelektualca ali aktivista — na primer ni dovolj vedeti resnice o obsegu našega zunanjega in notranjega dolga, o obsegu inflacije in podobno, temveč tudi resnico o tem, katere socialno-slojne težnje porajajo in podaljšujejo ta dolg, inflacijo ipd., katere pa to stanje lahko postopno spremenijo.

Edini izhod, rešitev za Jugoslavijo in za zgodovinsko vlogo same ZKJ, je v tem, da naj bo ZKJ iniciativna, oblikujoča sila in vodja nove večine v celotni Jugoslaviji in v sami ZKJ, tiste večine, ki bo nosilec prodora iz sedanje krize v kvalitetnejše gospodarjenje in kvalitetnejše družbeno življenje. Da bi ZKJ lahko čim hitreje in čim učinkoviteje oblikovala to novo večino, je nujen pravilen vpogled v to, katere razredno-slojne sile pri oblikovanju te večine lahko sodelujejo, katere pa ne.

Isto velja tudi za tiste makro skupine, ki lahko imajo odločilen delež v tej večini in v tem preobražanju, kot so neposredni proizvajalci v materialni proizvodnji potem inteligenca, upravljalna struktura in vsi delovni sloji. Deli teh makro skupin imajo dokaj nejasne predstave o samih sebi, še posebej o svojih pomanjkljivostih ter sedanjih nalogah. Dokler si ne bodo zgradili jasnejše samokritične zavesti, ne bodo mogli iniciativno, samoupravljalno sodelovati pri spreminjanju sebe in jugoslovanske družbe.

A) Osnovne pomanjkljivosti v pojmovanjih o naših socialnih strukturah so naslednje:

1. V naše zelo specifične pogoje malomeščanski ideologi pogosto dogmatsko vsiljujejo kategorije drugih prostorov in časov. Našim posebnim pojavom birokratizma, teokratizma in etatizma npr. impotentna malomeščanska kritika vsiljuje tisto vsebino, ki je značilna za stalinizem, ali za administrativni socializem ali za naš lastni nekdanji revolucionarni etatizem ali za državni kapitalizem ali neokapitalizem razvitih dežel. To ni le daleč od resnice. Ker malomeščanska kritika vseh barv poskuša najpogosteje skonstruirati, da je izvor naše krize, vseh težav in slabosti, stalinistični značaj ZKJ in stalinistična struktura naše družbe, s tem ne izkazuje samo velike znanstvene sterilnosti (za svojo znanstveno kvaliteto tudi sicer ni v skrbeh), temveč ustvarja tudi veliko idejno zmešnjavo, ki včasih otežuje boj proti našemu posebnemu, razvejanemu birokratizmu in vsem drugim posebnim odtujitvam (klerikalizem, nacionalizem, malomeščanščina, nesocialistično bogatenje ipd.). To blebetanje o stalinistični naravi naše družbe zamegljuje njene specifičnosti kot tudi specifičnosti vseh njenih slojev. Ker naša malomeščanska restavracijska ideologija ni sposobna za nič drugega, kot za to, da neotesano naprti naši povsem specifični družbi zarjaveli stalinistični oklep, dokazuje, da ni sposobna dati Jugoslaviji nikakršne alternative, niti resne družbene kritike ne, razen neke prazne izmišljotine nekega strašila iz preteklosti.

2. Neredko mislijo, da so pri nas profesionalno-kvalifikacijske grupacije tudi v razredno-vsebinskem pogledu identične kot v večini drugih dežel.

Vendar pa vsebujejo tisti deli našega prebivalstva, ki sicer tudi pri nas tvorijo v profesionalno-kvalifikacijskem (in v statističnem) ali konvencionalno sociološkem smislu enotne kategorije — ali »delavski razred« ali »inteligenca« ali »upravljalna struktura« — znatno večjo vsebinsko heterogenost, kot v mnogih drugih deželah.

Če politika ZKJ ne bi računala s to heterogenostjo kot pomembno razsežnostjo naše razredno-slojne strukture, ki jo je potrebno diferencirati in na precizen način spremeniti, bi pričela izgubljeni svojo specifično idejnopolitično vlogo in ne bi mogla izvršiti svojih nalog v zadnjih desetletjih XX. stoletja — kvalitetne graditve jugoslovanske samoupravne socialistične družbe.

B) Nepreciznosti glede temeljnih etično-moralnih pojmov so delno posledica nerazdelanosti marksistične teorije in nedovoljnega izvirnega razvoja filozofije in sociologije pri nas, delno pa mehničnega izposojanja pojmov iz nemarksistične etike in filozofije:

1. Morala se pri nas pogosto pojmuje racionalistično (še po Kantu), kot proizvod čistega, nadizkustvenega uma, ki nikakor ni določen z realnimi družbenimi pogoji, interesi, odnosi in učinki, ali samo kot jezikovno oblikovana moralna »pravila« ali pa samo kot čista »družbena zavest«. S tem nastaja dokajšnja zmeda, ker Kantova (in podobne) definicije »morale« nehote, na ideološko sprevržen način, izražajo moralizem, ki je le tipična oblika odtujenosti morale, ni pa morala sama. (Moralizem predstavljajo moralne besede, moralne sodbe — pravila in imperativi, ki prikrivajo od svoje jezikovne vsebine različne in nazadnjaške družbene odnose. Moralizem je, poleg potrošništva, najbolj gigantski način manipuliranja v sodobnem kapitalizmu in delno v začetnem socializmu.)

2. Precejšnje zmešnjavo vnaša v našo teorijo, družboslovne vede, vzgojo in družbeno prakso neopozitivistično in neokantovsko dualistično odvajanje vrednot in izkustva, pri čemer se vrednote pojmujejo povsem subjektivistično in relativistično. Toda to popolnoma ustreza našemu malomeščanskemu individualizmu in privatizmu ter tehnobirokratskemu voluntarizmu.

3. Precejšnje nejasnosti vnašajo pogoste racionalistične iluzije, da morala obljublja uresničevanje ideala popolnega (perfektnega) človeka in da je zato morala nujno nekritična apologetika birokratizma.

V nasprotju s 1., 2. in 3 definiramo tukaj moralo kot zavestno, zamišljanjsko oblikovanje družbenih odnosov (pri čemer se razlikuje človečna in nečlovečna morala), kot posebno prakso (Marx: morala kot poseben način proizvodnje) oblikovanja družbenih odnosov. Zato morala nima nekega svojega ločenega družbenega področja, temveč so njen »predmet« družbene razmere na vseh drugih področjih (ekonomija, politika, izobraževanje ipd.). Prisotnost odgovarjajoče zgodovinske morale na določenem področju pomeni, da je to področje doseglo stopnjo razvojne zrelosti (npr. revolucionarna zrelost delavskega gibanja, nastanek razreda »za sebe« ali v preteklosti stopnja razvitosti patriarhalnega poljedelstva itd.).

Kadar tukaj govorimo o morali v zvezi z današnjo krizo in izhodom iz nje, nikakor ne mislimo na idealno moralno popolnost, temveč samo: ali in kako lahko naši realni socialni subjekti razvijejo napredne in realne možnosti,

ki so skrite v naših pogojih, kako lahko temeljno preusmerijo sedanjo situacijo.

Morala nam tukaj zaobsega jedro subjektivnega (zavest, vrednostna stališča, navade, interese, motive, planske cilje, zamisli, organiziranost, praktično delovanje) v njegovi akciji za odločni preokret objektivnega. Morala nam torej tukaj pomeni osrednji dinamični del intenzivne enotnosti razvitega zgodovinskega subjektivnega in objektivnega, enotnosti oblikovanih družbenih izkušenj in družbenih ciljev (in vrednot, enotnosti ontološkega in teleološkega, teorije in prakse).

Tukaj poskušamo najti tisto moralo, ki bo čimbolj funkcionalna, čimbolj realna glede naše stopnje razvoja in ki nam bo zato pomagala hitreje prebijati prehod iz ekstenzivnega v intenzivni razvoj, ki bo moderna samoupravno-industrijska in samoupravno-poslovna morala in kot takšna pomembna produkcijska in gospodarska sila, morala sodobne, samoupravne socialistične, urbane in delno »postindustrijske« družbe. O tej realni humanistični morali moramo govoriti, ker je le-ta najbolj objektivno kritično merilo za naše družbeno stanje in za njegov preokret.

Da je ta morala povsem opredeljiva realna možnost in družbena sila, lahko potrdimo tudi s strogo znanstveno primerjalno metodo. Če pri nas neredko ob enaki tehnični opremljenosti dela, ob enaki organski in tehnični sestavi kapitala kot v nekaterih drugih deželah dosegamo nekolikokrat manjšo produktivnost, tedaj je verjetno vsaj deloma stvar v odsotnosti morale (v omenjenem širšem smislu).

»Glavni vir za povečanje gospodarske učinkovitosti delovnih organizacij, najsibo v gospodarstvu ali pa v družbenih dejavnostih, so velike skrite rezerve, nastale z dolgotrajnim zniževanjem kriterijev gospodarjenja. Sedaj je nujno zajeti te nakopičene skrite rezerve, ker so osnova za krepitev gospodarske učinkovitosti.«*

Če pa nekatera jugoslovanska podjetja z zastarelo tehniko dosegajo večjo produktivnost in večje izvozne rezultate kot istovrstna podjetja z moderno tehniko, moremo objektivno komparativno predpostaviti, da ima pri prvih pomemben delež pri uspehu tudi moralni dejavnik.

Iz tega sledi verjetna hipoteza, da je pri nas produkcijska in poslovna morala velika neizkoriščena rezerva razvoja in izhoda iz krize, ker je naša dejanska, trenutna morala pogosto v velikem zaostanku: 1) za realno možno moralo na tej družbeni stopnji; 2) za stopnjo razvitosti proizvodnih sredstev in 3) za ugodnim odnosom razredno-slojnih sil, doseženim z našimi uspešnimi spopadi s fašizmom, domačo buržoazijo, stalinizmom in lastnim birokratizmom.

Morala nam tukaj pomeni sintezo vseh subjektivnih dejavnikov, ki lahko — šele v svoji sintezi — izkoristijo vse objektivne pogoje s stališča realno možnega, konkretne humane optimalnosti.

---

* Proti-inflacijski program, Ljubljana, avgust 1983, str. 21. Komisija zveznih družbenih svetov za vprašanja ekonomske stabilizacije.

Malo dlje se bomo zadržali na tistih poudarjenih specifičnostih naše socialne strukture, ki so predvsem posledica naše politike, in ki so zato tudi najbolj dostopne spreminjanju s strani naših subjektov, pa tudi akciji ZKJ.

V tem ožjem smislu je posebnost naše sedanje razredno-slojne strukture (ki se razlikuje od strukture pod stalinizmom, administrativnim socializmom, državnim kapitalizmom in neokapitalizmom) poleg ostalega, v naslednjem:

— Odnosi med pojavi višjih, srednjih in nižjih slojev so pri nas bistveno manj (čeprav še vedno dovolj) določeni z upravljalško-organizacijsko, kvalifikacijsko-profesionalno strukturo in socialnim izvorom, kot v drugih deželah na podobni ekonomsko-razvojni stopnji.

— Osnovna socialna nasprotja so pri nas še vedno med delavskim razredom in birokratizmom. Toda slednji se pri nas danes manj (čeprav še vedno v znatni meri) identificira s homogenim etatizmom (glej dalje). Poleg tega obstajajo tudi dokaj izraziti pojavi drugih razrednih odtujenosti: sloj premožnih, posebna malomeščanščina, odtujeni deli inteligence itd.

— Vsi sloji pri nas — a še posebej najvažnejši — so v sebi bolj vsebinsko heterogeni kot v večini drugih dežel, ker je znotraj njih samih pogosta manjša identičnost med a) deležem v delitvi (»bogastvu«) na eni in b) deležem v produkciji in družbeni dejavnosti ter c) kvalifikacijsko-profesionalni strukturi na drugi strani.

— Zato so tudi odnosi med različnimi sloji pri nas manj jasno in enosmiselno določeni in si manj jasno postavljene nasproti. Pogostejši so pojavi, da so posamezni sloji (upravljalška struktura, inteligenca, delavski razred itd.) v sebi delno »nalomljeni«, fragmentarizirani in da prehajajo eden v drugega. Pomeni, da imamo izrazitejše pojave amorfnosti posameznih slojev, njihove spremešanosti in »nepravilnosti« razredno-slojne strukture, če jo primerjamo s klasično hierarhijo najsibo v stalinizmu, državnem socializmu ali kapitalizmu. Čeprav nekatere glavne zakonitosti slojevnih odnosov delujejo seveda tudi pri nas podobno kot v ostalem svetu, so pri nas še zlasti in posebej modificirane.

— Najproduktivnejši deli vseh slojev so pogosto relativno zapostavljeni, ker je njihov delež pri delitvi in v družbenem vplivu pogosto nesorazmeren z njihovimi delovnimi rezultati.

— Iz vsega omenjenega in nadaljnjega sledi, da so v jugoslovanski strukturi sedaj na delu — kot sestavni del krize — dokaj močne tendence dezintegracije. Vzporedno s tem so še vedno žive realne in močne integracijske sile, nastale zlasti v nedavni preteklosti: npr. prizadevanja nas vseh za obvarovanje celotnega jugoslovanskega prostora pred pritiski vseh velikih tujih razredno-slojnih struktur tega sveta, ki si ga prizadevajo podrediti; enakost in povezanost med narodi in narodnostmi Jugoslavije, nastali zlasti med NOB, upravičen strah vseh Jugoslovanov pred katastrofami notranjimi in mednarodnimi posledicami, ako bi se obnovil bratomorni spopad med narodi in narodnostmi Jugoslavije.

— Očitno je glavna smer še globlje in trajnejše samoupravno-demokratske integracije jugoslovanskega prostora tisti intenzivni, kvalitetni gospodarski razvoj vsake naše gospodarske enote — od delovne organizacije in kme-

tije do republike in federacije — ki je nakazan v uradnih dokumentih o gospodarski stabilizaciji in ki edini lahko zdravo integrira za sedaj še zelo fragmentarizirano tako socialno strukturo kot ekonomsko bazo Jugoslavije in jo na kvaliteten način vključi v svetovno delitev dela.

Očitno so ti in podobni vidiki slojne strukture neposredno najvažnejši za politiko ZKJ, ker so tu najjasneje oblikovani, subjekti, ki lahko oblikujejo sodobno, progresivno samoupravno fronto na čelu z naprednimi deli delavskega razreda.

ZKJ lahko samo z natančno analizo naše zapletene socialne in moralne strukture izlušči napredne dele in prizadevanja v vseh slojih in agregatih in tako istočasno ustvari najbolj kompaktno večino za prehod iz sedanje stagnacije v višjo kvaliteto jugoslovanske družbe. Poenostavljene sheme, ki našo socialno strukturo, upravljalno strukturo in našo posebno birokracijo enačijo bodisi s stalinistično birokracijo ali s kapitalističnim razredom, in ki položaj našega delavskega razreda in delovnih slojev enačijo s položajem v stalinizmu in kapitalizmu, niso samo strokovno površne in miselno lene, temveč bi bile tudi politično škodljive, če bi jih kdorkoli resno vzel (npr. neobveščene mlade generacije ali neobveščeni deli prebivalstva), kajti lahko so izhodišče samo takšnih destruktivnih družbenih akcij, ki vodijo Jugoslavo navzdol in nazaj, če ne celo v razpad.

Specifičnosti naših razredno-slojnih sil postanejo še jasnejše, če ugotovimo vsaj nekatere — zlasti novejše — vzroke zgoraj nakazanih posebnosti naše slojne strukture. Ti vzroki bi bili tudi naslednji:

1. Nesporno ni nikoli v zgodovini vodstvo neke dežele tako zavestno in odločno pristopilo k demontiranju administrativno-birokratske hierarhije kot titovsko-kardeljevsko vodstvo po 1950-tem letu in tako zavestno uvajalo vsebinsko demokracijo (socialistično samoupravljanje).

To je *glavni* vzrok, da v naši slojni strukturi ni takšne zabetonirane monolitne hierarhičnosti kot v drugih deželah podobne ali višje ekonomsko razvojne stopnje.

2. Gospodarski razvoj, intenzivna, neprestana in organizirana gospodarska in družbena podpora nižjim slojem in ekonomsko manj razvitim področjem Jugoslavije je imela znatne rezultate pri oblikovanju socialno pravične in moderne socialne strukture.

3. Dolgoročna, neprestana in velika inflacija je opravljala prerazdelitev od produktivnih segmentov družbe k manj produktivnim segmentom vseh slojev. Še posebej je prizadela vse tiste, ki živijo od dela, posebno tiste z nižjimi dohodki.

4. Poceni denar, lahko dostopni krediti in posojila z zelo ugodnimi pogoji (dolgi roki odplačila, nizke obresti brez povezave z inflacijo), krediti, ki nikoli niso bili valorizirani, vse to je omogočilo — posebej ob inflaciji — velikim delom gospodarstva in raznim delom vseh slojev (bolj ali manj) ustvariti ali akumulacijo (»kapital«) ali osebni dohodek ali bogastvo, ki sploh niso bili sorazmerni z njihovimi delovnimi rezultati, ter so bili pogosto (skoraj) podarjeni. To kaže delno tudi tale ocena komisije za ekonomsko

stabilizacijo: »Dosedanji razvoj kaže, da je že dlje, še posebej pa v preteklih desetih letih, potekal proces odlivanja enega dela akumulacije iz družbenega sektorja v lastnino občana.«*

5. Zlasti v zadnjem desetletju je formiranje precejšnjega dela akumulacije iz zunanjih virov pod sorazmerno ugodnimi pogoji včasih prav tako omogočilo pridobivanje »kapitala« tudi neproduktivnim segmentom.

6. Ugodni ali celo monopolni položaj določenih gospodarskih vej jim je omogočil občutno višje dohodke in družbeno višji standard v primerjavi s podobnimi. V obrnjenem smislu so delovale nadzorovane nižje cene drugih vej.

7. Socializiranje izgub in neuresničevanje delitve po rezultatih dela ter pojavi nesorazmernih socialnih dajatev so ustvarjali »uravnalovko« v vseh slojih (glede dohodka in glede standarda ter vpliva).

8. Neustrezni ekonomski instrumenti in pomanjkljivosti državnega aparata so omogočili ali legalno ali nelegalno doseganje dohodka in bogastva (ter delno tudi moči) raznim segmentom različnih slojev brez povezave z njihovimi delovnimi učinki.

9. Poljubno in neodgovorno investiranje in površno postavljanje planskih in razvojnih nalog ter površen uvoz tujih zastarelih licenc so prispevali k deformacijam v vseh slojih.

10. Zaposlenost znatnega dela prebivalstva v tujini in devizni zaslužki številnih ljudi v državi (od turizma ipd.) so spričo devalvacije domačega denarja kot tudi spričo večje kupne moči deviz v Jugoslaviji omogočili precejšnjo prerazporeditev. S tem so deli raznih slojev v Jugoslaviji dosegli višji dohodek od enakih profesionalno kvalifikacijskih kategorij in delno tudi višjih kategorij.

Naši posebni pojavi notranjega fragmentiranja slojev in medsebojna spremešanost imajo — s stališča družbenega napredka — deloma pozitivne in deloma negativne vzroke in posledice. Omenjeni dejavniki pod točkami 1) in 2) (demontaža monolitne administrativne hierarhije, družbena pomoč nižjim slojem in manj razvitim delom Jugoslavije) so imeli v glavnem pozitivne razredno slojne posledice: zmanjšanje absolutne moči birokracije in s tem več prostora za delavske sloje; nastanek štirih modernih slojev, večjo socialno enakost in še posebej množično absolutno izboljšanje standarda v primerjavi z mnogimi deželami na podobni razvojni stopnji.

Drugi navedeni dejavniki (zlasti pod točkami 3)—9)) niso imeli pozitivnih strukturno slojnih posledic, ker so spodbujali formiranje neproduktivnih segmentov v vseh slojih. Ti negativni dejavniki so se nadgradili, superponirali na tokove svetovne ekonomske krize, ki nas prav tako ni mogla zaobiti. Spričo tega akumuliranja negativnih dejavnikov je naša kriza nadvse resna.

Pričujoča analiza kaže, da so vzroki naše gospodarske krize popolnoma identični z vzroki neugodnih pojavov v socialni strukturi. Omenjeni negativni vzroki (3)—9) so vzroki za eno in za drugo in zato zahtevajo enotno ekonom-

* Komisija zveznih družbenih svetov za vprašanja ekonomske stabilizacije, separat št. 7, Ljubljana, 1983. str. 40.

sko, socialno, moralno in politično akcijo. Posebna analiza naše birokracije pa bi nakazala, da je prav ona glavni, skoncentrirani izraz negativnih vzrokov in deformacij pod točkami 3—9, čeprav ne edini vzrok.*

II

Tu se bomo na kratko in fragmentarno (ker bodo o njem gotovo obširneje govorili drugi prispevki) dotaknili tudi našega delavskega razreda. Kot skrajnosti lahko omenimo najprej trditev ideologov meščanske restavracije (ki jih je danes v krizi slišati vse pogosteje), da delavci nasploh, še posebej pa v Jugoslaviji, ne morejo biti vodilni in vladajoči razred in drugič apologetsko trditev, da v delavskem razredu Jugoslavije ni razlike v strukturi in interesih, ter da je le-ta nekakšen idealen monoliten absolut. Zoper ti dve trditvi je potrebna konkretna in objektivna analiza delavskega razreda Jugoslavije, vendar o tem samo nekaj fragmentarnih pripomb.

Delavski razred Jugoslavije, zlasti v materialni proizvodnji, je že dolgo najvažnejši razred v tem smislu, da ustvari največji del nacionalnega dohodka, da je aktualno ali potencialno povezan z (sedanjimi ali možnimi) najmodernejšimi oblikami velike in srednje proizvodnje, da kaže, naj omenimo, od vseh slojev največjo voljo obdržati in poglobiti progresivno smer družbenega razvoja Jugoslavije, ker odgovorno prenaša največja bremena ekonomske krize. Trditev, da je industrijski in gospodarski mir pri nas — kot pomemben del politične stabilnosti — običajen pojav v vseh krizah, ni argumentirana, kajti v zahodnih kapitalističnih deželah z mnogo višjim standardom imamo močan val stavk, v kapitalističnih deželah s podobno stopnjo gospodarskega razvoja (Čile, Urugvaj, Paragvaj, Argentina, Brazilija itd.) pa hudo nasilje, medtem ko pri nas občutnega padca povprečnih realnih dohodkov niso spremljali niti zaostrovanje političnega režima niti socialni nemiri.

Zato lahko realno predstavimo: občutna samostojnost delovnih organizacij in družbena skrb za siromašnejše dele delavskega razreda, elementi samoupravno industrijske demokracije, ki omogoča večji dohodek boljšim podjetjem, manjše socialne razlike med deli naših upravljalških struktur in deli delavskega razreda kot so v drugih deželah s podobno stopnjo gospodarskega razvoja, realen pogled posameznih delovnih organizacij na lastno odgovornost — spričo vseh teh naših posebnih socialno-slojnih in moralno-vrednostnih momentov lahko verjetno zaključimo, da so v položaju in v notranji strukturi našega delavskega razreda prisotni določeni pozitivni zgodovinski premiki kot posledica vzrokov, ki smo jih že omenili (točka 1 in 2)). Ob tem indikativno govori tudi naslednja ocena Emina Dobardžića, predsednika gospodarske zbornice Jugoslavije: »Podatki SDK Jugoslavije o poslovanju delovnih organizacij v prvi polovici tega leta na najboljši način s primeri dokazujejo, kako se obnašati do stabilizacije: razlike v dohodku so tudi tri do štirikratne ob istih pogojih poslovanja. Posamezni kolektivi so se namreč predali delu, izkoriščajo družbena sredstva na najboljši način, gredo

* Analiza v *Anthroposu*, št. V—VI, 1983.

sedem sežnjev pred drugimi, ki se za obstanek bore z besedami, cenami, apeli za »pravičnejši« sistem in s podporo svojih družbeno političnih skupnosti. Takšni žive na breme tistih, ki dobro delajo. Takšnemu obnašanju, življenju na tuj račun, je treba odločno stopiti po robu . . . Poleg tega tudi ni dovolj truda za ločevanje dela od nedela, preveč je mahanja z uravnilovko in enakimi trebuhi.«*

Istočasno je gotovo očitno (pa tudi splošno priznано), da delavski razred Jugoslavije v glavnem ne vpliva dovolj na presežek dela in sploh na družbene oblike nad nivojem podjetja, na višje stopnje upravljanja. Na tem posebnem razredno-slojnim razpotju se posebej zaostruje odnos delavskega razreda z birokratskim delom upravljalne strukture in to je največje razredno-slojno nasprotje našega razvoja.

Čeravno lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da je naš delavski razred največji in najperspektivnejši materialni proizvajalec, glavna razredna substanca napredka v tej družbi, ter da zavisi nadaljnji prodor njegove samoupravne vloge predvsem od spremembe upravljalne strukture (ter da je vloga ZKJ odvisna od tega, če bo uspela izboriti ta napredek in to spremembo), pa je vendarle v samem delavskem razredu Jugoslavije nemalo notranjih razlik in protislovij, ki zahtevajo njegovo samokritičnost (in pri tem pomoč ZKJ in družboslovnih ved), kar nakazuje tudi omenjeni intervju tovariša Dobardžića. Te strukturne razlike znotraj samega delavskega razreda ne podvajajo delavskega razreda raznih geografskih področij Jugoslavije, temveč so to predvsem splošno jugoslovanske strukturne razlike, ki so navzoče tudi znotraj vsake republike, pogosto tudi podjetja, nastale pa so predvsem zaradi že omenjenih splošno jugoslovanskih vzrokov: delovanja inflacije, cenenege denarja in dolgov, neodgovornega investiranja in zunanjega financiranja, uvoza zastarelih licenc, socialne uravnilovke, privilegirane položaja določenih vej. Zaradi tega so v delavskem razredu vseh delov Jugoslavije prisotni tudi nekateri posebni, notranji — slojni in moralni — strukturni odnosi: relacija med dejanskim in nominalnim delom delavskega razreda; relacija med manj in bolj produktivnimi in kvalificiranimi deli delavskega razreda; relacija med samoupravno socialistično in malomeščansko (drobno posestniško, potrošniško) usmerjenimi deli znotraj delavskega razreda.

Največji del delavskega razreda Jugoslavije v materialni proizvodnji je tudi dejanski, resnični delavski razred — tisti, ki ustvarja tako potrebno delo kot presežek dela. Toda en njegov del je samo navidezni, samo nominalni (statistični) delavski razred. Ta del (posebno če se upošteva vse njegove prihodke, ne samo neto osebni dohodek, temveč tudi celotno socialno zavarovanje, stroške šolanja, družbeni standard ipd.) dobiva od jugoslovanskih delovnih ljudi in družbe več, kakor jim daje. Ta del pogosto ne ustvarja niti potrebnega dela niti sredstev za enostavno reprodukcijo, kaj šele presežka dela. Realno družbeno bitje tega navideznega dela delavskega razreda omogoča bolj tuje, kot lastno delo: to so torej bolj potrošniki, kot delavci. O tem nekaj povedo tudi naslednje ocene iz stabilizacijskih dokumentov: » . . . Velik del jugoslovanskega gospodarstva posluje na robu rentabilnosti ali z zelo

* Časopis Duga, 10.—25. avgusta 1984, str. 10.

nizko akumulacijo, ki ne zadošča, da bi lahko govorili o uspešnem iskoriščenju proizvodnih dejavnikov . . . Med zaposlenimi v družbenem sektorju ni dovolj delovno angažiranih (prikrita nezaposlenost), po nekaterih ocenah, okrog 30 % vseh zaposlenih . . . Ekstenzivno zaposlovanje pri enakem dohodku znižuje produktivnost dela in ni sprejemljivo, kot ni sprejemljivo podaljševanje fiktivne zaposlenosti (latentne nezaposlenosti).«*

Nasprotje resnični — navidezni delavski razred vsekakor ne poteka med geografskimi deli Jugoslavije ali celotnimi gospodarskimi in družbenimi vejami, temveč vedno znotraj njih, pogosto pa tudi znotraj posameznih delovnih organizacij, zato pa je kompleksen družbeni in politični problem (podjetja s statusom »stalnih zgubašev« — izvzemši tista, ki imajo izgube spričo ekonomskih ukrepov — so samo eden vidnih vrhov navideznih delov delavskega razreda). Navidezni del delavskega razreda lahko seveda eksistira zlasti v pogojih velike inflacije, neresnih kreditov, socializacije izgub in uravnilovke. Nekatera dejstva v zvezi s tem omenjenim delom delavskega razreda so omenjena tudi v naslednji izjavi: » . . . Že sedaj imamo 30 % »prekomerno zaposlenih« delavcev, kar pomeni celo 1,8 milijona delavcev. Na enem delovnem mestu delata po dva, namesto 8 ur delamo samo 4,5 ur, od 365 dni v letu delamo samo kakih 200 dni, medtem ko se industrijsko razvite države ponašajo s 300 delovnimi dnevi . . . Zato ne preseneča, da veliko število zaposlenih ne prihaja na delo: dnevno okrog 800.000 delavcev.«*

Naslednji posebni strukturni odnos znotraj jugoslovanskega delavskega razreda (ki ni brez povezave s predhodnimi pripombami: podjetja na robu rentabilnosti, ekstenzivni razvoj podpopprečnega gospodarstva itd.) je slab strukturni odnos kvalifikacij, prevelik delež nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev: »V industriji je 2,3 milijone zaposlenih, med njimi je 1,270.000 polkvalificiranih in nekvalificiranih delavcev in delavcev z nižjo izobrazbo.«*

Verjetno je v teh strukturnih odnosih treba iskati korenine dela teženj k uravnilovki in neodgovornosti, ki kažejo na to, kakšen napor čaka vse napredne sile na čelu z ZKJ in upravljalško strukturo, da te težnje presežemo. O možnih pojavih birokratiziranja znotraj delavskega razreda verjetno nekaj pove tudi naslednje: Med industrijskimi delavci (od 2,3 milijonov zaposlenih v industriji — opomba V. R.) je samo kakih 750.000 neposrednih proizvajalcev.«**

Da v idejni in moralni strukturi delavskega razreda Jugoslavije delujejo močne socialistično samoupravne težnje, dokazujejo že dejstva, da isti del delavskega razreda, ki prenaša najtežje posledice krize, kljub temu prispeva največ za izvlečenje iz nje. Za ta del jugoslovanskega delavskega razreda so verjetno značilni nedavni podatki iz Beograda: »Kot eno prvih (dejstev — V. R.) bi lahko navedli, da delavci v svojih organizacijah, ko danes razpravljajo o lastnih težavah, vzroke iščejo najprej pri sebi . . . Drugače reagirajo, kadar vedo, da njihovo podjetje dela slabo, druga podobna pa bolje. Danes

* Komisija zveznih družbenih svetov za vprašanja ekonomske stabilizacije, separat št. 2, str. 20, št. 1, str. 77, separat št. 20, str. 26.

* Intervju dr. Slavka Kulića, Teleks, št. 5, 2. februar 1984, str. 10, 11.

* Isto, str. 10.

** Isto, str. 10.

je izjemno majhno število tistih osnovnih organizacij združenega dela, ki pričakujejo, da jim nekdo drugi (država, družba) zagotovi osebne dohodke . . . Neko nedavno kroki-raziskovanje, napravljeno v Beogradu, da bi se videlo, kakšen je čigav pogled na krizo in kako ga zadeva, je pokazalo, da so klasični industrijski delavci (tisti, ki nimajo možnosti za dopolnilne dejavnosti) pod najmočnejšim udarom. Toda najbolj nestrpni in najbučnejši je tako imenovani srednji razred, tisti, ki so se hitro navadili, da imajo veliko.«***

III

Povsem zmotno je npr. malomeščanstvo zožiti samo na pojav premožnih obrtnikov in drobnih zasebnih podjetnikov ter nato trditi, da je malomeščanstvo pri nas popolnoma periferen pojav (kar seveda stalno pravijo ravno ideologi malomeščanstva).

Tu je nujno precizirati nekatere pojme. Malomeščanstvo je kot objektivni pojav, kot sloj, drobna buržoazija, to pomeni množica ljudi, ki delno živi od tujega dela in ne pripada niti delovnim ljudem niti najvišjim razredom. Zato malomeščani niso samo bogati obrtniki, srednji in drobni kapitalisti, ki zaposlujejo več tujih ljudi (in ne samo svoje družine), temveč tudi tistih med uradniki, advokati, poslovneži, politiki, duhovščino, »intelektualci« itd., ki jim njihov položaj in vzdrževanje razredne oblasti omogoča bistveno večji dohodek, posest in moč kot delovnim ljudem.

Malomeščanščina nam tu pomeni (o njej govorimo, ker je še nevarnejša od malomeščanstva kot sloja) tisto subjektivno (ideološko, moralno-vrednotno in politično) usmerjenost, ki ni neizbežno vezana samo na objektivni malomeščanski sloj, temveč lahko prodre (in pogosto prodre) tudi v vse druge sloje.

Naše malomeščanstvo v objektivnoslojnim smislu tvori namreč — poleg »klasičnih« privatnikov, kot so obrtniki, drobni podjetniki — tudi največji del že omenjenega premožnega sloja, del naše birokracije, del profesionalcev vseh religij, del tiste inteligence, ki je samo »navidezna inteligenca«, pa tudi tisti del nosilcev srednjih in nižjih kvalifikacij, ki so na kakršenkoli nedeloven način postali premožni.

Ta spisek našega malomeščanstva odkriva dve njegovi značilnosti: dokajšnje množičnost in pretežno konservativnost. Zato je naše malomeščanstvo v glavnem resna zavora napredka, nikakor pa ne more postati njegov nosilec. Zato naše malomeščanstvo nikakor ne more biti nevarna zgodovinska alternativa združenim ustvarjalnim silam vseh delovnih slojev Jugoslavije, pod pogojem, da jih ZK združi v kvaliteten prodor iz krize (toda ta napor usposabljanja ZKJ verjetno še ni zadosten).

Toda zaradi svoje množičnosti in kameleonstva lahko malomeščanstvo in malomeščanščina občasno zbereta precej ljudi in lahko nastopita ne kot alternativa, temveč kot resna motnja in nevarnost razkroja.

Naše celotno jugoslovansko malomeščanstvo ne more biti nosilec na-

*** NIN, 15. julij 1984, str. 7.

predka, ker ga v glavnem sestavljajo tipične neproduktivne ali nizko produktivne sestavine raznih slojev in struktur (birokracija, navidezni del inteligence) ali produktivni elementi (npr. premožnejši kmetje in obrtniki), ki kljub vsemu ne morejo biti nosilci najmodernejšega velikega in srednjega gospodarstva. Zato naše sedanje malomeščanstvo ne more biti zgodovinski nosilec višjih oblik družbenega življenja in višjih oblik kulture. Zaradi te svoje narave naše malomeščanstvo ne more biti nosilec samostojne in kvalitetne jugoslovanske družbe — niti v posameznem jugoslovanskem narodu in narodnosti niti v Jugoslaviji kot celoti — temveč je lahko v vsakem pogledu (ekonomskem, družbenem, kulturnem) samo privesek enega ali drugega svetovnega bloka. Spričo tega — pa tudi zato, ker jugoslovansko malomeščanstvo nikoli ne more postati niti enakopravna velika svetovna buržoazija niti velika svetovna birokracija — je naše malomeščanstvo dobesedno drobna ali srednja buržoazija tudi če ga opazujemo v okviru svetovnih razredno slojnih struktur.

Jugoslovanski birokratizem vseh sedanjih variant je posebej blizu malomeščanstvu, je njegov poudarjeni sestavni del zaradi svoje specifične atomiziranosti, politikanstva in ideološkega kameleonstva.

Malomeščanščina kot ideološka, moralna in politična usmerjenost »goji« in »afirmira« na svoj malomeščanski način tipične buržoazne vrednote: prigrabitev čim večjega dohodka, čim večjega bogastva — imovine, lastništva — in čim večje oblasti ter moči, vse to pa s čim manj dela.

Povsod v svetu lahko ti navidez vabljeni (ne pa tudi humani) »ideali« zajamejo tudi del slojev, ki sicer živijo od dela. To se seveda dogaja tudi pri nas. Delavec, ki misli, da je več vreden človek z lepo obleko in večjim avtomobilom ali s kakšno uradniško funkcijo, in ki želi s pomočjo partijske knjižice zapustiti »umazano delo« v tovarniški hali in oditi v pisarno, je pogosto ideološki malomeščan, celo če je trenutno visoko produktiven.

Današnje jugoslovansko malomeščanstvo ima posebnosti, ki izvirajo iz že omenjenih razlogov (visoka inflacija, poceni krediti, socialna varnost) in ki ga razlikujejo od dela našega predvojnega in vojnega malomeščanstva ter od malomeščanstva v mnogih drugih deželah. Medtem ko je precejšen del malomeščanstva v Jugoslaviji in v svetu pred vojno ekonomsko propadal in bil ogrožen od fašizma in imperializma — in se zato približal delavskemu gibanju — in medtem ko je bil precejšen del malomeščanstva pred vojno, pa tudi danes, pod pritiskom močnih tržno-ekonomskih zakonitosti, in je zato delal in varčeval, pa je velik del našega novega malomeščanstva iz vseh slojev postal (s pomočjo inflacije, kreditov in mahinacij) premožen in udobno živeč na lahek način. Zato se pri njem poraja nova, topa in neumna malomeščanska ideologija, ki je skrajno gnila, ker ne pozna nekaterih vrednot meščanstva v vzponu in v kapitalističnih pogojih: striktno povezovanje produkcije kot prve in izvajanje potrošnje iz nje, stalno ekonomiziranje in varčevanje.

Naše malomeščanstvo, ki se ne more kapitalizirati, prinaša novo, posebno vsebino: potrošniško nesmiselno in statusno razmetavanje. Istočasno ko razvijeno tarna, se baha s primitivnim antisocializmom in ne vidi nikakršne realne vrednosti naše družbe niti povezave vrednot predhodnih družbenih

formacij z našimi današnjimi prizadevanji po izhodu iz krize. Po svoji idejni omejenosti in brezobzirnosti je en del malomeščanstva najbližji malomeščanstvu prvotne akumulacije.

Posebni pogoji za posebne odtenke malomeščanščine delujejo tudi med srednje kvalificiranimi in nižje kvalificiranimi profesijami s srednjim ali celo z nizkimi dohodki. To so tisti deli raznih profesij, ki z delom niso zaslužili niti za svoj skromni življenjski standard, temveč so ga v znatni meri financirali drugi (s socializacijo izgub, uravnalovko pri delitvi ipd.).

Tudi pri teh manj bogatih (in ne samo pri premožnih) občanah je pogosto popolnoma pretrgana (ekonomska, moralna in miselna) nujna vez med proizvodnjo in potrošnjo. Zato se premožnim in siromašnim ideološkim malomeščanom zde »večvredni« in »modrejši« tisti, ki se ne mučijo z delom, a dosegajo vsaj nekaj z nekakšnim nedelavnim prerivanjem (po že znanem ljudskem reku »ne morem biti tako slabo plačan, da ne bi še slabše delal«), dosti neumnejši pa tisti, ki svoje življenje gradijo na delu. Četudi se ta ideologija — bolje »imeti« in »prilastiti si«, kot pa delati — uresničuje večkrat v nizkem dohodku, a brez dela, je to malomeščanska zavora našega napredka.

Sedanja malomeščanska ideologija v Jugoslaviji je nekaj posebnega, ker je verjetno največja zbirka in zmešnjava najraznovrstnejših mešanic vseh različnih ideologij sodobne razredne družbe.

Ker nobena naša malomeščanska sestavina — niti birokracija, niti navidezna »inteligenca« niti klerikalizem niti premožni sloji — v sami Jugoslaviji nima kakršnekoli monolitne razrednoslojne zaslonbe kot v drugih deželah, mora vsak od njih neprestano manevrirati med nasprotji: med samoupravljanjem, kapitalizmom in etatizmom ter podjetniškim in lokalnim partikularizmom, med separatizmom in centralizmom, med modernizmom in tradicionalizmom, med enim in drugim svetovnim blokom, med klerikalizmom in meščanskim psevdoliberalizmom.

Da bi prikrija in olepšala to manevriranje, sodobna jugoslovanska malomeščanščina eklektično meša vse mogoče nemarksistične ideologije in filozofije in jih pogosto okrašuje z nekaj marksistične samoupravljalске in progresistične frazeologije.

Spričo te eklektike in svojega parazitskega in konservativnega družbenega položaja in narave je naše malomeščanstvo duhovno in kulturno najpogosteje neplodno in odvisno od tujih idejno-kulturnih vzorov.

Najvablivejša, najširša in zato najnevarnejša oblika sodobne malomeščanske ideologije v Jugoslaviji (ne glede s katero ideološko-politično nianso se dopolnjuje: birokratizmom, klerikalizmom, eurocentrizmom, separatizmom, centralizmom, dualizmom, trializmom itd.) je nacionalizem. Nacionalizem lahko zbere — danes in jutri — najširši malomeščanski krog, najširšo makro skupino v kateremkoli narodu in narodnosti Jugoslavije, zato ker malomeščani čutijo, da je nacionalizem in nacionalna prevlada tista najširša malomeščanska (celo širša od kateregakoli klerikalizma) veleskupina, ki bi morda lahko vsaj trenutno (»za nami lahko tudi potop«), s pritiski in brez dela, izsilila večji delež v skupnem jugoslovanskem dohodku in politični moči.

Kolikor je vsak nacionalizem v Jugoslaviji nevaren, toliko je tudi neumen in brez smisla ter globljeja interesa za vsak narod in narodnost. Nacionalizmi

v Jugoslaviji niso nikakršna mitična strašila za otroke, temveč so učinkovito pokazali svojo razdiralno moč pred samo štirimi desetletji, pa tudi nekajkrat v novi Jugoslaviji. Ker smo ugotovili, da je v Jugoslaviji še precej konservativnih in idejnovrednostno omejenih elementov, bi bila eksplozija kateregakoli nacionalizma enako nevarna, kot v preteklih svetovnih krizah.

Več kot očitno je, da se interesi vsakega naroda, narodnosti in celote Jugoslavije povsem komplementirajo, da lahko občani in komunisti Jugoslavije storijo istočasno največ za svoj narod, narodnost in za socialistično Jugoslavijo, če razvijajo čimbolj kvalitetno materialno in duhovno proizvodnjo vsak v svojih pogojih (v svoji delovni organizaciji, v svoji republiki) — kajti edino iz takšne kvalitetne proizvodnje vseh in povsod v Jugoslaviji lahko raste zdrava, trajna in višja povezanost federativne Jugoslavije.

IV

Iz predhodnega fragmentarnega razvijanja nekaterih izsekov našega socialnega in duhovnega položaja bi navedel samo nekaj tez, ki bi lahko bile (le) nekatere sestavine splošne družbene zamisli o akcijskem preokretu te naše situacije pod vodstvom ZKJ (to je nadaljevanje začetnega pristopa znanstveno-etične teorije in metodologije: politično in moralno akcijo in dejanje je potrebno vedno izvajati iz konkretne situacije):

— Tu seveda ne moremo imeti pretenzij, da bi natančno kvantitativno določili, kako vplivajo naše posebne socialne strukture, birokratizem, malomeščanstvo in meščansko-restavracijske tendencije na idejnost in moralno članov ZKJ. Kljub temu pa je na osnovi empiričnih in vidnih zgodovinsko-družbenih rezultatov, po družbenih učinkih in neučinkih delovanja Zveze komunistov, z največjo gotovostjo moč sklepati, kakšni so odnosi idejnih in moralnih tendenc v sami ZKJ (o tem bi lahko sklepali tudi po sestavi tistega članstva, ki največ vpliva na ZKJ). Dejstvo, da v Jugoslaviji ni prišlo do hujših političnih pretresov niti zaradi gospodarske krize niti zaradi zamenjave najpomembnejših voditeljev niti začetka zamenjave vodilnih generacij, in da je bil povezujoči duh bratstva in enotnosti nedvomno prisoten, kaže na to, da je bilo to zlasti izrazito v sami ZKJ, kajti vse do danes je ostala nesporno vodilna politična organizacija Jugoslavije. To pomeni, da je v članih ZKJ bilo še dovolj tiste elementarne progresivne socialistične in patriotske morale, ki se je sposobna zoperstaviti malomeščanskemu nacionalizmu bolj kot katerakoli nekdanja ali eventualna sedanja malomeščanska (»liberalistična« ali klerikalna ali birokratska) politična organizacija. Toda nesporni vodilni položaj Zveze komunistov v Jugoslaviji istočasno odkriva, da je eden od vzrokov za gospodarsko krizo v precejšnjem delu članov ZKJ (na vseh nivojih), kar seveda pomeni, da je pri precej velikem številu članov ZKJ dokaj močna tista birokratska komodnost in malomeščansko-potrošniška kratkovidnost, ki je med značilnimi vzroki krize.

Dosedanji odnos teh protislovnih idejnih in moralnih teženj v ZKJ je bil verjetno še najbližji nekakšnemu medlemu, neplodnemu in statičnemu »ravnotežju« progresivno socialističnih in malomeščanskih konservativnih sil. Če

se ZKJ odločneje opre na vse obstoječe produktivne in samoupravno usmerjene sile v Jugoslaviji, se lahko — na tej osnovi — pozitivno idejno in moralno — razvije tudi sama Zveza komunistov.

— Ker je Jugoslavija v resni ekonomski (in delno moralni) krizi, je nujna sedaj enako resna splošno jugoslovanska družbena akcija, kot sta bili osvobodilna vojna in prevladovanje stalinizma. Toda družbene razmere (višja razvojna stopnja) so danes mnogo bolj zapletene, večplastne, in protislovne, kot v preteklosti. Zato je danes za vodenje splošne jugoslovanske akcije zlasti potrebna kvalitetnejša ZKJ. Samo ZKJ ima položaj organizirane splošno jugoslovanske sile, ki lahko na celotni fronti jugoslovanske družbe v zapleteni in heterogeni (socialni in moralni) sestavi vseh družbenih slojev diferencira napredno od konservativnega in vse napredno uspešno sintetizira v gibanje za renesanso jugoslovanske družbe. Ta renesansa bo bolj zapletena in bolj dolgoročna od bitk v preteklosti. Zato zahteva od članov ZKJ višjo stopnjo znanja, kulture in novo stopnjo morale, ki bo uvidela in uresničevala človečno v sedanjih odnosih in ki nove morale ne bo reducirala na nobeno preteklo moralo (niti na asketsko revolucionarno niti na tradicionalno vaško niti na produktistično meščansko), temveč bo vse pozitivne sestavine pretekle morale vključila v svojo novo vsebino in obliko po potrebah našega kvalitetnega prodora iz krize (norme vsestranskega razvoja človeka, delitve dohodka in vlog po delovnih učinkih, bratstvo in enotnost naših narodov).

— Ker so glavni cilji ekonomske preobrazbe že določeni z dokumenti Kraigherjeve komisije in sprejeti od celotne jugoslovanske družbe, je lahko dovolj močno politično-moralno voljo jugoslovanske družbe za lastno preobrazbo moč zbrati samo, če ZKJ uspe ustvariti nov odnos družbenih sil, tj. če združi v skupno in vztrajno akcijo na čelu z vsemi naprednimi deli neposrednih materialnih proizvajalcev tudi vse druge napredne dele delavcev in vseh delovnih slojev (iz kmetijcev, iz inteligence, iz upravljalke strukture itd.).

ZKJ lahko pri tem uspe samo, če še naprej preobraža tudi samo sebe, če uspe samo sebe bolj distancirati predvsem od birokratizma in malomeščanščine, pa tudi od delov navidezne »inteligence«, parazitskih oblik premožnosti ipd.

— Ko bosta ZKJ in SZDLJ ustvarila nov odnos družbenih sil, lahko realno pričakujemo (kot 1941. in 1948. leta), da bo, takoj ko se v družbi začuti takšna odločna nova fronta, prišlo do hitrega preobražanja tudi večine tistih družbenih delov, ki smo jih imenovali objektivno konservativne (deli upravljalke strukture, deli inteligence itd.). Delavci npr., ki danes v slabih podjetjih efektivno delajo 4 do 5 ur (ali celo manj), bi gotovo pristali, da delajo efektivno okrog 6 ur* in da pod boljšim vodstvom realno zaslužijo 20 % več. Celotni premožni deli družbe, ki pridobivajo svoj dohodek pošteno (del kmetov, obrtnikov), bi s hitrejšim izhodom iz krize samo pridobili. Konservativni deli upravljalke strukture, ki bi se pokazali nesposobni za preobrazbo, grejo lahko v pokoj brez kakršnihkoli tragičnih čistk.

* Tu se ne spuščam v vprašanje, kakšna bo v bodoče pravna določitev trajanja dnevnega in tedenskega delovnega časa.

Nujni del našega napredka je tudi oživljanje Socialistične zveze, ker lahko samo ta zaobseže v enovito stabilizacijsko fronto vse zelo različne progresivne in patriotske sile vseh narodov in narodnosti. Če bosta ZKJ in SZDLJ jasno opredelili svoj odnos do posameznih delov posameznih slojev in nakazali možnost mirnega, a odločnega nadaljnega preobražanja v globokem interesu vseh narodov in narodnosti Jugoslavije, lahko pričakujeta tudi aktivnejšo podporo ciljem stabilizacije.

Na današnji razvojni stopnji nadaljevanja jugoslovanske revolucije lahko odločna in organizirana ekonomska in moralna preobrazba poteka mnogo mirneje kot nekdanj, brez takšnih družbenih in osebnih dram, kot so bile v preteklosti včasih neizbežne. Ta mirna preobrazba in dolgoročni prehod na višjo in bolj komplicirano stopnjo družbe zahteva tudi nove oblike socialističnega humanizma in socialistične morale: hrabrost dolgoročne vztrajnosti in samokritičnega preseganja naših mitov o samih sebi, hrabrost stalnega dela na »drobnih« in preciznih opravilih.

Ako bi ZKJ ne uspela zbrati sil za takšne oblike preobražanja same sebe in družbe, bi bile v Jugoslaviji stalno prisotne določene možnosti socialnih in mednarodnih pretresov, tudi najhujših (po modelu Libanona, Čila ipd.). Če pa ZKJ te različne možnosti jasno predoči jugoslovanski družbi, bo gotovo dobila aktivno podporo večine.

Nova večina v ZKJ in v Jugoslaviji bo najmočnejša realna splošnojugoslovanska povezanost, kajti združevala bo produktivne dele vseh slojev, ki so v vseh delih Jugoslavije, v vseh republikah in pokrajinah. Dosedanja stara večina je bila nekakšno mešano ravnotežje med produktivnimi in neproduktivnimi deli naše družbe, njen rezultat pa je bila kriza, stagnacija in »destabilizacija«.

— Nova večina pod vodstvom ZKJ in povezana v Socialistični zvezi je lahko navdihnjena z realnim patriotizmom, ki bo nadaljevanje dosedanjega ali modificiran, in ki bo zato popolnoma sodoben, ne pa nostalgichen ali tradicionalistično-mitičen. Ta novi patriotizem bo imel realno ekonomsko in humano socialno vsebino, jasno opredeljene cilje (program dolgoročne gospodarske stabilizacije). Vsakomur v Jugoslaviji postaja jasno, da bi nas nadaljevanje in poglobljanje te krize lahko vodilo v vse večjo odvisnost od tujine. Napredne sile Jugoslavije lahko danes posebno impresivno prikažejo vsakemu narodu in narodnosti realni pomen sodobnega patriotizma, ker nam je izkušnja s stalinizmom, sedaj pa tudi s kapitalizmom pokazala, da nikjer ne moremo upati tistega, kar nam lahko da domovina — ta domovina pa so lastne sile, ki bodo oživele vse naše možnosti — in da je ta domovina danes predvsem čim kvalitetnejša produkcija v samoupravni obliki. Brez nje lahko izgubimo ugledno mesto v svetu in medsebojno svobodnjaško povezanost skupaj, ki smo ju ustvarili zlasti v NOB po večstoletnem poniževanju in odporu vseh jugoslovanskih narodov tujim pritiskom. Realna vsebina sodobnega jugoslovanskega patriotizma, ki harmonično združuje zvestobo svojemu narodu in narodnosti ter Jugoslaviji kot njihovi enakopravni skupnosti, je predvsem v realističnem zavedanju, da lahko domovino — širšo in ožjo — reši samo kvalitetna graditev gospodarstva, da bomo samo s tem ohranili in poglobili velike skupne vrednosti vseh narodov in narodnosti Jugoslavije,

uresničene v nedavni preteklosti. Od domovine lahko dobimo (poraba, delitev) več samo, če ji predhodno več damo (proizvodnja).

Ljubiti svojo deželo pomeni neprestano kultivirati jo, za domovino pa — ožjo in širšo — največ prispevamo, če dobro delamo na svojem delovnem mestu in če kultiviramo svoj poklic in vejo gospodarstva. Nov vidik patriotizma pomeni prav tako spomniti se, na višji stopnji, tistih elementarnih ekonomskih zakonitosti, znanih vsem našim prednikom, ki so popolnoma realistično ljubili svojo zemljo in deželo v ožjem in širšem smislu, ker jim je dajala življenje, če so jo kultivirali.

— Ker veliki deli naše poslovne, delovno-industrijske, urbane in profesionalne morale ogromno zaostajajo za realnimi zgodovinskimi možnostmi, je popolnoma realistično videti tudi v možnem moralnem napredku neko dodatno ekonomsko silo.

To pomeni, da je nadaljnja graditev samoupravno-poslovne, samoupravno-industrijske, samoupravno-tržne in samoupravno-profesionalne morale nujni del naše ekonomske preobrazbe. Nova morala je ena od možnih novih proizvodnih in ekonomskih sil, je ena od možnih novih proizvodnih in ekonomskih sil, je ena od nujnih sestavin učinkovitega funkcioniranja samoupravno tržnih in ekonomskih zakonov, je bistveni del oblikovanja našega osnovnega samoupravnega proizvodnega odnosa.

— Samoupravna morala, samoupravni red in samoupravna disciplina so sestavni del funkcioniranja samoupravne demokracije in bistvenih svobod. Naš specifični tehnobirokratizem, deli premožnih slojev in malomeščanščine in njihovi ideologi nove morale ne želijo in že desetletja preprečujejo njeno afirmiranje, kajti prinesla bi odločna, objektivna in demokratska merila za njihovo ne(delo) in ogrozila njihovo eksistenco. Ti konservativni deli družbe (birokracija itd.) še posebej želijo nemoralo, družbeno anomijo in nasploh nered, ker se s tem v javnosti ustvarja vtis, kot da nas lahko samo birokrati rešujejo iz krize, ki so jo sami ustvarili, ne pa samoupravna socialistična ureditev.

Pravično, hitro, strokovno in strogo funkcioniranje določenih državnih služb (davčne in carinske službe, inšpekcije, gospodarska sodišča) niso nikakršen birokratizem, kot poskuša narediti zmedo naša birokracija in malomeščanščina, temveč bistveni del vsebinske svobode in demokracije.

— Samoupravna morala, ki je potrebna za izhod iz krize, ni nič izvenzemeljskega, herojskega in asketskega, temveč realna morala, ki je zgodovinsko povsem možna, ker naša poslovna, delovna in profesionalna morala pogosto dokaj zaostaja celo za temi oblikami morale v razvitih deželah. (Smešno je tudi ahistorično zoževati bistvo poslovne morale v razvitih kapitalističnih deželah na protestantske izvenzemeljske principe, ne uvideti pa, da je ta del buržoazne morale nastal z večstoletnim razvojem obrti, manufakture, bančništva in trgovanja v teh deželah in da moramo mi vsi spričo zgodovinske zakasnitve ta proces pospešiti).

Splošne generične moralne predpostavke za razvoj naše gospodarske in druge morale — na primer pojem in praksa modrega, dobrega gospodarjenja in umnega gospodarja, predstave o ekonomski smotrnosti, o racionalnem investiranju in varčevanju — so že od zdavnaj znane ljudskim množicam

v vseh delih Jugoslavije kot naravni del njihovega stoletnega življenja, zato lahko tudi to postane ena od opor morali naše gospodarske graditve.

— Ker pa ZKJ svoje akcijske moralne moči ne more dobiti iz onostranstva, lahko zbere nadaljnje sile samo iz najboljših delov vseh delovnih slojev, predvsem pa iz delavskega razreda. Potrebno akcijsko sposobnost lahko ZKJ doseže samo z distanciranjem od birokratizma. Moč distanciranja pa lahko ZKJ doseže samo, če bodo njeni člani imeli ne le dovolj znanja, temveč predvsem dovolj moralne moči. Glavna (ne edina) sestavina te lastne moralne moči je seveda dobro lastno profesionalno delo, ki edino more pri članih ZKJ ustvariti občutek tiste realne lastne družbene pozicije, občutek tiste lastne gotovosti, s katero se član ZKJ lahko spusti v kritiko birokratizma in v akcijo za višjo kvaliteto gospodarstva samoupravne družbe. Glavno moralno politično izhodišče vsakega posameznika, še zlasti člana ZKJ, za pridobitev vsebinske pravice samoupravljalca, je predvsem njegovo lastno profesionalno delo in ugled med tovariši, zasnovan na delu. Člani ZKJ, ki o samoupravljanju lepo govorijo, a slabo delajo, so vsi (potencialni ali dejanski) politikanti.

Zato mora biti glavno merilo (ne edino, poleg njega so še druga bistvena merila: jasna idejno-politična samoupravna usmeritev, moralni odnosi v drugih relacijah) sprejemanja in delovanja v ZKJ posameznikovo lastno delo. Samo tisti, ki so v svoji delovni kategoriji (v delovni organizaciji, v poklicu itd.) nadpovprečni delavci, so lahko člani ZKJ, kajti samo oni lahko v bitko za stabilizacijo potegnejo tudi druge občane Jugoslavije (to ni velika zahteva, ker je povprečje profesionalnega dela pri nas nizko in ni težko biti nadpovprečen). Tisti, ki so pri delu podpovprečni, morajo ZKJ zapustiti s čim manj tragedij in zlomov (če nimajo protizakonitih grehov, so lahko preprosto črtani).

Ta delovna merila morajo biti še posebej dosledna glede članov ZKJ iz upravljalških struktur in inteligence, ker je lepo govorjenje zlasti tam kritje za birokratizem. Vedno bomo poskušali, da bo v ZKJ večina neposrednih proizvajalcev iz materialne proizvodnje, toda tudi njih omenjeni kriterij ne more zaobiti: samo tisti, ki so po delu nadpovprečni v svoji kategoriji (npr. med polkvalificiranimi delavci), so lahko člani ZKJ. Tudi »delavec«, ki samo govori, je vsaj potencialni politikant.

Samo če ZKJ izpelje frontalno in dosledno takšno kadrovsko politiko, bodo dobili v tej akciji več zaščite tisti osamljeni posamezniki, ki se dobronamerno, vendar osamljeni in nemočno bore proti birokratizmu in drugim odtujitvam. Ker je birokratizem že zelo močan in razvejan, morajo posamezniki — člani ZKJ ali ne — ki so dobri delavci in se dobronamerno borijo proti birokratizmu in drugim odtujitvam, še posebej dobiti pomoč organiziranih subjektivnih sil (kar pa seveda ne velja za »kritike«, ki jih spodbujajo lastne ozke ambicije, in ki so kritje za nedelo ipd.).

— Birokratizem je glavna nevarnost in ovira za napredek gospodarstva in samoupravljanja, ker vznikne na najvažnejših punktih družbenega odločanja, zlasti v upravljalški strukturi. Najučinkovitejši boj proti birokratizmu je razvoj kvalitetne materialne in duhovne produkcije, to pomeni prehod — kakršnega zahtevajo sklepi dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije — k visokokvalitetnim, selektivnim in racionalnim proizvodnim

programom, k novi tehnologiji — in vse to v okrepljenih odnosih samoupravljanja — ker takšna usmeritev že sama po sebi, če se uresničuje, onemogoča pojave sodobnega gnilega birokratizma. Boj proti birokratizmu torej ni neka ločena politična akcija, temveč zavestni sestavni del novega ekonomskega in družbenega vzpona.

— Reforma naše upravljalke strukture je eden od bistvenih korakov v smeri prevladovanja birokratizma in malomeščanščine in izhoda iz krize v višjo kvaliteto gospodarstva in družbe. Čisto neutemeljena je dilema: ali gospodarska učinkovitost ali samoupravljanje, s katero pogosto razmetavajo ideologi tehnobirokratizma. Višja kvaliteta upravljalke strukture bo bistveno sredstvo združevanja gospodarske učinkovitosti in samoupravljanja. Sistematsko zbiranje najnovejših gospodarskih, tehničnih, tržnih in razvojnih informacij in izdelava kompleksnih predlogov (finančnih, investicijskih, razvojnih itd.) je in bo še dolgo v glavnem naloga upravljalke strukture, ker ta opravila zahtevajo strokovnost in mnogo delovnega časa. Delavci lahko kompetentno odločajo — samoupravljanje je odločanje ravno o bistvenih, glavnih vprašanih (ne pa prazno konferenčenje o drobnarijah v podjetju) — pogosto šele takrat, ko upravljalke strukture sistematsko in strokovno zbrane informacije in dobro izdelane predloge pravočasno, pred odločanjem, dajo na razpolago delavcem, ki na tej trdni osnovi lahko postavljajo tudi druge predloge.

Razdelitev vloge socialističnih samoupravljalcev in upravljalke-izvršne strukture je v tem, da samoupravljalci odločajo o bistvenih vprašanih in da nadzorujejo izvrševanje teh odločitev, da pa upravljalke struktura čim boljše pripravljata materiale za vse faze odločanja. Zato se strokovna utemeljenost, gospodarska učinkovitost in delavsko samoupravljanje harmonično dopolnjujejo. Večmesečno temeljito, pravočasno, timsko delo na pripravljanju materiala za važne odločitve delovne organizacije ne zapira, ampak najbolj odpira vrata delavskemu samoupravljanju. Strokovnost, gospodarska učinkovitost ter samoupravna demokratična usmerjenost upravljalke strukture se dopolnjujejo, ker s tem razumemo to, da so kompleksni materiali odločanja izdelani tako pravočasno in da so tako razumljivo prikazani delavcem, da ti zares lahko odločajo.

— Splošno idejno atmosfero za frontalno stabilizacijsko akcijo ZKJ in SZDLJ je mogoče ustvariti samo z višjo kvaliteto družbenih in filozofskih znanosti in s kvalitetnim, argumentiranim zavračanjem ofenzive desnih sil, ki poskušajo izzvati depresijo in apatijo z negiranjem visokih vrednot marksizma, leninizma in jugoslovanske revolucije. Naš birokratizem in malomeščanščina se pokrivata s tako številnimi filozofsko-sociološkimi tancicami, da jih lahko idejno premaguje samo družbena in filozofska znanost na mnogo višjem nivoju, kot je del sedanje.

— Sodobni družbeni procesi v Jugoslaviji in v svetu so tako kompleksni, da naši občani v njih ne bodo mogli aktivno samoupravno sodelovati, če vse od osnovne šole pa do visokih šol ne bodo dobili — namesto današnjega faktografskega in zastarelega znanja, ki otopeva ustvarjalnost — temeljno družbeno in etično-vrednostno znanje.

Razprave iz logike in filozofije jezika

1974, št. 1, str. 1-10

1. Vprašanje, ali je logika filozofija, je vedno bilo eno od ključnih vprašanj v filozofiji jezika. Vendar pa se v zadnjih desetletjih to vprašanje postavlja na drugačen način. Čeprav je logika vedno ostala pomembna, se zdaj bolj osredotočamo na to, kako logika vpliva na našo razumevanje jezika in sveta.

2. Vprašanje, ali je logika filozofija, je vedno bilo eno od ključnih vprašanj v filozofiji jezika. Vendar pa se v zadnjih desetletjih to vprašanje postavlja na drugačen način. Čeprav je logika vedno ostala pomembna, se zdaj bolj osredotočamo na to, kako logika vpliva na našo razumevanje jezika in sveta. Vprašanje, ali je logika filozofija, je vedno bilo eno od ključnih vprašanj v filozofiji jezika. Vendar pa se v zadnjih desetletjih to vprašanje postavlja na drugačen način. Čeprav je logika vedno ostala pomembna, se zdaj bolj osredotočamo na to, kako logika vpliva na našo razumevanje jezika in sveta.

3. Vprašanje, ali je logika filozofija, je vedno bilo eno od ključnih vprašanj v filozofiji jezika. Vendar pa se v zadnjih desetletjih to vprašanje postavlja na drugačen način. Čeprav je logika vedno ostala pomembna, se zdaj bolj osredotočamo na to, kako logika vpliva na našo razumevanje jezika in sveta.

4. Vprašanje, ali je logika filozofija, je vedno bilo eno od ključnih vprašanj v filozofiji jezika. Vendar pa se v zadnjih desetletjih to vprašanje postavlja na drugačen način. Čeprav je logika vedno ostala pomembna, se zdaj bolj osredotočamo na to, kako logika vpliva na našo razumevanje jezika in sveta.

Ali je semantika možna?

HILARY PUTNAM

Zdi se, da je bil v zadnjem desetletju narejen velikanski napredek v sintaktični teoriji naravnih jezikov, večinoma kot rezultat dela lingvistov, na katere sta vplivala Noam Chomsky in Zellig Harris. Zdi se, da *ni* bil narejen primerljiv napredek v semantični teoriji naravnih jezikov in morebiti je čas za vprašanje, zakaj naj bi bilo tako. Zakaj je teorija pomena tako težka?

Pomen splošnih imen. Da bi dobili neko idejo o težavah, pogledjmo nekatere probleme, ki se pojavljajo v povezavi s splošnimi imeni. Obstaja mnogo vrst splošnih imen. Nekatera, kot *samec*, dopuščajo takojšnjo eksplicitno definicijo (»moški, ki ni bil nikoli poročen«); toda ogromna večina ne dopušča. Nekatera so s transformacijami izpeljana iz glagolskih oblik, npr., *lovec* = *nekdo, ki lovi*. Pomemben razred, tako filozofsko kot lingvistično, je razred splošnih imen, povezan z *naravnimi vrstami* — to je, z razredi stvari, ki jih štejemo kot pomembne za pojasnitev; razredi, katerih normalne razločevalne karakteristike »se držijo skupaj« ali pa jih celo pojasnjujejo globoko ležeči mehanizmi. *Zlato, limona, tiger, kislina* so primeri takih imen. Ta članek želim začeti s predlogom, da (1) *tradicionalne* teorije pomena radikalno falsificirajo lastnosti takih besed; (2) logiki kot Carnap delajo nekaj več, kot le formalizirajo te tradicionalne teorije, neustreznosti; (3) take semantične teorije kot tiste, ki jih producirajo Jerrold Katz in njegovi sodelavci, prav tako delijo hibe tradicionalne teorije. Po Austinovi posrečeni frazi je tisto, kar so nam dali filozofi, logiki in »semantični teoretiki«, podobno »po mitu koprneči deskripciji«.

Po tradicionalnem nazoru je pomen, recimo, »limone« dan s specificiranjem konjunkcije *lastnosti*. Za vsako od teh lastnosti je izjava — »limone imajo lastnost L « — analitična resnica; in če so $L_1, L_2, \dots, L_n$ vse lastnosti v konjunkciji, potem je »karkoli z vsemi lastnostmi $L_1, \dots, L_n$ je limona« ravno tako analitična resnica.

V nekem smislu je to trivialno pravilno. Če nam je dopuščeno izmisliti si *ad hoc* lastnosti, ki se ne dajo analizirati, potem lahko najdemo posamezno lastnost — niti ne konjunkcije — posedovanje katere je nujni in zadostni pogoj za biti limona, ali biti zlato, ali karkoli. Namreč, mi ravno postuliramo *lastnost biti limona, ali lastnost biti zlato*, ali karkoli se utegne

potrebovati. Če zahtevamo, da lastnosti $L_1, L_2, \dots, L_n$ niso tega *ad hoc* značaja, potem je položaj, kajpada, zelo drugačen. Dejansko, z vsakršnim naravnim razumevanjem termina »lastnost« je ravno *napačno*, da je reči, da nekaj pripada naravni vrsti, ravno pripisati ji konjunkcijo lastnosti.

Da bi videli, zakaj je napačno, pogledjmo termin »limona«. Predpostavljene »definirajoče karakteristike« limon so: rumena barva, kisel okus, določena vrsta lupine, itn. Zakaj termin »limona« ni definljiv s preprostim pridruženjem teh »definirajočih karakteristik«?

Najbolj očitna težava je ta, da utegne imeti naravna vrsta *abnormalne* člane. Zelena limona je še vedno limona — celo če se, zaradi neke abnormalnosti, *nikoli* ne spremeni v rumeno. Trinožni tiger je še vedno tiger. Zlato v plinskem stanju je še vedno zlato. Le normalne limone so tiste, ki so rumene, kisle, itn.; le normalni tigri so tisti, ki so štirinožni; le zlato v normalnih pogojih je tisto, ki je trdo, belo ali rumeno, itn.

Da bi se spoprijeli s to težavo, poskusimo naslednjo definicijo: X je *limona* = *df*; X pripada k naravni vrsti, katere normalni člani imajo rumeno lupino, kisel okus, itn.

Obstaja, seveda, problem z »itn.«. Obstaja tudi problem s »kislim okusom« — mar ne bi smel biti *limonin* okus? Vendar odložimo te težave, vsaj za sedaj. Namesto tega se osredinimo na dva pojma, ki sta se pojavila s to poskusno definicijo: na pojma *naravne vrste* in *normalnega člana*.

Termin naravne vrste (da bi premaknili pozornost, za trenutek, od naravnih vrst k njihovim preferiranim designacijam) je termin, ki igra posebne vrste vlogo. Če opisujem nekaj kot *limono* ali kot *kislino*, navajam, da ima verjetno določene značilnosti (rumeno lupino ali kiselkast okus v razredčeni vodni raztopini, kot se utegne zgoditi); vendar tudi navajam, da morajo biti te karakteristike, če so prisotne, verjetno utemeljene z nekakšno »bistveno naravo«, ki jo stvar deli z drugimi člani naravne vrste. Kaj je bistvena narava, ni stvar jezikovne analize, temveč konstrukcije znanstvene teorije; danes bi rekli, da je bila to kromosomska struktura v primeru limon in biti protonski darovalec v primeru kislin. Tako se poskuša reči, da je termin naravne vrste preprosto termin, ki igra določene vrste vlogo v znanstveni ali predznanstveni teoriji: vlogo, grobo, da kaže na skupne »bistvene poteze« ali »mehanizme« onstran in pod očitnimi »razločevalnimi karakteristikami«. Toda to je megleno in bo tako verjetno ostalo. Metaznanost je danes v svojem otroštvu: in termini kot »naravna vrsta« in »normalen član« so na isti ladji kot bolj znana metaznanstvena termina »teorija« in »pojasnitev« vse dotlej, dokler gre za upiranje hitri in definitivni analizi.

Celo če bi lahko definirali »naravno vrsto« — recimo, »naravna vrsta je razred, ki je ekstenzija termina L , ki igra tako in tako metodološko vlogo v neki dobro potrjeni teoriji« — bi definicija očitno posebljala teorijo sveta, vsaj delno. Ni *analitično*, da so naravne vrste razredi, ki igrajo določene vrste vlog v teorijah; tisto, kar *dejansko* razločuje razrede, ki jih štejemo kot naravne vrste, je samo stvar (zelo visoke in zelo abstraktne) znanstvene preiskave in ne le analize pomena.

To, da predlagana definicija »limone« uporablja termine, ki se sami

upirajo definiciji, kajpada ni usoden ugovor. Zato naredimo pavzo, da bi opomnili, da se — če je pravilna (in kmalu bomo pokazali, da je, celo če je radikalno poenostavljena) — potem tradicionalna ideja o moči splošnih terminov hudo moti. Reči, da je nekaj limona, je, po zgornji definiciji, reči, da pripada naravni vrsti, katere normalni člani imajo določene lastnosti; vendar ne reči, da ima tudi sama nujno tiste lastnosti. Ne obstajajo nikakršne *analitične* resnice oblike *vsaka limona ima* L. Kar se je zgodilo, je to-le: tradicionalna teorija je vzela razlago, ki je pravilna za »enokriterijske« koncepte (tj. za take koncepte kot »samec« in »lisica«), in jo naredila za splošno razlago pomena splošnih imen. Teorija, ki pravilno opisuje obnašanje morda tristotih besed, je zatrdila, da pravilno opisuje obnašanje desetih tisočev splošnih imen.

Pomembno je tudi pripomniti naslednje: če je zgornja definicija pravilna, potem poznavanje lastnosti, ki jih ima stvar (v kakršnemkoli naravnem in ne »ad hoc« smislu lastnosti), ni dovolj, da se določi, na kakršenkoli mehanski ali algoritemski način, ali je ali ni limona (ali kislina, ali karkoli drugega). Kajti celo če imam deskripcijo v, recimo, jeziku fizike delcev, iz česa so dejansko kromosomske lastnosti sadeža, lahko nisem zmožen povedati, da je limona, ker nisem razvil teorije, po kateri (1) so te fizikalno-kemične karakteristike kromosomske poteze-strukture (lahko sploh nimam pojma »kromosom«); in (2) lahko nisem odkril, da je kromosomska struktura *bistvena* lastnost limon. Pomen ne določa ekstenzije v smislu, da lahko nekdo, po danem pomenu in seznamu vseh »lastnosti« stvari (v kakršnemkoli posebnem smislu »lastnosti«), preprosto *odčita*, ali je stvar limona, ali kislina, ali kaj drugega. Celó če je dan pomen, ali je neka stvar limona ali ne, je to, ali je vsaj včasih, ali vsaj včasih utegne biti, zadeva najboljše konceptualne sheme, najboljše teorije, najboljše sheme »naravnih vrst«. (To je, seveda, en razlog za neuspeh fenomenalističnih predvodnih shem.)

Te posledice predlagane definicije so, prepričan sem, pravilne, četudi je predlagana definicija sama še vedno hudo poenostavljena. Je nujno res, da so »normalne« limone, kot o njih mislimo (kisle, rumene), dejansko normalne članice njihove vrste? Je logično nemogoče, da bi bili lahko tisto, kar so dejansko zelo atipične limone (morebiti bolne limone), zamenjali z normalnimi limonami? Po zgornji definiciji, če ne obstaja naravna vrsta, katere normalni člani so rumeni, kisli, itn., potem celo ti kisli, rumeni, debelolupinasti sadeži, iz katerih delam limonado, *niso prave limone*. Toda to je absurd. Jasno je, da so limone, čeravno ni analitično, da so *normalne* limone. Še več, če bi se barva limon spremenila — recimo, kot posledica nekih plinov, ki so prišli v zemeljsko atmosfero, in reagirajo s pigmentom v limonini skorji — ne bi rekli, da so limone prenehale obstajati, čeravno bi bila naravna vrsta, katere normalni člani so bili *rumeni* in so imeli druge karakteristike limon, prenehala obstajati. Tako je zgornja definicija pravilna v obsegu, da kar pravi, da *ni* analitično, zares ni analitično; vendar je nepravilna v tem, kaj bi bilo analitično, če bi bilo pravilno neanalitično. Zrahljali smo logiko terminov naravne vrste v primerjavi z modelom »konjunkcije lastnosti«; vendar je še nismo dovolj zrahljali.

Pravkar sta bila obravnavana dva primera: (1) normalni člani naravne vrste, za katero gre, lahko dejansko niso tisti, za katere *mislimo*, da so normalni; (2) karakteristike naravne vrste se sčasoma lahko spremenijo, verjetno zaradi spremembe v pogojih, ne da bi se »esenca« spremenila toliko, da hočemo prenehati z uporabo iste besede. V prvem primeru (normalne limone so modre, vendar mi nismo videli nobene normalne limone) je naša teorija naravne vrste napačna; vendar vsaj obstaja naravna vrsta, o kateri imamo napačno teorijo, in to je tisto, zakaj še vedno lahko apliciramo termin. V drugem primeru je bila naša teorija vsaj enkrat resnična; vendar je prenehala biti resnična, čeravno naravna vrsta ni prenehala obstajati, kar je tisto, zaradi česar lahko še vedno apliciramo termin.

Poskusimo pokriti obe ti vrsti primerov z modificiranjem naše definicije, kot sledi:

X je *limona* = *df* X pripada naravni vrsti, katere ... (kot prej), ali X pripada naravni vrsti, katere normalni člani so običajno ... (kot prej), Ali X pripada naravni vrsti, za katere normalne člane se je prej verjelo, da ali se sedaj nepravilno verjame, da ... (kot prej).

Težava s to »definicijo« je, netehnično, da je nekoliko nora. Celo če se odrečemo zahtevi po zdravosti (in, dejansko, v filozofiji je vse preveč običajno, da se odrekamo kakršnikoli taki zahtevi), še vedno ne deluje. Predpostavimo, na primer, da so bile pred nekaj desetimi tisočimi leti limone neznane, vendar je bilo poznanih nekaj atipičnih pomaranč. Predpostavimo, da so te atipične pomaranče imele natančno lastnosti lupine, barve, itn., ki jih imajo limone: dejansko, predpostavljamo lahko, da bi lahko samo biologi povedali, da so bile dejansko nenavadne pomaranče in ne normalne limone. Predpostavimo, da so jih ljudje, ki so živeli takrat, vzeli za normalne člane vrste in tako mislili, da imajo pomaranče natančno tiste lastnosti, ki jih imajo dejansko limone. Potem bi bile, po zgornji definiciji, vse zdaj eksistirajoče pomaranče limone, ker pripadajo vrsti (naravni vrsti), za katero se je nekoč verjelo, da imajo normalni člani karakteristike rumene lupine, limoninega okusa, itn.

Raje kot da bi skušali še nadalje zapletati definicijo — po modi sistem gradečih filozofov — preprosto opazujmo, kaj je bilo napak. Res je — in to je tisto, kar skuša zrcaliti nova definicija — da je ena od možnih rab termina naravne vrste naslednja: nanašati se na stvar, ki pripada naravni vrsti, ki *ne* ustreza »teoriji«, povezani s terminom naravne vrste, za katero pa se je verjelo, da ustreza tej teoriji (in da je dejansko, *tista* naravna vrsta, ki ustreza teoriji), ko teorija še ni bil falsificirana. Celo če se izkaže, da so mačke roboti, daljinsko vodeni z Marsa, jih bomo še vedno imenovali »mačke«; celo če se izkaže, da so proge na tigrih pobarvane za to, da bi nas varale, jih bomo še vedno imenovali »tigre«; celo če so normalne limone modre (če kupujemo in vzgajamo zelo atipične limone, vendar tega ne vemo), so še vedno limone (in ravno tako so limone tiste rumene). Ne le, da jih bomo še vedno imenovali »mačke«, tudi so mačke; ne le, da jih bomo še vedno imenovali »tigre«, tudi so tigri; ne le, da jih bomo še vedno imenovali »limone«, tudi so limone. Vendar ga dejstvo, da ima termin določene možne rabe, ne stori za disjunktivni termin; napaka je v tem, da se poskuša

predstaviti kompleksno obnašanje besede naravne vrste v nečem tako preprostem, kot je analitična definicija.

Reči, da je analitična definicija preveč preprosto sredstvo reprezentacije, ni reči, da ni možna nikakršna reprezentacija. Zares, možna je zelo preprosta reprezentacija, *namreč*:

limona: beseda naravne vrste asociirane značilnosti: rumena lupina, kisel okus, itn.

Da bi le-to razširili, bi bilo treba veliko več povedati o lingvističnem obnašanju besed naravnih vrst; toda o *limoni* ni treba povedati nič več.

Katzova teorija pomena. Carnapov nazor o pomenu v naravnem jeziku je ta-le: logični prostor delimo v »logično možne svetove«. (Da se to lahko zelo tiče jezika in da lahko predpostavlja pravo analitično-sintetično distinkcijo, za katero upa, da jo bo našel s svojo kvazioperacionalistično proceduro — to sta ugovora, ki ju ne pretresa.) Informanta se vprašuje, ali bi ali ne bi rekel, da se nekaj dogaja v vsakem logično možnem svetu: domneva je, da (1) se vsak logično možen svet lahko opiše dovolj jasno, da bi informant povedal; in (2) da informant lahko reče, da je stavek, za katerega gre, *resničen/neresničen/ni jasno, ali eno ali drugo* zgolj na temelju deskripcije logično možnega sveta in pomena (ali »intenzije«), ki ga pripisuje stavku, za katerega gre. Zadnja domneva je napačna, kot smo ravnokar videli, ravno zaradi tega, ker je tradicionalna teorija pomena napačna: celo če poznam »logično možen svet«, ki ga imaš v mislih, lahko odločanje o tem, ali nekaj je ali ni, na primer, *limona*, zahteva odločanje o tem, kaj je najboljša *teorija*: in to ni nekaj, kar bi lahko bilo določeno z zastavljanjem da/ne vprašanj informantu v najetem uradu. To ne pomeni, da »*limona*« nima pomena, kajpada: to pomeni, da pomen ni *oni* pomen, preprosto povezan z ekstenzijo, celo ne z »ekstenzijo v logično možnih svetovih«.

Carnap kajpada ni moj glavni trojanski konj. Teorija, na katero se želim osrediniti, je »semantična teorija«, ki so jo nedavno predložili Jerrold Katz in njegovi sodelavci. Ta teorija je v glavnih očrtih naslednja:

(1) Vsaka beseda ima svoj pomen, natančno vpisan z nizom »semantičnih markerjev«.

(2) Ti markerji stojijo namesto »konceptov« (sami »koncepti« so v Katzovi filozofiji jezika možganski procesi; vendar bom tukaj ignoriral ta *jeu d'esprit*). Primeri takih konceptov so: *neporočen, živ, tjulenj*.

(3) Vsak tak koncept (koncept, za katerega je uveden semantični marker) je »lingvistična univerzalija«, in stoji namesto *vrojenega* pojma, — pojma, tako ali drugače »vgrajenega« v človeške možgane.

(4) Obstajajo rekurzivna pravila — in to je »znanstveno« jedro Katzove »semantične teorije« — s čimer so »branja« celih stavkov (ki so ravno tako nizi markerjev) izpeljana iz pomenov posameznih besed in globinske strukture (v smislu transformacijske gramatike) stavkov.

(5) Za shemo kot celoto je rečeno, da je upravičena v tistem, za kar je rečeno, da je stil znanstvene teorije — z njeno zmožnostjo, da pojasni take reči kot naše intuicije, da imajo določeni stavki več kot en pomen ali da so določeni stavki nenavadni.

(6) Za relacije analitičnosti je ravno tako predpostavljeno, da se jih

da odčitati iz teorije: na primer, iz dejstva, da se markerji, povezani z »neporočenim« pojavljajo v povezavi s »samcem«, se lahko vidi, da je stavek »vsi samci so neporočeni« analitičen; in iz dejstva, da se markerji, povezani z »živalskim« pojavljajo v povezavi z »mačko«, lahko nekdo vidi (baje), da je stavek »vse mačke so živali« analitičen.

V tej shemi obstajajo notranje inkonsistence, ki so takoj opazne. Na primer, »tjulenj« je dan kot primer »lingvistične univerzalije« (»tjulenj« se, vsaj, pojavlja kot del »razločevalca« v enem branju za »samca« — variantnem branju: *tjulenjevina mladega samca*, v enem od Katzovih primerov); toda v nobeni teoriji človeške evolucije ni stik s tjulenji univerzalen. Dejansko, celo stik z *obleko*, ali s *pohištvom*, ali s *kmetijstvom* nikakor ni univerzalen. Tako moramo šteti, da Katz meni, da kadarkoli se taki termini pojavljajo, bi lahko bili nadalje analizirani v koncepte, ki so dejansko tako osnovni, da bi zadevo lahko šteli za njihovo univerzalnost. Ni treba reči, da ta program ni bil nikoli izpeljan, in da ga on sam konstantno ignorira z dajanjem primerov. Toda za nas je najbolj zanimivo, da je ta shema nepopačen prevod natanko tradicionalne teorije v »matematični« jezik, s katero smo se ukvarjali, da bi jo kritizirali! Dejansko, tolikanj, kolikanj se tiče splošnih imen, je edina sprememba, da je v Katzovi razlagi — medtem ko je bilo v tradicionalni razlagi vsako splošno ime povezano s seznanom lastnosti — vsako splošno ime povezano s seznanom *konceptov*. Sledi, da je vsak protiprimer tradicionalni teoriji takoj tudi protiprimer Katzovi teoriji. Na primer, če Katz navaja koncept »rumen« pod imenom »limona«, potem bo dolžan reči »vse limone so rumene«; če navaja koncept »progast« pod imenom »tiger«, potem bo dolžan analitično reči »vsi tigri so progasti«; in tako dalje. Dejansko, čeravno Katz zanikuje, da so njegovi »semantični markerji« sami *besede*, je jasno, da se jih lahko obravnava kot neko vrsto umetnega jezika. Torej, kar pravi Katz, je, da:

(1) je mehanična shema lahko dana za prevajanje vsakršnega naravnega jezika v ta umeten »jezik markerjev« (in ta shema je ravno tisto, kar je Katzova »semantična teorija«).

(2) ima niz markerjev, povezan z besedo, natanko pomen besede.

Če bi bilo (1) in (2) res, bi lahko takoj deducirali, da eksistira možen jezik — »jezik markerjev« — z lastnostjo, da ima vsaka beseda, ki so si jo ljudje izmislili ali bi si jo lahko izmislili, analitično definicijo v tem jeziku. To pa je nekaj, za kar imamo vse razloge, da ne verjamemo! Dejansko: (1) pravkar smo videli, če je naša razlaga besede »naravne vrste« pravilna, potem nobena od teh besed nima analitične definicije. Posebno, beseda naravne vrste bo analitično prevedljiva v jezik markerjev le v posebnem primeru, v katerem se zgodi, da je bil marker uveden s tem natančnim pomenom. (2) Obstaja veliko besed, za katere nimamo niti najmanjšega pojma, kako naj bi celo izgledala analitična definicija. Kako naj bi izgledala analitična definicija »mamuta«? (Bi Katz rekel, da je analitično, da so mamuti izumrli? Ali da imajo določeno vrsto kočnikov? To so gesla, omejnena v slovarju!) Reči, da je beseda ime izumrle vrste slonov, je natanko sporočiti rabo te besede; vendar gotovo ni analitična definicija (tj. analitičen nujen in zadosten pogoj). (3) *Teoretski termini* v znanosti nimajo analitičnih

definicij iz razlogov, ki so znani vsakemu bralcu sedanje filozofije znanosti; navzlic temu so le-ti gotovo gesla (in ne atipična gesla) v slovarju naravnih jezikov.

Zdaj smo videli, prepričan sem, en razlog za sedanje pomanjkanje napredka v semantični teoriji: lahko oblečeš tradicionalne napake v moderno obleko z govorjenjem o »rekurzivnih pravilih« in o »lingvističnih univerzalijah«, vendar ostanejo tradicionalne napake. Problem v semantični teoriji je, kako se rešiti slike pomena besede kot nečesa, kar je podobno *seznamu konceptov*; ne formalizirati ono zgrešeno sliko.

Quineov pesimizem. Quine je dolgo izražal globok pesimizem o pravi možnosti take zadeve, kot je »semantična teorija«. Gotovo ne moremo predpostavljati, da je tukaj treba konstruirati znanstveni predmet zgolj zato, ker imajo običajni ljudje od časa do časa priložnost uporabljati besedo »pomen«; to bi bilo podobno sklepanju, da je treba konstruirati znanstveni predmet, ki bo imel opraviti z »vzročnostjo« zgolj zato, ker imajo običajni ljudje od časa do časa priložnost uporabljati besedo »vzrok«. V nekem smislu je *osa* znanost teorija vzročnosti; vendar ne v smislu, da uporablja besedo *vzrok*. Podobno, vsaka uspešna in razvita teorija uporabe jezika bo v nekem smislu teorija pomena; vendar ne nujno v smislu, da bo uporabljala kakršenkoli tak pojem kot »pomen« besede ali izjave. Ta točka, elementarna kot je, se zdi, da je stalno spregledovana v družbenih znanostih, in zdi se, da ljudje stalno pričakujejo, da mora, na primer, psihologija govoriti o »antipatiji«, »privlačnosti«, »prepričanju«, itn. zgolj zato, ker običajni ljudje uporabljajo te besede v psihološkem opisu.

Quineov pesimizem potem ne more biti preprosto odslovljen; in tolikanj, kolikanj je prizadeta koristnost tradicionalnega pojma »pomena«, se lahko izkaže, da ima Quine prav. Vendar smo še vedno prepuščeni nalogi, da poskušamo reči, kakšni so dejanski problemi na področju uporabe jezika, in da poskušamo doseči konceptualni okvir, znotraj katerega lahko začnemo s poskusom, da bi jih rešili.

Naj se vrnemo k našemu primeru besed naravne vrste. Dejstvo je, in to tako dejstvo, katerega pomembnost za ta predmet hočem pokazati, da je uporaba besed lahko naučena. Če nekdo ne pozna pomena »limone«, mu ga lahko nekako sporočim. Nameravam namigniti, da v tem preprostemu fenomenu leži problem, in zato *raison d'être*, »semantične teorije«.

Kako sporočam pomen besede »limona«? Zelo verjetno, da človeku pokažem limono. Zelo dobro, spremenimo primer. Kako sporočim pomen besede »tiger«? *Povem mu, kaj je tiger.*

Zlahka je videti, da se Quineova lastna teoretska shema (v *Word and Object*) ne bo kaj prida dotaknila tega primera. Quineov temeljni pojem je pojem *dražljajnega pomena* (na grobo je to zbir dražljajev živčnih končičev, ki bo »tako soglašal« s *tigrom*). Toda: (1) zelo malo verjetno je, da sporočam natanko dražljajski pomen, ki ga ima »tiger« v mojem idiolektu; in (2) v vsakem primeru ga ne sporočam direktno, tj. z opisovanjem. Dejansko, ne bi ga mogel opisati. Quine tudi deluje z idejo *sprejetih stavkov*; tako bi lahko poskušal obravnavati ta primer nekako takole: »poslušalec v vašem primeru že deli velik del jezika z vami; sicer bi mu vi ne mogli

povedati, kaj je tiger. Ko ‚mu poveste, kaj je tiger‘, mu preprosto poveste določene stavke, ki jih sprejemate. Ko enkrat ve, kakšne stavke sprejemate, je seveda sposoben uporabljati besedo, vsaj observacijske besede.

Prečistimo, kajpada, nekako ta zadnji žeton. Če sporočanje pomena besede »tiger« vključuje sporočanje celote sprejete znanstvene teorije o tigrjih ali celo celote tistega, kar verjamem o tigrjih, potem bi bilo nemogoča naloga. Res je, da mu tedaj, ko nekomu povem, kaj je tiger, »preprosto povem določene stavke« — čeravno ne nujno stavke, ki jih *sprejemam*, razen kot deskripcije lingvistično stereotipskih tigrov. Toda kleč je, *katere* stavke?

V posebnem primeru takih besed, kot sta »tiger« in »limona«, smo predlagali odgovor že prej v tem članku. Odgovor teče, kot sledi: z besedo »tiger« je nekako povezana *teorija*; ne dejanska teorija, ki jo imamo o tigrjih in ki je zelo kompleksna, temveč poenostavljena teorija, ki opisuje, če tako rečemo, *stereotip* tigra. Opisuje, v jeziku, ki smo ga uporabljali preje, *normalnega člana* naravne vrste. Ni nujno, da tej teoriji verjamemo, čeravno v primeru »tigra« verjamemo. Vendar je nujno, da se zavedamo, da je *ta* teorija povezana z besedo: če se naš stereotip tigra kdaj spremeni, potem bo beseda »tiger« spremenila svoj pomen. Če se, da spremenimo primer, vse limone spremenijo v modre, beseda »limona« ne bo takoj spremenila svojega pomena. Ko prvič rečem, s presenečenjem, »vse limone so se spremenile v modre«, bo limona še vedno pomenila tisto, kar pomeni zdaj — kar hoče reči, da bo »limona« še vedno povezana s stereotipom *rumene limone*, čeravno bom uporabljal besedo, da bi zanikal, da so limone (celo normalne limone) dejansko rumene. Na naravno vrsto lahko referiram s terminom, ki je »napolnjen« s teorijo, za katero se ve, da ni nič več resnična za to naravno vrsto, zgolj zato, ker bo vsakomur jasno, da je tisto, kar poskušam, referiranje na *to* vrsto, in ne to, da bi zagovarjal teorijo. Toda, kajpada, če so se limone dejansko spremenile v modre (in so take ostale), potem bi sčasoma prišlo do tega, da bi imele pomen z naslednjo reprezentacijo

limona: beseda naravne vrste asociirane značilnosti:

plava lupina, kisel okus, itn.

Potem bi bila »limona« spremenila svoj pomen.

Če to sumiramo: obstaja malo dejstev o »limoni« ali »tigru« (nanje bom referiral kot na *dejstva*), tako da se lahko sporoči uporaba »limone« ali »tigra« s preprostim sporočanjem teh dejstev. Natančneje, lahko se pogostoma sporoča približno uporabo; in še natančneje, ne more se sporočati približne uporabe, če se *ne* pojasni trdnih dejstev.

Naj poudarim, da ima to status empirične hipoteze. Hipoteza je, da obstajajo, v povezavi z domala vsako besedo (ne le z besedami »naravne vrste«), določena trdna dejstva, tako da (1) se ne more sporočiti normalne uporabe besede (v zadovoljstvo govorcev materinega jezika), ne da bi se sporočilo tako trdnih dejstev, in (2) v primeru mnogih besed in mnogih govorcev sporočanje teh trdnih dejstev zadostuje za sporočanje vsaj približka normalne uporabe. V primeru besede naravne vrste so trdna dejstva to, da ima normalen član vrste določene karakteristike ali da je ta ideja vsaj stereotip, povezan z besedo.

Če je ta hipoteza napačna, potem mislim, da je Quineov pesimizem verjetno upravičen. Toda če je ta hipoteza pravilna, potem mislim, da je jasno, kaj je problem teorije pomena, ne glede na to, ali nekdo izbere ali ne, da jo imenuje »teorija pomena«: vprašanje je, preiskati in pojasniti ta empirični fenomen. Vprašanja, ki se naravno pojavljajo, so: Kakšne različne vrste besed so povezane s kakšnimi različnimi vrstami trdnih dejstev? in Po kakšnem mehanizmu se dogaja, da zgolj sporočanje majhnega zbira trdnih dejstev povzroči, da je poslušalec zmožen imitirati normalno rabo besede?

Wittgensteinovci, katerih nagnjenost k izrazu »oblika življenja« se zdi, da je neposredno proporcionalna svoji stopnji nesmiselnosti v danem kontekstu, pravijo, da je pridobitev običajne rabe take besede kot »tiger« to, da se pride do delitve oblike življenja. Tisto, česar ne opažajo ali vsekakor ne uspevajo poudariti, je, da je tisto, medtem ko utegne biti pridobljeno nagnjenje dovolj kompleksno in dovolj povezano z drugimi kompleksnimi nagnjenji, da bi jamčilo posebno omembo (česarvno težko da odvetela fraza »oblika življenja«), kar sproža nagnjenje, vselej zelo diskretno — npr. preprosti leksikalni definiciji pogosto uspe sporočiti dokaj dobro idejo, kako je beseda uporabljena. Gotovo, kot poudarja Wittgenstein, to je mogoče le zato, ker delimo človeško naravo in ker delimo akulturacijski proces — preden se lahko bere leksikalno definicijo in ugiba, kako je beseda uporabljena, mora biti precej nameščanja scene. Toda v procesu »razkrinkavanja« tega dejstva — dejstva, da nekaj tako preprostega, kot je leksikalna definicija, lahko sporoča uporabo besede — pozabljajo, da jim le-to daje pečat. Gotovo, obstaja precej nameščanja scene, vendar je redko nameščanje scene, posebej namenjeno, da bi se omogočalo, da bi se naučili rabe te besede. Dejstvo, da se lahko pridobi rabo nedoločenega števila novih besed in to na temelju preprostih »izjav, kaj pomenijo«, je osupljivo dejstvo: to je tisto dejstvo, ponavljam, na katerem temelji semantična teorija.

Včasih je rečeno, da je ključni problem v semantiki naslednji: kako pridemo do tega, da razumemo nov stavek? Namignil bi, da je to veliko preprostejši (česarvno ne nepomemben) problem. Kako so lahko uporabljene logične besede, na primer, da iz preprostejših stavkov zgradijo kompleksne stavke, je lahko opisati, vsaj načelno (analogije logičnih besed v naravnem jeziku so, kajpada, veliko manj natančne kot logične besede matematičnega logika), in lahko je tudi reči, kako se pogoji resnice, itn. kompleksnih stavkov nanašajo na pogoje resnice stavkov, iz katerih so bili izpeljani. To je predvsem stvar tega, da se najde strukturo rekurzivnih pravil s primerno relacijo do transformacijske gramatike jezika, za katerega gre. Namignil bi, da ima vprašanje Kako pridemo do tega, da razumemo novo besedo? veliko manj opraviti s celotnim fenomenom dajanja definicij in pisanja slovarjev kot prejšnje vprašanje. In ta fenomen je tisti — fenomen pisanja (in potrebe po) slovarjih — ki povzroča celotno idejo »semantične teorije«.

Vrste trdnih dejstev. Naj si zdaj pobleže pogledamo vrsto informacije, ki se sporoča, ko se sporoča pomen besede. Rekel sem, da se v primeru besede »naravne vrste« sporoča povezan *stereotip*: asociirano idejo karakte-

ristik normalnega člana vrste. Toda to ni, v splošnem, dovolj; mora se tudi sporočati ekstenzijo, mora se navesti, kateri vrsti naj bi stereotip »ustrezal«.

S stališča kakršnekoli tradicionalne teorije pomena, pa naj bo Platonova, ali Fregejeva, ali Carnapova, ali Katzova, je to zgolj nesmisel. Kako lahko »sporočam« ekstenzijo, recimo, »tigra«? Ti mar mislim dati vse tigre sveta (Bog odpomagaj!)? Ekstenzijo termina lahko sporočim le tako, da dam opis te ekstenzije; in potem mora biti ta deskripcija »del pomena«, sicer moja definicija sploh ne bo izjava s pomenom. Reči: »Dal sem mu določene pogoje, povezane z besedo, in dal sem mu ekstenzijo« (kot da mu s tem nisem dal le *nadaljnjih* pogojev), je lahko zgolj nesmisel.

Napaka tradicionalnega teoretika leži v njegovi zvestobi do besede »pomen«. Če je dajanje pomena *dajanje pomena*, potem je to dajanje določene stvari; toda dajanje pomena ni, kot bomo takoj videli, dajanje neke določene stvari. Da bi prekinili z besedo »pomen«, ki je tukaj skrajno zavajajoča: ne obstaja *en* zbir dejstev, ki ga je treba sporočiti, da bi sporočili normalno uporabo besede; in če se to upošteva, zahteva zaplet v našem pojmu »trdnih dejstev«.

To, da je lahko isti stereotip povezan z različnimi vrstami, se zdi nenavadno, če je beseda vrste, ki jo ima nekdo v mislih, »tiger«; toda spremenite primer v, recimo, »aluminij« in se to sploh ne bo zdelo nenavadno. Vse, kar jaz vem o aluminiju, je, da je lahka kovina, da se iz njega dela trpežne posode in lonce, in da se zdi, da ne rjavi (česar včasih spremeni barvo). Navzlic temu lahko vse, kar vem, vsaka od teh karakteristik, ustreza tudi molibdenu.

Predpostavimo zdaj, da kolonija angleško govorečih zemljanov odpotuje v vesoljski ladji na oddaljeni planet. Ko pridejo na svoj oddaljeni planet, odkrijejo, da se nihče ne spomni atomske teže (ali kakršnekoli druge določujoče karakteristike) aluminija niti atomske teže (ali kakršnekoli druge karakteristike) molibdena. V vesoljnem vozilu je nekaj aluminija in nekaj molibdena. Predpostavimo, da uganjujejo, kateri je kateri, in da napačno uganejo. Zato uporabljajo »aluminij« kot ime za molibden in »molibden« kot ime za aluminij. Jasno je, da ima »aluminij« v tej skupnosti drugačen pomen kot v naši: dejansko pomeni *molibden*. Navzlic temu, kako se lahko zgodi kaj takega? Mar ne posedujejo normalne »lingvistične kompetence«? Mar ne vsi »poznajo pomena besede ‚aluminij‘«?

Odstranimo za trenutek to vprašanje. Če se hočem prepričati, da bodo kolonisti besedo »aluminij« še naprej uporabljali tako, kot šteje kot »normalen« način v mojem primeru, bo zadostovalo, da jim dam nek test za aluminij (ali da jim dam zgolj skrbno označen vzorec in naj sami odkrijejo test, če so dovolj bistri). Ko bodo enkrat vedeli, kako *razlikovati* aluminij od drugih kovin, bodo uporabljali besedo s pravilno ekstenzijo ravno tako kot s pravilno »intenzijo« (tj. pravilni stereotip). Toda pozor: ni pomembno, kateri test damo kolonistom. Test ni del pomena; toda to, da obstaja takšen ali drugačen test (ali nekaj, npr., vzorec, iz katerega je lahko izpeljan), je nujno za ohranitev »normalne rabe«. Pomen dejansko določa ekstenzijo; vendar le zato, ker je ekstenzija, v nekaterih primerih, »del pomena«.

Tukaj obstajata dve nadaljnji rafiniranosti: če jim damo test, ga ne smejo

narediti za del stereotipa — to bi bila sprememba pomena. (Tako je boljše, če ne vsi *poznajo* testa; vse dotlej, dokler ga poznajo le eksperti, in povprečni govorec »sprašuje eksperta« v primeru dvoma, kriteriji, omenjeni v testu, ne morejo inficirati stereotipa.) Spraševanje eksperta zadostuje testu za normalnega govorca; zaradi tega ne dajemo testa v običajnem kontekstu.

Zdaj lahko spremenimo našo razlago »trdnih dejstev« v primeru besede naravne vrste, kot sledi: (1) trdna dejstva so stereotip *in ekstenzija*. (2) Normalno ni treba ničesar reči o ekstenziji, kajpada, kajti poslušalec ve, da lahko vselej konzultira eksperta, če se pojavi kakršnokoli vprašanje. (3) V posebnih primerih — tak kot je primer kolonistov — utegne obstajati nevarnost, da bo beseda povezana z napačno naravno vrsto, čeravno je povezan z njo pravilen stereotip. V takih primerih je treba narediti pot temu, da dobimo pravilno ekstenzijo, vendar ni potreben noben *poseben* način.

V primeru »limone« ali »tigra« se pojavlja podoben problem. Logično je možno (čeravno, morda, empirično ni verjetno), da bi lahko bila vrsta sadja, ki biološko ni povezana z limonami, nerazločljiva od limon v okusu in videzu. V takem primeru bi obstajali dve možnosti: (1) da jih imenujemo *limone*, in tako naj bo »limona« beseda za kakršnokoli izmed številnih naravnih vrst; ali (2) da rečemo, da niso limone (kar je tisto, domnevam, kar bi se odločili narediti biologi). V zadnjem primeru so problemi natanko isti kot z *aluminijem*: da bi bili gotovi, da posedujemo »normalno rabo«, ali »običajni pomen«, ali karkoli drugega, moramo biti gotovi, da posedujemo pravilno ekstenzijo.

Problem, da je dajanje ekstenzije del dajanja pomena, se pojavlja tudi v primeru imen čutnih kvalitete, npr. barv. Tukaj je, kajpada, normalno, da se da ekstenzijo z dajanjem vzorca, tako da osebno učenje besede uči prepoznavati kvaliteto na normalen način. Za napako *slovarjev* se je pogosto štelo, da so »prenapolnjeni« z barvnimi vzorci in z razmetanimi koščki empirične informacije (npr., atomsko težo aluminija), ki niso ostro razločeni od »čisto lingvistične« informacije. Jedro zdajšnje diskusije je, da to sploh ni napaka, temveč bistveno za funkcijo sporočanja trdnih dejstev v vsakem posameznem primeru.

Mimogrede lahko omenimo še druge vrste besed. V primeru »enokriterijskih« besed (besed, ki imajo analitično nujen in zadosten pogoj) je jasno, zakaj je trdno dejstvo zgolj analitično nujen in zadosten pogoj (npr. »moški, ki ni bil nikoli poročen« v primeru »samca«). V primeru »grozdnih« besed (npr. imena bolezni, za katero je znano, da nima nobenega spodaj ležččega vzroka) je jasno, zakaj so trdna dejstva zgolj tipični simptomi ali elementi grozda; in tako naprej. Glede na dano *funkcijo* vrste besede ni težko razložiti, zakaj določena dejstva funkcionirajo kot trdna dejstva za sporočanje uporabe besed te vrste.

Možnost semantike. Zakaj je, potem, semantika tako težka? V okvirih prej omenjenega želim namigniti, da je semantika tipična družbena znanost. Zanikrnost, pomanjkanje preciznih teorij in zakonov, pomanjkanje matematične rigoroznosti — vse to so karakteristike družbenih znanosti danes. Splošne in natančne teorije, ki odgovarja na vprašanja (1) zakaj imajo besede različne vrste funkcij, kot jih imajo? in (2) natanko kako nam sporočanje trdnih dejstev omogoča, da se naučimo rabe besede?, ne gre pričakovati, dokler ne

bomo imeli splošnega in natančnega modela jezikovnega uporabnika; in to je še vedno dokaj daleč. Toda dejstvo, da je Utopija precej oddaljena, ne pomeni, da bi se moralo vsakdanje življenje predirljivo zaustaviti. Za nas obstaja obilica stvari za raziskovanje na naš zanikrn in impresionističen način in obstaja obilica dejanskih rezultatov, ki jih je treba doseči. Prvi korak je, da se osvobodimo poenostavitev, ki nam jih je vsilila tradicija, in da vidimo, kje ležijo dejanski problemi. Upam, da je ta članek prispevek k temu prvemu koraku.

Prev. Božidar Kante

Referenca in določne deskripcije

KEITH S. DONNELLAN

I

Določne deskripcije imajo, kot bom dokazal, dve možni funkciji. Uporabljajo se za referiranje na tisto, o čemer želi govoriti govorec, toda uporabljajo se tudi docela različno. Še več, določna deskripcija, ki se pojavlja v enem in istem stavku, lahko, ob različnih priložnostih njene rabe, funkcionira tako ali tako. To, da se nima opravka s to dualnostjo funkcioniranja, zatemnjuje pravo referirajočo rabo določnih deskripcij. Najbolj znani teoriji določnih deskripcij, Russellova in Strawsonova, kot bom omenil, sta obe krivi za to. Preden bom pretresel to distinkcijo v rabi, bom omenil nekatere poteze teh dveh teorij, za kateri je posebno relevantna.

Po Russellovem naziranju lahko določna deskripcija denotira entiteto: »če je ‚C‘ denotirajoča fraza [kot so določne deskripcije po definiciji], se lahko zgodi, da obstaja ena entiteta x (ne more obstajati več kot ena), za katero je propozicija ‚ x je istoveten s C‘ resnična . . . Potem lahko rečemo, da je entiteta x denotacija fraze ‚C‘.«¹ Torej lahko govorec, ko uporablja določno deskripcijo, uporablja izraz, ki denotira neko entiteto, toda to je edini odnos med to entiteto in rabo določne deskripcije, ki ga pripoznava Russell. Dokazal bom, kajpada, da obstajata dve rabi določnih deskripcij. Definicija denotacije, ki jo daje Russell, je uporabna za obe, toda v eni izmed teh določna deskripcija služi temu, da dela nekaj več. Rekel bom, da v tej rabi govorec uporablja določno deskripcijo za *referiranje* na nekaj, in bom to rabo imenoval »referencialna raba« določne deskripcije. Tako, če imam prav, referiranje ni isto kot denotiranje in referencialna raba določnih deskripcij ni pripoznana po Russellovem naziranju.

Vrhu tega, po Russellovem naziranju se za tip izraza, ki prihaja najbližje do tega, da opravlja funkcijo referencialne rabe določnih deskripcij, izkaže, kot bi lahko nekdo domneval, da je lastno ime (v »bližnjem logičnem smislu«). Veliko reči, ki jih je Russell rekel o lastnih imenih, je lahko, mislim, rečenih o referencialni rabi določnih deskripcij brez pretiranega prenapenjanja. Tako

¹ »On Denoting«, ponatisnjeno v *Logic and Knowledge*, ur. Robert C. Marsh (London: George Allen and Unwin, 1956), str. 51.

je prepad, za katerega je Russell mislil, da ga je videl med imeni in določnimi deskripcijami, manjši, kot je mislil.

Strawson, po drugi strani, gotovo prepozna referencialno rabo določnih deskripcij. Toda tisto, česar mislim, da ne vidi, je, da ima lahko določna deskripcija popolnoma različno vlogo — da se lahko rabi nerefereencialno, četudi se pojavlja v enem in istem stavku. Strawson — to je res — kaže nerefereencialno rabo določnih deskripcij,² toda ta raba določne deskripcije se mu zdi funkcija vrste stavka, v katerem se pojavlja; medtem ko, če imam prav, lahko obstajata dve možni rabi določne deskripcije v istem stavku. Tako pravi v »On Referring«, ko govori o izrazih, uporabljenih za referiranje: »Vsak izraz kateregakoli od teh razredov [eden je razred določnih deskripcij] se lahko pojavlja kot subjekt tistega, kar bi bilo tradicionalno šteto kot singularen subjekt-predikat stavek; in bi, ko bi se tako pojavljal, ponazoril rabo, ki jo želim pretresati.«³ Tako določna deskripcija v, recimo, stavku »Republikanski kandidat za predsednika v letu 1968 bo konservativec« domnevno ponazarja referencialno rabo. Toda če imam prav, ne bi smeli tega reči o stavku brez povezave z nekaterimi posebnimi priložnostmi, v katerih se uporablja, da nekaj izjavlja; in potem bi se lahko ali pa ne izkazalo, da ima določna deskripcija referencialno rabo.

Zdi se mi, da tukaj Strawson in Russell delita skupno domnevo o vprašanju, kako funkcionirajo določne deskripcije: da lahko vprašamo, kako funkcionira določna deskripcija v nekih stavkih ne glede na posebno priložnost, na temelju katere je rabljena. Ta domneva dejansko ni zavržena v Strawsonovih argumentih proti Russellu. Čeravno lahko povzema svoje stališče, rekoč: »Omenjanje' ali referiranje' nista nekaj, kar dela izraz; sta nekaj, kar lahko nekdo uporablja, da dela izraz,«⁴ misli s tem zavračanje radikalnega nazora, da ima »pravi« referirajoči izraz referenta, funkcije referiranja neodvisno od konteksta neke rabe izraza. Zavračanje tega nazora kajpada nima za posledico, da določne deskripcije ne morejo biti identificirane kot referirajoči izrazi v stavku, razen če ni stavek uporabljen. Ravno tako kot lahko govorimo o funkciji orodja, ki v tem trenutku ne izpolnjuje svoje funkcije, nam Strawsonov nazor dopušča, prepričan sem, govoriti o referencialni funkciji določne deskripcije v stavku, čeravno ni rabljen. To je, — upam, da bom pokazal — napaka.

Druga domneva, ki jo delita Russellova in Strawsonova razlaga določne deskripcije, je naslednja. Za osebo, ki uporablja določno deskripcijo, se lahko v mnogih primerih reče (v določenem smislu), da predpostavlja ali implicira, da deskripciji nekaj ustreza.⁵ Če trdim, da je kralj na svojem tronu, predpo-

² »On Referring«, ponatisnjeno v *Philosophy and Ordinary Language*, ur. Charles E. Caton (Urbana: University of Illinois Press, 1963), str. 162—163.

³ Ravno tam, str. 162.

⁴ Ravno tam, str. 170.

⁵ Tukaj in kjerkoli drugje uporabljam disjunkcijo »predpostavlja ali implicira«, da bi se izognil zavzemanju stališča, ki bi me lahko postavilo na Russellovo ali Strawsonovo stran glede vprašanja, kakšen je vsebovan odnos. Zavzemati tukaj stališče bi bila postranska zadeva ravno tako kot to, da bi bil zavajajoč, ker bom kasneje dokazoval, da se predpostavka ali implikacija pojavljata na različni način, odvisno od rabe, v katero je določna deskripcija postavljena. To zadnje tudi razlaga mojo rabo nejasnega indikatorja »v določenem smislu«.

stavljam ali impliciram, da kralj obstaja. (Za vsakogar, ki je dvomil, da kralj obstaja, bi bila vsekakor nenaravna stvar reči kaj takega.) Tako Russell kot Strawson domnevata, da se tam, kjer je predpostavka ali implikacija napačna, to tiče resničnostne vrednosti tistega, kar govori govorec. Za Russella je izjava neresnična; za Strawsona nima resničnostne vrednosti. Če zdaj obstajata dve rabi določnih deskripcij, je mogoče, da se to z napačnostjo predpostavke ali implikacije v vsakem primeru različno tiče resničnostne vrednosti. To je tisto, kar bom dejansko dokazal. Pokazalo se bo, prepričan sem, da je lahko eden ali drugi od obeh nazorov, Russellov ali Strawsonov, pravičen glede nerefencialne rabe določnih deskripcij, noben pa ne ustreza referencialni rabi. To ni presenetljivo za Russellov nazor, ker sploh ni pripoznaval te rabe, temveč je presenetljivo za Strawsonov, kajti referencialna raba je tisto, kar je poskušal razložiti in braniti. Nadalje, po Strawsonovi razlagi je rezultat tega, da ne obstaja ničesar, kar bi ustrezalo deskripciji, spodletelost reference.⁶ Tudi to, prepričan sem, se pokaže, da ni res za referencialno rabo določnih deskripcij.

II

Obstajajo nekatere rabe določnih deskripcij, ki nimajo niti nikakršne sledi referencialne rabe niti nikakršne predpostavke ali implikacije, da deskripciji nekaj ustreza. Zdi se, da so le-te prepoznavne iz stavčnega okvira, v katerem se deskripcija pojavlja. Te rabe nas ne bodo zanimale, vendar je nujno, da se jih pokaže, četudi da bi jih le postavili ob stran.

Jasen primer bi bil stavek »Sedanji kralj Francije ne eksistira«, uporabljen, recimo, da bi popravil napačen vtis nekoga, da je de Gaulle francoski kralj.

Bolj zanimiv primer je tale. Predpostavimo, da je nekdo moral vprašati: »Je de Gaulle francoski kralj?« To je naravna oblika besed za rabo za osebo, ki dvomi o tem, ali je de Gaulle kralj ali predsednik Francije. Če damo vprašanju to ozadje, se zdi, da ni nobene predpostavke ali implikacije, da je nekdo francoski kralj. Niti ni osebe, ki se poskuša nanašati na nekoga z uporabo določne deskripcije. Po drugi strani, premaknite ime in deskripcijo v vprašanju in govorec bi menil, da to predpostavlja ali implicira. »Je francoski kralj de Gaulle?« je naravno vprašanje za nekoga, ki želi vedeti, ali je de Gaulle in ne kdo drug tisti, ki zaseda francoski tron.⁷

Raba določne deskripcije kajpada mnogokrat nosi predpostavko ali implikacijo, da deskripciji nekaj ustreza. Če določne deskripcije imajo referi-

⁶ Zdi se, da Strawson v opombi, dodani izvorni inačici »On Referring« (cit. delo, str. 181), implicira, da tam, kjer je predpostavka neresnična, nam še vedno uspe referirati na »sekundaren« način, za katerega se zdi, da bi pomenil »kot da bi lahko rekli, da se nanaša na izmišljene ali na domnevne reči«. Toda njegov nazor je še vedno, da v takem primeru ne moremo referirati na »primaren« način. To je, prepričan sem, napak. Za diskusijo o tej spremembi Strawsonovega nazora glej Charles E. Caton, »Strawson on Referring«, *Mind*, LXVIII (1959), str. 539—544.

⁷ To je adaptacija primera (rabljenega v nekoliko drugačen namen), ki ga daje Leonard Linsky v »Reference and Referents«, v *Philosophy and Ordinary Language*, str. 80.

rajočo vlogo, bo to tukaj. Vendar je napak, mislim, poskušati — kot sem prepričan, da delata tako Russell kot Strawson — urediti to zadevo brez nadaljnjega obotavljanja. Kar je potrebno, je, prepričan sem, distinkcija, ki jo bom sedaj pretresal.

III

Dve rabi določnih deskripcij, ki ju imam v mislih, bom imenoval atributivna raba in referencialna raba. Govorec, ki uporablja določno deskripcijo v izjavi atributivno, izjavlja nekaj o komurkoli ali čemurkoli, ki je tako in tako. Govorec, ki uporablja določno deskripcijo v izjavi referencialno, po drugi strani, uporablja deskripcijo, da bi svoji publiki omogočil razločiti, o kom ali o čem govori, in nekaj izjavlja o tej osebi ali reči. V prvem primeru bi se lahko reklo, da se določna deskripcija pojavlja esencialno, kajti govorec želi nekaj izjaviti o komurkoli ali čemurkoli, kar ustreza tej deskripciji; toda pri referencialni rabi je določna deskripcija zgolj eno orodje za opravljanje določenega dela — obračanja pozornosti na osebo ali reč — in na splošno bi lahko vsakršno drugo sredstvo za opravljanje istega dela, druga deskripcija ali ime, to opravljalno ravno tako dobro. Pri atributivni rabi je atribut biti tako in tako najbolj pomemben, medtem ko ni pri referencialni rabi.

Da bi ilustrirali to distinkcijo na primeru posameznega stavka, obravnava-
vajmo stavek »Smithov morilec je bolan«. Najprej predpostavimo, da smo naleteli na ubogega Smitha, ki je bil kruto umorjen. Zaradi brutalnega načina umora in zaradi dejstva, da je bil Smith najbolj priljubljena oseba na svetu, bi lahko vzdiknili: »Smithov morilec je bolan.« Predpostavil bom, da bi bil primer preprostejši, da v docela običajnem smislu ne vemo, kdo je umoril Smitha (červno to naposled ni bistveno za primer). To je, bom rekel, atributivna raba določne deskripcije.

Kontrast taki rabi stavka je ena izmed tistih situacij, v katerih pričakujemo in intendiramo, da bi naša publika ugotovila, koga imamo v mislih, ko govorimo o Smithovem morilcu, in, pomembneje, da bi vedela, da je to tista oseba, o kateri bomo nekaj povedali.

Na primer, predpostavimo, da je bil Jones obtožen Smithovega umora in da je bil postavljen pred sodišče. Zamišljajmo si, da je na sojenju razprava o Jonesovem čudnem obnašanju. Naše vtise njegovega obnašanja bi lahko povzeli rekoč: »Smithov morilec je bolan.« Če kdo vpraša, na koga se nanašamo, ko uporabljamo to deskripcijo, je tukaj odgovor »Jones«. To je, bom rekel, referencialna raba določne deskripcije.

Da sta ti dve rabi določne deskripcije v istem stavku dejansko popolnoma različni, se morda najbolje pokaže z obravnavo posledic domneve, da Smith ni bil umorjen (na primer, da je dejansko storil samomor). Govorec v obeh situacijah — ko uporablja določno deskripcijo »Smithov morilec« — v določenem smislu predpostavlja ali implicira, da obstaja morilec. Toda ko postavljamo hipotezo, da je predpostavka ali implikacija neresnična, obstajajo različni rezultati za dve rabi. V obeh primerih smo uporabili predikat »je bolan«, toda v prvem primeru, če ne obstaja morilec, ni nobene osebe, za

katero bi lahko pravilno rekli, da smo ji pripisali bolanost. Tako osebo bi lahko identificirali (pravilno) le v primeru, da je nekdo ustrezal uporabljeni deskripciji. Toda v drugem primeru, kjer je določna deskripcija preprosto sredstvo identifikacije osebe, o kateri hočemo govoriti, je čisto možno, da se opravi pravilno identifikacijo, če ravno nihče ne ustreza deskripciji, ki smo jo uporabili.⁸ Govorili smo o Jonesu, če ravno dejansko ni Smithov morilec, in je — v zamišljenih okoliščinah — bilo njegovo obnašanje tisto, ki smo ga komentirali. Jones bi nas lahko, na primer, obtožil, da govorimo o njem neresnične stvari, ko ga imenujemo bolan, in ne bi bilo nobenega zagovora, moral bi si misliti, da mu naša deskripcija — »Smithov morilec« — ustreza.

Še več, za našo publiko je docela mogoče, da ve, na koga se nanašamo v drugi situaciji, če ravno ne deli naše predpostavke. Oseba, ki bi slišala naš komentar v zamišljenem kontekstu, bi lahko vedela, da govorimo o Jonesu, če ravno ne misli, da je Jones kriv.

Če posplošimo iz tega primera, lahko rečemo — tako mislim — da obstajata dve rabi stavkov z obliko » ϕ je ψ «. V prvem — če ni ničesar, potem ni bilo ničesar rečeno, da je ψ . V drugem, dejstvo, da ničesar ni ϕ , nima te posledice.

S primernimi spremembami je lahko ista razlika v rabi formulirana za jezikovne rabe, drugačne od trditve. Predpostavimo, da je nekdo na zabavi in ko vidi zanimivo osebo, ki drži kozarec martinija, sprašuje: »Kdo je mož, ki pije martini?« Če bi se bilo lahko izkazalo, da je v kozarcu le voda, bi navzlic temu postavil vprašanje o posamezni osebi, vprašanje, za katero je mogoče, da nekdo odgovori na njega. Primerjajte to z istim vprašanjem, ki ga rabi predsednik lokalnega protialkoholnega društva. Ravnokar so mu sporočili, da nekdo pije martini na njihovi letni skupščini. Reagira s spraševanjem svojega informanta: »Kdo pije martini?« Ko predsednik sprašuje, nima v mislih neke posamezne osebe, o kateri sprašuje; če nihče ne pije martinija, če je informacija napačna, ne more biti nihče izbran kot oseba, po kateri se je spraševalo. V nasprotju s prvim primerom, kjer je atribut biti mož, ki pije martini, najbolj pomemben, predsednikovo vprašanje nima neposrednega odgovora, ker je atribut, ki ne pripada nikomur.

To ilustrira tudi drugo razliko med referencialno in atributivno rabo določne deskripcije. V enem primeru smo spraševali o posamezni osebi ali reči, če ravno ničesar ne ustreza deskripciji, ki smo jo uporabili; v drugem to ni tako. Toda v enem primeru je lahko na naše vprašanje tudi odgovorjeno; v drugem ne more biti. V referencialni rabi določne deskripcije nam lahko uspe izločiti osebo ali reč, da bi o njej spraševali, če ravno le-ta dejansko ustreza deskripciji; toda v atributivni rabi ne more biti dan nikakršen neposreden odgovor, če deskripciji ničesar ne ustreza.

Ta nadaljnja razlika je tudi ilustrirana z ukazi in odredbami, ki vsebujejo določne deskripcije. Obravnavajmo ukaz »Prinesi mi knjigo z mize«.

⁸ Linsky v »Reference and Referents« (str. 74–75, 80) pravilno pokaže, da ni res, da nekdo ne more referirati preprosto zato, ker uporabljena deskripcija dejansko ničesar ne ustreza (ali ustreza več kot eni reči). Torej natančno kaže eno od težav v Strawsonovem nazoru. Tukaj kajpada uporabljam to dejstvo o referiranju, da bi naredil razliko, za katero sem prepričan, da je ne potegne, med dvema rabama določnih deskripcij. Pozneje pretresam tudi ta drugi odlomek iz članka Linskega.

Če je »knjiga z mize« rabljena referencialno, je mogoče izpolniti ukaz, četudi ni knjige na mizi. Če je, na primer, knjiga za mizo, torej ni nobene knjige na mizi, bi lahko nekdo prinesel nazaj to knjigo in vprašal dajalca ukaza, ali je »to knjiga, katero misliš«. In lahko je to ta knjiga. Toda predstavljajmo si, da nam povejo, da je nekdo položil knjigo na našo najboljšo starinsko mizo, kamor se ne sme položiti ničesar. Zdaj se ukaza »Prinesi mi knjigo z mize« ne more ubogati, razen če ni knjige, ki je bila položena na mizo. Tukaj ni nobene možnosti, da bi prinesli nazaj knjigo, ki je nikoli ni bilo na mizi, in da bi jo imeli za tisto, ki je bila mišljena, kajti ni knjige, ki je bila v tem smislu »mišljena«. V enem primeru je bila določna deskripcija sredstvo za to, da smo dobili drugo osebo, da je pobrala pravo knjigo; če je sposoben pobrati pravo knjigo, čeravno ta knjiga ne zadovoljuje deskripcije, nekomu še vedno uspeva njegov namen. V drugem primeru ni, predhodno, nobene »prave knjige« razen tiste, ki ustreza deskripciji; atribut biti knjiga na mizi je bistven. Ne le da ni nobene knjige, o kateri je bil izdan ukaz, če ni nobene knjige na mizi, temveč se ne more ubogati tudi samega ukaza. Ko je določna deskripcija uporabljena atributivno v ukazu ali vprašanju in deskripciji ničesar ne ustreza, se ukaza ne more ubogati in na vprašanje ne more odgovoriti. To sugestira nekatere analogne posledice za izjave, ki vsebujejo določne deskripcije, uporabljene atributivno. Morda je analogen rezultat, da ni izjava niti resnična niti neresnična: to je Strawsonov nazor o tem, kaj se zgodi, ko je predpostavka rabe določne deskripcije neresnična. Strawsonov nazor ne dela za določne deskripcije, uporabljene referencialno, temveč za docela različno rabo, ki sem jo imenoval atributivna raba.

Poskušal sem pokazati dve rabi določnih deskripcij tako, da sem pokazal različne posledice predpostavljajanja, da ničesar ne ustreza uporabljeni deskripciji. Obstajajo še druge razlike. Ena je ta-le: ko je določna deskripcija uporabljena referencialno, ne le da obstaja v določenem smislu predpostavka ali implikacija, da nekdo ali nekaj ustreza deskripciji, kot je to tudi v atributivni rabi, temveč obstaja popolnoma različna predpostavka; govorec predpostavlja nekega *posebnega* posameznika ali reč, ki ustreza deskripciji. Ko, na primer, vprašujemo: »Kdo je mož, ki pije martini?«, kjer mislimo postaviti vprašanje o človeku tam preko, predpostavljamo, da tisti človek tam preko pije martini — ne le, da je *nekdo* človek, ki pije martini. Ko rečemo, v kontekstu, kjer je jasno, da se nanašamo na Jonesa, »Smithov morilec je bolan«, predpostavljamo, da je Jones Smithov morilec. V atributivni rabi določnih deskripcij ni prisotne nobene take predpostavke. Obstaja kajpada predpostavka, da je eden ali *drugi* naredil zločin, toda govorec ne predpostavlja nekoga posebej — recimo Jonesa ali Robinsona — da je to storil. Kaj mislim s to drugo vrsto predpostavke, da nekdo ali nekaj posebej ustreza deskripciji — ki je prisotna v referencialni rabi, vendar pa ne v atributivni rabi — je morebiti lahko bolj jasno, če obravnavamo člana govorceve publike, ki verjame, da Smith sploh ni bil umorjen. V primeru referencialne rabe deskripcije »Smithov morilec« bi lahko zdaj obtožil govorca za napačno predpostavko, tako da je nekdo morilec kot tudi da je Jones morilec, kajti četudi verjame, da Jones ni storil tega, ve, da se je govorec

nanašal na Jonesa. Toda v primeru atributivne rabe lahko obtoži govorca, da je imel le prvo, manj specifično predpostavko; ne more izbrati neke osebe in trditi, da govorec predpostavlja, kako je ta oseba Smithov morilec. Posebnejše predpostavke, ki so prisotne v referencialnih rabah, zdaj jasno niso tiste, ki jih lahko pripišemo določni deskripciji v nekem posebnem stavku v osamitvi od konteksta rabe. Da bi vedeli, da oseba predpostavlja, kako je Jones Smithov morilec, ko uporablja stavek »Smithov morilec je bolan«, moramo vedeti, da uporablja deskripcijo referencialno in tudi na koga se nanaša. Sam stavek nam ne pove nič od tega.

IV

Iz načina, kako sem postavil vsakega od prejšnjih primerov, bi se lahko predpostavljalo, da leži pomembna razlika med referencialno in atributivno rabo v govorčevih prepričanjih. Ali je prepričan o neki posamezni osebi ali reči, ki ustreza uporabljeni deskripciji? V primeru Smithovega umora, na primer, v enem primeru ni bilo prepričanja, kot kdo da je storil dejanje, medtem ko se je v nasprotnem primeru verjelo, da je to storil Jones. Toda to ni, dejansko, bistvena razlika. Za določno deskripcijo je mogoče, da je uporabljena atributivno, čeravno govorec (in njegova publika) verjame, da določena oseba ali reč ustreza deskripciji. In za določno deskripcijo je mogoče, da je uporabljena referencialno, kjer je govorec prepričan, da ničesar ne ustreza deskripciji. Res je — in zato sem, zaradi preprostosti, postavil primere na način, kakor sem jih postavil — da se zdi, če govorec ni prepričan, da karkoli ustreza deskripciji ali ni prepričan, da je v položaju, da izbira tisto, kar ustreza deskripciji, da je ne uporablja referencialno. Res je tudi, da je potem raba določne deskripcije, če bi on in njegova publika izločila neko posamezno reč ali osebo, zelo podobna referencialni. Toda to so le domneve in ne neprenosna dediščina.

Da bi spet uporabili primer Smithovega umora, predpostavimo, da je Jones na sojenju za umor in jaz in vsak drug smo prepričani, da je kriv. Predpostavimo, da komentiram, kako je Smithov morilec bolan, toda namesto, da to podpiram, kot v prej uporabljenem primeru, tako da citiram Jonesovo obnašanje v zatožni klopi, nadaljujem, da bi podčrtal razloge za mišljenje, da mora biti *vsakdo*, ki je umoril ubogega Smitha na tako posebno grozen način, bolan. Če se zdaj pokaže, da Jones sploh ni bil zločinec, temveč nekdo drug, mislim, da lahko trdim, kako sem imel prav, če je resničen morilec naposled bolan. Tukaj bi, mislim, uporabljal določno deskripcijo atributivno, čeravno sem prepričan, da deskripciji ustreza posebna oseba.

Mogoče je tudi misliti o primerih, v katerih govorec ni prepričan, da tisto, na kar misli, da se nanaša z uporabo določne deskripcije, ustreza deskripciji, ali si izmisliti primere, v katerih je določna deskripcija uporabljena referencialno, čeravno je govorec prepričan, da *ničesar* ne ustreza deskripciji. Ti primeri lahko, domnevno, parazitirajo na bolj normalni rabi;

vendar navzlic temu zadostujejo, da pokažejo, kako taka govorčeva prepričanja niso odločilna kot tista, katerih raba je narejena iz določne deskripcije.

Predpostavimo, da tron zaseda človek, za katerega sem zagotovo prepričan, da ni kralj, temveč uzurpator. Predpostavljajmo si, da so njegovi privrženci kot zagotovo prepričani, da je kralj. Predpostavimo, da želim videti tega človeka. Njegovim slugam bi lahko rekel: »Ali je kralj v svoji sprejemnici?« Uspelo mi je referiranje na moža, na katerega se želim nanašati, ne da bi bil sam prepričan, da ustreza deskripciji. Še več, sploh ni potrebno predpostavljati, da so njegovi privrženci prepričani, kako je kralj. Če so o vsej stvari cinični, če vedo, da ni kralj, mi lahko še vedno uspe, da se nanašam na moža, na katerega se želim nanašati. Podobno, niti jaz niti ljudje, katerim govorim, ne morejo predpostavljati, da je *kdorkoli* kralj, in, naposled, vsaka stranka lahko ve, da drugi ne predpostavlja tega in referenca lahko gre še vedno skozi.

V

Zdi se, da ima tako atributivna kot referencialna raba določnih deskripcij predpostavko ali implikacijo, da obstaja nekaj, kar ustreza deskripciji. Toda razlogi za eksistenco predpostavke ali implikacije so v obeh primerih različni.

Obstaja domneva, da je oseba, ki uporablja določno deskripcijo referencialno, prepričana, da tisto, na kar se želi nanašati, ustreza deskripciji. Ker je namen rabe deskripcije, da se pridobi publiko, ki bi izbrala ali mislila pravo reč ali osebo, bi lahko nekdo normalno izbral deskripcijo, za katero je prepričan, da ustreza reči ali osebi. Napačna deskripcija tistega, na kar se hoče nekdo nanašati, bi normalno zavedla publiko. Zato obstaja domneva, da je govorec prepričan, da deskripciji *nekaj* ustreza — namreč tisto, na kar se nanaša.

Ko je določna deskripcija rabljena atributivno, kajpada ne obstaja ista možnost napačne deskripcije. V primeru »Smithovega morilca«, ki je bil uporabljen atributivno, ni obstajala možnost napačne deskripcije Jonesa ali kogarkoli drugega; z rabo deskripcije se nismo nanašali na Jonesa niti na kogarkoli drugega. Domneva, da je govorec prepričan, kako je *nekdo* Smithov morilec, se tukaj pojavlja iz bolj specifične domneve, da je govorec prepričan, kako je Jones ali Robinson ali nekdo drug, ki ga lahko imenuje ali identificira, Smithov morilec.

Predpostavko ali implikacijo porodi določna deskripcija, rabljena atributivno zato, ker bo jezikovni namen govornega akta — če deskripciji ničesar ne ustreza — preprečen. To je, govorniku ne bo uspelo reči nekaj resničnega, če nekaj izjavlja; ne bo mu uspelo postaviti vprašanja, na katerega bi se lahko odgovorilo, če je postavil vprašanje; ne bo mu uspelo dati ukaza, ki bi ga lahko ubogali, če je dal ukaz. Če nekdo izjavlja, da je Smithov morilec bolan, ko Smith nima morilca, in uporablja določno deskripcijo nerefencialno, potem ne more povedati ničesar *resničnega*. Če nekdo daje ukaz

»Privedite mi Smithovega ‚norilca« v podobnih okoliščinah, ukaz ne more biti izpolnjen; kot za izpolnjevanje le-tega ne bi moglo šteti ničesar.

Po drugi strani, ko je določna deskripcija rabljena referencialno, zadržuje predpostavko ali implikacijo preprosto dejstvo, da oseba normalno skuša pravilno opisati tisto, na kar se hoče nanašati, kajti to je normalno najboljša pot, da svojo publiko pripravi, da prepozna, na kaj se nanaša. Kot smo videli, je v takih primerih mogoče, da je jezikovni namen govornega akta dosežen, čeravno deskripciji ničesar ne ustreza; mogoče je reči nekaj neresničnega, ali postaviti vprašanje, ki dobi odgovor, ali dati ukaz, ki se izpolni. Kajti — ko je določna deskripcija rabljena referencialno — nekogaršnji publiko lahko uspe videti tisto, na kar se nekdo nanaša, čeravno niti to niti kaj drugega ne ustreza deskripciji.

VI

Rezultat zadnjega razdelka kaže, da je nekaj narobe tako s Strawsonovo kot Russellovo teorijo; kajti čeravno dajeta različni razlagi vpletene implikacije ali predpostavke, vsaka daje le eno. Kot sem že povedal, sta predpostavka ali implikacija prisotni zaradi docela različnega razloga, odvisno od tega, ali je določna deskripcija rabljena atributivno ali referencialno, in v tem, natančno kakšne predpostavke ali implikacije so vsebovane, je tudi razlika. Še več, nobena od teorij se ne zdi pravilna karakterizacija referencialne rabe. Po Russellu obstaja logična posledica: » ϕ je ψ « ima za posledico »Obstaja en in samo en ϕ «. Ali je ali ni to tako za atributivno rabo, se to ne zdi resnično za referencialno rabo določne deskripcije. »Implikacija«, da je nekaj ϕ , kot sem dokazal, ne velja za posledico; je bolj podobna domnevi, ki temelji na tistem, kar je *običajno* resnično za rabo določne deskripcije v referiranju. V vsakem primeru, Russellova teorija kajpada ne kaže — kar je resnično za referencialno rabo — da izvira implikacija, da je *nekaj* ϕ , iz bolj specifične implikacije, da je ϕ tisto, *kar je nanešeno na*. Zdi se, da se Russellov nazor kot teorija določnih deskripcij aplicira — če se sploh — le na atributivno rabo.

Russellova definicija denotiranja (določna deskripcija denotira entiteto, če samó ta entiteta ustreza deskripciji) je jasno aplikabilna na obe rabi določnih deskripcij. Določna deskripcija ima lahko tako, pa če je ali ni rabljena referencialno ali atributivno, denotacijo. Zato sta denotiranje in referiranje, kot sem ekspliciral zadnji pojem, različna in Russellov nazor priznava le prvo. Še več, zdi se mi, da je to dobrodošel rezultat, da ne bi mogli mešati denotiranja in referiranja. Če bi nekdo skušal ohraniti, da sta isti pojem, bi bil eden od rezultatov ta, da bi se govorec lahko nanašal na nekaj, ne da bi to vedel. Če bi nekdo rekel, na primer, leta 1960, preden je sploh pomislil, da bi lahko bil Goldwater republikanski kandidat v letu 1964, »Republikanski kandidat za predsednika v letu 1964 bo konservativec« (morebiti na temelju analize nazorov strankinih voditeljev), bi določna deskripcija tukaj *denotirala* Goldwaterja. Toda mar bi mi želeli, da se je

govorec nanašal na, da je omenil, ali govoril o Goldwaterju? Čutim, da ti termini ne bi bili na mestu. Še če identificiramo referiranje in denotiranje, bi moralo biti možno, da se izkaže (po republikanski konvenciji), da se je govorec, ne da bi sam vedel, nanašal v letu 1960 na Goldwaterja. Po mojem mišljenju, kajpada, je govorec določno deskripcijo, medtem ko je uporabljena določna deskripcija *denotirala* Goldwaterja (če uporabljamo Russellovo definicijo), uporabil *atributivno* in se ne nanaša na Goldwaterja.

Če se obrnemo k Strawsonovi teoriji, je bilo predpostavljeno, da bo pokazala, kako so določne deskripcije referencialne. Vendar gre predaleč v tej smeri. Kajti obstajajo tudi nerefereencialne rabe določnih deskripcij v tistem trenutku, ko se pojavljajo v enem in istem stavku. Prepričan sem, da Strawsonova teorija vsebuje naslednje propozicije:

(1) Če nekdo izjavlja, da je ϕ ψ , ni naredil resnične ali neresnične izjave, če ne obstaja ϕ .⁹

(2) Če ne obstaja ϕ , potem se govorcju ni posrečilo nanašati na sploh karkoli.¹⁰

(3) Razlog, da ni povedal ničesar resničnega ali neresničnega, je, da se mu ni posrečilo referirati.

Vsaka od teh propozicij je bodisi neresnična ali se, v najboljšem primeru, aplicira le na eno od dveh rab določnih deskripcij.

⁹ Strawson v »Reply to Mr. Sellars«, *Philosophical Review*, LXIII (1954), str. 216—231 dopušča, da ne vselej zavračamo, da bi pripisovali resnico tistemu, kar govori oseba, ko določna deskripcija, ki jo je le-ta uporabljal, ničemur ne ustreza (ali ustreza več kot eni reči). Naj citiramo enega izmed njegovih primerov: osebi, ki je rekla: »V predstavniškem domu Združenih držav Amerike so predstavniki dveh glavnih strank«, bi bilo dopuščeno, da je rekla nekaj resničnega, čeprav je uporabila napačen naslov. Strawson misli, da to ne predstavlja resničnega problema za njegov nazor. Misli, da je tisto, kar delamo v takih primerih, »kjer je govorceva intendirana referenca dokaj jasna, preprosto to, da dopolnimo njegovo izjavo v skladu z njegovimi domnevnimi intencami in ocenimo dopolnjeno izjavo za resnično ali neresnično; sploh ne prisojamo resničnostne vrednosti prvotni izjavi« (str. 230).

Pojem »dopolnjene izjave« kajpada ne bo zadostoval. Lahko opazimo, najprej, da bi se lahko vrsta primera, ki ga ima Strawson v mislih, pojavila le, ko je določna deskripcija uporabljena referencialno. Kajti »dopolnilo« je narejeno s sprevidom govorceve intendirane reference. Toda to bi se lahko zgodilo le, če bi imel govorec v mislih intendirano referenco, posamezno osebo ali reč, neodvisno od deskripcije, ki jo je uporabil. Primeri, ki jih ima v mislih Strawson, verjetno niso primeri spodsrljajev v govoru ali podobno; verjetno so primeri, v katerih je določna deskripcija rabljena zato, ker je govorec prepričan, čeprav se moti, da pravilno opisuje tisto, na kar se želi nanašati. Mi domnevno dopolnjujemo izjavo z vedenjem, na kaj se intendira nanašati. Toda kakšno deskripcijo je treba uporabiti v dopoljeni izjavi? V primeru bi, morda, lahko rabili »kongres Združenih držav Amerike«. Toda njegova deskripcija bi lahko bila ena tistih, ki je govorec sploh ne bi sprejel kot tisto, ki pravilno opisuje, na kar se želi nanašati, ker je napačno informiran o pravilnem naslovu. Torej, to ni primer odločanja o tem, kaj je govorec mislil reči kot zoperstavljeno tistemu, kar je v resnici rekel, kajti govorec ni mislil reči »kongres Združenih držav Amerike«. Če je to tako, potem ni nobene ovire glede na »dopolnjeno« izjavo, vsebuječo vsakršno deskripcijo, ki pravilno izbira tisto, na kar se je govorec intendiral nanašati. Lahko bi bilo, npr., »spodnji dom kongresa Združenih držav Amerike«. Toda to pomeni, da ne obstaja le ena samcata »dopolnjena« izjava, ki bi bila ocenjena za resničnostno vrednost. In, dejansko, sedaj bi moralo biti jasno, da pojem dopolnjene izjave vsekakor ne igra dejansko nobene vloge. Kajti če bi lahko prišli do dopolnjene izjave le s prvim vedenjem tistega, na kar se je govorec intendiral nanašati, bi lahko določili resničnost tistega, kar je rekel, preprosto z odločitvijo, ali ima tisto, na kar se je intendiral nanašati, lastnosti, ki mu jih je pripisal.

¹⁰ Kot smo pripomnili prej (op. 6), Strawson lahko dopušča, da se je nekdo mogoče nanašal na »sekundaren« način, toda — če imam prav — dejstvo, da ne obstaja ϕ , nekoga ne izključuje iz tega, da se nanaša na isti način, kot se nanaša nekdo, če ϕ obstaja.

Propozicija (1) je mogoče resnična za atributivno rabo. V primeru, v katerem je bilo rečeno »Smithov morilec je bolan«, ko je bilo prvič odkrito Smithovo telo, atributivne rabe določne deskripcije, ni bilo nobene osebe, na katero se je govorec nanašal. Če nihče ni umoril Smitha, ni bilo povedanega ničesar resničnega. Docela mikavno je skleniti, sledeč Strawsonu, da ni bilo rečenega ničesar resničnega ali neresničnega. Toda tam, kjer je rabljena določna deskripcija referencialno, se lahko utemeljeno reče nekaj resničnega. Možno je, da je bilo o osebi ali reči, na katero se nanaša, rečeno kaj resničnega.¹¹

Propozicija (2) je, kot smo videli, preprosto napačna. Kjer je določna deskripcija rabljena referencialno, je docela mogoče, da se nanašamo na nekaj, čeravno deskripciji ničesar ne ustreza.

Položaj s propozicijo (3) je nekoliko bolj zapleten. Povezuje, po Strawsonovemu mnenju, dva niza, dana v (1) in (2). Kot razlaga, zakaj ni bilo — ko je predpostavka neresnična — izjavljeno ničesar resničnega ali neresničnega, jasno ne more veljati za atributivno rabo določenih deskripcij, kajti preskrbuje razlog, da se referenca ni posrečila. Torej ne daje razloga, zakaj — če je to dejansko tako — govorec, ki uporablja določno deskripcijo atributivno, ne more reči ničesar resničnega ali neresničnega, če deskripciji ničesar ne ustreza. Zastavlja, kajpada, vprašanje o referencialni rabi. Ali lahko referenca spodleti, ko je določna deskripcija rabljena referencialno?

Referiranje mi ne spodleti zgolj zato, ker moja publika nepravilno izbira, na kar se nanašam. Ko uporabljam deskripcijo »mož, ki pije martini«, se lahko nanašam na posebnega človeka, čeravno ljudje, katerim govorim, ne uspejo izločiti prave osebe ali sploh kakršnekoli osebe. Niti mi ne spodleti referirati, kot smo poudarili, ko deskripciji ničesar ne ustreza. Toda morebiti mi spodleti referenca v nekaterih skrajnih okoliščinah, kjer ne obstaja ničesar, kar jaz hočem izločiti kot tisto, na kar sem se nanašal.

Predpostavimo, da mislim, kako vidim na določeni razdalji človeka, ki se sprehaja, in sprašujem: »Je človek, ki nosi sprehajalno palico, profesor zgodovine?« Morda bi morali ločiti štiri primere na tej točki. (a) Obstaja človek, ki nosi sprehajalno palico; potem sem se nanašal na osebo in o njej postavil vprašanje, na katero se lahko odgovori, če ima moja publika informacijo. (b) Človek tam preko ne nosi sprehajalne palice, temveč dežnik; še vedno sem se nanašal na nekoga in zastavil vprašanje, na katero se lahko odgovori; čeravno moja publika vidi, da je to dežnik in ne sprehajalna palica, lahko tudi popravi moj jasno zmoten vtis. (c) Sploh ni človek, temveč skala, ki se zdi kot človek; v tem primeru, mislim, sem se še vedno nanašal na nekaj, na reč tam preko, za katero se kaže, da je skala, vendar ki sem jo vzel za človeka. Toda v tem primeru ni jasno, da se na moje vprašanje lahko pravilno odgovori. To ni, mislim, zato, ker mi je spodletela referenca, temveč prej zato, ker moje vprašanje — potem ko je dana resnična narava tistega, na kar sem se nanašal — ni ustrezno. Preprosto »Ne, to ni profesor

¹¹ Za nadaljnje pretresanje pojma, da se reče nekaj resničnega o nekemu ali nečemu, glej razdelek VIII (str. 60).

zgodovine« je vsaj nekoliko zavajajoče, če to reče nekdo, ki ugotovi, da sem skalo zmotno vzel za človeka. Mogoče je, torej, plavzibilno skleniti, da v takem primeru nisem zastavil vprašanja, na katero obstaja neposredno pravilen odgovor. Toda če je to res, to ni zato, ker rabljeni deskripciji ničesar ne ustreza, temveč prej zato, ker je tisto, na kar sem se nanašal, skala in moje vprašanje nima pravilnega odgovora, ko se je spraševalo o skali. (d) Naposled obstaja primer, v katerem tam, kjer sem mislil, da je bil človek s sprehajalno palico, sploh ni ničesar; in morebiti imamo tukaj pravi neuspeh referiranja sploh, čeravno je bila deskripcija uporabljena v namen referiranja. Ni nobene skale niti česar drugega, na kar sem se hotel nanašati; bila je, morebiti, svetlobna prevara, ki je storila, da sem mislil, kako je bil tam človek. O čemerkoli ne morem reči »To je tisto, na kar sem se nanašal, čeravno zdaj vidim, da ni človek, ki nosi sprehajalno palico«. Ta neuspeh reference, kajpada, zahteva bolj radikalne okoliščine, kot zgolj neeksistenco česarkoli, kar ustreza rabljeni deskripciji. Zahteva, da ne obstaja ničesar, o katerem se lahko reče »To je tisto, na kar se je nanašal«. Zdaj morebiti tudi v takih primerih, če je govorec nekaj izjavil, govorcju spodleti izjaviti karkoli resničnega ali neresničnega, če ne obstaja ničesar, kar je lahko identificirano kot tisto, na kar se je nanašal. Toda če je tako, potem se neuspeh reference in resničnostne vrednosti ne zgodi zgolj zato, ker deskripciji, ki jo je uporabil, ničesar ne ustreza. Tako je lahko propozicija (3) resnična v nekaterih primerih referencialne rabe določnih deskripcij; lahko je res, da se neuspeh reference končuje v pomanjkanju resničnostne vrednosti. Toda ti primeri so veliko bolj skrajni, kot implicira Strawsonova teorija.

Potem sklepam, da niti Russellova niti Strawsonova teorija ne predstavljata pravilne razlage rabe določnih deskripcij — Russellova zato, ker popolnoma ignorira referencialno rabo, Strawsonova zato, ker ne more narediti razlike med referencialno in atributivno rabo in meša skupaj resnice o vsaki (skupaj z nekaterimi rečmi, ki so napačne).

VII

Zdi se, da za določno deskripcijo v posebnem stavku ni mogoče kategorično reči, da je referirajoč izraz (nekdo bi to lahko seveda rekel, če je imel v mislih, da *bi se lahko* uporabil za referiranje). Določna deskripcija je nasploh, pa če je ali ni rabljena referencialno ali atributivno, v posameznem primeru funkcija govorčevih intenc. »Smithov morilec« je lahko rabljen na oba načina v stavku »Smithov morilec je bolan«. Tudi se ne zdi plavzibilno to razlagati kot dvoumnost v stavku. Gramatična struktura stavka se mi zdi ista, pa če je deskripcija rabljena referencialno ali atributivno: to je, ni sintaktično dvoumna. Tudi se sploh ne zdi privlačno predpostavljati dvoumnost v pomenu besede; ne zdi se semantično dvoumno. (Morebiti bi lahko rekli, da je stavek pragmatično dvoumen: distinkcija med vlogami, ki jih igra deskripcija, je funkcija govorčevih intenc.) To so

kajpada intuicije; za te sklepe nimam dokazov. Navzlic temu, jedro dokaza je gotovo na drugi strani.

To, mislim, pomeni, da nazor, na primer, da se stavki lahko delijo na predikate, logične operatorje in referirajoče izraze, ni nasploh resničen. V primeru določnih deskripcij nekdo ne more vselej pripisati referencialne funkcije v osamitvi od posebne priložnosti, ob kateri je rabljena.

Lahko obstajajo stavki, v katerih je lahko določna deskripcija uporabljena le atributivno ali le referencialno. Stavek, v katerem se zdi, da bi določna deskripcija lahko bila uporabljena le atributivno, bi bil »Pokažite človeka, ki pije martini«. Nisem tako gotov, da bi se lahko našlo kakršenkoli stavek, v katerem bi se lahko določno deskripcijo uporabljalo le referencialno. Četudi obstajajo taki stavki, ne kvarijo tega, da je mnogo stavkov, ki očitno niso dvoumni niti sintaktično niti semantično in ki vsebujejo deskripcije, ki so lahko uporabljene tako ali tako.

Če bi lahko bilo pokazano, da se dvojna raba določnih deskripcij lahko razlaga s prisotnostjo dvoumnosti, še vedno obstajajo reči, ki jih je treba reči proti Strawsonovi in Russellovi teoriji. Kajti nobena nima, tako daleč, kot lahko vidim, ničesar reči o možnosti take dvoumnosti in, dejansko, se nobena ne zdi kompatibilna s tako možnostjo. Russellova ne priznava možnosti referirajoče rabe, in Strawsonova, kot sem skušal pokazati v zadnjem razdelku, kombinira sestavine iz obeh rab v eno enotno razlago. Tako se nazor, da v takih stavkih obstaja dvoumnost, ne zdi nič več privlačen za te pozicije.

VIII

Ko govorec uporablja določno deskripcijo referencialno, lahko pove nekaj resničnega, čeravno deskripcijo pravilno aplicira na ničesar. Smisel, v katerem lahko reče nekaj resničnega, je smisel, v katerem lahko reče nekaj resničnega o nekemu ali nečemu. Ta smisel je, mislim, zanimiv, da potrebuje raziskavo. Njegova osamitev je eden stranskih produktov distinkcije med atributivno in referencialno rabo določnih deskripcij.

V prvi vrsti, pojavljajo se vprašanja o pojmu izjave. To se pokaže z obravnavo odlomka v članku Leonarda Linskega, v katerem pravilno trdi, da se nekdo lahko nanaša na nekoga, čeravno uporabljena določna deskripcija nepravilno opisuje osebo:

»... je rekla stara devica, da ,je njen mož dober do nje', ni niti resnično niti neresnično. Toda govorec bi se lahko zelo dobro nanašal na nekoga, ko bi uporabljal te besede, kajti lahko misli, da je nekdo mož dame (ki je dejansko stara devica). Kljub temu izjava ni niti resnična niti neresnična, kajti predpostavlja, da ima dama moža, ki ga nima. To zadnje zavrača Strawsonovo tezo, da je govorcju, če ni zadovoljena predpostavka eksistence, spodletela referenca.«¹²

¹² »Reference and Referents«, str. 80. Moralo bi biti jasno, da soglašam z Linskim v držji, da se govorec lahko nanaša, četudi »predpostavka eksistence« ni zadovoljena. In soglašam z mislijo, da je to ugovor Strawsonovemu nazoru. Mislim, kajpada, da se ta točka,

Je veliko tega, kar je pravilno v tem odlomku. Toda ker Linsky ne dela distinkcije med referencialnimi in atributivnimi rabami določnih deskripcij, ne predstavlja popolnoma ustrezne razlage položaja. Morebiti manjša stvar o tem odlomku je, da Linsky očitno misli, kako zadostuje ugotovitev, da se govorec v svojem primeru nanaša na nekoga z rabo določne deskripcije »njen mož«, da je *prepričan*, kako je nekdo njen mož. To se bo le približalo resnici, preskrbujoč, da »nekdo« v deskripciji prepričanja pomeni »nekdo posebej« in ni zgolj eksistencialni kvantifikator, »obstaja ta ali oni«. Kajti tako v atributivni kot v referencialni rabi je prepričanje, da je ta *ali oni* damin mož, zelo verjetno prisotno. Če je govorec, na primer, pravkar srečal gospo in, ko je opazil njeno vedrost in sijoče dobro zdravje, dela opazko iz svojega prepričanja, da so ti atributi vselej rezultat tega, da se ima dobre može, bi uporabljal določno deskripcijo atributivno. Ker ona nima moža, ni nobenega, da bi ga izločili kot osebo, na katero se je nanašal. Navzlic temu je bil govorec prepričan, da je bil *ta ali oni* njen mož. Po drugi strani, če je bila raba »njen mož« preprosto način nanašanja na človeka, ki ga je govorec pravkar srečal in za katerega je domneval, da je gospejin mož, bi se bil nanašal na človeka, čeravno niti on niti kdorkoli drugi ne ustrežata deskripciji. Mislim, da je verjetno, da je Linsky v tem odlomku mislil z »nekom«, v svoji deskripciji prepričanja, »nekoga posebej«. Pa celo potlej, kot smo videli, nimamo niti zadostnega niti nujnega pogoja za referencialno rabo določne deskripcije. Določna deskripcija se lahko uporablja atributivno, celo če govorec verjame, da neka posebna reč ali oseba ustrežata deskripciji, in je lahko uporabljena referencialno v odsotnosti tega prepričanja.

Moja glavna poanta ima tukaj kajpada opraviti z nazorom Linskega, da zato, ker predpostavka ni zadovoljena, *izjava* ni niti resnična niti neresnična. To se mi zdi mogoče pravilno, če je določna deskripcija mišljena kot tista, ki je rabljena atributivno (odvisno od tega ali gremo s Strawsonom ali z Russellom). Toda ko jo obravnavamo, kot da je rabljena referencialno, ta kategorična izjava jasno ni nič več pravilna. Kajti človek, na katerega se je govorec nanašal, je lahko dejansko dober do stare device; govorec je lahko rekel kaj resničnega o tem človeku. Sedaj je težava v pojmu »izjave«. Predpostavimo, da vemo, kako je gospa stara devica, vendar navzlic temu vemo, da je človek, na katerega se je nanašal govorec, dober do nje. Zdi se mi, da bomo, po eni strani, hoteli imeti, da je govorec rekel nekaj resničnega, vendar bomo nasprotovali, da bi to izrazili z »Res je, da je njen mož dober do nje«.

To kaže, mislim, težavo, ko se preprosto govori o »izjavi« in ko so določne deskripcije uporabljene referencialno. Za govorca, ki je nekaj izjavil, v tem primeru o posebni osebi, in za njegovo izjavo, lahko predpostavljamo, da sta bili resnični. Navzlic temu ne bi smeli soglašati z njegovo izjavo z uporabo stavka, ki ga je uporabil on; ne bi smeli identificirati resnične

---

med drugim, lahko uporabi za definiranje dveh različnih rab določnih deskripcij, ki — nasprotno — dopušča splošnejšo kritiko Strawsona. Torej — medtem ko tukaj razvijam točko razlike, ki raste iz distinkcije, ki jo želim napraviti — soglašam z večino članka Linskega.

izjave preko govorcevih besed. Razloga za to ni tako težko najti. Če rečemo, v tem primeru, »Res je, da je njen mož dober do nje«, uporabljamo *mi* sedaj določno deskripcijo bodisi atributivno bodisi referencialno. Vendar pa ne bi smeli soglašati s tistim, kar je prvotni govorec resnično rekel, če uporabljamo deskripcijo atributivno, zakaj le v njeni funkciji kot nanašanja na posebno osebo je bilo, da določna deskripcija dopušča možnost povedati nekaj resničnega (ker gospa nima moža). Naše upiranje, kajpada, da bi prenesli izvirno govorcevo izjavo z uporabo določne deskripcije referencialno in se nanašali na isto osebo, izvira iz docela različnega obravnavanja. Kajti če smo tudi mi razglabljali v napačnem prepričanju, da je bil človek gospejin mož, bi lahko soglašali z izvirno govorcevo rabo njegovih natančnih besed. (Še več, možno je, kot smo videli, namerno uporabljati določno deskripcijo, da bi se nanašali na nekoga, za katerega mislimo, da ne ustreza deskripciji.) Zato naše upiranje rabi izvirnih govorcevih besed ne izvira iz dejstva, da ne bi mogli — če bi delali tako — izjaviti karkoli resničnega ali neresničnega. Izvira prej iz dejstva, da obstaja — ko je določna deskripcija uporabljena referencialno — domneva, kako je govorec prepričan, da tisto, na kar se nanaša, ustreza deskripciji. Ker mi, ki vemo, da je gospa stara devica, ne bi normalno hoteli delati vtisa, da smo prepričani drugače, ne bi hoteli uporabljati izvirnega govorcevega načina nanašanja na človeka, za katerega gre.

Kako bi lahko potem izrazili soglasje s prvotnim govorcem, ne da bi se vmešali v nezaželeno vtise o naših prepričanjih? Odgovor kaže drugo razliko med referencialnimi in atributivnimi rabami določnih deskripcij in odkrije pomembno točko o pravem referiranju.

Ko govorec reče, » ϕ je ψ «, kjer je » ϕ « uporabljeno atributivno, potem ne moremo, če ne obstaja noben ϕ , pravilno reči o govorcju, kot da je rekel o tej ali oni osebi ali reči, da je ψ . Toda če je določna deskripcija uporabljena referencialno, lahko o govorcju poročamo, kot da je ψ nečemu pripisal. In *mi* se lahko nanašamo na tisto, na kar se je nanašal govorec, uporabljajoč kakršnokoli deskripcijo ali ime, ki ustrežata našim namenom. Torej lahko, če govorec reče »Njen mož je dober do nje« in se nanaša na človeka, s katerim je pravkar govoril, in če je ta človek Jones, o govorcju rečemo, kot da je o Jonesu rekel, da je dober do nje. Če je Jones tudi predsednik kolidža, lahko o govorcju poročamo, kot da je rekel o predsedniku kolidža, da je dober do nje. In naposled, če govorimo z Jonesom, lahko rečemo, nanašajoč se na prvotnega govorce, »O vas je rekel, da ste *vi* dobri do nje«. Tukaj ni pomembno, ali ima žena moža ali ne, ali če je Jones, če ima moža, njen mož. Če se je prvotni govorec nanašal na Jonesa, je o njem rekel, da je dober do nje. Torej lahko tam, kjer je določna deskripcija rabljena referencialno, vendar ne ustreza tistemu, na kar se je nanašala, poročamo o tem, kaj je rekel govorec in z njim soglašamo z rabo deskripcije ali imena, ki ustrežata. Ko delamo tako, nam ni treba, to je pomembno omeniti, izbrati deskripcije ali imena, s katerim bi lahko prvotni govorec soglašal, da ustreza tistemu, na kar se je nanašal. To je, o govorcju v zgornjem primeru lahko poročamo, da je o Jonesu resnično rekel, da je dober do nje, četudi prvotni govorec ni

vedel, da se človek na katerega se je nanašal, imenuje Jones, ali čeravno misli, da se ne imenuje Jones.

Če se vrnemo k tistemu, kar je rekel Linsky v citiranem odlomku — trdil je, da ne bi bila *izjava* tam, kjer nekdo reče »Njen mož je dober do nje«, ko nima moža, niti resnična niti neresnična. Kot sem rekel, to je možen nazor, če je določna deskripcija rabljena atributivno. Toda če je rabljena referencialno, ni jasno, kaj je mišljeno z »izjavo«. Če mislimo o tistem, kar je rekel govorec o osebi, na katero se je nanašal, potem ni razloga za predpostavko, da ni povedal ničesar resničnega ali neresničnega o njej, četudi le-ta ni gospejin mož. In trditev Linskega bi bila napačna. Po drugi strani, če izjave ne identificiramo na kak način, kaj je izjava, ki jo je izrekel govorec? Reči, da je bila izjava, ki jo je izrekel, da je njen mož dober do nje — to nas vodi v težave. Kajti moramo se odločiti, ali določno deskripcijo — ko jo tukaj uporabljamo v identifikaciji izjave — uporabljamo atributivno ali referencialno. Če prvo, potem napačno prikazujemo lingvistično predstavo govorca; če drugo, potem se mi sami nanašamo na nekoga in poročamo o govorcju, da je o tej osebi nekaj rekel, v tem primeru pa smo spet pri možnosti, da je o tej osebi povedal nekaj resničnega ali neresničnega.

Tako sem prišel do sklepa, da je lahko govorec, ko rabi določno deskripcijo referencialno, izjavil nekaj resničnega ali neresničnega, četudi deskripciji ničesar ne ustreza, in da ni jasnega smisla, v katerem je izrekel izjavo, ki ni niti resnična niti neresnična.

IX

Želim končati s kratko preiskavo slike tistega, kar je pravi referirajoči izraz, ki jo nekdo lahko izpelje iz Russellovih nazorov. Hočem namigniti, da ta slika ni tako napačna, kot bi kdo lahko predpostavljaj, in tako tuja, kot se lahko zdi — nekatere stvari, ki smo jih rekli o referencialni rabi določnih deskripcij, niso tuje tej sliki.

Prava lastna imena, v Russellovem smislu, bi se lahko na nekaj nanašala, ne da bi temu pripisovala kakršnokoli lastnost. Lahko bi se, bi lahko kdo rekel, nanašala na reči same, ne preprosto na reč v toliko, kolikor pada pod določeno deskripcijo.¹³ Zdaj bi se to Russellu lahko zdelo nekaj, kar določna deskripcija ne more storiti, zakaj Russell je predpostavljaj, da bi se lahko določne deskripcije, če so se bile sploh zmožne nanašati, na nekaj nanašale le v toliko, kolikor tista reč zadovoljuje deskripcijo. Nismo videli le, da je ta domneva napačna, kajpada, temveč smo v zadnjem razdelku videli nekaj več. Videli smo, da lahko o govorcju takrat, ko je določna deskripcija rabljena referencialno, govorimo, da je o nečem nekaj rekel. In v poročanju, kaj je bilo tisto, o čemer je nekaj rekel, nismo omejeni na deskripcijo, ki jo je uporabil, ali na njene sinonime; nanjo se lahko nanašamo z uporabo vsakršne deskripcije, imena, itn., ki bodo opravili delo.

¹³ Prim. »The Philosophy of Logical Atomism«, ponatis v *Logic and Knowledge*, str. 200.

To se zdi, da sedaj daje smisel, v katerem se ukvarjamo s stvarjo samo in ne le s stvarjo pod določeno deskripcijo, če poročamo o jezikovnem aktu govorca, ki uporablja določno deskripcijo referencialno. To je, taka določna deskripcija se bolj približuje izpolnjevanju funkcije Russellovih lastnih imen, kot je on gotovo predpostavljal.

Drugič, Russell je mislil, sem prepričan, da kadarkoli uporabljamo deskripcije — kot zoperstavljene lastnim imenom — uvajamo element splošnosti, ki ne bi smel biti navzoč, če je tisto, kar počenjamo, referiranje na neko posebno reč. To je jasno iz njegove analize stavkov, ki vsebujejo določne deskripcije. Eden od sklepov, za katere predpostavljamo, da bi se izpeljali iz te analize, je, da taki stavki izražajo tisto, kar so v realnosti popolnoma splošne propozicije: obstaja Φ in samo en tak Φ in vsak ϕ je ψ . To bi lahko postavili na nekoliko drugačen način. Če obstaja karkoli, kar bi lahko bilo tukaj identificirano kot referenca, je referenca v zelo slabem smislu — namreč referenca na *karkoli*, kar je en in samo en Φ , če kaj takega sploh obstaja. To je sedaj nekaj, kar bi lahko upravičeno rekli o atributivni rabi določnih deskripcij, kot bi moralo biti razvidno iz prejšnje diskusije. Toda to pomanjkanje partikularnosti ni prisotno v referencialni rabi določnih deskripcij natančno zato, ker je deskripcija tukaj zgolj sredstvo za pridobivanje nekogaršnje publike, da bi izbrala ali mislila o reči, o kateri se govori, sredstvo, ki lahko služi svoji funkciji, celo če je deskripcija nepravilna. Morebiti bolj pomebno v referencialni rabi kot zoperstavljeni atributivni je, da mora publika izbrati *pravo* reč, in to da je prava reč, ni preprosto funkcija njenega ustrežanja deskripciji.

Prevod B. Kante

I. Definicije

Prosili so me, naj kot filozof kaj povem o naravi zavesti poslušalstvu, pretežno sestavljenemu iz psihobiologov. Marsikomu — med njimi, zelo verjetno, mnogim bralcem te knjige (1') — bi se to utegnilo zdeti nenavadno: Naposled, bi fiziki na svoj zbor dejansko povabili filozofa, da bi jim kaj povedal o naravi materije? Ali biologi, da bi jim predaval o naravi življenja? Morda; vendar zakaj ne? Preden bom, vsaj tako upam, navedel nekaj svojih koristnih in bistvenih trditev, naj najprej povem nekaj o tem, kaj lahko filozof sploh legitimno reče.

Navzlic dolgi nasprotni filozofski tradiciji, ne bom tukaj poskušal predstaviti ničesar na način tako imenovanega »*apriornega* védenja«. To je, ne bom predstavil ničesar, kar se zdi, da je neko posebno, »pojmovno« védenje, ki je, ali pa utegne biti upravičeno docela neodvisno od vsakršnih poskusov, ali ki ga ti poskusi ne bi mogli ovreči. Ta tradicija je v tem stoletju zašla v škripce, in sam se strinjam z mnogimi sodobnimi filozofi, z znanima W. V. Quinom (1951/1980) in Hilaryjem Putnamom (1962/1975 a), za katere se mi zdi, da so se s tem soočili. Omenjena filozofa sta razvila pojmovanje védenja, ki dopušča, da celo najbolj splošne trditve o svetu — na primer celo trditve logike in matematike, gotovo pa trditve v zvezi s filozofijo — niso *apriorne*, in jih lahko, vsaj načeloma, revidiramo v luči nenehnega razvoja empirične teorije in raziskovanja.

Še zlasti pomembna uporaba tega splošnega stališča, kakršno sta pred kratkim vpeljala Putnam (1970/1975 b, c, d) in Saul Kripke (1972/1980), dopušča, da se lahko v luči empiričnih najdb razvija in je revidirano celo naše razumevanje pomena naših besed, poleg tega pa se kaj takega lahko zgodi, ne da bi bilo to zgolj zadeva samovoljnega ponovnega domenka glede pomena teh besed.¹ Prej lahko menimo, da prihajamo, preko nenehnih empiričnih raziskav, do odkritij pomena mnogih besed, za katere smo navzlic temu pred tem kompetentni, da jih uporabljamo. Tako smo v skladu s tem nazo-

¹ Consciousness and self-regulation, 3. zv. Ur. R. J. Davidson, G. E. Schwartz in David Shapiro, Plenum Publishing corporation, 1983, str. 1—39.

² Schwartz (1977) je oskrbel izvrsten zbornik najpomembnejših člankov, ki uvajajo ali obravnavajo mnoge veje tega nazora. Za poskus, da bi ga razvili v popolno semantično teorijo, glej Devitt (1981).

rom verjetno prišli do tega, da smo opustili prepričanje, da sta voda in ogenj temeljni prvini sveta, ko smo namesto tega odkrili, da je voda (bolje definirana kot) H_2O , in da ogenj sploh ni nikakršna prvina; in tako, v skladu s tem nazorom, iščemo pri fiziki in biologiji vsaj tisto, kar utegne biti osrednje pri pravilni definiciji *materije* in *življenja*. Kar sta pokazala Putnam in Kripke, je, kako je to mogoče; kako je, posebno, lahko določena *referenca* termina (stvar(i) v svetu, na katere termin referira), tudi ko kompetentni uporabniki termina ne poznajo njegovega pomena. V grobem povedano navajata nekaj zunanjih vzročnih in družbenih ozirov, ki često prispevajo k vzpostavitvi reference nekako neodvisno od opisov, ki jih uporabniki utegnejo povezati s terminom. Nasploh, pri določitvi reference termina najprej teoretiziramo o tem, kako je razdeljen ustrezen del sveta (tj., ta del sveta skušamo obdelati znanstveno), potem pa določamo, na katero dejansko stvar, če sploh na kaj, govorci »merijo« s svojo uporabo termina; še zlasti nas pri tem zanima, katere stvari so vzročno povezane z (večino) družbenih uporab termina. Šele na tej stopnji bi lahko oskrbeli pravo definicijo termina, ki nas obenem lahko sama oskrbi z vpogledom v naravo pojava, na katerega se termin nanaša.

Torej ravno z mislijo na tak nazor tukaj ne bom dal nikakršne definicije trenutno teoretsko tolikanj nejasnega termina *zavest*. Če zavest sploh kaj je, potem je tisto, kar bodo empirični znanstveniki — psihologi, psihobiologi, vendar verjetno ne zgolj filozofi — ob svojih raziskavah ugotovili, da je.²

Kaj bi potemtakem o zadevi utegnil povedati filozof? Dobro, veliko ljudi, morebiti posebej empiričnih znanstvenikov, bi utegnilo ostati v malce neprijetnem položaju v zvezi z nazorom, da je zavest tisto, če sploh kaj je, karkoli oni odkrivajo, da je zavest. Najprej ne utegnejo biti popolnoma gotovi, kako nadaljevati. Glede tega je položaj drugačen od onega pri *materiji* in *življenju*. Večini znanstvenikov se dandanes vsekakor zdi, da vedo, kje naj iščejo — kakšnih raziskav naj se lotijo — da bi vsaj v grobem določili, kakšna naj bi bila narava materije ali življenja. Predpostavljam, da sta fizika in biologija kar precej trdno zasnovani. Jasno pa je, da s psihologijo in celo s psihobiologijo ni tako. Zdi se, da obstajajo zahrbtnje uganke in zmeda natančno okrog tega, kako ravnati tukaj: navsezadnje, kakšne vrste stvar je pravzaprav zavest? Kako mi sami sploh kaj odkrijemo o njej v svojem lastnem primeru in potem v primeru nekoga drugega? Kakšne vrste razmerje bi lahko zavest morebiti dopuščala z možgani? Kako bi lahko nevrofiziološki podatki pravzaprav sploh imeli kakršenkoli vpliv na vprašanja našega duševnega življenja? Wittgenstein (1953/1967) je lepo opisal »omotico«, ki jo čutimo, ko obravnavamo navidezno

»nepremostljiv prepad med zavestjo in možganskim procesom... Kdaj se ta občutek pojavi v sedanjem primeru? To je, na primer, ko na poseben

² Zatorej se strinjam z Natsoulasom (1978, str. 907), kjer je vztrajal, da je vprašanje definicije *zavesti* »docela teoretsko«. Povedal je zgodbo o Wolfgangu Köhlerju, ki je, ko so ga povprašali po njegovi definiciji *perceptije*, odgovoril: »Če bi vam lahko dal odgovor, bi bilo konec mojega življenjskega dela«. Natsoulas pripominja, da bi »Köhler lahko govoril za cele generacije psihologov zaznave, ki bodo še prišle«, ne da bi sploh kaj rekli o psihobioloških zavesti.

način usmerim pozornost na svojo zavest in si, presenečen, rečem: TO naj bi proizvedel proces v možganih! — kot bi me prijelo za čelo« (str. 124 c).

Treba je, to moramo reči, obravnavati dokaj splošna, abstraktna in metodološka bistvena vprašanja, vprašanja, ki niso takoj rešljiva z vsa kršnim posebnim poskusom. In, vsaj v sedanji družbi, so filozofi tisti, od katerih se pričakuje, da jih bodo pretresali. In tako jih bom pretresal tudi jaz — vsaj nekatere! To, da jih predstavlja filozof, se kajpada niti za trenutek ne bi smelo šteti kot implikacijo, da bi jih smel in moral predstavljati le filozof. Po moje predstavlja delitev med panogami le še en del splošno vprašljive delitve dela v družbi kot celoti.

II. Kartezijanska intuicija

Dejansko bi lahko celo tisto, kar sem doslej rekel o konec koncev empiričnem značaju vsakršne definicije *zavesti*, mnogo ljudi presenetilo kot nekaj metodološko presenetljivega, morda celo kot nekaj nezaslišanega. Kajti če obstaja kakšno področje, na katerem so še zlasti trdovratne določene vrste *apriornih* trditvev, je to glede na duševno še zlasti glede na zavedno. »Jasno vidim, da zame ni ničesar, kar bi vedel z večjo lahkoto, kot je moja zavest«, pripominja Descartes (1641/1911, 1. zv., str. 157). Ker je mislil »karkoli je v nas na tak način, da imamo o tem neposredno zavest« (1641/1911, 2. zv., str. 52), je sprejel za eno od svojih gotovosti svojo »jasno in razločno idejo« o sebi kot o »misleči stvari« (1641/1911, 1. zv., str. 190). In odtlej se jih je v filozofski in ljudski tradiciji mnogo s tem rade volje strinjalo. Medtem ko prepričanja v svojo lastno zavest ne bi obravnavali ravno kot *apriornega* védenja, bi ga gotovo dojemali kot nekaj, kar je na nek analogen način »nepopravljivo« ali nespremenljivo v luči nadaljnjih raziskav. »Ne glede na to, kaj utegnejo reči tvoja teorija in instrumenti«, bodo nekateri vztrajali, »mi ne morejo nikoli dati razlogov za misel, da se ne zavedam ravno tukaj in zdaj«. Imenujmo to *kartezijanska intuicija*. Zdi se, da nekaj podobnega tej intuiciji artikulira Eccles (1966), ko piše:

»Zavedno izkustvo je neposredna in absolutna realnost . . . Moje zavedno izkustvo je vse, kar mi je dano pri moji nalogi, da skušam razumeti samega sebe: in le zavoljo in s pomočjo svojega izkustva spoznavam svet stvari in dogodkov« (str. 315).

Nekateri bi utegnili celo misliti, da to vsebuje isto vrsto razumevanja, za katerega so pogosto domnevali, da je vsebovano v trditvah o *apriornem védenju*, to je, védenju o pomenu besede. Kajti če zares dvomiš, da se zavedaš, bi se lahko trdilo, potem ravno ne razumeš pomena besede.

Deloma zavoljo splošne zavrnitve *apriorija*, ki sem ji zgoraj pritrčil, deloma pa tudi zaradi bogatejšega razumevanja našega duševnega življenja, mislim, da je pomembno pretresti načine, v katerih bi se ta kartezijanska intuicija utegnila motiti. Še zlasti bi rad pretresel tisto vrsto napake, za katero menim, da *bi lahko bila* vsebovana v našem pripisovanju zavesti *čemurkoli*. Če je to zmota, potem je zmota, ki bi jo mi vsi delali ravno tako v svojem lastnem primeru. Pripoznanje tega kot vsaj možnosti, bi moralo

imeti učinek, da bi kartezijanska intuicija popustila. Sam pa pripominjam, da ima kaj takega lahko le ugoden učinek na naše mišljenje o misli nasploh.

Naj najprej, z analogijo, preudarim tisto vrsto zmote, na katero mislim. Obstaja vzhodno indijska teorija o izvoriščni človeški sreči in nesreči, ki si je kasneje pridobila popularnost v mnogih zahodnih krogih. Po tej teoriji so sreče in nesreče določene osebe v teku življenja posledica njegove ali njene »karme«, ali, grobo rečeno, »podedovanega« dobrega in slabega dobrih in slabih dejanj, ki jih je oseba storila v prejšnjih življenjih.³ Če torej dobite stavo na konjskih dirkah, imate mnogo dobrih prijateljev, uživajte v odličnem zdravju, so vse to posledice »dobre karme«; ko pa si zlomite nogo, zgubite na dirkah, nimate uspeha v ljubezni in živite bedno, je vse to rezultat »slabe karme«. (Nekoč sem nekoga slišal, po vsej verjetnosti ekstremnega privrženca tega nazora, celo trditi, da so bile grozote, ki so jih trpeli Vietnamci pod ameriškimi bombami, tudi posledica njihove »slabe karme«.)

Poleg tega, da je ta nazor moralno odbijajoč, se mi zdi tukaj precej nesmiseln. Vendar tukaj nimam v mislih nobene izmed običajnih kritik, ki bi jih utegnili podpihovati proti njemu. Tako se me, na primer, ne tiče, ali ima ta nazor »empirični pomen«, oziroma če je eksperimentalno preverljiv ali ovrgljiv, ali če je *karma* ustrezno vpeljan teoretski termin, ali celo, če ima spremljajoča doktrina reinkarnacije sploh kak smisel. Zdi se mi, da tak nazor ima svoj pomen; utegnil bi biti verjetno resničen; vendar je kljub temu precej nesmiseln. Je preprosto preveč *poenostavljajoč*. Če v celoti pretehtamo dejanske detajle različnih sreč in nesreč pri ljudeh in tisto, kar vemo o njihovih vsaj približnih vzrokih — če pretehtamo, to je, vse tisto, kar vemo o zahtevah smučarskih strmin, o statistikah konjskih dirk, o muhavostih človeškega srca, o različnih vzrokih bolezni in nič manj o učinkih imperialistične zunanje politike — če resno pretehtamo vse te stvari, potem se zdi teorija, ki privzema vse te različne vzroke v eno vrsto stvari, v precejšnji meri v vrsto stvari, ki ne igra nikakršne pomembne moralne vloge, skrajno implavzibilna. Kako bi v svetu lahko deloval tak edini vzrok? Kako bi lahko koordinirali te tolikanj različne učinke, ki so porazdeljeni v tako raztresene predalčke, in imajo za posledico tako zapletena razmerja z množico drugih dogodkov? Ko preiščemo dejanske podrobnosti človeške nesreče in jih umeštimo v previdno, splošno teorijo sveta, vidimo, da ni ničesar, kar igra kakorkoli podobno vlogo, za kakršno se je predpostavljalo, da jo igra karma. Karmo bi lahko, kajpada, poistovetili z, recimo, tistimi otrokovimi dejanji, ki tvorijo značaj odraslega, ali pa morda z onimi dejanji staršev, ki imajo za posledico otrokove nezgode, ali pa s kakšnimi drugimi vzročnimi premicami, ki bi jim lahko sledili od dejanj enega človeškega življenja do dogodkov kakšnega drugega. Takšna poistovetenja (ali »redukcije«) pa bi bile gotovo nadvse umetne in zavajajoče. Za preveč prepričan, povezanih s terminom, bi se izkazalo, da so neresnična (npr. pri reinkarnaciji in pri pomenu teh

³ Tukaj ni moj namen kakršnokoli resno šolsko razumevanje naukov o karmi (predpostavljam, da moj namen ne spreminja nobenih njihovih podrobnosti). Kar sem tukaj orisal, je, kajpada, popolnoma konsistentno z razpravo o tem predmetu v *Encyclopedia of Philosophy*, Smart (1967), kot tudi v Hiriyani (1978). Zahvalo za zadnjo referenco ravno tako kot za razgibane pogovore o tej snovi dolgujem Jonathanu Koleenyju.

vzročnih verig), in gotovo, rezultat bi igral zelo drugačno družbeno vlogo, še zlasti pri moralnih sklepanjih, od tiste, ki jo je kanila igrati karma. Karma je bila vsaj deloma postavljena, da bi potrdila moralno urejenost v svetu, v katerem je, žalibog, ni. Nič ni takega, kar bi ustrezno služilo za tisto, na kar so »merili« uporabniki termina. Posledica je, da terminu pri referiranju spodleti. Termin je zajemal napačen, pretirano poenostavljajoč način gledanja na stvari.

Tisto, kar želim tukaj predlagati, je, da bi se za termin »zavest« utegnili izkazati, da je predmet podobnega ugovora. To je, da bi se lahko izkazalo, da vsebuje pretirano poenostavljajoč način gledanja na naša duševna življenja, način, ki skuša postaviti enotnost, ki je naše duševno življenje morda preprosto nima.

Moja strategija bo takšnale. Premislil bom, kaj se v sodobnih teorijah duševne aktivnosti zdi, da so različne duševne operacije, in kaj se zdi, da so njihove plavzibilne teorije. Potem bom v vsakem posameznem primeru pretehtal plavzibilnost tega, da se šteje vsaka posamična operacija, z drugimi ali pa tudi brez njih, kot kandidat za vlogo zavesti. V vsakem primeru bom pretehtal, ali bi se posamična operacija (ali operacije) lahko zgodile nezavedno. Še zlasti zato, da bi poudaril njihov položaj kot položaj realnih operacij v svetu, v nasprotju s procesi v nekakšnem skrivnostnem mediju, ki bi se ga samega lahko štelo za tistega, ki že vsebuje zavest, bom tudi pretehtal, ali bi bilo smiselno gledati na *stroj*, ki je izvedel to operacijo, kot na zato nekaj zavednega. Mislim, da se bomo ob takšnem predlogu znašli na vsak način v skrajni zadregi, prav tako kot bi se lahko vsakdo v vsakem primeru znašel v zadregi, če bi poseben vzrok človeške nesreče poistovetil s karmo. To posebno nelagodje, da bi na tak način poistovetili zavest s kakršnokoli duševno operacijo ali pa s kakršnokoli njihovo kombinacijo, bom štel kot razvidnost za problem s terminom *zavest*, podoben problemu, na katerega sem naletel pri terminu *karma*. In to nam bo potem oskrbelo vsaj *en* razlog za misel, da terminu spodleti referenca, da res ne obstaja ničesar takega kot zavest. V svetu preprosto ne bi bilo ničesar takega, na kar bi lahko govorci upravičeno kazali, da »merijo« v svojih uporabah termina.

Seveda bi lahko kdo vztrajal, da moramo termin *zavest* definirati preden se lotimo takšne raziskave, tako da bi utegnil obstajati primeren način za oceno primerjav, ki jih bom naredil. Vendar si takšen pristop napačno razlaga problem. Kajti del problema je, da dejansko nimamo nobene ustreznice definicije *zavesti*. Imamo široko raznolikost uporab termina (ter njegovih sorodnih slovničnih oblik), vsako izmed njih pa lahko tako združimo kot razločimo od drugih, odvisno od določenega namena: *Oxford English Dictionary* (OED, 1933) navaja 10 »definicij« *zavednega*, 7 *zavesti*, in slednje je Natsoulas (1978) razširil, čeprav je Ryle (1949) upošteval za oboje zgolj 7. Zdi se, da beseda ni neposredno dvoumna, tako kot sta *bank* ali *pride*. Vse njene uporabe so kar v veliki meri intimno povezane, poudarjajoč zdaj to zdaj ono stran našega duševnega življenja. Ali te uporabe zaznamujejo prave razlike v pomenu, je odvisno od tega, ali so ti vidiki sami pravi različni vidiki; in če odločamo o tem, odločamo o tej ali oni teoriji našega duševnega življenja (ravno tako kot bi nas naše prejšnje pripombe o pomenu utegnile voditi k

podobnim pričakovanjem). Morda bomo z razvrščanjem uporab termina želeli razločevati različne vrste procesov, ki so bili pomešani, in je vsak med njimi vseboval zavest »na različen način«. Morda pa bomo videli — kot bom sam skušal dokazati, da utegnemo zelo dobro videti — da sploh ni jasnega smisla, ki bi ga lahko povezali z besedo, v mejah kakršnihkoli realnih pojavov v svetu. Na vsak način lahko tisti, ki želijo vztrajati na definicijah, gledajo na primerjave, ki sledijo, kot na zgolj vrsto poskusov, da bi oskrbeli definicijo, z vsakokratnim navajanjem razloga, da se jo zavrne.

Vendar naj podčrtam, da takšnih trditev ne bom skušal *dokončno* utemeljevati. V psihologiji še nimamo na voljo ustreznega dokaza, še manj ustrezne teorije za dokončne trditve glede marsičesa. Želel bi le, da bi določene trditve zvenele *plavzibilno*, da bi jih z vso resnostjo vključil med argumente, ter da bi tako vsaj oslabil prijem kartezijanske intuicije, in bi bilo tako več prostora za svobodo misli o duhu.

III. Računalniško-reprezentacijska teorija duha

Eden od najbolj čvrstih razlogov za to, da resno jemljemo posamičen opis določenega predmeta, tako se mi zdi, je, da predmet zadostuje zakonom, v katerih nastopa opis. Amebe lahko, na primer, obravnavamo kot dobesedno *žive*, saj zadovoljujejo mnogo zakonov živih stvari. Podobno lahko določen predmet obravnavamo kot predmet, ki ima dobesedno duševno življenje vse dotlej, dokler (in morebiti le dotlej) zadošča psihološkimi zakoni. Vendar smo lahko gotovi, glede na stanje psihologije kot znanosti, ki je še vedno v povojih, da ni na voljo nobenih popolnoma razvitih psiholoških zakonov. Toda obstajajo skice zakonov (prim. Hempel, 1965, str. 423—425). Med slednjimi je le malo takih, ki se mi zdijo bolj osrednji in temeljni, kot pa so tisti, ki skušajo zajeti tisto, kar bi lahko imenovali *racionalne zakonitosti*: to so zakonitosti med stanji določenega bitja, s čimer le-to posebej korake induktivnega (tj., od posamičnega k splošnemu), deduktivnega (tj., od splošnega k posamičnemu) in praktičnega (tj. sredstva-smotri) sklepanja (glej dodatek, del A). Na primer, da so se mnoge živali sposobne naučiti prostorske ureditve svojega neposrednega okolja, najti v njem mesto željenih predmetov, in delovati na tak način, ki bi jih upravičeno vodil k pridobitvi teh predmetov. Zdi se, da je doslej najboljša razlaga takih izjemnih zmožnosti tista, ki domneva duševne procese pri živalih, s čimer lahko opravljajo vsaj najbolj enostavne indukcije in dedukcije in so sposobne utemeljiti svoje obnašanje na tej ali oni obliki praktičnega silogizma; to je, da nasploh delujejo na tak način, za katerega so prepričane, da bo najbolj zagotovil tisto, kar jim je najljubše. Zdi se mi, da so ravno te zakonitosti one, ki nas dokončno upravičujejo, da sploh čemurkoli pripisujemo prepričanja in preference. Če kakšen predmet ne bi zadoščal tem zakonitostim, niti v svojem obnašanju niti (kar je še bolj pomembno) v svojem notranjem procesiranju, ne vidim nikakršnega drugega pametnega temelja za takšen pripis, vse dotlej, dokler jim določen predmet res zadošča, pa vidim dejansko zelo trden temelj. Vsekakor se gotovo zdi, da so te zakonitosti temelj, ki ga običajno izkoriščamo, ko na mnoge koristne in uvida polne načine pripisujemo prepričanja in preference in mnoga druga

duševna stanja — kot to počnemo. Ravno to je osrednji del tistega, na kar je Max Weber meril (1922/1980) s »Verstehen« ali z »vživljajočo« razlago, in to je tisto, čemur so mnogi filozofi nedavno pričeli praviti »intencionalna razlaga«, pri čemer so tako razložene stvaritve (ali, bolj na splošno, sistemi) »intencionalni sistemi« (Dennett, 1971).

Nikakor ne merim na to, da že docela razumemo to obliko razlage, in še manj vse obnašanje tistega, kar skušamo razložiti. V zadnjem stoletju je bil storjen velik napredek, da bi s formalno logiko razložili deduktivna razmerja; manjši napredek je bil storjen, da bi s teorijo odločanja razumeli praktična razmerja; in zdi se, da nikomur doslej še ni uspelo priti daleč pri odgovorih na razvpite uganke indukcije (Goodman, 1963). Vendar pa je vredno zabeležiti nek zdajšnji napredek.

Eden izmed pomembnejših vpogledov v naravo psihologije, ki so se pojavili v zadnjih 30 letih, je tisti, ki ga lahko obravnavamo, kot da se ukvarja predvsem s *sintakso*, oziroma formalnimi lastnostmi reprezentacij. V oporo temu vpogledu sta dve pomembni lastnosti duševnega (in, narobe, sam ju pričinja razlagati). Po eni strani imamo znameniti pojav »intenzionalnosti«, ki ga tolikanj ceni Brentano (1874/1964) in njegovi nasledniki (npr. Chisholm, 1957): zdi se, da duševna stanja kot prepričanja in preference (tisto, kar imenujemo »propozicionalne naravnosti«) vključujejo relacijo ne do obstajajoče stvari, ki ji dajemo prednost ali pa smo o njej prepričani, ampak do nečesa drugega — do ideje, do možnosti, do propozicije — vsekakor do *reprezentacije* nečesa, za kar se lahko izkaže, da je nekaj realnega ali pa tudi ne. To je, vsekakor, tisto, kar se zdi, da smo dognali z neuspehom eksistencialne posplošitve in koreferencialne substitucije v stavku »da...«, ki, npr. sledi *prepričanju* ali *preferenci* (glej dodatek, del B). Močan in ustrezen posrednik takšne reprezentacije nam nudi sintaktično specificirana množica *stavkov*, to je, formalni jezik. (Za takšen poseben način obravnave problema intenzionalnosti glej Quine, 1956; Herman, 1973; Fodor, 1975.)

Po drugi strani so tudi najboljše teorije glede na racionalne zakonitosti, v katere bistveno sodijo ta prepričanja in preference, sintaktične. V skladu z različnimi teoremi nepopolnosti (Henkin, 1949/1969; Kripke, 1959) lahko pokažemo, da lahko vse deduktivne veljavne argumente v teoriji kvantifikacije ter v modalni logiki preizkusimo znotraj formalnih sistemov; to je, da jih lahko generiramo s transformacijskimi pravili, definiranimi nad docela sintaktično specificiranimi objekti (glej dodatek, del A). Podobna upanja, ki niso še vsa docela opuščena, se vlečejo za induktivno logiko in teorijo odločitve. (*Induktivno* uporabljam tukaj v širokem smislu, in sicer tako, da ne vključuje zgolj načel naštevanja, ampak vsako »primerno« relacijo med dokazom in hipotezami razlage, še posebej tiste relacije, ki so povezane z »izpeljavo«, z »analizo-s-pomočjo-sinteze« ter s »sklepi v smeri najboljše razlage«; glej MacKay, 1951; Herman, 1965; Chomsky, 1972.) V kolikor lahko dobimo takšne rezultate, lahko »mišljenje« vse bolj in bolj opredelimo kot zelo specifičen način računalniškega procesa, namreč procesa, ki vključuje *sintaktične transformacije reprezentacij*.

Če povemo malce drugače, zdi se, da intenzionalnost in racionalnost — dve lastnosti, za kateri se zdi, da pripadata psihološkim bitjem — navajata

k presenetljivi hipotezi: *mišljenje je črkovanje* (in njegove transformacije). To je vsekakor hipoteza, ki jo vse bolj in bolj resno jemljejo različni teoretiki (Harman, 1973; Fodor, 1975, 1980), ki postulirajo »jezik misli«, vkodiran in preračunan v živčnem sistemu psiholoških bitij, kot način razlage njihove intenzionalne racionalnosti. Za takšno stališče je predstavil prepričljive argumente zlasti Fodor (1975). Tukaj pa nas ne zanima, če je takšno stališče zares resnično za ljudi. Za naš namen bo dovolj, da takšna hipoteza oskrbuje *možno* analizo misli, enega izmed možnih načinov, kako bi nekaj utegnilo biti zmožno mišljenja. Kajti če je to res, potem bi bilo, ne glede na način, kako ljudje dejansko uspevajo misliti, še vedno res, da bi lahko vsak sistem, ki bi lahko konsistentno črkoval in transformiral verige simbolov v skladu s posebnimi pravili, zato opredelili kot mislečo stvar.

Zanimiva aplikacija tega vpogleda se pojavi, ko opazimo, da moderna računalniška mašinerija oskrbuje ravno takšne sisteme. Kot je v prvem delu svojega teorema nepopolnosti pokazal Gödel (1931/1967), lahko sistem sintaktičnih transformacij, ki je nujen za logiko in vsakršno teorijo, ki jo je moč končno aksiomatizirati in v njej izraziti, odslikamo s funkcijami, ki se jih da definirati v elementarni aritmetiki. Vsako elementarno (tj. primitivno rekurzivno) aritmetično funkcijo pa lahko dokazljivo izračunamo s Turingovim strojem; to je, jo lahko izračunamo mehansko (glej dodatek, del C). Od tod sledi, da bi lahko stroj načeloma generaliziral teoreme vsake teorije, ki jo lahko končno aksiomatiziramo. Še zlasti bi lahko generaliziral teoreme skoraj vsakega sistema dedukcije, indukcije ali teorije odločanja, ki si jih je vsakdo prizadeval konstruirati. Če je torej zgornja hipoteza o tem, da je duševnost sintaktična, pravilna, potem bi lahko načeloma konstruirali stroj, ki bi lahko mislil.

Točka, ki nas morda še bolj začudi, je, da takšna možnost tudi v praksi verjetno ne bi utegnila biti tolikanj oddaljena. Še zlasti se mi zdi docela izvedljivo (čeprav ne kaj posebno vredno truda, zaradi razlogov, ki jih bom še navedel), da nudimo kakemu računalniku intencionalno, tako da mu oskrbimo program, ki bi zajemal naslednje:

1. Abecedo, formacijska in transformacijska pravila za kvantificirano modalno logiko (»jezik misli« sistema).
2. Aksiome vaše najljubše induktivne logike in/ali sistem izpeljave hipotez, s »primerno« funkcijo za izbiro med njimi na temelju danega inputa.
3. Aksiome vaše najljubše teorije odločanja, in določeno množico temeljnih preferenc.
4. Mehanske inpute, preko senzornih prestavljalcev, za postavki 2 in 3.
5. Mehanske povezave, ki stroju dovoljujejo, da realizira svoje outpute (npr., svoje »najljubše« opise temeljnih dejanj).

Vsakršen računalnik, ki bi deloval v skladu s takšnim programom, bi, tako mislim, udejanil pomenljive racionalne zakonitosti, z intenzionalnostjo vred. Na primer, zapomnite si, da bi nam docela ustrezalo — in verjetno se temu ne bi mogli ogniti — da bi *razložili* in *predvideli* njegovo obnašanje in notranja stanja na osnovi teh zakonitosti. In to pomeni, da bi bilo docela primerno, če bi si do njega privzeli tisto, kar je Dennett (1971) imenoval »intencionalna drža«. V nasprotju z Dennettom, kajpada, ne vidim

nikakršnega razloga, da ne bi dobljenega pripisa prepričan in preferenc jemal docela *dobesedno*. Kajti, spet, kateri razlog naj bi bil boljši za to, da vzamemo resno opis predmeta, kot ta, da predmet zadovoljuje zakone, v katere ta opis bistveno sodi? Tako bi se zdelo, da imamo najboljši razlog na svetu, da obravnavamo tako programiran računalnik kot dejansko mislečo stvar.

Caveat emptor: kljub vsej njegovi racionalnosti in intenzionalnosti nam vendarle vse daje misliti, da bi bil tak stroj, vsaj dandanašnji, neizmerno *neumen*. Čeprav bi imel v deduktivni logiki tu in tam prebliske, in bi vselej počel natančno tisto, kar bi domneval, da je najboljše, pa ne bi bil kaj pretirano svetovljansko pameten. To pa v glavnem zato, ker preprosto še ne vemo, kako bi *primerno* izrazili postavko 2 v predlaganem programu: doslej še nimamo nikakršne dobre zamisli o tem, kaj naj bi bila vsa naša dejanska, navidez precej bistroumna induktivna načela. Filozofi so jih predlagali nekaj, ki so, znotraj določenih ozkih meja, precej plavzibilna (npr. enostavno naštevanje, baysijevska metrika, ureditve po enostavnosti, in načeli ohranjanja in kršitve); vendar vemo, da jih dejansko ni na prizorišču ob ukvarjanju s celotno kompleksnostjo inputov, ki jih oskrbuje naše okolje. In vendar so ta načela še kar jasno »primerna«. In zato nam dajo precej bogato podlago — še zlasti skupaj z dosti bolj zadovoljivimi deduktivnimi in praktičnimi zakonitostmi postavk 1 in 3 — za resno razlago in predvidevanje stanj in obnašanj v mejah preferenc in prepričan. Slabo sklepanje ostaja do določene točke še vedno sklepanje. Sam ne vidim nikakršnega razloga za mišljenje, da ne bi mogli že sedaj izumiti programov, kot so postavke 1—5, ki bi bili vsaj tako dobri, da bi nas spravili do te točke (kar pa, če upoštevamo neumnost sistema, še ne pomeni, da bi bilo dejansko vredno storiti).

Za naš tukajšnji namen je tisto, kar dela možnost takšnega stroja, da se podërta točka, ki se je stopnjevito pojavljala iz stoletnega dela v psihologiji: da — v nasprotju z Descartesovim delom, z Lockeovo çrko (1690/1961), II. knjiga, 1. pogl., 19. paragraf), z večino definicij v OED (oxfordski slovar), ter s trditvami mnogih teoretikov vse do današnjega dne (glej spodaj) — *zavest mora vsebovati nekaj več kot zgolj misel*. Kakorkoli pameten bi že utegnil postati stroj, programiran s postavkami 1—5, in bi ga zato šteli za mislečo stvar, pa ga zato ne bi tudi šteli, da se *zaveda*. Program je vse preveč trivialen. Poleg tega že poznamo sisteme, ki zadovoljujejo vsaj postavke 1—5, in pri katerih odločno zanikamo, da bi bili zavedni: tako obstajajo razni nezavedni nevrotični sistemi, ki jih za mnoge med nami predpostavlja Freud, in vsi tisti nenavadno inteligentni, a vendarle še vedno nezavedni podsistemi za percepcijo in jezik, ki jih v nas predpostavlja sodobna kognitivna psihologija. (Nekaj dokaznega gradiva za kognitivno bogastvo nezavednega procesiranja nam nudi zanimiv pregled takšnega gradiva v Nisbettu in Wilsonu, 1977, še zlasti pa taki psiholingvistični poskusi, kot je poskus Lacknerja in Garretta, 1973, pri katerem je prečiščeno jezikovno gradivo, ki je bilo usmerjeno na eno uho, pomagalo osebam pri razumevanju dvoumnih stavkov, usmerjenih na drugo uho.) Predvidevam, da nas vsi ti primeri vodijo k temu, da ustrezno pripisujemo prepričanja, preference, včasih pa tudi zelo izdelane miselne procese določenemu sistemu

na podlagi racionalnih zakonitosti, navzlic dejstvu, da sistemi, o katerih govorimo, pogosto nimajo niti najmanj »zavesti« o kakršnikoli taki duševni dejavnosti. Nemogoče si je predstavljati, da bi te psihološke teorije sploh lahko kaj dosegle, če jim ne pripišemo nezavedne vsebine — prav tako pa si je tudi težko predstavljati kakršnokoli žival, ki bi želela kaj doseči, ne da bi izkoriščala to vsebino. Za karkoli se bo že pokazala zavest, jo bo treba zelo jasno razlikovati od miselnih procesov, ki jih pripisujemo na podlagi racionalnih zakonitosti.

Kako lahko na to točko zlahka pozabimo, jo zanemarimo, ali pa jo docela zgrešimo, pričajo predlogi glede narave zavesti, ki jih najdemo v določeni sodobni psihobiološki literaturi. Zdi se mi, da je naslednje reprezentativno:

»Zavest običajno definiramo z zmožnostjo: (1) upoštevanja čutne informacije; (2) kritičnega reagiranja nanjo s pomočjo misli ali gibov; (3) dopuščanja zbiranja spominskih sledi« (Moruzzi, 1966).

»Zaznave, spomini, organizacija pričakovanj, kombinacija vseh teh dejavnikov pri učenju — vse to predpostavlja vsaj začetno zavest.« (Knapp, 1976)

»Moderna naziranja... obravnavajo človeško zavedno dejavnost kot nekaj, kar sestoji iz številnih pomembnejših sestavin. Slednje zajemajo sprejem in predelavo (rekodiranje) informacije, z odbiro njenih najpomembnejših prvin in z zadrževanjem tako pridobljenega izkustva v spominu; izjavo namere ali njeno formulacijo, z ohranitvijo ustreznih načinov dejavnosti, izdelavo vzorca ali modela zahtevanega dejanja, ter proizvodnjo ustreznega programa (načrta) za kontrolo izbire nujnih dejanj; in končno primerjanje rezultatov dejanja z začetno namero... s popravkom storjenih napak.« (Luria, 1978)

»Zavest je proces, v katerem je informacija o mnogovrstnih individualnih načinih čutenja in zaznavanja kombinirana v poenoteno, mnogodimenzionalno reprezentacijo stanja sistema in njegovega okolja, in je združena z informacijo o spominih in potrebah organizma, tako da povzroči reakcije občutkov in programov obnašanja, s katerimi prilagodi organizem njegovemu okolju« (John, 1976).

Tisto, kar me pri takšnih predlogih preseneča, je, da jih lahko v večji ali manjši meri zadovoljimo s skoraj vsakim sistemom predelovanja informacije, kajti sodobna računalniška mašinerija je napravljena natanko za to, da bi sprejela, predelala, poenotila in zadržala informacijo; da bi ustvarila (ali »poklicala«) vzorce, modele in podprograme, ki naj bi nadzorovali njeno dejavnost; vsekakor pa za to, da bi primerjala rezultate svoje dejavnosti s svojimi začetnimi namerami in tako prilagodila svoje obnašanje okolju. Ta zadnji proces je natanko tisto, za kar je bil napravljen »feedback«, ki ga je Wiener (1954) vgradil v svojo domov se vračajočo raketo! Gotovo, večino opisov v teh predlogih zadovoljuje vsak sodoben program za igre (glej npr., Berliner, 1980). In če so »moralnosti«, »misli«, »intence«, »percepcije«, ali »reprezentacije« tiste, ki si jih želimo, potem bo, kot sem dokazal, dovolj, če program dopolnimo s postavkami 1—5, ne da bi zato karkoli postalo tudi za dlako bolj zavedno. (Kajpada, te termine, še posebej »čutno« in »izkustvo«, bi utegnili interpretirati, kot da *predpostavljajo* zavest; toda v tem primeru

bi bile gornje razlage krožne. Edina termina izmed onih, ki sem jih doslej obravnaval in ju morebiti ne bi mogli aplicirati na stroje, sta *občutek* in *čustvo*. K njima se povrnem kasneje.)

Zahteva se še nekaj več. A kaj naj bi to bilo? V redu, imamo mnogo različnih vrst predlogov, ki so jih navedli ali pa bi jih lahko navedli. Toda moteče pri vseh tistih, ki sem jih bil srečal, je, da se zdi, da vsebujejo bodisi zelo trivialne dodatke k postavkam 1—5 ali pa sploh nikakršnih dodatkov. Poglejmo nekatere izmed onih, ki so bolj plavzibilni.

Naravno ekstenzijo pojma intencionalnega sistema takšne vrste, kot ga obravnavamo, je na drugem mestu razvil Dennett (1976) v nekaj, čemur bi lahko rekli pojem »intencionalnega sistema *n*-reda«. Intencionalni sistem »prvega reda« je sistem, ki ima prepričanja in preference na temelju svojega zadovoljevanja racionalnih zakonitosti na pravkar opisani način. Intencionalni sistem »drugega reda« je sistem prvega reda, ki ima poleg tega še prepričanja in preference o *prepričanjih in preferencah*. To je vrsta intencionalnega sistema, ki bi lahko na primer nastopila pri premišljeno zmotnem obnašanju, pri katerem bi sistem skušal zadovoljiti nekatere lastne preference z manipuliranjem prepričanj in preferenc nekega drugega intencionalnega sistema. »Intencionalni sistem *n*-tega reda« je le posplošitev teh pojmov: to je sistem, ki ima prepričanja in preference o prepričanjih in preferencah . . . do poljubne stopnje *n* takšnega plastenja.

To bi lahko šteli za obetajoč namig o naravi zavesti vse dotlej, dokler ne preberemo, kot sem nedavno storil jaz, nekaj podatkov o sorazmerno trivialnem delu v računalniški znanosti, ki so ga na univerzi Rutgers opravili Brown (1974) in Schmidt in D'Addami (1973). Zelo jasno sta začrtala program, imenovan »sistem prepričanca«, ki v bistvu izkorišča racionalne zakonitosti kot temelj za razlago obnašanja oseb v danih zgodbah. Na primer, na podlagi opisov nekoga, ki zbira nekaj polen in vrv in je pričel graditi splav, konstruira program (s ponavljanjem sklepanja sredstvo-cilj) motiv, da je dejavnik hotel zgraditi splav, ravno tako kot načrt z učinkom, da je bil dejavnik prepričan, da je zbiranje polen in vrvi najboljši možni način, da to stori. Kaj težko bi rekli, da je ta program domiseln. Toda potem nismo niti mi večino časa, ko na — vsaj tako se zdi — podobnem temelju pripisujemo drug drugemu prepričanja in preference. Zdelo bi se, da je morda presenetljiv nauk te raziskave v tem, da bi se zdelo, če je sistem sploh intencionalen, da ga je relativno lahko spremeniti tudi v intencionalni sistem *n*-reda. Pri tem bi v bistvu ravnali tako, da bi programu na določenem stiku dovolili, da samega sebe »pokliče« (oziroma da ima dostop do samega sebe) na tak način, da je zmožen pripisati prav ta isti program »prepričanec« dejavniku kot del dejavnikovega načrta. Če vzamemo, da bi program vsakič dosegel ta stik, bi se bil (recimo, pod določenimi specifičnimi pogoji) vselej zmožen še dalje poklicati na takšen način, zmožen bi bil pripisovati take pripise, in take pripise takih hotenj, neomejeno, vse do globine plastenja, omejene zgolj z njegovo zmoglostjo spomina. (Prim. »varljive« igre, pri katerih moramo biti vselej pripravljeni predpostaviti, da je naš nasprotnik predvidel sklepanje, v katerega smo se ravnokar spustili.) Temu bi lahko rekli ekstenzija sistema prepričanca: 6. rekurzivni sistem prepričanca.

To je prav paradigma tiste vrste programa, ki ga lahko izvedemo na obstoječih strojih. Če vzamemo, da nudijo racionalne zakonitosti zadovoljiv temelj za pripisovanje prepričanj in preferenc, se zdi, da bi stroj, ki je programiran s postavkami 1—6, lahko imel prepričanja in preference o prepričanjih in preferencah vse do poljubne globine plastenja. To pa pomeni, da bi bilo sorazmerno trivialno programirati določene že obstoječ stroj, da bi bil intencionalen *n*-tega reda.

Bi bil *ta* stroj zaveden? Mislim, da ne. Dennett (1978, str. 279—280) sam navaja vrsto primerov, pri katerih dokazljiva prisotnost takšnega plastnega sklepanja v ničemer ne terja, da bi mu moral biti sistem v oporo na zaveden način. Nasprotno, ljudje skušajo biti precej revni pri tem, da bi zavedno vzdrževali že intence tretjega reda. V znameniti analizi pomena je npr. Grice (1957, str. 385) trdil, da je »A je nekaj menil z x« v grobem ekvivalentno z »A je nameraval, da bi izjava x proizvedla pri poslušalstvu nek učinek s pomočjo prepoznavanja te namere s strani poslušalstva«; k čemur Dennett pripominja:

»Če smo pred Griceom nekoga vprašali: ‚Ali si nameraval, da bi tvoj poslušalec prepoznal tvojo namero, da bi vzbudil v njemu takšno reakcijo?‘, bi ta po vsej verjetnosti odvrnil: ‚Nič kaj tako neodkritega nisem nameraval. Nameraval sem ga preprosto obvestiti, da me ne bo domov za večerjo‘ (ali kaj podobnega). Tako se zdi, da so morale biti — če so te zapletene namere docela v podlago naši komunikaciji — nezavedne namere. Zares, popolnoma naraven način odgovora na Griceove članke je v pripombi, da se *nismo zavedali*, da počnemo te stvari, ko smo komunicirali« (str. 280).

Ali pa pogledjmo primer »vzajemnih perspektiv«, ki se zde Laingu, Philipsonu in Leeju (1966) tako odločilne pri razlagi družinskega medsebojnega vplivanja:

»S subjektovega zornega kota je izhodišče pogosto nekje med drugo in tretjo stopnjo perspektive. Jill misli, da Jack misli, kako ga ona ne ljubi, da ga zapostavlja, da ga uničuje, in tako naprej, četudi pravi, da sama ne misli, kako bi počela karkoli takega... Ona lahko izrazi strah, da bi on mislil, kako ona misli, da je on njej nehvaležen za vse tisto, kar ona počne, ko pa ona vendar želi, da bi on vedel, da ona *ne* misli, da on misli, da ona misli, kako on misli, da ona ne stori dovolj« (str. 31).

Te vrste globokoplastnih namer po vsej verjetnosti učinkovito vplivajo na naše obnašanje le tako dolgo, dokler si ne prizadevamo, da bi se jih zavedli. Kakorkoli že, avtorji nadaljujejo z razpravo o primerih reakcij na Roschachove teste in na teste inteligenčnosti, pri katerih — tako trdijo — so na odgovore pogosto vplivale nezavedne vzajemne perspektive (1966, str. 42—44). Dvomljivo je, ali nam bo intencionalnost *n*-tega reda oskrbela pogoje, ki jih iščemo za to, da bi določili, ali ima nekaj zavest.

Zadnji primeri tudi kažejo, da tudi zmožnost »samozavedanja« ali refleksije o svojih *lastnih* procesih mišljenja, ne bo v kaj preveč veliko pomoč. Na vsak način bi se zdelo, da dejstvo, da imamo pojem o samih sebi, ne vsebuje nič več, kot da smo *n*-tega reda intencionalni, z zmožnostjo referiranja na same sebe, to je, da ima A-jev sistem prepričanja in preference o sistemu A, to je o sebi. Če pa ima lahko sistem A prepričanja in preference o določē-

nih prepričanjih in preferencah B-jevega sistema — to je, če je sistem A sploh intencionalen drugega reda — le kaj bi mu utegnilo preprečevati, da ima prepričanja in preference o A-jevemu sistemu, torej o svojih lastnih prepričanjih in preferencah. V skrajnem primeru bi potreboval posebno delujoč fonem v svojem jeziku misli, ki bi služil za povezavo sebe kot sprejemnika svojih inputov s seboj kot proizvajalcem svojih inputov, kot je to v slovenščini »jaz« (prim. Castaneda, 1968; Perry, 1979). To pa ne pomeni nič drugega, kot da postavimo posebno omejitev na njegovo uporabo posamičnega fonema, omejitev, ki se ne bi razlikovala od tiste vrste omejitev, ki bi jih lahko prav tako postavili za druge zaimke in lastna imena, ki bi jih moral vključevati vsak intencionalni sistem prvega reda. Tako se zdi, da »samozavedanje« prav nič ne doda pogojem, ki smo jih ravnokar zaobsegli s postavkami 1—6. Poleg tega bi moralo biti že v veliki meri jasno, da je mnogo prepričanij in preferenc moške ali ženske osebe o sebi pogosto nezavednih ter potemtakem pogoj na vsak način ne uspe zajeti tistega, kar želimo najti.

Tukaj se velja zaustaviti in zabeležiti, da v razvoju moderne logike — v nasprotju z zelo razširjenim mnenjem — ne obstaja ničesar takega, kar bi preprečilo učinkovito samoreferenco. Gotovo, paradoksalne stavke lahko proizvedemo s pomočjo samoreference — v povezavi z drugimi domnevami o logiki in teoriji množic. Običajno pa take stavke uporabljamo za to, da bi preprosto pokazali presenetljive probleme s temi drugimi domnevami. Tako je Russellov paradoks dokazal neobstoj določene množice, Gödelov »teorem nepopolnosti« pa nedokazljivost določene resnice znotraj sistema. Dejansko, če je moderna logika karkoli pokazala o samoreferenci, sta potem to njena relativna trivialnost in *neizogibnost* (glej posebno Smullyan, 1957/1969, o vsem tem pa dodatek, del D). Russellov sklep je odvisen od določene omalovažujoče, presenetljive lastnosti *kakršnekoli* dvomestne relacije, Gödelov teorem pa izrablja dejstvo, da so lahko stavki aritmetike — vsaj *skozi numerični kod* — izoblikovani tako, da se dokaj jasno nanašajo na same sebe. Še več — v nasprotju z Globusom (1976, str. 290) — ta samoreferenca ne zahteva »sistema izjemne bogatosti«: dovolj je vsakršen sistem, ki ustreza, da izraža aritmetiko. Stroji, ki si jih zamišljam (skoraj vsi obstoječi računalniki), so več kot ustrezni za to.

Govor o referenci nas lahko, kajpada, utemeljeno spomni na naravni jezik. Nekje drugje (1968, str. 118—119) šteje to Dennett za indikacijo zavesti ali za tisto, kar imenuje »zavedanje₁«: »A se zaveda₁, da p v času t, če in samo če je p vsebina inputa A-jevega govornega središča v času t«, za razloček od »zavedanja₂«, ki vključuje zgolj vse nezavedne duševne sposobnosti, ki smo jih bili doslej obravnavali. Morda bi bilo za naše sedanje namene več, če bi p vtaknili v jezik mišljenja in da bi bil le uskladiščen v »blažilnem spominu«, do katerega ima govorni center normalno zanesljiv dostop (primerjaj Dennett, 1978, str. 156); in nadalje bi lahko zahtevali, da stavki v taki lokaciji vsebujejo zlasti drugega reda samopripise psiholoških stanj (notranje prevode, npr.: »Mislim, da je luč prižgana« ali »Rad bi nekaj limonade«). Tak predlog se gotovo sklada z našo precej močno intuicijo, da ima zavest nekaj opraviti s sporočljivostjo: naposled, kar nas prepričuje, da se nek agent *ne* zaveda nekega duševnega stanja, za katerega mi neodvisno vidimo razlog,

ki bi mu ga lahko pripisali, je njegova ali njena nezmožnost, da o njem poroča. Tako bi se zdelo, da bi lahko ta predlog plavzibilno nudil *nujen* pogoj zavesti. Toda, ali bi bil zadosten?

Zdi se, da si je vznemirljivo lahko zamišljati sedanjo programirajočo računalniško mašinerijo, da bi imela sposobnost poročati v javnem jeziku vsaj o nekaterih njenih lastnih duševnih stanjih. Večina strojev že ima tako ali drugačno obliko zunanjega jezika: programske jezike, s katerimi programerji običajno vzajemno delujejo s stroji, ravno tako kakor, vedno pogosteje, tak ali drugačen del sedanjega naravnega jezika, kot je, npr. angleščina — kot v Winogradovem (1972) SHRDLU programu ali v Weizenbaumovem (1965) znanem ELIZA programu, ki je načrtovan, da približno oskrbuje odgovore rogersjanskega psihoterapevta. Gotovo, noben še ni popolnoma zajel *celotne angleščine*: njihova sintaksa je taka, da povzroča precej ogorčenja, za njihovo semantiko pa se zdi, da je na splošno neločljiva od svetovne učenosti angleških govorcev. Vendar imamo, tako sem prepričan, precej dober razlog za mišljenje, da se bo dala sintaksa rekurzivno generirati in da so vsaj njeni fragmenti, s katerimi se normalno kosamo, virtualno rekurzivni in odločljivi (kako bi se sicer *mi* odločali?) in taki, da se dajo programirati na obstoječih strojih. Problem naše svetovne učenosti je preprosto prej omenjeni problem razumevanja naših zapletenih in duhovitih indukcij. Dokler ne bi bilo tam napredka, se verjetno ne bi mogli zelo stimulatивно in daljnosežno pogovarjati s kakršnimkoli obstoječim strojem (čeravno upoštevamo presenečenja, ki jih opisuje Berliner, 1980, kot da so sami programerji imeli izkušnje glede na zmagovalne premike njihovega backgammon programa!). Toda verjetno bi lahko naredili ravno tako glede na introspekcijo, kot naredimo z veliko večino ljudi. Vse, kar bi bilo treba storiti, bi bilo, da bi program, ki vsebuje postavke 1—6, dopolnili z:

7. fragmentom angleščine, primernim da opisuje ali izraža mentalna stanja, ki nastopajo v izvrševanju postavk 1—6, z deskripcijami, ki so proizvedene kot zanesljive posledice bitja v takih stanjih.

Dejansko, v postavke 1—6 bi lahko samo uvedli navodilo, da se v strojnem jeziku mišljenja začasno shrani v poseben, lahko dostopen prostor (v prej omenjeni »blažilni spomin«?) opis vsakega duševnega stanja, ki vstopa vanj, natančno tedaj, ko vstopa vanj. Ta opis bi bil potem lahko sestavljen v fragment angleščine, dopolnjen s postavko 7, kadarkoli se zahteva (ali sicer motivira) »introspektivno poročilo«. Na primer, stroj bi lahko ob prepričanju, da je luč prižgana, avtomatično shranil notrajni prevod stavka »Prepričan sem, da je luč prižgana«, katerega prevod je dostopen in sestavljen v fragment angleščine, rezultat pa izpisan, če se to od stroja zahteva ali drugače motivira, da stori tako. Še več, odkar je zaradi postavke 6 že *n-tega* reda intencionalen, bi lahko celo obdeloval in odgovarjal na, na primer, zahteve z ravno tako vrsto kompleksnih, plastnih intenc, za katere so, kot sem prej omenil, pisci kot Grice (1957, glej tudi Schiffer, 1972) dokazali, da so bistvene za »nenaravni pomen« karakteristične človeške jezikovne komunikacije (to je, lahko bi odgovoril na zahteve le tedaj, na primer, če bi nameraval v izpraševalcu povzročiti določeno prepričanje z izpraševalčevo prepoznavo te intence kot vzroka njegovega odgovora). Ne smemo pozabiti, da se zdita sintaksa in

semantika, ki se ju rabi za tako komunikacijo vsaj teh vrst temeljnih introspektivnih poročil, precej vodljivo omejeni in osamljivi od jasne kot tudi še nevodljive sintakse in semantike celotne angleščine. Pogovor s takim strojem bi bil precej podoben pogovoru s skrajno nedomišljijiskim, vendar neobičajno samoperceptivnim človeškim bitjem, ki ve le o svojih lastnih psiholoških stanjih. Vendar pa bi bil navzlic temu pogovor s popolnoma funkcionirajočim introspektorjem.

Ali bi se tedaj stroj, programiran s postavkami 1—7, *zavedal*? Misliti tako, se zdi nenaravno. Če ne bi bili naklonjeni mišljenju, da so bile postavke 1—6 zadostne za zavest, je skrajno težko uvideti, da bi moral le dodatek postavke 7 narediti *tisto* veliko razliko. Dodali bi nekaj več kot odvečen, posebno namemben kompilator. Zato bi lahko praktično vsak računalnik v deželi v tednu dni postal *zaveden*!

Obstajajo nadaljnji mehanizmi in procesi, na katere bi se lahko poskušali obrniti, da bi dobili primeren temelj za zavest. Mehanizmi pozornosti in kratkoročnega spomina bi se lahko zdeli še posebno obetajoči. Zdi se, da so ljudje in mnoge živali obdarjeni z zmožnostjo, da osredinijo svoje spoznavne procese na eno področje, ali modalnost, ali dražljaj ob relativni izključitvi drugih. V tem pogledu je bilo opravljenih veliko raziskav o kratkoročnem spominu (Miller, 1956) in o naravi selektivnega filtriranja signalov (Kahne-man, 1973) in o relaciji takega filtriranja s feedback in »feedforward« (ali planrelated) procesi (Pribram, 1980). Nekateri pisci so, opazujoč vlogo, ki se zdi, da jo zavestna aktivnost pogosto igra v presojavači reviziji načrtov, predlagali, da naj se to vzame kot določujoči pogoj zavesti. To bi lahko bilo *tisto*, kar je imel v mislih Luria v svojem odlomku, ki sem ga prej citiral, in zdi se, da je *tisto*, kar je imel v mislih Piaget (1976), ko je pisal:

»Če dobro prilagojena akcija ne zahteva osveščenosti, je vodena s senzomotoričnimi regulacijami, ki potem lahko sebe avtomatizirajo. Ko — nasprotno — postaja nujna aktivna regulacija, ki predpostavlja intencionalne izbire med dvema ali posameznimi možnostmi, potem obstaja osveščenost v službi teh potreb samih« (st. 41).

Dejansko, Davidson (1980) dodaja:

»Formulacija novih ciljev in sprememba običajnih akcijskih vzorcev sta lahko olajšani z zavestno udeležbo; dejansko, le-ti jo lahko zahtevata, če-ravno je morda težko opraviti ustrezen empirični test za to domnevo« (str. 45).

Toda za naš namen ne bo zadostoval zgolj empirični test. Težava s temi nadaljnji vrstami procesov, če jih vsaj tako opišemo, kot s kandidati za zavest, je, da se dejansko zdijo, kot da nimajo nobenih nadaljnjih zahtev po stroju razen tistih, ki smo si jih bili že zamislili. Večina strojev s kar velikimi spominskimi skladišči ima nujno omejeno število centraliziranih delovnih naslovov, v katerih je lahko gradivo iz dolgoročnih shramb, ravno tako kot tudi vsakršen trenutni input v sistem, začasno nameščeno v kratkoročno, »on-line« procesiranje. Tega, da je kapaciteta teh naslovov dokaj omejena in da je izbor vsebine zanje kontingenten v planu (ali programu), ki je izvršen in ki je po svoji strani občutljiv za feedbacke, se mi zdi, da mi ni treba reči za vsak, temveč tudi za najbolj spodobne stroje. Vsak stroj, ki bi bil oprem-

ljen, da se ukvarja s postavkami 1—7, bi moral biti zagotovo konstruiran takole: preuči »blažilni spomin«, dopolnjen da izvrši postavko 7. Taki centralizirani delovni naslovi bi lahko, kajpada, bili ravno mesto, na katerem bi lahko bile narejene višjestopenjske odločitve v programu (npr., ali nadaljevati posamezen običajen podprogram ali poklicati novega), ki bi stroj pripravile do tega, da bi »intencionalno izbiral med dvema ali več možnostmi«, da bi »formuliral nove cilje« in tako »spremenil svoje običajne akcijske vzorce«. Toda kje pa je v vsem tem kakršnakoli potreba po zavesti? Še enkrat, če bi bilo to dovolj za zavest, potem bi bil že skoraj vsak računalnik v deželi zaveden!

Bralec se je morda že od samega začetka diskusije bal vprašati: »Kaj pa občutki? Tako bi zanesljivo vsako napravo, ki je zmožna občutiti, označili za zavedajočo se.« Tukaj je predmet razprave kajpada nekoliko zapleten, vendar še vedno, mislim, na koncu, nič kaj prida v pomoč. Najprej, morali bi opaziti, da smo senzornim prestavljalcem že dovolili, v postavki 3, da bi lahko, na primer, elektromagnetne valovne grafe spremenili v vzorce signalov, ki bi lahko bili domnevno enkodirani v strojnem jeziku mišljenja. Dokler bi ti signali lahko bili odgovorni — zaradi induktivnega procesiranja, vsebovanega v postavki 2, za potrjujoča in zanikujoča prepričanja o položaju in verjetnem stanju stvari, ki se bodo zgodile, dotlej bi bilo gotovo plavzibilno šteti celoten proces za vsaj funkcionalni ekvivalent vizualne zaznave. Postavko 3 bi lahko dejansko razumeli tako, kot da vključuje senzorje, ki bi mu tudi signalizirali prisotnost določenih vrst okvar na njegovi površini in delih njegove notranjosti. Ti signali bi lahko bili primerno obdelani na tak način, kot da povzročajo v stroju nenaden, skrajno visoko preferenčen nalog za izvršitev kakršnegakoli običajnega podprograma, za katerega stroj verjame, da bi verjetno reduciral nadaljnjo recepcijo takih signalov. To bi, previdno pripominjam, bilo zelo blizu funkcionalnemu ekvivalentu bolečine. Še več, vse dotlej, dokler bi ti procesi lahko bili — bodisi z napako bodisi s programsko konstrukcijo — na različne načine samoinducirani, bi bil stroj predmet funkcionalnih ekvivalentov halucinacij in/ali svojih lastnih premišljenih zamišljanj.

Vendar pa so kajpada občutki sami — barve, bolečine, halucinacije — tisti, ki so pomembni, ne zgolj njihovi »funkcionalni ekvivalenti«. Večina bi se precej zanesljivo zgrozila ob trditvi, da bi morali sam stroj, ki izvršuje postavke 1—7, šteti, kot da dejansko ima izkušnjo rdeče barve ravno zato, ker ima spreminjevalec, ki oddaja značilen signal, z nekaterimi običajnimi kognitivnimi posledicami, kjerkoli je stimuliran z rdečo lučjo. Vendar sploh nisem gotov, kaj nam daje pravico do naše zadržanosti. Kajti, kaj je tam še drugega? Posebno, kaj je tam še drugega, da smo tako gotovi, da je bistveno za tisto, kar se dogaja z nami? Kako vemo, da imamo mi »izkušnjo rdeče barve« vrhu tega, da smo prestali nekatere ravno take procese, kot sem jih bil opisal v tem stroju? Kaj je tisto, kar vemo več o nas samih v tem pogledu, kot to, da tudi mi vstopamo v značilno stanje, ko so naši določeni spreminjevalci stimulirani z rdečo lučjo? To seveda ni zato, ker imamo neko dobro potrjeno teorijo čutnega izkustva, ki nas ločuje od takega stroja!

Tako ali tako je posebno dobro potrjeno nekaj podobnega teoriji z dolgo

tradicijo za seboj (glej Alston, 1971); in v pomembni zdajšnji razpravi Block (1980) trdi, da imamo neko vrsto »privilegiranega dostopa« do takih izkušenj, da imamo, na primer, »neposredno, nepopravljivo« vedenje o kvalitativnem občutku naših izkušenj. Zdaj nisem natančno gotov, kako si je treba to trditev razlagati. Če je to trditev, za kakršno so jo pogosto jemali (glej, npr. Williams, 1978, str. 73 in 306), da to, če se verjame, da ima nekdo občutek, vzbudi, da ima občutek, potem bi se zdelo, da bi bili prisiljeni priznati, da jih ima navsezadnje dejansko tudi stroj, ki smo si ga bili zamislili. Kajti s svojimi spreminjevalci, indukcijami in plastnimi samoprисpevki bi si lahko gotovo pridobil senzorna prepričanja, na primer, da se je *zdelo*, da vidi rdeče; in to prepričanje bi bilo zelo težko ločiti od prepričanja, da ima občutek rdeče barve (dejansko, v nekaterih sodbah, npr. Sellars, 1956/1963, so ta prepričanja nerazločljiva). Toda, če se zahteva nekaj več kot zgolj prepričanje, recimo, nekakšen pogoj, ki nekako zagotavlja prisotnost privilegiranega dostopa in/ali neposredno seznanjanje, potem se zastavlja vprašanje, kako smo lahko tako gotovi, da *mi* izpolnjujemo ta pogoj? Ali imamo ravno tako privilegirani dostop do našega privilegiranega dostopa, ali se neposredno seznanjamo ne le z našimi občutki, temveč tudi z *dejstvom našega neposrednega seznanjanja*? Izognil se bom izpeljavi regresa, ki ga predlaga ta posebna vrsta sklepanja.

Jasno je, da je za to, da nekoga označimo kot tistega, ki ima resnično občutek ali vtis, potreben nekak nadaljnji pogoj razen zgolj prepričanja, da ima nekdo občutek ali vtis. In predpostavljati, da bi lahko nek tak nadaljnji pogoj služil tudi temu, da bi ločeval ljudi z občutki od strojev brez občutkov, ni neplavzibilno. Nekje drugje (Rey, 1980) sem dokazoval, da so ena od stvari, ki nas lahko zelo verjetno razločuje od kakršnegakoli doslej planiranega računalnika, nekatera naša čustva. Kajti obstaja močan psihobiološki dokaz, da je zmožnost vsaj nekaterih naših čustev (npr. depresije, jeze in strahu) odvisna od prisotnosti določenih hormonov in nevroregulatorjev (npr. norepinefrina in testosterona) v naših možganih, ali vsaj od določenih doslej neznanih lastnosti teh substanc. Nimamo popolnoma nobenega razloga, da verjamemo, za karkoli že se bodo te lastnosti izkazale, da bodo na razpolago v obstoječi računalniški strojni opreми. Nasprotno, glede na skrajno visoko raven funkcionalne abstrakcije, na kateri so lahko določeni kognitivni procesi, za katere so konstruirani obstoječi stroji, bi bila osupljiva koincidenca, če bi se to zgodilo. (William Lycan, 1981, je pokazal, da bi na splošno pričakovali, da bodo naše različne zmožnosti označljive na mnogih različnih ravneh funkcionalne abstrakcije od temeljnih fizičnih lastnosti možganov naprej.)

Sedaj mislim, da bi se bilo prenačljeno oprijeti teh čustev in njihovih družabnikov hormonov in nevroregulatorjev kot tistih, ki oskrbujejo pogoje za zavest, ki jih naposled iščemo: naši občutki, naposled, niso vselej zavestni, in trenutki brez občutkov niso trenutki nezavedanja. Predpostavljati, da je lahko podobna odvisnost od nekognitivnih lastnosti naših teles in možganov bistvena za to, da imamo posebne vrste občutkov in kvalitativnih stanj, za katere se nam zdi, da jih imamo, kajpada ni neplavzibilno (glej Block, 1980; Searle, 1981). Vendar pa bi bilo treba to odvisnost kajpada dešifrirati. V tem trenutku pa mi je — glede na moje vedenje — popolnoma nejasno, kako bi lahko to storili, še manj pa mi je jasno ravno to, kaj bi lahko bile te lastnosti.

Posledica te možnosti bi vsekakor bila ta, da bi izgubili večino epistemoloških privilegijev, ki so bili tradicionalno pripisani našemu čutnemu življenju. Kajti resnica osebnih prepričanj o njegovih ali njenih občutkih bi bila odvisna od prisotnosti teh posebnih telesnih lastnosti in tako ravno tako odprta empiričnemu raziskovanju in dvomu kot resnica kakršnekoli nevrofiziološke trditve. Lahko pa bi kajpada obstajalo tisto, kar bi lahko imenovali *empirični privilegirani dostop*: s skrbno korelacijo človeških poročil z ustreznimi lastnostmi njihovih možganov bi lahko odkrili, da nekateri ljudje so in nekateri ljudje niso zanesljivi poročevalci o svojih kvalitativnih stanjih. Vendar bi vselej obstajala zelo realna, če že ne grozeča, možnost, da bi se oseba lahko grozovito motila: lahko bi se na vse pretege zaklinjal, da je imel celo precej boleče občutke, toda z najboljšo psihobiološko teorijo in preiskavo njegovih možganov, s pomanjkanjem — na katerem je gradil tudi on — ustreznih lastnosti v njegovih možganih bi lahko resnično ugotovili, da se je žalostno motil, da v resnici sploh ni izkusil bolečih občutkov, temveč le njihove »funkcionalne ekvivalente«. Bralca spominjam, da je to natančno položaj, v katerem smo bili, le da smo si preveč želeli zapustiti naš načunalnik, nemočno programiran zgolj s postavkami 1—7.

IV. *Problem zavesti*

Veliko teh kasnejših obravnav se lahko neposredno aplicira na predmet same zavesti. V tem poglavju sem očrtal pot, po kateri bi lahko obstoječi računalnik realiziral — vsaj po vrsti, če že ne po ravni — večino tistega, kar je bilo predlagano kot naše enkratne psihološke zmožnosti. Zdelo bi se, da bi bil računalnik, oskrbljen s postavkami 1—7, zmožen imeti prepričanja in preference (do nedoločene stopnje), samoreferenco, javen jezik, introspektivna poročila, bi bil zmožen procesirati spremenjeno informacijo o stanju sveta in svojega lastnega telesa — vse očitno brez zavesti. Edina pomembna lastnost našega duševnega življenja (drugačna kot zavest), ki bi takemu stroju v sedanjem času vsekakor manjkala, je naša moč »indukcije«, naša — kot se zdi — neomejena spretnost v ocenjevanju sveta (česaravno glej Chomsky, 1976); in kot sem pozneje omenil, manjkala bi tudi zmožnost doživljanja mnogih naših čustev. Ta čustva pa, gotovo, niso bistvena za zavest (lahko so nezavedna in lahko se zavedamo brez njih); in tako kot za indukcijo je nekako ravno tako težko verjeti, da naša zavest sestoji zgolj iz naše *spособnosti*. Kako sposobni moramo biti? Kaj je tisto, kar vsak od nas ve o naši lastni sposobnosti, ki nam daje tako zaupanje v našo zavest? (Spomnite se, kot je pokazano v Berliner, 1980, da se sedaj zdi, da sposobnost strojev vsaj v pogledu backgammona, presega sposobnost ljudi.) Tako ali tako, če ste z največjim omalovaževanjem nagnjeni — kot moram priznati, da sem jaz — k dvomu, da stroj, ki sem ga opisal, poseduje zavest, potem pripominjam, potem bi morali biti v enaki meri nagnjeni k dvomu, da posedujete sami zavest. Kajti zdi se mi neogibno vprašanje: Kaj v svetu te dela gotovega, da nisi ravno tak stroj, spretno skonstruiran iz mesu podobne plastike na Massachusetts Institute of Tehnology in skrivoma podtaknjen tvojim staršem na dan, za katerega pravijo, da si bil rojen? Za katero posebno vrsto sposobnosti več,

da jo imaš, ki je pa nima stroj — ali ki je ne bi mogel imeti z bistveno trivialnimi spremembami — ki je argumentirano relevantna za osveščenost? Gotovo, *zdi se ti jasno*, kot je bilo Descartesu, da nisi tak stroj, da nisi zgolj »automaton«, temveč, poleg tega, zavestno misleča, čuteča stvar. Vendar pa bi se natančno tako lahko zdelo kajpada vsakemu takemu stroju. Dejansko, postavke 1—7 bi lahko gotovo, z zelo majhnimi težavami, dopolnili s

8. kartezijsko intuicijo in sorodnimi zahtevami epistemološkega privilegija.

(Težko, da so le-te zelo subtilne, zapletene, ali odvisne od bistrumnih indukcij o svetu!) Stroj bi lahko izpisal: »Jasno vidim, da ni zame nič lažjega kot poznati svojo lastno pamet« in še naprej vztrajal, da »nič zato, kaj bi lahko rekli tvoja teorija in instrumenti, le-ti mi ne morejo nikoli ponuditi razloga, da bi mislil, da se ne zavedam ravno tukaj, ravno zdaj«. Naposled, ta zadnja prepričanja so ravno tako veliko bolj, relativno trivialna prepričanja drugega reda.

Ne vidim poti, kako bi *a priori* izključil možnost, da nisem tak stroj. Kolikanj ne morem izključiti možnosti, da se tak stroj ne bi zavedal, tolikanj seveda ne morem izključiti niti možnosti, da se ne zavedam ravno tukaj, ravno zdaj. Refleksije o možnosti programiranja obstoječega računalnika s postavkami 1—8 potem zagotavljajo vsaj eno pot, po kateri bi se lahko začela spodkopavati kartezijska intuicija.

Tukaj se velja zaustaviti, da bi pretehtali nekatere izmed tradicionalnih domnev, ki so jih ljudje postavili o zavesti, posebno kot so izoblikovane, da bi razločevale ljudi od strojev. Descartes je začel dolgo linijo metafizičnih »dualistov« — od katerih sta morda najbolj sodobna proponenta Popper in Eccles (1979) — ki so hoteli zavest umestiti v prisotnost neke posebne, »imaterialne« substance ali »nujne« lastnosti, ki nekako biva v naših glavah, in je lahko vir naše »svobodne volje« in »ustvarjalnosti«. Ločeno od tega, kar se zdi, da je neizogibna muha, ki se pripisuje takim domnevam, obstaja neprijetno pomanjkanje dokazov za kakršnokoli tako posebno substanco, ali celo za kakršnekoli vzročne prelome, ali nezadostnosti v fizičnih procesih, ki se zdijo, da povzročajo naše obnašanje. Utegne biti (červno dvomim), da je nujen pogoj za moralno odgovornost in pravo ustvarjalnost tak, da naj agensova dejanja producira, recimo, spontana aktivnost nekakšne posebne substance, kolikor toliko »svobodna od vzročnega zakona«. Če je tako, potem, morda, toliko slabše za moralno odgovornost in pravo ustvarjalnost. Ali, v vsakem primeru, toliko slabše za naše običajno vedenje, pravzaprav katera od nekogaršnjih dejanj so primerna in kdaj so primerna. Če naj se vztraja, da »zgolj vemo«, da *smo* svobodni in ustvarjalni, izpolnjeni s takimi posebnimi substancami in priložnostno svobodni od vzročnega zakona, potem se lahko vprašamo, kaj nam daje pravico, da *smo* dodatno tako gotovi, da računalnik, programiran s postavkami 1—8, to *ni*. Morebiti so postavke 1—8 vse, kar potrebujete; drugo »se pojavlja«. Zdi se, da tradicionalne dualistične trditve sestojijo — bolj pogostoma kot ne — iz nekaj več kot dogmatskega vztrajanja na fundamentalni razliki med ljudmi in stroji.

Jasnejšo in bolj pravzibelno tradicionalno hipotezo je zdaj spet oživil Gareth Matthews (1977) (glej tudi Ziff, 1958; Searle, 1981). Črpajoč iz Ari-

stotela, trdi, da je nujen pogoj osveščeniosti neke stvari, da je *živa*. Zdaj se zdi, da je to v skladu z večino naših intuicij, in razlaga, zakaj se izogibamo, da bi strojem, ki sem si jih bil zamislil, in morda sploh kakršnemukoli stroju, pripisovali zavest. In če bi bilo morda nekaj, kar izvršuje postavke 1—8, tudi živo, potem bi naše upiranje temu, da bi ga šteli za zavedajoče se, upadlo. Vendar se mi zdi, da bi lahko proti takemu pogoju zoperstavili nekaj ugovorov. Najprej, pravo zaskrbljenost, ki smo jo postavili prej glede na fiziološke pogoje čustev in občutkov, bi ravno tako postavili tukaj, zakaj vprašali bi se lahko, vsak v svojem lastnem primeru, kako smo tako gotovi, da smo *mi* živi, in ne zgolj nekakšen artefakt, podoben računalniku, ki sem si ga bil zamišljal, ki le *misli*, da je živ. Tako bi bila kartezijanska meditacija — kot morda intendira sam Matthews — še vedno spodkopana. Lahko pa bi šli dalje v spraševanju — kot v primeru teh drugih fizioloških pogojev — *zakaj* je prav pogoj biti živ tako pomemben: Kakšna je *povezava* med biti živ in zavedati se? Za kaj gre pri življenjskih procesih, ki dajejo tako odločilne prispevke? Medtem ko odgovarjamo na taka vprašanja, bi se bilo težko upreti domnevi, da je ta pogoj arbitrarno šovinističen, ravno tako nenačelen apel nekogaršnjim osebnim preferencam v teh zadevah kot Pribramov apel (1976), ko je napisal:

»Živali, posebno sesalce — ne rastline, ne nežive kristale, ne računalnike — poskušam videti kot zavedajoče se. To bi se lahko imenovalo »ljubkovalni kriterij« za zavest. Moji razlogi so praktični: v sedanjem trenutku ni praktično nobene razlike, ali so računalniki osveščeni ali ne« (str. 298).

Lahko si predstavljamo neko raso, ali ljudi neke zgodovinske dobe (prim. Jaynes, 1977), ali gotovo neko *species*, ki podobno apelirajo na svojo posebno vrsto ljubkosti in praktičnost v imenu omejujoče zavesti *svojih* posebnih skupin. Vendar v vsakem primeru upam, da so nekateri premisleki, ki sem jih tukaj razvil v moji diskusiji, pojasnili, zakaj je pomembno nadaljevati z raziskovanjem zavesti, pa če se računalniki zavedajo ali ne. Lahko bi, na primer, hoteli vedeti *kaj se, če se že kaj, raziskuje*. Še več, lahko bi hoteli natančno vedeti, kaj celo v *živi stvari* razlikuje zavestne od nezavednih duševnih procesov. Takšni predmeti razprave niso postavljeni zgolj z reflektiranjem nekogaršnje preference za žive stvari.

Če življenje *ni* bistveno zazavest, potem bi morda, kajpada, naposled *moralni* meniti, da se računalnik, programiran s postavkami 1—8, zaveda. Navzlic vsej moji veri v mehansko podvojljivost drugih specifičnih vidikov duševnih stanj, ki sem jih pretresal, moram priznati, da se sam čutim precej nezmožnega, da bi storil tako. Sam sem znerviran in tudi za večino drugih ljudi vidim, da je znervirana ob možnosti teh strojev in vztrajno zavrača, da bi jih sploh štela za zavedajoče se. Zdi se preprosto nemogoče, da bi njihovo duševno življenje jemali z vso *tisto* resnostjo; da bi torej *skrbeli* zanje; da bi se čutili moralno obvezani, da jim ne bi grozili na določen način (da jih ne bi izključili, da jim ne bi onemogočali njihovih preferenc); da bi jim dali vse vrste državljskih pravic. Je tako, kot če bi jim manjkala določena bistvena »notranja luč«, notranja luč, za katero smo naklonjeni misliti, da zbuja naša telesa brez duha in kopa vse naše misli in občutke v takem žaru, kot da bi jih storila neposredno in nepopravljivo dostopne našemu notranjemu,

introspektivnemu očesu. Mi vidimo to notranjo luč, vsak od nas, le v našem lastnem primeru; sposobni smo jo le »ugotoviti«, kajpada negotovo, v primeru drugih ljudi (in morda nekaterih živali); nismo pa je pripravljeni pripisati kakršnemukoli stroju.⁴

Medtem ko začrtujem to znano sliko in jo primerjam z nadsodobnostmi naše zdajšnje psihologije, ki sem jo pretresal, se mi zdi nenadoma grozno kruta, kot je preveliko poenostavljanje koncepcije človeške psihologije kot ideje karme razlaga človeške mizerije. Navsezadnje, kakšne vrste stvar naj bi bila ta »notranja luč«? Kaj bi lahko bilo verjetno njen vir? Kako se jo »dojema«, vsak v svojem lastnem primeru in nihče v primeru nekoga drugega? Kakšen je njen odnos do dolgoročnega in kratkoročnega spomina? Do pozornosti, introspekcije, naših misli o mislih drugih o nas? Do naših različnih vrst sklepanja? Do naše uporabe jezika? Te vrste *detaljnih* vprašanj se zdijo neprimerne, nekoliko podobne spraševanju fundamentalista: »Kako je Bogu uspelo ustvariti svet v šestih dneh? Kako je njegov rek ‚Naj bo svetloba‘ dejansko povzročil, da je bila svetloba?« Ali podobno spraševanju tistega, ki verjame v karmo, *kako* natančno so porazdelitve sreče omogočene z dejanji prejšnjih življenj. Morda se problem bolje vidi z druge strani: Ko *imamo* enkrat rezultate različnih procesov, ki sem jih omenil, *kaj je tisto, kar je dodano z »zavestjo«?* Kako nadalje osvetljuje ta »notranja luč« našega duha? Morda je nekaj na tem. Morda pa tudi, kot smo videli v primeru karme, ni nič več, in bi bilo preprosto napačno identificirati zavest s katerimkoli od teh zdajšnjih procesov, posamezno ali skupaj. Noben od njih dejansko ne igra vloge, za katero se je tradicionalno predpostavljalo, posebno v zgornji sliki, da jo igra zavest. Zdelo bi se, da ni nobene sedanje stvari ali procesa (ali celo »funkcije«),⁵ ki bi jo »dobile« naše prejšnje rabe termina. Glede na zahteve pomena in reference, ki sem jih potrdil na začetku tega članka, bi se mi zdelo, da to nudi vsaj *en* razlog za dvom, da se termin nanaša, to je, razlog za dvom, da sploh obstaja kaj takega kot zavest.

Moja poanta je kajpada zgolj ta, da *bi se lahko* na ta način običajna vera v zavest izkazala za problematično in napačno. In to je vse, kar je potrebno za popolno spodkopanje kartezijanske intuicije, ki jo vsakdo pozna, v smislu, da je »absolutna« in da ne more biti nikoli zavrnjena, da se on ali ona zaveda. *Za koncept zavesti bi se lahko izkazalo, da vsebuje nenavadno preprost način*

⁴ Nekaj zelo podobnega temu mitu »notranje luči« se precej obširno raziskuje v Rortyju (1979, str. 42–69), kjer pretresa, kar šteje za tradicionalno prepričanje v »našem steklenem bistvu« (ta termin jemlje iz Shakespearea in C. S. Piercea). Navezujoč se na sugestivno diskusijo v Matsonu (1966), Rorty trdi, da to prepričanje in, dejansko, sam pravi pojem »zavestnih stanj« nista bila del antične misli, temveč sta prej nekakšna »iznajdba« kartezijanske filozofije. V tej knjigi (2. poglavje) in drugje (Rorty, 1965, 1970) tudi razvija tisto, kar se je začelo imenovati nazor *eliminacijskega materializma* ali nazor, da duševne entitete dejansko ne obstajajo. Nazor, s katerim se ukvarjam v pričujočem članku, bi se lahko imenoval *eliminacijski* glede na zavest, čeravno (ontološko) *redukcionističen* glede na, na primer, propozicionalno naravnost (glej Dodatek, del B).

⁵ Medtem ko se zdi, da je William James (1912, str. 4) zagovarjal nazor, podoben temu, ki se ga neguje tukaj, da zavest ne eksistira, je nadaljeval, da bi razložil, da je s tem mislil »le zanikati, da je beseda nameščena za entiteto, vendar izraziteje vztrajati, da je nameščena za funkcijo«. Toda ko jaz domnevam, da morda ni nobene take stvari, mislim *sploh* nobene take stvari.

videnja naših zapletenih duševnih življenj, in to je način, da bi se utegnili motiti, ko mislimo o sebi, ali čemerkoli drugem, kot zavedajoči se stvari.

Naj si natančno pojasnimo, kakšne posledice bi sledile, če bi soglašali, da ne obstaja nič kaj takega, kot je zavest. To nikakor ne bi imelo za posledico kakršnekoli ekstravagantno behavioristične trditve, da ni sploh nobeno govorjenje o duševnosti vredno znanstvenega upoštevanja. Termine za duševnost sem uporabil skozi moje opise človeških zmožnosti in zmožnosti strojev in zelo dvomim, ali bi lahko bili sploh kdaj upravičeno izločeni. Zaradi tega pa ne smemo zaupati vsakemu *delčku* našega predznanstvenega govorjenja o duševnosti, ali najti za vsak tak predznanstven termin nekakšen postznanstven ekvivalent. Nekateri termini utegnejo upravičeno izginiti, kot so v razlagi gibanja planetov izginiti *angeli* in kot so v naših razlagah bede in nesreče izginiti *satan*, *čarovnice* in *karma*.

Niti ne bi smeli storiti tega, da bi opustili termin v običajnem govoru. Če je običajno ves termin *zavesten* mišljen, da bi pokazal, da je oseba, recimo, budna in zmožna intencionalne, izvršujoče aktivnosti, o kateri bi lahko bila ona ali on sposobna poročati, potem je termin jasno dovolj nedolžen — ravno tako kot bi bil termin *karma* — če je vse, kar je običajno pomenil, nekaj podobnega kot »slab značaj«. Mislim, da je termin *zavesten* pogostoma uporabljen zgolj na tak način; in zdelo bi se, da je to raba, ki je v temelju takih trditev, kot so Moruzzijeve (1966) in Penfieldove (1975), ki umeščajo zavest v zgolj aktivacijo retikularne formacije »centralno cefaličnega sistema«. Treba je tudi le pripomniti, da bi se lahko — v taki rabi — tudi za računalnik, programiran s postavkami 1—7, če so moji prejšnji argumenti pravilni, zdelo, da bi ga lahko označili kot zavedajočega se.

Zdelo bi se, da se nam začenja ta nedolžna, običajna raba izmuzovati in da začenja priklicovati tradicionalno sliko, ki sem jo bil opisal in ki je lahko tak vir filozofske (nič manj psihobiološke) zmedenosti, le tedaj, ko začenjamo *teoretizirati* o zavesti kot o stvari ali procesu. Wittgenstein (1967, str. 19 e) je govoril o takih primerih kot tistih, v katerih »je odšel jezik na počitnice«; in morda ne bi mogli najti bolj živega primera za to, kar je imel v mislih, kot v tem gibanju pojma zavesti. V neposrednem odgovoru na vzklík, ki sem ga citiral na začetku tega članka, je napisal:⁶

»Toda kaj lahko pomeni, ko govorimo o ‚obračanju moje pozornosti na mojo lastno zavest‘? To je najbolj dvomljiva stvar, kar bi jih lahko bilo! To je bil poseben akt zijanja, ki sem ga poklical, ko sem delal to (kajti te besede niso rabljene v vsakdanjem življenju). Nepremično sem buljil predse — vendar *ne* v kakšno posebno točko ali objekt. Moje oči so bile široko odprte, obrvi niso bile skrčene (kot so to povečini takrat, ko me zanima določen objekt). Pred tem zijanjem ni bilo nikakršnega takega interesa. Moj pogled je bil prazen; ali pa spet podoben pogledu tistega, ki občuduje iluminacijo neba in pije na sončni svetlobi« (str. 124).

»Mi se,« je rekel na drugem mestu, »namerjamo proti enemu od velikih

⁶ V standardnem prevodu Wittgensteina (1967) je v tem odlomku očitno nepazljivo izpuščena parentetična opomba — »(kajti te besede niso rabljene v vsakdanjem življenju)« — za katero sem si vzel svobodo, da jo vključim.

virov filozofske osuplosti: bivajoče stori, da iščemo stvar, ki mu ustreza« (Wittgenstein, 1958, str. 3). Toda, kot namiguje praznost pogleda, ki ga Wittgenstein opisuje zgoraj, tam morebiti ni ničesar.

Wittgenstein je kajpada storil, da se zdi, da si jezik jemlje počitnice le v družbi filozofa. Napeljujem na to, da so počitnice, ki si jih skuša vzeti naše mišljenje, kadarkoli sploh začenjamo teoretizirati o »naravi zavesti«. Zanimivo je razmišljati, da so morda — tako kot mnoga druga »naravna dejstva«, ki jih je Wittgenstein tako pogosto citiral — take počitnice same del naše biološke ali — v vsakem primeru — naše dolge kulturne obdaritve. Lahko smo — tako kot Pribram v odlomku, ki sem ga citiral — močno nagnjeni k obravnavanju naše biološke vrste s posebnim pretresanjem, katerega pa nismo pripravljani posvetiti strojem. Kakorkoli moralno ubranljiva utegne že biti ta posebna obravnava, jo mi potem skušamo utemeljiti v neki vrsti metafizične diference, ki jo predlaga tradicionalna slika zavesti, in zanjo zahtevamo gotovost, za katero čutimo, da nam seveda daje pravico introspekcija. (Za obseg, do katerega utegne biti introspekcija sprejemljiva za to vrsto vsiljevanja, glej Nisbett in Wilson, 1977.) Tisto, kar predlagam jaz, je, da bi lahko ohranili tiste posebne obravnave, vendar pa opustili poskus, da bi jih oskrbeli s kakršnimkoli takim morda napačnim in zavajajočim podpiranjem. Morda pa ni *načelne* razlike med nami in stroji, ki sem jih bil opisal, vendar bi lahko navzlic temu v veliko večji meri *skrbeli* zase kot za tiste stroje. V vsakem primeru, od psihobiologije ne bi mogli še naprej zahtevati, da bi za nas odkrivala kakršnokoli tako podporo, kakršen si že bodi tak proces zavesti, ki leži pod površjem in ki bi lahko upravičil te razlike v naši skrbi.⁷

Toda, mar ne moja celotna črta argumentiranja poraža samo sebe? Skozi vso mojo diskusijo sem uporabljal intuicijo o zavesti, da bi zavrnil takšen ali drugačen predlog o njeni naravi, in potem sem se obrnil in rekel, da take stvari morebiti ni. Vendar to ni neobičajno početje v filozofiji ali — v tem primeru — v argumentiranju nasploh. Skeptiki pogosto poskušajo dokaj legitimno pokazati, da ne obstaja nobena taka stvar kot vedenje, tako da so prepričani v našo običajno intuicijo o njem in potem pokažejo, da nas ta intuicija vodi v nepremagljive probleme in protislovja. Evklid je dokazal, da ni bilo največjega primarnega števila, tako da je pokazal nesmisel, ki sledi iz predpostavke, da je bilo eno. Metoda je *reductio ad absurdum* in ne vidim nobenega razloga, da ni uporabna tukaj ali kje drugje.

Morda pa tradicionalna slika duha in zavesti *ni* tako napačna. Morda obstaja nekakšen nadaljnji psihološki mehanizem, ki ga nisem uspel obravnavati in ki bi služil kot bolj ustrezen kandidat. Nedvomno, (v orisih) analiz občutkov, pozornosti, lingvinistične kompetence in samoreference ali preprosto v pojmu intencionalnega sistema, za katerega sem trdil, da oskrbuje

⁷ Zdi se, da se zelo podobna odlika aplicira na naše nazore glede naših osebnih identitet: filozofi so dolgo opažali jalovost iskanja neke podstatne, nespremenljive osebne »duše«, ki bi lahko služila kot jamstvo naše zadeve z našim osebnim preživetjem (glej, npr. Hume, 1739/1965, vol. 1, str. 6; Parfit, 1971; Rey, 1976). Možni biološki viri za tako iskanje so morda bolj evidenti v tem primeru kot v primeru zavesti, vendar pa je primerjava — mislim — poučna.

temelj, da se nečemu pripisuje duševno življenje, obstajajo napake. Priznati moram, da sem v veliki meri skušal imeti velik del moje diskusije bolj za *reductio ad absurdum* teh predlaganih analiz kot pa zavesti. Toda zaradi česa? Zakaj?

Nadaljnja raziskava, to je treba reči, bi lahko dobro podprla nazor, da *obstaja* takšna stvar, kot je zavest. Mislim, da bi glede tega imela opraviti z nekaterimi težkimi problemi, ki sem jih bil tukaj zastavil, z natančno tem, kateri so pogoji, v katerih bi lahko proces — in še posebno stroj — upravičeno šteli za osveščene. Vendar pa gotovo nisem v nobenem primeru postavil kakršnegakoli argumenta, ki ugotavlja, da *ne bi mogla* obstajati kakršnakoli taka stvar, ali da je stroj ne bi mogel *nikoli* imeti. Zavzemal sem se le, da bi pokazal, kako je *ne bi utegnilo* biti, in da bi razvil vsaj *en* plavzibilen razlog, da ne bi mogli inteligentno dvomiti, da obstaja. Tukaj kot tudi kjerkoli drugje moramo biti — navzlic pomujanju ob kartezijanski intuiciji — odprti do zelo realne možnosti, da smo zmedeni in da se motimo.

V. Dodatek

Ker so morda mnogim bralcem pričujočega zvezka neznane nekatere tehnične zadeve v filozofiji in logiki, ki sem se jih dotaknil v tem članku in ker so te zadeve v vsakem primeru nekako pomembne v obravnavanju duha, ponujam naslednji kratek povzetek nekaterih temeljnih pojmov. Bralcem, ki se zanimajo za te zadeve, svetujemo, da konzultirajo domala kakršenkoli elementarni tekst iz moderne logike (npr. Quine, 1941/1980, dopolnjen z Matesom, 1972, poglavja 1—4). Koncizno in — posebno za nespecialiste — izredno dostopno obravnavo mnogih pomembnih matematičnih rezultatov o logiki se lahko najde v Hunterju (1971).

A. Formalna logika

Logika nasploh se ukvarja s karakterizacijo razumnih sklepanj. V njenem jedru je *deduktivna* logika, ki se ukvarja s tako imenovanimi *veljavnimi* sklepanji ali s sklepanji, v katerih velja, da *mora* — če so premise resnične — biti resničen tudi sklep (to je, *ni mogoče*, da bi bile premise resnične, sklep pa neresničen). Na primer, obe naslednji sklepanji sta deduktivno veljavni:

1. Če Ojdip reši uganko, so Tebe svobodne.

Ojdip reši uganko.

Torej, Tebe so svobodne.

2. Apolon je nesmrten.

Torej obstaja vsaj ena stvar, ki je nesmrtna.

Induktivna logika se ukvarja s sklepanji, v katerih — če so premise resnične — je potem sklep, ker *ni treba*, da je resničen, mogoče resničen ali pa je — vsekakor — *logično* misliti, da je resničen. Primere induktivnega sklepanja pogosto srečujemo v praksi znanosti (in, zaradi tega, zdrave pameti), s čimer je evidenca navedena za hipotezo; na primer, zadostno število samovoljno izbranih črnih krokarjev podpira hipotezo, da so vsi

krokarji črni. (»Izpeljava«, ali »sklepanje k najboljši razlagi«, ali »analiza s sintezo« so specifične poti mišljenja o indukciji, npr. kot da je hipoteza podprta s premisami, ki jo *najbolj uspešno razlagajo*.)

Delo v deduktivni logiki je doseglo največje uspehe. Logiki so si izmislili *formalne jezike*, v katerih so stavki oblikovani v skladu s popolnoma preciznimi (ali pravopisnimi) pravili, ki dopuščajo sistematične in nedvoumne *semantične* interpretacije le-teh. Z uporabo teh sintaktičnih pravil je mogoče določiti *resnico* ali *neresnico* vsakega stavka v formalnem jeziku glede na interpretacijo korenskih besed tega jezika (glej Tarski, 1936, ali — bolj dostopno — Mates, 1972, poglavja 3 in 4). Potem je mogoče specificirati precizna *pravila sklepanja*, ki se aplicirajo na stavke zgolj v okviru njihove sintakse in ki dovoljujejo izpeljavo vseh in samo veljavnih sklepanj. Na primer, za zgornje sklepanje št. 1 obstaja pravilo *modus ponens*: iz stavkov z obliko »p samo če q« in »p« (kjer sta p in q kakršenkoli stavek jezika) lahko izpeljete stavek »q«; in za sklepanje št. 2 obstaja pravilo *eksistencialne generalizacije*: iz vsakega stavka z obliko »a je F« lahko izpeljete stavek z obliko »Obstaja vsaj ena stvar, ki je F«. Refleksija teh pravil bi morala potrditi, da *mora* biti — če so začetni stavki resnični — potem tudi izpeljani stavek, dejansko, resničen. *Modus ponens* je standardno pravilo *resničnostno-funkcionalne* logike (logika besed kot so *in, ali, ne, samo če*); *eksistencialna generalizacija* je standardno pravilo *kvantifikacijske* teorije (resničnostno-funkcionalna logika plus logika takih besed kot so *vsí in obstaja vsaj en*). *Modalna logika* je nadaljnja logika takih besed, kot sta *mogoče* in *nujno*, in sklepanj o »protidejstvenih pogojih« — kaj *bi* lahko bilo, čeravno tega ni. Kar kažejo teoremi »popolnosti« za ta različna področja logike je to, da obstaja v vsakem primeru zbir ravno takih popolnoma sintaktičnih pravil, ki so primerna za izpeljavo vseh veljavnih sklepanj na tistem področju (za lepo berljivo obravnavo glej Hunter, 1971, razdelki 29—32 in 46; Mates, 1972, poglavje 8; Hughes in Creswell, 1968, poglavje 9). In to je potem isto, kot reči, da spremembe izrazov zgolj v skladu z njihovim pravopisom ustrezajo zajetju deduktivnih sklepanj.

B. Intenzionalnost

Zahteva, ki jo postavlja mnogo filozofov in psihologov, je, da je duševno »intenzionalno« (glej Brentano, 1874/1964; Chisholm, 1957; Pribram, 1976). Čeravno so s to trditvijo mišljene raznotere stvari, je središčna ideja ta, da »je zavest zavest *nečesa*«, »nečesa«, kar ni, še več, običajna eksistirajoča stvar. Kajti zdi se, da lahko mislimo o *neeksistentnih* stvareh (Miklavž, Apolon, eter) in, kot bomo videli spodaj, celo naše mišljenje o eksistirajočih stvareh je predmet čudnih ocen. (Terminološka poanta, ki jezi: *intencionalno* — s c — se pogosto, čeravno ne vselej, nanaša na fenomene [sisteme, vedenje, razlage], ki vključujejo mentalne idiome kot *prepričanja* in *želje*. *Intenzionalno* — z z se nanaša na to »-ost« lastnost, in posebno na fenomene, naznačene z logičnimi posebnostmi, o katerih se diskutira nižje. Zahteva intenzionalnosti, kar se včasih imenuje *Brentanova teza*, je torej, da je intencionalno intenzionalno).

Te posebnosti mentalnega so najbolj evidentno pokazane, če se ozremo na logične slabosti mnogih mentalnih besed, posebno tako imenovanih glagolov propozicionalne naravnosti, ali tistih mentalnih glagolov, ki jemljejo stavčno dopolnilo (npr. »da...« stavkov) kot njihov neposreden objekt, na primer *prepričanja*, *želje*, *pričakovanja* in *preferenice*. Obravnavajmo spet naše sklepanje št. 2: iz »Apolon je nesmrten« sledi, da obstaja vsaj ena stvar, ki je nesmrtna; za prvi stavek je nemogoče, da bi bil resničen, medtem ko je drugi neresničen. Toda primerjajte ga z

3. Ojdip verjame, da je Apolon nesmrten.

Torej obstaja vsaj ena stvar, za katero Ojdip verjame, da je nesmrtna.

Zdi se, da obstaja vsaj eno naravno branje, v katerem je za prvi stavek gotovo možno, da je resničen, medtem ko je drugi neresničen: naposled, Apolon ne eksistira! Niti ne eksistira kakršnakoli druga stvar, za katero Ojdip verjame, da je nesmrtna. Ne more *eksistirati* nobena (realna) stvar, za katero verjame Ojdip. Zdi se, da eksistencialna generalizacija ne zadostuje za pravilo za dedukcije, ki vključujejo karkoli v stavčnem dopolnilu *prepričanja*. (Podobni problemi se lahko pokažejo za druge glagole propozicionalne naravnosti; npr. iz dejstva, da je Ponce de León iskal izvir mladosti, ne sledi, da je obstajalo nekaj, kar je iskal.)

Omenjene pomanjkljivosti vključujejo pojem istovetnosti (ali kar je bolj običajno mišljeno kot *matematična enakost*), ki je standardno vključen kot del kvantifikacijske teorije (glej Mates, 1972, poglavje 9, ali Quine, 1941/1980, razdelek 45). V skladu s široko sprejetim načelom, ki je znano kot *Leibnizov zakon*, je — če se resnično nanašamo na neki x , in je x identičen z y , potem karkoli resnično za x resnično tudi za y in vice versa. To imamo preko Shakespeareove avtoritete (»Vrtnica s kakršnimkoli drugim imenom bi dišala ravno tako sladko«), ravno tako preko Sofokla (če Ojdip poroči Jokasto, in je Jokasta identična z njegovo materjo, potem Ojdip poroči svojo mater). Toda zdi se, da tudi to načelo ne zadostuje znotraj stavčnih dopolnil propozicionalnih naravnosti: ravno zato, ker Ojdip *verjame*, da poroča Jokasto, in je Jokasta identična z njegovo materjo, ne sledi, da Ojdip *verjame*, da poroča svojo mater; dejansko, na nek način gre za resnico premis in neresnico sklepa. Če postavimo v bolj filozofski žargon, koreferenčni izrazi (izrazi, ki se nanašajo na isti objekt) ne morejo biti znotraj objektov naravnosti veljavno nadomeščeni drug z drugim.

Ta pomanjkljivost nadomeščanja, kombinirana s pomanjkljivostjo eksistencialne generalizacije močno namiguje, da znotraj objekta propozicionalne naravnosti vidno referenčni termini, kot so *Jokasta*, *njegova mati*, in *Apolon*, dejansko ne igrajo svoje običajne referenčne vloge. Ojdipovo prepričanje na nek način ni natančno tisto prepričanje o *Jokasti* (kajti če bi bilo tako »z vsakršnim drugim imenom«) in njegovo prepričanje o Apolonu ni prepričanje o sploh nobeni *stvari*. Objekt njegovega prepričanja mora biti nekaj drugega kot Jokasta in gotovo nekaj drugega kot *nič*, nekaj, kar bi lahko bilo obravnavano kot *reprezentacija* Jokaste ali Apolona — ali, manj konfuzno — Jokasta-reprezentacija ali Apolon-reprezentacija, morda »Jokasta je moja žena«—reprezentacija ali »Apolon je nesmrten«—reprezen-

tacija. Če bi bilo to tako, potem bi lahko razumeli opazovane posebnosti. Naposled, »Jokasta je moja žena«-reprezentacija je lahko zelo različna od »Moja mati je moja žena«-reprezentacije, in zgolj eksistenca »Apolon je nesmrten«-reprezentacije nikakor ne implicira eksistenco Apolona ali česar koli nesmrtnega. O tem, natančno kakšne vrste stvari bi lahko bili ti »objekti propozicionalnih naravnosti«, je bilo postavljeno veliko različnih predlogov: ideje, »obstoječi objekti«, zbiru »možnih svetov«, posebni predmeti, imenovani *propozicije* ali *intenzije*. Zainteresiranega bralca napotujem k sedaj obširni literaturi o predmetu, uvod v katerega se lahko najde v mnogih esejih v Linsky (1971), ravno tako kot tudi v reprezentaciji zdajšnjih diskusij v Franciji, Uehling in Wettstein (1977). Predlog, ki ga postavljam, da bi morali biti obravnavani *kot stavki, enkodirani v možganih*, je, moral bi dopustiti, kontroverzen, vendar ne brez svojih privrženecv: glej Quine (1956/1976) za stavke in Harman (1973) in Fodor (1975) za njihovo bivanje v možganih.

C. Logika in računalništvo

Ko je enkrat postalo jasno, da je bila logika docela označljiva s sintaktičnimi pravili, so sledili številni elegantni rezultati, od katerih so imeli nekateri za posledico razvoj modernega računalnika.

Kurt Gödel je v prvem delu svojega znanega »dokaza nepopolnosti« dokazal, da bi lahko bila vsa ta sintaktična pravila *zrcaljena* v elementarni aritmetiki: v nekem pomembnem smislu bi lahko bila definirana kot operacije števil, ki se ne bi razlikovale od običajnih operacij seštevanja, množenja in eksponiranja (take operacije se imenujejo *primitivne rekurzivne funkcije*). To je storil z izmislekom bistroumnega *kodiranja* stavkov logike v naravna števila in potem nadaljeval s konstrukcijo dejanskih funkcij v aritmetiki, ki bi lahko kartografirala, na primer, kodna števila premis veljavnega sklepanja k kodnim številom njegovega sklepa. (Ta kodna števila, so pogosto imenovana Gödelova števila.) Na primer, pravilo *modus ponens*, s katerim smo se srečali v primeru št. 1, bi lahko bilo definirano v aritmetiki s funkcijo, ki bi kartografirala kodna števila stavkov »p samo če q« in »p« k kodnemu številu »q«. (Dejanska konstrukcija teh funkcij je dokaj lepa in vsakdo, ki ima nekaj interesa in dva prosta popoldneva bi lahko šel skozi vsaj nekatere od 46 funkcij, ki jih je 1931 oskrbel Gödel. Tisti manj entuziastični si lahko pridobijo velik del dokaza iz popularne diskusije v Nagelu in Newmanu, 1958, posebno poglavje 6.) Gödel tudi oskrbuje kodna števila aksiomov same aritmetike — lahko bi jih bil preskrbel za vsakršno teorijo, ki se da finitno aksiomatizirati — z begajočim učinkom, da postaja s tem *teorija* aritmetike kodirana *v sebi sami*. To ima posledico, da potem lahko definiramo v čisto aritmetičnih okvirih razred števil, ki so kodna števila stavkov, dokazljivih v aritmetiki — ali, kar se tiče tega, v vsaki teoriji, ki se da finitno aksiomatizirati. (K temu pomembnemu dejstvu se bomo vrnili v delu D.)

Alan Turing (1936) se je ukvarjal s kar se le da splošnim označevanjem računalniških sposobnosti strojev. S popolno abstrakcijo od fizičnih ome-

jitev dejanskih, fizičnih strojev je opisal, kar se imenuje *Turingov stroj*. To je matematični objekt, ki sestoji iz zbira interdefiniranih stanj in iz neskočno dolgega traku (ali spominske sposobnosti). Vsako stanje sestoji iz specifikacije, kaj mora stroj kot celota narediti, ko sprejme na trak posamezen vložek: kar stroj na splošno dela, potem ko je prebral vložek, je, da napiše simbol na isti prostor traku (»izhod«), se premakne za črko levo ali desno in nadaljuje do novega (ali morda istega) stanja. Stanje S_1 , na primer, bi lahko bilo specificirano z dejstvom, da takrat, ko je kot vložek dan en sam znak, natisne en znak (zbriše znak), se premakne levo za eno črko in nadaljuje do stanja S_2 . S_2 bi lahko bilo, narobe, specificirano z dejstvom, da takrat, ko je kot vložek dan znak, napiše znak, se premakne za eno črko desno in se vrne k stanju S_1 . (Popolno diskusijo o operaciji takih strojev se lahko najde v skoroda vsaki povprečni knjigi o logiki ali računalniški teoriji, npr. Kleene, 1967; Hopcroft in Ullman, 1979.) Kot rezultat Kleenovih (1936) in Turingovih (1936) teoremov je lahko pokazano, da lahko vse primitivne rekurzivne funkcije, ki jih je definiral Gödel, izračunajo z enim ali drugim Turingovim strojem. Dejansko, v skladu s tem, kar je široko šteto za brezmejno plavzibilno »Church-Turingovo tezo«, so vse funkcije, ki so v nekem intuitivnem smislu »izračunljive«, izračunljive z enim ali drugim Turingovim strojem (ta informacijska teza o tem, kaj je »intuitivno« izračunljivo, je, kajpada, različna od *formalnih* teoremov o Turing izračunljivosti primitivnih rekurzivnih funkcij). Ravno oni rezultati in ta kasnejša teza so tisti, ki oskrbujejo matematični temelj za konstrukcijo zdajšnjih računalnikov, ravno tako kot tudi povzročajo nekakšen optimizem, da bi le-ti lahko v načelu modelirali racionalno misel. (Kratko diskusijo o — v tem pogledu — *pesimizmu*, ki včasih temelji na tistem, kar se zdi, da je napačno branje Gödelovih končnih rezultatov, odlagam na konec dela D.)

D. Samoreferenca in Gödelov zaključek

Z roko v roki z vedno večjim naraščanjem našega razumevanja moči formalnih jezikov in računanja so se pojavili globlji vpogledi v njihove presenetljive meje. Velik del teh vpogledov vsebuje konstrukcijo pogosto paradoksnih, »samoreferencialnih« trditvev ali lastnosti — trditvev ali lastnosti, za katere se na tak ali drugačen način zdi, da »se nanašajo same na sebe«, pogosto z absurdnimi in nesprejemljivimi posledicami. Običajna reakcija na take paradokse je predpostavka, da kažejo, da je nekaj ilegitalnega okrog samoreference, da je sploh nekaj paradoksnega in nemogočega okrog *česarkoli* (trditve, lastnosti, in posebno duha), kar se nanaša na in/ali opisuje samo sebe. Vredno je pokazati, kako zdajšnji rezultati v logiki kažejo natančno nasprotno; da je samoreferenca razmeroma trivialna, in v vsakem primeru dokaj bistvena in pomembna, poteza najbolj zanimivih formalnih sistemov.

Najbolj znan od (dozdevno) »samoreferencialnih« paradoksov je Russellov paradoks. Dotika se *množic*. Nekoč se je zdelo popolnoma naravno verjeti — in Frege, utemeljitelj moderne logike, je verjel — da obstaja množica

za vsak možen pogoj, namreč množica stvari, ki zadovoljujejo pogoj. Tako imamo množico slonov: množico vseh tistih stvari, ki zadovoljujejo pogoj, da so slon; ali množico sodih števil: množico vseh tistih stvari, ki zadovoljujejo pogoj, da so deljiva z 2 brez ostanka. Toda, je vprašal Russell, kaj pa o pogoj, da ni član samega sebe? To se zdi, da je popolnoma razumljiv pogoj: gotovo ga zadovoljuje vsak slon posamično, kajti za slona, ki ni množica, se lahko stežka reče, da ima kakršnekoli člane, vsaj on sam. Zadoljuje pa ga tudi množica slonov, kajti ta množica, ki ni slon, jasno da ni član sama sebe. Razen tega obstajajo stvari, ki ne zadovoljujejo pogoja. Vzemite, na primer, množico vseh množic z več kot enim članom: gotovo obstajata vsaj dve množici, ki sta podobni (vse množice, ki smo jih pred kratkim omenili); tako je ta množica član same sebe in tako ne zadovoljuje pogoja. Tako se zdi pogoj popolnoma jasn. Toda ali obstaja množica, ki mu ustreza? Dobro, predpostavimo, da obstaja. Zdaj, ali je član same sebe ali pa ni. Če je član same sebe, potem ne zadovoljuje ustreznega pogoja, in tako ne more biti član same sebe. In če ni član same sebe, potem zadovoljuje ustrezen pogoj in tako je član same sebe. V vsakem primeru prihajamo do protislovja. Torej ne more biti take množice. Intuitivno plavzibilen aksiom, da obstaja množica za vsak pogoj, mora biti napačen. Problem za teorijo množic je potem bil natančno določiti, za katere množice bi se lahko reklo, da obstajajo.

Gotovo, en odgovor na ta problem — lasten Russellov odgovor, v njegovi »teoriji tipov« — je, da se iz teorije množic izloči vsak stavek, ki potrjuje ali zanika samočlanstvo (obstajajo manj drastični ukrepi, na primer, von Neumannov; glej npr., Quine, 1941/1980, sekcija 48). Toda v najslabšem primeru, to je zgolj restrikcija za teorijo množic. Za druge stvari še vedno obstaja samomor, samoljubezen, samopoveličevanje, da nič ne rečemo o samoidentiteti, tako bistveni za domala vsako formalizirano teorijo. Dejansko, Russellov paradoks je samo instanca zelo splošne, malo presenetljive logične resnice: za vsako dvomestno relacijo R sploh nič R_a in samo tiste stvari, ki nimajo R do same sebe (tako se sploh nič ne brije, ljubi, sovraži, pomaga ali ima za člane in samo tiste stvari, ki jih te stvari ne delajo samim sebi; kajti če bi jih neka stvar delala, bi jih delala sama sebi, če in samo če jih ne bi delala). Ta logična resnica jasno predpostavlja in torej ne zanika možnosti refleksivne relacije, če hočete, take vrste »samoreference«.

Bil pa je nek drug izmed Gödelovih dosežkov, če govorimo bližje bistvu, tisti, ki je pokazal, da bi lahko bila samoreferenci celo znotraj stavka dana ravno taka legitimnost kot elementarni aritmetiki. Ko je izrabljal isto duhovito kodiranje stavkov aritmetike v števila, ki smo ga obravnavali v prejšnjem razdelku, je bil sposoben konstruirati stavek elementarne aritmetike, katerega kodno število je bilo, recimo, g , in to pomeni (v grobem angleškem prevodu): » g ni kodno število stavka, dokazljivega v aritmetiki«. To je, stavek preko koda izpeljuje, da se nanaša sam nase in da o sebi pove, da ni dokazljiv. Predpostavimo, da ta stavek ni resničen. Potem mora biti stavek s kodnim številom g — namreč ta pravi stavek sam — dejansko dokazljiv. Toda če je v njem dokazljiva napačnost aritmetike, je to isto kot inkonsistentnost arit-

metike. Torej predpostavimo namesto tega, da je stavek resničen. Toda če je resničen, potem *ni*, kot pravi, dokazljiv. Toda če v teoriji obstaja resnica, ki ni dokazljiva v tej teoriji, potem je ta teorija (po definiciji) *nepopolna*. Ta Gödelov stavek je sedaj ali neresničen ali pa resničen. Zato je (da navedemo Gödelov znameniti sklep) *aritmetika bodisi inkonsistentna bodisi nepopolna*. Ta rezultat pa je spet, tako kot v Russellovem primeru, vendar še bližje jedru, odvisen od možnosti samoreference in zato ne zavrača možnosti samoreference, celo v stavku ne. (Glede izjemno elegantne diskusije o tem, ravno kako šibek je lahko jezik, da bi dovolil učinkovito samoreferenco, glej Smullyan, 1957/1969, posebno teorem 2.1.)

Mnogo piscev je videlo v teh rezultatih, posebno Gödelovih, nekakšno zavračanje hipotez, predpostavljenih v tem članku, da je duh nekakšne vrste stroj (glej Lucas, 1961; Nagel in Newman, 1958; in morda Globus, 1976). Kajti dogajalo bi se, da bi za vsak stroj, ki naj bi repliciral nekogaršnjo psihologijo, obstajal vsaj en stavek — namreč ustrezen Gödelov stavek, kot je konstruiran zgoraj — za katerega bi človek lahko vedel, da je resničen, stroj pa ne bi mogel vedeti, kajti stroj ga ne bi mogel dokazati. Argumenti postajajo nekoliko bolj zapleteni, kot so lahko tukaj ustrezno povzeti. Dovolj je reči, da je sprejeto mnenje med večino filozofov in logikov, ki so obravnavali snov, da teorem ne dokazuje nikakršne take stvari. Tisto, kar je najbolj pogosto ignorirano v takih argumentih, je bistveno *disjunktiven* značaj Gödelovega sklepa: aritmetika je *ali* inkonsistentna *ali* nepopolna. Obstoji stavek, za katerega bi človek lahko vedel, da je resničen, katerega pa stroj ne bi mogel dokazati, *razen če* bi ta človek lahko tudi vedel, da je teorija, ki jo on/ona uporabljata, da bi ga poznala, sama konsistentna. Da bi sedaj imeli možnost poznati ga, bi se zdelo, da bi morala ona/on uporabljati neko teorijo, vsaj tako močno, kot je aritmetika. Toda po Gödelovem drugem teoremu — korolariju zgornjega, in dokazanemu v istem članku — *ne more nobena teorija, dovolj močna, da izrazi aritmetiko, dokazati svoje lastne konsistence*. Dejansko, vsak sistem, ki *bi dokazal* svojo lastno konsistenco, bi storil to samo tako, da *bi bil nekonsistenten!* In v nekonsistentnem sistemu se lahko dokaže *karkoli* — majhno udobje za tiste, ki trdijo, da bi človek lahko dokazal nekaj, česar (predpostavljeno konsistenten) stroj ne bi mogel. Vendar kako še nekdo ve, da je njegova/njena lastna teorija konsistentna. Morebiti z neko čisto intuicijo? Naposled, aritmetika se zagotovo *zdi* konsistentna. Če pa so nam rezultati — kot Russellovi — karkoli pokazali, je to, da se protislovja lahko pojavijo kot posledice dozdevno najbolj *intuitivno plavzibilnih* trditev (kdo bi si bil mislil, da ni bilo množice za vsak pogoj?). Ko torej človek omahuje po neki poti, da bi etabliral njegovo/njeno lastno konsistenco, ne da bi jo hkrati poteptal, to sploh ni posledica Gödelovega dokaza, da obstaja nekaj, kar bi človek lahko vedel, česar pa dani replicirajoči stroj ne bi mogel dokazati. Vsekakor obstajajo stvari, ki jih ne more storiti noben stroj (na primer dokazati vse resnice aritmetike, *ne da bi oporekala sami sebi*), vendar je treba pokazati, da jih lahko kakorkoli naredi vsak človek. (Bralci, ki želijo še nadalje slediti tej tematiki, bi morali konzultirati Webba, 1980; in Alberta, 1981.)

Ta članek je nastal kot povabljen nagovor na srečanju Eastern Association of Electroencephalographers, Mont Gabriel, Quebec, marec 1979. Hvaležen sem organizatorju te konference, dr. Rogerju Broughtonu, za priložnost, da sem naslovil pričujočo tematiko, kot tudi poslušalstvu za njegove reakcije. Pozneje sem delal pri rokopisu v seminarju, katerega pokrovitelj je bila National Endowment for the Humanities v poletju 1980, in bi se ustanovi rad zahvalil za njeno finančno podporo med tem časom, posebno pa vodji tega seminarja Garethu Matthewsu za njegove izjemno blagohotne in nujne pripombe. Ned Block, Richard Davidson in Eleanor Saunders so od časa do časa tudi formulirali svoje nasvete in sem jim vsem hvaležen, celo za tiste dele njihovih nasvetov — kot so lahko pričakovali — za katere se nisem zmenil.

Reference

- Albert, K.: Mechanism and metamathematics. Neobjavljena seniorska teza (registrirana v knjižnici), State University of New York, College at Purchase, 1981.
- Alston, W.: Varieties of priveleged acces. *American Philosophical Quarterly*, 1971, 8, 223—241.
- Berliner, H.: Computer backgammon. *Scientific American*, 1980, 242 (6), 64—85.
- Block, N.: Troubles with functionalism. V N. Block (ur.). *Readings in philosophy of psychology* (Vol. 1). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.
- Brentano, F.: Psychology from an empirical standpoint. V G. Vesey (ur.), *Body and mind*. London: Allen and Unwin, 1964. (Izvirnik objavljen 1874).
- Brown, G.: The believer system (Technical Report RUCBM-TR-34), julij 1974. Department of Computer Science, Rutgers University.
- Casteneda, H.: On the logic of attributions of self-knowledge to others. *Journal of Philosophy*, 1968, 65, 439—456.
- Chisholm, R.: *Perceiving*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1957.
- Chomsky, N.: *Language and mind* (razširjena izdaja). New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972.
- Chomsky, N.: *Reflections on language*. New York: Random House, 1976.
- Davidson, R.: Consciousness and information processing: A biocognitive perspective. V J. Davidson in R. Davidson (ur.), *The psychobiology of consciousness*. New York: Plenum Press, 1980.
- Dennett, D.: *Content and consciousness*. London: Routledge and Kegan Paul, 1968.
- Dennett, D.: Intentional systems. *Journal of Philosophy*, 1971, 68, 87—106.
- Dennett, D.: Conditions of personhood. V A. Rorty (ur.), *The identities of persons*. Berkeley: University of California Press, 1976.
- Dennett, D.: Towards a cognitive theory of consciousness. V D. Dennett, *Brainstorms: Philosophical essays on mind and psychology*. Cambridge, Mass.: Bradford, 1978.
- Descartes, R.: *Meditations on first philosophy* (with replies to objections). Ponatisnjeno v *Philosophical Works of Descartes*, ur. E. S. Haldene in G. R. T. Ross. London: Cambridge University Press, 1911. (Prvič objavljeno 1641).
- Devitt, M.: *Designation*. New York: Columbia University Press, 1981.
- Eccles, J.: *Conscious experience and memory*. V J. Eccles (ur.), *Brain and conscious experience*. Berlin: Springer-Verlag, 1966.
- Fodor, J.: *The language of thought*. New York: Crowell, 1975.
- Fodor, J.: Methodological solipsism as a research strategy in cognitive psychology. *Brain and Behavioral Science*, 1980, 3, 63—73.
- French, P.; Uehling, T. in Wettstein, H.: *Contemporary studies in the philosophy of language*. Minneapolis: University of Minnesota.

- Globus, G.: Mind, structure, and contradiction. V G. Globus, G. Maxwell in Savodnik I. (ur.), *Consciousness and the brain*. New York: Plenum Press, 1976.
- Gödel, K.: On formally undecidable propositions of Principia Mathematica and related systems I. V J. van Heijenoort (ur.), *From Frege to Gödel: A Source Book in Mathematical Logic, 1879—1931*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1967. Prvič objavljeno leta 1931).
- Goodman, N.: *Fact, fiction, and forecast*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1963.
- Grice, H.: Meaning. *Philosophical Review*, 1957, 66, 377—388.
- Harman, G.: Inference to the best explanation. *Philosophical Review*, 1965, 74, 88—95.
- Herman, G.: *Thought*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1973.
- Hempel, G.: *Aspects of scientific explanation*. New York: Free Press, 1965.
- Henkin, L.: The completeness of the first-order functional calculus. V J. Hintikka (ur.), *Philosophy of Mathematics*. New York: Oxford University Press, 1969. (Prvič objavljeno leta 1949.)
- Hintikka, J.: *Philosophy of mathematics*. New York: Oxford University Press, 1969.
- Hiriyani, M.: *Essentials of Indian philosophy*. London: Unwin, 1978.
- Hopcroft, J.; Ullman, J.: *Introduction to automata theory, languages, and computation*. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1979.
- Hughes, G. in Cresswell, M.: *An introduction to modal logic*: London: Methuen, 1968.
- Hume, D.: *A Treatise of Human Nature* (ur. L. A. Selby-Bigge). Oxford: Clarendon Press, 1888 (ponatis (1965)). (Prvič objavljeno leta 1739.)
- Hunter, G.: *Metalogic: An introduction to the metatheory of standard first order logic*. Berkeley: University of California Press, 1971.
- James, W.: Does consciousness exist? V R. B. Perry (ur.), *Essays in radical empiricism and a pluralistic universe*. New York: Dutton, 1912.
- Jaynes, J.: *The origin of consciousness in the breakdown of the bicameral mind*. New York: Houghton-Mifflin, 1977.
- John, E. R.: »A model of consciousness«. V G. E. Schwartz in D. Shapiro (ur.), *Consciousness and self-regulation* (Vol. 1). New York: Plenum Press, 1976.
- Kahneman, D.: *Attention and effort*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1973.
- Kleene, S.: General recursive functions of natural numbers. *Mathematical Annual*, 1936, 112, 727—742.
- Kleene, S.: *Mathematical logic*. New York: Wiley, 1967.
- Knapp, P.: The mysterious »Split«. A clinical inquiry into problems of consciousness and brain. V G. Globus, G. Maxwell in I. Savodnik (ur.), *Consciousness and the brain*. New York: Plenum Press, 1976.
- Kripke, S.: A completeness proof for modal logic. *Journal of Symbolic Logic*, 1959, 24, 1—14.
- Kripke, S.: *Naming and necessity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980. (Prvič objavljeno leta 1972.)
- Lackner, J. R. in Garrett, M.: Resolving ambiguity: Effects of biasing context in the unattended ear. *Cognition*, 1973, 1, 359—372.
- Laing, R.; Phillipson, H. in Lee, A.: *Interpersonal perception: A theory and method of research*. London: Tavistock, 1966.
- Lewis, D.: Lucas against mechanism II. *Canadian Journal of Philosophy*, 1979, 9, 373—376.
- Linsky, L.: *Reference and modality*. New York: Oxford University Press, 1971.
- Locke, J.: *An essay concerning human understanding*. New York: Dutton, 1961. (Prvič objavljeno leta 1960.)
- Lucas, J.: Minds, machines, and Gödel. *Philosophy*, 1961, 36, 112—127.
- Lucas, J.: Satan stultified: A rejoinder to Paul Benacerraf. *Monist*, 1968, 52, 45—48.
- Luria, A. R.: The human brain and conscious activity. V G. E. Schwartz in D. Shapiro (ur.), *Consciousness and self-regulation* (Vol. 2). New York: Plenum Press, 1978.
- Lycian, W.: Form, function, and feel. *Journal of Philosophy*, 1981, 78 (1), 24—50.
- Mackay, D.: Mind-like behavior in artifacts. *British Journal for the Philosophy of Science*, 1951, 2, 105—121.
- Mates, B.: *Elementary logic* (2. izd.). New York: Oxford University Press, 1972.

- Matson, W.: Why isn't the mind/body problem ancient? V P. Feyerabend in G. Maxwell (ur.), *Mind, matter, and method: Essays in philosophy of science in honor of Herbert Feigl*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1966.
- Matthews, G.: *Consciousness and life*. Philosophy, 1977, 52, 13—26.
- Miller, G.: The magic number seven plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *Psychological Review*, 1956, 63, 81—97.
- mechanisms underlying consciousness. V J. C. Eccles (ur.), *Brain and consciousness experience*.
- Moruzzi, G.: *Functional significance of sleep with particular regard to the brain*. New York: Springer, 1966.
- Nagel, E. in Newman, J.: *Gödel's proof*. New York: New York University Press, 1958.
- Natsoulas, T.: *Consciousness*. *American Psychologist*, 1978, 12, 906—914.
- Nisbett, R. in Wilson, T.: Telling more than we can know. Verbal reports on mental processes. *Psychological Review*, 1977, 84 (3), 231—259.
- Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 1933.
- Parfit, D.: *Personal identity*. *Philosophical Review*, 1971, 80 (1), 3—28.
- Penfield, W.: *The mystery of the mind*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1975.
- Perry, J.: *The problem of the essential indexical*. *Nous*, 1979, 13, 3—21.
- Piaget, J.: *Thi child and reality: Problems of genetic epistemology*. New York: Penguin, 1976.
- Popper, K. in Eccles, J.: *The self and its brain*. New York: Springer International, 1979.
- Pribram, K.: Problems concerning the structure of consciousness. V G. Globus, G. Maxwell in I. Savodnik (ur.), *Consciousness and the brain*. New York: Plenum Press, 1976.
- Putnam, H.: *The analytic and the synthetic*. V H. Putnam (ur.), *Mind, language and reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975 (a).
- Putnam, H.: *Is semantics possible*. V H. Putnam (ur.), *Mind, language and reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975 (b).
- Putnam, H. (ur.). *Mind, language and reality (Philosophical papers, Vol. 2)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975 (c).
- Putnam, H.: *The meaning of meaning*. V. H. Putnam (ur.), *Mind, language and reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975 (d).
- Quine, W.: *From a logical point of view and other essays*. Cambridge: Harvard University Press, 1980. (Prvič objavljeno leta 1951.)
- Quine, W.: *Ways of paradox*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976.
- Quine, W.: *Elementary logic (pop. izd.)*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980. (Prva izdaja objavljena leta 1941.)
- Rey, G.: *Functionalism and the emotions*. V A. O. Rorty (ur.), *Explaining emotions*. Berkeley: University of California Press, 1980.
- Rey, G.: *Survival*. V A. Rorty (ur.), *The identities of persons*. Berkeley: University of California Press, 1976.
- Rorty, R.: *Mind-body identity, privacy, and categories*. *Review of Metaphysics*, 1965, 14 (1), 24—54.
- Rorty, R.: *In defense of eliminative materialism*. *Review of Metaphysics*, 1970, 24 (1), 112—121.
- Rorty, R.: *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1979.
- Ryle, G.: *The concept of mind*. London: Hutchinson, 1949.
- Schiffer, S.: *Meaning*. London: Oxford University Press, 1972.
- Schmidt, C. in D'Addami, G.: *A model of the common sense theory of intention and personal causation*. *Proceedings of 3rd International Joint Conference on Artificial Intelligence*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1973.
- Schwartz, S.: *Naming, necessity, and natural kinds*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1977.
- Searle, J.: *Analytic philosophy and mental phenomena*. V P. French, T. Uehling in H. Wettstein (ur.), *Midwest Studies in Philosophy (Vol. 6)*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.
- Sellars, W.: *Science, perception, and reality*. London: Routledge and Kegan-Paul, 1963. (Prvič objavljeno leta 1956.)
- Smart, N.: *Karma*. V *Encyclopedia of Philosophy (Vol. 4)*. New York: Macmillan, 1967.

Smullyan, R.: Languages in which self-reference is possible. V J. Hintikka (ur.), *Philosophy of mathematics*. New York: Oxford University Press, 1969. (Prvič objavljeno leta 1957.)

Turing, A.: On computable numbers with an application to the Entscheidungsproblem. *Proceedings of London Mathematical Society*, 2: 42, 230—265.

Vesey, G. (ur.): *Body and mind*. London: Allen and Unwin, 1964.

Webb, J.: *Mechanism, mentalism, and metamathematics*. Hingham, Mass.: D. Reidel, 1980.

Weber, M.: *The nature of social action*. V W. G. Runciman (ur.), *Weber: Selections in translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980. (Prvič objavljeno leta 1922.)

Weizenbaum, J. Eliza — A computer program for the study of natural language communication between man and machine. *Communication of the association for computing machinery*, 1965, 9 (1), 36—45.

Wiener, N.: *The human use of human beings*. Garden City, N. Y.: Doubleday, 1954.

Williams, B.: *Descartes*. London: Penguin, 1978.

Winograd, T.: *Understanding natural language*. New York: Academic Press, 1972.

Wittgenstein, L.: *The blue and brown books*. New York: Harper and Row, 1958.

Wittgenstein, L.: *Philosophical investigations* (prev. G. E. M. Anscombe.) Oxford: Blackwell, 1967.

Ziff, P.: The feelings of robots. *Analysis*, 1959, 19, 64—68.

Prev. B. Kante

Problemi in zasnova logike pri holistično dinamičnem pojmovanju življenja

IGOR JERMAN

1. UVOD

1.1. Življenje in problem identitete

Na prvi pogled očitno dejstvo je, da vsako živo bitje hkrati ohranja svojo identiteto in se hkrati nenehno spreminja. Že v 19. stoletju so znanstveniki spoznali celo to, da lahko ohranja svojo identiteto le, ker se nenehno spreminja. Ker je klasičen, nedialektičen pojem identitete v protislovju z nenehnim spreminjanjem, nastane problem, kako določiti identiteto živemu bitju. Klasična paradigma znanosti s svojo metodologijo in logiko ponuja tu rešitev, da razdelimo živo bitje v dve plasti: plast, kjer se organizem ne spreminja, npr. ohranjanje metabolizma, t. j. abstraktno plast in plast, kjer kraljuje nenehno spreminjanje — konkretna plast. Ker pa lahko ohranja živo bitje nekatere lastnosti konstantne le zato, ker se tako v materialnem kot v energetskem in informacijskem smislu nenehno spreminja in se lahko spreminja le zato, ker ohranja nekatere lastnosti konstantne, je na dlani tesna povezanost med obema plastema. Tu ne gre za odnos interakcije, pa čeprav še tako intenzivne in tesne, med dvema samostojnima in realno obstoječima ravnema (to bi bilo v skladu z mehanicističko-atomistično paradigmo, ki jemlje odnose med elementi kot nekaj, kar je površinsko, kar jih ne prizadene v njihovem nespremenljivem bistvu). Tu gre za odnos vzajemnega pogojevanja, vzajemnega in le vzajemnega obstoja, zaradi česar je povsem napačno obravnavati ti dve plasti kot neki različni, ločeni in samostojni bitnosti. Obravnavati ju smemo le kot dva vidika ene in iste celote, celote življenja oziroma živega bitja. To nedopustnost ločitve živega bitja v dve sicer povezani, a v temelju različni ravni bomo imenovali tudi *nedopustnost klasične abstrakcije*, kar je nedvomno najpomembnejša osnova celovitega, dinamično holističnega obravnavanja življenja. Celovit in dinamičen pristop ni tu metoda, ki bi izviralala iz lepe zamisli in bi jo nato umetno presadili na področje biologije, temveč je logična posledica same narave življenja. Gre torej za življenje genuino metodologijo, medtem ko je danes uveljavljena mehanicistično-atomistična življenju tuja in ga nedvomno razlaga in obravnava popačeno, nepopolno.

Ker organizma ne moremo razdeliti na prej obravnavani ravni, je logična posledica, da pojem identitete živega bitja vključuje njegovo spremenljivost (to je zelo dobro izrazil že Engels v svoji znani definiciji življenja (1)). Dejstvo,

da je nekaj hkrati to, kar je in hkrati že nekaj drugega, nas v okviru klasičnega logičnega obravnavanja (vključujoč sem tudi modernejše polivalentne in modalne logike) nedvomno pripelje v protislovje, kar predstavlja nedvomno velik filozofsko-metodološki problem.

Načeloma se srečamo s tremi osnovnimi tipi identitete. Če se živo bitje ohrani, lahko govorimo o *fluidni identiteti* (še enkrat opozarjam, da ta vključuje hkratnost stalnosti in spreminjanja). Če živo bitje umre oziroma se razdeli na druga bitja (npr. multipla delitev), lahko rečemo, da je med prvim in drugim stadijem odnos *fluidne neidentitete*. Med obema stadijema nedvomno obstaja faza, za katero je nemogoče reči, ali je npr. organizem še živ ali je že mrtev — njegova identiteta je *prehodna* oziroma *nedoločljiva*. Poleg teh treh obstajajo še drugi tipi identitete, vendar o tem kdaj drugič.

1.2. Problem notranjih odnosov

Dinamični holizem temelji na predpostavki o globoki, notranji in vzajemni povezanosti posameznih konstituent sistema, ki ga obravnava. Tudi on priznava razlike, kot jih priznava mehanicizem, toda daje jim drugačen pomen. Vidi jih kot različne vidike iste bitnosti, kar velja celo za sama pojma razlike in istosti.

Tu moramo razčistiti z Russellovo kritiko notranjih odnosov (2). Russell je sklepal, da je v primeru, če je odnos notranja lastnost elementov (torej, če odnos ni le nekaj površinskega, temveč se tiče samega jedra elementov), potem a) je to del njihove narave ali pa b) so to kar elementi sami. Če je del njihove narave, obstaja odnos med naravo in elementom — torej spet odnos ali pa kar element sam. Po tej logiki smo obsojeni bodisi na odnose kot na nekaj zunanjega bodisi na popolni monizem. Russellova kritika je vsekakor povsem upravičena v okviru dvovrednostnega logičnega razmišljanja. Ne velja pa več, če vpeljemo tretjo logično vrednost za prehod oziroma imamo opraviti z bitnostmi, ki so hkrati identične med seboj in se hkrati spreminjajo. Tu lahko vsak odnos obravnavamo kot vidik elementa, ki je identičen z njim in hkrati tudi nekaj drugega. Nam pa Russellova prodorna kritika lepo kaže, kako, alegorično rečeno, iz tal dvovalentne logike ne more zrasti nobena konzistentna zgradba organicistično holistične misli. Organicizem oziroma dinamični holizem (kot nekoliko radikalnejša različica organicizma) potrebuje drugačno logiko od dosedanjih.

1.3. Holistični pojem identitete in logika

Ker so organizmi razvijajoče se strukture, v katerih se lahko pojavijo celo povsem novi, t. i. emergentni odnosi oziroma zakoni, je pravilen pristop k obravnavanju življenja sinteza sinhroničnega z diahroničnim stališčem znanstvene obravnave. Ta metodološka postavka zahteva tudi specifično logiko, ki jo bomo imenovali holistično dinamična logika ali krajše HDL. Poskusimo sedaj natančneje utemeljiti potrebo po HDL.

V prejšnjem razdelku smo pokazali, da dá obravnava problema fluidne identitete z vidika klasične logike jasno protislovje. In vendar je taka obravnava živih bitij in življenja povsem smiselna, genuina. Opravka imamo torej s smiselnim področjem pojmov in odnosov med njimi, ki pa je nedostopen klasični in na njej temelječim logikam. Hkrati pa je dostopen razumu, ni onkraj spoznanja, ima svojo logiko. Toda tudi v dinamičnem holizmu nastopajo izjave, ki jih med seboj ne smemo enačiti, četudi vidimo med njimi tesno vez. Tudi dinamični holizem torej pozna neke vrste protislovje. Konec koncev menimo, da so temeljni odnosi dinamičnega holizma resnični, torej v protislovju z neresnico. Prva ugotovitev je tedaj, da HDL niti ne izključuje niti povsem ne zamenjuje klasične logike; med obema obstaja subtilna vez, ki jo bo moral razčistiti še daljši in poglobljeni študij.

K temu razmišljanju lahko dodamo še razmišljanje Bertolina s področja matematike, da skušajo biti matematične teorije neprotislovne, da pa so s tem (po Gödlu) nujno tudi nepopolne. Sploh pa neprotislovnost teorije množic ni dokazana. Celovitost (kompleksnost) namreč zahteva protislovje. Obstajajo npr. protislovne si in vendar enako veljavne geometrije. Po njem je treba paradokсне si teorije ali trditve dvigniti na višjo raven (3).

Morda se HDL od klasične logike najbolj loči po neprotislovnem obravnavanju pojma identitete in neidentitete, kar je njena osnovna poteza. Pomembna novost pri HDL je tudi obstoj tretje kategorije identitete: prehodne identitete. Zagotavlja povezavo med identiteteo in neidentiteto. Rekli smo ji tudi nedoločljiva identiteta, saj bitnostim v prehajanju ne moremo določiti natančne identitete. Nedoločljiva identiteta predstavlja dejavnik nedoločnosti, nejasnosti, dinamičnosti.

V okviru novejših logik najdemo podobnost s HDL v Łukasiewiczovi trovalentni (trovrednostni) logiki, polivalentnih logikah (ki predstavljajo izpeljavo iz trovalentne) in »puhasti« (fuzzy) logiki. Idejna osnova vseh teh ekstenzionalnih neklasičnih logik je, da obstajajo med ekstremnima vrednostma klasične logike še prehodne vrednosti, ki temeljijo na naši negotovosti v zvezi z referentom izrekanja. Še vedno pa so vse te logike grajene na paradigmi klasične dvovalentne logike, tudi puhasta logika, ki je šla v smislu nenatančno določljive identitete logičnih vrednosti sicer najdlje. Več o trovalentni, polivalentnih in puhasti logiki najde bralec v delih Jermana (4), Mlezive (5), Berke in Mlezive (6), Bellmana in Zadeha (7).

Holistična logika, ki bi igrala vlogo ekvivalenta klasični dvovalentni logiki, ne sme biti ekskluzivna, ne-sintetična in grajena na nasprotjih ter na protislovju med temeljnima vrednostma. Vsebovati bi morala tri temeljne vrednosti, ki bi ustrezala trem kategorijam identitete. Med njimi bi morala vladati vzajemnost. Vrednost, ki bi ustrezala prehodni identiteti, ne bi bila le nekaj vmes med drugima dvema vrednostma, kot je to primer pri trovalentni logiki Łukasiewicza, temveč samostojna. Če bi delali primerjavo med logikami in geometrijskimi liki, potem bi klasično dvovalentno, trovalentno, polivalentno in celo puhasto logiko simboliziral enodimenzionalni interval med 1 in 0. Klasična logika bi pri tem poznala le dve skrajni točki intervala, puhasta pa zvezno celoten interval. Toda HDL bi simboliziral trikotnik, torej

dvodimenzionalni lik. Novo dimenzijo predstavlja tu dinamičnost, ki ustreza prehodni identiteti. To seveda pomeni tudi povsem novi red — morda implicitni red, za katerega se zavzema teoretični fizik in filozof David Bohm (8).

2. OBDELAVA HDL

2.1. Glavne poteze HDL

Že v prejšnjem razdelku smo nakazali razloge za HDL in videli, da bi njeno geometrijsko preslikavo predstavljal trikotnik. V njej nastopajo tri temeljne vrednosti, ki jih predstavljajo tri oglišča trikotnika. Zaradi samostojne tretje vrednosti (ki ni več le nekaj vmes med resnico in neresnico) nimamo več opraviti s klasičnimi nasprotji (oziroma protislovji) ter ostrimi razmejitvami. To je povsem v skladu z osnovno idejo holizma — da je namreč vse med seboj povezano. Jasno je, da se razlika v odnosih med logičnimi vrednostmi odraža tudi na pomenu samih vrednosti. Bolj konkretno, pojmi resnice, neresnice, naključnosti in možnosti v HDL nimajo enakega pomena kot v drugih logikah, ki temeljijo na dvovalentni logiki. To se ujema s spremenjenima pojmom identitete in neidentitete, kar smo pokazali in utemeljili v prejšnjem razdelku.

Če že ugotavljamo, da se v HDL spremenijo pomeni klasično logičnih vrednosti, moramo seveda tudi ugotoviti, v kakšnem smislu se spremenijo. Tri osnovne vrednosti v HDL so resnica (označevali jo bomo kot v klasični logiki s številko 1), neresnica (označevali jo bomo s številko 0) in prehod (označevali ga bomo s številko 2). Te vrednosti ne predstavljajo klasičnih alternativ, temveč sta v vsaki vrednosti implicitno navzoči tudi ostali dve. Npr., če vzamemo stavek »Oče je doma«, je ta lahko v trenutku izrekanja resničen, hkrati pa že obstajajo tudi razlogi, zaradi katerih oče nekoč ne bo doma. Ne nazadnje je ta razlog že samo dejstvo, da je oče umrljivo bitje in če ne prej, ga ne bo doma, ko bo umrl. Ti razlogi spremembe niso v trenutku izrekanja nekaj statičnega, gola potenca, ki se naenkrat uresniči (in oče na tak ali drugačen način odide z doma). To bi namreč pomenilo nastanek gibanja iz nič, brez vzroka. Razlogi za spremembo neke trditve so nenehno navzoči v spreminjanju referenta naše trditve v širšem kontekstu bivanjskega okolja. Na ravni logike lahko rečemo, da je v resnici že imanentna neresnica, ker je imanentno prehajanje resnice. V sklopu dinamičnega holizma torej tako resnica kot neresnica prenehata biti statični in absolutni vrednosti. Med seboj sta si v dinamičnem odnosu in prav to je morda največja razlika med njunim klasičnim in holistično dinamičnim pojmovanjem.

Ni pa spremenljivost referenta edini razlog za relativnost obeh vrednosti. Razlog je lahko tudi v spreminjanju naših vzorcev mišljenja oziroma paradigme. Zaradi tega pojmujeemo resnico kot interakcijo med subjektom in objektivnim referentom misli oziroma izrekanja. V Bohmovem jeziku bi lahko govorili o sinordinatnosti med subjektom, sistemom mišljenja oziroma jezikovnim sistemom ter referentom. Izrekanje, ki mu pripisujemo vrednost

resnice ali neresnice, torej v okviru HDL zahteva referenco (in s tem referenta); stavki brez nje so zunaj HDL.

Še močnejši dejavnik relativnosti osnovnih logičnih vrednosti kot dinamika pa je celovitost. Če je vse med seboj povezano, je vse nekako tudi povsod navzoče (spomnimo se na holografijo). Če je oče doma, potem zaradi svoje implicitne navzočnosti povsod hkrati tudi ni doma. Iz istega razloga je doma tudi takrat, kadar ga eksplicitno tam ni.

Če smo natančneje določili pomena resnice in neresnice, moramo to storiti še za prehod. Že pri obravnavanju fluidne identitete smo videli, da je neko bitje v trenutku t_0 identično samo s seboj in hkrati nekaj drugega. Če nam samoidentiteta bitja pomeni analogijo resnice, nam »nekaj drugega« pomeni analogijo neresnice. Hkratnost obeh pa pomeni analogijo prehoda. Ta je inherentno nedoločljiv, neugotovljiv, dinamičen. Kaj natančno je organizem, ko je hkrati to in hkrati že nekaj drugega, to je nemogoče popolnoma opredeliti, to je nedoločljivo. Samoidentiteta in samo-neidentiteta pa si tu nista nasprotujoči si bitnosti, temveč kažeta neko vzajemnost. Organizem namreč ohranja svojo istost le zaradi tega, ker se nenehoma spreminja in s tem prilagaja okolju. V prehajanju identitete sta implicitni tako identiteta kot neidentiteta.

V smislu Bohmovega sistema lahko za resnico in neresnico ter vse vmesne vrednosti rečemo, da so eksplicitne, določljive (pa čeprav relativne), vse ostale vrednosti med to linijo in vrednostjo prehoda pa so bolj ali manj implicitne in nedoločljive. Dalj ko so od eksplicitne linije in s tem bliže ko so vrednosti 2, bolj so implicitne. V znanosti nas seveda zanimajo predvsem določljive stvari in med temi je posebno mesto rezervirano za resnico. Resnica nas bo posebej zanimala tudi v HDL, kar je nedvomno eden od najpomembnejših pogojev za njen obstanek v znanosti.

2.2. Osnovni elementi HDL

2.2.1. Spremenljivke (variable)

Kot v klasični logiki, nastopajo tudi v HDL spremenljivke, ki jih lahko zasede katerikoli stavek z referenco, oziroma vsaj možno referenco. Tu spremenljivke niso povsem samostojne, saj so njihove reference dinamične in implicitno vsebujejo vse druge. Oznake so podobne kot v klasični logiki: $p, q, r, \dots$

2.2.2. Konstante

Kot že rečeno, imamo v HDL tri temeljne konstante: resnico (1), neresnico (0) in prehod (2). Pri slednjem velja, da o referenci ne moremo reči niti da je dejanska niti da je nedejanska niti da je zgolj statistično možna, kontingentna ali delno dejanska (kar bi veljalo lahko za Łukasiewiczzevo tretjo vrednost). Še najboljše bi bilo reči, da predstavlja nekakšno aktualno potencialnost, ki sloni na neulovljivi dinamiki.

Osnovne tri vrednosti niso absolutne, kar smo že obravnavali; vsaka od

njih na svoj način predstavlja celoten »trikotnik«. Poleg osnovnih vrednosti seveda obstaja cel (dvodimenzionalni) kontinuum vmesnih vrednosti, ki jih na našem trikotniku predstavlja poljubna točka, ki ni v oglišču. Kasneje se bomo tem vmesnim vrednostim bolj posvetili in jih bomo označevali s posebnimi indeksi ob temeljnih vrednostih. Pomenile nam bodo relativne stopnje med osnovnimi vrednostmi, logiko, ki jih obravnava, pa bomo imenovali *mehka HDL*.

Poleg primerjave med HDL konstantami in trikotnikom lahko navedemo zaradi lažje predstave še primerjavo med našimi konstantami in kompleksnimi števili v matematiki. Vrednosti 0 in 1 bi ustrezali realnim številom, ki so nam miselno nazorna in predstavljava (eksplicitna raven), medtem ko bi ostale vrednosti na »trikotniku« ustrezale kompleksnim, načeloma nepredstavljamim številom, vrednost 2 pa bi ustrezala imaginarnemu številu i .

Ker nam je po zgledu klasične logike jasno, kakšni stavki imajo vrednost med 1 in 0, se moramo predvsem vprašati, kakšni stavki imajo vrednost 2. To so stavki, ki izražajo navidezno protislovje (če jih obravnavamo s klasično logiko, pa tudi so protislovni). To so vsi stavki, ki skušajo neposredno razlagati dinamiko in smo jih srečali že pri obravnavanju fluidne identitete v prejšnjem razdelku. Če ima stavek »Oče je doma« vrednost 1 in stavek »Oče ni doma« vrednost 0, ima stavek »Oče zapušča dom« ali pa »Oče vstopa domov« (torej hkrati je doma in še oziroma že ni več) vrednost 2. V tem in podobnih stavkih se zdi, da vrednost 2 nastopa le izjemoma, v trenutkih prehoda, toda ne pozabimo na implicitno vrednost 2, ko je aktualna bodisi 1 bodisi 0, kar smo obravnavali že v uvodu tega razdelka. Pri navedenem stavku je vrednost 2 implicitna v drugih dveh vrednostih tudi zaradi tega, ker je »oče« živo bitje, ki hkrati ohranja in spreminja svojo identiteto — to dejstvo pa ima na ravni jezika v HDL vrednost 2.

Zanimiva je interpretacija osnovnih treh vrednosti pri življenjskih vrstah. Tu nam lahko vrednost 1 ponazarja ohranjanje vrste (vrsta je resnična), vrednost 0 izumrtje vrste (vrsta je neresnična) in vrednost 2 evolucijo vrste (vrsta je v prehodu). V vsakem trenutku ima vrsta na razpolago katerokoli od teh treh možnosti, vsaj načeloma. Če vrsti ne moremo več pripisati vrednost 2, pomeni, da se je že preveč specializirala in da je nesposobna razvoja.

2.2.3. Operatorji (funktorji)

Operatorji ali funktorji predstavljajo znake, ki spremenijo logično vrednost spremenljivke. V klasični logiki je uveljavljen le operator, ki zamenja vrednosti (negacija). Toda možna sta še dva normalna operatorja: tavitološki, ki vse logične vrednosti spremeni v resnico, in kontradiktorni, ki vse vrednosti spremeni v neresnico. S to razširitvijo bi imeli v klasični logiki naslednjo situacijo: $p/1,0/$ bi postal ob negaciji $p^N/0,1/$ in ob ostalih dveh operatorjih $p^T/1,1/$ in $p^K/0,0/$.

Iz te preproste situacije nastane v trovrednosti logiki precej bolj zapletena slika. Opraviti imamo s 27 normalnimi operatorji. Osnovni operator bo p_{PRNP} ali $p/1,0,2/$. Z oznakami ostalih operatorjev bomo ponazarjali, kaj

je na prvem, drugem in tretjem mestu glede na osnovni operator, se pravi transformacijo osnovnega operatorja. Npr. p^{RNN} pomeni, da se resnica ohrani, prav tako neresnica, prehod pa se transformira v neresnico. Operatorje, kot je gornji, ki tri osnovne vrednosti spreminjajo v dve ali eno, oziroma dve vrednosti v eno, bomo imenovali reduktivni operatorji. Oglejmo si sedaj vse normalne operatorje:

RNP	RPN	NRP	NPR	PRN	PNR	RNN	RPP	NRR	NPP	PRR	PNN	RNR	PNP	NRN	PRP
1	1	0	0	2	2	1	1	0	0	2	2	1	2	0	2
0	2	1	2	1	0	0	2	1	2	1	0	0	0	1	1
2	0	2	1	0	1	0	2	1	2	1	0	1	2	0	2

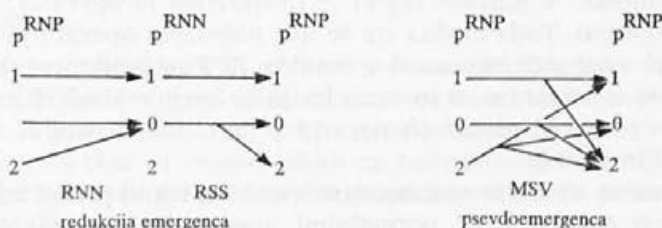
RPR	NPN	RRN	RRP	NNR	NNP	PPR	PPN	RRR (ali R)	NNN (ali N)	PPP (ali P)
1	0	1	1	0	0	2	2	1	0	2
2	2	1	1	0	0	2	2	1	0	2
1	0	0	2	1	2	1	0	1	0	2

Negaciji ustreza operator NRP, tautologiji operator R, kontradikciji operator N in T operatorju Slupeckega (glej 4) operator P. Operator RNN transformira trovrednostno spremenljivko v klasično dvovrednostno, tako da prehod pojmu kot neresnico.

Eden od centralnih problemov biologije je problem emergentizma, ki sloni na indeterminističnih procesih. Če imamo tako v dvovrednostni kot v trovrednostni logiki opraviti z normalnimi nereducijskimi in redukcijskimi operatorji, se že zaradi neke simetričnosti ponujajo tudi *emergentni operatorji*. Ti so ravno nasprotni redukcijskim, ker eno vrednost spremenijo v dve ali tri. Ni pa jasno v katero vrednost jo spremenijo v konkretnem primeru, tako da jim je inherenten indeterminizem.

Emergentni operatorji imajo tudi svoje posebne oznake. Če namesto ene vrednosti nastopajo vse tri, bomo to označevali z znakom V. Če nastopata vrednosti 1,0 bomo to označevali z znakom D, podobno bomo vrednosti 1,2 označevali z M, vrednosti 0,2 pa z S. Uvedli bomo še eno oznako za primere, ko nas ne bo zanimala vrednost — znak Q. Vseh emergentnih operatorjev je 316 ($7^3 - 3^3$). V dvovalentni logiki jih je le 5 ($3^2 - 2^2$).

Oglejmo si dva primera emergentnih operatorjev. V prvem bo operator po redukciji »okleščeno« spremenljivko zopet vrnil v trovrednostni sistem, v drugem primeru pa bo operator spremenil spremenljivko znotraj trovrednostnega sistema.

Slika 1 — primera dveh emergentnih operatorjev (p^{SSS} in p^{MRV})

S slike 1 vidimo, da nam emergentni operatorji poleg emergencije omogočajo tudi psevdoemergenco, t. j. operacijo, pri kateri dosežemo nedoločljivost transformacije znotraj trovrednostnega sistema.

Emergentni operatorji se v dosedanjih logikah niso kaj prida razvili, zato jih tudi ne štejemo med »normalne« operatorje. Razlog za to je na dlani, saj vnašajo tisto, česar se skuša »otresti« vsaka logika, ki je utemeljena na dvovrednosti, namreč negotovost, indeterminizem. Tudi v ignorantskem odnosu do emergentnih operatorjev se kaže dominacija redukcionistično-atomistične misli. Pri HDL je drugače. Če se bomo hoteli z njo lotiti emergentnih in indeterminističnih lastnosti življenja, potem je razumljivo, da ne bomo smeli prezreti emergentnih operatorjev. Spomnimo se npr. le na Elsasserjevo načelo kreativnosti, ki pomeni, da se ob istih pogojih enkrat uresniči ena, drugič pa druga izomera. Emergentni operatorji imajo svojo utemeljitev tudi v sami naravi HDL, namreč v dinamiki, ki vnaša indeterminizem. Z uvedbo emergentnih operatorjev odpadejo strogo deterministični zakoni, lahko pa še vedno obstajajo statistični. Zakonitost se torej spremeni, ne pa nujno izgine.

2.3. Nekateri pomembnejši vezniki

V dvovalentni logiki imamo opraviti s 16 (t. j. 2^4) možnimi vezniki med dvema spremenljivkama. Ponavadi ne operiramo z vsemi, temveč z nekaterimi, ki jih pojmujejo kot najpomembnejše. To so konjunkcija, disjunkcija, implikacija in ekvivalenca. Pri tem ostali vezniki niso izvzeti, saj se dajo vsi izraziti le z disjunkcijo, le s konjunkcijo ali le z implikacijo, seveda ob uporabi normalnih operatorjev. Če se že v dvovalentni logiki odločamo za skrčenje operativnih veznikov, je to toliko bolj razumljivo pri trovrednostni logiki, kjer imamo na razpolago kar 19683 (t. j. 3^9) veznikov med dvema spremenljivkama. Tudi tu se bomo v glavnem posvetili obravnavi analogov oziroma derivatov štirih osnovnih veznikov klasične logike. Pa jih najprej predstavimo s kvadratnimi maticami (zapovrstje vrednosti pri p in q je vedno 1 0 2):

$\wedge$	q	$\vee$	q	$\rightarrow$	q	$\leftrightarrow$	q	$\ominus$	q	
1	0	2	1	1	1	2	2	1	2	2
p	0	0	p	1	0	2	p	1	1	1
2	0	2	1	2	2	1	2	2	1	2

Implikacija in ekvivalenca se tu nekoliko razlikujeta od standardne trovrednentne matrice Lukasiewicza in to po tem, da imata namesto vrednosti 0 vrednost 2. Razliko utemeljujemo s holistično naravo vrednosti, zaradi katere je tudi med 1 in 0 prehod. Ekvivalenca med tema vrednostima torej nima vrednosti neresnice (0), temveč vrednost prehoda (2). Ker pa je ekvivalenca po definiciji konjunkcija implikacije z obrnjeno implikacijo, mora namesto vrednosti 0 nastopati vrednost 2 tudi pri implikaciji. Seveda pa si lahko

glede na različne predpostavke zamislimo še več različnih tipov implikacije in ekvivalence.

Študij simetričnih veznikov konjunkcije in disjunkcije nam že na prvi pogled pokaže, da manjka tretji zastopnik. Če namreč konjunkcija daje prednost vrednosti 0 in disjunkcija vrednosti 1, bi v trovalentni logiki upravičeno pričakovali veznik (imenovali ga bomo *injunkcija*), ki daje prednost vrednosti 2. Njegov znak bo $\ominus$, njegova matrica pa je prikazana poleg osnovnih štirih.

Z razširitvijo operatorjev na emergentne, lahko vse veznike prikažemo le z eno spremenljivko. Oglejmo si za primer tako definicijo ekvivalence:

$p \leftrightarrow p$ in $p \leftrightarrow p^{SM}$. Tudi s to, čeprav nekoliko bolj zapleteno zapisano

1	1	1	1	2	0	ali	2
0	1	0	0	2	1	ali	2
2	1	2	2	2	1	ali	0

definicijo, smo pokrili vse možne kombinacije.

Oglejmo si še odnose med vezniki. Med konjunkcijo in disjunkcijo je zelo preprosta zveza, enaka kot pri Łukasiewiczu: $(p^{NRP} \vee q^{NRP})^{NRP} \leftrightarrow (p \wedge q)$ in seveda $(p^{NRP} \wedge p^{NRP})^{NRP} \leftrightarrow (p \vee q)$. Ta zveza lepo odraža moč dvo-vrednostnega mišljenja, ki se ga ne moremo znebiti niti v trovalentni logiki. Zvezi med konjunkcijo in disjunkcijo sta namreč tudi tu povsem analogni zvezama v klasični logiki (operator NRP ustreza negaciji!). Če bi bili konjunkcija in disjunkcija utemeljeni na trovrednostnem načinu mišljenja oziroma logiki, bi morale biti zveze med njima in injunkcijo enako zapletene, kar pa, kot bomo še videli, sploh ni res. Poskus, da bi »dvovalentno deformacijo« popravili s spremembo matric obeh veznikov, se pokaže kot jalov, saj dobljenih veznikov (vsaj dva izmed treh) pomensko ne občutimo več kot konjunkcijo in disjunkcijo. Za ilustracijo si oglejmo eno od dveh možnih variant spremenjenih matric, ki vnaša neko simetrijo oziroma ravnotežje med vse tri vrednosti:

$\wedge$	q	2	$\vee$	q	1	1	$\ominus$	q	1	2
p	0	0	p	1	0	0	p	1	0	2
	2	0		1	0	2		2	2	2

Konjunkcija ima tu enako matrico kot v klasični trovalentni definiciji, spremenjena sta ostala dva veznika. Pri disjunkciji se tu težko sprijaznimo z vrednostjo 0, kadar sta vrednosti spremenljivk 2 in 0, ker to ni v skladu z njeno vrednostjo 2, kadar sta vrednosti spremenljivk 2. Toda celo, če to »lepotno« napako spregledamo, ostaja še vedno subtilna dvovalentna »deformacija«, ki jo izražata dve enakovredni različici spremenjenih matric. Rešitev, ki zadovoljivo ohranja pomen vseh veznikov in hkrati ne kaže nikakršnih dualizmov več, predstavljajo vezniki med tremi spremenljivkami ob posebni, kubičnih matricah. Teh ne moremo več reducirati na veznike med dvema spremenljivkama. To nas navaja na zanimivo in pomembno misel, da je binarni način mišljenja med drugim vplival tudi na redukcijo

odnosov na odnose med dvema elementoma, slednji odnos je namreč temelj vsem drugim odnosom. Ena od glavnih bodočih nalog dinamičnega holizma bo razviti načine mišljenja, ki bodo omogočili razumevanje odnosa med vsemi elementi (oziroma točneje vidiki) celote kot nereducibilno celoto. V okviru pričujočega dela pa se bomo še vedno ukvarjali z binarnimi odnosi.

Oglejmo si sedaj še nekatere odnose med vezniki. Med disjunkcijo in injunkcijo (po uvodni matrični definiciji) je naslednja zveza, ki je ena od najpreprostejših med številnimi možnimi: $((p \vee q) \vee p^{\text{PNR}}) \vee q^{\text{PNR}} \vee ((p^{\text{NRP}} \vee q^{\text{NRP}}) \vee p^{\text{NRP}}) \vee q^{\text{NRP}}$ je ekvivalentno $p \ominus q$. Definicija disjunkcije z injunkcijo je še bolj zapletena in je tu ne bomo navajali. Nam pa kompliciranost gornjega izraza v odnosu do preprostosti medsebojnega izražanja disjunkcije nazorno ilustrira dvovalentno »deformacijo«, o kateri smo govorili prej.

Tudi implikacijo je zaradi spremenje definicije v HDL nekoliko bolj komplicirano definirati, kot pa v Łukasiewiczjevem sistemu: $((p^{\text{PRN}} \vee q^{\text{RPN}}) \vee ((p^{\text{RPN}} \vee q^{\text{RPN}}) \vee p^{\text{PRN}}) \vee q^{\text{PRN}})^{\text{NRP}} \leftrightarrow (p \rightarrow q)$. Drugih definicij ne bomo navajali, lahko pa si jih zainteresirani bralec skonstruira sam z metodo matrične verifikacije. Malo bolj poglobljeni razmislek o možnosti definicije kateregoli od osnovnih veznikov z implikacijo nam odkrije, da je to nemogoče narediti preko običajnih operatorjev. Matrica implikacije je namreč dvovalentna (1, 2). V trovrednostni sistem se lahko vrnemo le preko emergentnih operatorjev. Konjunkcijo, disjunkcijo in injunkcijo lahko torej definiramo le z emergentnimi operatorji in še to ne enoznačno, na primer $((p^{\text{RPN}} \rightarrow p^{\text{PNR}}) \rightarrow q)^{\text{RNV}}$ je v eni od svojih 81 variant ekvivalenten z disjunkcijo.

V naslednjem razdelku si bomo ogledali pojem zakona v HDL.

2.4. Pojem zakona in HDL

2.4.1. Zamik implikacije in ekvivalence

Teorija znanosti ponavadi opredeljuje znanstveni zakon kot posebno implikacijo (glej 9, 10). Zakon velja, kadar za vsak x velja naslednja logična formula: $(f(x) \wedge (f(x) \rightarrow g(x))) \rightarrow g(x)$. Ta formula je zelo pomembna, saj ni samo osnovna definicija znanstvenega zakona, temveč tudi osnova našega sklepanja (t. im. modus ponens).

Formula se zdi človeku povsem samoumevna, zunaj dvoma in je v dvovalentni logiki zares logični zakon. To se pravi, da ima za vse možne (normalne) vrednosti spremenljivk vrednost 1, kar je hkrati kriterij vsakega logičnega zakona. Pa si oglejmo, ali je tako tudi v trovrednostni logiki: $(p \wedge (p \rightarrow q)) \rightarrow g$. Kar v dveh primerih po naši interpretaciji implikacije

2	2	2	2	0	2	0
1	2	1	2	0	2	0

(po Łukasiewiczovi v enem) ima formula vrednost 2, torej vrednost prehoda in ne resnice. Lastnosti logičnega sklepanja se v trovrednostni logiki spremenijo, kar jasno kaže na prelom s klasično, binarno, mehanicistično-atomistično paradigmo mišljenja in znanosti. Kar se znanstvenih zakonov tiče, menimo,

da z vidika naše trovrednostne logike ni več absolutno veljavnih, kot to zahteva klasična metodologija znanosti.

Še bolj nas lahko zbega neveljavnost naslednje implikacije: $(p \wedge (p \leftrightarrow p)) \rightarrow q$. Formula pomeni, da kljub prehodni ekvivalenci med p in q

2	2	0	2	0
1	2	0	2	0

ter prehodnem ali resničnem p , vrednost implikacije ni resnična, temveč prehodna. Ta fenomen bomo imenovali zamik ekvivalence (oziroma implikacije). Z našimi osnovnimi predpostavkami je povsem v skladu, da je nekaj identično samo s seboj in istočasno že nekaj drugega (zamik, prehod identitete). Ker zamik deabsolutizira ekvivalenco in implikacijo, je na dlani, zakaj smo se odločili za nekoliko spremenjeno matrično formo, tako da smo vrednost 0, ki v primeru ekvivalence pomeni absolutno različnost, nadomestili z vrednostjo 2 — tudi med 1 in 0 torej obstaja prehod oziroma inherentna povezava.

2.4.2. Nekateri odnosi v mehki HDL

Že uvodoma smo povedali, da poznamo poleg »trde« HDL z le tremi možnimi vrednostmi tudi mehko HDL, katere zalogo vrednosti predstavlja kontinuum med osnovnimi tremi vrednostmi HDL. Posamezna vrednost je tudi točka, seveda če nam kontinuum predstavlja trikotnik. Vsako vrednost mehke HDL si lahko zamišljamo kot odtenek ene od osnovnih treh vrednosti. Te odtenke bomo označevali z različnimi indeksi bodisi ob spremenljivkah bodisi ob osnovnih treh vrednostih. Različni indeksi nam bodo pomenili različne odtenke, iz česar pa zaenkrat ne bomo delali nobenega posebnega sistema. Različni formalni izrazi bodo imeli ilustrativni pomen.

Z mehko HDL si lahko še bolj nazorno predočimo zamik, do katerega smo prišli pri trdi HDL. V skladu z osnovnimi predpostavkami velja v mehki HDL naslednji izraz: $p' \leftrightarrow p'$. Indeksa tu npr. pomenita dve sukcesivni

1	2	1
---	---	---

obliki nekega organizma ali dve populaciji ene vrste ali dve različni stanji ene in iste molekule oziroma dva vidika celote. Ta ekvivalenca torej izraža osnovno naravo prehodne identitete, vpeljane v prejšnjem poglavju in jo lahko posplošimo v naslednji logični zakon: $(p' \leftrightarrow p')^{QQR}$.

1	2	1	1
0	2	0	1
2	2	2	1

Operator QQR pomeni, da prehod obravnavamo kot resnico. V (na področju identitete organizmov) prenesenem pomenu nam ta zakon pravi, da vse različice organizma oziroma vse njegove prehode še vedno pojmujeemo kot *isti* organizem.

Oglejmo si še zanimiv mehki HDL zakon, ki bi ga mogli interpretirati kot prehod kvantitete v kvaliteto (eno od temeljnih načel dialektike: $((p' \leftrightarrow p') \wedge (p' \leftrightarrow q')) \wedge (q' \leftrightarrow q') \rightarrow (p' \leftrightarrow q')$.

2^0	2^{00}	2^0	2^{000}	2^0	1	$2^{\min 0}$
-------	----------	-------	-----------	-------	---	--------------

(2^0 pomeni prehod, ki ga obravnavamo kot dve različici enega, naraščanje številna krožcev nakazuje večanje prehoda in s tem naraščanje različnosti, $2^{\min 0}$ pa pomeni različico prehoda, ki je že na meji z vrednostjo 0).

Russelovi aksiomi, ki se nam zdijo povsem trdni, nevprašljivi, samo-umevni in dejansko veljajo tako v dovalentni kot v trovalentni logiki, v mehki HDL nimajo več absolutne veljavnosti, npr.:

$(p' \vee p'') \rightarrow p', p' \rightarrow (p' \vee p), (p' \vee q' \rightarrow (q' \vee p'))$. Toda pri enakih indeksi veljajo Russelovi aksiomi tudi tu.

Prej obravnavani zakon prehoda kvantitete v kvaliteto nam lepo pona-
zarja in rešuje problem politipskih vrst, ko preide neopazno ena vrsta v drugo. Gre skratka za osnovni zakon kontinuiranega prehajanja, ki mu nikjer ne moremo določiti meje, kjer pa se vendarle med dvema zadosti odmaknjenima fazama pokaže jasna razlika. Šele mehka HDL lahko ta, za teoretično biologijo tako osnovni problem in zakon, osvetli na ravni logike.

2.4.3. Aksiomatski sistem in modus ponens

Kot smo že omenili, veljajo tudi v trovalentni HDL vsi Russellovi aksiomi. Kako je potem možno, da ne velja modus ponens, ki se ga da kot resnično tezo izpeljati iz teh aksiomov v klasični logiki? Odgovor na to vprašanje je v spremenjenih definicijah, ki veljajo tudi za Łukasiewiczve matrične forme.

V klasični logiki velja naslednja zveza med disjunkcijo in ekvivalenco: $(p \rightarrow q) \leftrightarrow (p \vee q)$. V trovrednostni logiki ta ekvivalenca ni več logični zakon, ne velja več v vseh primerih (po naši matrični formi ima dvakrat, po Łukasiewiczevi pa enkrat vrednost 2). Če matrično formo implikacije »popravimo«, tako da velja gornja ekvivalenca, potem ne velja več nobena normalna ekvivalenca (torej tudi gornja ne — če namreč še vedno poskušamo ohraniti stari odnos med implikacijo in ekvivalenco, sicer pa ostane ekvivalenca veljavna, toda spremeni se njen odnos do implikacije), ne velja pa tudi več nobeden od Russellovih aksiomov. Modusa ponensa torej ne moremo več izvajati iz aksiomov, ker ti preprosto prenehajo obstajati. Če pa matrične definicije ohranimo, potem spremenimo transformacije znotraj aksiomatskega sistema, tako da niso več enake kot v dvovalentni logiki in zato ne moremo več priti do istih tez. Aksiomatska sistema se torej ne pokrivata, čeprav slonita na istih aksiomih! Je pa vprašanje, ki ga v okviru tega dela ne bomo reševali, če Russellovi aksiomi zagotavljajo popoln aksiomatski sistem v trovalentni logiki. Navedimo še definicijo implikacije po Łukasiewiczevi matrični formi:

$$(((p^{RPN} \vee p^{PRN}) \vee q)^{NPR} \vee (p^{NRP} \vee q)) \leftrightarrow (p \rightarrow q).$$

Kar se tiče aksiomatskega sistema je treba še povedati, da v trovalentnem sistemu ne veljata niti več pravilo opustitve implikacije $(((p \vee q) \wedge p^N) \rightarrow q)$ dvovalentnega sistema, ki predstavlja enega od osnovnih pravil naravne

dedukcije, niti dokazovanje po metodi kontradikcije. Neveljavnost kontradikcije namreč ni logični zakon: $(p \wedge p^{\text{NRP}})^{\text{NRP}}$.

1	2	2	1
0	0	1	1
2	2	2	2

Poleg tega pa je zaradi neveljavnosti modusa ponensa vprašljiva sama izpeljivost tez iz osnovnih aksimov.

Če v trovrednostni logiki ne veljajo nekateri pomembni zakoni klasične logike, to še ne pomeni, da ne obstajajo tudi njihovi približki oziroma analogi. Po Łukasiewiczovi matrični formi dobimo naslednji približek modusa ponensa: $((p \wedge p^{\text{RPN}}) \wedge (p \rightarrow q)) \rightarrow q$, pri naši interpretaciji pa še krajši: $(p \wedge (p \rightarrow q)^{\text{RPN}}) \rightarrow q$. Približek opustitve disjunkcije pri obeh interpretacijah je naslednji: $((p \vee q) \wedge ((p^{\text{NRP}} \wedge p^{\text{RPN}})) \rightarrow q$.

Ali so to le neki približki ali pa dejanski analogi ustreznih zakonov klasične logike, bo lahko pokazala šele podrobna nadaljnja raziskava. Toda za trdovrednostne nadomestke kontradikcije in zakona »tertium non datur« lahko z gotovostjo rečemo, da so prava analogija ustreznim dvovalentnim zakonom oziroma izrazom. Oglejmo si njihove matrične forme:

$((p \vee p^{\text{PRN}}) \vee p^{\text{NPR}})$ in $((p \wedge p^{\text{PRN}}) \wedge p^{\text{NPR}})$ QRQ.

1	1	2	1	0	1	2	2	0	0	1
0	1	1	1	2	0	0	1	0	2	1
2	2	0	1	1	2	0	0	0	1	1

Prikazana dva zakona nas navajata na dve pomembni misli: 1. da je, kot smo že ugotovili pri obravnavanju konjunkcije in disjunkcije, trdovrednostni logični sistem povsem konsistenten oziroma skladen, uravnotežen šele, ko jemlje kot osnovni odnos odnos med tremi elementi, kar bi našem primeru lahko pisali tudi takole: $\vee (p, p^{\text{PRN}}, p^{\text{NPR}})$ in $\wedge (p, p^{\text{PRN}}, p^{\text{NPR}})$ QRQ.

2. poleg zakonov, ki se tičejo konjunkcije in disjunkcije, bi morali v trovrednostni logiki poznati tudi zakon, ki se tiče injunkcije. Zaradi prej obravnavane »dvovalentne deformacije« trdovrednostnega sistema, pa pri injunkciji zadostujeta že dva operatorja p-ja:

$(p \ominus p^{\text{PRN}})$	QRQ		
1	2	2	1
0	2	1	1
2	2	0	1

Opraviti imamo torej z novimi zakoni. Za zadnjega, ki se tiče injunkcije seveda nimamo analoga v dvovalentni logiki, prvi in drugi pa lahko imenujemo ternarna psevdokontradikcija in »quartum non datur«.

3. Zaključek

Osnova HDL je torej trovrednostna logika, ki jo je zasnoval v začetku tega stoletja filozof in logik Łukasiewicz (o njem lahko bralec najde več v delu Jermana, 4). S tem je odkril zlato jamo, katerega bogastva se v celoti nedvomno niti sam ni zavedal.

Poleg same trovalentnosti se ujema HDL z Łukasiewiczovo logiko tudi v matričnih formah (nekoliko smo spremenili le implikacijo in ekvivalenco). Obema sistemoma je skupen inherentni indeterminizem, ki pa pri Łukasiewiczu pomeni predvsem možnost kot naše neznanje o dejanskosti, pri nas pa gre za ontološko utemeljeni indeterminizem, ki sloni na dinamičnosti referentov. Oba sistema tudi še vedno težita po resnici, skušata utemeljiti zakone na vrednosti 1.

Poleg že omenjene razlike, da je naša tretja vrednost ontološko utemeljena, medtem ko Łukasiewiczova ni, obstajajo med obema sistemoma še druge razlike. Pri naši interpretaciji treh vrednosti je povsem smiselna in možna mehka logika, pri Łukasiewiczovi ni tako. Prav tako so v naši HDL upravičeni emergentni operatorji, medtem ko ima katerakoli emergentna preslikava v Łukasiewiczovi logiki vrednost 2. Zaradi te lastnosti lahko celo dobimo Łukasiewiczovo logiko iz klasične dvovalentne preko emergentnih operatorjev, npr. $p(1,0) \leftrightarrow p(2)$. Po naši interpretaciji to ni mogoče. Łukasiewiczova logika je še vedno omejena na t. im. linijo eksplicitnosti, ki jo omejujeta vrednosti 1 in 0, naša pa vključuje temeljno novo raven, t. im. raven implicitnosti, ki jo ponazarja ploskev trikotnika z oglišči 1, 0, 2.

Kakšne so nadaljnje naloge pri razvoju HDL? Predvsem bo treba razviti aksiomatski sistem, ki ne bo več slonel na binarnih, temveč na ternarnih ali celo poljubnih relacijah. Če vrednost 2 zagotavlja dinamičnost, zagotavlja ternarnost odnosov holizem (ni več klasičnih nasprotij, temveč različni tipi vzajemnosti). Že manjši razmislek pa nam pokaže, kako težko se je lotiti ternarnih odnosov, ker smo tako ukleščeni v binarno mišljenje. Nadaljnja naloga bo razvoj mehke HDL in njena povezava z aksiomatskim sistemom trde HDL.

Nakazana nova logika odpira mnoga področja, kot npr. uvedbo novega tipa formalnih jezikov, ki ne bi bili več togi in s tem neprilagojeni problematiki življenja, temveč bi imeli neko fleksibilnost in dinamičnost. Menim, da se bo šele s takim formalnim jezikom teoretična biologija postavila na noge kot enotna znanstvena disciplina.

LITERATURA

- Engels, F. (1958): Gospoda Evgena Dühringa prevrat v znanosti, str. 94, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Russel, B. (1979): Filozofija logičnega atomizma, str. 173—183, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Bertolino, M. (1982): La non-contradiction des mathematiques et la contradiction dialectique, *Dialektika*, 17, 1—4, str. 15—19.
- Jerman, F. (1971): Med logiko in filozofijo, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Mleziva, M. (1970): Neklasické logiky, Nakladatelství Svoboda, Praha.
- Berka, K., Mleziva, M. (1971): Kaj je logika, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Bellman, R. E., Zadeh, L. A. (1977): Local and Fuzzy Logics, *Modern Uses of Multiple-valued Logic*, str. 105—165, D. Riedel Publishing Company, Dordrecht.
- Bohm, D. (1980): Wholeness and the Implicate Order, Routledge and Kegan Paul, London.
- Nagel, E. (1961): The Structure of Science, str. 47—52, Routledge and Kegan Paul, London.
- Jerman, F. (1979): Logika za mlade, str. 120—123, Zavod SRS za šolstvo, Ljubljana.

Pogovor o razmerju logike in lingvistike

NENAD MIŠČEVIĆ

Namen tega prispevka je, da bi služil kot uvod v razpravo o dveh pristopih k jeziku — pristopu s stališča logike in pristopu s stališča lingvistike. Ker nisem ne logik in ne lingvist, mi ne preostane drugega, kot da iz te pomanjkljivosti napravim vrlino in da se omejim na res uvodne pripombe, bližje filozofiji jezika kot pa katerikoli od teh dveh disciplin.

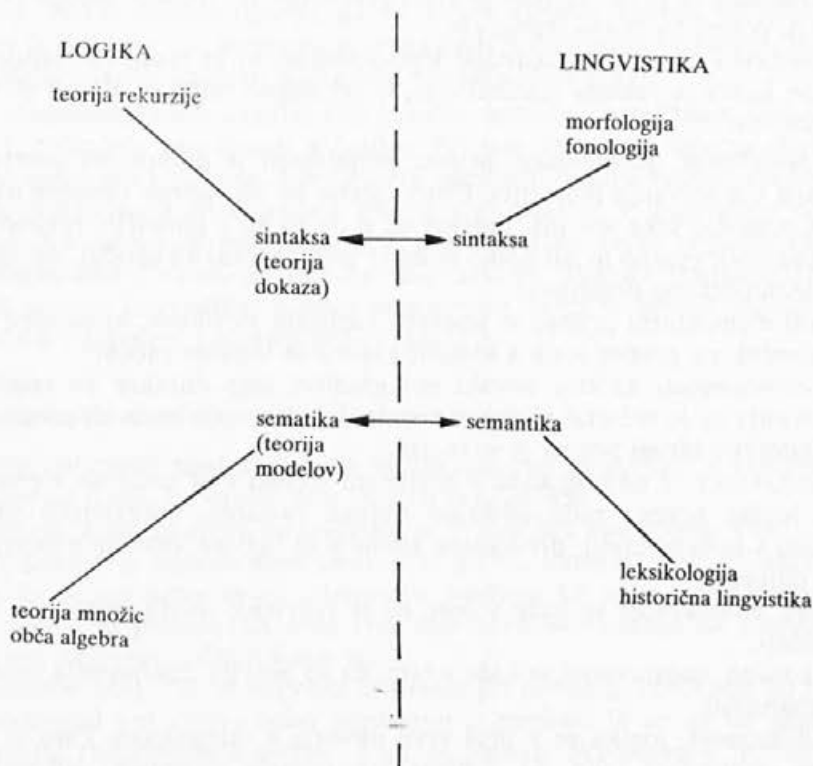
Rivalstvo logike in lingvistike dobro ilustrira znani spor iz petdesetih let. Logik in lingvist Yehoshua Bar-Hillel je skušal v nekem svojem članku obrniti pozornost lingvistov na logiko, tako da je poudaril pomembnost logičnih odnosov za razumevanje jezika in ponudil simbolni jezik (inačico, inspirirano pri Carnapu) kot aparat za analizo naravnega. Odgovoril mu je mladi Chomsky v članku s približno tole poanto: logiko zanimajo lastnosti in odnosi, ki so relevantni za sklepanje. Toda ti odnosi in lastnosti se ne prikazujejo na izrazit ali celo viden način v naravnem jeziku. Na primer, »biti vrstnik« je relacija ekvivalence, »biti roditelj« ni (ni refleksivna ne simetrična ne tranzitivna), zato se ti dve relaciji povsem različno obnašata glede na naše sklepanje (če je Peter Pavlov vrstnik, potem je Pavel Petrov vrstnik; če je Peter Pavlov roditelj, potem Pavel gotovo ni Petrov roditelj, in tako naprej). Jezikovno pa se »biti roditelj« po ničemer ne razlikuje od »biti vrstnik«. Ne morfologija ne sintaksa ne registrirata razlike, ki je z logičnega vidika temeljnega pomena.

Ali lahko logika in lingvistika najdeta skupni jezik, kadar je govor o jeziku?

Naše uvodne pripombe bomo uredili takole: najprej bomo orisali ovire, tj. razlike v pristopu in interesu med tema dvema disciplinama. Nato bomo na kratko podali vsebino oziroma glavne teme v novejših raziskovanjih, ki poskušajo te ovire odstraniti ali prebroditi. V tem smislu je naš pogled optimističen — menimo, da je smiselno nadejati se izgradnji enotnega pristopa k naravnemu jeziku.

Logika in lingvistika sta znanosti, v okrilju katerih se je razvila cela vrsta disciplin. V logiki se omenjajo teorija modelov ali semantika, nato teorija dokaza (ki jo včasih imenujemo »sintaksa«), potem teorija množic, teorija rekurzije in druge. V lingvistiki imamo spet sintakso, pa semantiko, fonologijo, morfologijo, historično lingvistiko in tako naprej. Vse logične discipline

nimajo priložnosti, da bi bile enako sorodne kaki od lingvističnih disciplin in obratno. V resnici so možna stična mesta, mesta med paroma istoimenskih disciplin: sintaksa, kot jo vidi logik, je lahko sorodna sintaksi, kot jo vidi lingvist, prav tako bi bila lahko logikova semantika povezana z lingvistovo. Brž ko zapustimo področje teh dveh disciplin, postane raznorodnost popolna, prepad pa nepremostljiv. Odnose bi lahko predočili takole:

Očitno je, da za večino logikov in lingvistov ne velja, da pod terminom »sintaksa«, oziroma, ali še manj, pod terminom »semantika« mislijo isto. Vendar pa ne moremo vnaprej trditi, da obstaja neka logična sintaksa, ki bi se bistveno razlikovala od jezikovne sintakse ter bomo zato predlagali nevtralnno izrazje: govorili bomo o »logikovi« sintaksi (okrajšano »logo-sintaksi«) za razliko od »lingvistove« sintakse (krajše »lingvo-sintakse«), da bomo označili tisto, kar večina lingvistov, oziroma večina logikov misli, ko reče »sintaksa«. Prav tako bomo uporabljali izraz »logikova« semantika (krajše »logo-semantika«) za razliko od »lingvistove« semantike (krajše »lingvo-semantike«).

a) logikova sintaksa in lingvistova sintaksa

Poglejmo najprej lastnosti logo-sintakse. Logik bo običajno na začetku svojega teksta na kratko opisal jezik, ki ga uporablja. To bo neki umetni jezik, imenujmo ga *J*, pri katerem bomo imeli definirana dva tipa pravil — pravila

tvorbe (formacije) in pravila pretvorbe (transformacije). Pravila tvorbe nam bodo povedala, kaj vse velja v jeziku kot element in kako se iz elementov gradijo zapletene tvorbe (kompleksni termini in formule). Tipično pravilo tvorbe je npr.: če sta A in B pravilno zgrajeni formuli, potem je A & B dobro zgrajena formula. Pravila pretvorbe govorijo o tem, kako iz formul prehajamo na druge formule, pri čemer se ta prehod razume kot neke vrste izpeljava druge formule iz prve. Tipično pravilo pretvorbe je, recimo, modus ponens: Iz »Če A, potem B« in »A« izpelji »B«.

Izpostavili bomo tiste lastnosti logo-sintakse, ki jo jasno razmejujejo od sintakse, kakor jo razume jezikoslovec, tj. od lingvo-sintakse. Zbrali jih bomo v tri skupine.

1. *poljubnost*: Elementarni primer poljubnosti je poljubnost znotraj danega tipa označevanja (notacije). Čisto vseeno je, ali recimo variable označujemo s pomočjo črke »v« (oz. indeksi od 0 do n) ali s pomočjo, recimo, črke »a« (z indeksi), veseno je, ali bomo indekse pisali zgoraj ali spodaj, itd. (dokler se dosledno držimo dogovora).

Manj elementarni primer je uporaba različnih »jezikov«, ki so med seboj ekvivalentni, na primer jezik s kvantifikatorji in lambda računi.

2. *enostavnost*: začetni koraki pri graditvi logo-sintakse so enostavni, usklajevanje pa je rezultat velikega števila dejansko izvršenih ali predpostavljanih korakov (drugi primer je važnejši).

Enostavnost se najprej kaže v majhnem številu vrst začetnih elementov. (Jezik logike prvega reda običajno obsega variable, operacijske simbole (vključno s konstantami), predikatne simbole in logične veznike z interpunkcijo in oklepaji.)

Dalje, enostavnost se kaže v tem, da je tvorjenje novih izrazov iz starih mehanično.

In končno, enostavnost se kaže v tem, da so pravila izpeljevanja rekurzivna (mehanična).

3. *dokaznost*: logika se v prvi vrsti ukvarja s sklepanjem. Zato je logo-sintaksa oblikovana tako, da olajšuje proučevanje sklepanja: cilj enostavnosti pri tvorjenju je doseči preglednost, in, najvažnejše, pretvorbena pravila so formulirana z ozirom na d o k a z (odtod naš nekoliko nerodni izraz »dokaznost«). Za veliko večino logikov so to povsem samo ob sebi razumljive stvari — pravila transformacije so pravila izpeljevanja oziroma dokaza. Čeprav bodo nekateri logiki v svojih filozofskih trenutkih govorili o tem, da je sintaktično povezovanje samo manipuliranje z znaki brez smisla, se pravila tega manipuliranja postavljajo tako, da jih je pozneje mogoče interpretirati s pomočjo odnosov logičnega sledenja.

Če preidemo k sintaksi, kot jo vidi jezikoslovec, lingvo-sintaksi, lahko navedenim lastnostim logo-sintakse na kratko zoperstavimo njihove antipode v lingvo-sintaksi:

1. *vezanost na empirični material* (nasproti poljubnosti): lingvist-sintaktik gleda na svoje delo kot na del nepretrgane verige, ki se začne s fonologijo in morfologijo. Začenja pri zgodovinsko oblikovanem jeziku, z dano leksiko, z danimi pravili, ki jih je treba odkriti in formulirati kot pravila. (V tem po-

menu je jezikovni znak »arbitraren« za govorca, vendar ni lingvist tisti, ki lahko poljubno izbira elemente v jeziku.)

2. *začetna kompleksnost* (nasproti enostavnosti): lingvist se znajde pred kompleksnim materialom, ki ga je treba analizirati. V idealnem primeru gre samo za kompleksnost danega korpusa (v primeru »mrtvega« jezika), v praksi pa korpus najpogosteje variira in je podvržen spremembi (v primeru »živih« jezikov). Vedno obstaja upanje, da so, konec koncev, pravila mehanična — toda to je odkritje, do katerega je treba priti z napornim iskanjem, medtem ko je logik vnaprej postavil mehanični značaj svojih pravil.

3. *eksplanatornost*: lingvist išče pravila, katerih postuliranje lahko p o j a s n i obstoječe pravilnosti v jeziku. Pri tem je njegov interes skoraj izključno usmerjen k tistemu, kar bi logik imenoval pravila tvorbe, medtem ko pravila izpeljevanja ali dokaza v glavnem ne pridejo v lingvistovo obzorje (o izjemah kasneje), in tudi ni na prvi pogled očitno, čemu bi prišla (Termin »transformacijska slovnica« nas ne sme zavesti. Pravila transformacije, o katerih govori lingvistika, nimajo neposredne zveze s pravili izpeljevanja, temveč so v glavnem podvrsta pravil tvorbe.).

b) logikova semantika in lingvistova semantika

Velik del razlik med logikovim in lingvistovim pristopom k semantiki je drugačen od tistih, na katere smo naleteli pri sintaksi.

Najprej, tema pomena za lingvista ni v središču zanimanja, kot je za logika. V nekaterih smereh nove lingvistike so bili mnjenja, da je za lingvistiko dobro, če se »pomeni« sploh odstranijo, medtem ko so si drugi, manj radikalni, vendarle prizadevali priti čim dlje brez sklicevanja na pomen. Na druge razlike bomo naleteli kasneje.

Poglejmo zdaj, kaj bo lingvista zanimalo pri pomenu. Predvsem bo zmeraj predpostavljal kot znano neko predstavo o pomenu in se ne bo spuščal v temeljnija razpravljanja o tem, k a j je pomen. Predstava o pomenu, kakršno bo lingvist vgradil v svoja raziskovanja, bo predstava o pomenu kot nečem miselnem ali pojmovnem. Tako strukturalisti pod »označenim« jezikovnega znaka pojmujejo neko misel, bližja karakterizacija »označenega« pa je običajno slikovita, metaforična, ne toliko zaradi pomanjknja strogosti, kolikor zaradi tihe predpostavke, da pravzaprav vsi vemo, kaj je pomen.

Ob predpostavki, da je to, kaj pomen je, znano, bo lingvist raziskoval zveze med pomeni posameznih jezikovnih tvorb. Primer za to je, recimo, komponentna analiza — razstavljanje pomena nekega izraza na sestavne dele. Pri tem bo v večini primerov enota pomena približno na ravni b e s e d e (ali neposredno p o d to ravni), na ravni leksemskih komponent, ki tvorijo besedo). Drug primer so, recimo, strukturalne semantike, ki raziskujejo, kako se neko pomensko področje organizira v parih nasprotij.

Logik ravna drugače. Njegovo elementarno vprašanje se bo nanašalo na to, kaj je pomen, v odgovoru na to vprašanje pa se ne bo zadovoljil z domnevami o tem, da je pomen nekaj, kar imamo v mislih, kadar izgovorimo stavek, niti da je pomen pojem, marveč bo poskušal eksplicirati pomen s

pomočjo odnosov besed ali stavka in nekega objekta, ki ga beseda označuje (in nekega stanja stvari, ki ga stavek zatrjuje).

Tu se ne moremo spuščati v zgodovino nastanka logo-semantike, zgodovino, ki bi lahko pojasnila poreklo posameznih vidikov logikovega vprašanja. V njeni izoblikovani podobi logikovo semantiko označujejo naslednje trditve:

1. osnovni aspekt pomena je tisti, ki zadeva spoznanje ali resničnost,
2. osrednji pojem teorije pomena je pojem reference, odnosa med jezikovnimi tvorbami in realnimi objekti,

2 a. pojme kot so »smisel« in podobne je treba pojasniti s sklicevanjem na referenco,

3. pojmovni aparat, primeren za razumevanje področja objektov, je aparat teorije množic, ki je eventualno obogaten z nekaterimi dopolnili in razširitvami.

Domnevali bomo, da so bralcu znani razlogi, ki jih običajno navajajo v prid tako zasnovani semantiki. Omejili se bomo na vprašanje, zakaj je prav logik tisti, za katerega je taka zasnova lahko zanimiva. Glede na prvo točko, prvenstvo spoznanja in resničnosti, je odgovor očiten: predmet logike je, pravijo, veljavno sklepanje, tisto torej, ki ohranja resničnost. Če je tako, bo logik motiviran, da sprejme tisto teorijo pomena, ki postavlja v prvi plan resničnost stavkov. Vsekakor se bo nagibal k temu, da en del logike preprosto poistoveti s teorijo pomena.

Druga trditev, pomembnost reference, se navezuje na prvo ob predpostavki, da je resničnost odnos med jezikovnim (ali miselnim) in realnim.

Vse to pa je samo del celotne zgodbe in to optimistični del. Obstajajo pomembne razlike med običajnim, zdravorazumskim pristopom k pomenu in tistim, kar počne v svoji semantiki logik. Kadar gre za naravni jezik, so stvari videti takole: besede so oskrbljene s svojim pomenom ali pomeni, ki jim pripadajo, če že ne po naravi, pa vsaj na dokaj neproblematičen način. Te pomene lahko pojasnimo s sklicevanjem na referenco (beseda »slon« se referira na slone in tako naprej) ali na vlogo v tvorjenju stavkov (beseda »ali« se ne referira na nič, vendar igra precej jasno vlogo v tvorjenju zloženih stavkov iz enostavnih). Iz pomenov enostavnejših sestavnih delov tvorimo pomene večjih celot, pri čemer se »naravnost« pomena (»zraslost« pomena z jezikom) prenaša od enostavnega k zloženemu. V logiki pa je postopek obrnjen. Začenjamo pri neinterpretiranemu računu, pri golem sestavu (potencialnih) znakov in postavljamo sintakstična pravila. Nato našim znakom pridajamo pomene. Najprej zadamo množico predmetov, ki bodo območje našega »jezika« (sistema potencialnih znakov) in pravila združevanja znakov-predmet. Na ta način lahko vsakemu našemu sistemu pridružimo toliko območij, kolikor želimo. Ta splošnost je nekaj, kar je skoraj povsem tuje zdravorazumskemu pristopu k naravnemu jeziku. Vendar se znotraj vsakega našega para jezik-območje pojavlja še en element nedoločnosti. Izpostavljene besede logičnega jezika niso »imena« (konstante), temveč variable. Stavki, s katerimi logik operira, so najpogosteje stavki z kvantificirano variabla. Logična resničnost tako zahteva zelo visoko stopnjo formalnosti: najprej, da bi bil

logično resničen, mora biti stavek, znotraj zadanega območja, resničen za vsako dodeljevanje objektov variabel. Potem mora biti resničen ne glede na to, kaj vzamemo kot območje (resničen v vseh modelih). Če pa abstrahiramo od tega, kaj je posamezni individuuum, ki ga je variabla izbrala in če, končno, abstrahiramo od kvalitativnih lastnosti celotnega območja, nam bo ostalo zelo malo. Zaradi tega ni čudno, da so edine lastnosti, ki ostanejo razpoznavne, tiste, ki zadevajo strukturo ali številnost (kardinalnost) območja. Vprašanja kardinalnosti območja so vprašanja, ki so povsem irelevantna in nezanimiva s stališča naravnega jezika.

Zategadelj je jasno, da bo logo-semantika naravnega jezika nekoliko razočarajoč posel za logika. Teme, ki so za logiko ključnega pomena, bodo tu drugorazredne. In narobe, nekatere lastnosti naravnega jezika, ki so za govorca pozitivne kvalitativne lastnosti, bodo v očeh logika samo nedobrodošle omejitve.

II. Izbor po sorodnosti

a) prva približevanja

Potem ko smo premerili razlike, ki razdvajajo logikov pristop k jeziku od lingvistovega, lahko bolje ocenimo zamisel o njunem zbliževanju. Začnimo z nekoliko apokrifno zgodovino.

Pomemben korak, ki so ga lingvisti naredili v smeri določenega spogledovanja z dotedanjo sovražnico logiko, je bil, v nekem smislu, nadaljevanje začetega procesa širjenja interesov lingvistike.

Poglejmo nekaj primerov. Transformacijska slovnica priznava ekvivalentnost aktivne in pasivne oblike »istega« stavka. Čemu naj bi se zaustavili pri tem, da sta »A je videl B« in »B je bil viden od A« v globinski strukturi isti stavek? Ali ne bi mogli obravnavati, recimo, glagola »dati« in »sprejeti« kot dveh pretvorb istega glagola? Pojem ekvivalentnosti, ki ga uvaja takšno obravnavanje stavka, je blizek, če že ne istoveten, pojmu ekvivalentnosti, s katerim operira logik.

»Imel je tri brate, od katerih je eden bila deklica.« Ali je ta stavek zgrajen pravilno? Če ni, potem bi moral lingvist opis pomena izraza »biti brat« vsebovati navedbo vsaj nekaterih posledic pomena »biti brat«, recimo, da je samo moški lahko brat.

»On je vedel, da pada dež, vendar to ni bilo tako.« Glagoli, kot je »vedeti«, se uporabljajo tako, da če *X* ve, da *p*, tedaj je dejstvo, da *p*.

S posploševanjem takih spoznanj so nekateri lingvisti prišli do sklepa, da je globinska osnova stavkov v resnici neko semantično jedro, ki je zelo podobno tistemu, kar se v logiki imenuje sodba. Še več, lingvistična struktura te osnove je v bistvu logična forma sodbe. Vsi lingvisti niso tega mišljenja, toda rezultati, ki so bili doseženi pri zbliževanju lingvistične in logične forme, so dovolj pomembni, da navdihujejo, in da so navdihovali, raziskovalni program graditve teorije pomena, ki bi se opirala na logiko, a bi integrirala tudi rezultate lingvistike.

S svoje strani pa so se tudi logiki in filozofi, ki so inspirirani z logičnimi raziskavami, prav tako približali drugi strani.

Formalni rezultati so tu številni, zato smo na slepo izbrali enega, ki dobro ilustrira občo tendenco. Pred skoraj pol stoletja je K. Ajdukiewicz, ki so ga navdihnile Husserlove logične raziskave in nauk Leśniewskega, zgradil sintakso za jezike z dovolj bogato kategorialno strukturo, kakršni so naravni jeziki, in pokazal, kako je mogoče poljubno mnogo sestavljenih kategorij (z različnimi stopnjami sestavljenosti) definirati kot funkcije nad izrazi enostavnih bazičnih kategorij. Po drugi svetovni vojni je Bar-Hillel izpopolnil te kategorialne slovnice, vendar so jih šele v šestdesetih letih aplicirali na naravnih jezikih. Montague je namreč uspešno kombiniral kategorialno slovnico z intenzionalno semantiko (v kateri se pomeni definirajo kot funkcije na možnih svetovih) in zgradil zapleteno in obetavno semantiko naravnih jezikov.

Kar zadeva semantiko, le-ta danes predstavlja najvažnejše področje zblíževanja logiškega in lingvističnega pristopa. Zadovoljili se bomo s tem, da bomo nakazali najvažnejše probleme, začeni s najsplošnejšim in nadaljevali proti posebnim (v literaturi so splošnim vprašanjem posvečali malo pozornosti, medtem ko specifične probleme že leta izčrpno obdelujejo).

Splošno vprašanje zadeva pravilnost logiškega pristopa. S tem, ko poudarja veljavnost sklepanja, mora logik izpostaviti tiste momente jezika, ki so ključni za deduktivno sklepanje. Že s tem bo predstavil jezik kot nekaj, kar je podobno (deduktivni) teoriji (dober primer takega pristopa je Tarskijeva analiza paradoksa Lažnivec. Paradoks Lažnivec po Tarskem kaže, da je naravni jezik na neki način »nekonistenten«. Toda kaj to pomeni? Nekonsistentne so teorije ali tvorbe podobne teorijam. Jezik pa ni teorija.). Problem je tedaj, kako najti tak opis jezika, ki jezika ne bo zvedel na teorijo, a bo poudaril tiste logične lastnosti jezika, ki so relevantne za (logično) veljavnost teorij. Odgovor, ki se implicitno ponuja v literaturi, je naslednji: govorec pozna jezik J, če razpolaga s teorijo pomena za J, ki specificira pomen s pomočjo nekaterih temeljnejših pojmov, kot sta npr. resničnost ali referenca. Zdi se, da bi bil tedaj aspekt sorodnosti jezika teoriji izražen v predpostavki, da uporabo jezika vodi tiho delujoča teorija pomena. Ker bi teorija pomena morala poblíže opisati odnose logične konsekventnosti med stavki danega jezika bi predstavljala jedro logično urejene podobe naravnega jezika.

Skeptik bo tu gotovo našel dovolj gradiva za razmišljanje. Ali obnašanje normalnih govorcev zares jamči, da imajo v lasti konsistentno teorijo pomena za jezik, ki ga govorijo? Ali kombinacija začetnih pomenov in relacije logične konsekvence zares izčrpa vse, kar bi nas utegnilo zanimati v semantiki naravnega jezika? Če so trditve teorije pomena resnične, kakšne vrste je njihova resničnost — pojmovna ali empirična ali nekaj tretjega?

Prevod V. L.

Okrogla miza o razmerju logike in lingvistike

Svobodna katedra Filozofske fakultete v Ljubljani je 15. junija 1983 organizirala, prvič v našem prostoru, razgovor o razmerju logike in lingvistike, dveh ved, ki zanimata čedalje širši krog občinstva. Uvodno besedo Nenada Miščevića bomo objavili naknadno. Kot dodatek pa objavljamo tekst Matjaža Potrča, ki ga je napisal za to priložnost.

Po referatu Nenada Miščevića se je oglasil

Janez Orešnik

S svojega stališča — tj. z vidika jezikoslovca — ne vidim veliko možnosti za povezavo med logiko in lingvistiko v tem smislu, kot ste to Vi naredili. Pač pa je res, da uporablja lingvistika logiko kot orodje, kakor tudi druge znanosti v veliki meri uporabljajo logiko kot orodje. Pri zvrsteh lingvistike, ki ste o njih izrekli domnevo, da omogočajo povezavo med logiko in lingvistiko, me moti, da zelo siromašijo jezik z nekimi močnimi predpostavkami in najmočnejša predpostavka je tista o »idealnem govorncu«. Se pravi, ta lingvistika izloča nekaj parametrov iz svoje obravnave in po mojem mnenju se ne ukvarja z naravnim jezikom. Iz naravnega jezika je naredila umetnega, ta umetni jezik pa se seveda zelo približa logiki. Sporna je dalje predpostavka, da je kognitivni pomen edini vreden obravnave. Zunaj generativne semantike in zunaj generativne lingvistike sploh takega pristopa ni in osebno mislim: če je pogoj za približevanje lingvistike logiki ta, da moramo jezik najprej osiromašiti z izločitvijo nekaterih parametrov, potem ta pot ni dobra in jo je treba preskati. V našem interesu mora biti, da upoštevamo pri obravnavi predmeta lingvistike čim več parametrov, ne čim manj.

Andreja Prijatelj

Želela bi pripomniti, da poleg generativne semantike obstaja še drugačen pristop v formalizirano semantiko naravnega jezika. Pobudnik tega je bil matematični filozof Richard Montague. Po njegovem prepričanju ni teoretične razlike med naravnim in formalnim jezikom. Zato postavi tezo o inducirani

interpretaciji, ki trdi, da je dani naravni jezik mogoče osmisлити preko izbranega formalnega jezika. Pri tem mora biti izpolnjen še dodatni pogoj. Med sintaktičnima sestavoma naravnega in formalnega jezika mora obstajati enoličen homomorfizem. To pomeni, da se sintaktična struktura naravnega jezika ohranja tudi v izbranem formalnem jeziku, namreč intenzionalni logiki. Tako se bazični izrazi prvega enolično preslikajo v ustrezne smiselne izraze drugega jezika, sintaktičnim pravilom naravnega jezika pa so prirejena odgovarjajoča prevajalna pravila. Pomembno je tudi, da so posamezne sintaktične kategorije naravnega jezika v enolični korespondenci z logičnimi tipi intenzionalne logike. Zato se katerikoli izraz dane sintaktične kategorije vselej preslika v smiselni izraz natanko predpisanega tipa. Intenzionalna logika je namreč zasnovana na Churchevi preprosti teoriji tipov. Rekurzivno definirana množica tipov s svojimi elementi označuje množice smiselnih izrazov, v katere so razporejeni vsi sintaktično pravilni izrazi danega formalnega jezika. Opisani prevajalni postopek tako poljubnemu razčlenjenemu izrazu naravnega jezika vselej poišče pripadajoči prevod v intenzionalni logiki. Pomensko večlični izrazi naravnega jezika morajo biti sintaktično razčlenjeni na različne načine. Vsakemu teh pa je prirejeno pripadajoče analizno drevo, iz katerega je razvidna celotna konstrukcija obravnavanega sestavljenega izraza. Šele analizna drevesa je smiselno prevesti v pomožni formalni jezik, saj so nosilci enoličnega pomena. Interpretacija formalnega jezika je naposled inducirana v naravni jezik upošteva je naslednjo predpostavko: poljuben izraz naravnega jezika in njegov prevod v izbranem formalnem jeziku imata vselej isti pomen. Z znano interpretacijo izbranega formalnega jezika je tako mogoče posredno osmisлити tudi dani naravni jezik. Sintaktičnemu sestavu intenzionalne logike je zato homomorfno prirejena modelsko teoretična indeksna semantika, ki temelji na Fregejevem načelu sestavljivosti. Vsak smiselni izraz intenzionalne logike je v danem kontekstu opredeljen z ustrezno ekstenzijo. Montague namreč izhaja iz dejstva, da je pomen izrazov obravnavanega jezika vselej odvisen od konteksta uporabe. V ta namen uvede množico indeksov I , katere n -mestni elementi natanko opišejo izbrani kontekst. Tako se v nekem indeksu najpogosteje pojavljajo koordinata možnega sveta, trenutka, govornika, poslušalca, kraja, prejšnjega pogovora ipd. Poljuben izraz intenzionalne logike ima s svojim logičnim tipom natanko predpisano sintaktično poreklo pa tudi pripadajočo semantično domeno.

Pomen izpeljanih izrazov je mogoče določiti po Fregejevem načelu sestavljivosti, ki trdi: ekstenzija celote je vselej funkcija ekstenzij sestavnih delov. Pogosto pa se primeri, da morajo sestavni deli za pomen celote opisati več kot le ekstenzije v danem kontekstu. Opredeliti morajo ves nabor semantičnih objektov, ki jih sami pri posameznih indeksih semantično označijo. Pravimo, da semantično opredelijo kar pripadajoči smisel. V ta namen je v Montaguejevo semantiko uveden pojem intenzije. To je funkcija, ki je definirana nad množico indeksov I , njena zaloga vrednosti pa skladno z indeksi preteče ekstenzije danega izraza. Tako intenzija kateremukoli sintaktično pravilnemu izrazu priredi pripadajoči smisel. Ekstenzija poljubnega stavka je v danem kontekstu 1 , brž ko je omenjeni stavek v njem resničen, v nasprotnem pri-

meru pa 0. Smisel istega stavka pa je podmnožica tistih indeksov, pri katerih je stavčna ekstenzija enaka 1.

Pokažimo, kako v Montaguejevem semantičnem sestavu obravnavamo naslednji preprosti zgled: »Janez hodi«.

Podani stavek je v danem kontekstu resničen le v primeru, ko je individuum, ki ga semantično opredeli ime »Janez«, vsebovan v natanko določeni podmnožici individuov, namreč ekstenziji neprehodnega glagola »hoditi«. V natančnejši semantični obravnavi je ekstenzija poljubnega lastnega imena pravzaprav ustrezna podmnožica individualnih lastnosti. To so lastnosti, ki enolično karakterizirajo en sam individuum. Če je torej med njimi tudi lastnost prirejena glagolu »hoditi«, je zgornji stavek v danem kontekstu resničen. V tem primeru ekstenzija lastnega imena deluje nad ekstenzijo neprehodnega glagola in tako se tudi v semantični obravnavi ohrani osebek-povedek vrstni red.

Janez Orešnik

Imel bi vprašanje, ki se mi zdi bistveno. Ali so v tej intenzionalni logiki, v katero se preslikuje naravni jezik, možni izrazi, ki niso niti resnični niti neresnični?

Andreja Prijatelj

Razen formul so takšni vsi preostali smiselni izrazi intenzionalne logike. Njihove semantične vrednosti so definirane funkcije na osnovi teorije množic, odvisne pa so od izbora modela, indeksa in določitvene funkcije spremenljivk.

Janez Orešnik

V jeziku je cel kup jezikovnih izrazov, o katerih se ne da reči, da so resnični ali neresnični. Recimo katerikoli vprašalni stavek. Kako se rešuje v tej slovnici ta problem?

Andreja Prijatelj

Odkrito rečeno se doslej še nisem preveč ukvarjala s vprašalnimi stavki. To pa zato, ker velike težave nastopijo že pri interpretaciji nekaterih povednih stavkov. Mislim predvsem na stavke, ki vključujejo verovanje človeka, kot na primer: »Verjamem, da je Janez prehodil to pot«.

Janez Orešnik

Rekel bi, da to spet velja samo za jezike, katerim neke parametre ali nekaj gradiva odvezamemo.

Andreja Prijatelj

Mislím, da bi bilo mogoče vprašalne stavke obravnavati podobno kot v transformacijski slovnici. Morda bi lahko Montaguejevi jezikovni teoriji dodali še ustrezno transformacijsko komponento, ki bi vsaki vprašalni obliki pridružila pripadajočo trdilno. Tej pa je v Montaguejevem semantičnem sestavu vselej prirejen enoličen pomen.

Miljenko Stanić

Hotel sem samo reči, da obstoje tudi logike, ki si postavljajo vprašanja reševanja konteksta, ali lahko formaliziramo vprašanja. Prav to raziskuje moja mentorica v svojem delu o logični gramatiki, ki pa še ni objavljeno. Ne vem še, kakšna je ta formalizacija. Menim, da vsakemu vprašanju doda dva znaka, nakar je vprašanje odvisno od možnih odgovorov, itd. V bistvu takšna možnost formalizacije obstoji; pomemben se mi zdi predvsem pomen kantorizacije. Mislím na Cantorja kot utemeljitelja teorije množic, torej da se lahko vse razloži s pomočjo množic. Tako lahko običajne kategorije jezika, ki ga poznamo, množično povsem razložimo, recimo imena, skupne nazive, mestna imena — vsemu temu lahko dodamo nek določen formalni pomen; tudi pristop z intenzionalno logiko lahko dejansko obdeluje fragment jezika, povedni fragment. Recimo, vprašanje je enako: ali lahko intenzionalna logika obdela vse jezike? Recimo naš jezik, ki ga lahko sklanjamo, se do neke mere ograjuje od intenzionalne logike, lahko pa uporabimo tudi drugo formalizacijo. Potencialno pa to lahko formaliziramo. Zato menim, da je to zelo izčrpno.

Janez Orešnik

Da, le da imate vi probleme, kot so oblike pomena razen kognitivnega, samo za tehnični problem, nekaj, kar se da napraviti, pa po naključju še ni bilo narejeno, jaz pa v to ne verjamem. Mislím, da bo potreben kvalitativno nov napor, da bi se lahko razni konotativni pomeni uvedli v to obliko logike.

Andrej Ule

Na tem delajo. Tov. Orešnik ima delno prav, namreč v vprašanju ali se da v našo shemo logike in običajne predikativne strukture stavka, ki je znana kot funkcijska oblika stavka, stlačiti vse bogastvo stavka. To je smiselno vprašanje že zato, ker ne mislim, da je sedaj poznana in priznana logična forma trdilnega stavka edina možna in dokončna oblika logične forme stavka. Vsi poskusi do sedaj v glavnem gredo v okviru te forme, ker so do sedaj še neizčrpani, imajo še svoj neizkoriščen potencial. Vendar se mi zdi, da se ponekod to početje že krha. Verjetno bo treba pojmovanje logične forme stavka spremeniti, ne da bi zanikali to, kar je bilo doseženega do sedaj. Ven-

dar bi morali zgraditi logike z višjo strukturo stavkov. Mislim, da sicer ne bi mogli formalno izraziti bogatejših konotacij razen, če se ne vdajamo slepemu upanju v slabo neskončnost še možnih izpopolnitev do sedanje metode v logiki. Občutek imam, da je v logiki prišlo začasno do srečnega spoja matematičnega pojma funkcije in novega pojmovanja logične forme stavka; tj. v tem funkcijskem zapisu stavka. To je terjal na eni strani čas, pa filozofija in sama logika. Čim je logika postala operacionalna, je postala samostojna znanost, po drugi strani je postala velika pomoč matematiki in drugim vedam in resnično je ravno oblika sedanje matematične logike danes zelo funkcionalna. Ni pa rečeno, da je to absolutna točka, ki je nepresegljiva. Mislim, da se problemi začenjajo že pri kvalifikatorjih. Ali je npr. dodatek kvantifikatorja k formi stavka dovolj, da opredelimo vse različne vsebinske in logične odtenke v stavkih, kot so npr. modalnost, zapoved, prepoved, nezadostne ocene ipd, ali pa je nemara potrebno iti še v nadaljnjo dograditev koncepta logične forme stavka. Ne, pač pa je tudi interpretacija modalnih stavkov podoben problem, kot je bil npr. za klasično logiko problem interpretacije.

Andreja Prijatelj

Fregejevska semantika intenzionalne logike je konstruirana povsem funkcijsko. Pomen vsakega sestavljenega izraza se namreč vselej izraža kot funkcija pomenov sestavnih delov tega izraza. V sintaksi intenzionalne logike nastopa zato λ operator, ki more iz poljubnega smiselnega izraza abstrahirati katerokoli spremenljivko. Tako abstrahirani izraz deluje kot operator s predpisano domeno in kodomeno. Semantično pravilo, ki definira ekstenzijo poljubnega abstrahiranega izraza, je pravilo funkcijske aplikacije.

Navedimo še primer! Vsa lastna imena naravnega jezika se preslikajo v abstrahirane smiselne izraze intenzionalne logike. Šele njihova interpretacija se v danem kontekstu istoveti z neko množico individualnih lastnosti, ki enolično opredeli, npr. z imenom »Janez«, označeni individuum.

Janez Orešnik

Zdi se mi, da iz dosedanje diskusije sledi, da drži poanta, ki sem jo navedel v začetku, namreč da je bilo dosedanje zблиževanje med logiko in lingvistikom možno samo tako, da smo jezik osiromašili za nekaj parametrov, in to je z mojega stališča slaba stran tega zблиževanja. Sedaj pa bi rad prešel na naslednjo poanto, in to je, da je osnovni namen opisa v lingvistiki drugačen kot osnovni namen sintakse in semantike v logiki, namreč jezikoslovcem gre za razlago jezikovnih pojmov. Ta stran ne igra v sintaksi in semantiki logike, kolikor to zadevo razumem, nobene vloge, za jezikoslovce pa je sintaktični ali semantični opis samo sredstvo na poti k temu nadaljnjemu višjemu cilju. Na tem področju, mislim, logika ne bo mogla lingvistiki nič pomagati, vsaj doslej ne vidim nič takega.

Najprej bi rad odgovoril na vprašanje. Zdi se mi, da tu ne gre več za stališče logike, marveč za stališče filozofije. Gre za dvojje: najprej, ko opisujemo pomen, ko damo nekemu opisu ali besedi pomen, se zdi, da je najpomembnejše, kar moramo storiti, to, da to storimo z deklarativnimi, izjavnimi besedami. Gre za to: da bi lahko vprašal: »Ali je mikrofilm dovolj občutljiv?«, moram najprej vedeti, kaj je to mikrofon, kaj pomeni občutljiv. Tega se ne naučim z vprašanji, ne z ukazi, marveč se tega naučim z izjavami o mikrofonu, tipa: »to je mikrofon«, »mikrofon je pred teboj« ipd.; to so deklarativni stavki, ki so tista osnova, na kateri določam pomen. To je zelo močna, torej zelo sumljiva trditev. Če lahko govorim o sebi, moram reči, da dolgo nisem verjel v to trditev. Zdelo se mi je, da se ob ukazu človek lahko nauči, kaj je to mikrofon, ker je stavek le nekakšna interakcijska komponenta, torej da ljudje nekako medsebojno vplivajo drug na drugega. Recimo: prinesi mikrofon; namesto, da se vprašam o pogojih resničnosti, se vprašam o pogojih izvedbe: torej prinesem dežnik, drugi pa mi reče: »Norec, to ni mikrofon, to je dežnik.« Enako lahko storim pri ukazih. Toda potem se mi zdi, kakor da je tisto, kar se učim, vseeno deklarativno jedro v ukazu. Torej se učim, kaj pomeni biti dežnik, čeprav se učim iz »prinesi dežnik« ali »prinesi mikrofon«; mislim, da so izjave zelo deklarativni stavki, da so baza. Če je temu tako, potem imajo ne le tehnično poanto, marveč tudi filozofsko in nam zato na nek način rekonstruirajo to, kar za nas de facto je, in je problem vprašalnih, ukazovalnih in tako dalje načinov vprašanje nekakšne naravne razširitve tega izjavnega jedra. Drugič: glede eksplikatorne moči; menim, da nam mora biti zelo pomembno to, kaj hočemo imeti pojasnjeno, oziroma, kaj hočemo pojasniti. Recimo, da je opis jezika, torej ta sintaksa, fonologija, v skrajnem primeru uporabna za pojasnitev. Bojim se, da lahko tudi to drugo uporabimo za pojasnitev. Kolegica je recimo prikazala dokaj zapleten lambda-račun. Zato potrebujem takšno ogromno tehniko: vendar zakaj bi jo uporabljal in ne bi raje preprosto rekel: dobro, Janez je Janez, imam ime in na kogar prilepim to ime, bo zame Janez. Vendar tako ravnam zato, ker je jezik tako bogat, ker jezik govorimo posamezniki ne le v dejanskih kontekstih, marveč tudi v nekaterih drugih, recimo: »Če bi bil moj oče predsednik republike, jaz ne bi sedel tukaj.« Izraz »moj oče« gre bolje skozi to, kakor gre skozi idejo, da je moj oče individuum, na katerega sem nalepil izraz »moj oče«, in je zdaj to ta individuum. Izahajam iz raznih možnosti, zlasti skozi nemožnosti. Če je temu tako, potem lahko rečemo: če obrazložitev jezika išče zelo zapleten formalni aparat, to še ne pojasni ničesar, postavlja pa zelo trdne pogoje za obrazložitev; torej s pomočjo taktičnih stvari vidim, kako zapleten je predmet, ki ga moram obrazložiti, vendar ne tudi kar mi pojasnjujejo. Če bi recimo, pregledoval množico in če bi se izkazalo, da je jezik, kaj bi potem vedeli? Zagotovo bi vedeli le to, da smo sposobni izbirati po zelo dobro urejenih, možnih zamišljenih množicah individuov. S tem je naše delo končano, pokličemo lahko samo še psihologa. Koristna analogija je: običajno se ne zavedamo, kako zapleteno je prepoznavati isti predmet iz različnih perspektiv. Ne vem, kaj moram storiti, da bi vedel, če je to isti mikrofon, čeprav gledam

od tam ali od tukaj, vem pa, če hočem, da tudi računalnik to ve, da mi mora izračunati zelo dolge račune, in še potem ne bo vedel, da je to nekaj zelo zapletenega, posebnega itd. Psihologu ali psihofiziologu lahko potem rečem: »Ali sploh kaj vidiš v moji glavi ali v moji pameti, kar bi temu ustrezalo?« In tudi začenjam razlaga tako, da vse to prispeva k pojasnitvi k definiciji predmeta, ki ga pojasnjujemo; to bi lahko bil nekakšen argument.

Janez Orešnik

Najprej o trditvi, da se ne učimo pomena besede *dežnik*, temveč da se učimo pomena izraza *biti dežnik*. Tako vsaj sem vas razumel; videti je, da potrebujete sodbo, da se lahko nato s tem izrazom ukvarjate naprej. Druga stvar pa je trditev, da nam okolnost, da nekaj formaliziramo s sredstvi logike, vendarle pomaga razlagati, in sicer v tem smislu, da nam pove, kako zapleten je predmet, ki imamo z njim opravka. O tej drugi stvari bi rekel, da se mi zdi trivialna . . .

Nenad Miščević: Torej resnica

Janez Orešnik

. . . Logika lahko služi ne glede na to, kako zapleten je predmet; ne služi samo kot merilo tega, kako zapleten je jezik, temveč lahko služi tudi kot merilo tega, kako zapletenih je na tisoče drugačnih predmetov, in ne vidim, da smo dosegli veliko, če povemo, da je jezik bolj ali manj zapleten kakor neki tretji ali četrti predmet. Če pripomore logika samo to k razlaganju jezikovnih pojavov, je prispevek trivialen. To je en del odgovora, drugi del pa zadeva tisti *biti dežnik*. Te stvari še nisem dobro premislil in je mogoče, da se mi ne bo izšlo, ampak vseeno. Mislim, da govorite o pomenu besede *biti*, ki ga v naravnem jeziku ni. Namreč tako, kot se učite pomena besede *dežnik*, se učite lahko tudi pomena izrazov za stvari, ki obstajajo samo kot logična možnost, recimo *stoti kralj Francije*. Naravni jezik pa nima izraza za logični »biti«, in kako naj se človek potem na Vaš način uči pomena izraza *biti stoti kraj Francije*, če nima izraza za »biti« v tem smislu?

Nenad Miščević

Recimo, naravni jezik ima izraz za *dežnik*, in ta je: to je, recimo, *dežnik*. Za pojem »biti dežnik«, je enostavno izraz, da to sledi iz subjekta, da je ekvivalentno s tem po številu ipd. in da ne morem začeti stavka takole: »Je dežnik«. V naravnem jeziku je to tako reprezentirano. Vprašanje je, kako bi lahko bilo drugače.

Andreja Prijatelj

Pomen poljubnega izraza naravnega jezika je vsekakor smiselno definirati funkcijsko. Tako na primer pomen izraza »miza« ni bistveno odvisen od velikosti, oblike ali barve obravnavanega objekta, temveč izhaja iz množice

lastnosti, ki so skupne in značilne za vsakega teh objektov. Očitno je, da tako določeni pomen izvira iz funkcije, ki povezuje ali natančneje, ki je karakteristična za vse objekte z imenom »miza«. To pa ne pomeni nič drugega, kot da smo semantično opisali sestavljeni izraz »biti miza«.

Janez Orešnik

Ali se vi strinjate s tovarišem Miščevičcem, da *biti* v slovenščini lahko pomeni logično »biti«?

Andreja Prijatelj

Po mojem mnenju je »biti« interpretiran funkcijsko.

Janez Orešnik

Tega ne bi želel preveč razvlačevati, ker, kot rečeno, mi stvar ni povsem jasna, a tu sem nenadoma videl lingvistični problem.

Matjaž Potrč

Prebral bom samo en stavek iz svojega teksta, ki ga bom nato priložil: »Univerzalnost BITI kot ontološke kategorije se ujema z možnostjo priredbe temeljne slovnične oblike starogrškega jezika z vsemi doslej znanimi jeziki«. Zadevo bom skušal ponazoriti z nekaj besedami, in najprej bom povedal, kje sem zasledil navedeno misel. V članku Emila Benvenista, lingvista, ki me je zanimal že zato, ker se tod pogovarjamo o razmerju logike in lingvistike. Ta lingvist je nekaj povedal tudi o logiki. V svojem članku, ki je izšel leta 1958 trdi, da so kategorije, katere poznamo pri Aristotelu — teh deset kategorij — da imamo v bistvu opravka s slovničnimi kategorijami določenega jezika, konkretnega jezika, namreč grščine, v kateri je govoril Aristotel. To se je pokazalo na mejnih točkah interpretacije, ko je ta nastala, o zadevi je v svoji knjigi pisal tudi Valentin Kalan. To je povezano z našo logiko, kakršno pač poznamo. Seveda je logika v 20. stoletju orodje. Bistvena pa je razlika med logiko v Aristotelovi tradiciji, ki temelji na S-P stavku, ter med to, ki jo je kasneje uvedel Frege in kar poteka vse do Montagueja, kjer se na novo zastavlja vprašanje interpretacij naravnega jezika, čeprav so se na to logiki vselej ozirali. Znano je, da se je tudi Frege ves čas boril z jezikom, z mejami jezika. Položaj, katerega omenjam, je zanimiv, saj smo tod na začetku Benveniste; kot lingvist pa nam pokaže, kako so takozvane logične kategorije pravzaprav jezikovne. Tod se pojavi nekakšen kratek stik.

Jože Vogrinc

Gernet*, glede te Benvenistove trditve, dokazuje, kako misionarji Kitajcev nikakor niso mogli prepričati, da je bit nekaj, kar bi bilo nad pojavnostjo.

* Jacques Gernet: *Chine et Christianisme*, Pariz 1982.

Za Kitajce nikakor ni samoumevno, da je v stavku »konj je bel«, »bel« podrejen pojem.

Virgilio Muškardin

Čeprav si mnogi logiki prizadevajo določiti eksistenco misli neodvisno od jezika, pa nedvomno izražajo misli z jezikom. Vprašanje je, ali je sploh mogoče misliti brez jezika. Odtod izhaja dejstvo, da je jezik orodje logike, in potreba logike je, da svoje raziskovalne interese usmerja v lingvistiko. Po drugi strani pa je nedvomno, da je poleg interakcijskih, eksperimentalnih in drugih funkcij ena bistvenih funkcij jezika zlasti v domeni spoznanja — inferencialna. V toliko je logika orodje lingvistike in od tod izvira potreba lingvistov, da se usmerjajo k logičnim raziskavam. (Odnos orodje: logika je izražen z jezikom; lingvistika misli z ugotovitvami!)

Če bi se po zgledu geometrije, kjer se v preseku evklidske in neevklidskih geometrij nahaja t.im. absolutna geometrija, vprašali, kaj je to absolutna logika, bi našli v njej relacijo logične implikacije. Morda bi jo celo izčrpavala. Toda kot logik na žalost nisem uvidel take »redukcije« lingvistike, tj. ne poznam reprezentanta (odg. pojem), ki bi vseboval bistvo lingvistike, kakor je $v \models$ (ali $\vdash$) vsebovano bistvo logike.

Toda ta »redukcija« logike na $\models$ ali bolje, osredotočenje na jedro logike ($\models$) tudi z lingvističnega stališča ne pomeni osiromašenja, kakršno bi se nam lahko zdelo. Namreč $\models$ je binarna relacija, ki z leve ali desne strani lahko vsebuje lingvistično zelo bogate elemente, ki pa jih moramo temeljito preučiti, da bi lahko ugotovili posledično razmerje.

Torej, logika je usmerjena na lingvistiko, saj vsaj na svoji metaravni uporablja naravni jezik (fragmente!), pa tudi lingvistika je usmerjena na logiko, saj naravni jezik kaže miselno strukturiranost. Končno je inferencialna funkcija v spoznavnem procesu ena od temeljnih za naravni jezik. (Tudi lingvisti pri svojih raziskavah postopajo logično!) Odtod ena od smeri znanstvenih raziskav — začeti z regiorozno klasično logiko, ki se, pojmovana kot formalni jezik, vse bolj bogati in približuje naravnemu jeziku, vendar je v tem procesu zadržana rigoroznost; tj., iznajde se novi (strogi) instrumentarij, ki lahko zaobjame vse večje »porcije« naravnega jezika.

Žiga Knap

Tu je bila logika, funkcionalnost in jezik. Kolega Miščevič, ko je to začel razlagati, je nekako rekel, da je za lingvistiko nekako jasno, kaj je predmet obdelave. To je jezik, ki ga več ali manj razumemo; zdi se mi, da če jezik gledamo zgodovinsko, kot je začel Aristotel, se pravzaprav eksperimentalno kaže predmet. Logični zakoni na nek način veljajo, to je poskušal dokazati z nekimi teksti. Mislim, da so teksti, govor ali tisti del jezika za katerega velja ta reč, da je isto dosti specifično. Za druge tekste pa je bolj sumljiva zadeva, to velja samo za znanstveni tekst. Če vzamemo dovolj velik korpus znanstvenih tekstov in bi iskali specialno strukturo, bi verjetno opazili, da je to ravno logika. Če vzamemo prejšnje stoletje, je to šlo v neko simbolno ali

matematično razliko, ker je Russell imel še drugačno razumevanje. Ločil je matematiko in logiko. Prišlo pa je do te zanimive situacije: logika ali bolj natančno, matematična logika je bila nekako tista ideja, ki pove, kako se dela matematika, kako se delajo dokazi v matematiki. To bi šlo, ker imamo razne discipline matematike. V tem smislu je šlo do srede 20. stoletja, najbrž ta naivna predstava velja. Kolikor to vidim, se naenkrat postavlja čisto drugače, ko imamo matematično logiko ali množico postavljenih zraven matematičnih disciplin, takorekoč enakovredno, hkrati pa je ta reč tudi tista, ki ve, kako se mora v teh disciplinah delati, ker to je zanimivo za matematike. Tu vidim, da je ves ta kos logike majhen kos naravnega jezika. Nekakšna podmnožica. Mislim, da niti ni podmnožica, temveč neka specialna struktura naravnega jezika. Mislim, da so danes nekateri že povedali, da to lahko z naravnim jezikom opišem, ampak to so neke specifične situacije ali neka specifična plast naravnega jezika, ki je tudi sama logika.

Mirko Jurak

Se vam ne zdi, da je z razvojem civilizacije in z razvojem mišljenja vendarle jezik postal veliko bolj kompleksen, kot je bil pred npr. 2000 leti in da se je potem tako razparceliral, da je danes že veliko težje ulovljiv v realne sheme, kot pa je bil včasih. To je bilo prvo vprašanje in drugo: če izločimo tisto, o čemer ste prej govorili o modalnih glagolih, potem jezik dejansko postane zelo shematiziran in ni več tisto, za kar jezik v življenju dejansko služi,

Matjaž Potrč

Izkoristil bi priložnost, ko ni onih, kateri se razglašajo za psihoanalitike (vabili smo jih). No, tudi jaz se nekoliko zanimam za to področje. Psihoanalitiki pravijo v eni izmed svojih tez, da je jezik, oziroma kot jaz temu pravim, da obstaja ta jezik. Lacan nekdaj trdi, kar je že sama po sebi zanimiva ugotovitev, da naš jezik, kot ga lahko sedaj govorimo v naši civilizaciji mi sami, ni prav nič več vreden ali boljši od kateregakoli indijskega ali avstralskega domorodnega jezika. Taka trditev je seveda zelo krepka, predstavlja pa enega izmed možnih odgovorov. Za tem pa se postavlja seveda še vprašanje, kaj sploh je naravni jezik. Tukaj bi povedal nekaj, kar se navezuje na mojo biografsko, če lahko tako rečem, pot do filozofije jezika, in s tem se bom navezal tudi na vprašanje, ki ga je zastavil Orešnik, ali gre vendarle morda pri uporabi logike za neko precej močno redukcijo. Mislim, da kar se tiče filozofije jezika ravno ne gre, in bi s tem v zvezi rad omenil določen paradoks. Ne vem, če sem dobro razumel Miščevičevo tezo, ki se nahaja tudi v njegovi knjigi, meri na filozofijo jezika, in se vsaj meni zdi precej nenavadna (sam sem se osebno pričel zanimati za filozofijo običajnega jezika). Teza bi se glasila, da filozofija običajne govorice privede v položaj, ko jezika sploh ne more več postavljati v položaj svojega predmeta. Jezika torej ne uporablja več kot svojega predmeta. Na drugi strani se izkaže, da so za to opravilo dosti prikladnejše ravno formalne metode. To je teza, ki me je nekoliko presenetila. Bil sem namreč spočetka anti-formalist. Sedaj pa se tudi sam čedalje

bolj nagibam k mnenju, da nam lahko z uporabo formalne metode uspe bolje preučiti naravne jezike, kot pa s pomočjo behavioristične ali v tem smislu kontekstualne analize.

Andreja Prijatelj

Do določenih problemov pride tudi zato, ker je naravni jezik hkrati predmetni(objektni) in opisni(meta) jezik. Dosti enostavneje je zato interpretirati formalne jezike, saj je njihova sintaktična struktura mnogo bolj sistematična, generativno pa seveda primerno šibkejša. Vse, česar ni mogoče definirati znotraj danega formalnega jezika, lahko opišemo v izbranem opisnem (naravnem) jeziku. Znano je namreč, da definicije resničnosti za izraze poljubnega jezika ni mogoče podati znotraj tega predmetnega jezika. Opisni jezik, s katerim opredelimo interpretacijo predmetnega, mora biti vsaj en nivo nad slednjim. To pa je tudi razlog, da je Montaguejeva interpretacija naravnega jezika inducirana preko intenzionalne logike.

Ugovarjam tudi predpostavki, da je ves pomen izrazov v poljubnem formalnem jeziku skrčen na spoznavnost. Natančneje, da kateremukoli stavku kot edino semantično vrednost lahko priredimo le 1 ali 0, kar je pogojeno z resničnostjo oziroma neresničnostjo. Montaguejeva semantika je namreč indeksna. Poljubna formula lahko tako v različnih kontekstih (pri različnih indeksih) spreminja resničnostno vrednost. Nabor indeksov, pri katerih je ekstenzija dane formule enaka 1, je intenzija te formule in izraža pripadajoči smisel. Po splošni definiciji intenzije lahko določimo smisel slehernemu izrazu intenzionalne logike. Tako morajo vsi izrazi, ki nastopajo znotraj poljubnega nejasnega konteksta, vselej opredeliti pripadajoči smisel. Med povzročitelje nejasnega konteksta sodijo vse modalne lastnosti posameznika, ki izražajo neko subjektivno prepričanje npr.: verovanje, védenje, pomnjenje, zaznavanje in podobno. Prav isto velja za napovedne stavke objektivne nujnosti in možnosti. Stavek: »Nujno je, da Q« je resničen v izbranem kontekstu le tedaj, ko je intenzija stavka Q vsa množica indeksov I.

Kljub mnogim prednostim Montaguejevega pristopa pa je tudi v tem semantičnem sestavu mogoče zaslediti definicije, ki za pomen naravnega jezika niso najbolj adekvatne. To je posledica dejstva, da tako matematik kot logik vselej izhajata iz vnaprej konstruiranih modelov, ki zagotavljajo neprotislovnost teorije. V naslednjem koraku šele preverjata primarnost modela za obravnavo skromnega dela naravnega jezika. Brž ko se pri tem pojavi neadekvatnost, ustrezno spremenita začetne predpostavke modela.

Janez Orešnik

Kaj pa intonacija, kako logika to zabeleži?

Andreja Prijatelj

Lahko rečem, da nikakor. Seveda pa to niti ni njen namen. Intenzionalna logika je namreč le prehodna stopanja pri interpretaciji pisanega naravnega

jezika. Že ta je prikrajšan za pomenske odtenke, ki nastajajo z intonacijo, mi-miko in kretnjami govornika.

Marko Uršič

Če mi dovolite pripombo; zdi se mi, da postavljamo malce preveč vprašanj in dajemo nanje premalo odgovorov, čeprav je po drugi strani jasno, da dokončnih odgovorov na vprašanja v zvezi z odnosom logike in lingvistike ne moremo dati, temveč lahko ta odnos samo bolj ali manj problematiziramo. Zato bom tudi jaz ostal v tem okviru razprave in pristavil še nekaj dodatnih vprašanj, s katerimi bom skušal nadalje problematizirati točko, okrog katere se vrtimo. Najprej se sprašujem sledeče: če preberem na tabli formulo, ki pomeni prevod stavka iz naravnega jezika v formalni logični jezik, se vprašam kot »človek prakse«, kot uporabnik jezika, kakšen je pravzaprav namen tega prevoda, te preslikave? Ali je namen večja razumljivost? Zdi se mi, da ne, kajti če imamo pred sabo npr. stavek »Janez hodi v šolo«, je vsakomur od nas (ob predpostavki, da poznamo osnove slovenskega jezika) jasno, kaj ta stavek pomeni; če pa ga prevedemo v formalni (logični) jezik, stavek ne bo jasnejši, temveč *manj* jasen. Za razumevanje prevoda, ki naj bi se v formalnem jeziku glasil približno: »Eksistira takšen x , za katerega velja $f(x)$ «, pri čemer je ' x ' Janez, funkcija oziroma predikat ' $f(x)$ ' pa »hoditi v šolo« — za razumevanje tega prevoda je potrebna dodatna eksplikacija, ki vključuje razumevanje pojmov, kot so »eksistira« in »funkcija« itd. Namen formalizacije torej ni eksplikacija, večja semantična jasnost, temveč nekaj drugega. Rekli boste seveda, da je namen formalizacije formalna analiza stavka, vzetega iz naravnega jezika. To drži, vendar — kaj je (s stališča uporabnika jezika) namen formalne analize? Postavil bom malce drzno tezo (prepričan sem namreč, da prav takšne teze razvijajo razpravo): namen formalizacije naravnega jezika je omogočiti *stroju*, da bi prevod stavkov »razumel«; ali, drugače povedano, formalna analiza jezika je *a priori* konstrukcije takšnega stroja, ki bi razumel človeška sporočila. Prej je nekdo omenil, kako vemo (kako človek ve), da je ta in ta predmet mikrofona. Če navežem na raziskave Jeana Piageta o razvoju inteligence pri otroku, lahko rečem, da otrok, ki se uči jezika, na stopnji senzo-motoričnega razvoja začenja razumeti pomene znakov prek svojih *akcij*. Stroj pa (vsaj na sedanji stopnji razvoja) te možnosti nima, zato je treba sporočila drugače kodirati, da bi mu bila »razumljiva«. Pri tem se seveda odpira zelo široka problematika, v katero se tukaj ne bi spuščal, rad pa bi še za korak radikaliziral zgornje vprašanje: kakšen pa je namen tega, da človek uči stroj jezika? Namen je — kontrola nad jezikom, njegova razpoložljivost, kar hkrati pomeni (ker je človek *animal rationale* prav spričo jezika) *kontrola nad človekom*. Morda boste rekli, da pretiravam, češ da je formalizacija omejena predvsem na znanstveni jezik, kakor je maloprej poudaril Žiga Knap. Toda kje so meje znanstvenega jezika? Vsak jezik, za katerega je značilna struktura subjekt-predikat (in takšni so vsi indoevropski jeziki), je bolj ali manj »znanstven« oziroma je znanstvenost njegova možnost *par excellence*. Lingvist se načelno ukvarja z naravnim jezikom, z znanstveno metodo pristopa k naravnemu jeziku, tudi k takšnim »plastem« na-

ravnega jezika, kakršni so npr. jeziki besedne umetnosti. Kakšen je torej odnos lingvista do (potencialne) formalizacije naravnega jezika? Vzemimo npr. slovníčarja: kot primeri sintaktičnih struktur mu najbolj služijo prav tisti stavki, ki so najbolj tipični, najbolj »znanstveni«, za katere je značilna predikativna struktura: »Janez hodi v šolo.« Vse druge so izjeme, ki so sicer dopustne in jezikoslovno zanimive, kljub vsemu pa nekako »kvarijo« pravilnost sistema. Nepravilni glagoli (npr. v nemščini ali francoščini) so »izjema«, ne pa pravilo, kajti pravilo je sistem, znanstveni sistem. Kaj naj bi lingvist pravzaprav počel s primeri, ki bi jih vzel npr. iz pesmi Tomaža Šalamuna ali s stavki Jamesa Joycea? Če bi jih skušal upoštevati kot pravila, ne pa kot izjeme, bi se lingvistika sesula, razlezla bi se na vse strani in praktično ne bi bilo več normativov, kaj je jezikovno (slovnično, pravopisno) pravilno in kaj ni. Skušal bom končati: sprašujem se, kaj je v jeziku (predvsem v naravnem jeziku) tisto, kar je odporno formalizaciji, razpoložljivosti, kontroli? Zdi se mi, da besedna umetnost, predvsem sodobna, išče prav to. Z realistično prozo v prejšnjem stoletju je bilo bržkone drugače, kar se kaže npr. tudi v tem, da lahko do določene mere uspešno formaliziramo stavke in pasuse iz Tolstoja ali Jurčiča. Pri nekem sodobnem pesniku ali pisatelju pa to ne gre: očitno gre za iskanje nečesa v jeziku, kar bi se uprlo razpoložljivosti in kontroli, kar bi se uprlo sistemski, formalni mreži, ki jo lahko »razume« in obvlada stroj.

Nenad Miščević

Čisto na kratko bi ti odgovoril vsaj o tem, kaj se mi zdi pomembno in kaj so povsem tehnične zadeve. Problem te odpornosti na formalizacijo je očitno zelo zapleten. Vznemirja me tole: navedel si Joycea, *Finnegans Wake*. Kar me pri Joycevih tekstih zmede, je paradigma nečesa, kar se upira formalizaciji. Zmede me, ker je artefakt. Način, kako se naš pogovor zdaj razvija, ni artefakt. S čimer delamo napako, lahko nas zavede na povsem napačno pot. Recimo, da si zamišljamo, da je »*Finnegans Wake*« rezultat nekega spontanega odpora jezika formalizaciji. »*Finnegans Wake*« je napravljen v jeziku, ki je zelo mnogoznačen in zelo odporen na formalizacijo. Na nek način se to kaže kot argument za takšen logični pristop, torej, da mora biti človek Joyce, da bi lahko storil nekaj, kar je odporno na formalizacijo. Torej potrebujemo mnogo več moči, kot da preberemo Montagueja, če bi hoteli napisati *Wake*. Zdi se mi, da je na strani Joycea veliko več artificialnosti, kakor na strani tega.

Marko Uršič

To je mogoče eden najbolj ranljivih primerov, namreč Joyce, je pa dejstvo, da sodobna literatura teži k tej »odpornosti«. Rekel si, da gre pri Joyceu za »preračunani kaos«. Tudi če bi to držalo, pa je nedvomno, da v sodobni literaturi ni vse preračunani kaos, temveč tudi posluš.

Jaz bi samo obrnil stavek. Ti si rekel, da je Joyce poskušal specialno zakomplicirati, da je on preprosto ujel to, kar je v jeziku možno. Naenkrat se je izkazalo, da je on naredil nekaj, kar ni več jezik. Lingviste bi bilo treba vprašati, ali smatrajo njegove tekste še vedno za primer jezika, ali je to kaj drugega. Če vzamem na primer moderno slovensko poezijo; vprašanje je, kakšna moja teta bi rekla, da to ni niti jezik, niti poezija. Vendar je to še vedno jezik.

Nenad Miščević

Ugotovimo pa lahko, da rokopisi za *Wake* in še neurejena poglavja pri Joyceu pokažejo, da je namerno kompliciral. Da je najprej napisal enostavno zgodbo in jo potem zapletal. Rezultat so poglavja *Wakea* v drugi tretjini knjige, ki so mnogo bolj enostavna in se lepše berejo, saj ni imel časa, da bi jih dokončno uredil . . .

Matjaž Potrč

Mi dosti govorimo o jeziku: zakaj ne bi tudi tega termina »jezik« uporabili v Saussurjevem smislu kot »langue«? Če je predmet lingvistike jezik v Saussurjevem smislu, to pač ni naravni jezik. Podobno imamo pri Chomskem slovnico. Neki lingvist je objavil zelo enostavno tezo, pisano za filozofe, da ima pri Chomskem gramatika podoben položaj kot »langue« pri Saussurju. Pri tem se postavlja naslednje vprašanje (moja hipoteza je seveda filozofsko predrzna): mar ni jezik, kot ga govorimo, se pravi naravni jezik v tem smislu načeloma nedosegljiv? Z drugo besedo, opravek imamo z določenim kristalom, ki ga z znanostjo enostavno težko ujamemo. To je seveda možno po odsekih, sekvencah. Na hitro bi zaključil in poskušal sežeti: Ni napačnega stavka, ampak so lahko samo napačni načini, kako analiziramo stavek.

Valter Motah

Kako je možno prevesti naravni jezik, kako ga je možno formalizirati; zdi se mi, da ga je zelo možno formalizirati kot celoto, da to lahko storimo samo, če se omejimo na eno področje ali na umetne jezike, saj to se je pokazalo že v zgodovini. Na primer Carnapov poskus. Carnapova semantika je bila v bistvu zelo revna in on je uspel formalizirati zelo preproste jezike. Ko je napisal knjigo *The Logical Foundations of Probability*, ko je skušal verjetnost navezati na semantiko, tudi ni kdovekako uspel. Novejši poskusi pa kažejo, da, če se hoče kolikor toliko velik del naravnega jezika formalizirati, se pride do strahovitih komplikacij in vprašanje je, ali se to spleča. »So much pains for little games«. Tu je vprašanje, kakor pri kapitalu. Če nekaj investiram, kaj bom dobil. Če povabim damo na večerjo . . . Matematikom se spleča. Če nekdo reče npr. 1 je naravno število, drugi pa, da je to del kompleksnega števila, potem greš lahko naprej in dobiš neko čudno formo, na koncu 1 postane čisto nekaj drugega. Ampak to ima smisel, ker je matematika sposobna

v različnih kontekstih prevajati in peljati stvar naprej. Vprašanje je, koliko je *tukaj* smotrnosti, koliko so tu sposobni naprej potegniti neke zaključke. Ali ni to samo neka »špilarija« nekih pametnih ljudi, ki so sicer zelo pametni, vendar ne vrhunsko pametni, zdi se mi, da se vrhunski matematiki le ukvarjajo z drugimi stvarmi, da je to drugorazredna stvar. Naslednje: to kar se mi zdi glede želelnih stavkov in sploh intencionalnih kontekstov. Zdi se mi, da znanost, lingvistika in logika hočeta biti objektivni, to pa pomeni, da ju zanima tisto, kar je, oziroma tisto kar ni, če nekdo nekaj želi, če na primer tale Janez želi peti, je to nekaj drugega kot Janez poje, na primer dosti Janezov si želi peti, pa ne more, lahko pa izrazim željo tudi kot nekaj objektivnega. V tistem trenutku sem sposoben to prenesti v neki formaliziran jezik, samo, ali se to splača?

Andreja Prijatelj

Želela bi poudariti, da eksistenca ustreznih semantičnih objektov pri semantični obravnavi naravnega jezika ni bistvenega pomena. Trditev, da nekdo ali nekaj ne obstaja, predpostavlja povsem natančen opis osebe ali stvari, ki se v danem kontekstu ne pojavlja. Spoznanje, da neki individuum dejansko ne obstaja, temveč je le možni individuum, temelji na njegovem popolnem opisu. S tem pa je seveda določen tudi pomen izraza, ki v izbranem kontekstu označuje omenjeni individuum. Rada bi odgovorila na še eno prejšnjih vprašanj, namreč, v čem je pravzaprav smisel inducirane interpretacije naravnega jezika.

Ta izhaja iz Montaguejevega prepričanja, da med naravnim in formalnim jezikom ni bistvene teoretične razlike, slednjega pa je mnogo enostavneje sistematično obravnavati. Montague seveda ni trdil, da je formalni jezik tako bogat kot naravni. Predpostavil je le, da je njuna logična struktura enako zasnovana in da je prav ta odločilna pri semantični obravnavi kateregakoli jezika.

Marko Uršič

Govorili smo nekaj o tem, da logiki in matematiki — vsaj s stališča jezikoslovcov — siromašijo jezik. Mislim, pa, da tudi jezikoslovci glede tega niso tako zelo nedolžni, tudi oni naravni jezik ožijo in postavljajo v sheme. Še enkrat bi poudaril: kar pogledjte kako slovnico, »najboljši« (normativni), najbolj tipični stavki v njej so »znanstveni« stavki, stavki z jasno in logično strukturo.

Janez Orešnik

Jezikoslovci dejansko ožimo. Ko sem se oglasil prvič, sem omenil »idealnega govornika« Chomskega. Jezikoslovci se problema zavedamo in ga skušamo reševati tako, da uvajamo v svoje opise vedno več parametrov, in bomo čez nekaj časa prešli iz t. i. slovnice v t. i. besedoslovje, ki vključuje prvine stilne analize in analize literarnih tekstov sploh itd., in takrat upamo, da se bomo

bolj približali idealu. Moja poanta je bila ravno, da nas povezava z logiko za zdaj vleče stran od povečevanja števila parametrov in nas sili v zmanjševanje števila parametrov, ki naj bi jih upoštevali.

Virgilio Muškardin

O NARAVI KONEKTORJEV: problem projekta.

V tej razpravi z jezikom razumemo totaliteto naravnih in formalnih jezikov (katerekoli vrste). To pa zato, ker težko definiram, kaj je naravni jezik, saj se tudi sicer prepleta s formalnimi jeziki (velikokrat jim služi kot meta-jezik), pa tudi deli formalnih jezikov postanejo deli naravnega; dogaja pa se vse tudi obratno z vse večjo formalizacijo segmentov naravnega jezika. (Ob vsem tem pa naravni jezik ni strogo strukturiran na ravni, marveč se prepletajo objektne in meta-ravni!)

Drži, da je temeljna samostojna enota v jeziku stavek. V prvi instanci bomo raziskali samo stavčne konektorje (ali logično, tj., tudi »ne« je konektor), potem pa bi projekt morali razširiti na druge jezikovne kategorije in entitete (kvantifikatorje . . .). Vprašamo se o naravi konektorja, ki jo želimo formalno zaobjeti. V tem pogledu nam klasična logika ne nudi popolnega odgovora.

Razen tega pa je v klasični logiki implicite vsebovana neka »unfair« predpostavka, da je človek (ki izreka stavke) enakomerno (50 %—50 %) resni-coljuben in lažnivec, zato je lahko vsaka propozicija enako verificirana in falsificirana; (razen, seveda, t.im. logično veljavnih propozicij in njihovih negacij). In dokler dejansko, po sebi je propozicija lahko $\top$ ali $\perp$, če seveda sprejmemo predpostavko dvovalentne logike; dotlej pa, če razumemo izrečeno propozicijo kot rezultat *govornega akta*, je jasno, da je razgovor (komunikacija) nemogoč (ali vsaj nesmiseln), če ne predpostavimo, da govorec izjavlja *resnične trditve* (ali jih vsaj ima za resnične). In ko izreče sodbo A, s tem ne trdi, da je »A resnično«, ker je to vključeno v predpostavki o njegovi etičnosti, marveč izjavlja »A«, tj., vsebino sodbe A (da je nekaj to in to oziroma tako in tako). Zato predlagamo, da vsaki propoziciji kot *logično vrednost* dodamo njo samo, tj., *vsaka propozicija je hkrati lastna logična vrednost*, ki se glede na to ne reducira (z abstrakcijo) na npr. resničnostno vrednost, kakor v klasični logiki.

Ideja projekta je: na opisani način dobimo (neurejen) sklop neskončno mnogih logičnih vrednosti (iz katerih bi izhajale tudi propozicijske formule — tj., na katerih bi se gradile valuacije). Potem bi morali ugotoviti naravo konektorjev, tj., določene zakonitosti, ki upravljajo njihovo sintakso. Na osnovi teh zakonitosti bi izvedli »grupiranje« logičnih vrednosti v razrede in jih razporedili v ustrezno hierarhijo glede na relacijo $\vdash$ (ki je v naših raziskavah središčna). Tako bi (glede na začetni) dobili reducirani in delno urejen sklop logičnih vrednosti (točneje, razred logičnih vrednosti). Če bi se npr. izkazalo, da je ta sklop končen, bi imeli končno matrico logičnih vrednosti za evaluacijo propozicijskih formul.

Pri realizaciji tega projekta sta možna dva pristopa: (i) ki je idejno bolj fundamentalen in (ii), ki je morda bolj operativen; oba bi morali pravzaprav v raziskovalnem procesu kombinirati.

(i) Izdelati popolno listo (popis) »stavčnih konektorjev« v jeziku in jo reducirati glede na logično diverzifikacijo, tj., odstraniti »stilne razlike« (»variante«). Potem pa sistematično raziskovati njihove lastnosti v smislu interdefinibilnosti, tj., poiskati konektorsko bazo. Tako bi se pokazalo, da $\neg$, $\wedge$, $\vee$, $\rightarrow$, $\leftrightarrow$ ne sestavljajo popolne konektorske baze. Razen tega bi moralo postati evidentno, da se $\rightarrow$ po svoji naravi bistveno razlikuje od $\neg$, $\wedge$, $\vee$. Namreč, medtem ko $A \wedge B$ pomeni, da smo od dveh sodb A in B oblikovali novo » A in B «, kjer sta A in B lahko poljubna (?), dotlej lahko $A \rightarrow B$ govori o odnosu implikacije med A in B , in ne moreta biti povsem poljubna, če hočemo ohraniti smiselnost. Torej lahko $\neg$, $\wedge$, $\vee$ razumemo kot operacije, $\rightarrow$, $\leftrightarrow$ pa kot relacije. To bi lahko pomenilo, da se lahko v (naravnem) jeziku mešajo ravni objekt-jezika (izrekanje sodb) in metajezika (izrekanje lastnosti in razmerij med sodbami). V prvi fazi se torej lahko omejimo na operacije $\neg$, $\wedge$, $\vee$.

Preglejmo nekaj njihovih lastnosti. Kaže, da je $\wedge$ v bistvu komutativen, tj., da sta $A \wedge B$ in $B \wedge A$ dve identični logični vrednosti; toda ne v smislu vrednosti resničnosti, marveč v smislu trdilnega dejanja: trditi » A in B « je enako, kot trditi » B in A «. Toda tudi tu lahko najdemo izjeme, npr. »Utrgal sem jabolko in ga pojedel.« — tu se »in« ne kaže kot komutativen. Vprašanje je seveda, ali je ta »in« stavčni veznik konjunkcije. Kajti če razdelimo to paradigmo na 2 stavka, z dvakrat izrečenim subjektom, potem se zdi, da je komunitativnost vzpostavljena. In ali je »in« v dani paradigmi konjunkcija brez lastnosti komutativnosti, ali je to samo »slogovni« »in«; v bistvu pa gre za nek drug konektor, npr. »in potem«?

Še večji problem je z negacijo ($\neg$). Ali so A , $\neg A$, $\neg \neg A$, $\neg \neg \neg A$, ... vse različne logične vrednosti, ali jih lahko reduciramo? (Morda bi morali razlikovati neskončno mnogo negativitet kakor neskončno mnogo modalitet v Feysovem sistemu T.) V klasični logiki se redukcija negativite dogaja po involutivnosti negacije, $\neg \neg A \# A$. V intuicionistični logiki pa $\neg \neg A \neq A$ ali $A \# \neg \neg A$, toda redukcija vseeno je. Itd.

Obstaja bojazen, da bi se ob takih težavah projekt nepregledno razrasel in postal nerešljiv. V taki situaciji bi imel več možnosti za uspeh pristop (ii).

ii) *Fiksirati določene konektorje z določenimi lastnostmi* in z ozirom na te segmentirati jezik. (Seveda bi lahko v istem segmentu našli tudi del naravnih in del formalnih jezikov; gl. uvodno pripombo o jeziku!) Zato v tem zapisu ne bomo pregledovali vseh konektrojev in vseh raznolikosti, ki se pojavljajo, marveč se bomo osredotočili na vnaprej izbrane konektorje z utrjenimi lastnostmi (npr. na komutativne $\wedge$ in $\vee$) ter raziskali njihovo pomembnost in prisotnost v jeziku. V tem smislu bi bilo bolj smiselno govoriti o *konektorski* in ne o *propozicionalni logiki*, in to iz dveh vzrokov: prvič, v propozicionalni logiki običajno ni kvantifikatorjev niti kvantifikacije propozicionalnih variabel, kar bi ta naziv sicer dovoljeval; drugič propozicionalna logika je zgrajena na intuiciji svobodne propozicije, ki ni zadostno

pojasnjena. Naziv »konektorska logika« je mišljen kot indikacija, da je celovit jezikovni korpus maksimalno razgrajen s pomočjo danih konektorjev na primarne propozicije (ki v sebi lahko vsebujejo še svobodnejše propozicije, do katerih ne moremo priti z razgradnjo danih konektorjev).

Ob koncu navajam dva parcialna rezultata. Oba smo dobili s semantično konstrukcijo: prvi, izhaja iz modela, v katerem je propozicija izključno nosilec resničnostne vrednosti; drugi izhaja iz »realističnega modela« (gl. ref. str. 90), ki upošteva tudi vsebino propozicij. V prvem primeru so lastnosti konektorjev določene z definicijskimi enačbami *Boolejeve algebre*, v drugem primeru pa se konektorji obnašajo po zakonitostih *kvazi-Boolejeve algebre*. Formula α logično implicira formulo β , $\alpha \models \beta$, glede na neskončno mnogo logičnih vrednosti (vsaka propozicija svoja vrednost), če in samo če $\alpha \models \beta$, glede na 2 vrednosti iz *2-elementne Boolejeve algebre* $\mathbb{D}$ v prvem primeru (klasični rezultat); oz., če in samo če $\alpha \models \beta$ glede na 4 vrednosti iz *4-elementne kvazi-Boolejeve algebre* $\mathbb{D} \times \mathbb{D}$ v drugem primeru (rezultat iz nižje navedene reference). Poudarim naj, da so v prvem primeru vse formule z oblikami $\alpha \wedge \neg \alpha$ medsebojno logično ekvivalentne, medtem ko v drugem primeru ta formula ni ekvivalentna z $\beta \wedge \neg \beta$, če je $\alpha \neq \beta$. Še več, ob predpostavki etičnosti, če trdim $A \wedge \neg A$, to delamo, ker menimo, da je ta trditev bližja resnici kakor sam A in sam $\neg A$ (mejni primeri!).

Referenca:

V. Muškardin, Quasi-Boolean Algebras and Semantics for logical Entailment, Ph. D. Thesis, University of Bristol, 1978.

Janez Orešnik

V tem prikazu se je v razmerju do jezika pokazala težka okolnost, ki ponavadi pride do izraza, kadar predstavniki drugih znanosti govorijo o jeziku. Namreč pozabijo povedati, za kateri jezikovni detajl njihove trditve veljajo in kakšen bi moral biti jezikovni detajl, da bi njihove trditve veljale za napačne, oziroma bile dokazane kot napačne.

Virgilio Muškardin

Glede na povedano naj omenim samo tole: prvič, da je moj odgovor na to vprašanje tako rekoč prazen, ker je moj pristop v tem, da vzamem jezični korpus kateregakoli jezika in konektorje z nekaterimi lastnostmi, potem pa vidim, kateri del lahko do določene mere razgradimo. Toliko na ravni konektorskega spraševalca; potem pa nastopi globlja raven spraševanja.

Andrej Ule

Vprašanje je, če ima resnica oziroma neresnica v večvalentni logiki isti pomen, isti logični smisel kot ga ima v bivalentni. Jaz dvomim o tem. Problem je namreč ravno v tem, da se z novo formalizacijo vse to spreminja. Formalizacija da vselej nekaj novega, kar večkrat niti ne pričakujemo. Recimo, če sta

vek pred propozicijo indeksiramo z nič in ena imamo dve možnosti. Rečemo lahko, zakaj ni še nečesa vmes. Ali celo, zakaj ni kontinuuma. Ampak ta vprašanja niso posledica samega logičnega bistva stvari, temveč našega zapisa in formalizacije. Na primer tega, da resnico oz. neresnico označimo z ena, nič. Na tej ravni nam je ta zapis lahko pomagal. Toda nekdo bi se lahko vprašal, zakaj ne gremo od tu naprej, zakaj ne uvedemo še tretje prednosti, npr.? A to že ni več utemeljeno vprašanje. V tistem hipu, ko npr. postavimo tretjo vrednost med nič in ena, tisti nič in ena nista več »ista« resnica in neresnica, kot sta bila prej, in s tem se zadeva v celoti spreminja. Dosežemo drugo problematiko. Ravno zato nobena formalizacija ne more izčrpati vse logične vsebine.

Virgilio Muškardin

Kot odgovor na to bi želel vsekakor poudariti, da ne gre le za enostavno pluralizacijo, tj., za enostavno dodajanje nekih vrednosti. Namreč, v klasični logiki vemo, da so vse sodbe medsebojno relevantne, tj., da lahko formiramo implikacijo med katerokoli sodbo, tako da imamo, če lahko tako rečem, en sam kontekst. Začenjamo s predpostavko, da imamo množico različnih kontekstov. Potem dokazujemo, da 2 zadoščata. Morda s stališča uporabe konektorja v nekem posebnem kontekstu to ni dovolj, zato zdaj ne izhajam znova iz kontekstualne predpostavke, marveč predpostavljam, da je propozicija sama svoja vrednost. Morebitna redukcija vrednosti naj bi bila rezultat dokaza, in ne poljubna.

Nenad Miščević

Zahvaljujem se vsem organizatorjem in še enkrat vabim vse prisotne na septembrski zagrebški simpozij. Hvala.

Matjaž Potrč

O ENOTNEM JEZIKU FILOZOFIJE IN ZNANOSTI TER O INTERPRETACIJI GOVORICE¹

V nasprotju z lingvistiko, katere predmet je jezik, njena naloga pa preučevanje njegovega delovanja,² in sicer tako, da ta jezik, katerega lingvistika

¹ *Vzpodbuda* (in ne več kot to) za naslednje razmišljanje-skico je predavanje N. Sardića o fizikalizmu in poenotenju znanosti v okviru Sekcije za logiko SFD, ter razgovor z N. Miščevićem ob njegovem predavanju o razmerju med logiko in lingvistiko na svobodni katedri FF, maja 1983.

² V. Motaln me je opozoril na enostaven način, kako lahko razložimo razliko med strukturo »običajne govornice« ter »umetnega jezika«: prvo obelježa veliko število začetnih elementov, z omejenimi rekurzivnimi (»prapraded«), a bogatimi generativnimi povezavami, drugega pa pičlo začetno število elementov z bogatimi rekurzivnimi povezavami. Glede na različnost teh dveh struktur se pojavi vprašanje možnosti njune enolične priredbe (katera načeloma ni nemožna, saj tako opazovan »umetni jezik« ni zaprt). Tod je še vprašanje interpretacije: za »umetni jezik« je slednje rešeno z njegovo priredbo predmetnemu jeziku, pri »običajni govornici« pa je vprašanje interpretacij oz. denotacije običajno epistemološko (ontološko, tj. metafizično) podgrajeno.

preučuje ni en sam, ampak jih je več (četudi jo vselej zanima *en sam* izmed teh mnogih),

se je filozofija (oziroma logika kot njena disciplina) zanimala za možnost konstrukcije *enega jezika*, ki povzema *enotujoče* poteze različnih jezikov.

Seveda ta napor ni mogel obroditi ustreznih sadov vse dotlej, dokler je logika (in s tem filozofija) metodološko (npr. pri oblikah sklepanja) izhajala iz zgradbe *posamičnega jezika*, pa naj je še v tolikšni meri skušala avtonomno (npr. ontološko) opredeliti osnovne kategorije misli. Zato nič čudnega, če so ravno lingvisti³ dokazali, kako so na pogled najsplošnejše kategorije misli pravzaprav kategorije posamičnega (npr. starogrškega) jezika.

Z drugo besedo: *enega, enotnega jezika* filozofije (oz. znanosti) poskusi enciklopedične kombinatorike (Raymond Lullus, Leibniz) niso mogli oskrbeti vse dotlej, dokler so izhajali iz interpretacije stavka S-P, kar je seveda slovnična oblika: vse dotlej, dokler moderna logika ni postala *avtonomna* disciplina (v tem smislu, da *ni* več izhajala od *lingvističnih* danosti).

Ko je (s Fregejem) logika pridobila svojo *avtonomnost*, je sploh šele načeloma postala možna takšna (filozofska) interpretacija jezika, ki bi nato utegnila — kot orodje — zanimati lingviste (kakršen je npr. Chomsky).

Zato lahko govorimo o *filozofski interpretaciji jezika* šele na Fregejevi sledi. Tukaj mislimo na tak jezik, ki upravičeno zanima filozofe: obeleža ga, da je *en, enoten jezik*. Tak jezik pa seveda ni jezik, ki bi zanimal lingviste, saj se slednji ukvarjajo z interpretacijo *enega jezika v množstvu jezikov*.

V naslednjih vrsticah bom povedal nekaj besed o

— enotnem jeziku filozofije

— enem načinu, kako je lahko interpretacija jezika (v zadnji instanci »naravnega jezika«, vendar kot aproksimativno dosegljive meje) zanimiva za filozofe

— na koncu pa bom skušal na tej sledi navreči, kako more lingvist ločiti med svojo aktivnostjo (tj. interpretacijo *enega jezika* izmed množstva jezikov) ter med epistemološko podmeno, tj. filozofskim nazorom, katera naj bi bila tej aktivnosti v podlago.

Enotni jezik filozofije *ni* običajna govorica, že zavaljo dejstva, da je enoten. Odtod prvi paradoks: brž ko je bilo filozofiji mogoče, da je dejansko formulirala enotni jezik (ko so se segmenti njenega jezika ločili od slovnične oblike, npr. S-P), ta jezik *v strogem smislu* ni imel nič več opraviti z »naravnim jezikom« (dokončno so se razblinile sanje o enotnem jeziku, ki ne bi več dopuščal dvoumij in sozvočij *ter* bi ga bilo mogoče govoriti), ampak se je jezik filozofije (logike) podviral artikulirati kot *enotni jezik znanosti*, jezik *Enotnosti Znanosti*.⁴

³ E. Benveniste: »Catégories de pensée et catégories de langue«, Études philosophiques, št. 4, okt.-dec. 1958, P.U.F. Paris, ponatis v »Problèmes de linguistique générale«, Gallimard, Paris 1966, str. 63—74. (Univerzalnost »Biti« kot »ontološke« kategorije se potemtakem ujema z možnostjo priredbe temeljne *slovnične* oblike starogrškega jezika z vsemi doslej znanimi jeziki).

⁴ Seveda npr. Raymond Lullus govori o »Drevesu znanosti«, vendar filozofski jeziki pred Fregejem *niso* mogli ponuditi orodja za interpretacijo *enega* izmed *mnoštva* jezikov (kar zanima lingvistiko).

Ker pa vsak jezik, pa tudi Jezik Enotnosti Znanosti kot tak ostaja zgolj en sam jezik (med množstvom jezikov), se v tridesetih letih s Carnapom⁵ izkaže, da je ta jezik dosežen šele ko »vse termine znanosti zvedemo na termine določene posebne znanosti (npr. fizike, ali psihologije)«. ⁶

Od tod se *Enotnost Jezika* izkaže za najbolj šibek pojem Enotnosti Znanosti: močnejši je že pojem *Enotnosti Zakonov*, še močnejši pa je pojem, ko so »zakoni znanosti ne le zvedeni na zakone ene discipline, ampak so v določenem intuitivnem smislu zakoni te discipline, 'poenoteni' ali 'povezani'«. ⁷

Enotni Jezik Znanosti se tako, brž ko naj bi obstajal, zvede na ne-jezikovno, fizikalno podlago (dobimo jo s pomočjo »mikro-redukcije«).

Z navedbo *fizikalistične teze* smo pristali na koncu poti in smo se na nek način vrnili na začetek 30. let, ko so znanstveno naravnani filozofi menili, da so *semantični pojmi* (*semantika* za razliko od sintakse šele omogoča interpretacijo — *konec koncev* »naravnega« jezika) kot sta »resnica« in »pomen«, *neupravičeni*, ter jih ne moremo vključiti v znanstveni svetovni nazor. ⁸

Tarski je s svojim delom o pojmu resnice spremenil sceno, in odslej je za splošno sprejeto mnenje (Carnap, Popper) veljalo, da je semantične pojme znanstveno upravičeno uporabljati, saj Tarskijeve definicije naj *ne* bi vsebovale nedefiniranih semantičnih pojmov.

V nasprotju s tem nazorom sodobni fizikalizem trdi, da je Tarski resnico zgolj zvedel na druge semantične pojme⁹ (kar seveda ni *znanstveno upravičeno*).

Od tod sledi sklep, da — če zares želimo *znanstveno* interpretacijo jezika glede semantike, *moramo* dopustiti pojme kot sta *resnica* in *prvotna referenca*, ki ju pojasnimo fizikalistično, z vzročno verigo, kar seveda pomeni, da ju pojasnimo z nesemantičnimi termini (oz. s *prvotnimi* semantičnimi termini). Fizikalizem torej tvori *prehod* med sintakso jezika in njegovo interpretacijo. Od tod pa se izkaže, da niso več potrebne »teorije« semantike za prvotne termine, ki jih Tarski navaja s »prevodom« leve strani formule na desno stran (»Schnee ist weiss«, če je sneg bel). Fizikalen torej *razloži* prvotne semantične pojme v fizikalnih terminih in je zato po njegovem *semantična* interpretacija prvotnih semantičnih pojmov nepotrebni teoretski dodatek, ki vodi v *circulus viciosus*, v pojasnitev semantičnih terminov s semantičnimi ne pa z nesemantičnimi, kot bi bilo potrebno — in slednje udejani fizikalizem.

⁵ R. Carnap: »Logical Foundations of the Unity of Science«, International Encyclopedia of Unified Science, Vol. I., str. 42—62, Univ. of Chicago Press, Chicago 1938.

⁶ Paul Oppenheim in Hilary Putnam: »Unity of Science as a Working Hypothesis« v »Concepts, Theories and the Mind-Body Problem«, Minnesota Studies in the Philosophy of Science, Vol. II., U. of Minnesota Press 1958, str. 3.

⁷ *Ibid.*, str. 4.

⁸ Harty Field: »Tarski's theory of truth«, The Journal of Philosophy, vol. LXIX, št. 13 (1972), str. 347—75. Ponatis v Mark Platts (ur.): »Reference, truth and reality«, Routledge and Kegan, Paul, London, Boston and Henley 1980, str. 83.

⁹ John McDowell: »Physicalism and primitive denotation: Field on Tarski«, Erkenntnis, vol. 13 (1978), str. 131—52, ponatis v M. Platts (ur.), op. cit., str. 111—130.

Temu je seveda mogoče ugovarjati¹⁰ s stališča *nezvedljivosti* semantičnih danosti na fizikalistične danosti. Resnico lahko opredelimo tako, da izhajamo od teoremov ter tako jezik gradimo navzgor, ne pa navzdol iz aksiomov.

Iz kontroverze med fizikalistično in tarskijansko interpretacijo (Field vs. McDowell) povzamimo zamisel prve, glede na katero so neupravičeni tisti nazori, ki *niso* zvedljivi na Enotni jezik (filozofije kot znanosti): npr. »vitalizem«, ki trdi, da obstajajo nezvedljivi biološki termini, katerih ne moremo pojasniti v nebioloških — torej fizikalističnih — terminih; »kartezijanizem«, ki trdi, da obstajajo nezvedljivi duševni termini — ki jih ne moremo pojasniti v neduševnih terminih; »semantikalizem«, ki trdi, da obstajajo nezvedljivi semantični termini, tj. da moramo semantične danosti kot je npr. ‚Schnee‘ se referira na sneg, pripoznati kot prvotne termine, ki jih ne moremo pojasniti v nesemantikalističnih — torej fizikalističnih — terminih.¹¹

Fizikalizem torej nastopa s stališča Enotnega Jezika Znanosti in trdi, da so neupravičeni nazori (oz. — operativne — teorije), ki vztrajajo na podmenah delnih znanosti. Z drugo besedo: *nobena* od znanosti v svoji podmeni ne sme biti nezvedljiva (»kartezijanizma« npr. ni mogoče upravičeno pojasniti v njegovih lastnih, tj. duševnih terminih), ker je *ena* od znanosti lahko nezvedljiva (tj. *fizikalizem*, ki pojasni zadnje sestavne dele vseh posamičnih znanosti oz. nazorov, kot so »vitalizem«, »kartezijanizem« in »semantikalizem«, v svojih lastnih, fizikalističnih terminih).

Tako je po fizikalističnem prepričanju možna interpretacija *ne glede na katerokoli izmed epistemoloških podmen*, seveda ob predpostavki, da obstaja *ena upravičena znanstvena* (tj. fizikalistična) *podmena* (ki je reflektivna, saj fizikalizem, kot rečeno, predstavlja razlago — s tem pa omogoča razmerje z realnostjo, tj. z »neteoretskim« — v svojih lastnih terminih).

Ali, drugače povedano, Enotni Univerzalni Jezik v eni točki *vsem* znanostim zagotovi referencialni aparat, tj. povezavo z realnostjo. Kar pa je še zlasti pomembno v našem primeru interpretacije jezika, torej pri semantiki. Ta naj bi veljala tudi za naravni jezik, vendar šele *a posteriori*, kot hipoteza, saj je tisto kar oskrbi fizikalizem pravzaprav teorija znanstvenega jezika (ne glede na aplikacijo na naravni jezik).

Navedel sem smer, v kateri *Enotni Jezik Znanosti* terja interpretacijo ne glede na epistemološko podmeno.

Ostaja pa še vprašanje, kako je s tisto od znanosti, ki je njen prvotni posel interpretacija »naravnega jezika«. To znanost, *lingvistiko*, pogledjmo iz tega zornega kota v njeni danes vplivni smeri generativne slovnice. Pri tem nas bo zanimalo zgolj dejstvo da, vsaj po prepričanju njenega tvorca (Chomsky), poleg empiričnih propozicij zahteva tudi epistemologijo, ki slednje podgrajuje. Ta je izražena v Enotnem Univerzalnem Jeziku *Biologije*, ki je *znanost*, interpretirana v terminih *genetskega koda*.

¹⁰ H. Field, op. cit., str. 92—3.

¹¹ J.-Cl. Milner: »Linguistique, biologie, psychologie« v »Ordres et raisons de langue«, Seuil, Paris 1982, str. 302—317 (str. 303).

V podlago generativni slovnici je več epistemoloških trditev:

(A) Lingvistično teorijo moramo interpretirati v realističnih terminih; drugače povedano, slovnico (oz. jezik!), ki je prej kot govorica njen predmed, moramo upoštevati kot substancionalno realnost.

(B) Realnost slovnice sestoji iz psihološke substance, saj je psihološko posebni način materije.

(C) Psihološka realnost je specificirano stanje duševnega organa. Od tod je četrta trditev iz prejšnjih treh izvedena predpostavka genetskega koda.

Seveda je vprašanje ali je ta sled izpeljave reverzibilna, kar bi pomenilo, da lingvistiko lahko v zadnji instanci pojasnimo z Enotnim Jezikom Genetskega Koda. To pa bi nadalje pomenilo, da je epistemološka podmena nujna za lingvistično interpretacijo.

Nedavno pa se je pojavila teza (cf. op. 11), da je lingvistična interpretacija jezika možna *ne glede* na epistemološko podmeno. To sicer še ne pomeni, da ni nikakršne podmene: interpretacija predpostavko mora imeti (že zato, ker se vsakršno dejstvo pojavi v okviru teorije — neko posebno slovnico teorijo lahko ovrže šele analiza nekega stavka, ne pa njegov obstoj (str. 304)), in ta predpostavka je trditev (A) (namreč, da vsebuje lingvistična teorija trditve, katere je mogoče ovreči).

Glede na omenjeno tezo za lingvistično interpretacijo ni nujen in je celo neupravičen prevzem ostalih trditev, ki izrekajo nadaljnje hipoteze o substanci govorice (B), (C), in končno dopuščajo prevod v Enotni Jezik Znanosti (tj. v jezik genetskega koda) (D).

Postaviti ločnico med »empirično in metodološko« (str. 316) utemeljeno predpostavko, ki kot taka omogoča aktivnost generativne slovnice, ter med »filozofskimi«, epistemološkimi tezami (katere merijo na »zunanje« znanosti) pomeni v bistvu *interpretacijo jezika ne glede na epistemološko podmeno*.

Če je to ločnico mogoče zatrditi, to pomeni

— da je En Jezik nezdržljiv z enim izmed množstva jezikov, tj. da je mogoče pojasniti »naravni jezik« ne glede na univerzalni jezik filozofije,

— da pa je slednji, En jezik, kot jezik logike, ko je postal avtonomen, lahko legitimno sredstvo razlage odsekov »naravnega jezika«.

Tako nam lahko jezik logike (filozofije) na svoj način (ne kot zadnji nezvedljivi Jezik, ampak kot metodološko sredstvo empirične analize) pripomore k temu,

da spoznamo *strukturo* naravnega jezika *kot* posebno celoto (jezik), vendar zgolj v posamičnih odsekih.

Da je pristop k preučevanju jezika možen le delno, po odsekih, je seveda trivialna resnica,

vendar je ne moremo videti, če ne opustimo hipoteze Enotnega Jezika Znanosti kot predpostavljene »substance« pri interpretaciji posamičnega jezika.

(Ob tem koraku verjetno šele lahko začnemo misliti na lingvistično interpretacijo govorice.)

O nemožnem v tem jeziku

Filozofija trdi, da ni nemožnega v jeziku (to je zanikanje nemožnosti, vpisane v jezik). Predpostavka je tem, da lahko zgradimo jezik brez nemožnosti: Univerzalni jezik. Nemožnost tega Univerzalnega Jezika se izkaže z njegovim prevodom v ne-jezikovno (kar je teza fizikalizma).

Vendar določen filozofski (epistemološki) pristop k jeziku uporablja tako (a) filozofija jezika (kar je seveda tautologija), kot (b) lingvistika (Chomsky). V slednjem primeru to pomeni postaviti vprašanje nemožnosti, vpisane v ta jezik, kot nemožnost priredbe jezikovnih in nejezikovnih odsekov, nemožnosti ontologije, ki bi kaj prispevala k pojasnitvi jezika.

Kako se ta nemožnost vpisuje v filozofiji? Primer je kontroverza med fizikalizmom in teorijo resnice. Pri prvem je referencialni aparat nujen za konstrukcijo semantike. Pri drugi pa referencialni aparat ni nujen (pristop je holističen, od tod teorija resnice: zagotoviti je potrebno ujemanje strukture).

Teorija reference daje dva načina kako se realno tega jezika izkaže kot nemožno. Field meni, da je referenca nujna (Davidson pravi njegovi teoriji »building-block theory«), in se usmerja proti nečemu, kar *ni* jezikovno (referenca). McDowell: teorija *resnice* ne rabi teorije reference.

Realno jezika se izkaže kot nemožno (ob falsifikaciji: na empirični način analize (J.-Cl. Milner)).

Zato razen predpostavke o obstoju *jezika-slovnice* (Saussure-Chomsky) (in možnosti sekvenčne falsifikacije/potrditve analize) ni potrebna še kakšna posebna filozofska (psihološka, biološka, itd.) podgraditev teorije.

Rešitev je enostavna: predpostavka teorije je nujna kot »delovna hipoteza«. Teorija je nato soočena z »empiričnim dejstvom« — jezika kot predmeta — *po odsekih*. Nujno je soočanje teorije z dejstvi — jezika — in nenehno preigravanje teh dveh (teorije in njenega predmeta), ne da bi bilo ob tem nujno predpostaviti tudi filozofsko (epistemološko) podgraditev predmeta (npr. da je jezik mogoče *utemeljiti* genetsko, psihološko ali fizikalno). Ker predpostavka filozofske utemeljitve jezika nima nobene druge potrditve kot vsakršna druga *teorija*, s katero pristopamo k preučevanju jezika, pa se ta predpostavka pri preučevanju govornice ni izkazala operativna, jo prav lahko zamenjamo z drugimi, ustreznjšimi teorijami, med katerimi bodi dovolj, če prevzamemo osnovno predpostavko generativne slovnice (da je jezik-slovnica njen predmet), ne da bi ob tem priznavali še drugih epistemoloških (znanstveno še *ne* dokazanih: npr. psihologija) hipotez.

Pedagoški pogled na filozofičnost znanostnega jezika*

FRANC PEDIČEK

1. Namesto uvoda — opravičba

Gotovo kaže naslov pričujoče teme veliko obravnavalno drznost, saj zadeva zelo zoženi disciplinski pa tudi aplikativni pogled na tako široko snov, kakršna je filozofičnost današnjega znanstvenega jezika.

A mimo te drznosti pa vendar obstaja enako zasežna opravičenost, da se tega razmerja med pedagoškostjo in filozofičnostjo znanstvenega jezika začnemo lotevati z vso osredenostjo in odgovornostjo. To zaradi tega, ker lahko izvirajo iz neizčiščenosti tega razmerja dalekosežne posledice za razodtujevanje, torej za osvobajanje in ne nazadnje tudi za celovito ekolo-gizacijo človekovega prihodnjega oziroma nadaljnega zgodovinskega obstanja.

Človekovo današnje obstajanje v zgodovini oziroma v nadaljnjem razvoju je namreč med drugim dokaj odvisno tudi od izčiščenosti razmerja med pedagoškostjo in filozofičnostjo znanstvenega jezika. Pač zategadelj, ker daje spoznavalno vsebino in miselno ter vrednostno smernost, pa tudi aplikativno praktičnost vzgoji in izobraževanju v temelju le znanost, a postavlja družba vsemu temu spoznavalno-vrednostnemu gradivu vzgoje in izobraževanja svoje razvojne, ideološke in socialne razsežnosti, cilje ter naloge. In v tem je vzrok, da je povezovalno razmerje med vzgojnoizobraževalnimi vsebinami ter filozofičnostjo znanosti tako tesna in temeljna, celo usodna povezanost, kar vse pa odseva v znanstvenem jeziku in v njegovi vzgojnoizobraževalni aplikaciji, to je v pripadnem pedagoškem znakovju in v pripadni pedagoški komunikaciji.

Poleg te neovrgljive pojavnostne koherentnosti med pedagoškostjo in filozofičnostjo znanstvenega jezika pa leži opravičba za tematiziranje razmerja med njima v današnji menjavi paradigem v znanosti, kar nujno izziva novo snovano filozofičnost znanosti in to naprej novo snovano pedagoškost, oziroma boljše, novo vsebinsko snovano današnjo vzgojnoizobraževalno delo, ki ne počiva več na posredovanju eksistenčnosti pojavov, procesov, funkcij in razmerij stvarnosti, temveč na posredovanju skupnih, posebnih in posameznih bistev celovite resničnosti.

* Prispevek s simpozija »Filozofija znanosti in jezik«, ki ga je pripravilo Slovensko filozofsko društvo, Sekcija za logiko (Filozofska fakulteta, Ljubljana, 16—17. dec. 1983).

2. Hipoteza

Podana opravičba v naslovu nakazane teme ponuja naslednji dve podmeni, od katerih je prva gotovo temeljna ali podstatna, a je druga aplikativna oziroma izvedena.

a) Filozofija znanosti ugotavlja danes zaton doslejšnje newtonsko-kartezijanske paradigme in nujnost vznikanja ter oblikovanje nove, to je holistične paradigme v znanosti. Ta nadgraditev doslejšnjega mehansko-kavzalnega vzorca za misel in spoznavanje v znanosti pa nujno zahteva implicitni premik iz parcialne eksistentno-fenomenološke v esentno-dialektično filozofičnost. Tozadevni premik v filozofičnosti znanosti pa mora nujno dobiti svoj znakovni odsev v znanstvenem jeziku.

b) Ta kakovostna sprememba v znanstvenem jeziku pa mora prodreti tudi na vse stopnje in v vse oblike naše pedagoškosti oziroma vzgojno-izobraževalnosti zaradi vse bolj nujnega osvobajanja današnjega človeka, njegovega razodtujevanja, demanipuliranja in ne nazadnje zaradi uresničevanja totalne ekološkosti njegovega zgodovinskega, to je delovnega, individualnega in socialnega bivanja.

3. Sestava in analiza obravnave

Obravnava razmerja med pedagoškostjo in filozofičnostjo znanstvenega jezika predstavlja vsekakor zelo obsežen in zapleten problemski sklop. Zaradi tega je v tem našem prispevku potrebna ustrezna zamejitev na naslednja tri vprašanja:

- a) Kje smo danes v našem znanstvenem jeziku?
- b) Kaj je filozofičnost znanstvenega jezika?
- c) V čem je pedagoška poglednost na znanstveni jezik?

K a) *Kje smo danes v našem znanstvenem jeziku?*

Če si pri odgovoru na to vprašanje pomagamo z angleškim fizikom Fritidom Capro, čigar delo *The turning point* pomeni prepričljivo sintezo današnjih filozofskih razprav o znanosti, vključujoč Kuhma in druge, potem je treba vekove dodanašnje znanosti označiti — kakor že povedano — z newtonsko-kartezijansko paradigmo.

Pomeni, da ta paradigma pokriva vso dodanašnjo predzgodovino človeka, njegovega mišljenja ter spoznavanja narave, sebe in vsega, kar je ustvaril od orodij za delo do različnih oblik svojega mikrosožitja ter makrozdruževanja, to je od rodovne zakonske zveze do različnih oblik družbenopolitičnega življenja.

To pa vključuje podmeno, da je človek šele danes prispel do praga svoje prave zgodovine v bivanju, delovanju in spoznavanju, ki bi jo naj označevalo resnično osvobajanje, razodtujevanje in demanipuliranje v vseh oblikah in v vseh okoljih človekovega delovanja in življenja.

In kaj označuje to doslejšnjo veljavno newtonsko-kartezijansko para-

digmo? Vsesplošni mehansko-kavzalniški pogled na naravo, človeka in njegovo delovanje, to je produkcijo in družbeno življenje.

Filozofski ustrezek temu mehanskemu kavzalizmu je empiristični pozitivizem, njegov tehnološki adekvat industrijsko-tehnični pragmatizem, a njegova ekonomska naslednost individualni ter socialni utilitarizem.

Vse to skupaj pa je pogoj in rezultat razvoja kapital-razmerij v vseh porah človekovega delovanja, mišljenja, spoznavanja, druženja in življenja.

Znanost kot »mati« in hkrati kot »otrok« tega in takšnega doslejnjega razvoja pa vse to verno odseva in bogato obnavlja. Predvsem njen sporočilni in komunikacijski organon, to je njen jezik. Le-ta je zaradi tega v teh doslejnjih vekovih značilno mehansko-kavzalniško snovan, saj je takšna tudi njegova spoznavalna baza ali podlaga. V njem torej odseva empiristično-pozitivistična misel, služeča tehnologizmu in razvejanemu pragmatizmu današnjega človeka. Prek tega pa je prav v takšni podstatnosti in smernosti dodanašnje znanosti tudi prožilo za neosvobojevalno, odtujevalno in manipulativno delovanje današnjega znanstvenega jezika ter večjega ali manjšega služenja današnje znanosti vsem tistim, ki tako ali drugače izkoriščajo človeka in mu celo strežejo po njegovem zgodovinskem bivanju oziroma nadaljnjem obstajanju. In tu so poslednji robovi razvoja te paradigme v današnji znanosti ter nasledki njene izključujoče, zgolj blagovno snovane filozofije, v kateri je tudi Descartov rojevajoči se subjekt moral kloniti in se podrediti v vsem svojem bivanju le blagu, proizvodnji in socialni »mehanizaciji«.

Tisto, kar torej manjka dodanašnjemu znanstvenem jeziku, ki je pretežno kapital-jezik, je prisotnost vidikov človeka v njem, to je navzočno antropološkosti v njem in odgovornosti zanj, nasproti doslejnji njegovi zgolj pozitivistični vsebinskosti in smernosti. Tega pa doslej ni bilo in biti ni moglo v njem, ker je bila iz njega izbrisana v dobršni meri njegova filozofičnost, ki je bila nadomeščena z zgolj enoploskovno mehansko kavzalnostjo.

K b) *Kaj je filozofičnost znanstvenega jezika?*

Znano je, kako je bila filozofičnost izgnana iz znanstvenega jezika vse od novega veka naprej, ko je nastopil čas vladavine pozitivnih znanosti, v kateri se je tudi filozofija začela poganjati za ciljem pozitivnosti, kakor da je začela pozabljati na svojo avtentično in neodtuljivo identiteto v lógosu, v idejnzacijskosti oziroma meta-empiričnem polju.

To je čas, ko je filozofija začela inkvizicijsko preganjati iz svojega kroga disciplin metafiziko in ustoličevati le svoje »pozitivne« discipline. S tem pa se je zožila na problematiko bivajočega ali pozitivno eksistentnega. V tej evforiji pozitivne, to je zožene eksistenčnosti stvarnosti nasproti odprti in inkluzivni resničnosti, pa je začela filozofija izgubljati svojo avtentično ontološko naravo, to je svojo filozofičnost. Postajala je bolj ali manj le dekla pozitivne znanosti, da je poravnala svoj poprejšnji greh, ko je pa znanost bila pahnjena v njeno metafiziško ancilstvo.

Toda danes se kažejo kvarni zgodovinsko-razvojni nasledki tega zmaganja pozitivnih znanosti nad filozofijo in ancilstva filozofije pozitivnim

znanostim v okviru obeh: *filozofija je začela izgubljati svojo identiteto, a pozitivna znanost je začela drseti v antihumanost.*

Rešitev za obe je zatorej v tem, da si obe na novo zarišeta svoji problem-ski tematizaciji in skleneta nujno uvidni dogovor o čim bolj tesnem sodelo-vanju. To pa pomeni, da filozofija ponovno revitalizira v svojem obravna-valnem okviru metafiziko; gotovo ne metafizike v pomenu »metá tá fiziká«, temveč v pomenu »en tá fiziká«, to je z dodanašnjimi pozitivnimi spoznanj-skimi dosežki fundirano metafiziko, drugače, filozofijo razčlenjevanja in spoznavanja bistvujočega v vsem bivajočem, torej s odkrivanjem in spozna-vanjem esence v vsem eksistentnem.

A rešitev za današnjo pozitivno znanost je, da takšno, s svojimi spoznaj-skimi rezultati revidirano in na novo snovano filozofičnost, sprejme v svoje temelje ter v svoje raziskovalne in spoznavalne smernosti.

Vse to pa nujno zahteva tudi preobrazbo doslejšnjega značilno filozofič-nega znanstvenega jezika, kar se kaže v tem, da obstajajo v njem predvsem znaki za vse eksistentno, a manjkajo ali je zelo malo pa opaznih v njem znakov za esentnost pojavov, procesov, funkcij in razmerij objektivne in subjektivne stvarnosti, torej znakov za bistvojoče v sestavi globalne resnič-nosti.

Da nam takšna razčlenitev današnje znanosti in zahteva po ponovnem vznikanju filozofičnosti v njej že hodita po vse bolj pravšnjih poteh, nam kaže današnja pojavnost vse pogostejšega javljanja prav takšnih, bistvujoč-nost označujočih znakov kakor so npr. filozofičnost, znanostnost, umet-nostnost, lepčnost, spoznavalnost, ekološkost, etiškost, tehnološkost, ke-mijskost itn., kar vse je oslikovitev, kako ontološkost, ki je srce filozofičnosti, vendarle prodira v naš današnji znanstveni jezik.

K c) *V čem je pedagoška poglednost na znanstveni jezik?*

Upravičenost za odpiranje tematizacije te poglednosti na znanstveni jezik je v dveh vzrokih: 1. Znanost se najbolj izvorno reproducira v okviru vzgojnoizobraževalnega dela, katerega porabnik je celotna, kakorkoli so-cialno označevana vitalna populacija. 2. Temeljni órganon ali medij vzgojno-izobraževalnega dela pa je mimo vse tovrstne današnje tehnologizacije, jezik, to je znanstveni jezik.

Ta jezik pa je danes po svojem znakovnju značilno eksistenčno-feno-menološki, ki mu gospodarijo le logiško-strukturalne zakonitosti. Kot takšen je tudi žrtev različnih znanostnih (mislimo pri tem na pogojevanost iz različnih znanostnih »šol«!) ter socialnih oziroma družbeno-razrednih ideo-loškosti in različnih drugih utilitarizmov, manipulacij ter odtujevanj.

Porabniki vzgojnoizobraževalnega procesa te manipulacijske in odtuje-valne smernosti v posredujočem znanstvenem jeziku dobro odkrivajo in se jim upirajo s tem, da se vdajajo odtujevanju od takšnega vzgojnoizobraže-valnega dela in se prepuščajo njegovemu oblikovalno funkcijskemu zaniko-vanju in revoltiranju.

Od posredovane jim znanosti namreč najprej pričakujejo sporočila o bistvenostih pojavov, procesov, funkcij in razmerij stvarnosti, ne pa le

parcialnih pozitivnih podatkov. Pričakujejo torej posredovanje spoznanj o globalnih kosih bivajoče in bistvujoče resničnosti, saj jim le takšne vzgojno-izobraževalne informacije morejo nuditi oporne točke za lastno izoblikovano vrednostno, torej tudi idejno orientacijo v svetu in življenju.

Dograditev doslejšnje prevladujoče bivajočnostne ravnine spoznavanja z bistvujočnostno pa jim ni potrebna samo zaradi razodtuitve njihovega lastnega bivanja in delovanja, temveč tudi zaradi velikanske zgodovinske obremenitve za ekološkost, s katero smo jih mi obremenili s svojim doslejšnjim mehanicizmom, kavzalizmom, empirizmom, pozitivizmom, tehnologizmom, pragmatizmom itd.

Ekološko razsežnost svojega zgodovinskega bivanja pa bodo mladi lahko udejanjili le, če bodo v vzgojnoizobraževalnem procesu deležni vse razsežnejše in globlje ontološke filozofičnosti v znanosti, ki jim jo posredujemo s pomočjo temeljnega pedagoškega órganona, to je znanstvenega jezika.

To pa pomeni jezika, ki svoje doslejšnje zgolj eksistenčno znakovje dograjuje z znanstvenim jezikom, katerega semantiziranje vsebuje ustrezno ontološko filozofičnost, to je, da je odseva spoznavalno bistvujočnost pojavov, procesov, funkcij in razmerij stvarnosti oziroma globalne — objektivne in subjektivne — resničnosti.

Le takšna, bistvujočnostno spoznavalna oboroženost mladih, namreč lahko v prihodnjosti pomeni rešitev pred kataklizmami, do robov katere nas je pripeljal prav razvoj zgolj pozitivistično, kavzalniško, empiristično, tehnološko in pragmatičsko usmerjene današnje znanosti ter tudi snovanega njenega komunikacijskega órganona, to je znanstvenega jezika.

A. Spoznavna, vplivanjsko-interesna in etično-vrednostna razsežnost sporočila

1. Jezik kot spoznanje in kot interes

»Pluralizem samoupravnih interesov« je tista podstava našega družbeno-političnega sistema, ki zahteva, da prodremo v anatomijo in protislovja komunikacije, kajti pri uveljavljanju in podružbljanju interesa ima beseda pomembno vlogo. Morda prav te okoliščine spodbujajo raziskave jezika in komunikacije. Govorca je treba ozavestiti o izrekanju podatka in interesa, o njunem zapletenem razmerju, o vzrokih za prekinitev dialoga v procesu besednega boja kot o najučinkovitejši metodi, s katero uveljavljamo interes tistih, ki so imeli zadnji besedo. Te prekinitve so bolj ali manj drastične in segajo od prekinjenih javnih polemik do sodnih preganjanj zaradi verbalnih deliktov, zaplembe besedil in v skrajnem primeru do njihovega sežiganja. Vgrajenost verbalnega delikta v sistem pravnih norm dokazuje moč besede med družbenim dogovarjanjem.

Toda zmotno bi bilo, če bi v teoriji družbenega sporazumevanja jezik razčlenjevali le s stališča njegove vplivanjske moči v kontekstu interesnega boja. Čeprav je tej pomenski sestavini oziroma vlogi v jezikovnem sistemu dodeljena primarna vloga, razčlemba jezikovnega sestava razkrije, da jezikovna levica korenini v območje akcije, produkcije in dela in se vanj tudi vrača.

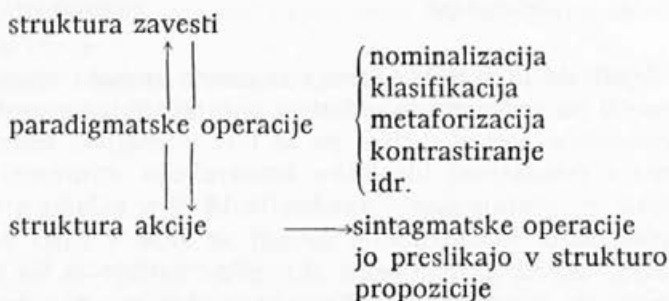
Človekov govor korenini v strukturi senzomotorne akcije in omogoča, da jo preslikamo v strukturo propozicije oziroma jedrnega stavka kot nje-nega najneposrednejšega površinskega izraza. Toda jezikovno poreklo in

---

¹ Več je družbenih in spoznavnih razlogov, ki so zadnja desetletja spodbudili pomenske raziskave govora. Prvotno je bilo videti, da nas bo anatomsko seciranje govornice speljalo s poti sproščene govorenja in se bomo izgubili v njegovem drobstvu in ožilju. Toda danes postaja vse bolj jasno, da so pomenske razčlembе govora nujne za razumevanje človekovega mišljenja, ustvarjanje umetne inteligence in za osvobajanje človeka iz zablod, v katere jih je speljala nereflektirana govornica. Pomenske razčlembе govora namreč potrjujejo, da ima jezik bistveno vlogo tudi pri oblikovanju izkrivljene, ideološke zavesti in je razumevanje vseh jezikovnih vlog v družbi temeljni prispevek k človekovemu osvobajanju.

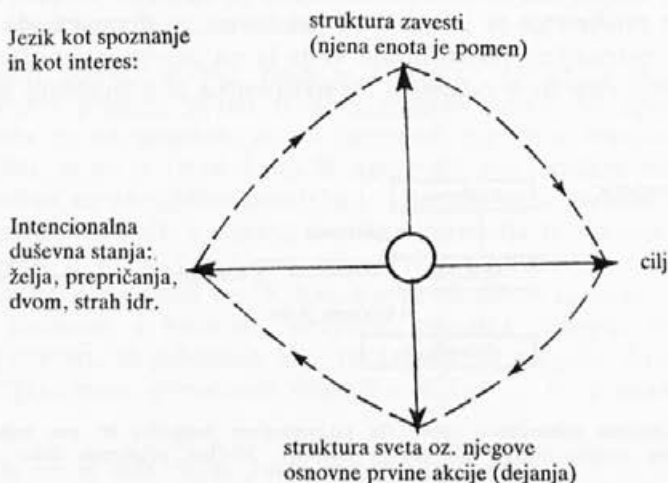
izvir je samo vstopnica, ki vodi v svet dela, ne izčrpa pa njegovega poslanstva: jezik je namreč prvenstveno sredstvo, ki omogoča spoznavno, ustvarjalno pretvorbo izkušnje v zavestne (kulturne) pomenske tvorbe. Tako povezuje svet telesnega dela in duhovne ustvarjalnosti. Jezik je temeljno orodje misli: omogoča posploševanje, ponotranjanje in predelovanje čutno-gibalnih podatkov ter na njihovi podlagi ustvarja mogoče svetove. Znanstveni del teh pridelkov se udejanji v od človeka ustvarjenem predmetnem svetu. Jezikovno spoznavanje teče od preslikave strukture dejanja v strukturo propozicije; to pa je mogoče predelati z operacijami strnjevanja (nominalizacija), povezovanja, vstavljanja, združevanja, kontrastiranja, preslikovanja v nove propozicije idr. V jezik prestavljena izkušnja se osvobodi prostorsko-časovne ujetosti, postane pomensko odprta, gibljiva in zložljiva. Tako je voljno orodje misli. To lahko ponazorimo z naslednjim narisom.

Jezik kot oblika spoznavanja:

Ob tej zavezi delu, spoznanju in ustvarjalnosti jezik enako verno služi uveljavljanju interesa. Njegova uslužnost in pogosto učinkovitost pri uveljavljanju interesa je razlog, da so mnogi hote ali nehoti, vede ali nevede zamenjali jezikovno zavezo delu in ustvarjalnosti ter začeli živeti od besed. Jezik kot sredstvo uveljavljanja interesa je vpet med potrebe in cilje in tako dejansko, zaželeno ali mogoče dejanje vpenja v svet družbenih interesov.

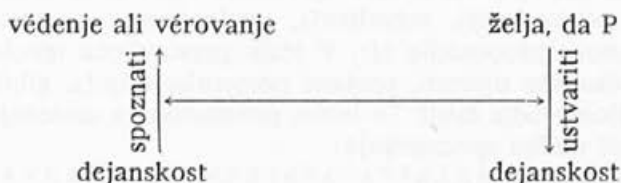
Obe nakazani razsežnosti jezika povzemam z naslednjim narisom.

V strukturo besedila¹ se preslika struktura dejanja (propozicijska sestavina P) in struktura nekega družbenega razmerja (K), povezuje ju temeljna modalna kakovost (M): želja, da bi spoznali svet sporočili drugemu, ali želja, da bi prek sporočila vplivali na udejanjanje P kot reprezentacijsko vsebino naše želje.

Intencionalnost ima dve temeljni smeri:

prepričanja:

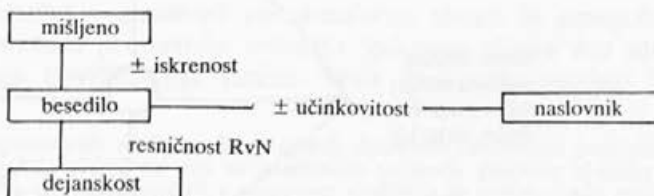

Lahko bi dejali, da je nameri védenja zavezana znanost, stroka, nameri želje svet ustvariti pa prvenstveno oblast in politika. Skladje med obema je nujno za uravnoteženi razvoj. Lahko pa se obe intencijski smeri razideta, opraviti imamo s poudarjeno ideološko konstrukcijo stvarnosti, ustvarjanjem dejanskosti, ki obstaja zgolj besedno in ki ni v skladu z objektivno obstoječo dejanskostjo. Ideologizacija zavesti se kaže v šibki povezanosti teorije in prakse, zavezi normativnim aktom ne oziraje se na dejanskost (zakoni, smernice idr. predhodijo analizam dejanskih stanj), preobilje besedičenja, od katerega se udejanji le skromni del, človek se ceni po pripadnosti besedi in ne po dejanskem delu. Temeljno načelo sporazumevanja: pogledjmo, kaj piše v zakonu, pravilniku, zanemarimo analizo dejanskih razmerij.

2. Besedilo na razpotju vrednosti, potreb in interesov

Besedilo kot sredstvo sporazumevanja je vpeto v trojno razmerje: v razmerju do mišljenega je iskreno ali neiskreno; v razmerju do dejanskosti resnično ali neresnično (to razmerje velja le za omejeno množico stavkov s predstavitevno vlogo); v razmerju do naslovnika je učinkovito ali neučinkovito.

Vrednostna razmerja besedila:

¹ Vsako izrazno uresničitev sporočila poimenujem besedilo B; pri tem je to lahko beseda, besedna zveza, stavek ali sestav stavkov. Večina primerov bom ponazarjala s stavkom S.

V besedilu so torej vsebovani spoznavni (propozicijski), interesno-vplivanski in etično-moralni podatki. Toda razmerja med iskrenostjo, resničnostjo in učinkovitostjo niso implikacijske narave, npr. taka: če sem iskren, sem tudi resničen in učinkovit. Če sem neiskren, govorim neresnico in sem neučinkovit. Mogoče so vse povezave in če bi za začetek izhajali iz zakona o izključeni tretji možnosti, bi dobili osem mogočih zvez. Katera izmed njih se v največji meri uveljavlja v družbeni komunikaciji, je odvisno od konteksta vsakokratnih družbenih razmerij. Za družbo, ki komunicira po (ne)načelu *vem, kaj je res, a moram resnico izkrivljati, zamolčati, da bi bil učinkovit*, bi lahko rekli, da je cinična, nemoralna. Za družbo, ki komunicira po načelu *verjamem, da je res in iskreno izražam verjetje, zato sem učinkovit*, bi lahko rekli, da je naivna. Za družbo, v kateri prevladuje vzorec *iščem resnico in jo uveljavljam, zato sem učinkovit*, bi dejali, da je zdrava in v kritičnem razmerju do sebe. Ali bi bilo mogoče empirično preveriti, katero je prevladujoče razmerje med vrednostmi iskrenost, resničnost in učinkovitost v dani družbi?

Poglejmo si, kako se razmerja med podatkom, interesom in vrednostmi uresničujejo med dejanskim sporazumevanjem.

B. Protislovja komunikacije

Stavek (S) oziroma besedilo (B) je prvina jezikovnega sistema. S pomenkega stališča ga tvorita dve sestavini, propozicijska in modalna:

$$S = P + M$$

Primer:

(1) Jutri se vrne tvoj mož.

P_1 : vrniti se, mož, jutri

P_2 : imeti, naslovnik (ti), mož

M: P se bo udejanjila (pripovedni naklon), udejanjila se bo dan po izrekanju P (prihodnost).

Dobesedni pomen stavka nam je omogočil razumeti skupen kod, to so dogovorjeni pomeni besed in skladenjskih pravil, ki opisujejo tvorbo stavka. Toda to ne zadošča, da bi razumeli, kaj je s stavkom nameraval sporočiti tisti, ki ga je izrekel; da bi ugotovili, kaj izrečni stavek *sporoča*, moramo vedeti za *okoliščine* (kontekst): kdo je stavek izrekel (sporočevalec S), komu (naslovnik N), s kakšno namero (intencija I), kakšna so družbena razmerja med S in N ter njuno razmerje do upovedovane predmetnosti (moža, ki se bo domnevno vrnil). Razčlemba okoliščin razkrije, da je izrečni stavek le *sredstvo*, s katerim opravimo govorna dejanja: tolažimo, opozarjamo, grozimo, obljubljam o idr. To trditev je mogoče dokazati s poročanjem o prvotnem govornem dogodku (GD_1), s ti. pročanim govorom (GD_2):

(2) GD_1 — A reče B-ju: Jutri se vrne tvoj mož.

(2i) GD₂ — poročani govor:

A je *povedal* B, da se jutri vrne njen mož.

A je *opozoril* B, da se jutri vrne njen mož.

A je *obljubil* B, da se jutri vrne njen mož.

A je *zagrozil* B, da se jutri vrne njen mož.

Kaj nam razkrijejo poročila o prvotnem govornem dogodku?

— Stavek je *sredstvo* za opravljanje govorne dejavnosti: tolažbe, obljube, grožnje, opozorila idr.

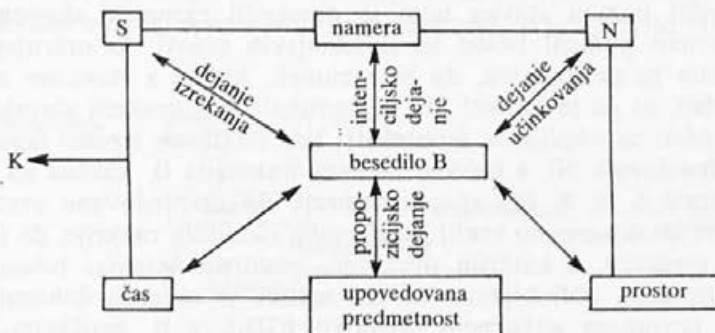
— Z izrekanjem istega stavka je mogoče v raznih okoliščinah udejanjiti razne namere. Intencijska oziroma vplivajnsko-interesna sestavina sporočila se tvori v kontekstu izrekovanja. Kontekst je pomenotvorni dejavnik, ki sprevrne dobesedni pomen stavka v sporočilo.

— Medtem ko sporočevalec v prvotnem govornem dejanju sporočilne namere praviloma ne eksplicira, poročevalec to, kar ni bilo izrečeno / je bilo zamolčano, prikrito, eksplicira v glavnem stavku poročane povedi, vsebino prvotnega govora pa potisne na odvisno mesto. Tu se nam razkrije prvo protislovno mesto v strukturi komunikacije: sporočevalec izreče besedilo z določenim ciljem in je podatek le sredstvo za njegovo uresničitev, vendar namere praviloma ne eksplicira, nasprotno pa naslovnik prav tej sestavini pripiše najpomembnejšo vlogo in ji vsebinski del sporočila podredi.

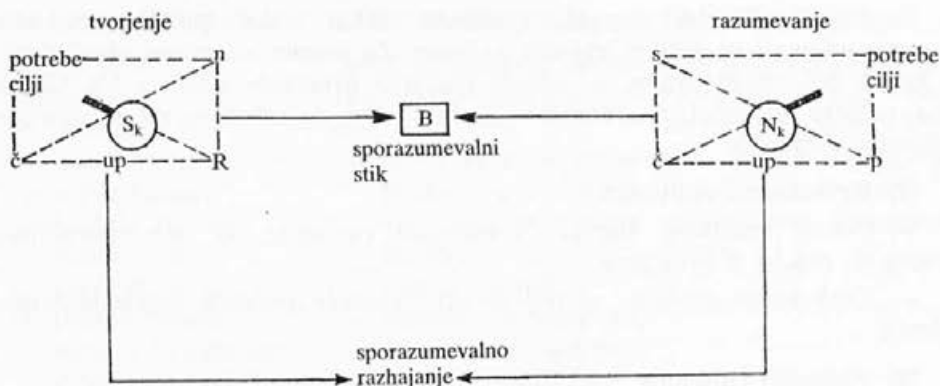
— Dobesedni pomen stavka je enosmiselno določljiv s pravili tvorbe, njegova sporočilna vrednost pa je odvisna od okoliščin in med poročevalci o dogodku glede nje ne obstaja skladje. Vsakokratni interpretator sporočila je hkrati njegov ustvarjalec.

Tvorjenje sporočila lahko definiramo kot preslikavo okoliščin K v besedilo B: $K \rightarrow B$. Sporočevalec oceni okoliščine ter na tej podlagi odloči, kako bo vsebino namere in namero izrazil. Razumevanja besedila pa je odslikava konteksta iz besedila: $B \rightarrow K$, tokrat s stališča naslovnika. Ta vsebino in namen sporočila razloži iz zornega kota lastnih potreb, želja in ciljev.

a) Razmerje med kontekstom in besedilom:

b) Tvorjenje in razumevanje besedila je protislovje med sporazumom in nesporazumom:

Besedilo kot sestavina koda ustvarja sporazumevalni stik, sporočevalčev in naslovnikov kontekst (S_k , N_k) pa je mesto razhajanja.

Sporazumevanje omogočajo družbeno dogovorjeni pomeni jezikovnih izrazov (besed, stavkov, stavčnih zvez), toda za sporazumevanje ne zadoščajo. Naslovnik mora namreč ugotoviti, katero konkretno predmetno vsebino je sporočevalec izrazil z izbranimi izrazi. Na tem mestu je stopnja ujemanja med sporočevalcem in naslovnikom le približna, mogoči pa so tudi popolni nesporazumi: naslovnik sicer razume pomene besed, ne ve pa, na katero konkretno vsebino sporočevalec meri. V splošnem pomenskem okviru izrečenega stavka se lahko naseli neomejeno število konkretnih predmetnih vsebin, ki izpolnjujejo pogoje rabe besed in skladenjskih vzorcev. Razmerje med splošnim in konkretnim je torej odprto in dinamično, zato omogoča sporazumevalno dopolnjevanje in ustvarjalnost. Od sporočevalca vstavljena predmetna vsebina ni enaka tisti, ki jo v splošni pomenski okvir vstavi naslovnik. Sporočevalec namreč predmetne vsebine ne pošilja kot zavoj po pošti in naslovnikova naloga ni, da bi zavoj sprejel in razvozlal. Sporočevalec sporočilo pošlje prek splošnega pomenskega okvira in naslovnik ga mora s konkretno vsebino dopolniti sam, raziskujoč ustrezno okolje. Razmerje med konkretno predmetno vsebino in splošnim pomenskim okvirom stavka, v katerega se ta naseli, je drugo mesto v povedi, v katerega vstopi naslovnik ter ga zapolni s svojim razumevanjem, a tudi nerazumevanjem sporočene vsebine. Branje sporočila je problemski položaj, v katerem raziskujemo, katera predmetna vsebina je izražena s splošnim stavčnim pomenom. Dinamično razmerje med predmetno vsebino in splošnim pomenom stavka, s katerim smo jo izrazili in ki je razpoložljiv za neomejeno število mogočih konkretizacij, je izvir nesporazumov, napačnih razlag in nerazumevanja, hkrati pa omogoča ustvarjalno sporazumevalno sodelovanje pri razvijanju sporočila, omogoča, da tisti, ki sporočilo bere, dopolni sporočevalčev pomen, ga razvija in oplodi s svojimi izkušnjami, doživljanjem in vrednotenjem. Sporočeno ni nikoli enako z razumljenim. Če bi to dvoje sovpadlo, bi pristali na mrtvi točki medsebojnega sporazumevanja, sporazumevalna dinamika bi ugasnila, stavbo znanja in vrednot bi prenehali graditi, ne imeli bi si več kaj povedati. Knjiga bi govorila hkrati sporočevalca in naslovnika.

Zgornja razčlemba omogoča razumeti, zakaj lahko sporočevalec isto namero udejanji na toliko izbirnih načinov. Za primer vzemimo okoliščino, v kateri želi sporočevalec — učitelj pomiriti preglasne učence. Na izbiro ima nešteto možnosti, katera bo učinkovitejša, je odvisno od njegovega položaja v razredu.

(1) Neverbalno vplivanje

— Učitelj umolkne. Ustvari kontrastno razmerje, ki ima sporočilno vrednost: nekdo je preglasen.

— Neverbalne grožnje: učitelj se npr. grozeče približa najglasnejšemu učencu.

(2) Verbalno vplivanje

— Ukazi: Mir! Tišina! Utihnite!

— Prošnje: Prosim, če ste tiše! Prosim, bi hoteli za trenutek prisluhniti/utihniti!

— Stopnjevanje glasnosti govora, to je spreminjanje objektivnih okoliščin.

— Grožnje: Če ne bo miru, bom storil to in to.

— Resignacija: Dogovorite se, kdo bo govoril, vsi ne moremo.

— Ironija: Ali bi ne mogli biti nekoliko glasnejši?

— Demogoško vplivanje: Kaj se z vami res ne da delati?

— Sklicevanje na višje cilje: Če ne boste tiše, ne bomo mogli narediti to in to.

Že razčlemba tovrstnega govornega dejanja bi zahtevala pravo monografsko raziskavo, v kateri bi raziskali in sistematizirali izrazne izbirne možnosti in okoliščinske (družbene) dejavnike, ki vplivajo na njihovo izbiro. V luči te razčlembe lahko jezik definiramo kot *socialno občutljivi sestav izbirnih* izraznih možnosti. Izbira je motivirana, vpeta med potrebe, vrednosti in cilje ter odvisna od vsakokratnih okoliščin sporazumevanja. Hkrati se vidi, da nastajanje sporočila usmerja zapleteni sestav pravil in izbiro vodi zapleteni sestav sporazumevalnih načel.

Pravila, ki usmerjajo nastajanje sporočila:

OKOLIŠČINE (kontekst)

PRAVILA TVORBE: vodijo nastajanje besedila: — besedišče in besedotvorna ustvarjalnost; — pravila tvorbe stavkov in stavčnih zvez; — pravila tvorbe besedil (kohezivna pravila, makrostrukturalna pravila)	IZBIRNA PRAVILA: Jezik je socialno občutljiv sestav izbirnih pravil: — izbira vrste govornega dejanja (npr. prošnja, nasvet, ukaz, spodbuda, idr.) — socialne zvrsti; — besedne sopomenke; — skladenjske različice; — glasovne različice	PRAVILA RABE: vodijo razmerja med sporazumevalnim položajem in izrazom: dogovori, norme, načela, strategije o primernem in učinkovitem sporazumevanju.
CILJ: slovnična pravilnost	slogovno-sporočilna ustreznost	primernost in učinkovitost

Poskusimo osvetliti, kakšno je razmerje med jezikom kot sistemom in jezikom kot dejavnostjo.

S stališča jezikovnega sistema je stavek smiseln le, če je iskren, če je zatrjeno skladno z dejanskim in če v to, kar zatrjujem, tudi verjamem. Trditve, v katerih je izraženo neiskreno razmerje do zatrjene vsebine, so sistemsko kontradiktorne. Jezikovni sestav ne dopušča stavkov, kot so:

- (3) Peter je ukradel denar, toda lažem.
 Peter je ukradel denar, a to ni res.
 Peter je ukradel denar, a tega ne verjamem.

Če bi vselej eksplicirali razmerje do upovedovane predmetnosti, bi torej ne mogli lagati. Toda sporazumevamo se praviloma tako, da svojega vedenja, verjetja in namere ne izrazimo. Rečemo samo *Peter je ukradel denar*. Zamolčevanje iskrenostnih pogojev in sporočilne namere omogoča, da izrekamo tudi podatke, ki so neresnični, in namere, ki jih ne želimo eksplicirati. Tudi zato raziskovanje jezikovnega sestava ne izčrpa problematike, povezane z jezikovno rabo.

Jezik kot sestav je podrejen pravilom logičnega sklepanja. Kontekst pa omogoča, da smiselno povežemo stavke, ki niso v nikakršnem logičnem razmerju. Če želimo, lahko pojasnimo zvezo tudi med takima stavčnima zvezama, kot sta naslednji:

- (4) Jure je doma iz Zagreba, a je neumen.
 Poročil se je z lastno vdovo (Wunderlichov primer).

Ni težko najti ljudi, ki verjamejo, da so Zagrebčani — za razliko od drugih prebivalcev — neumni le izjemoma in ni težko verjeti, da se umrli

po smrti poroči z lastno vdovo. Za kontekstno »logiko« zadostuje le ustrezno verjetje ali pripravljenost verjetja.

Jezik kot sestav opozarja na primarnost interesno-vplivajske sestavine. Če jo izrazimo, zasede mesto glavnega stavka (Opozarjam te, da je ta človek sila nevaren). V govoru pa se praviloma izreka le vsebinska sestavina sporočila, ne pa tudi njena namera.

Če jezik kot dejavnost omogoča kršenje iskrenostnih pogojev, če načelno vérovanje omogoča usmisлити tudi največje nesmisle in če praviloma ne izrečemo najpomembnejše sestavine sporočila, ali je potem sporazumevanje še sploh smiselno? Sporazumevanje v okviru teh možnosti ima širok razpon: sega od nesmiselnega blebetanja do produkcije novih smislov, zato bomo skušali njegova protislovja raziskati nadrobneje.

3. Verjeti ali dvomiti, to je vprašanje

Jezikovni sistem ni ravnodušen do razlike med epistemičnim glagolom *vedeti* glagolom *verjeti*. Rečemo lahko:

(5) Vem, kdo je ukradel denar,
ne pa tudi

(6)* Verjamem, kdo je ukradel denar.

Nasprotno pa sta oba glagola spravljava v naslednji zvezi

(7) Vem/verjamem, da je Janez ukradel denar.

Zgornja primera sta poučna: *vedeti* in *verjeti* sta spravljava, skladijsko zamenljiva v razmerju do znanega podatka; dokler pa ta ni znan, nas zanima izključno razmerje védenje. Če bi nam kdo vnaprej povedal, da samo verjame, ne pa tudi ve, kdo je storil dejanje, bi se za njegovo vérovanje ne zanimali več: stavek bi bil gramatično nepravilen, pragmatično pa nezanimiv. Dejali bi, da nas ne zanima, kaj sporočevalec verjame, ampak le njegovo védenje. Dokler podatek ni znan, nas zanima izključno razmerje védenja, ko pa je znan, postane na voljo obema pomenskima kategorijama. Žal pa svojega epistemičnega razmerja do sporočenega podatka med sporazumevanjem praviloma sploh ne ekspliciramo, zato imajo med dejanskim sporazumevanjem vsi sporočeni podatki enako vrednost. Praviloma rečemo samo

(8) Peter je ukradel denar.

Ker nismo hkrati eksplicirali svojega razmerja do podatka, smo odvezani vsake odgovornosti do izrečenega. Epistemični *vedeti* in *verjeti* se med sporazumevanjem obnašata kot enojajčna dvojčka, sta povsem zamenljiva. Zato podatke, porojene iz vérovanja, sprejemamo za čisto zlato. Zanimivo je, da smo ljudje zelo naklonjeni širjenju takih »resnic«, žal pa količinska plat vérovanja prav nič ne prispeva k resničnosti podatka. Če je podatek neresničen, prav nič ne pridobi na vrednosti, četudi se zanj odloči glasovalna večina.

Jezikovni sistem nas torej jasno opozori na pomensko razliko med glagoloma *vedeti* in *verjeti*: oba vstopata v rekcijsko skladijsko razmerje

z znanim propozicijskim podatkom; dokler ta ni znan, razmerje verovanja ni mogoče, zanimivo je le epistemično razmerje vedenja.

Opisana sistemska lastnost jezikovnega označevalca ima usodne posledice za dejansko sporazumevanje: v razmerju do sporočene propozicijske vsebine sta *vedeti* in *verovati* zamenljiva; ker tega razmerja praviloma ne izrekamo, je mogoče kategorijo vedenja in verovanja zamenjevati, hote ali nehoče, vede in nevede. Tako je v proces jezikovne dejavnosti vstavljena možnost konstrukcije na verovanju zasnovane ideološke stvarnosti. S stališča sporočilne namere je dana možnost, da interes uveljavljamo z izkrivljenimi, potvorenimi, lažnimi podatki. Temeljno vprašanje jezikovne komunikacije je, kako se izmakniti tem možnostim oziroma priložnostim.

Razčlemba jezikovnega sistema nas je opozorila na dve dejstvi: na primarnost vplivanjsko-interesne sestavine sporočila, ki se v procesu rabe praviloma ne izreka, in na distinkcijo med pomenskima kategorijama vedenja in verjetja, ki vstopata v enaka skladijska razmerja s propozicijsko sestavino. Ker tudi ta razmerja niso izrečena, omogočajo njuno zamenjavo. Zastavlja se vprašanje, kako se upreti tem učinkom govornice. Ali se odločiti za verjetje ali za načelni dvom? Beseda doseže učinek le, če ji verjamemo. Odločimo se začetek za načelo ničesar verjeti, vse preveriti, načelno dvomiti. Ali se potem družba ne bo spremenila v splošno detektivko? In ali bomo tako sploh dosegli zadovoljivo komunikacijo?

Načelni dvom nas zavezuje, da vsak zatrjeni podatek preverimo, ali je resničen ali neresničen, in da smo na lovu za logičnimi spodrsaljaji. Izhajamo iz podmene, da če zaškriplje resničnost podatka in z logiko ni kaj v redu, je na delu interes in ideologija. Oglejmo si to ob primeru:

(9) A in B kuhata kavo. A jo že pije, B jo namerava skuhati. A ljubeznivo pristavi lonček za kavo.

B: Koliko vode si dala v lonček?

A: Natančno dve skodelici.

B: Videti je, da je vode več. A si prepričana, da jo je res za dve skodelici.

A: Prepričana, saj sem jo nalivala sama.

B skuha kavo, jo nalije v skodelice. Kave je za tri skodelice, a je zato vodena.

B A-ju: Ali mi res ne privoščiš dobre kave? (Pripíše A-ju škodoželjnost).

A (užaljeno): Kaj takega mi ne bi nikoli padlo na misel.

C (tolažeče) A-ju: Ali veš, kako pravimo temu v psihologiji?

Projekcija.

B bi napravila tako, če bi ona kuhala kavo.

B (vztrajno): No, potem je prišla na dan tvoja gorenjska nrav (varčnost).

Izrečeni podatek je bil neresničen, a ker neresničnost ni v implikacijskem razmerju z iskrenostjo in ker je mogoče, da je bila napaka znamenje površnosti, ne moremo izpeljati zanesljivega sklepa o namenu te zastranitve. Varčnost? Škodoželjnost? Zavedna ali nezavedna? Površnost?

Razkritje neresničnosti podatka ne jamči tudi razkritja sporočilne namere in neiskrenosti: neresnični podatek je lahko znamenje nevednosti, lahkovernosti, nezainteresiranosti za resnico. Je pa prvo pomembno opozorilno znamenje.

Manipulacija prek jezika je mogoča le tedaj, če izrečenim podatkom *verjamemo*. Če pristanemo na načelni dvom kot na pot, ki vodi iz območja spoznavnega v interesno območje, pa se spotaknemo ob lastne potrebe in interese: vidimo, kar iščemo in želimo; nezaželeno spregledamo, zanemarimo, pozabimo. Če verjamemo sogovorncu, smo lahko žrtev njegovih želja, če ga skušamo »prečitati«, v sporočilo preslikamo sebe. Toda ali je resničnost podatka sploh vselej preverljiva? S preverjanjem resničnosti izjav, ki izražajo razmerje v predmetnosti, npr. izjave *Juha je na mizi*, nimamo težav.

Če pa gremo v bife, kjer malicajo trije naši kolegi in jih povprašamo, ali je kosilo za kaj, dobimo naslednje odgovore:

(10) A: Stvar okusa.

B: Prima.

C: Zanič.

S je lačen in ne utegne filozofirati. Naroči kosilo in ugotovi:

S: Prav si imel. Zanič je.

Tudi ko gre za umetnostna dela, imamo opravka s podobnimi sodbami:

(11) A: Kako ti ugaja Zupanov roman?

B: Imeniten je. Že dolgo nisem bral kaj tako dobrega.

C: Ne prenesem ciničnih del.

Izjave, ki so v celoti izraz razmerij v dejanskosti, so resničnostno preverljive. Če pa so v izjave vpleteni sporočevalci in izražajo svoja razmerja do predmetnosti, se stvar zaplete. Kdaj so take sodbe resnične? S stališča prakse je tako, da je človek nagnjen k posploševanju okusa. V nekaterih raziskavah se odločajo za na statističnih izračunih temelječo »resnico«. Toda ali je Zupanov roman slab, če tako misli 99 % izprašencev in ga le 1 % uvrsti med imenitna dela? Ali nismo preverjali le javnega okusa, ne pa kakovosti dela? Pri takih sodbah niso jasna merila vrednotenja. Kdaj je roman dober in kdaj slab? Kako priti do meril? To so vprašanja, na katera tu ne moremo odgovoriti. Pokaže se le, da je resničnost zapleteno razmerje, najpogosteje posredovano prek tistega, ki resnico išče oziroma izreka.

Sklenemo lahko, da je vplivanje in manipulacija mogoča, kadar sporočenim podatkom *verjamemo*. Načelni *dvom* nas spodbuja, da resničnost podatkov preverjamo. Toda to ne zadošča za razbiranje namere in interesa, izraženega s podatkom. Če pristanemo na načelni dvom kot pot, ki pelje iz interesnega v spoznavno, se spotaknemo ob lastne potrebe, interese in želje. Vidimo, kar iščemo in želimo; nezaželeno spregledamo, pozabimo in zanemarimo.

Ste se kdaj zalotili pri branju, kako vneto podčrtujete in izpisujete podatke, ki se skladajo s pričakovanji in željami. Toda iskali in našli ste, kar ste že imeli. Nastavili ste mrežo, spleteno iz predpostavk in pričakovanj in vanjo se je ujel plen, ki je bil po tej meri. Sporazumevanje z drugim je v

bistvu sporazumevanje s seboj, s svojo ponotranjeno in posplošeno preteklo izkušnjo. Šele dialog prekine zrcaljenje v ogledalu lastnih želja in pričakovanj.

Večina empiričnih raziskav dosega skladje med pričakovanji in podatki. Toda zavedati se je treba, da gre samo za skladje med pričakovanji in z njimi skladnimi podatki. Neodgovorjeno pa ostaja temeljno vprašanje, kakšno mesto pripada tem podatkom v kontekstu nereflektirane celote.

Jezik kot sredstvo sporazumevanja je torej razpet v trojno križno razmerje: vrednosti, spoznanje in interes, vse tri socialno-psihološke kategorije pa so v zapletenih medsebojnih razmerjih. Kako se to dejstvo izraža v sistemski zgrajenosti jezika oziroma stavka? Interesu pripada najodločilnejše mesto v strukturi sporočila, a se praviloma ne izreka eksplicitno. Spoznavna vsebina, podatek je v strukturi stavka v podrejenem položaju, a se izreka eksplicitno. Izrazno podobo sporočevalca prireja svojim interesom in ocenam o tem, kako bi interes najučinkoviteje uveljavil, a o učinkovitosti sporočila odloča naslovnik. Interes je pripravljen, če je potrebno, resnico zatajiti, a resnica lahko interes spodmakne.

Smisel izrečenega se tvori kot izid napetih in protislovnih razmerij med naslednjimi sestavinami sporazumevanja: sistemsko določeni, dogovorjeni pomeni označevalcev in razmerij med njimi (besede in skladnja) omogočajo razumevanje, kontekst generira nesporazume; naslovnik vstopa v sporočilo v obliki sporočevalčevih postavk o njem, sporočevalec učinkuje prek naslovnikove projekcije potreb, želja in interesov; sporazumevanje z drugim je v bistvu sporazumevanje s ponotranjeno, posplošeno preteklo izkušnjo, s pričakovanji in predpostavkami, a po nareku drugega. Ob vseh nakazanih protislovnih je temeljno protislovje med spoznavno-logično (tudi podatkovno, strokovno, propozicijsko) in interesno-vplivanjsko sestavino sporočila: interes spodbuja spoznavanje, spoznavanje ga spodnaša. Podatki so v službi interesa. Ali je sporazumevanje, ki temelji na protislovnih razmerjih in ukinja logične zakone o izključeni tretji možnosti in neprotislovnosti sodbe, ki naj bi bila podlaga sporazumevanja (o tem so sanjali slavni logiki in filozofi), sploh smiselno? Ali pa vprašajmo: Ali se smisel ne rojeva iz protislovij, ali smisel ni energija, ki je izraz opisanih napetosti? Smisel, ki se generira med sporazumevanjem in iz protislovnih sporazumevalnih dejavnikov, ni zavoj, ki ga sporočevalec pošlje po pošti besed in ki bi ga mi potem sprejeli v nespremenjeni obliki, to je proces in energija, neujemljiva točka neprestanega gibanja. To gibanje ni podobno gibanju tehtnice s trdnim in nepremakljivim središčem, tudi krožno ni. Podobno je gibanje po spreverjeni lestvi, ki stoji na enem stojišču, stopnice vodijo v smeri navzgor, a so poševne, premikanje teče v poševni navpičnosti levo in spet desno. Smer vodi navzgor in naprej, toda ta lestev je brez trdnega stojišča, brez trajnega ravnotežja in oddiha, je le pot iskanja, ne iskanja smisla, ampak smisel iskanja.

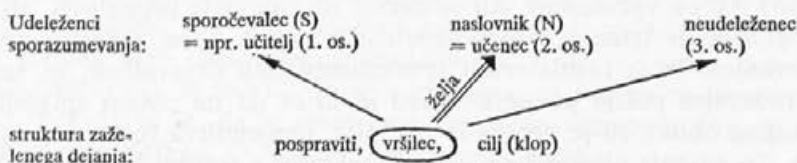
4. *Kaj se je zgodilo s komunikacijskimi osebki*

Za moto vzemimo Lacanovo trditev, da je govor, v katerem živimo vsakdan, gospodarjeva družbena vez. Ves čas nam nekaj ukazuje, na prikrit ali odkrit način. Ogledali si bomo postopke, kako gospodar govornice —

imenovali smo ga sporočevalec S — opravi to prek označevalca, pri tem pa praviloma zakrije sledi za seboj. Vrnili se bomo k izhodiščnemu komunikacijskemu okviru, v katerem nastopajo vsaj trije udeleženci sporazumevanja (številčno jih je lahko tudi več): sporočevalec (1. oseba, gospodar govornice), naslovnik (2. oseba, tisti, na katerega učinek govornice meri) in vršilec dejanja ali nosilec stanja/dogajanja, ki je obvezna sestavina upovedovane predmetnosti oz. njene akcijske enote v globinski strukturi. V globini imamo opravka vsaj s tremi udeleženci. Najpomembnejše je vprašanje, kaj se zgodi z vlogo vršilca dejanja/nosilca stanja ali dogajanja, katerega mesto je rezervirano v strukturi akcije. Temeljna postavka je, da se ta zapletena družbena razmerja preslikajo v sintagmo osebek — povedek. Pri tem pa najbolj bode v oči dejstvo, da se gospodar govornice — sporočevalec S praviloma sploh ne izreče. Včasih tudi prevzame vlogo vršilca (če npr. rečemo *Napisal bom referat*, sem jaz tisti, ki stavek izrečem in ki hkrati prevzamem vlogo vršilca v strukturi akcije *pisati referat*), toda temeljna namera sporočevalca je, da bi vlogo vršilca/nosilca dodelili naslovniku, bodisi tako, da bi se ta z njo identificiral ali pa bi jo — če gre za dejanje, ki bi se naj šele opravilo — prevzel.

Na to dejstvo sem opozorila že l. 1981: »Najpomembnejše upovedovalno dejanje, prek katerega se pomenska podstava pretvori v poved, enoto sporočila, je sporočevalčeva določitev stavčnega osebk. S tem se določi, kateri izmed udeležencev sporočanja prevzame (družbeno) najpomembnejšo vlogo vršilca dejanja ali nosilca stanja, dogajanja...« Hkrati se določi razmerje med osebkom in glagolskim dejanjem, stanjem ali dogajanjem (O. Kunst Gnamuš, 1981, str. 59—60).

Skušajmo to trditev ponazoriti. Struktura dejanja je opisljiva s strukturo propozicije. Obvezna sestavina propozicije je tudi podatek o vršilcu/nosilcu. Za primer bomo izbrali stavke, s katerimi skuša sporočevalec vplivati na naslovnika, da bi prevzel vlogo vršilca/nosilca v zaželeni akcijski strukturi.

Stavek vplivanja je mogoče realizirati na nešteto načinov. Temeljna globinska razmerja bi eksplikirali takole:

(12) Jaz izrekam, to je prosim, zahtevam, ukazujem, idr., da ti pospraviš klopi.

Noben pameten učitelj se za tako formulacijo ne bi odločil. Njegov položaj je dovolj utrjen, da eksplikacija tega razmerja ni potrebna. Nanjo opozarjam iz naslednjega razloga: jasno kaže, da gre za razcep med govorjenjem in delovanjem; tisti, ki stavek izreka, dejanja ne bo tudi opravil. Praviloma sporočevalec vselej izbere obliko, v katero se sam ne vpiše. Pravezprav se vpiše le tedaj, kadar ne teče beseda o kakršni koli dejavnosti,

tedaj, kadar sporočevalec izraža izključno takšna ali drugačna razmerja do naslovnika:

(13) Izrekam ti iskreno sožalje/čestitke/voščila idr.

Žal mi je, da se ne morem odzvati vabilu.

Učitelj se lahko odloči za naslednji stavek

(14) Klopi je treba pospraviti.

Računa na to, da je organizacija družbeno-ekonomskih razmerij v razredu znana in se ve, kdo naj to opravi. Sporočilo meri na predmetnost, podatki o udeležencih in njihovih vlogah v bodoči dejavnosti pa so zanemarjeni.

(15) Pospravil boš klopi.

Sporočevalec je tako prepričan v učinek besede, da bodoče dejanje lahko napove.

(16) Pospravi klopi!

Zapoved je jasna, enoumna.

(17) Ali bi hotel/bi lahko pospravil klopi?

Sporočevalec povečuje delež naslovnikove udeležbe pri odločitvi za dejanje, zato je zapoved navidez bolj demokratična. Dejansko pa tisti, ki stavek izreče, na to udeležbo ne računa, z oblikovanjem zapovedi le zakrije hierarhično vlogo, ki jo ima.

(18) Ali bova pospravila klopi?

Sporočilo je dobilo retorično najučinkovitejšo obliko, vendar sega že v območje manipulacije: sporočevalec namreč ne namerava sodelovati z naslovnikom pri opravljanju dejanja, kljub temu se z njim v stavčnem osebku »podružbi«. Ta podružbljeni, kolektivni subjekt v površinski strukturi stavka povsem zabriše prepad med dejanjem izrekanja in dejanskim dejanjem: sporočevalec se identificira s tistim, ki bo dejanje opravil, govori v njegovem imenu, čeprav dejansko opravlja samo dejanje izrekanja, prek katerega naj bi spodbudil k dejanju naslovnika. To je pravzaprav paradigma govornice, ki kaže, kako se proizvajalski in upravljalški udeleženec podružbita v površinskem subjektu »delovnega človeka«, čeprav imamo v globini opravka z razcepljenim subjektom, subjektom, ki izreka (tvorec besedila, govora) in subjektom, ki dela. Pogosto prvi govori v imenu drugega, drugi dela v imenu prvega. Učinek takega enotenja bo večji, če bo sporočevalec posegel še po dodatnem retoričnem sredstvu, če bo svojega podružbljenega partnerja, s katerim si je tako nepošteno razdelil območje dela (jaz bom govoril zate, ti boš pa zame delal), poimenoval s takim ali drugačnim ogovornim imenovalnikom:

(19) Peter, Petrček, dragec, a bova pospravila klopi?

Naslovnik ni več anonimen, postal je individualizirani osebek v očeh svojega »oblastnika«. Verjetnost, da bi pred tako lepimi besedami klonil, je majhna. Besede so tako mamljive, da bo Peter z veseljem in prostovoljno opravil to, kar bi tako in tako moral.

Primer morda ni izbran najbolj posrečeno, gotovo pa je dovolj poučen, da razkrije bistvo manipulativnega govora, ki temelji na ukinitvi razlike med izrekanjem in delanjem, ki ustvarja videz svobodnega odločanja za dejavnost in ki navidez ruši socialno distanco med pripadnikoma raznih slojev.

Ni prijetno, ko prideš z razčlenbo komunikacije do te skrajne točke manipulativnega govora. Toda jezikovna dejavnost ima tako široko polje svoje miselne in ustvarjalne tvornosti, da se temu polju delovanja lahko mirno odpove. Katera so sporazumevalna načela, ki bi nas iztrgala iz klešč manipulativnega govora? Nedvomno je treba raziskati strukturo družbenih razmerij, ki se skrivajo v globini podružbljenega subjekta in razkriti prepad med izrekanjem in delanjem.

LITERATURA:

- Austin, J. L. (1962): *How to do Things with Words*. Clarendon Press Oxford.
- Knust Gnamuš, O. (1981): *Pomenska sestava povedi*. Pedagoški inštitut, Ljubljana.
- Kunst Gnamuš, O. (1984): *Govorno dejanje-družbeno dejanje*, Pedagoški inštitut, Ljubljana.
- Močnik, R. (1984): *Über einige Fragen der Gleichschaltung*. *Problemi*, 6—7, s. 68—71.
- Potrč, M. (1983): *Lacan v Beogradu*. *Anthropos*, I, št. III—IV, s. 268—280.
- Searle, J. R. (1983): *Intentionality. An essay in the philosophy of mind*. Cambridge University Press.
- Vendler, Z. (1980): *Telling the Facts*. V: J. R. Searle, F. Kiefer, M. Bierwisch, eds.: *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, s. 273—290.
- Zižek, S. (1984): *Nekaj misli po vprašanju ideoloških predpostavk punka*. *Problemi* 1—3, s. 171—181.

O pomenu matematike v Marxovi misli (ob branju Marxovih matematičnih rokopisov)

ŽIGA KNAP,
ANDREJ ULE

Prispevek ima dva namena, prvi je prigoden, ob stoletnici Marxove smrti opozoriti predvsem slovenskega bralca na nekatera morda manj popularizirana Marxova prizadevanja (Matematični rokopisi) in v tem smislu izpolniti obletniško dolžnost. Drugi namen pa je problematizirati ob Marxovih prizadevanjih živa in aktualna vprašanja metodologije in mišljenja v družbenih znanostih. V tem smislu članek ničesar posebnega ne obljublja in ne daje, ampak lahko le odpira problematiko in »prispeva« k diskusiji.

1. Uvod

Slovenski liberalec Bogomir Vošnjak je v prvem desetletju našega stoletja napisal »Knaflič je zaljubljen v Marxa, ampak kaj Marx, tudi predlog Knafliča, naj bi Marxa prevedli v slovenščino, je nespremenljiv, saj je njegov »Kapital« z matematičnimi formulami o kapitalu in vrednosti čisto navadna makulatura.« (Citirano po F. Klopčič, 1983, str. 75.

Pravzaprav je za naš namen zanimiv samo zadnji del citata o Marxovem kapitalu, namreč: z matematičnimi formulami etc. Najbrž zadošča samo prelistavanje Kapitala, da se prepričamo, da tam ni posebno dosti matematičnih formul, ne glede na to, da ima npr. celo poglavje (Kapital 1., 16. poglavje v naslovu napoved (Matematičnih) formul za mero presežne vrednosti. Bolj kot v Kapitalu je Marx poskušal že prej, v Grundrissih matematično opremiti svojo teorijo. Kaj bi šele dejal Vošnjak ob pogledu na te, sicer enostavne obrazce (Marx, 1974, str. 546—559).

Ali je formul veliko ali malo v kakšni knjigi, je gotovo subjektivna ocena, gre pa za neko percepcijo, za odnos in neko kulturno vzdušje, ki ne prenese takoimenovanih suhih, golih, neosebnihih formul. Lahko pa to pomeni tudi nek splošnejši odnos do nekega načina mišljenja.

Percepcija tega mišljenja pa je zanimiva in v tem smislu je Marx povod in agens ponovnega pretresanja mišljenja. Kapital lahko tudi beremo samo po formulah. In nam tudi nekaj pove, čeprav nekaj drugega in nedvomno manj, kot pa če ga beremo tudi in predvsem med formulami.

Marxovi Matematični rokopisi so tretji rokopisni korpus njegove rokopisne preostaline, ki je bil objavljen v 20. stoletju poleg »Ekonomsko-filozofskih rokopisov« in »Osnova kritike politične ekonomije — GRUNDRISSE«.

In seveda v primerjavi s tema dvema, vsaj na vsebinskem nivoju, imajo matematični rokopisi neprimerno manjšo težo. V samo matematično znanost niso vnesli nič novega, kaj šele revolucionarnega. V tem smislu bi se lahko celo vprašali, kakšen pomen ima izdajanje teh rokopisov, razen morda, tega, da se pač objavi vsako vrstico, ki jo je Marx napisal.

Povzemimo na kratko zgodovino objavljanja Marxovih matematičnih rokopisov. Leta 1885 je F. Engels informiral v predgovoru k drugi izdaji »Anti-Dühringa« bralce v Marxovih matematičnih rokopisih. Nekaj tega je bilo izdano l. 1933 ob 50 letnici Marxove smrti v ruskem prevodu (Pod znamenjem marksizma, 1, str. 15—73, 1933). Celotna zapuščina matematičnih rokopisov je bila objavljena v knjigi K. Marx: Matematičeski rokopisi, »NAUKA«. 1968 v Moskvi, in to v nemščini in v ruskem prevodu. Leta 1974 je bila izdana nemška izdaja pod naslovom K. Marx: MATHEMATISCHE MANUSKRIPTE (SCRIPTOR Verlag GmbH Co. KG. KRONBERG TAUNUS), leta 1978 pa je izšel izbor Marxovih matematičnih rokopisov prirejen po nemški izdaji iz leta 1974 tudi v hrvaškem prevodu pod naslovom K. Marx: MATEMATIČKI RUKOPISI, STVARNOST, ZAGREB. Zadnje tri izdaje so opremljene tudi z daljšimi uvodi, komentarji in opombami.

Matematične rokopise lahko razdelimo na dva osnovna dela od katerih sta dva v nekem smislu dokončana rokopisa njegovih študij o diferencialnem računu in drugo množico izpiskov iz raznih matematičnih knjig. Zanimiv je pri tem predvsem rokopis, kjer Marx opisuje njegovo razumevanje razvoja diferencialnega računa od Leibniza, Newtona, preko Eulerja in D'Alamberta do Lagrangea.

Marx je bil v matematiki samouk, uporabljal je predvsem angleške visokošolske učbenike iz programa Univerze v CAMBRIDGEU, kar ima določene konsekvence. Namreč glavni tok razvoja matematične analize sredi prejšnjega stoletja ni šel preko Cambridgea, ampak preko Evrope, (Weierstrass, Dedekind, Cantor), kar je pustilo tudi sled na angleških učbenikih in v nekem smislu pustilo tudi Marxa praznih rok (v zvezi z njegovo željo in potrebo razčistiti osnovno razumevanje diferencialnega računa).

Iz Marxovega pisma Engelsu 31. maja 1973. »Zadeva je v temle: Ti poznaš tabele, v katerih so cene, etc. etc, predstavljene v njihovem gibanju v toku leta v obliki naraščajočih in padajočih črt. Večkrat sem poskušal, da bi analiziral UP and DOWNS kot nepravilne krivulje in mislil matematično izpeljati (in še zdaj mislim, da je na zadosti preverjenih podatkov to možno) iz tistih podatkov glavne zakone kriz.« (MEW, 33, str. 82).

Pripisati Marxu idejo črne skrinjice (black box), v bolj ali manj razčiščeni formi, je seveda, celo nežno rečeno, hudo pretiravanje. Vidim pa v tem neko drugo prizadevanje: v sodobnem izrazoslovju bi to povedal kot zaupanje v možnost konstrukcije matematičnega modela, in čeprav smo 100 let po Marxovi smrti še vedno zelo daleč od kolikor toliko zadovoljive rešitve, pa so sama prizadevanja postala seveda legitimna in institucionalizirana (matematični oddelki ekonomskih institucij, časopisi, posvečeni samo tem problemom).

Vendar pa v drugi polovici dvajsetega stoletja ni najzanimivejša predvsem matematična vsebina rokopisov, posebno če pogledamo smer razvoja mo-

derne matematike in matematične logike konec devetnajstega in v dvajsetem stoletju. Zanimivo in aktualno je nekaj drugega, namreč splošna shema vključevanja matematike kot matematičnega modela, kot orodje, kot instrumentarij in znanstveni aparat raziskovanja in mišljenja in tudi kot eno od analitičnih metod v metodologijo raziskovanja na nekem posebnem področju, namreč na področju družbenih znanosti. V tem smislu gre za uveljavljanje aplikativne matematike v neki posebni znanstveni disciplini za katero se je tradicionalno smatralo, da je dosti daleč od matematičnega prikazovanja svojih rezultatov in zakonitosti s pomočjo matematičnih formul.

Ostaja pa še vedno zanimiv in aktualen problem specifične vsebinske interpretacije matematičnega formalizma, oziroma z drugimi besedami, kaj pomeni, do kod lahko seže uporaba matematičnega modela. Pomembnost in problematičnost modela postane v vsej svoji ostrini očitna, kadar na uporabo matematičnega modela pogledamo z druge strani, namreč, kakšne naj bodo posledice, tako v mišljenju kot pri konkretnem (praktičnem) odločanju. Kako resno vzamemo matematični model? Ali (matematični) model vleče za sabo z vso nujnostjo tudi odločitve, ki iz njega izhajajo?

Kar se tiče Marxa, lahko vnaprej odgovorimo na vprašanje, ali naj se zgodovinski materializem »boji« ali izogiblje matematike in formalnega načina mišljenja; Ne. Nasprotno, zdi se, da je Marx sodil, da ga celo nujno potrebuje. Če ne drugega, potem Marxove matematične študije pričajo o zagriženem in intenzivnem poskusu Marxa, da tudi matematiko vključi v »dialektično metodologijo« in konkretno, da uporabi matematične formulacije za eksakten izraz družbenoekonomskih gibanj, npr. procesov kapitala, zakona vrednosti itd. Marx tu ni le »spontano« sledil podobnim stremljenjem takratnih političnih ekonomov, temveč je tu imel svojo lastno shemo in potrebe. Skušal je najti *matematični izraz dialektičnih procesov* (npr. procesov preobrazbe produkta v blago, viška vrednosti v (kapitalizirani) profit itd). Zato je seveda potreboval tudi neko *dialektično formulacijo same matematike*, posebno seveda matematike, ki se bavi s formalizacijo procesov, a to je v prvi vrsti bil infinitezimalni račun. Mislimo, da ni upravičeno mnenje, da je Marx v svojih matematičnih študijah iskal »dialektiko (matematične) analize« le zaradi nekakšne potrebe, da povsod, tudi v matematiki »najde« dialektične sheme mišljenja, temveč je to dialektiko potreboval zaradi svoje primarne naloge, analize kapitalističnega načina produkcije in njenega gibanja.

Pri tem vsekakor ostajamo brez potrebnih oz. zadostnih dokazov, saj nasproti matematičnim zapiskom, kjer se Marx ukvarja izključno s problemi diferenciala in diferencialnega računa v Kapitalu in drugod uporablja kvečjemu elementarno algebro in aritmetiko.

V že navedenem mestu iz pisma Engelsu iz l. 1873 je pisal Marx, da je pripovedoval Mooru o svojih poskusih, da bi matematično določil glavne zakone ekonomskih kriz, namreč s pomočjo formul neke nepravilne krivulje.

Toda takšna analiza bistveno zahteva infinitezimalni račun, skratka analizo funkcije. Tudi podrobnejša analiza Marxovih matematičnih prikazov v Kapitalu daje slutiti, da mu je šlo za najdenje nekega sistema funkcijskih izrazov (podanih v obliki enačb z več neznankami), ki naj formalno mate-

matično izrazi medsebojne dinamične odvisnosti različnih faktorjev (Endermann, 1978, str. 18—19).

S sodobnega stališča bi se temu postopku še najbližje približala analiza sistemov, posebno analiza dinamike sistemov, ki išče pogoje stabilnosti in različne forme nestabilnosti sistemov gibanj. Če upoštevamo to analogijo, potem ni zgrešena domneva, da je tudi Marxu šlo za neke vrste »sistemsko teorijo«, namreč za matematično eksplikacijo »sistema« kapitalistične produkcije. Pri tem seveda ne mislimo, da bi imel Marx kako izgrajeno teorijo, ali da bi anticipiral takšne pomembne pojme kot so v sodobni sistemski analizi npr. pojem »vhoda«, »izhoda«, »stanja«, »menjave stanj« itd., še posebno ne zato, ker pri Marxu ne moremo najti »pojma informacije«, namreč operacijsko — formalno opredeljene informacije, kar pa služi danes za osnovo »sistemski analizi«.

Če torej govorimo, da je Marx vendarle skušal doseči neko »sistemsko analizo«, potem to pomeni predvsem navezavo na tisti del sodobne matematike, ki ga predstavlja »teorija dinamičnih sistemov«. Ta je seveda danes eden od bistvenih sestavnih delov sodobnih sistemskih teorij in kibernetike, toda tega ne moremo neposredno prenesti na Marxa in njegove matematične eksperimente. A po drugi strani to tudi ne pomeni, da bi morala biti nekakšna meja za »uporabo« matematike v teorijah in analizah, ki sledijo zgodovinskemu materializmu ali celo v »marksističnem družboslovju« analiza dinamičnih sistemov in da bi bila tudi ostala sistemsko teorija nesprejemljiva za marksiste. Pri tem moramo seveda ločiti neko določeno *sociološko* teorijo, ki uporablja metode »sistemске analize« in se često izenačuje z »sistemsko analizo« (to je tim. funkcionalizem) od možnosti uporabe matematičnega in formalnega aparata sistemске analize v družboslovju in politični ekonomiji sploh. Ne smemo torej s kritiko funkcionalizma in podobnih konkretnih uporab sistemске analize v sodobnem družboslovju zavreči tudi matematičnih in formalnih metod nasploh, saj bi si s tem le sami sebi zapirali dostop do znanstvenega napredka.

Podobno velja tudi za analizo same matematike. Marxovi poskusi dialektične interpretacije diferencialnega računa ne morejo biti sami po sebi nekakšen vzor in meja »marksistične« interpretacije matematike. Matematika je že davno presegla (že celo v času samega Marxa) njegove matematično-teoretične rešitve (čeprav jim ne moremo očitati nezanimivosti ali napačnosti) in s tem je tudi Marxovo navezovanje »dialektike« v matematiki na njegove matematične rešitve izrazito nezadostno in neprepričljivo. Čeprav precej avtorjev, med drugim tudi oba pisca predgovora v nemški in ruski izbor iz Matematičnih rokopisov menita, da se v Marxovem razmišljanju da najti splošni vzorec dialektičnega pristopa v matematiki, namreč kot posredovanja med formalnologičnim in intenzionalnim razmišljanjem, kot posredovanost simbolnega z realnim modelom, od koder je simbolno abstrahirano, mislim da je to vendarle pretiravanje (gl. Endermann, 1978, Janovskaja, 1968). Res je sicer, da najdemo določene anticipacije takšne dialektične metodologije, toda konkretna izpeljava ne daje tudi zgrajenih rešitev. Še več, mislim celo, da Marx pretirano sledi nekaterim spekulativnim hegeljanskim shemam v analizi diferencialnega računa. Že Hegel je namreč imel le

tega za enega od ključnih primerov dialektike in s tem preseganje običajne formalne logike (Hegel, 1948, str. 273—4, 278—284 idr.).

Gre namreč za zamisel, da je proces iskanja diferenciala (in analogno tudi integrala) proces dialektične »negacije negacije«. Najprej imamo funkcijo $f(x)$, nato se uvede razmerje diferenc: $\frac{f(x') - f(x)}{x' - x}$ in se pri tem razlika $x' - x$ zmanjša do 0 (to ustreza prvi negaciji $f(x)$), toda zaradi karakterja razmerja ne dobimo preprosto 0 (ali neke poljubne vrednosti), temveč nek točno določen, nov rezultat

$$\frac{0}{0}$$

to je ravno diferencialni kvocient

$$\frac{dy}{dx}$$

ali prvi odvod funkcije $f(x)$ po x ($f'(x)$). To je negacija negacije.

Podobno, kot Marx, argumentira tudi Engels v »Antidühringu« in v »Dialektiki prirode« in ima celo ta primer matematične dialektike za pomemben dokaz njene objektivnosti in neizogibnosti (F. Engels, 1979, str. 176, 180).

Vendarle se mi zdi, da je interpretacija pridobivanja diferenciala kot neposrednega primera negacije negacije ali dialektičnih zakonov neustrezna, kajti odvisna je od povsem poljubne in zelo približne določitve »negacije« in sploh »procesa«. Pri tem se včasih zdi, da se tem avtorjem »pod rokami« nevede poveže v eno idejo dejstvo, da se infinitizemalni račun uporablja predvsem za analizo procesov (v času) (npr. Newtonova uvedba tega računa v fiziki in v matematiki kot analiza časovnih odvisnosti) in ideja simboličnega operacijskega »procesa« deriviranja iz prvotne funkcije $f(x)$, in nemara z idejo limite zaporedja, kar se nekako formalno približuje gibanju ali procesom. Vendar so vse te analogije sila šibke in z današnjega stališča nezasnovane ter tudi nepotrebne pri strogem matematičnem ali logičnem zasnovanju diferencialnega kalkula. Neko vlogo imajo kvečjemu kot »nazorna« ponazoritev diferenciranja, nemara kot pojasnitev njegove vloge v fiziki in v znatnostih sploh, v analizi realnih procesov.

Ne glede na upravičenost Engelsovih opazk o tem, da ideje »negacije negacije« ne smemo formalno uporabljati v vsakovrstnih primerih in da s tem, ko npr. vemo, da je diferenciranje primer negacije negacije še ničesar ne vemo o diferenciranju, češ da je treba v vsakem primeru opazovati konkreten proces, čigar del je tudi prehod od afirmacije k negaciji in odtod k negaciji negacije, mislimo da je izenačevanje aritmetičnih in analitičnih operacij z dialektičnimi zakoni neupravičeno, kajti »proces«, ki naj bi jim ležal v osnovi, je povsem nedoločen in v bistvu le arbitrarno določen. V resnici gre za posebne primere izgradnje vedno bolj kompleksnih simboličnih kalkulov, ki dopuščajo različne operacije z (navidezno) enakimi objekti (tu,

s funkcijami), pri čemer npr. tisto, kar je dopustno ali prepovedano v elementarni algebri ni več dovolj za infinitizemalni račun. Simbol $\frac{dy}{dx}$ je ključni mejni pojem med obema »algebrama«, toda ne moremo tega »prehoda« tolmačiti kot »proces«, »gibanje« ipd., vsaj ne v običajnem smislu »prirodnega« procesa. Analiza odnosov med različnimi algebrami, ki se ukvarjajo s (formalno) enakimi objekti je v resnici zelo zapletena logična dejavnost in danes okupira bistven del tim. »zasnovanja matematike«. Tega posla se ne da preskočiti ali rešiti s tem, da uporabimo analogije z realnimi procesi zunaj matematike ali logike, npr. s tem, da odnose med njimi tolmačimo kot neposredne procese »dialektične« negacije negacije (Aufhebung).

To pa spet ne pomeni, da zanikujemo vsakršno plodnost dialektike za matematiko in v matematiki. Vendar ne na tako neposreden način, kot so to poskušali Hegel, Marx, Engels in še drugi za njimi. Mislimo, da gre v resnici za *globalno in močno posredovano in posredno* dialektiko v matematiki, za dialektiko, ki zajema predvsem odnose med modelom in formalno ali formalizirano reprezentacijo modela v določenem kalkulu in odtod za odnose med različnimi kalkuli (ki so lahko spet modeli za nove še bolj abstraktne in splošne kalkule). Gre za zelo zapleteno prepletanje in zoperstavljanje širokega in dejanskega procesa postopnega formaliziranja in idealiziranja realnih potez realnih modelov in »nasprotnega« procesa konkretizacije, aplikacije formalnih sistemov na realnih modelih (posebno na novih modelih). Pri tem bi se resnično dale najti globlje in točnejše analogije med temi procesi in splošno formo »negacije negacije« (ter drugimi dialektičnimi zakoni).

Takšno dialektično razumevanje matematike oz. matematične metode v znanostih pa bi bilo tudi zelo pomembno za razumevanje vloge matematičnega in sploh formalnega modeliranja v družboslovnih vedah. Tu ne moremo uporabljati matematike ali formalnih teorijskih modelov brez podrobne analize odnosov med realnimi modeli teorije in formalizacijo oz. matematizacijo, ki jo predstavlja izbrana matematična teorija, uporabljena pri analizi družbenih pojavov.

Formalni model, npr. kibernetični model sistema ne moremo zunanje aplicirati na družbene pojave, tj. poslužujoč se le zunanjih podobnosti nekih družbenih celot s strukturo organizmov ali umetnih sistemov, po drugi strani pa vsaka formalna teorija zajema običajno več kot le en model, saj njenim abstraktnim simbolnim strukturam lahko ustreza več realnih modelov. To pomeni, da moramo upoštevati tudi možno razširjanje teorije. Toda pri tem se nujno dopolnjuje tudi prvobitna formalna struktura teorije, saj novi realni modeli s seboj prinašajo tudi nove poteze, ki so le delno ali sploh ne-zaobseženi v prvotni teoriji. Tako se npr. enostavni model »zaprtega sistema« in odnosa sistem-okolica le redko točno uporabi v družboslovju, tu potrebujemo tim. »odprte sisteme«, dalje »sisteme z zmožnostjo samo-učenja in samospreminjanja« itd. Tako pride do napredujoče interakcije teorije s svojim predmetom.

Ravno uporaba matematike na družbene pojave je tako lahko tudi izvor nastanka novih matematičnih disciplin.

Dosedaj se je matematika uporabljala pretežno v naravoslovnih vedah in to z velikim uspehom. To je pripomoglo tudi k nadaljnemu razvoju matematike. Kolikor bolj kompleksni so bili predmeti oz. področja realnosti, ki se jim je skušalo najti matematičen izraz, toliko bolj kompleksne in obsežne so bile matematične teorije same, potrebne zato. Danes stojimo nemara pred novo epoho, namreč da se začne resnično racionalno in smotrno uporabljati matematične in formalne postopke tudi v izrazito »kvalitativnih vedah« kot so npr. družbene vede. Toda pričakovati je treba, da se bo morala ob tem razviti tudi sama matematika (in logika), in to čez meje, ki jo poznamo danes in ki so bile v krepki meri omogočene in do neke mere diktirane s predmeti naravoslovnih ved. O tem, kakšne naj bi bile nove matematične oz. formalne discipline, danes še ne moremo dosti govoriti, saj gre v resnici za prve resnejše poskuse koherentne in vsebinsko ustrezne uporabe matematičnih in formalnih ved v družboslovju (dosedaj so se razvile predvsem metode kvantitativne, pretežno statistične analize, ki se še niso bistveno razlikovale od podobnih metod v drugih vedah). Vendar je bilo tudi Marxovo prizadevanje za matematičnim formuliranjem družbeno-ekonomskih odnosov in procesov povezano s sočasnim Marxovim poskusom razvijanja same matematike. Kakorkoli že lahko kritiziramo njegove konkretne rezultate, je vendarle sam Marxov poskus takšne matematične prezentacije dela njegove teorije in povezanost tega poskusa z razvijanjem same matematike čez (Marxu) poznane meje važen poskus začetka resnično dialektične aplikacije matematike v družboslovju in s tega vidika *paradigmatski poskus*.

LITERATURA:

1. Endemann, W.: Predgovor, Uvod i Komentari, v: Marx K.; Matematički rukopisi, Stvarnost, Zagreb, 1978.
2. Engels, F.: Antidürring, CZ, Lj, 1979.
3. Hegel, G. W. F.: Wissenschaft der Logik, Leipzig, 1949.
4. Janovskaja, S. A.: Predislovie, v: Marx K.: Matematičeskie rukopisi; Nauka, Moskva, 1968.
5. Klopčič, F.: Odmevi na Slovenskem na zmotna Engelsova in Marxova stališča o nezdgovinskih narodih, Dialogi, 1983, str. 4—5.
6. Marx, K.: Matematičeskie rukopisi, Nauka, Moskva, 1968.
7. Marx, K.: Matematische Manuskripte, Scepter Verl., Kronberg, 1974.
8. Marx, K.: Matematički rukopisi, Stvarnost, Zagreb, 1978.
9. Marx, K.: Grundrisse der Kritik des Politischen Ökonomie, Dietz Verl., Berlin, 1974.

Jezik kot dejavnost

Priloga 1: Jezik kot dejavnost

Priloga 2: Jezik kot dejavnost

Priloga 3: Jezik kot dejavnost

Priloga 4: Jezik kot dejavnost

Priloga 5: Jezik kot dejavnost

Priloga 6: Jezik kot dejavnost

Priloga 7: Jezik kot dejavnost

Priloga 8: Jezik kot dejavnost

Priloga 9: Jezik kot dejavnost

Priloga 10: Jezik kot dejavnost

Razgovor ob izidu knjige Nenada Miščevića z zgoraj navedenim naslovom (DDU Univerzum v Ljubljani, 1983). Razgovor je 24. junija 1983 organiziral Marksistični center Filozofske fakultete v Ljubljani.

Rudi Rizman:

Edino, kar je protokolarnega je to, da pozdravim tovariša Nenada in se mu zahvalim za obisk ter da v imenu Marksističnega centra odprem razpravo o njegovi knjigi, ki je v tem trenutku v naši teoretski javnosti prav gotovo dovolj glasno in vidno navzoča. Današnji razgovor bo, tako mislim, še naprej prispeval k tej navzočnosti, prav tako pa njegova predvidena objava. Prepuščam torej besedo tovarišu Nenadu, upam pa, da se bodo razprave kasneje udeležili tudi tisti, ki se je zaradi različnih razlogov danes niso mogli.

Nenad Miščević:

Zahvaljujem se vam in organizatorju in vesel sem, da ste hitro po izidu organizirali razgovor o knjigi, ki je izšla v Sloveniji, kjer sem jo branil kot disertacijo. Zlasti pa sem vesel tega razgovora glede na t.im. normalne razmere v republikah, to je, glede na samozapiranje; redko se zgodi, da izide knjiga prej v slovenščini kakor v hrvaščini in prav lahko se zgodi, da v hrvaščini sploh ne bo izšla. Vesel sem tega in menim, da je to dober znak uspešnega sodelovanja. Upamo lahko, da se bo tako tudi nadaljevalo. Kot avtor bi moral povedati nekaj o tem, kako je knjiga nastala: to je bila disertacija, predmet raziskovanja so bili trije filozofi: Austin, Grice in Strawson. Urednik *Analecte* in jaz se nisva mogla odločiti, ali naj objavimo Austina ali Strawsona, saj ni bilo denarja za oba, potem pa smo se odločili, da je Austin le bolj popularen in lažji ter da, če že objavljamo izseke iz analitične filozofije, je potem bolje predstaviti njega in prepustiti težje stvari za boljše čase, ko bo za to več sredstev. Dodal sem že tekst, ki sem ga napisal pred leti. To je raziskava o ideološkem diskurzu, za katerega sem sprva menil, da za ta sklop ni primeren; no, Matjaž me je prepričal, naj ga vključim. Zdaj se tudi meni zdi, da je primeren predvsem zato, ker bo bralec, ki ga analitična fi-

lozofija in filozofija logike ne zanimata toliko, kolikor ga zanima vse skupaj kot kulturni fenomen in kot filozofska zgodba, morda začel z branjem tega zadnjega dela, ker je ta del končno le najbolj dostopen. Zato bi tudi sam začel z zadnjim delom knjige.

Kaj je performativna analiza, mislim, da današnjim poslušalcem ni treba razlagati. Spomnil bi le na besede, ki jih je malo prej izrekel Matjaž: »Predlagam, da začnemo,« in hkrati predlagal; če bi bili odnosi bolj formalni in če bi nas bilo več, če bi sedeli v vrstah, bi morda moral reči »odpiram to in to« ali bi zahteval, da sedete in da se razprava začne. To bi po mojem mnenju bil performativ, ki je normalno sestavljen iz direktno performativnega dela, ko se reče, kar se hoče, torej, predlagam, zahtevam, ipd., kar je performativni prefiks; in še enega dela — običajno drugi del opisuje nekakšno dejanje. Dobršen del knjige sem posvetil ugotovitvi, da Austin trdi, češ da razen takih direktnih performativov, pri katerih takoj vidimo, ko se nekaj reče ali stori, da v bistvu obstoji zelo veliko skritih performativov; gre celo tako daleč, da trdi, da so v vseh izjavah v jeziku skriti performativi. Če recimo rečem: »Zunaj je lepo vreme«, potem to lahko prikažem kot »Trdim, ali zdi se mi, ali povem, da je zunaj lepo vreme«. Toliko o pojmu performativa. V zadnjem delu sem poskušal pokazati, da je performativna analiza analiza, ki je performativna v tem smislu, da a) analizira performative, b) analizira tekste, izhajajoč iz problematike performativa — da je performativna analiza torej zelo primerna za raziskavo praktičnih diskurzov, in kako je lahko za teoretske diskurze neprimerna; o tem lahko glede na sestavo povemo malo več, če gre za nek formalnejši teoretski jezik. Zagotovo pa bo analiza plodna, če gre za praktični diskurz, ker v praktičnem diskurzu ne le prikažemo neka mnenja ali norme in potem rečemo: »treba bi bilo« ipd.; praktični diskurz je nekakšen splet plodnih dejanj, nekakšnih jezikovnih akcij, ker se praktični diskurz dogaja v praktičnih situacijah. Torej govornik nastopa kot oseba, ki ima določeno strategijo in hoče nekaj doseči. Zato govori direktno, praktično, lepo in svoje želje bo formuliral na način, ki je v primarnem smislu aktiven, torej če nekaj dokazuje, to ne bo formalen dokaz, ki ga piše na ploščo, marveč ga bo argumentiral ad hominem; jaz pa v nasprotju s tem trdim to, to dokazujem s tem, obnašal se bom torej kot oseba v akciji. Zato nekako apriorno predpostavljam, da bi lahko ta preformativna analiza najboljše funkcionirala prav pri tovrstnem diskurzu. Lahko rečem, da je to, kar sem pisal, pravzaprav sistem linije najmanjšega odpora, torej, da sem delal tam, kjer performativna analiza gotovo mora funkcionirati. Vendar ne tako, da bi uporabil Gentzenov sistem in rekel: »Poglejmo, kako je naravna dedukcija sestavljena iz nekaterih performativnih potez«. Čeprav sem pričakoval, da bi moralo funkcionirati, se je de facto izkazalo, da funkcionira veliko bolje, kakor sem mislil, torej, da je velik del ideoloških strategij, če lahko na splošno govorim o ideoloških strategijah, da lahko lepo in elegantno in brez večjih problemov nekaj preberemo iz strategije govorca. Pri tem naj izdam še skrivnost: pred seboj imam daljši navedek o neposredni demokraciji; ob koncu pravim: »Bralcu prepuščamo, da sam ugame, od kod je citat«, kar pomeni, da mora bralec uganiti — v hrvaščini se reče »uganuti«, npr.

nogo, tu pa je sam citat tak, da človek ne zviije samo noge, marveč tudi glavo. Namerno sem zamolčal avtorja — avtor je Gadafi. Povsem očitno je, da Gadafi de facto piše izključno za prakso, saj piše na dokaj manipulativen način, da bi podal sodbo o akcentu akta izrekanja, toda to sodbo o akcentu akta pisanja izkoristi ne le kot instrument, marveč tudi kot predmet, o katerem govori. Oglejmo si odlomek: »ta knjiga je namenjena vsem ljudstvom, je glasnica pravilne poti k neposredni demokraciji v okviru praktičnega in dobro pretehtanega sistema«. In potem razloži, zakaj je tako.

Zasluge za prva dela o paradoksih avtoreference v ideološkem kompleksu pri nas imata seveda Slavoj Žižek in Rastko Močnik za ideološke diskusije, zatem pa Mladen Dolar. Slišal sem že za te paradokse in zdelo se mi je, da so prav v Sloveniji dobro znani in obdelani. Osebnostno pa me je zanimala celotna struktura, oziroma kako nek tekst deluje kot kombinacija pripovedi in razlage ter nekakšnih neposrednih performativov, in tudi kako in na kakšen način je to zapleteno, kako je vse odvisno eno od drugega, kakor gre nekako izključno ali predvsem logikam, matematikam itd. Toda s tem se ne bi porodila ideja videti bitje, ki bi bilo usmerjeno predvsem teoretsko, nihče se ne bi spomnil, da lahko uporabljaj jezik tako lepo in tako zapleteno kakor Gadafi. Vse to pripovedujem, da bi lahko rekel, da je performativna analiza izjemno uporabna pri veliko tekstih. Sem spadajo vsi praktični teksti, politični, religiozni itd., pri tem je performativna analiza funkcionalna. Druga resnica pa je, da funkcionira tudi v književnih tekstih. Pri tem so zelo dejavni Nemci; tudi francoski avtor, naš prijatelj, je nedavno pohvalil ameriške poznavalce Proustovih tekstov. Pragmatika pri Proustu — prav tako tudi on pokaže pri Proustu — stvari, kot so poimenovanje — in kako to funkcionira pri izgradnji familiarnega, socialnega sistema navad. Pri veliko tekstih daje ta analiza izjemno dobre praktične rezultate. Morda je to za kulturo najpomembnejše. To analizo lahko delno uporabimo tudi pri tekstih, ki so po svoji naravi teoretski. Toda v tem primeru bi jih bilo zanimivo specifičirati, to je, kaj v takem tekstu zaobjame analiza. Recimo, v intuicionistični matematiki — kadar gradimo matematični dokaz — tega ne vidimo kot neko abstraktno ali neživljenjsko shemo transformacij, tisto, čemur Spinoza pravi »muta pictura in tabula«, marveč matematik intuicionist, konstruktivist, doživlja dokaz kot nekako akcijo, kot nekaj, kar dela, gradi. V kakšnem smislu gre za neko podobno teorijo — to je vprašanje za diskusijo. Zdaj vas bom spomnil na veliko število tekstov, ki so tudi kulturološko pomembni. Pri teh analiza deluje. In zdaj pride tisto »toda«: mi kot kulturologi ali preučevalci jezika v tradiciji, kjer je preučevanje jezika preučevanje ideologije in kulture, s tem ne znamo/ne moremo biti zadovoljni. Kot filozofi imamo zdaj dodatne naloge. Filozof mora seveda postaviti to neumno vprašanje, ali je to zdaj zadnje, o čemer govorimo, nekakšen temelj? Filozof se sprašuje tako: ali moram jezikovno dejavnost raziskovati predvsem z analizo performativa? Torej filozof ne more biti zadovoljen s tem, da je dobro, da funkcionira in da lahko tako beremo Gadafija. Vprašuje se, ali lahko naše razumevanje jezika, naše obvladovanje jezika itd., ekspliciramo tako, kakor to stori Austin; v kolikšni meri lahko in moramo kot filozofi to pojmovati kot temeljno v jeziku. Tako

dobimo situacijo, kakršno sem skušal v prvem delu knjige osvetliti in ki je bila pravzaprav tema disertacije. To je pravzaprav prvo vprašanje. Kakor je prva filozofija, in je fizika druga filozofija, tako je to nekakšna prva lingvistika ali nekaj podobnega, nekakšna prva plast razumevanja. Strawson govori o performativcih, o ilokutornih aktih — v kolikšni meri je to točno oziroma ni?

Teoretski del sem končal z načelno pripombo o Austinu, o kateri bomo govorili kasneje. Zdaj bi se omejil na neko drugo pripombo: izvornost Strawsonove analize je v tem, da je izločil eno plast oz. eno dimenzijo naših govornih dejanj, ki je delno avtonomna in ki so jo prejšnji teoretiki spregledali. Austin jo imenuje dimenzija ilokucije. Kaj pravzaprav je ilokucija? Izhaja iz »in locutione«, torej dogovori. Austinova obrazložitev je približno takšna: če rečem oz. Matjaž reče »predlagam, da začnemo razgovor«, je s tem skušal doseči in lahko doseže različne psihološke učinke. Recimo, dober rezultat verjetno lahko doseže, če reče »začnimo razgovor« v situaciji, ko veliko ljudi zamuja, nekaterih še ni; torej dober psihološki rezultat — možno intendiranje, če bi se spuščal v konsekvence, bi bilo, znervirati avtorja knjige. Druga možna konsekvence je opogumiti avtorja knjige. Torej, dejansko nekaj pove. Tretja možna konsekvence je, recimo, razveseliti prisotne. Vse to, pravi Austin, lahko imenujemo perlokutorne konsekvence, oziroma ta dejanja/akte, v katerih se to dogaja (čudno je, da so to zanj akti) lahko imenujemo perlokutorni akti/dejanja. Kar je napravil Matjaž, s tem da je govoril in izgovarjal: »predlagam, da začnemo razgovor«, je to, da je predlagal, da razgovor začnemo. Da ga je predlagal on, je neodvisno od vseh naključnih okoliščin in ima zvezo le z ožjo skupino konvencij, ki pravi, da oseba, ki je meritorna, torej, ki je na nekem mestu, da to lahko stori, če ta oseba reče »predlagam«, potem je ta oseba to predlagala. Ali je to meni vseč ali ne, ali je vam zelo ali malo vseč, je vseeno — ilokutorni akt je opravljen. Prav tako lahko rečem npr.: »To ladjo imenujem Josip Visarjonovič Džugašvili«. Zato lahko končam v zaporu (to je perlokutona konsekvence), toda to, da sem ladjo imenoval tako in da se ladja zdaj tako imenuje, dokler javni tožilec tega ne prekliče, to je ilokutorna konsekvence, je tista, ki je vsebovana v definiciji samega jezikovnega akta. Če uporabim novejši nazore, recimo esencializem, lahko rečem, da perlokutorni učinki ne spadajo v bistvo nekega govornega akta; to napravi bistvo samega govornega akta, marveč, to je esenca, ki mu pripada skozi vse možne variacije. Torej naj bi se dogajalo karkoli, naj bi se svet zdel tak ali drugačen, če rečem »prosim, daj mi to in to«, je to akt prošnje. Takšna je Austinova teorija.

To je ključni moment Austinove teorije, to je stožec, okrog katerega se vrti vsa ideja analize govornih aktov. Toda zdi se mi, da je teorija na nek način nepopolna, če ne celo napačna. Tega ne morem dokazati neposredno, moral bi poseči širše. Namreč, kakor da Austin trdi naslednje: obstojijo nekatere konvencije; recimo konvencije, ko rečem »predlagam« — potem je to dejansko predlog; ali bolje, »imenujem ladjo«, potem je to dejansko določeno konvencionalno, kdo imenuje ladjo itd., in te konvencije so potem dejansko bistvo govornega akta in tvorijo to avtonomno ilokutorno dimenzijo akta. Se sploh kdo uči performative in ilokutorne akte na ta način? Spominjam se

zgodbice v berilu, kjer je opisano, kako se otrok uči reči »prosim«. Zgodba je naslednja: Deček pride k babici in reče »daj pecivo« ali »hočem pecivo« itd., toda babica mu peciva noče dati, potem mamica, oz. kar Lacan imenuje oče, reče (to uvaja otroka v simbolno) otroku: »veš, da je čarobna beseda, ki odpira vsa vrata, prosim«. In zdaj fant pride k babici in reče: »babica, prosim, pecivo« in ga seveda dobi, Tako je stvar rešena. Nekaj je v tem. Zgodbica je seveda neumna, toda na nek idealiziran in trapast način nam kaže, kako se učimo performative. De facto, če rečemo »prosim to in to«, se otrok uči, da dokler ne zna reči »prosim«, ne dobi ničesar. Ko reče »prosim«, dobi. To je nekakšen stimulans. Nagrajuje se uporaba »prosim« in kaznuje neuporaba in tako se otrok hitro nauči reči »prosim«, kadar si nekaj želi. Druge performative se uči podobno, le malo bolj zapleteno. Recimo, procedura imenovanja ali procedura proglativite viteza itd., je verjetno malo bolj zapletena, toda so variante v določenih razmerah. Če ste gledali Excalibur — lahko se dogaja v potoku, v hladni vodi. Poanta je v tem, da ne verjamem, da se lahko uporabe performativov in izgovarjanja ilokutornih aktov naučimo avtonomno. Zdi se, da je praktični vidik performativa vseeno le stvar perlokucije, le da Austin izdvaja eno skupino perlokutornih učinkov, ki so dobro regulirani s konvencijami, tako da se zdi, kot da pripadajo bistvu samega izreka. Če govorim povsem neformalno, se mi zdi, da bi se taka teorija lahko prej pojavila v Angliji, kakor pri nas, saj lahko nastane v situaciji, kjer je veliko konvencij in ne v naših samoupravnih razmerah. Če je to tako, potem velja za večino performativov — recimo »trdim, da je lepo vreme«, da se tistega, kar se učim, ne učim s pomočjo perlokucije; za tipične performative pa vseeno velja, da so pri učenju odvisni od perlokucije. Če so odvisni pri učenju, potem so verjetno dobršen del odvisni tudi za razumevanje. Torej jih težko razumemo, če ne upoštevamo njihovih perlokutornih učinkov. Da je temu tako, sicer ne moremo dokazati, lahko pa registriramo in preizkusimo, kako bi bilo videti, če bi govorni akti v principu ostajali brez perlokutornih učinkov. Recimo, če Matjaž reče: »predlagam, da začnemo sestanek«, pa se vsi dvignemo in gremo. Recimo, da je to sistematični način vedenja. Dvomim, da bi lahko te performative imenovali kulturni akt. So recimo prispevek, ki bi lahko bil fatalen za strogo filozofsko utemeljevanje teorije performativa, čeprav menim, da s tem njihova uporabnost ni okrnjena, saj z uporabo samo pravimo, da nekatere perlokutivne učinke ne tretiramo, kot da so del tega. Kajti, ker je to socialno pogojeno, dobro reguliramo, ker ne živimo v eni sami situaciji, smo svobodni, in lahko to obravnavamo, kakor da je vse tako. Kot filozofi pa moramo iti globlje in reči, da v bistvu ta zveza ni logična, marveč da je sociološka, empirična itd. To bi recimo lahko bila načelna pripomba h ključnim filozofskim ambicijam teorije govornih aktov.

Žiga Knap

Zdi se mi zanimivo, vendar tega nisem resno poskušal — pogledati matematične tekste na ta način. To bi bilo lahko zanimivo tudi zgodovinsko, na primer Evklid, ki je matematični tekst po definiciji in morda moderni teksti

tipa Bourbaki — on sam pravi, da dokazi niso tisto, kar bi nas prepričalo, da je nekaj tako kot je. To je pri velikih matematikih splošno priznano, čeprav noben matematik na besedo ne bo verjel. Dokaz mora biti strogo izpeljan in šele potem drži. Iz teorije števil poznam dokaze dolge po 50 do 100 strani, teoreme. Očitno je, da dokaz ni bil narejen po koščkih, ampak da je imel avtor idejo, da je vedel da nekaj je, ter je poskušal z nekim postopkom to dokazati. Na koncu se je morda celo zmotil, a imel je osnovno idejo, predmet, formulacijo teorema. Ravnal je na ta način: nekaj je trdil, se dolgo mučil in dokazal, na koncu formalno. To je način, kjer matematiki nekako slepomišijo: trdijo nekaj, za kar vedo, da mora biti noter, potem pa se zelo trudijo, da bi dokazali in ko dokažejo, drugi tudi verjamejo. Verjetno je zanimivo tudi obratno: ko nekdo študira matematiko, takoj vidi, da je trditev v redu. Nato seveda poda dokaz samo formalno. Problem je obraten, da ni jasno, zakaj običajno študent velikokrat ponavlja dokaz, čez nekaj tednov pa se mu posveti, da je to tako trivialno, da se čudi. Navedel bom primer Galoisa, ki je reviji poslal svoje tekste, nato pa so drugi francoski akademiki rekli, da piše zelo nejasno. On pa je rekel: »seveda, če pa mislite tri mesece samo na to in na nič drugega, boste videli, da je zadeva zelo preprosta«.

Frane Jerman

To pa je tako, veš, kot je rekel naš veliki Russell: »če nekdo misli na dva meseca, oziroma na pol leta dve minuti res čisto logiko, je to več kot preveč« in meni se zdi, če se lahko navežem na prejšnje izvajanje — v zvezi z dokazovanjem v matematiki bom tudi navedel Russella, ki pravi, da je bila to šola za poneumljanje. In praktično je res šele simbolna logika, ta aparaturna formulizacije itd., strogi način dokazovanja, to je pravzaprav privedlo do tega, da je tudi matematika začela svoje dokaze formulirati drugače.

Žiga Knap

Hotel bi omeniti najnovejši takšen rezultat in sicer problem treh oziroma štirih barv. Znan je že več kot pol stoletja. Zanima me rešitev, zato ker je bilo tisto intuitivno vsebovano že v hipotezi. Očitno je šlo za formalizacijo, da je možen dokaz, dejansko, kot sem rekel na stotih ali tisočih straneh. Vendar tega ni naredil človek, ampak stroj. Očitno je človek naredil program in je stroj izračunal, da ta trditev res obstaja. Šlo je očitno za sistem.

Frane Jerman

Za aksiomatski sistem.

Žiga Knap

Najbrž je res tista reč, da nekaj teh formalnih korakov človek naredi precej gotovo, medtem ko je tisoč stvari očitno že problem: ni nobene garancije, da se ne bo zmotil.

Frane Jerman

Spomnim se na primer zelo zapletenega aksiomatskega sistema, ki ga je naredil sorazmerno mlad francoski logik Nicod, ki je kmalu nato umrl, in to je bil aksiomatski sistem z enim samim »stroke-function«, in tudi brez negacije, ker slednje v primeru, ko imaš »stroke-function«, tudi ne rabiš. Šele leta in leta kasneje so pogruntali, da je to očitno, čeprav, sistem je bil v redu, bila pa je zapletenost, seveda, tudi formalizacija mu ni pomagala, ker je preveč zožil zadevo na en sam logični veznik.

Matjaž Potrč

Knapa bi vprašal samo po povezavi med performativom in njegovim izvajanjem, ker mi to ni bilo preveč jasno.

Žiga Knap

Glede na to, da je Nenad rekel, da študira tekste tipa politični govor oziroma ideološke tekste, ali tudi literaturo, sem hotel samo pokazati, da če to preneseš na tip znanstvenega teksta, da gre tam za podobne probleme, samo da se ali delamo, ali pa mogoče manj vemo o predmetu samem, čeprav mislim, da je to neka premaknitev težišča, zdi se pa tudi, da gre za podobne probleme.

Valter Motaln

Ko ste že omenili dokaze. Schopenhauer se je zelo slikovito izrazil, ko je rekel, da je matematik pri dokazovanju večkrat zelo podoben nekomu, ki si odreže nogi, pa potem poskakuje po berglah. Pri kakšnih geometrijskih zadevah je iz slike že popolnoma jasno, da je nekaj resnično. Potem pa se dokazuje po formalni poti. Če bi to primerjal s teorijo števil pa so tukaj teoremi zelo enostavni, dokazi pa komplicirani.

Matjaž Potrč

Na osnovi enega oziroma dveh pogovorov sem nekaj pripravil o distributivnosti performativnega prefiksa. Naj povem, kaj razumem pod performativnim prefiksom. To je predpona, na primer »ukazujem ti«, ki pokaže, da gre v tem primeru za ukaz. Tako imamo lahko propozicijo (o tem sem se ravno včeraj pogovarjal z Valterjem in ga lahko tukaj uporabimo), na primer: »Valter bere knjigo«. Nato pa imaš performativni prefiks, na primer »ukazujem ti«, nato vstaviš stavek »Valter bere knjigo« in pride lahko do tega, da jaz Valterju ukažem, da naj bere knjigo. To je zelo lepo. Problem se pojavi takrat, ko poskušamo performativni prefiks, kot je »ukazujem ti«, razporediti na dva stavka, ki sta vključena v eno izjavo. Če imamo na primer opravka s konjunkcijo, ter imamo dva stavka, »Valter bere knjigo«, potem

pa je tu še drugi stavek, »Valter, pripravi diskusijo!« Prvi stavek trdi, kako jaz ukazujem Valterju naj bere knjigo, v drugem stavku pa Valterju ukažem, naj pripravi diskusijo. Tukaj imamo primer, ko prefiks, ki spočetka seže čez obe trditvi, ga lahko distribuiramo na vsako posebej, ga porazdelimo. To je konjunkcija. Z disjunkcijo gre zadeva zelo podobno, samo odločiti se bomo morali za eno ali drugo varianto. Distribuiramo lahko performativni prefiks na ta način, da dobimo na primer: »Valter, ukazujem ti, da bereš knjigo!«, ali »Valter, ukazujem ti, da pripraviš diskusijo!«, on pa se lahko odloči za eno samo varianto. Tu je distribucija oz. razporeditev možna, pri implikaciji pa se pojavi problem, o tem smo tudi včeraj na hitro govorili, namreč da — če bereš knjigo in potem pripravljáš diskusijo, ni nujno vključiti performativni prefiks. O tem sem več napisal, zaenkrat mislim, da sem intuitivno dokazoval, da to velja tudi za implikacijo distribucije. Ob določenih pogojih velja, ampak zdi se mi da v bistvu ne, ker so me opozorili na enostavno dejstvo, da je ekvivalenca sestavek dveh implikacij. Bolj sem se vprašal, zakaj to ne gre. S tem vprašanjem mislim, da sem se vendarle navezal na določen sloj Miščevičeve knjige. Vemo, da je ta implikacija tudi v nadaljnji logiki, o tem nam je Uršič nekoč zelo detajlno razložil, postavljala probleme. Ta implikacija je ravno tisti veznik, ki je potem vodil v konstrukcijo nadaljnjih logik. Mislil sem si, da sem naredil ogromen preskok, ko sem se spomnil da je tudi Grice, znan teoretik govora, pisal o implikaciji ravno v zvezi s performativi. Ta implikacija nima podobnega statusa, ampak glede na to, kar je danes Nenad povedal, se mi nekaj zdi: namreč, če upoštevamo dejstvo, da nas pri Gricevi analizi implikacija vodi do zelo kantovskega modela pogojev, pod katerimi moramo delati, se pravi, analiza je grajena zelo kantovsko. Pridemo do položaja, ki je zelo podoben položaju pri Austinu, večkrat je v tej knjigi tudi rečeno, da vzamemo vendarle za model, na katerem izvajamo analizo, trdilne stavke, nismo vzeli stavkov literature itd. Hotel sem povedati naslednje: perlokucija, na katero si opozoril, nam lepo pokaže, kako pri analizi običajne govornice ne gre za analizo običajne govornice, kot tudi ti praviš na koncu knjige. Z drugo besedo enostavno rečeno, ves konstrukt, ki ga Austin vzpostavlja, ne funkcioniira na tej ravni, npr. v poetskem tekstu, to Austin praktično trdi, čeprav vemo, da je Soshana Felman pisala o Don Juanu, ki je poseben primer, prav austinovski primer s tem, da ne samo daje obljube, ampak jih tudi prelamlja.

Peter Srakar

Tudi jaz imam neko pripombo. Matjaž namreč govori, da pri implikaciji antiosebnost ni vključena, ampak navsezadnje, implikacija se da pretransformirati v konjunkcijo tako da se del zanika in potem celotno konjunkcijo spet zanika in je potem to ekvivalentno implikaciji. Kaj pa v tem primeru, ko gre za negacijo?

Ker: »Ukazujem ti, da — če bereš knjigo, potem naredi referat!«, bi bilo tu »Ukazujem ti, da ni res, da bereš knjigo, in ne narediš referata!«. To bi se tako pretransformiralo.

Potem je negacija problem. Iz asimetrije, ki je že v implikaciji in se ohrani v konjunkciji in disjunkciji, ker je ta ne q , ono pa je bilo p in q , navadna konjunkcija. Tukaj pa je asimetrija podana s tem, da je pač ne q . Ista stvar v drugačni embalaži.

Nenad Mišćević:

Imamo recimo: če je p , je potem q . V tem primeru mora biti disjunktiven. Toda teza je, da to ni: v tem primeru dobimo tole: v primeru, da je p (Matjaž je maloprej govoril o tem, da to jemljemo kot presupozicijo), pomeni: če je p , napravi, da bo q . V tem primeru, ko sem prešel na disjunkcijo, dobim: ali ne p , zdaj je z disjunkcijo vse v redu. Ali drug primer, kadar je p : če p , potem mora biti q . Formalno bi to šlo.

Andrej Ule

Cela vrsta stvari je bila že načetih. Vrnil bi se na splošno shemo ilokutornega akta. To je razmerje, ki se vedno postavlja. Kje je pravzaprav razlika oz. kje je notranja zveza med tistim, kar ilokutorni akt postavlja in tem, kar izvršimo z njim. Formalno je to rečeno kar z definicijo. Ta pristop definiciji se mi zdi le nekoliko nejasen oziroma vprašljiv, posebej če ga postavim v razmerje z perlokutornimi učinki, a to je nek kontinuum, ki sega od tistih, ki so skoraj povsem definirani, ki so postavljeni s konvencijo tako, da se jim ne moremo izogniti, do onih sila poljubnih slučajnih pragmatičnih učinkov govornih aktov. Ena kontrateza prejšnjih tez bi bila, da ni nobene logične zveze, nobene definicije, ampak da se nam samo zdi to, da so pač nekatere definicije tako trdne, tako utrjene, da so dejansko imanentne samemu aktu. V resnici so vse samo perlokutarni učinki. To bi bila kontrateza Austinu. Konec koncev imamo samo stavke, vse ostalo, kar pa z njimi storimo v družbeni realnosti so pač socialni učinki določenih naših dejanj. Eni so pač bolj ali manj povezani s situacijo, s tem, kakor pač sprejemamo ves kontekst, ampak to ni definirano v samem aktu.

Druga kontrateza pa bi bila, če bi izhajali iz druge, »transcendentalne« perspective. Po tej tezi so akti, ki imajo v sebi definiran svoj lastni učinek, ampak ta definicija posebnega tipa je recimo transcedentalna v smislu tega, da principialno povezuje teorijo s praktičnim. Kakšen je status Austinove teze tedaj? Po mojem mnenju sploh ne more vzdržati v zlati sredini med tema dvema kontratezama. Nekako se mora najti rešitev: ali točno prikazati obe kontratezi in definirati svojo pozicijo nasproti obema, ali pa pokazati, katera od njiju je pravilnejša. To se mi zdi osnovna zadeva. Drugo pa je to, kar ste že mnogi načeli, pa tudi sam Nenad, kaj je z znanstvenimi teksti. Zdi se mi, da je morda preoster preskok, če preidemo neposredno h formalnim tekstom, h tekstom, kjer gre npr. za pisanje dokazov po tabli. To je že rezultat nekega širšega procesa, ki pa je po mojem mnenju ilokutoren. Tu

gre namreč za ponazoritev dokazovalnega oz. pojasnjevalnega postopka. Vsak znanstveni tekst, če je znanstven tekst, pa tudi drugi teoretski teksti, tudi ideološki, spodbujajo element pojasnitve. Ta element pojasnitve je logično strukturiran s tem, da lahko navedem razloge, ki jih logično deduktivno povežem s posledicami. Iskanje razlogov je bistvo pojasnitve. Kaj s formalnim dokazovanjem dosežemo? Dosežemo prezentiranje verige pojasnjevalnih stavkov, kjer je formalni dokaz le en element vsega prezentiranja. Dejanski postopek, ki je v znanosti, pa je širši od formalnega postopka in prikaza in vključuje še druge elemente, npr. sklicevanje, opominjanje, natančnost prezentacije. To so vse imanentni deli znanstvenega dokazovalnega postopka v realni teoriji, znotraj katerega je čisto logični del seveda bistven element, ampak samo, v kolikor je vključen v širši horizont. Rekel bi, da je tu neka analogija z ilokutornimi akti. Skratka, znanstven stavek je že s tem, ko ga postavimo v medij teorije, postavljen v medij pojasnjevanja. Pojasnjevanje pa je več kot samo grafični oz. segmentirani zapis. Formalni dokaz je dokaz, če nastopa z vsemi temi elementi. To pa je tisto, kar znanstveni tekst povezuje z ideološkim. Vendar v znanstvenem tekstu prevladuje dokaz. Ideološki tekst je v nekem smislu usmerjen nasprotno od znanstvenega, marveč k temu, da so poudarjeni prav drugi elementi pojasnjevalne verige, npr. tudi retorični in oni predstavljajo nosilca »teksta«, medtem ko je dokazovalni element skrit, po navadi celo napačen, in ideološki tekst ravno to napačno nanašanje na samega sebe zakriva. Ideološki in znanstveni tekst pa se vendarle gradita iz iste situacije. Oba sta postavljena v kontekst potrebe po pojasnjevanju, ki ga pa ne moremo izčrpati samo s formalnim postopkom. Morda bi se dalo celo v čisto formalnih postopkih iskati analogijo zapovedi, ampak vsekakor so formalni postopki povsod vključeni v nek širši, posebne vrste praktični kontekst, znotraj katerega se šele neka sekvenca stavkov pojmuje kot pojasnitev. Vse govorne dejavnosti človeka, vsaj tiste, ki so teoretskega značaja, naj bodo ideološke ali znanstvene, so s tega stališča nekako na istem. Vprašanje je, koliko in kako se konstituira in posebej izpostavi specifični logični element govorne dejavnosti. Vprašanje je, koliko je govorcu (kreatorju teksta) uspelo kritični element vzpostaviti kot nosilec diskurza (teksta). Če mu je to uspelo na jasen, neprotisloven in sistematičen način, je to znanstveni tekst. V kolikor pa mu to ni uspelo, se začne ideološki tekst. Vsa analiza pa je spet odvisna od vsega, kar sem prej rekel, namreč od tega, kako razumemo, morda celo definiramo zvezo med stavkom in med njegovimi učinki oz. njegovimi praktičnimi, pragmatično jezikovnimi predpostavkami, tj. kako to pojasniti. Pomembno je torej, kakšno teorijo si bomo vzeli za osnovo, da si bomo predočili to povezavo, npr. ali je povezava imanentna ali le kavzalno empirična.

Matjaž Potrč

Spomnil sem se drugega primera: analiza žetonških komunikacijskih stavov, kot je na primer pogovor po telefonu. Tukaj bi verjetno nekaj bilo. Ne odgovarjam naravnost, samo mislim, da določena povezava s tvojim vpra-

šanjem je, saj tudi Austin na samem začetku analize izhaja od logičnega empirizma, z enostavno predpostavko, da obstajajo stavki, ki niso legitimni, znanstveni, na drugi strani pa imamo žetonski pogovor, na primer: midva se pogovarjava po telefonu, eden reče »halo«, drugi reče »halo«, s tem je kontakt vzpostavljen, potem se vse ve.

Andrej Ule

To je izredno praktično, če ljudje ne znajo jezika.

Matjaž Potrč

To tvoje vprašanje meri na to, kar tudi po moje same performativne teorije verjetno ob izvedbi so.

Nenad Miščević

Spomnil bi vas na dejstvo, da glede matematike že imamo teorijo, ki je ekstremno performativistična; to je teorija, ki trdi: če, na primer, jaz naredim dokaz, potem lahko na vsakem koraku dokaz nadgradim iz starih elementov. Vsak dokaz temelji na tem, da jaz predlagam vsak korak dokaza kot konvencijo, oziroma, če ga predavam, to konvencijo tako posredujem tudi drugim. Če smo se, recimo, dogovorili, da nekaj velja kot dokaz, smo s tem prevzeli cel niz konvencij, saj smo s tem pravzaprav redefinirali pojme. To je teorija učenja v matematiki, ki jo danes v glavnem vsi odklanjajo; dejansko v taki ekstremni obliki ni sprejeta. Je pa to teorija iz Wittgensteina, iz dela *Remarks on Foundations*, pripombe na temelje matematike. Očitno s pripravljanjem dokaza stvar že dokazujemo. Glede tega, kar je govoril Valter (Motaln), je verjetno tako, da je ne izumljamo vsakič, ko pripravljamo dokaz ali predlagamo neke nove konvencije o tem, kaj velja kot modus ponens. Z druge strani pa so ekstremni primeri, pri katerih se človek vpraša, ali z uvajanjem enega dokaza in potem z uvajanjem nadaljnjih ključnih korakov do dokaza — ali je potem vseeno nekaj, če rečemo: »No, od zdaj naprej bomo to imeli za dokaz«. Spomnil sem se dveh primerov — o enem nekaj vem, o drugem pravzaprav nič — to je z ene strani gödelizacija, ko je nekdo bolj prepričan, da bi to lahko bilo to. Menim, da se zdi gödelizacija nekemu, ki jo preučuje, dokaj skrivnostna. Če vzamemo sodbe, oštevilčimo vsak element v sodbi in potem napravimo nekakšne piramide iz teh števil, delamo dalje s števili in funkcijami, ki jih lahko dobimo iz njih, kakor da delamo s sodbami in predstavimo celotno logiko v aritmetiko. In čeprav nam je jasno, da je ta metoda upravičena, je pa tudi jasno, da vse skupaj temelji na enem teoremu, ki je gotov. Kljub vsemu zdaj delamo s kopico števil, s piramido, kjer se na eksponente lepijo drugi eksponenti itd., in da bomo zdaj to imeli za reprezentacijo logike prvega reda, se moramo o tem dogovoriti, npr., strinjam se, da je to reprezentacija. Filozofski problemi so: kako daleč lahko gremo, da

je nekaj še lahko reprezentacija. Matematik definira pravico reprezentacije enostavno, v bistvu preveč enostavno, tako da odpira filozofsko vrzel, ob kateri se filozofi vprašujejo, ali je to dejansko reprezentacija ali ne.

Valter Motaln

To so velike potence.

Nenad Mišćević

Seveda, kaj pa poleg tega pomeni, da sem nekaj reprezentiral? Pomeni, da sem dobil stvar, ki je v nekem abstraktnem smislu izomorfna; pa je to dejansko reprezentacija? Nekdo pravi: ali bo to imelo enake lastnosti kakor tisto spodaj? Da. Potem mi je nek matematik sugeriral primer, ki ni tako zgrešen. To je Churcheva teza, ki pravi, da vse, kar lahko izračunamo, lahko izračunamo mehanično. To je teza, ki ima zelo dober temelj, saj se je do zdaj izkazalo, da vse, kar lahko izračunamo, lahko izračunamo mehanično. Malo je tistih, ki bi konsekventno zastopali stališče proti Churchevi tezi. Še danes tisti, ki dela pri teoriji formalnih sistemov in izračunljivosti, uporablja Churchovo tezo kot tezo, ki povsem drži, in se sploh ne spušča v dokazovanje, marveč ji povsem verjame. Zato se sprašujem: v kakšnem smislu je Churcheva teza ključni moment? S tem, da ne govorimo več o detajlih, marveč o tem, kaj nam sploh pomeni dejstvo, da je nekaj izračunljivo. V kritičnih trenutkih potrebujemo Gödela, Quinea in Churcha. To ni mala matematika; torej smo v ključnih trenutkih pripravljene na potezo, ki se nam ne zdi nekakšen »fiat«, kakor kadar smo odločeni storiti to in to, da bi lahko branili bolj umirjeno verzijo Wittgensteinove zgodbe, kjer bi dejansko šlo za nekakšne odločitve, kaj naj pojmujejo kot matematiko. Kar se mi zdi sumljivo in ni odvisno od takšnih ekstravagantnih predpostavk, je, da dokaz naknadno proglasimo za dokaz. Tu gre za Gentzenov intuicionizem, saj on de facto vidi to kot niz del; ta ideja, recimo, kaj je tisto, česar ne moremo formalizirati, je naša intuitivna procedura dokaza, da se ne morejo formalizirati.

Andrej Ule

To se začne že pri običajnih logičnih povezavah med stavki, npr. pri disjunkciji: »p ali q«, saj moramo tudi tu opraviti neko operacijo in ne zgolj zapisati nek znak na tabelo. Če napišemo »p ali q«, je to samo relacija znakov in nič drugega. To še ni operacija. Operacija je nekaj, kar enostavno ne moremo zgolj reprezentirati, z nekim znakom. Operacijo lahko samo izvršimo. Šele, če si predstavljamo, da sta p in q dva stavka, in če vemo, kaj iz tega narediti, lahko izvršimo operacijo disjunkcije. Zapis je le sled postopkov, ki se jih strogo vzeto, ne da reprezentirati in jih je treba na nek način izvršiti, pa ni treba še delati klicajev ali kakšnih drugih »pozivnih« znakov za operacije, vsak »p ali q« ima tisti hip, ko ga zapišemo, v sebi neko »normo«. Saj ima tako, da vsi formalni zapisi na nek način predpostavljajo to normo, če ne sploh ne funkcionirajo kot operacijski zapisi, kot nekaj, kar lahko izvršimo, oz. »naj« izvršimo.

Valter Motaln

To se lepo vidi tudi po definiciji. Na primer v matematiki, manjši ali večji, kadar definiraš rekurzivnost skozi plus.

Andrej Ule

Za vsakim ali p v q moramo narediti ali si misliti tudi program, ki nam bo to operacijo naredil iz danih p in q . To ni del zapisa jezika v smislu postavljanja abecede, ampak je del operacijskega jezika. Skratka narediti moramo program, ki bo znal to izvršiti. Šele potem se lahko sklicujemo ali napišemo » p ali q «. Ta znak se zdi, da je na isti ravni kot katerikoli drugi znak, v resnici pa ima popolnoma drugačno vsebino. V sebi ima zapoved storitve ali sled storitve. Če tega npr. računalnik ne razpozna, nima smisla pisati znaka.

Valter Motaln

Kaj pa eksistenca potem?

Andrej Ule

Vsi vezniki in logični kvantifikatorji imajo to funkcijo, da ne govorimo o pravilu modus ponens. Le Wittgenstein je poudarjal, da je stavčni veznik »ali« v resnici operacija in da je že to zavajanje, da rečemo, da je disjunkcija logična funkcija. Funkcija je predikat kot npr. relacija. A funkcije niso operacije.

Valter Motaln

Kaj pa potencialna neskončnost? Mislim, da je to relacijo a je manjši od b zvedlo na operacijo. Tisto, kar se kaže kot relacija, se je zvedlo na operacijo, oziroma njeno ponavljanje, ki je potencialno neskončno.

Andrej Ule

To je zaradi tega, ker je število operacijsko definirano.

Valter Motaln

Pravi eksistenčni kvantifikator pa se ne more zvesti na operacijo, ravno to sem mislil poudariti. Njegova redukcija na operacijo bi zahtevala aktualno neskončno ponavljanje, kar pa seveda ni možno.

Andrej Ule

Jaz pa ravno pravim, da relacije ni v zapisu, kot nekaj, kar bi lahko postavili na tablo in jo »poganjali« naprej. Operacije v temu, kar je dejansko le njena grafična sled, ampak moramo na nek način zapisano stvar izvršiti, kar se ne da neposredno reprezentirati. Tu moramo imeti neke vrste program po-

stopkov, ki to napravi. Prav zanimivo bi bilo vprašati kakšnega računalničarja, kako bi prevedli ilokutorne akte na relacije ali na neko formalizacijo. Ali se da formalizirati govorni jezik? Po svoje da, saj ima vsak računalniški jezik neke »ilokutorne« elemente. Ti so zaradi algoritemskih dejanj za nivo računalnika.

Nenad Miščević

Dobro. Predstavljaš si, da odčituje ukaz in ga evidentira. Vsi veliki teoremi so limitativni. Vse velike stvari lahko potem pojmuješ kot ukaze. Ukaz, recimo, »stop«.

Andrej Ule

Nekje sem bral, da se zadeva zaplete. Možgani operirajo obenem kot analogni in digitalni računalnik. Ne gre za prehod analognega v digitalnega, ampak za posebno, višjo zvezo. Te funkcije se prelivajo, digitalna v analogno in obratno, recimo dialektično. Ta zveza je nekaj, kar se vsaj danes ne da interpretirati s strukturo avtomatov, kljub temu pa funkcionira. Churchova teza na tej točki ne drži. Tudi problemi avtorefleksije jezika niso v prid tej tezi.

Matjaž Potrč

V knjigi pride šele v zadnjem delu na svetlo problem reference, ki smo ga sedaj omenili. Zanimivo je, da se najmočneje pojavlja ravno pri ideologiji. Ali je za to kakšen vzrok?

Nenad Miščević

Vzroki so v bistvu empirični; ali so tudi logični, tega ne vem. Empirični vzrok je ta, da Austin o imenovanju govori zelo malo, tako da dokler govorim o Austinu, enostavno nimam gradiva. Z druge strani je že tradicija: Če gre za mit, za ideologijo itd., poudarjamo imenovanje. To je tradicija, ki dokumentira s svojimi zvestimi citati. Lahko bi tudi rekli, da je to neka druga tradicija, ki ni austinovska. Moje vprašanje je: ali te probleme, ki jih sam Austin sicer ni izpostavil, lahko rešujemo z austinovskimi sredstvi? Očitno imenovanje včasih nastopa ne le kot metatehnični štos, — ne vem, ko se otrok rodi, že rutinsko takoj dobi ime. To je nekaj, kar nam Austin ponuja kot primer, in je relativno neproblematično. Z ideologijo pa se vse skupaj izkaže kot mnogo močnejše in bolj zapleteno. In tudi bolj drastično, saj je tudi ideologija drastična. Zanimivo bi bilo vedeti, katere so te lastnosti imena in lastnosti akta imenovanja, ki napravijo imenovanje za središčno temo za analizo mitologije, religije, ideologije. Če se vrnem k matematiki: zakaj je v matematiki vseeno, kako kaj poimenujemo? In zakaj v politiki in ideologiji seveda ni? Torej imenovanje ni niti tehnični niti rutinski postopek. Skušam podati nekaj obrazložitvev, od katerih niti ena ni definitivna, saj lahko takoj najdem protiprimer itd. Recimo, ena od možnosti je, da imeno-

vanje doživljamo deloma kot nekakšno demiurško dejanje, da smo pripravljeni posvetiti več pozornosti temu, da je nekdo to stvar imenoval, kakor temu, da je to stvar napravil. To je naša ideološka tradicija, dokumentirana, najdemo jo celo v imenih. To je enotnost politične, verske funkcije imenovanja, torej tisto, kar v indoevropski tradiciji gotovo obstaja. Gre torej za pomembnost podeljevanja imena in za fantazijo, da ima tisti, ki ime daje, tudi nekakšno realno moč. Zdelo se mi je, da je ta scena v literaturi dovolj dobro dokumentirana in da moramo samo reči, da je to pač tako in da tako misli veliko ljudi in konec. Toda pojavil se je bolj zapleten problem, o katerem sem pisal; kaj je skupnega tem ljudem, temu širokemu krogu ljudi, to je, ideološko imenovanje v smislu etiketiranja. Torej ne Nada Dimić, recimo, marveč to, da rečejo za sovražnika, da je kritični pes; torej ne polno imenovanje, marveč lepljenje etikete: imperialistični psi čuvaji. Gre za to, da so v Sloveniji o tem veliko pisali, veliko objavljali in predlagali tudi modele. Obstajala je ideja, da bi to razumeli kot preformativ v nekem posebnem smislu. Tu sem poskusil nakazati nekaj vprašanj, ki stvari zapletejo. Na primer, performativ, taka performativna imenovanja očitno težijo za tem, da metaforo spremenijo v veselje. Ker če rečem, da je on imperialistično ščene, na ta način prenesem vse najslabše lastnosti psa in vse moralne norme našega vedenja do teh bitij, ki imajo več nog kakor mi, na sovražnika. Torej, likvidirati ga moramo kakor steklega psa, moramo ga ustreliti. Ne le, da je zvest svojim imperialistom, marveč zraven dodamo vso pasjo folkloro. Problem, ki se mi povsem jasno zastavi, je: zakaj ideološki govor ni inventiven, zakaj ni kreativen? Pesnik, recimo, išče nove metafore, gradi in s tem pokaže svoje misli. Če je imenovanje dejansko manifestacija moči, če res s tem, ko nekomu rečem, da je osel, tudi postane osel, zakaj potem politični diskurz uporablja mrtve metafore in ne žive? Torej zacementirane metafore, kakor pes, kakor nor. Zakaj tu govor ne izumlja, če je to enostavni preformativ, če je to manifestacija moči in udarjanja s pestjo po mizi. Tako pridem do tega, da iščem neko intermedialno plast in rečem: če nekomu rečem, da je pes, pomeni, da obstoji že pred tem nek anonimni okvir že ustaljene, uporabljene metafore; to potem poskušam pojasniti z lingvistično shemo, ki je uporabna tudi za druge stvari, to je shema delokucije. Recimo »ta bedak Peter«, — po eni strani to pomeni; Peter je človek, kateremu bi normalno pridali pridevnik bedak. To prikažem s tem, da rečem: »ta bedak Peter niti ni tako trapast«, če to ne bi bila kontradikcija. Torej je tu »bedak« v narekovajih. Zdaj pa predpostavljam, da obstoji nek anonimni okvir delokucije, okvir, ki je napravil metafore, jim dal smisel. Tako politik dela z že pripravljenim tkivom, iz katerega jemlje kose in jih kolikor mogoče ponovno oživi. Torej, moja namera ni bila, napraviti teorijo ideološkega imenovanja, marveč zaplesti že obstoječo. Zdi se mi, da je obstoječa teorija preveč simplicistična. To, kar zdaj pojmuje kot opus ideološkega imenovanja — je točno opisovanje naše prve emocije, ko se z njo prvič srečamo, ne opisuje pa mehanizma, ki do tega privede, tako da se mi zdi, da je nujen nek posreden analitični napor, da bi lahko opisali mehanizem. Kar me zelo zanima, je, kako bi bilo, če bi našel protiprimer. Čeprav zgleda zelo plavzibilno in zelo lepo, bi bil protiprimer zelo dobrodošel.

Andrej Ule

Protiprimer za katerega od navedenih primerov?

Nenad Miščević

Na to, da obstoje sistematske preference za mrtve metafore.

Andrej Ule

Rekel bi, da ravno tako obstaja obratna teza. Ime spremeniš v opis, ki izvira iz tega, ker se sklicujem na ime. Recimo marksizem, leninizem, krščanstvo. To uporabljamo kot psovke, kot hvalnice, kot nazive nečesa, kot opise, njihovo bistvo pa je izključno sledniško. Pozivamo se na sledništvo nekomu ali nečemu in tak je bil npr. Marx. Veliko je primerov tega, da se iz imen delajo opisi in da bistvo vseh teh opisov ni nič drugega, kakor sklicevanje na imena. Tudi to se mi zdi ideološki postopek. Skratka pri ideologizaciji opisov in imen gre za prehajanje opisov v imena in obratno. Diference med njimi ne moremo postaviti, ampak se vedno znova poskuša najti identiteto.

Nenad Miščević

To je sistem privržerstva. Pregledal sem naše razprave o tem, kaj je delavski razred itd. Našel sem tezo, da pripadajo delavskemu razredu vsi, ki se postavljajo pod zastavo delavskega razreda. To je definicija: delavec pripada delavskemu razredu, to je jasno. Ima zastavo in kdorkoli se postavi poleg njega pod to zastavo, je tudi delavec. Normalno. Mislim sem, da je to specifično marksistični štos, toda kasneje sem videl, da ni. Videl sem, da je to značilnost majhnih dežel, ki imajo relativno malo pismenega prebivalstva, torej prebivalstva, ki se mora politično še učiti. S Hrvatsko seljačko stranko je povsem enako. Okrog 1900 Ante Radić vprašuje, kdo je kmet. Ima dve definiciji: ena je empirična, druga pa povsem rekurzivna. Kmet je kmet. Za kmeta imamo lahko vsakogar, ki se preživlja s produkti kmetovega dela. To očitno ne gre. Druga definicija pa je: kmet je kmet. Kmet je vsak, ki se je pridružil kmečki stranki. Popolnoma isto kakor 60 let kasneje pri nas. Tudi zdaj je tako, da obstoji majhen odstotek politično aktivnega prebivalstva, iz česar sledi: če hočeš ustanoviti stranko, delavsko, kmečko ali kako drugo, moraš v okviru te stranke združiti vse tiste, ki to niso, saj s 50 % politično aktivnega prebivalstva ne moreš ustanoviti niti ene stranke ali politične skupine. Če hočeš kmečko stranko, moraš predvsem pridobiti vse ljudi iz mesta. Ime je tu le izgovor. Torej Marx je marksist. Marx in Engels sta marksista in tisti, ki jima sledi, prav tako; tako ima to spreminjanje v opis takšno funkcijo, da je zelo enostavno definirati, kaj pomeni pripadati nekemu razredu.

Na enem samem mestu v knjigi navajaš tudi Lacana. Uporabiš tudi besedo referenca. V tej edini navedbi Lacana je definirana referenca, vsaj tako se mi zdi, precej v austinovem smislu, glede na govor, na družbeno vez. Ti pa na tem mestu uporabljaš omenjeni aparat, na primer imenovanje, ravno za identificiranje oblik ideologije. Malo provokativno vprašanje bi bilo, zakaj ga uporabljaš? Ali lahko Lacanov model govora pojasni Austina?

Nenad Miščević

Ni lahko odgovoriti, zakaj se prav na tem mestu pojavi Lacan. Zdi se mi, da se vklaplja v tekst, torej moram postaviti protivprašanje: če se tako dobro vklaplja v tekst, zakaj sploh postaviti vprašanje, zakaj ta citat? Zdi se mi, da gre pri Lacanu za primer nekega pristopa k jeziku, ki je ekstremen v tem smislu, da stvari kot take navajam in jih imam za paradigmatško jezikovno situacijo. Za to gre. Nekateri filozofi so izhajali iz predpostavke, da jezik služi komunikaciji. Potem so trdili, da se besede nanašajo na nekakšne stvari. Če pa ljudje komunicirajo, potem v največji meri le uspejo nekako povedati, kar hočejo. Hočem reči, da je lepo vreme — to dejansko rečem in s tem uspeš sklepam, da je lepo vreme. Če Lacana presojava po interpretacijah, kajti v Lacanovem tekstu se je težko znajti, potem se zdi, da deluje na nasprotni strani jezika in da bi bil Lacan lahko ekstremni primer za popolnoma nasprotno stališče. Torej, Lacanova teza, kakor jo interpretira Miller v novi slovenski knjigi *Predavanja v Caracasu*, ta teza ali trdi ali zanika nekatere sledeče stvari: 1) paradigmatški primer: primer uporabe jezika je primer, v katerem uspemo povedati tisto, kar hočemo; ustrezeni primer uporabe jezika pa je tisti, v katerem ni ničesar, na kar bi se lahko beseda nanašala. Oziroma, če nekaj je, potem obstoji v nekem paradoksalnem smislu, torej per impossibilitatis; v našem smislu, če rečemo, da se beseda nanaša na nek predmet, je to paradigmatški primer jezika. Torej je Lacan tisti, pri katerem nismo uspeli referirati na predmet. Paradigmatški primer funkcioniranja jezika je tisti, pri katerem jezik ne funkcionira na vsakdanji način, ki ga razumemo kot funkcioniranje jezika. Torej je paradigmatški primer jezikovne dejavnosti disfunkcionalno delo jezika. Lacan to uporablja kot dober dokazni material, da niso le psihoanalitični, torej lapsusi, svobodne asociacije itd., marveč je na njegovi strani tudi velika količina ideološkega govora in veliko literature. Ko rečemo: paradigma je jezik, ki se ne nanaša, imamo za to tako močne argumente, kakor je: (spomnim se, da je o tem govoril Uršič pred dnevi) ali bomo vzeli kot paradigmo za jezik informacije novice iz Dela ali kot paradigmo jezik Finnegans Wake ali Uliksesa? Kako bi bilo, če bi nekdo rekel, da lahko trdi naslednje: Zakaj bi imeli za paradigmo neuspešni, blede in ubogi tekst? Zakaj ne vzamemo za paradigmo jezika primera, v katerem je jezik uspel najlepše zacveteti? Zakaj bi vzeli za primer zajca, če lahko človeka? Torej, zakaj bi morala biti referencialna ta funkcija, zakaj bi vzeli normalno komunikacijo kot paradigmo, če poznamo primere visoke kulture, ki funkcionirajo čez to in v nasprotju s tem? Lacan bi dokazoval naprej: ne le, da

ta tako funkcionira, marveč nam psihoanaliza pokaže nekaj drugega: da vsa tista stališča o nepravilnosti, ki smo jih zavzeli, ko smo brali literarni tekst ali ko smo se prebijali skozi vse izkušnje avantgarde, kažejo, (povsem nepričakovano), da ti pojmi, ki smo jih imeli za povsem kulturalne, padejo v humanistične znanosti itd. v smislu hermenevtike teksta, teoretiziranosti itd. ter da imajo eksplikatorno moč na ravni psihologije in psihoanalize. Prišlo je torej do koincidence, v bistvu zelo neplavzibilne, česar v jeziku ne bi pričakovali. V bistvu je zelo zanimiva. Je med najvišjim nivojem jezika, recimo v *Finnegans Wake*, in tega, kar je strukturirano kot naše nezavedno in kar izjavljamo, ko govorimo, ne mislimo. Torej smo nekje na vrhu in na dnu našli eno in isto stvar. To je nepričakovano. Rezultat nam kot dobrim bayerjancem seveda nudi dobro konfirmacijo predpostavke, saj smo našli tisto, česar apriorna verjetnost je bila zelo majhna. Zakaj potem ne uredimo tudi srednje ravni in ne rečemo, da je ta srednja raven neka mavrica, neka iluzija, ki nastaja, ko potok besed dežuje z zgornje ravni na spodnjo, da je pravzaprav referenca komunikacije itd.; to je neka mavrica, privid, privid normalnosti, za katerega mislimo, da je jezik? Ti argumenti so zelo dobri, vsaj sam se za Lacana boljšega ne morem domisliti. In če ima nekdo močne argumente, moramo z njim resno računati. Povsem jasno pa je, da sem ga moral navesti, saj imamo opravka s tipom funkcioniranja jezika, ki ga Lacan velikokrat uporablja, verjetno tako kot Austin. Prav tako lahko razpravljamo proti temu in rečemo: Lacan ga je uporabil zato, ker je nejasno. V nejasno lahko damo karkoli. To bi Lacana približalo marksizmu. Nekateri neprestano iščejo zvezo med Lacanom in marksizmom. Torej tega, česar mi Matjaž ne more verjeti, tudi ne more ovreči, ne more klasificirati. To bi bil del razlogov, zakaj je Lacan prisoten.

Valter Motaln

Morda bi še nekaj povedal o tem, kar je bilo že rečeno. Morda ta visoka literatura nalašč sledi podzavesti in jo hoče opisati . . . potem pa ni čudno, da prihaja skupaj tisto od zgoraj in ono od spodaj. To je potem morda ena slika drugega. Na primer pri Joyceu.

Andrej Ule

Joyce prav gotovo ni hotel pisati čimbolj zapleteno, ampak ga je prignala sama logika teorije do tega, kar je napisal. Wittgensteinovsko neizrekljivo je skušal izraziti s pomočjo mita. Rekel bi, da to deluje kot razsvetljenstvo, ne pa kot slaba mitologija. Usmerjeno je proti ideološki regresiji jezika.

Nenad Mišćević

Pri raziskovanjih o ideologiji lahko najdemo Lacana. Ne le na enem mestu, temveč v tekstih, v govorih o diskurzu univerze. Popolnoma praktičen razlog je, da je Lacan tu mnogo bolje sprejet kakor Austin. Zato je tudi bolj zanimivo pokazati, kaj se da storiti z Austinom, kakor pa kaj z Lacanom.

Matjaž Potrč

Ne vem, če sem dobro razumel, toda moje vprašanje je merilo še na nekaj. Dejansko me mika ta tvoja teza na koncu, rekel si, da bi moral jezik le še implicirati; moj prvi argument je bil malo drugačen, ampak tvoja teza je dovolj jasna: da gre pri Austinu za analizo jezika brez jezika, in tu se ravno referenca in ves aparat pojavljata kot problem, ker ena stvar je reči: »To ladjo imenujem ‚Queen Elisabeth‘,« druga stvar pa je na ravni reference, to ni ta referenca, šele v drugem delu pride kot primer, tako da obstaja določena povezava med tem dvojnim.

Andrej Ule

Mislím, da se tu spet vključuje tisti problem, ki sem ga že v začetku navedel, kako pravzaprav dojeti logiko performativa. Kje je pravzaprav ta logika ilokutozne definicije? Res je to teorija jezika brez jezika, toda morda je to upravičeno. Kaj če je to, kar ti razvijaš, pravzaprav del teorije akcije in tedaj je v bistvu ugodno, da se odmaknemo od neposrednega jezikovnega elementa in da se približamo akcijskemu. To bi pomenilo, da ilokutorna logika ni niti empiristična niti se je ne da neposredno preslikati v transcendentno, temveč je treba najti neko lastno mesto, a to pomeni nemara tudi da je *treba* iti v teorijo delovanja. Enostavno to ni, morda pa je pravilo, da se za začetek odmaknemo od jezika (kot sintakse in semantike). Raje preiščimo posredovanje »misli« in »dejanj« npr., kako se razlogi, ki jih imamo, ki nas vodijo v dejanja, prevajajo v dejanja, kakšni so odnosi med razlogi in dejanji. Ti očitno niso niti empirični, korelacijski, niti niso enostavne dedukcije. Ampak so nekako oboje. Preden ne bo jasno, kako je to mogoče, še tako pogobljeno ukvarjanje zgolj z jezikom ne bo razjasnilo zadeve. V tem smislu ima tudi Austin kot korak k temu razsvetljevanju tudi svoj prav. Ne bi torej imel opuščanja jezika za slabost. Lahko sicer gremo v smer povezovanja z jezikom in npr. kot Lacan iskati slepe pege in kaj je to, jezik brez jezika, druga smer pa je ta, da ki jo nakazuje Austin, gremo v teorijo akcije in prek tega iščemo zvezo z jezikom.

Matjaž Potrč

Za to pa so potrebni bolj formalni modeli. Naj vprašam še enkrat: v tvoji knjigi o Austinu, najdemo tezo, da imamo opravka z analizo jezika, ki pravzaprav poteka brez jezika. Prosim te, da poveš še kaj o tem.

Nenad Mišćević

To je dolga zgodba. Jezik brez jezika. Govorim o tem, da je za Austina zanimiva uporaba; tega ne reče eksplicitno, toda nekje je ideja, ko pravi: »Stavek ali beseda me zanimata po tem, kakšen govorni akt lahko napravim ali naredim.« Recimo beseda »prosim te« je zelo dobra, lepa za to, da z njo prosimo. Z njo lahko storimo marsikaj, človeka lahko prepričamo. Torej me

zanima uporaba oz. konstante te uporabe. Austin si uporabo zamišlja kot neko socialno komunikacijo. Toda del logikov v bistvu govori tako kot Austin, le da uporaba ni v tolišni meri socializirana, marveč je nekako abstraktna, kot recimo pri Ryleu. Med tršimi je Sellars. Ryle pravi: filozof ni leksikograf, njega beseda kot taka ne zanima, zanimajo ga možnosti uporabe, te možnosti uporabe pa definirajo naše pojme. Sellars dodaja, da ne definirajo le naših pojmov, marveč tudi zveze sklepanja med našimi sodbami. Tu je torej izrazita tendenca po dokončni funkcionalizaciji celotne pripovedi. Gre za razne strasti, o katerih je težko govoriti racionalno. Lahko si ogledamo primer z drugega področja, recimo ekonomije. Ekonomist, matematični oziroma teoretski ekonomist Branko Horvat, kot ena banka in kot navadni meščan in numizmatik: kot dve možnosti. Predmet je denar. Za ekonomista denar kot materialni predmet sploh ni zanimiv, zanima ga izključno odtok, razmerje ponudbe in povpraševanja, situacija ravnotežja ipd. Pri tem je ekonomist v pravem smislu austinovec oziroma rylovec, saj pravi: mene denar, s katerim plačujem, s katerim plačuje kupec, sploh ne zanima. Značilno je, da imamo, vsaj zdi se mi tako, neko močno analogijo. Podobnih pojavov nimamo le v ekonomski teoriji, marveč tudi v lingvistični; na primer, praktična teorija političnega ravnovesja najbolje deluje takrat, kadar v sistemu ni denarja. Banke kot možnost za akumulacijo denarja so klasičnemu modelu na poti. To je velika revizija, zapletanje in pravzaprav zafrkavanje klasičnega modela; predvsem ko uvajamo nov moment, nov element, to je iskanje denarja, ko nam teče voda v grlo in je zato povpraševanje po denarju mnogo večje kot ponudba. To je tisto, kar je v klasičnem modelu tržišča, ekstremno liberalističnega tipa a la Hayek, moteče. Situacija je zanimiva tudi v tem primeru — ta materialnost besede — ko jo začnemo uvajati v pripoved, moti, saj nas zanima izključno funkcionalnost. Z druge strani pa navadni govorec, kot navadni potrošnik, meri na eno in drugo. Denar potrebuje za nakup in je istočasno fetišist, kar gre eno z drugim. Tako trdita Marx in Freud. Denar ima zanj nekakšen interes, kot nekaj, kar lahko izgubi, porabi, dela, kar hoče, je torej tako, kakor z navadnim govorcem. In končno, numizmatik, ki tu nastopa kot Joyce, kot Lacan itd., ki pravi: »Dobro, zame je pomembno, da vem.« Pred nedavnim smo v Dometih objavili zapis o vplivu denarja na Jadranu od predzgodovine do približno 17. stoletja. Avtor zapisa je eden najboljših hrvaških numizmatikov. Preko zgodovine denarja preučuje zgodovino tega globalnega funkcioniranja, trgovine, razmerij itd. To ne pomeni, da abstrahira materialnost — najpomembnejši del članka so fotografije. Poslal je slike denarjev: zlatnik carja tega in tega, ki so ga našli v vodnjaku itd. Mislim, da imamo z jezikom prav take možnosti, prav tak razpon možnih stališč; zanimivo je preučevati denar, morda zato, ker ga imamo zdaj manj, in ga težje zaslužimo, kakor pa besede.

Ziga Knap

Ta preslikava od enega do drugega, morfizem, v matematičnem smislu, se zdi zelo prepričljiva. Vprašal bi operacionalno, kako daleč lahko gremo

s to preslikavo, kako ob tem, da dobimo paralelnost dveh struktur, lahko jasnost ene strukture pomaga razložiti jasnost druge? Ali je že kdo to poskušal napraviti?

Nenad Miščević

Bil je poskus, ki pa je propadel: Rossi-Landi. Toda sam nisem šel v to smer. Vprašanje oz. trditev, da sam trdim, da Austin zanemarja jezik in insistira na funkciji jezika. Torej njega ne zanima beseda, marveč kaj lahko z jezikom napravimo, kar je za Austina dovolj legitimno in je legitimno tudi za nekoga, ki se ukvarja z logiko. Vseeno nam je, kakšne znake izberemo. Skupaj imamo nek okvir uporabe in mostove, ki vodijo od ene uporabe do druge. Vem pa, da to ni ustaljen fenomen. Torej, obstoji cel niz — navedel sem primer denarja — podobnih stvari. Toda iz tega ne sledi, da denar funkcionira podobno kakor jezik. Poznamo vrsto primerov, kjer je empirična praksa s psihološkimi komponentami, s človeškimi željami, čustvi itd. kar je zelo zapleteno. Obstoji pa nekaj očitnih problemov; teh primerov je več. Eden teh je primer jezika, drugi velik sklop dejavnosti je ekonomija. Imamo srečo, da pri teh dveh primerih poznamo širok spekter, pri jeziku so leksikografi, pisci, logiki. Podobno je v ekonomiji. Nimamo pa tega v politologiji preprosto zato, ker ni matematične politologije. Če bi se zgodilo s politologijo to, kar se je zgodilo z ekonomijo v 19. stoletju, bi imeli zdaj več možnosti. Zdaj pa lahko pričakujemo, da bodo epistemološki problemi podobni, da bomo v splošnem delali plasti abstraktnosti. S tem, da imamo nekaj, česar nimamo v naravoslovnih znanostih; to je, da to realnost, kot sta jezik ali denar, vsak od nas doživlja direktno kot subjekt. Smc v situaciji, da je edini možni način eksperimenta eksperiment na lastnem psu. To je situacija družboslovnih znanosti, ki je v naravi ni. To je zelo splošno, bolj epistemološko kakor materialno, da, recimo, denar funkcionira v tem smislu.

Matjaž Potrč

V zvezi s to knjigo smo doslej odprli precej vprašanj. Izčrpali smo tudi nekatera bistvena vprašanja. Ker Miščević večkrat prihaja v Ljubljano, bo verjetno prav, da mu nekaj pustimo tudi še za naslednjo priložnost. Osebnost sem se s performativom ukvarjal že prej, vendar moram reči, da mi je branje knjige o Austinu prineslo mnogo novih spoznanj. Zlasti zato, ker je argumentacija zelo detajlna. Pri nas ni tako običajno, da bi postavljali argumente in protiargumente za posamične teze, kar pa tukaj dobimo. Mislim, da je z objavo knjige v splošni suši produkcije knjig naredila »Analecta« veliko delo. To priložnost izkoriščam še zato, da opozorim na pravkar izšlo knjigo istega avtorja, zbornik z naslovom »Namera in dejanje«. To je zbornik prevodov reprezentativnih tekstov iz teorije dejavnosti. Prav lahko bi ob tej priložnosti organizirali še eno razpravo, vendar pa bomo morali odločitev prepustiti avtorju. »Analecto« bi morali prositi, da to organizira. No, to knjigo sem omenil zato, ker se mi zdi, da je nekakšno nadaljevanje problematike, o kateri smo razpravljali danes.

Post scriptum — pripombe k performativni analizi.

Knjiga »J. L. Austin — Jezik« kot dejavnost je prikaz Austinove teorije in nekaterih praktičnih uporab (ideološki diskurz). Zaradi narave same stvari sem se omejil na povsem rudimentarne kritične pripombe, upoštevajoč, da moramo Austinovo teorijo prej dobro spoznati in jo šele potem kritizirati.

Sam sprejem dela in zlašti ta diskusija, za katero pišem ta post-scriptum, vse to me je spodbudilo k nadaljnjemu delu. Zato sem dodal dve pripombi ob diskusiji sami, ki sta medsebojno povezani. Prva pripomba obravnava formalizacijo performativne analize, druga pa mesto performativne analize v teoriji pomena.

Kako formalizirati Austina?

Austin je bil nasprotnik formalizma in formalizacije. Toda to, kar performativna analiza trdi oz. zagovarja, obstoj nekih pravilnosti v funkcioniranju jezika, nas vodi k vprašanju, ali niso nekatere teh pravilnosti formalne (v širšem smislu besede) in ali niso podvržene formalizaciji.

Glede na to, da gre pri performativni analizi za konkretne situacije izjavljanja, te pa so neskončno raznovrstne, se lahko formalizacija nanaša le na eno idealizirano enostavno shemo ali »tip« situacije. Predlagam nekaj točk o tem, kako bi bilo morda možno formalizirati performativ ukaza.

Nalogo bomo začeli s pomočjo hevristične konjektуре. Ukaz: *Ukazujem ti, da greš!* lahko razstavimo na dva načina. Izbral sem takega, ki ni povsem austinovski, nam pa je v veliko pomoč. Razstavili ga bomo na (1) *Pojdi!* (2) *To je ukaz.*

Bralcu je verjetno ta cepitev znana, tako kot nam, iz filmov ali stripov (tipična situacija: težko ranjeni oficir skuša nagovoriti podrejenega vojaka, naj ga zapusti, da bi se vsaj on rešil. Ko nagovor ne uspe, bo poskušal oficir uporabiti svojo avtoriteto in mu *ukáže*, naj ga zapusti).

Ta delitev ((1) (2)) ima to prednost, da poudarja vlogo omembe »ukaza«, ki je potreben zato, da precizira vsebino imperativa *Pojdi!* Na zanimiv način tudi sprevrne že običajno sliko o propozicionalni (frastični) in ukazovalni (nevstični) komponenti performativa: v taki sliki se performativ razstavi na imperativno komponento, ki se kaže v izrazu, kot je *Ukazujem* in propozicionalno komponento, *da x gre*. V naši delitvi, je komponenta, ki se nanaša na to, da *x gre*, predstavljena z imperativom, medtem ko je preciziranje iluktorne moči (ukaza) rezervirano za *metajezikovno sodbo To je ukaz.*

Naša strategija je naslednja:

A) analizirati imperativ *Pojdi!* in propozicijo *To je ukaz.*

B) preučiti performativ *Ukazujem ti, da greš* kot neke vrste sintezo *Pojdi!* in *To je ukaz.*

Problemi, ki jih bomo imeli na etapi »A«, bodo predvsem v zvezi, prvič, z analizo imperativa, in drugič, z analizo pogojev uspešnosti ukaza (v tej točki

bomo delali strogo po Austinu). V etapi »B« bo glavni problem najti izraz ali obliko, ki bi uresničila sintezo, ki jo slutimo v performativu.

A) Glede na to, da naš namen ni razpravljati o logiki imperativa ali norme, si bomo dovolili manjšo olajšavo. Predpostavimo, da imamo semantično reprezentacijo za imperATIVE. Z drugimi besedami, predpostavljamo, da vemo, kako semantično prikazati besedo *Pojdi!*. Delno opravičilo imamo v tem, da je logika imperativa in norm dokaj razvita, in zato lahko upamo, da bomo našli prikaz, s katerim bomo lahko zadovoljni. Tu je poskus:

Besedo *Pojdi!*, namenjeno x , razumemo kot:

x mora oditi.

Predpostavljamo, da imamo aparat semantike možnih svetov (glej prikaz v A. Ule: *Paradoksi modalnosti*, Dometi 5-6/83) in da smo zgradili par (aktualni svet — možni svet), kjer je možni svet dosegljiv iz aktualnega, medtem ko aktualni iz samega sebe ni. Naš možni svet lahko imenujemo s_{imp} , aktualni svet pa s_a . S s_{imp} razumemo »svet«, v katerem so vsi ukazi izpolnjeni. Potem lahko rečemo x mora oditi je resnično v s_a , če je x odidi resnično v s_{imp} , in je s_{imp} dosegljiv iz s_a .

Vrnimo se naši glavni nalogi. Predpostavimo, da imamo primerno reprezentacijo za *Pojdi!* Imenovali jo bomo SHEMA O.

Zdaj moramo preučiti komponento *To je ukaz*. Upoštevati moramo, da je *Pojdi!* v naši SHEMI O zelo splošno prikazan imperativ in da, z drugimi besedami, imamo v SHEMI O samo splošno pomensko »okostje« imperativa. Zdaj moramo precizirati naslednje: z imperativom *Pojdi!* je izdan $u k a z$.

Kako bi lahko, s pomočjo Austinove analize, opisali izrekanje ukaza?

Po Austinu je ukaz to, kar je vsako govorno dejanje, definirano s svojimi pogoji uspešnosti (s pogoji, ki se nanašajo na to, kadar je ukaz uspešno izdan, in ne le poslušno izveden).

Izkoristili bomo to Austinovo oznako, da bi lahko uvedli lastnosti uspešnosti in predikat $U \stackrel{Def}{=} \text{»uspešen«}$. Če bi imperativ označili z n , potem nam Un pomeni: imperativ n je uspešen ukaz (uspešno izdan).

Austin trdi, da se pogoji uspešnosti delijo v tri skupine. Prva skupina zaobjame delitev vlog in kompetenc (general ukazuje vojaku, in ne obratno), druga skupina zaobjema pravilno izvajanje govornega dejanja, tretja skupina pa obstoj namena, da se dejanje izvrši.

Te tri skupine pogojev bomo uvedli v naš opis.

Imamo imperativ n . Stavek: n je ukaz lahko razumemo tako, da z njim trdimo, da je n (*Pojdi!*) izrečen kot $u k a z$; v tem primeru lahko n je ukaz razumemo kot stavek, ki trdi ali implicira, da je n pravi, torej uspešno izdan ukaz.

Impliciranje bomo pustili ob strani (in ga morda uvedli kasneje, ko slabljenje trditev). N je ukaz potemtakem razumemo kot istoznačno z »Un«, z »n« je uspešno izdan ukaz.

Kakšni so pogoji resničnosti n je ukaz ali »Un«?

n je ukaz ali »Un« je resnično, če je

a) n je imperativ

b) *n* je izdan tako, da njegovo izdajanje zadovolji tri skupine pogojev uspešnosti:

b 1) nadrejeni izjavi *n* (*Pojdi!*) podrejenemu

b 2) izjavlja pravilno

b 3) izjavlja ga z namenom, da bo izveden.

Prikazani pogoji nam torej določajo predikat »U«, definirajo nam uspešnost ukaza.

Če bi hoteli naš opis posplošiti, bi morali reči, da je predikat U (»biti uspešen ukaz«) prikazan kot neka zveza (funkcija), ki pomenu imperativa pridruži pogoje b1, b2 in b3 in potem to četverico prenaša v resničnost-neresničnost.

Če bi mogli pogoj b1 prikazati s pomočjo spiska parov nadrejeni-podrejeni, če bi lahko pravilnost izjavljanja interpretirali kot ustreznost nekemu kodeksu in če bi našli način, da bi strogo potrjevali obstoj namena, bi lahko podali popolno sliko tega, kar pomeni »*n* je ukaz«, popolno v tem smislu, da bi za vsak *n* lahko iz te slike razbrali, ali je »Un« ali »ne Un« resnično.

V takem idealiziranem okviru bi lahko »U« opisali takole: imamo imperativ *n* in urejeno četverico (SHEMA O, b1, b2, b3), kjer je SHEMA O semantična reprezentacija za *n*

b1 skupina urejenih parov *x*, *y* (*x* »nadrejeni«, *y* »podrejeni«)

b2 vrednost za *n* karakteristična funkcija, ki vsakemu izgovarjanju *n*-a dodaja 1 ali 0, glede na to, ali ima *n* svojo repliko v kodeksu ali ne

b3 vrednost za *n* karakteristične funkcije, ki nas seznanja o obstoju ali ne namena,

tedaj nam je U funkcija iz urejene peterice (*n*, SHEMA O, b1, b2, b3) v sklopu resničnostnih vrednosti (0, 1).

Taka definicija ima samo hevristično vrednost. Je idealizacija, ki ima izključno smisel v tem, da nam pomaga uvideti normalne značilnosti, ki jih iz Austinove formulacije pogojev uspešnosti za performativ lahko abstrahiramo. (V realnih družbenih razmerah so pogoji uspešnosti preveč nedoločni, družbene vloge so preveč subtilno razporejene, da bi lahko taka formalizacija bila kaj več kot karikatura).

Poglejmo rezultat. Začeli smo z delitvijo

(1) *Pojdi!* (2) *To je ukaz.*

Pojdi! smo približno opisali s pomočjo SHEMA O,

To je ukaz. smo opisali s pomočjo predikata U, oziroma stavka »Un« in z navedbo pogojev, ki morajo biti izpolnjeni, da bi bil ukaz uspešno podan.

B) Preostane nam, da se vrnemo na performativ:

Ukazujem ti, da greš.

Povedali smo že, da ta performativ uresničuje sintezo naše delitve v eno izjavo. To je ukaz, ki (ali »v katerem se«) za samega sebe trdi, da je ukaz, torej je podan uspešno. Skušali bomo podati sintezo, izhajajoč od trenutka trditve, izjavljanja o samem sebi.

»*Ukazujem ti, da greš*« je isto, kakor tudi »*To je ukaz, da greš*«, s specifikacijo govorca v prvi osebi.

V našem, oziroma Austinovem tehničnem smislu »uspešnosti« je ukaz

»Ukazujem ti, da greš«, ekvivalentno trditvi o lastni uspešnosti (o lastnem značaju uspešnega ukaza).

Z drugimi besedami, naš performativ je stavek, ki je ekvivalenten trditvi, da je on sam uspešen ukaz, toda s pomočjo naše improvizirane simbolike:

p ekv. Up

Bralca, ki ga zanima logika, bo takoj zbudla neka posebnost. »U« v »Up« lahko razumemo kot predikat nad propozicijami in lahko bomo ugotovili, da je podoben predikatom, kakor »dokazljivo je, da«, »dokazljivo je, da ne« in podobno. Zdavnaj smo že opazili, da imamo tudi pri teh predikatih podobne primere — nek stavek *p*, ki sam zase trdi, da dokazuje: *p ekv Dp*, če z »D« označimo predikat dokazljivosti. V literaturi se taki stavki imenujejo »fiksne točke« predikatov, ki v njih nastopajo (kajti tu predikat preslikuje stavek v njega samega). Zato lahko strnemo našo hipotezo o formalni strukturi preformativa:

*Performativ je fiksna točka predikata, določene-
ga s performativnim prefiksom.*

S tem smo našo skico za formaliziranje preformativa končali.

Ali moramo teorijo pomena utemeljiti na performativni analizi?

So avtorji, ki menijo, da je možno zasnovati teorijo pomena na Austinovi performativni analizi (Alston). Ponavadi izhajajo iz že zgrajene teorije govornih aktov, ki je nastala z razširitvijo in posploševanjem preformativne analize. V središču zanimanja je pojem ilokutornega akta, pojem, ki mu je sledil pojem preformativa. Za Austina je ilokutorni akt, katerega naziv navajamo kot odgovor na vprašanje: kaj je govorec napravil pri izrekanju izjave *i*? Tako je npr. prošnja ali ukaz ilokutorni akt, saj na vprašanje: kaj je govorec napravil, ko je rekel »*Pojdi!*«, lahko rečemo, da je prosil ali ukazal, naj poslušalec odide. Tak ilokutorni akt ima določene posledice (recimo odhod), ki so nastale zahvaljujoč njemu, ki pa vanj niso vključene. Govorno dejanje, če ga opazujemo skupaj s posledicami, ali posledice, ki jih razumemo kot posledice prav govornega dejanja, imenuje Austin perlokutorni akt. To pomeni, da je govorec uspel; da poslušalec odide je, v našem primeru, perlokutorni akt.

Trdimo, da teorije pomena ne moremo utemeljevati na performativni analizi, oziroma na teoriji ilokutornih aktov. Iz našega poskusa je razvidno, da so to preveč zapletena dejanja, da bi jih lahko imeli za temelj teorije. Toda naše stališče ni odvisno samo od skice za formalizacijo. Trditev, da performativi in ilokutorni akti niso primerni za izvajanje utemeljevanja teorij pomena, bomo branili z dvema značilnima kontekstoma: prvi je kontekst učenja (ali se lahko ilokutornih aktov naučimo neodvisno in avtonomno?), drugi kontekst pa je razumevanje (ali je možno teoretsko pojasniti ilokutorne akte na začetku gradnje teorije).

Predpostavimo, da je napačno mišljenje, da se lahko ilokutorno dejanje uči neodvisno od njegovih perlokutornih posledic; v tem primeru moramo priporočiti nekaj podobnega, kot je naslednji curriculum.

Otrok se uči že dodelanega kodeksa verbalnega obnašanja tako, da se uči pravil za izvajanje govornih dejanj. Kako bi lahko otroka za tako učenje motivirali? Po predpostavki, motivacija ne bi smela biti odvisna od perlokutornih učinkov, saj v tem primeru nismo gotovi, da je bilo učenje ilokutornega dejanja avtonomno. Zato moramo motivacijo za učenje ločiti od že navajenih perlokutornih učinkov. Učitelj, na primer, nagradi otroka za uspešno izrečeno trditve, za dobro formuliran ukaz ali za spretno postavljeno vprašanje, toda ne bo sprejel trditve niti ne bo ubogal ukaza in ne odgovoril na vprašanje. Recimo:

Otrok: Kdaj bomo šli v kino?

Učitelj: Bravo, dam ti čokolado.

Kot karikatura. Toda ta karikatura je edini način, da se ilokutornega dejanja učimo avtonomno.

Če se nam zdi tako učenje brezsmiselno, pomeni, da ilokutornih dejanj ne dosegamo na avtonomen način. (Če se nam zdi, da tako učenje niti ni učenje jezika, marveč bolj neke vrste vaja v ritualu, ki samo navzven spominja na govor, pomeni, da avtonomni ilokutorni akti ne definirajo govorne dejavnosti.)

Jezika se učimo samo v situaciji interakcije.

Otrok: Kdaj bomo šli v kino?

Učitelj: Jutri.

Zakaj se nam ta primer zdi normalni primer vaje vprašanj in odgovorov? Zato, ker ima ilokutorni akt vprašanja tukaj svoj neposredni perlokutorni učinek: izziva odziv.

Kaj je z eksplicitnimi performativi? Kako se učimo uporabe performativnega prefiksa?

V starih berilih lahko najdemo zgodbo z naslovom Čarobna beseda, kjer beremo o dečku, ki je hotel dobiti od babice pecivo, a ga ni dobil, dokler mu ni mati razložila, da obstoji neka čarobna beseda, ki odpira vsa vrata, in to je beseda »prosim«. Potem je stekel k babici, rekel »prosim, pecivo« in ga, seveda, takoj dobil.

Ta groba in ne preveč inteligentna zgodba nam drastično pokaže normalen proces učenja besed, kot so »prosim«, »ukazujem« kot nazivov za akt pa tudi kot »čarobno« besedo, ki izzove želeni perlokutorni učinek.

Kdaj se lahko »prosim« nauči kot naziv za akt?

Seveda šele potem, ko večkrat ponovi cikel prošnje in dobivanja peciva.

Refleksivni, autoreferencialni karakter performativnega prefiksa, ki smo ga postavili na prvo mesto naše skice formalizacije, predpostavlja, da je govornik vadal dejanje prosenja *p r e j*, preden je lahko zavedno in preračunljivo uporabil »prosim« kot pravi performativni prefiks.

Torej trdimo, da popolni ilokutorni akti niso prvi v vrsti učenj in da je učenje ilokucije odvisno od perlokutornih učinkov.

Tako naj tudi bo, če je govorjenje dejansko dejavnost, del prakse. V tem primeru je motivacija za izjavo v nekem cilju, ki ga z izjavo uresničimo:

Hočem X.

Če hočem dobiti X, moram reči »Y«.

Rečem: »Y«.

Major praktičnega silogizma omenja nek X, ki je predpostavljeni perlokutorni učinek izjavljanja »Y«. Minor silogizma precizira to zvezo s terminoma sredstvo-cilj (za nadaljnje preciziranje glej Griceove analize).

Imamo torej dve etapi:

- 1) Govor kot dejavnost, ki je regulirana s perlokutornimi učinki.
- 2) Govor kot skupek ilokutornih aktov.

Prva etapa je pred drugo v vrsti učenja.

Pa je naša »prva etapa« absolutno prva? Kaže, da ni.

W. Sellars je v nekaterih svojih delih pokazal zanimiv argument o obstoju še prejšnje, »nulte« etape učenja¹. Če imamo govor za zavedno dejavnost v skladu s pravili, ki je inspirirana s praktičnim razsojanjem, potem moramo obrazložiti, kako govornik-izvajalec formulira pravila in sklepe. Če se jezika šele uči, bo težko našel medij, v katerem jih bo formuliral, pravzaprav je to nemogoče. Sellars zato sodi, da se jezika uči drugače: namesto, da začnemo pri zavedni, s pravili in razsojanjem vodeni dejavnosti, moramo začeti pri govoru kot v e d e n j u. Otrok se najprej nauči, da mora v določenih situacijah izrekati določene »izjave«, brez predhodnega razsojanja o ciljnih in koristnosti. Sellars imenuje pravila obnašanja pravila o tem, kako nekaj mora biti, nasprotno od pravila dejanja, ki se nanašajo na to, kako se nekaj mora storiti (ought-to-be nasprotno od ough-to-do).

Pridobivanje vedenjske osnove govora omogoča postopno ozaveščanje ciljev in prehodov na govor kot dejavnost, kot smiselno prakso. Imamo torej tri etape:

O) verbalno obnašanje, regulirano z »avtomatizmom«

- 1) govorjenje kot dejavnost (perlokucija + praktično razsojanje)
- 2) govorjenje kot skupek ilokutornih aktov.

Zdi se, da obstoje določene analogije med prehodom etape-O na etapo-L in prehoda z etape-1 na etapo-2.

Toliko o argumentu iz učenja: ilokutorna dimenzija ni prva v vrsti učenja. Kako je s tem na ravni teoretskega razumevanja?

Ali je pojem ilokutornega akta prvi v vrsti teorije?

Na nek način gotovo je. Če kot ilokutorni akt razumemo govorno dejavnost v najširšem smislu, potem se mora vsaka analiza pomena začeti z razumevanjem aktov.

Toda, to ni austinovski smisel »ilokutornega akta«. Austinov »ilokutorni akt« je blizu performativu; ne le, da je govorni akt razumljen kot a v t o n o m e n , marveč je pomemben element v ilokutornem aktu p e r f o r m a t i v n i e l e m e n t : popoln in ekspliciten ilokutorni akt vsebuje s p e c i f i k a c i j o tega, kar se s tem aktom stori.

Ali je tak popoln, performativu-podoben ilokutorni akt osnova za naše razumevanje pomena?

Odgovor je: ne. Niti na ravni teorije tak pojem ilokutornega akta ni prvi v vrsti razumevanja.

Razlog je zelo enostaven (viden iz naše skice za formalizacijo). Če hočemo razumeti izraz »ukazujem«, moramo razumeti »ukazati« kot glagol. Z drugimi

besedami, že prej moramo imeti nek semantični prikaz glagola za dejanje.

Zakaj ne bi začeli z »ukazati« ali »prostiti«, da bi potem s tem zgradili semantični prikaz dejanja?

Zato, ker je ukazovanje ali prošnja zelo zapleteno delovanje. Imeti moramo sorazmerno enostaven, uniformiran okvir razumevanja »navadnih« dejanj, s pomočjo katerih bi lahko reševali bolj zapletene primere, in ne obratno.

Naravna strategija je torej taka:

- 1) Najti nek prikaz za pomen glagola (semantiko »delovanja«).
- 2) Izdelati prikaz »imperativa« s pomočjo glagola.
- 3) Prikazati »*Ukazujem ti, da storiš dejanje r!*« kot kombinacijo rezultata iz 1) in 2).

S točko 1) dobimo prikaz dejanja in splošni okvir za glagol »ukazati«. S točko 2) dobimo opis pomena imperativnega jedra ukaza. S točko 3) šele dobimo prikaz ilokutornega akta.

Kar smo hoteli tudi dokazati: pojem »ilokutorni akt« v popolnoma austinskem smislu ni prvi v vrsti razumevanja in teoretske analize.

Če je naš poskus uspešen, sledi, da se izgradnja teorije pomena ne more začeti s preformativno analizo. Kakšno mesto naj ta analiza zavzame v teoriji pomena, skupaj s teorijo ilokutornih aktov? Verjetno naj bi se pojavila ob koncu, kot dovršitev, recimo kot »krona« teorije pomena.

... in tako je ...

... in tako je ...

Govoriti resno o filozofiji v današnjem času je očitno neresno početje. Filozofije v dobesednem pomenu ne potrebuje nobeden več: pozitivnemu napredku znanosti kot takemu je način razmišljanje filozofije popolnoma odveč, ali z drugimi besedami, ga samó ovira; v svetu brez vrednosti in vrednot, kjer sta kot tisto edino substančno ostali le še moč in volja do moči, se pravi v svetu brez zgodovinske substance, je lahko filozofija zgolj še neprijetno spominjanje na čase, ko je moč še morala biti zgodovinsko in substancialno legitimirana. V svetu, kjer je stalno spreminjanje postalo zakon, da bi zakrilo naravo bistvene zgodovinske spremembe, ki pa postaja vse oddaljenejša, je filozofija prav tako nepotrebna svetu, kot je postvarili svet moči nepotreben filozofiji, ko gre za vprašanje resnične spremembe sveta. V takem svetu je lahko filozofija, kolikor se ne umakne v čisto eksistencialno kontemplacijo, samo še orodje moči in volje do moči. Kot kritična teorija družbe ni več možna, ker to moč samodejno vsrka vase in uporabi za svoje namene, še preden je dospela do zavesti tistih, ki jim je bila namenjena. Situacija je za filozofijo tipično münchhausenska, znajde se v münchhausenski trilemi: na eni strani lev, na drugi krokodil, na tretji prepad. Izbira je tako načelno trojna: dati se požreti levu (svet moči in upravljanja-kibernetike), krokodilu (svet ekonomije in njene zakonitosti), ali skočiti v prepad (to ostaja prikrita želja prvih dveh, da ne bi pred sodbo zgodovine obveljala za nasilnika).

Glede na brezizhodnost situacije se zdi, da filozofiji ne preostane nič drugega, kot da poskusi tisto, kar je uspelo Münchhausnu. Nasproti takšnemu razmišljanju takoj protestira filozof, ki je že naredil prve korake in uspešno shodil na tem včasih také labilnem področju. Argumenti so naslednji: 1. ni res, da živimo zgolj v svetu moči in volje do moči; ta svet se zaradi naprednih zgodovinskih sil načelno giblje v lepšo prihodnost in samo dvomljivci in pesimisti (recimo, intelektualci) imenujejo čas, v katerem živimo, z Adornom »nach dem Weltuntergang«; 2. edina prava pot za filozofijo je v tem, da si poda roko s politiko in da tako obe, z roko v roki, spremenita svet in ljudi v njem; 3. münchhausenska trilema je napačna trilema; pravilna razrešitev za temeljni problem sodobne filozofije je podana v enajsti tezi o Feuerbachu. Da obstajajo v svetu napredne zgodovinske sile, o tem ne

gre dvomiti, vendar to še nič ne govori proti svetu moči in volje do moči; dvomljivejša je na enostaven način dobljena sinteza med politiko in filozofijo; samo v redkih zgodovinskih trenutkih si lahko dejansko podata roki; politika ni filozofija, filozofija ni politika, čeprav to nikakor ne pomeni, da je lahko filozofija neodgovorna do političnih konsekvenc in implikacij, ki jih producira na svojem teoretskem polju; najzanimivejši je tretji ugovor: müchhausenska trilema ne zadeva situacije filozofije, ustrezno jo misli Marxova enajsta teza o Feuerbachu. Kaj to pomeni? Premislimo nekoliko podrobneje ta zadnji ugovor. Filozofija načelno ni v ogroženem položaju, ne bo se ji potrebno vreči v prepad na begu pred levom in krokodilovim žrelom, tudi ji ne bo potrebno, kot je zagotavljano, sprejeti Kljukčeve rešitve; Marxova enajsta teza o Feuerbachu nas spravi v ustrezno situacijo za premislek: svet je potrebno spremeniti in ne samo interpretirati. Stvari so doslej jasne in enostavne: filozof drži v eni roki pero, v drugi puško, filozofija je misel, ki postaja svet, sinteza je načelno dosežena.

Ali je temu res tako? Do Marxove enajste teze o Feuerbachu lahko pristopimo tudi na drugačen način. Tu nas ne bo zanimala poplava različnih interpretacij te teze, poskušali bomo izpostaviti njene strukturne momente in njihovo razmerje v njej, ker lahko samo ti in njihova razmerja omogočijo kolikor toliko korektno razumevanje. Vendar najpoprej kljub temu nekaj o nekaterih modelih razumevanja ali pristopa do te teze.

Theodor Wiesengrund Adorno začena svoje veliko delo »Negativna dialektika« s stavkom: »Philosophie, die einmal überholt schien, erhält sich am Leben, weil der Augenblick ihrer Verwirklichung verstäumt ward.« Sprememba sveta se ni posrečila, kljub temu da se svet skoz in skoz spreminja; bistveno spremembo zamenjuje totalnost in totalitarnost spreminjanja, se pravi udejanjanja filozofije; praktikizem spreminjanja zamenjuje resnično praxis. Dejansko mu ne gre za svet in ljudi v njem, za bit sveta in njegovo dogajanje, pri njem ni nič z bitjo in je zato nihilizem, in kolikor ni moč, je takšno spreminjanje manifestacija volje do moči. V tem kontestu je razumeti Adornovo misel in v tem smislu je bil trenutek udejanjanja filozofije zamujen. Hkrati pa je tu filozofija usodno postavljena v tisti odnos, ki ga je nakazal Marx v svoji enajsti tezi o Feuerbachu. Zgovoren, kar zadeva razumevanje te teze, je članek Gaja Petrovića »Marxova jedanaesta teza o Feuerbachu. Još jedna interpretacija.« (Kulturni radnik«, Zagreb, 1976, št. 6, str. 99—112). Po navedbi teze nadaljuje Petrović takole: »Znači li to, da filozofi više ne smiju interpretirati svijet? Ako ne smiju interpretirati svijet, smiju li interpretirati teze drugih filozofa? Ako ne smiju, onda je i svaki pokušaj interpretacije Teza o Feuerbachu nedopušten.« In dalje: »No, da li Marx doista misli da filozofi uopće ne smiju interpretirati svijet? I da li iz teze da filozofi smiju interpretirati svijet slijedi da je dovoljno, da se svijet samo interpretira?«

Neustrezno pri takšni ekspoziciji problema je, ker sploh ne gre za smeti ali ne smeti, pač pa za interpretirati in spreminjati. Zanimiva je Petrovićeva interpretacija Heideggrovega razumevanja Marxove enajste teze o Feuerbachu; pri Heideggro gre za naslednjo logiko izpeljave: sprememba sveta predpostavlja spremembo predstave o svetu, do predstave o svetu pa

pridemo zgolj, če svet zadostno in ustrezno interpretiramo. (»Martin Heidegger im Gespräch«, Freiburg—München 1970, str. 69) Po Heidegru Marxova enajsta teza ni utemeljena, ker se opira Marx na čisto določeno interpretacijo sveta, da bi lahko zahteval svojo spremembo. Dozdeva se, da je v enajsti tezi odločno govorjeno proti filozofiji, medtem ko drugi del stavka molče predpostavlja zahtevo po določeni filozofiji. — Nasproti običajnim vulgarnim interpretacijam, ki so na osnovi enajste teze sklepale, da pomen anàtemo nad interpretirajočo teorijo nasploh, anàtemo nad filozofijo kot filozofijo, ki so tezo razumele v smislu zahteve po koncu teorije, ki naj jo zamenja praksa, ki so iz filozofije naredile »ancillam politicae«, ki so jo raztopile v dialektiki in njenih osnovnih črtah, ima Heidegger prav, čeprav je dejansko zgolj izigral en del nasproti drugemu: filozofijo nasproti spremembi, implicitno predpostavko nasproti eksplicitno izrečenemu. Petrovič se s Heideggrom načelno strinja in stvar še radikalizira: »Nemoguče je interpretirati svijet ne menjajući ga.«

Kostas Axelos, ki navezuje na Heideggra, je v svoji enajsti tezi v Tezah o Marxu tako premislil odnos filozofske interpretacije in spreminjanja: »Die Techniker verändern die Welt nur auf differente Weise, in der verallgemeinerten Indifferenz; es kommt darauf an, die Welt zu denken und die Veränderungen in ihrer Unergründlichkeit zu interpretieren, die Differenz, die das Sein als Nichts bindet, zu erfassen und zu erfahren.« (Kostas Axelos: »Einführung in ein künftiges Denken — Über Marx und Heidegger«, Max Niemeyer Verlag Tübingen 1966, str. 50)

Od niza različnih interpretacij smo izpostavili zgolj te, kar poskušajo na najodločnejši način vrniti filozofski interpretaciji sveta njeno vrednost in pomen, in to v ontološkem smislu. Vendar ostajajo po našem mnenju znotraj dileme, ki naj bi jo Marxova enajsta teza o Feuerbachu postavljala: ali interpretacija ali spreminjanje; pri čemer razrešujejo to dilemo v smislu ponovnega vzpostavljanja ontološke dignitete interpretacije.

Tisto, kar je po našem mnenju najpomembnejše za ustrezno razumevanje enajste teze, je, da ne poskušamo opredeliti in interpretirati *vsebine* pojmov interpretacije in spreminjanja in potem postaviti enega nasproti drugemu kot primarnega, pač pa da poskušamo razumeti odnos med njima, ali z drugimi besedami, *strukturo* odnosa, v katerega sta postavljena. Do strukture odnosa pa lahko prodremo zgolj, če najdemo in tematiziramo posredujoči člen, ki odnos med prvima dvema — interpretacijo in spreminjanjem — dejansko omogoča. Izključujoči ali — ali ne vzpostavlja odnosa, pač pa eliminira enega od členov; temu se prav tako ne izognemo, če vzpostavimo različne nivoje: potem imamo dominirajoči in dominirani nivo; tako se ne da vzpostaviti strukturnega odnosa, pač pa zgolj odnos dominacije, z vsemi praktičnimi in teoretičnimi zlorabami, ki iz odnosa dominacije sledijo.

Posredujoči člen, ki nam lahko razkrije strukturo odnosa med interpretacijo in spreminjanjem v Marxovi enajsti tezi o Feuerbachu, je v tej tezi prisoten, čeprav ni neposredno izrečen. Potrebno je torej najti razpoko v tej tezi, ki nakazuje dejansko, čeprav implicitno prisotnost tega člena, v nasprotnem primeru lahko pomeni uvajanje tretjega člena zgolj nasilno in umetno interpolacijo.

Jasnost, enostavnost in razvidnost stavka sugerirajo alternativo ali re-fleksijo alternative: ali filozofija kot večšina interpretacije, filozofske in-terpretacije kot *techné* ali spreminjevalna dejavnost kot *praxis*?, hkrati pa podajajo določen odgovor: filozofijo kot *techné* (veščino) interpretacije naj zamenja spreminjevalna *praxis*. Jasnost, enostavnost in razvidnost pa dejansko zastirajo pogled na *strukturo* odnosa.

»Die Philosophen haben die Welt nur verschieden *interpretiert*, es kömmt d'rauf, sie zu verändern.« Razpoka, ki nam razpira pogled na drugo sceno, kjer najdemo posredujoči člen in s tem hkrati *strukturo* odnosa, je najnepomembnejša beseda v tezi, saj ohrani le-ta svoj dozdevni celotni vsebinski razpon tudi, če jo izpustimo: »Die Philosophen haben Welt verschieden *interpretiert*, es kömmt d'rauf an, sie zu verändern.« Izpustili smo besedico »nur« in zdi se, da jo stavek lahko brez škode pogreša. Ta »samo« so spregledale dosedanje interpretacije, ki so se izčrpavale bodisi v izigravanju spreminjevalne *praxis* nasproti interpretirajoči *techné* bodisi interpretirajoče *techné* nasproti spreminjevalni *praxis* (nekoliko drugače Bloch: filozofom da se v tej tezi očita, da so svet samó *tolmačili* in ne to, da so *filozofirali*. — Ernst Bloch: »Das Prinzip Hoffnung«, Band I, Weltveränderung oder Elf Thesen von Marx über Feuerbach, Suhrkamp, Frankfurt/M 1959). Tudi, če je bil iskan kompromis med njima, je bilo konec koncev vedno rečeno: ta ali ona pa je kljub vsej korelativnosti fundamentalnejša in ontološko prva, po modelu faustovske dileme: »am Anfang war das Wort« — + am Anfang war die Tat«, beseda ali dejanje, interpretacija kot *techné*, ali spreminjanje kot *praxis*?

Ta najnepomembnejša beseda (»samo«) v Marxovi enajsti tezi o Feuerbachu je dejansko najpomembnejša: uravnovesi *strukturo* in jasno opredeli odnos med interpretacijo in spreminjanjem, med *techné* in *praxis*. Če sedaj skozi optiko te razpoke (manka) preberemo tezo, izvemo, da so filozofi svet *samó* različno interpretirali, in da torej ni bila njihova napaka v tem, da so svet interpretirali, pač pa v tem, da so ga *samó* interpretirali. Interpretacija kot *techné* potrebuje ustvarjalne dopolnitve: spreminjevalno *praxis* kot svoje udejanjenje. Telos *techné* postane *praxis*. Smisel interpretacije postane spreminjanje. Področje ustvarjalne produkcije smisla pa je *poiesis*. *Techné-poiesis-praxis* so ujete v *strukturno celoto*.

Če se vrnemo za nekaj korakov nazaj: odnos med *interpretacijo* in *spreminjanjem* posreduje kategorija *smisla*. Prva strukturacija te strukture v Marxovi enajsti tezi je naslednja: *smisel interpretacije* postane *spreminjanje*, druga strukturacija: *poiesis techné* postane *praxis*, tretja strukturacija pa pomeni konkretizacijo vprašanj, ki ležijo izza vsakega posameznega dela te strukture: interpretacija kot *techné* implicira fundamentalno vprašanje: *kako je bivajoče strukturirano?*, *poiesis* kot ustvarjalna produkcija smisla odgovarja na vprašanje *zakaj sploh bivajoče in ne raje nič?*, *praxis* kot spreminjanje na vprašanje *zakaj je bivajoče takó in ne raje drugače?* (Habermasova formulacija). Kot bomo videli pozneje, razpira tretja strukturacija smer nadaljnjega strukturiranja. Tisto, kar je važno na tem mestu najpoprej ugotovi glede na začetku postavljen problem, je naslednje: Marxove enajste teze o Feuerbachu ne moremo ustrezno razumeti, če jo poskušamo vsebinsko inter-

pretirati, in če poskušamo postavljati nasproti interpretaciji spreminjanje ali spreminjanju interpretacijo. Potrebno je prodreti do strukturnega odnosa, ki je v njej fiksiran in ga nadalje strukturirati do osnovnih elementov strukture. Videli bomo, da se izza domnevno izredno enostavne teze skriva kompleksna struktura z dominantno.

Če se vrnemo k na začetku opredeljenemu odnosu: smisel interpretacije je spreminjanje. Prva strukturacija ima namreč naslednje inačice oziroma permutacije:

1. a) smisel interpretacije je spreminjanje
b) smisel spreminjanja je interpretacija
2. a) interpretacija smisla je spreminjanje
b) interpretacija spreminjanja je smisel
3. a) spreminjanje smisla je interpretacija
b) spreminjanje interpretacije je smisel

Vse permutacije so smiselne v strogem pomenu besede. Vsebinska konkretizacija teh permutacij (z vpotegnitvijo pojmov *techné-poiesis-praxis*) bi razprla med nami celoten strukturni kompleks filozofije; nadaljna artikulacija strukture razgrne troje fundamentalnih področij filozofije, ki jih je Kant zaobjel s svojimi tremi kritikami: *techné* — »Kritik der reinen Vernunft«, *poiesis* — »Kritik der Urteilskraft«, *praxis* — »Kritik der praktischen Vernunft.«

Ker se v tem kratkem prispevku ne moremo napotiti v to smer, se vrnimo k drugi temeljni strukturaciji: *poiesis* je posredujoči člen med *techné* in *praxis*. V Marxovi enajsti tezi je tako izrečeno tudi razmerje med *poiesis*, *techné* in *praxis*. In samo ponovna refleksija opredelitve tega razmerja (s permutacijami, ki so možne, ki pa nikoli ne rušijo celote strukture) lahko zgolj tehničnemu spreminjanju, o katerem govori Axelos, vrne naravo *poiesisa*. Te tri zvrsti dejavnosti, ki so pri Marxu postavljene v usoden in nerazdružljiv odnos, živijo danes vsaka na svoji obali: znanost in filozofija kot *techné* — veščini, ideologija in politika kot področji *praxisa* — spreminjanje, umetnost kot področje *poiesisa* — ustvarjanja. Ta ločitev je dobra in nujna, kolikor omogoča svobodo in avtonomijo posameznih področij, prav tako kot je nujna njihova sinteza, sinteza *praxisa*, *poiesisa* in *techné*, ko gre za bistveno spremembo sveta: *praxis* ne sme biti gola *praxis*, zgolj spreminjanje, pač pa hkrati tudi *poiesis* in *techné*: osmišljujoča ustvarjalnost in védenjska veščina.

Tretja artikulacija strukture izskoči, kot je bilo že omenjeno, iz druge: interpretaciji kot *techné* leži v ozadju vprašanje: kako je bivajoče strukturirano?, *poiesisu* kot ustvarjalni osmišljujoči dejavnosti: zakaj bivajoče in ne raje nič?, ali z drugimi besedami, vprašanje po smislu; *sáma praxis* pa živi iz vprašanja: zakaj je bivajoče takó in ne raje drugače? Troje tipov vprašanj potegne za seboj troje osnovnih modelov filozofske teorije. Da bi dobila ta shematična razmišljanja konkretnejši značaj, poskušajmo поблиže razmisliti o teh treh temeljnih možnostih filozofske teorije.

(1) — Za prvo temeljno obliko filozofske teorije predstavlja osrednji problem vprašanje: *kako je bivajoče strukturirano?*, ki pa hkrati implicira vprašanje, kako je možno apodiktično in gotovo spoznanje tega bivajočega,

oziroma njegovih zakonitosti in ali je takšno apodiktično spoznanje sploh možno, kakšne so meje in obseg spoznanja? (principielno, čeprav z vso svojo posebnostjo postavljanja vprašanj in dajanja odgovorov, sodi v okvir tega vprašanja tudi problematika Husserlove fenomenologije: kaj so stvari same in kako jih je možno konstitutivno spoznati?). Teorija velja pri tem načinu razmišljanja za sistem stavkov, ki govore o nekem področju dejanskosti, in sicer stavkov, ki so povezani med seboj na tak način, da lahko iz nekaterih od njih izpeljemo ostale. Teorija velja za toliko bolj popolno, kolikor manjše je število najvišjih principov v razmerju do izpeljanih trditev. Sama dejanska veljavnost teorije pa se potrjuje v tem, da so izpeljani stavki v skladu s konkretnim stanjem stvari. Kolikor se zgodi, da prihaja teorija v protislovje z dejanskostjo raziskovalnega predmeta, jo je potrebno korigirati, ali pa preveriti naš način opazovanja tega predmeta. Teorija ostaja skoz in skoz glede na konkretna dejstva hipotetična, kar pomeni, da ima tudi pojem resnice pri tem pojmovanju skoz in skoz hipotetičen značaj. Do skrajnih konsekvenc je razvil ta tip teorije Karl R. Popper, imenoval jo je »metodo poskusa in zmote«, medtem ko je svojo filozofsko orientacijo označil z nazivom »kritični racionalizem«.

Kritični racionalizem se poskuša konstituirati kot preseganje spoznavno teoretskih pomanjkljivosti klasičnega racionalizma in klasičnega empirizma. Klasični racionalizem izhaja iz suverenosti uma, intelektualne intuicije in primata teoretičnega védenja, medtem ko postavlja empirizem kot poslednji kriterij čutno zaznavanje in primat empiričnih dejstev. Metodologijo klasičnega novoveškega racionalizma je domislil in izdelal že Descartes, ki je postavil za poslednji kriterij spoznanja clara et distincte perceptio, utemeljeno v intuiciji samoevidenčne ega cogita. Verodostojnost čutnega spoznanja je pri Descartesu postavljena pod radikalen dvom, medtem ko postaja in ostaja edini kriterij neposredno dojemanje čistega razuma, dojemanje, ki je onstran vsakega dvoma: ego cogito, ergo sum, je to neposredno in absolutno gotovo dojetje, na osnovi katerega počiva celotno spoznanje, deducirano iz svojega temeljnega principa. Postopek dedukcije mora biti postopek nujnega in neprekinjenega izhajanja iz clare et distincte spoznanih osnovnih principov. Vsa resnica je dosegljiva skozi evidentno intuicijo in nujno dedukcijo.

Klasični primer empirizma se prvič pojavlja v domišljeni obliki pri F. Baconu, katerega cilj je bil izoblikovanje znanstvene metodologije za »scientio experimentalis«. Bacon začenja v nasprotju z racionalizmom pri neposrednih čutnih zaznavah kot zanesljivem pristopu do dejanskosti in tako do resnice. Bistvo Baconove znanstvene metode pa je postopno napredovanje s pomočjo indukcije od najenostavnejših empiričnih dejstev do najsplošnejših temeljnih principov. Pomanjkljivost čutnih zaznav lahko po Baconu korigiramo z instrumenti in eksperimentom, hkrati pa je potrebno um očistiti vseh predsodkov, ki jih Bacon razvršča v štiri kategorije: idola fori, idola specus, idola tribus in idola theatri.

Kljub načelni različnosti med Descartesovo in Baconovo metodo, pa obstaja med njima temeljna identiteta: obema gre za to, da očistimo duha predsodkov, da bi lahko pozneje dospeli do gotovega temelja spoznanja, namreč do intuicije oziroma čutnih zaznav. Oba sta na mesto prejšnjih

avtoritet postavila nove avtoritete: avtoriteto intelekta oziroma avtoriteto čutov. Hkrati je obema variantama klasične spoznavne teorije skupna predpostavka o možnosti neposrednega pristopa do resnice: bodisi preko evidence ega cogita bodisi preko čutnih zaznav. V izvoru spoznanja bi naj pri obeh obstajala neposredna skladnost med resnico in gotovostjo, ki se potem z dedukcijo ali indukcijo prenašata na vse ostale izpeljane trditve. Descartesova in Baconova razrešitev sta bili pozneje v razvoju evropske filozofije na različni način domišljeni in radikalizirani. (Klasična nemška filozofija predstavlja poseben problemski sklop). Kritični racionalizem je ena od teh sodobnih radikalizacij.

Toda vrnimo se k vprašanju prvega tipa teorije: kako je bivajoče strukturirano?, ali z drugimi besedami, kakšna je struktura bivajočega? Temeljno pojmovanje resnice pri tej vrsti teorije, in sicer resnice kot *adeaquatio rei et intellectus*, pa nosi v sebi implicite konsekvenco: struktura dejanskosti je hkrati struktura mišljenja. Če naj v tem mediju *ratia* sploh pride do resničnega spoznanja, je to lahko zgolj skladanje strukture pričujoče dejanskosti s pričujočimi možnostmi *ratia*. Spoznanje je ujeta v skladnost in kot skladnost sploh ni več pravo spoznanje, pač pa reproduciranje že prisotnega, ni več sestopanje v odprto, pač pa ostajanje pri danem. Skladnost (*adeaquatio*) kot temeljna maksima spoznanja ni več na nivoju zgodovine, ko preostaja njena edina šansa sestop do tistega, kar vso dosedanjo zgodovino presega. Pojem resnice kot skladnosti ostaja ujet v princip identitete, identitete utemeljene v sodobnem svetu v ekvivalenci menjave kot temeljni dimenziji kapitalskega sveta: resnica kot *adeaquatio* postaja in ostaja v kapitalnem svetu menjalna vrednost. Ujeta v logiko sveta kapitala, postaja tudi teorija, ki jo jemlje v zakup, ujeta v kapitalni svet in njegove realne zgodovinske predpostavke.

(2) — Naslednji tip filozofske teorije, ki nas zanima, predstavlja način razmišljanja, ki si postavlja kot temeljni problem vprašanje: *zakaj sploh bivajoče in ne raje nič?* Zakaj sploh bivajoče in ne raje nič? Ni težko ugotoviti, da je na tak način postavljeno vprašanje dejansko vprašanje po smislu, in sicer ne po smislu konkretnega eksistirajočega posameznika, ampak po smislu biti nasploh. Zakaj bivajoče in ne raje nič?, je tako dejansko vprašanje po biti. In kaj je sploh bit, oziroma drugače povedano, kako je z bitjo? Kje je bit, na kakšen način je dojemljiva? In če je, zakaj je? V nadaljnjem bomo interpretirali nekatera mesta iz Heideggrovih razmišljanja (*»Einführung in die Metaphysik«*).

Na bivajoče naletimo vsepovsod, bivajoče nas obdaja, pravi Heidegger, napolnjuje in očarjuje, toda kje in v čem obstoji bit bivajočega? Na to vprašanje lahko po Heideggru odvrnemo: to razlikovanje med bivajočim in njegovo bitjo lahko poseduje v jezikovnem smislu določen pomen, se pravi, da lahko to razliko tematiziramo zgolj v mišljenju, predstavljanju in mnenju, ne da bi tej razliki na bivajočem ustrezalo karkoli bivajočega. Toda celo ta, zgolj mišljena razlika, je vprašljiva, kajti skoz in skoz ostaja nejasno, kaj naj si mislimo pod besedo bit. Sicer pa je prav gotovo dovolj, da poznamo bivajoče kot bivajoče in ga obvladujemo. Da bi od vsega tega razlikovali še bit, to je vendar izumetničeno početje in nikamor ne vodi.

Ko sprašujemo, zakaj sploh bivajoče in ne raje nič?, nadaljuje Heidegger, sprašujemo, zakaj je bivajoče takó, sprašujemo po temelju tega, da bivajoče jè in zakaj jè in zakaj ni raje nič. Dejansko sprašujemo v temelju po biti. Sprašujemo po biti bivajočega, bivajoče sprašujemo z ozirom na njegovo bit. Vprašanje, zakaj sploh bivajoče in ne raje nič?, nas nujno vodi k izvirnejšemu vprašanju: kako je z bitjo?

Sedaj sprašujemo po nečem takšnem, pravi Heidegger, kar komaj dojemamo, kar ostaja za nas zgolj zven besede in zelo blizu smo nevarnosti, da bi pri svojem nadaljnjem spraševanju zapadli magiji besednega idola. Toliko bolj nujno je torej, da smo si predvsem na jasnem, kako je za nas z bitjo in kako je z našim razumevanjem biti.

Heidegger si poskuša pomagati z nekaterimi primeri: Nasproti, na drugi strani ceste, stoji poslopje višje realne šole, nekaj bivajočega. Poslopje lahko premerimo in preiščemo od zunaj in od znotraj, od kleti do podstrešja, ter ugotovljamo obstoj stopnic, hodnikov, učilnic in njihovih ureditev. Vse-povsod naletimo na bivajoče in sicer na bivajoče v čisto določenem redu. Kje pa je sedaj *bit* te višje realne šole? Šola vendar jè. Poslopje jè. Če kaj pripada k temu bivajočemu, potem je to njegova bit, čeprav biti ne najdemo znotraj bivajočega. Bit tudi ne obstoji v tem dejstvu, da *mi* opazujemo bivajoče. Poslopje stoji tam, tudi če ga mi ne opazujemo. Lahko samo naletimo na poslopje, ker že jè. Po drugi strani pa se zdi, da bit tega poslopja ni za vsakogar enaka. Za nas, ki ga opazujemo od zunaj, je nekaj drugega, kot za učence, ki sedijo v njem. Pa ne mogoče, ker sedijo znotraj, ampak, ker je za njih to poslopje to in tako, kaj je in kako je.

Drug Heideggrov primer: Portal zgodnjeromanske cerkve je nekaj bivajočega. Kako in komu se razkrije bit? Umetnostnemu zgodovinarju, ki ga opazuje in fotografira, ali predstojniku samostana, ki vstopa ob prazničnem dnevu s svojimi menihi skozi portal, ali otrokom, ki se sončnega dne igrajo v njegovi senci? Kako je z bitjo tega bivajočega? Tretji primer, ki ga navaja Heidegger: Van Goghova slika: par okornih kmečkih čevljev, nič drugega. Slika takorekoč ničesar ne predstavlja. Toda kaj jè tu, s čimer smo tako sami, kot da bi šli osamljeni poznega jesenskega večera, ko je ugasnil poslednji ogenj na polju, z motiko utrujeni domov. Kaj je tu bivajoče? Poteze čopiča? Barvni madeži? Vse to, kar smo imenovali, vendar jè, pa kljub temu, ko hočemo zapopasti bit, je vedno takó, kot da bi grabili v prazno. Bit, po kateri sprašujemo, in ki se nam je izluščila iz temeljnega vprašanja: zakaj sploh bivajoče in ne raje nič?, je skoraj taka kot nič in ostaja nenajdljiva skoraj tako kot nič, ali na koncu prav takó.

Zakaj sploh bivajoče in ne raje nič? Heideggrovo mišljenje sledi temu vprašanju, toda to sledenje, ki zahteva sestop v ontološko sfero, pušča ontično sfero — zgodovinsko konkrekcijo — v njeni takšnosti nedotaknjeno; takó ni niti interpretacija v običajnem smislu niti mišljenje, ki bi reflektiralo praktične implikacije svoje teorije; noče biti niti interpretacije sveta niti spreminjanje: niti interpretacije kot *techné* niti spreminjanje kot *praxis*. V svoji končni fazi preide v pesništvo. Postane *poiesis*.

(3) — Izza pojma in konkrekcije praxisa leži vprašanje: *zakaj je bivajoče takó in ne raje drugače?* V tem vprašanju sta zaobjeti tudi obe prejšnji

vprašani: vprašanje po strukturi bivajočega in vprašanje po njegovem smislu. Šele ta konstelacija vprašanj omogoča koncipiranje novega kot procesa udejanjevanja filozofije: ne gre za to, da bi se spraševali zgolj po strukturi bivajočega, ali da bi se, nasprotno, izgubljali zgolj v vprašanju po smislu bivajočega in biti nasploh, gre za to, da uzremo vprašljivost smisla takó strukturiranega bivajočega skozi vprašanje po možnem drugem. Ta možnost drugega pa razpira vprašljivost sáme strukture — ne zgolj vprašljivosti spoznanja te strukture —, in to temeljne strukture bivajočega.

Vprašanje, zakaj je bivajoče takó in ne raje drugače, stoji izza naloge, ki si jo je postavil Karl Marx: skozi *interpretacijo* strukture bivajočega (konkretno: kapitalskega sveta) podati odgovor po njegovem (*ne*)smislu in na ta način razpreti zgodovini skozi *spreminjanje* možnost drugega: revolucije. Revolucija je tako po svojem najglobljem bistvu sinteza interpretacije kot *techné*, *poiesisa* kot ustvarjalne produkcije smisla in spreminjanja kot *praxisa*. Z drugimi besedami: revolucija na nov način artikulira strukturo Marxove enajste teze o Feuerbachu: artikulira jo kot sintezo.

Nadaljnja artikulacija strukture izskoči iz opredelitev pojmov resnice, ki ležijo izza teh treh vprašanj. Vprašanje, kako je bivajoče strukturirano, implicira *resnico kot metodo*; vprašanje, zakaj sploh bivajoče in ne raje nič, *resnico proti metodi*; vprašanje, zakaj je bivajoče takó in ne raje drugače, *resnico kot zgodovinsko prakso*. Če se vrnemo k prvemu elementu strukture: interpretaciji. Obsežen sodobni filozofski sklop, ki se v sami svoji osnovi konstituira kot interpretatio oz. hermeneia, je hermenevtika; bodisi hermenevtika kot filozofska hermenevtika (Dilthey, Heidegger, Gadamer) bodisi hermenevtika kot metoda (Betti, Ricoeur). Elmer Holenstein postavlja v svojem delu »Linguistik-Semiotik-Hermeneutik«, Suhrkamp 1976, celo ves strukturalizem znotraj hermenevtike: strukturalizem razume kot četrto fazo hermenevtike. Sodobna filozofija kot filozofija se v svoji osnovni orientaciji razume kot interpretatio, hermeneia. Struktura Marxove enajste teze o Feuerbachu se artikulira tudi skozi to njeno zahtevo.

I. *Resnica proti metodi* leži, čeprav to Gadamer zanika, izza orientacije filozofske hermenevtike in se artikulira kot element strukture, o kateri govorimo, v Gadamerjevi knjigi »Resnica in metoda« v nadaljnje tri elemente: 1. *resnica hermenevtičnega izkustva kot izkustva umetnosti*, 2. *resnica hermenevtičnega izkustva kot izkustva zgodovine*, 3. *resnica hermenevtičnega izkustva kot izkustva filozofije*.

II. *Resnica kot metoda* se strukturira v naslednje elemente: 1. *resnica in metoda* (Ricoeur), 2. *resnica kot metoda* (Betti), 3. *resnica kot metoda in metodološka resnica* (diskusijski sklop 'hermenevtika in kritika ideologije' — ta predstavlja hkrati prehod v naslednji artikulacijski sklop; Elmar Holenstein). /Ker gre za tipizacijo strukture, navajamo samo tipične predstavnike, in še to ne kot dokaz zanj, pač pa kot napotovanje na vsebinske aspekte/.

III. *Resnica kot zgodovinska praksa* kot tretji element te artikulacije, ki izskoči iz zloma hermenevtične pozicije in se pojavlja pri marksovsko orientiranih filozofemih: 1. *resnica kot praksa zgodovine* (pozni Lukács, dialektično-materialistični ontologizmi), 2. *resnica kot zgodovinska praksa* (Lukács

»Zgodovine in razredne zavesti«, Marcuse, pozni Sartre), 3. *resnica kot praksa zgodovine in zgodovinska praksa* (različni poskusi sinteze, Bloch, teoretska orientacija Praxisa).

Kompleksna artikulacija strukture Marxove enajste teze o Feuerbachu je s tem razvita, čeprav ne izčrpana (vsebuje tudi artikulacijo treh dimenzij časovnosti: interpretacija že dogodega — *preteklost*, (ne)smisel — *sedanjost*, spreminjanje — *prihodnost*; določujoča je prihodnost, se pravi tisto še ne dogodeno; samo skozi tisto, kar ni, se zgodovinska konkrekcija kaže kot to, kar je; časovna artikulacija strukture Marxove enajste teze o Feuerbachu nosi Blochovo ontologijo »še — ne — biti«).

Še vprašanje: Kaj legitimira artikulacijo strukture Marxove enajste teze o Feuerbachu v teoretskem trenutku, v katerem živimo? Struktura teze je homologna strukturi tega trenutka: »Filozofija, ki se je nekoč zdela presežena, se ohranja pri življenju, ker je bil zamujen trenutek njenega udejanjenja.« (Adorno)

Rekli smo, da je ta kompleksna struktura struktura z dominantno Heglovska pozicija totalitete: *Resnično je celota* se v njej zagleda v svojem ogledalu: *Celota je neresnično*. Dominante *celota je neresnično* ni v strukturi, ker to strukturo omogoča. Marx je eksplicite in v takšni obliki ni izrekel. Najdemo jo v Adornovem delu »Minima moralia«, čeprav ne v kontekstu enajste teze o Feuerbachu. Napisana je kot refleksija samostojnega aforizma. V vsej svoji radikalnosti predstavlja spoznanje, ki je enako usodno za naš čas, kot je bil Descartesov cogito za njegov.*

---

* Del teksta je bil kot referat prebran na simpoziju Hrvatskega filozofskega društva »Filozofija-vrijednosti-svijet« oktobra 1982 v Zagrebu.

V šestdesetih letih imamo opravka s teorijami logičnega imenovanja, ki so postavljene v nasprotju z neowittgensteinovsko problematiko opisane razlage pomena. Analiza se vse bolj usmerja k trdnemu jedru, neposrednemu stiku z nosilcem imena, in poslej je eno glavnih vprašanj, kako naj zagotovimo to teoretsko jedro.

Eden pomembnejših predstavnikov novih nazorov je Keith S. Donnellan, ki izrecno polemizira s tradicionalnimi stališči, tako da uvede razlikovanje teorije, ki bi pozitivno določila, kako je opredeljena referenca. To pravzaprav ni tolikanj nenavadno, če upoštevamo, da tudi druge teorije, ki so med atributivno in referencialno vlogo opisov. Ob tem pa še ne artikulira opustile opisni pristop, pravzaprav niso izdelale pozitivnih naukov.

Glavni problem, s katerim imamo opraviti, je takle: ali lahko določimo ime ne glede na uporabo opisov? Med najbolj znanimi nazori v tej smeri je nauk, da referenco v mnogih primerih določajo *vzročne verige*. Pri strukturi takih teorij je zanimivo že dejstvo, da nimamo opravka s pojasnitvijo s stališča celote sistema (jezika), marveč je pojasnitev vezana na Ne-Vse primere. Pojasnitev se usmeri na posamične točke, ki jih je opisna teorija relativizirala tako, da je intenziji odmerila prednost pred ekstenzijo. Soočeni smo s preobratom v perspektivi: Znanstveni nazor ni več enostavno postavljen v nasprotju s kontekstualnim (primer bi bila nasprotujoča si stališča Russella in Strawsona pri teoriji opisov), in najprej moramo poudariti realno plat reference, ki kot taka ni zanimala nobenega izmed obeh tradicionalnih paradigmatških pristopov. Nove teorije so resda znanstveno zasnovane (skupna označba zanje bi lahko bila »formalni semantiki«), vendar pa upoštevajo tudi kontekst, v katerem nastopa določeni termin: od tega konteksta (vsaj na način, kot so ga razumeli teoretiki komunikacije-intence) sedaj nova usmeritev sistematično odmišlja, vendar zato, da bi ga na določen specifičen način pripoznala na ravni razlikovalnega jedra sistema, namreč reference. Zanimivo je, da se vzročna, kavzalna veriga kot kontekst poveže z določeno *zgodovinsko* razsežnostjo.

Eden izmed načinov, kako je ime povezano z referentom (tukaj praktično vidimo, da imamo opravka s premikom poudarka na lastno — Russell bi dejal logično — ime), je, kot smo že omenili, vzročna veriga. Ta teorija,

ki so jo najbolj razvili Kripke, Donnellan in Putnam, trdi (ob prvem približku) nekako takole: določeni osebi damo ime, jo imenujemo s pomočjo začetnega »krsta« (vidimo, kako se tak nazor poveže z indeksikalnim elementom), nato pa se ta začetna uporaba imena prenaša v verigi od govorca k govorcu. Če je tako, lahko s pomočjo imenovanja določimo referenco ko uporabimo ime, saj lahko s sledenjem verigi prenosa imena pridemo vselej načeloma do nosilca imena, torej do (logičnega) trenutka poimenovanja, ko je bil nosilec imena krščen oziroma poimenovan z imenom. Tak nazor velja za imena, ki se referirajo na dobro znane sodobne ali zgodovinske osebe. Če npr. uporabim ime kot je »Franc«, lako zasledim prvotni trenutek poimenovanja te osebe, če upoštevam verigo govorcev, s posredovanjem katere se to ime prenaša, na ta način pa sem uspel zagotoviti tudi referenco imena. Tudi v primeru ko npr. Franca ne poznam, se še vedno uspem referirati nanj, saj obstaja glede njega vzročna veriga nanašanja govorcev, s posredovanjem katere uspem določiti referenco. Važno pri vsem tem je seveda, da pri takšnem nazoru ni potrebno upoštevati opisnih izrazov, preko katerih bi na kakršenkoli način lahko določil referenco. Naslednji vidik je tod zgodovinska razsežnost, ki jo lahko uporabimo pri pojasnitvi takega nazora. Zgodovinska razsežnost v določenem smislu relativizira striktni pogled na vzročno verigo, in zato po tem nazoru (ki ga zagovarja Donnellan) ni vselej res, da bi nas k začetnemu referentu pripeljala vzročna veriga. Še bolj kot to pa se nam zdi pomembno, da je z vprašanjem zgodovinskosti vpejlana v problematiko reference *mitična* razsežnost, ki je povezana z realno platjo poimenovanja. Izhodišče je v tem, da referencialno jedro drži, da ni potrebnih opisnih elementov, vzporedno s tem pa tudi ne stališča dodatne ravni (meta-instrumentarija): tako v razpravo o realnosti reference uvede šele mitična oblika. Ime je sedaj tisto, ki ne funkcionira več v okolju razreda, ampak kot zbir elementov, za katere ne moremo več najti enotnega, zaključnega ključa razlage, in odslej kot realni delec ime niti ni več pomembno kot razlikovalno jedro (celote) sistema.

Kako se nova teorija razmejuje od tradicionalne, nam najbolje pokaže Donnellanov članek,¹ ki kar v poteku same razprave (torej ne docela eksplicitno) uvaja osnove *teorije zgodovinske razlage*. Problematike se loti na docela tradicionalnem terenu teorije opisov, in sicer ob *ugankah*, katere Russell uporabi kot testni preizkus teorije. Russell namreč, kot je znano, zagovarja mnenje, naj teorijo preverjamo na tak način, da konstruiramo uganke kot *mejne* primere, ki naj njihova razrešitev vzvratno potrdi ustreznost *znanstvene* teorije. Seveda je odločilni zorni kot pri tem stališče Celote sistema, ki relativizira pomen realnih sestavin te Celote (ravno to je zvanje na opise). Proti takšnemu stališču, ki so ga doslej upoštevali kot edinega ustreznega (stališče znanstvenega pristopa k celoti materialnega substrata teorije, jezika) Donnellan sedaj afirmira tisti delec Russellove teorije, ki ga običajno niso upoštevali kot resni teoretski prispevek, temveč zgolj kot

¹ Keith S. Donnellan: »Speaking of nothing« (odslej: SN), *The Philosophical Review*, LXXXIII (januar 1974); ponatis v S. P. Schwartz (izd.): »Naming, Necessity and Natural Kinds«, Cornell University Press, Ithaca in London 1977, str. 216—244.

ekstravagantno trmasto principielnost — odsek nazora o »pravem«, logičnem lastnem imenu. Nemudoma velja povedati, da afirmativna koncentracija na to realno točko omogoča pogled, ki ne zahteva preverjanja s pomočjo meja celote — uganke enostavno rečeno zgube svoj pomen. Vse to je seveda povezano še z vprašanjem predikacije, pripisa lastnosti kot določujočega pri »znanstveni« naravnosti teorije, kar je končno odpravilo, relativiziralo referencialno sestavino izrazov. Za njeno reafirmacijo pa se Donnellan ravno zavzema.

Ravno zato ni zgolj naključje, da uganika, ki jo po Fregeju in Russellu navaja še Donnellan, ni npr. uganika glede identitete in spoznavne zmožnosti (spomnimo se na ključni semantični tekst ob samem vstopu v sodobnost, ki prične z vprašanjem razlikovanja med » $a = a$ « oz. » $a = b$ «), ampak uganika referiranja na ne-obstoječe, ki v največji meri (seveda ne sprevernjen način v »znanstveni« optiki Celote enoznačnega jezika itd.) afirmira ravno referencialno moč, oziroma točko, ko se referenca pridruži nečemu nemožnemu, torej realnemu.² Ravno zato enkratne, singularne točke sedaj niso več uganke, ampak referencialne sestavine izrazov kot take.

Zanimivo je, da se glede afirmacije realne, referenčne razsežnosti izrazov Donnellan sedaj sklicuje na običajno govorno izkustvo: »V marsikaterem položaju se govorci na videz referirajo na neobstoječe« (SN, str. 216).

Negativne eksistenčne trditve so prototipi referiranja na ne-obstoječe, in že kot take povzročajo logiki nevšečnosti, saj nekaj trdijo o določeni bitnosti, se nanjo referirajo zgolj zato, da bi v isti sapi zatrdile, kako ta bitnost ne obstaja. Zato je vprašanje iz tega zornega kota že, kako lahko nekaj trdimo, rečemo o tistem, kar ne obstaja. Russell je v svoji teoriji določnih opisov videl rešitev te uganke na tak način, da preprosto ni dopustil zamisli o referentih za singularne termine, ki pravzaprav ne bi obstajali. Pri tem je bilo načelo, da so se referenčni izrazi, kot so lastna imena, prevedli v opisne izraze; izkazalo se je namreč, da nimamo opravka s pravimi referenčnimi izrazi. Teorijo so kar najširše sprejeli kot možnost rešitve uganke, vendar pa so se na tej točki tudi zaustavili, in niso problematizirali podlage, na kateri je teorija lahko sploh obstajala, in sicer znanstvene naravnosti celote sistema, od koder so se šele lahko porodile uganke, ter točk, ki so vendarle pripuščale strogo referenco, ob kateri so se lahko premerili zgolj navidezno referenčni izrazi (skoraj vsi, vendarle pa ne vsi) — logična lastna imena, imena v »strogem logičnem smislu«, oziroma »pristna« imena.

Ravno pristna russellovska imena aktualizira teorija zgodovinske razlage; tod prihaja do stične točke v nasprotju z njegovim obravnavanjem običajnih imen. Russell res ni imel kakšne posebne težave pri tem, ko je skušal rešiti uganiko referiranja na ne-obstoječe. Pokazal je, da se večina izrazov zgolj na videz referira. Nekaj izrazov, ki še ostanejo (logična lastna imena) je tod dobilo tudi dejansko vrednost preostanka — nanje pa se usmeri nova teorija, ki v svojem izhodišču pri takih izrazih uganke sploh ne zastavi: če se pristna imena referirajo, ne morejo, da se ne bi referirala.

² Označevalcev nauk bi tod trdil, da imamo opravka z močjo čistega označevalca, označevalca v čistem stanju — prav to pa je, kot je znano, lastno ime.

Verifikacija torej ne velja več za celoto (znanstvenega) sistema, ampak za posamezne točke, pravzaprav pri teh verifikacija (pa tudi konstrukcija ugank) ni več potrebna, saj ti termini nastopajo kot strogo referenčno (torej mitično) utemeljeni.

Kot rečeno je problem negativnih eksistenčnih trditev nastopil zavoljo možnosti pripisa *lastnosti* nečemu, kar ne obstaja. Ta možnost pa že predpostavlja, da imamo opravka z eksistenčnimi termini, ki imajo *opisno* vsebino. Nasprotno pri »pristnih« logičnih imenih nimamo opisne vsebine, nimamo opravka s predikativnim jezikom (in zatorej tudi ne z metajezikom), ter smo pravzaprav že v območju modalnosti (nujno referiranje, ni možno da se ne bi referirali³).

Vendar teorija zgodovinske razlage ne ostaja zgolj pri reafirmaciji russellovskih pristnih logičnih imen; dojetanje, po katerem so bili zgolj teoretsko potrebni termini brez opisne vsebine, *razširi* na običajna lastna imena. Ni torej res, da bi običajna imena vselej vsebovala opisne elemente.

Kakšna je pravzaprav bila Russellova teorija? Trdila je, da se večina izrazov *zgolj posredno* nanaša na bitnosti, za katere na prvi pogled mislimo, da se nanje nanaša. Seveda pa obstajajo tudi izrazi, ki se *neposredno* nanašajo na, omenjajo individue. Delo, ki ga je teorija vselej opravila, je bilo v tem, da je prevedla, z uvedbo kvantifikatorjev spremenila enostavne propozicije o individuih (za njih je pravzaprav trdila, da imajo zgolj na videz takšno vlogo) v *splošne* propozicije.⁴

V kolikor pa obstajajo singularni izrazi, ki ne uvajajo kvantifikatorjev (npr. pristna imena), ti tudi (v običajni S-P obliki stavka) ne izražajo splošnih propozicij, in pravzaprav šele kot taki (neposredno) omenjajo individue. Ravno teh izrazov pa se je Russell v svoji znanstveni naravnosti (uvajajoč splošnost in kvantifikatorje) oklenil le za trenutek, kot teoretskih podmen, ki jih velja takoj zatem odpraviti.

Proti takšni »teoretski« (»znanstveni«) naravnosti nastopi Donnellan in na ravni samih imen (realnih delcev, kot delcev realnega, ne več kot razlikovalnih jeder), na ravni enostavnih (in ne več splošnih) propozicij, v okviru S-P stavka (in ne več z uporabo kvantifikatorjev) obrne potlačeni del Russellove teorije opisov proti splošno sprejeti intenci njenega avtorja, ter — pri teh in zgolj pri teh realnih delcih — zagovarja stališče »običajne govornice« (SN, str. 224). Odslej zopet pripada odločilno mesto referenci, ki postane merilo propozicionalne istovetnosti izrazov (»Franc je vesel«, »Ti si vesel«, »Moj sin je vesel«, »Jaz sem vesel«, pri katerih se singularni izrazi referirajo na isto osebo — ko so jih izrekli različni govorniki, so izrazili isto propozicijo). V bistvu gre za afirmacijo »pred-teoretskega stališča«, ki vključuje v svoji osnovi *reprezentacijo*, preko katere individuum dejansko je »sestavina propozicije« (SN, str. 225), na ta način pa seveda zopet pride do

³ Kar kaže na zvezo pristnih russellovskih imen s Kripkejevim pristopom k problematiki imenovanja — kot je znano je ta nastal kot stranski proizvod njegovega ukvarjanja z modalnimi sistemi.

⁴ Kar ni nič drugega kot znani postopek, po katerem »(Ta) ϕ je ψ « izraža isto propozicijo kot »Obstaja nek ϕ in največ en ϕ in vsi ϕ so ψ «, pri čemer je slednje *splošna* propozicija o svetu. (SN, str. 224; naš komentar sledi članku).

veljave referenca, ki je v teoriji opisov bila že zapustila teren. Russell je namreč »plačal zato, ker je opustil naravno dojemanje mnogih uporab običajnih singularnih terminov« (SN, str. 226) — da bi razrešil uganke (ki jih ni končno porodilo nič drugega kot to stališče). Njemu nasproti moramo sedaj pritegniti na plano naravno dojemanje, ki ga zagovarja obstoj pristnih imen, teh pa, kot vemo, *ne* določajo opisi.

Opravka imamo enostavno s preместitvijo poudarka, oziroma s *posplošitvijo* »pristnih« imen (oziroma njihovega dejanskega položaja), z njihovo funkcionalno razširitvijo na »običajna lastna imena«. To je ravno v nasprotju z Russelom, po katerem slednja porajajo uganke, katere rešujejo prva. Če imamo npr. stavek »Franc je marljiv«, je propozicija, katero izrazim z njegovo izjavo, predstavljena kot da vsebuje Franca. In če rečem »Odisej ni obstajal«, je posledica naravnega stališča, da tudi kolikor je to, kar sem dejal, resnično, na neki način Odisej, kljub temu, da je kot tak neobstoječ, vendarle ima določeno realnost (kar nas seveda vodi v takozvano meinongovsko preobljudenost univerza, po matrici prvotne ločnice med eksistenco in subsistenco). Russellovska generalizacija je torej šla ravno po obratni poti od tiste, katero zagovarja nova teorija vzročnega poimenovanja: težave se je rešila tako, da je predpostavila, kako je »Odisej« pravzaprav skriti opis: umestila je namreč to ime v določen *razred* stvari, ki je bodisi prazen ali pa vsebuje več kot zgolj enega člana. Potemtakem za posamične (singularne) trditve o neobstojećem, kakršna je bila pravkaršnja, velja, da jih lahko docela upravičeno uvrstimo med trditve kot so »Ni krilatih konj«, »Obstaja več kot en živeči bivši predsednik« itd., kar pomeni, da taki stavki *ne* omenjajo določenega posamičnega individua — da torej nimajo referenčne vloge. Z drugo besedo russellovska posplošitev odpravi referencialno sestavino izrazov, kolikor pa jo pripozna, stori to samo pri izrazih *na meji* jezika, kot so ostenzivne definicije itd., celoten postopek pa je nasploh vključen zgolj kot paradigma za logično preučevanje jezika brez jezika (torej brez sintakse, kar je na drugi strani prepričljivo dokazal Miščević v svojem doktorskem delu glede tako eminentnega, začetnega predstavnika filozofov komunikacijske namere kot je J.-L. Austin — tam se analiza jezika docela umakne pragmatičnemu kontekstu izjave⁵). Ali še drugače povedano: tradicionalne analize obeh poglavitnih smeri v filozofiji jezika pred nastopom nove generacije formalnih semantikov so se izognile analizi referenčne moči jezika, glede na preučevanje njegove sintakse: russellovski model je preučevanje jezika nadomeščal s preučevanjem (njegove) logične strukture, realni jezikovni odseki so pri njem zato zgolj nepopolni približki temu modelu (menda je skoraj odveč poudarjati, pa vendarle: sodobna semantika je *pričela* s predpostavko, da je logična oblika lastna govornici), pri pragmatičnih teorijah pa gre prav tako za »analizo jezika brez jezika«, torej konec koncev brez svojega predmeta.

Od tod je jasno, da je tradicionalna razširitev morala prezreti realno jedro analize, ki ga je sicer prepoznala v *razlikovalnem* jedru,⁶ ter da je

⁵ Nenad Miščević: »Teorije komunikacijske namere«, doktorat na Filozofski fakulteti Univerze Edvarda Karedelja v Ljubljani, 1982 (neobjavljeni rokopis).

nekaj povsem drugega, če sedaj sledeč Donnellanovemu predlogu razširimo realno, referencialno jedro samo (oz. njegova obeležja) na širše (vendar še vedno omejene) govorne odseke, ga pravzaprav *vrnemo* jeziku (ko russellovska ne-jezikovna ali vsaj mejno-jezikovna imena priznamo za »običajno uporabljena«, in jih vključimo kot enakopravne partnerje med širši skupek običajnih lastnih imen).

Z drugo besedo, »mnogi singularni termini v običajni govorici, še zlasti pa lastna imena« (SN, str. 226) ne morejo več biti (kot bi dejali gledano z russellovskega zornega kota) prikriti opisi. Od tod pa se seveda pojavi vprašanje, v kakšni meri stališče zgodovinske razlage upravičeno podgrajuje »naravno« stališče.

Russellov pristop je menil (kot sledi že iz povedanega), da lahko na vprašanje po tem, na kaj se je govorec referiral, ta odgovori (v kolikor je govorec določenega jezika) zgolj z opisi. To je po Donnellanu »načelo identificirajočih opisov«, ki ni ustrezno, saj iz njega sledi, da se konec koncev v jeziku ne moremo (neposredno) referirati. Na tej točki zato slednji uporabi argument na podlagi razlikovanja atributivne in referenčne uporabe določenih opisov: možno je, da se referiram, pa (npr. snop opisov, torej) opisi nimajo povezave z referenco, ali pa da se z opisi referiram na neki drugi referent, kot sem se bil nameraval. Če je tako, lahko zadevo brez posebne škode (oziroma zgolj v svojo korist) obrnemo, in rečemo, da običajna lastna imena opisov ne prikrivajo. Rez med opisi in lastnimi imeni je torej udejanjen kot (negativna) predpostavka izgradnje teorije zgodovinske razlage.

Vračamo se torej na vprašanje, s katerim smo v dogmatski obliki že pričeli, namreč, na kakšen način je določen referent imena. Gotovo ne z relativizacijo prejšnje teorije, kjer je bil referent tisto, kar se je nekako najbolj ustrezno vklopilo v prisotni sklop opisov. Ta pristop je bil izredno udoben, saj smo lahko na njegovi osnovi izpeljali vzporednico med lastnostmi opisov in lastnostmi stvari, na katere so opisi merili. Če se iznebimo tega ugodja, oziroma relacije med opisi in referenco, se nemudoma znajdemo pred sedaj docela na novo zastavljeno nalogo s samega začetka moderne semantike (pri Fregeju), namreč pred nalogo *reinterpretacije referenčne relacije*.

Če uporabimo izraz oblike »N je ϕ « (kjer je N ime, ϕ pa predikat), ga lahko (metodološko) razdelimo na ekstenzionalno in na intenzionalno para-

* Termin »razlikovalno jedro« smo uvedli pri analizi Fregejeve semantike (prim. njegov spis »Ueber Sinn und Bedeutung«), saj je določitev osnovnega delca celote tistega, kar se opisuje, (metodološko) bistvena za možnost (logično) ustrezno postavitve celote kot take (jezika). V samem Fregejevem spisu zasledimo več *ideoloških rezov* (kot jih poimenujemo sami): naj navedemo kot primer enega, izvzetje »subjektivne« sestavine »predstave« iz trojice predstava-smisel-referenca, pri čemer bi lahko (kljub »psihologizmu« itd.) polagoma dokazali, da prav ta *potlačitev* skupaj s paradigmo enostavno-sestavljeno (referenca-jezikovno), porodi naknadni vznik stavkov z markerji pozicijskih naravnosti, kjer lahko beremo prisotnost roba (subjektovega) izjavljanja. Sam začetek moderne semantike je v tem smislu ideološki, ravno Frege pa nam da s svojim razlikovalnim jedrom tudi oporno točko za *enačenje* obeh smeri semantike, kakršni sta bili izšli iz njegove zasnove (prim. naše članke o dveh usmeritvah filozofske analize): od tod pa tudi možnost Donnellanovega globalnega nasprotnega pristopa.

digmo. Prva nam pove, da se izraz nanaša na določeno bitnost, druga pa, da pripada tej bitnosti zopet določena lastnost. Vidimo tudi, da vrstni red ni reverzibilen, saj moramo najprej opredeliti vertikalno ekstenzionalno smer (ime-bitnost), da bi sploh lahko uvedli intenzionalno horizontalno razsežnost (/bitnost/-ime-lastnost): Russell npr. distinkcijo ime-lastnost relativizira, in na ta način zgubi stik z referentom. Zato je vertikalno relacijo treba še definirati.

Ostaja torej vprašanje, v kakšnem razmerju naj bo bitnost z govorčevno uporabo imena »N«, da bo lahko upravičeno njegov referent? Po tradicionalni teoriji mora biti bitnost v razmerju z imenom zgolj glede na lastnosti, kot tudi na drugi strani funkcionira ime (konec koncev) zgolj v teoriji opisov. Ni težko videti, da se tako celotna relacija relativizira, in da se nimamo ničesar trdnega prijete ne na eni in niti ne na drugi ravni.

Tako se znajdemo na samem začetku, rabimo namreč »vsaj kakšno relacijo med govornim dejanjem, ki vključuje ime 'N' ter med predmetom v svetu« (SN, str. 229) — načelo identificirajočih opisov se je namreč izkazalo kot neprimeren kandidat za opravljanje tega dela.

Drugače povedano: če se je referenčna relacija v tradiciji izkazala kot relacija, ki se dotika določene nemožnosti (kar ni v bistvu nič drugega kot nemožnost, da bi jezik enoznačno ustrezal predpostavljene svetu, katerega naj bi opisoval oz. označeval), bo teorija storila še najboljše, da bo referenčno relacijo pripoznala na način, ki daje nemožnosti (herojski) vtisek *mita* (kot trdimo sami). V to smer nas uvede že sama oblika vprašanja po referiranju na neobstoječe: torej se nastavek prevede iz vprašanja po *mejah spoznanja*, kot je bilo postavljeno pri problemu možnosti kognitivne razširitve identitetnih izrazov ($a = a$, $a = b$ — Frege pri prvi točki omenja analitičnost v kantovskem smislu) v vprašanje po *mejah jezika*, katere so seveda pripoznane v mejah občestva, linearnega zgodovinskega zaporedja (in ne sinhronega modela) družbene vezi (od tod mitičnost: vprašanje po trdni točki jezika se postavi kot vprašanje po izvoru družbenosti).

Od tod lahko zopet obrnemo svoj pogled na poglobitvo zamisel, na opis *mita* imenovanja kot tak: »Ko govorec uporabi ime, z namero da bi se referiral na individuuum in o njem nekaj predical, bo prišlo do uspešne reference, če obstaja individuuum, ki vstopi v zgodovinsko pravilno razlago glede tega, kdo je oni, o katerem je imel govorec namero nekaj predicirati. Individuuum bo potemtakem referent, udejanjena trditev pa bo resnična ali neresnična glede na to, ali ima referent lastnost, ki jo opiše predikat.« (SN, str. 229). V bistvu smo pred ločnico med *imenovanjem* (ki je zgodovinsko podgrajeno in zagotovi referenco) ter med prediciranjem (ki oskrbi resničnostno vrednost izraza), pri čemer je prvo nujni (a ne zadostni) pogoj resničnosti izjave: referenca je pred predikacijo (je njen predpogoj), kar nas dejansko spominja na S-P analizo stavkov (na katere pristaja npr. Strawson v nasprotju z »znanstvenimi« analizami jezika), vendar je tod ime ireverzibilna začetna točka. Razlika je v naslednjem:

Vzemimo izjavo »Sokrat ni pisal« in skušajmo določiti njeno referenco. Uporabiti bomo morali zgodovinsko razlago: za nas ni važen individuuum, kot ga lahko »individuiramo« s pomočjo opisov (ti pač obstajajo, in prav

lahko imajo sorazmerno pomembno vlogo), ampak individuuum, v kolikor je ta zgodovinsko v razmerju z uporabo imena »Sokrat«. Opisi pri tem niso pomembni, saj ni pomembno, da Sokrat »ni pisal«, ampak je pomembno, da smo se uspeli ob določeni priložnosti referirati na Sokrata, in sicer na Sokrata, v kolikor je prispel do nas v (grobo rečeno) linearni verigi izročila govorcev.

Ni torej važno, ali je naša izjava v celoti resnična (Sokrat je lahko tudi pisal itd.), ampak postane pomembno samo dejstvo, ali smo se nanj uspeli referirati. Slednje pa nam je uspelo v kolikor govorimo na podlagi predhodnega zgodovinskega-družbenega izročila kot realnega jedra. Končno so lahko vsi opisi Sokrata zgrešeni, pa se nam še vedno posreči referirati nanj (kar kaže na ločnico, ki jo Donnellan uvaja med vlogo imen in vlogo opisov). Glede reference se pri običajni uporabi izrazov govornice (kot so imena) najprej metodološko postavimo na stališče »vsevednega opazovalca zgodovine«.

Seveda pa gre takoj še za korelacijo med to teoretsko idealizirano točko (»zor božjega očesa«, bi dejal Putnam⁷) ter med tem, da »od nas običajnih ljudi ne gre pričakovati, da bomo podrobno poznali zgodovino izza uporab imen pri tistih, s katerimi se pogovarjamo« (SN, str. 231). Običajnih govorcev pri uporabi imen (in Donnellan se ne moti, kot trdi, da je takšno njihovo izkustvo) ne zanima ujemanje opisov, ampak dejstvo, ali so se uspeli s pomočjo imen referirati na določeno bitnost oz. individua: tako imamo pravzaprav opraviti z določitvijo realne točke govora (npr. pogovora). Od tod teorijo zanima zgolj, da je »končni test reference takšne zvrsti kot zgodovinska povezava« kakršna je opisana v mitu, da se je zgodilo dejanje poimenovanja v zgodovini, ki usmerja po-govor. Dejali bi lahko tudi, da si govorec na tak način zagotovi točko, na podlagi katere lahko govori, ne da bi mogel vse izreči: obstaja zgodovinsko realno jedro poimenovanja. Jedro, ki ni povezano z opisi, kajti »zgodovinska povezava« ne more uspeli ob siceršnji pravilnosti vseh opisov in lahko uspe ob neustreznosti vsakršnih opisov, pri tem da določi neki individuuum kot referent izjave.

»Zgodovinska povezava« je torej nujna za uspešnost določitve referenta, kar lahko pokažemo na praktičnih primerih. Če npr. moj prijatelj začne opisno govoriti o nekom in sprva iz konteksta njegove izjave lahko sklepam, da meni prav tega določenega individua, kljub vsemu ne bom mogel pristati na to, da se referira na tega individua, vkolikor se izkaže, da z njim ni seznanjen. (V tem primeru imamo seveda opravka z minimalno zgodovinsko razsežnostjo.)

Donnellan še naprej nadaljuje zgolj s teoretskimi delnimi podgraditvami teorije, ne da bi podal njene eksplicitne definicije (kar se seveda ujema z našo predpostavko o mitičnosti jedra teorije). Ena izmed pripravnih ilustracij

⁷ Hilary Putnam: »Reason, Truth and History«, Cambridge U.P. 1981. Knjiga skuša izhajajoč iz problema reference začrtati nekatere globalne poteze interpretacije zgodovine filozofije ter nekaterih centralnih problemov kot je razmerje duša-telo: prvotna hipoteza konstrukta »možgan v kadi« se najprej izkaže za nesprejemljivo, saj vodi do kolapsa celotnega referencialnega aparata, šele na podlagi tega spoznanja pa je mogoče graditi osnovo teorije reference.

je po njegovem mnenju *vzročna teorija zaznave* (tudi zanjo lahko omenimo, da verjetno ni bila zgolj po naključju predmet ukvarjanja tako odločnega predstavnika teorij komunikacijske namere kot je Grice), ki izhaja od opazovalca O v kolikor ta zaznava določen predmet P, ter se zanima za primer, če P povzroči, da razpolaga O s čutno zaznavo. Pri tem Donnellana značilno *ne* zanima, ali je teorija pravilna: tudi brez pripoznanja slednjega je lahko vsebinska in pomembna, in v kolikor predpostavimo, da je resnična, to že samo po sebi pomeni, da so nekatere druge teorije v zmoti. Če navedemo teorijo na način, kakor smo ravnokar storili, ne moremo v *splošni* obliki (po definiciji) reči, kateri izmed različnih vzročnih dejavnikov, ki so vključeni v čutno dožemanje opazovalca, je stvar, ki jo je ta zaznal, prav tako pa nam teorija v tej obliki tudi ne pove, kateri načini povzročanja čutnih vtisov so pri celotnem postopku odločilni. Splošna formulacija (vzročne teorije zaznave) torej ni dovolj, da bi določili vzrok (oz. predmet) zaznave, in prav verjetno je, da tega niti načeloma ne more določiti nikakršna filozofska analiza. Vendar pa lahko »v vsakem posamičnem primeru« (SN, str. 232)⁸ ugotovimo, ali je neka vzročna vez tista ustrezna vez, ki jo želimo določiti. Prav podobno je tudi pri teoriji zgodovinske razlage: kot taka je zatrjena zgolj v splošni obliki, šele posamični primeri pa nam lahko določijo element, katerega skušamo najti. Pa še končna vzporednica: če predpostavimo, da je ta teorija pravilna, so nekatere druge, še zlasti teorija identificirajočih opisov, že samo zaradi tega nesprejemljive. Ob vsem se moramo spomniti na začetek naše razprave, ko smo nakazali, da teorija vzročne razlage sodi med one teorije, ki določijo na ravni osnovnih sestavin celote njihovo strukturiranost v obliki zbirk (v nasprotju z razredi): opravka imamo skratka s posamičnimi primeri na osnovi splošne uglasenosti teorije (kar pa nam ne prekržiža namere, da bi navedli teorijo tudi v obči obliki⁹).

Naše začetne predpostavke se lahko še nadalje potrdi z naslednjimi izvajanji: V kolikor je zbirka vzpostavljena zgolj s pomočjo vzajemnega pripoznanja njenih delcev, seveda tudi ne more biti pomembna esencialistična plat, njihova identiteta v (metafizično) strogem smislu. Zgodovina, katero ima v mislih teorija zgodovinske razlage, ni zgodovina uporabe imena: tako ni npr. pomembna zgodovina uporabe imena »Sokrat«, saj je prav mogoče (in je tudi dejansko res), da Sokratu svojčas niso dejali tako kot mi, da ga niso poimenovali z (našim sedanjim konkretnim) imenom »Sokrat«. Tega si ni kaj posebej težko predstavljati, če vemo, da imamo opravka s *prenosom* imena, v katerem se to kar se prenaša (zvočna slika?) preoblikuje v svoji materialni identiteti, kot je to nasploh primer ob prenosu informacij. In četudi lahko vključimo v svojo razlago zgodovino takšnih preoblikovanj, to zopet le potrdi našo predpostavko, da prav podobno postopamo pri razlagi mitov. V kolikor imamo zares opravka z mitom, seveda tudi ni pomembno, da bi naša analiza dejansko zadela v svoji skrajni konsekvenci na konkretno točko naslovitve tega, kar je bilo poimenovano: to je zgolj

⁸ Podčrtujemo sami; ob eksplikaciji se opiramo na navedeni članek.

⁹ V tem smislu je teorija vzročne razlage blizu holističnih teorij, kakršno je npr. predlagal in razdelal Quine.

naša teoretska predpostavka, za katero ne velja, da se mora konkretno potrditi v vsakem izmed proučevanih primerov (važno je skratka, da poslušalstvo ve, koga ali kaj ima v mislih, ko se na to bitnost referira, pri tem pa je dopustna npr. fonetska razlika imen).

Z drugo besedo, teorija zgodovinske razlage »oskrbi relacijo med uporabo referenčnega izraza ter med referentom« (SN, str. 233), pri tem pa jo zanima identiteta relacije, ne pa toliko identitetni obstoj samih relativ. Prav tako je ne zanima časovna dolžina zgodovinske relacije, saj se »zgodovina« lahko navsezadnje skrči na zgolj nekaj trenutkov (kar seveda potrjuje, da imamo opravka s teorijo v najčistejši analitični tradiciji).

Donnellan se nato ukvarja z možno rešitvijo začetnega problema referiranja na neobstoječe, ki bi ga lahko predlagala teorija, sloneča na načelu identificirajočih opisov. Navidezna rešitev bi bila v ločevanju med položajem imen v predikatnih trditvah ter med njihovo vlogo v eksistenčnih trditvah. »Dedek Mraz« v stavku »Dedek Mraz bo nocoj prišel« po tem predlogu ne bi bil prikriti opis, nasprotno pa bi to bil v primerih »Dedek Mraz ne obstaja« in »Dedek Mraz obstaja«. Rešitev pa po Donnellanu ne pride v poštev: v kolikor smo zavrgli načelo identificirajočih opisov za predikativne trditve, smo ga morali zavreči tudi pri eksistenčnih trditvah (čeprav ob tem lahko priznamo, da se imena dejansko obnašajo drugače v eksistenčnih kot v predikatnih trditvah). Primer povezave stavka, ki združi eksistenčno in predikativno trditve o istem individu u nam to potrdi: »Da Sokrat ni obstajal ima za posledico, da ni res, da je Sokrat imel hudo ženo« (če ime v predikativni trditvi ni skriti opis tudi ne more biti skriti opis v eksistenčni trditvi, saj sta obe med seboj posledično povezani). Eksistenčnih trditvev, ki vključujejo običajna lastna imena pa na drugi strani tudi ne moremo obravnavati kot russellovskih pristnih imen, saj enostavno ni pomenljivih eksistenčnih trditvev, ki bi vsebovala takšna pristna imena. S temi v nasprotju pa obstajajo pomenljive eksistenčne trditve, ki vključujejo običajna lastna imena, kot npr. »Homer je obstajal« ali pa »Dedek Mraz ne obstaja«. Kljub predlagani tradicionalni rešitvi smo skratka še vedno ostali praznih rok, ko se jih poskušamo odkrižati ali pa pojasniti njihovo vlogo. Slednje pa ravno poskuša Donnellan z uvedbo dodatne aparature.

V razpravo eksplicitno vključuje vprašanje *pogojev resničnosti*, kar mu nato omogoči, da razširi analizo na tradicionalni teren propozicij, pri tem pa poveže to razpravo z vzporednim uvajanjem termina zgodovinski blok (ki ima v angleščini — pa tudi v slovenščini — poleg svoje konotacije volumenske masivnosti lahko tudi pomen zastoja, npr. v pretoku, kakršen je promet ali pa pomen ovire: in dejansko tudi gre za poskus, da bi z oviro, in ne toliko s transparentnostjo, prosojnostjo imenovanja pojasnili njegovo realno vlogo). Prva smer torej poveže razpravo z eminentno temo formalne semantike (npr. semantike tarskijanskega tipa, rekurzivnosti), drugi element pa s tistim specifičnim v nastopu teorije, ki je pripoznala običajno uporabo imenskih jeder v govorici kot svoje operativno področje. Analiza pa se nadaljuje ob upoštevanju razlike med predikativnimi ter med eksistenčnimi trditvami.

Prvo vprašanje je, kako je pri predlagani teoriji reference s pogoji resničnosti za eksistenčne trditve, ki vključujejo imena. Že iz preje navedene dogmatske definicije teorije je razvidno, da je važna najprej »zgodovinska« povezanost, relacija uporabe imena, npr. Sokrat, z individuom, in v kolikor je ta uspešna, lahko rečemo, da je trditev resnična, če ima individuum lastnost, katero izraža predikat, sicer pa je trditev neresnična. Pri predikatnih izrazih imamo torej še vedno opravka z lastnostmi (ki določajo resničnostno vrednost trditve, imenska relacija pa je nujen predpogoj nje-nega pripisa).

Drugače je z eksistenčnimi trditvami, npr. »Homer ni obstajal«: po nazoru nove teorije so te trditve referencialno neavtonomne,¹⁰ ker so končno odvisne od predikatnih trditev, kakršna je na primer »Homer je bil pesnik«. Da Homer ni obstajal, lahko zatrdimo šele potem, ko smo bili ugotovili, da ni individua, kateri bi bil zgodovinsko pravilno povezan z uporabo v zgoraj navedenem (drugem) primeru predikativne trditve.

Zato se vprašanje o neuspehu reference v eksistenčnih trditvah najprej postavlja kot vprašanje neuspeha reference v predikativnih trditvah, katere vključujejo lastna imena.

Prav da bi pojasnil povezavo med eksistenčnimi in predikativnimi trditvami uvede Donnellan problematiko »bloka« v zgodovini. To je mogoče pojasniti s preprostim primerom. Otrok nekega dne zve resnico, da »Dedek Mraz ne obstaja« (eksistenčna negativna trditev o določenem individu), ta resnica pa je lahko uvedena samo na podlagi prejšnjega prepričanja (ki ga izrazi npr. predikativna trditev) »Dedek Mraz bo nočoj prišel«. V tem primeru zgodovinska razlaga ne vključuje nikakršnega individua, katerega bi lahko upoštevali kot referenta izraza »Dedek Mraz«, ampak najdemo začetek poimenovanja »Dedka Mraza« v zgodbi, ki so nam jo bili povedali (starši) kot nekaj resničnega. To je primer *bloka v zgodovini*, ko »zgodovinska razlaga uporabe imena (z namero da bi se referirali) konča z dogodki, ki preprečijo, da bi identificirali kakršenkoli referent« (SN, str. 237). Blok je v tem primeru prišel v otrokov govor s posredovanjem zgodbe, katero so mu povedali starši (kakor že rečeno) kot nekaj resničnega. Drugi primer »bloka« je še bolj poučen: Če predpostavimo, da so pesmi, ki jih danes poznamo kot Homerjevo delo, dejansko plod kolektivnega izkustva in sodelovanja mnogih pesnikov, pa se je na določeni zgodovinski točki pojavil učenjak, ki jih je identificiral kot Homerjeve pesmi, imamo zopet primer, ko ne moremo identificirati individua. Važno pri tem je, da blok v zgodovini *obežji* poimenovanje: »blok nastopi na točki« (SN, str. 237), ko je tisti, ki je uvedel ime, izvršil svoje dejanje poimenovanja z namero identificiranja individua (vendar brez dejansko opravičljive podlage za tak postopek).

»Blok« sicer Donnellan na pogled uporablja kot negativno komponento, ki, če naj nam bo dovoljena besedna igra, blokira identifikacijo, vendar pa je blok tudi nekaj, kar nam omogoča dodaten pozitiven vpogled v realnost relacije poimenovanja, namreč zaznamovanje neke časovne točke v zgodovini.

¹⁰ Glede termina referencialne avtonomnosti se sklicujemo na dela lingvistov, kot je npr. J.-Cl. Milner (*Arguments linguistiques*, Mame, Paris 1973).

vinskem nizu,¹¹ ki kot taka konec koncev nima druge opore, kot je opora te markantne zgodovinske izjave.

Ravno teorije, proti katerim Donnellan nastopa, in katere slone na načelu identificirajočih opisov, bi izhajale od ne-mitične namere, da poiščejo kot določujoč pogoj enkratnosti. Kar zanima teorijo ni vprašanje obstoja individua (ki bi še naknadno zadostil določenemu številu opisov), ampak zgolj dejstvo, da se sledenje zgodovinskemu nizu »ni ustrezno končalo« (SN, str. 238). Tudi v primeru, ko bi res obstajal nekdo, ki bi zadostil vsem opisom za Dedka Mraza, to še ne bi pomenilo, da Dedek Mraz ni proizvod bloka: kakor ga splošno (v družbeni vezi in v govorici) poznamo, je Dedek Mraz zgodovinska iznajdba, ki kot taka tvori blok.

Od tod se lahko vrnemo k vprašanju, ki smo ga bili za trenutek zane-marili, k vprašanju razmerja med eksistenčnimi in predikativnimi trditvami, katere vsebujejo ime. Videli bomo, da nam ravno uvedba bloka omogoči rešitev uganke trditve o neobstoječem, kakor ga predlaga teorija zgodovinske razlage. Naša doslejšnja predpostavka, da ima blok tudi konstitutivno teoretsko obeležje pa je opazna že iz Donnellanove pripombe na tem mestu, da nam blok omogoči prav tako interpretacijo pozitivnih eksistenčnih trditve.

Donnellan uvede pravilo (R), v katerem z uporabo termina »blok« podaja resničnostne pogoje za negativne eksistenčne trditve. Pri tem nimamo opravka z analizo izrazov (kot so počele opisne teorije), ampak nasprotno celo »ločujemo pogoje resničnosti od pomenjanja« (SN, str. 238):

- (R) Če je N lastno ime, ki smo ga uporabili v predikativnih trditvah z namerom, da bi se referirali na določen individuum, potem je 'N ne obstaja' resnično, če končuje zgodovina teh uporab v bloku.

Osnova so torej predikativne trditve, in če so te »blokiranje« v bloku (kateri nam onemogoči identifikacijo referenta), je to šele pogoj za določitev resničnostne vrednosti eksistenčnih trditve. Resničnostna vrednost, pozicija in pomen, predpostavke tradicionalne analize jezika (N. B.: pri novi teoriji ne gre več za analizo), so izvedene glede na zgodbo poimenovanja (v mitični razsežnosti zgodovine); ob tem je zanimivo še, da je prav blok edino obeležje poimenovanja, ki ga omeni Donnellan saj se je pri občem (predhodnem) prikazu teorije bolj zanimal za referenčno relacijo kot tako in ne za trenutek poimenovanja.

Trenutek poimenovanja (ali z drugo besedo zgodovinsko uvajanje imena) vsebuje tudi argument proti privatnem jeziku, kar je razvidno iz primera, da védenje vsakogar nas glede Aristotela vsebuje vselej drugačen niz (ali npr. snop) opisov, ter da je tisto, kar *druž*i uporabo imena pravzaprav blok (to je seveda možnost, v kolikor se izkaže npr. da Aristoteles ni sam pisal

¹¹ Opravka imamo z obeležjem, ki ima nedvomno dosežaj izreke (v opoziciji z zgolj rečenim — glej o tem naše članke o kontroverzi določnih opisov; opozicijo samo smo uvedli iz zaloge nauka označevalca).

vseh njemu pripisanih spisov, da jih je pisalo več ljudi itd.: isto velja tudi za Dedka Mraza). Vidimo torej podreditev opisov referenčni relaciji poimenovanja in golo postranskost individuacije glede na slednjo.

Vprašanje ni v tem ali je pravilo (R) pravilno, ampak zadeva njegove posledice. Zlasti je docela nasprotno načelu identificirajočih opisov, saj nima ničesar opraviti z ne-obstojem individua ali opisov. Pravilo je poleg tega povezano s pozitivnimi stranmi teorije. Seveda smo pri njem ločili vlogo predikativnih od eksistenčnih trditvev (v kolikor ta vključujejo imena), vendar rezultat končno niti ni v nasprotju z našo »običajno« govorno uporabo imen (kar pomeni, da imajo ta v tradiciji, ko so podana kot eksistenčna, zgolj »umetno« vlogo). Končno nam pravilo omogoča pripis resničnostnih vrednosti za eksistenčne trditve o neobstoječem, in na ta način reši z napotkom na »blok« uganko, kakršna je bila postavljena na začetku.

Tako postane (posredno) vprašanje o ne-obstoj, npr. Homerja, vprašanje o govoric, vprašanje o imenu »Homer«. Trditve o predpostavljene svetu so »prevedene« v trditve o določeni govoric.

Donnellan pa krene celo še korak naprej, ko se obrne proti možnosti obravnave imen v okviru propozicij. Poda pravzaprav argument o *enkratnosti imen*¹² glede na določen jezik v katerem so bila navedena, skozi blok v okviru tega jezika: tisto kar razlikuje »Dedka Mraza« od »Père Noël« so resničnostne vrednosti (ko izrazimo eksistenčno trditvev), ki so nadalje vezane na blok za vsako jezikovno skupino govorcev posebej.

Sedaj lahko pogledamo tudi, zakaj je resničnostne vrednosti v predikativnih trditvah uvedel ravno predikat (in ne ime): propozicija oz. resničnostna vrednost ne more biti povezana z imenom. Imena pa kot taka ne vsebujejo (niso povezana z) predikativnimi oz. opisnimi elementi.

Kljub temu je na tej podlagi mogoče trditi tudi, da ohranjamo propozicije ob razlikah v resničnostni vrednosti, ko ostaja referent isti. Prav tako se lahko zdi šele na podlagi zgodovinskega bloka oziroma v tem smislu »skupnih korenin« (SN, str. 243) pripovedi, da izražata »Dedek Mraz« in »Père Noël« v trditvah isto propozicijo.

Ker je alternativno, vendar pa ne identično teorijo zgodovinske razlage podal tudi Kripke, ne bo napak, da navedemo njegovo kriptično razlago »pretežno družbenega obeležja uporabe lastnih imen (...) lastna imena uporabljamo, da bi z drugimi govorcami komunicirali v skupni govoric; ta poteza običajno sili, da skuša govorec uporabiti ime na isti način kot mu je bilo preneseno«. ¹³ Na podlagi teh besed lahko na jasen način razberemo premik, ki so ga vnesle teorije zgodovinske razlage: imena so obenem običajna podlaga pogovora (komunikacije) in trdna podlaga (čeprav nam je ta podana

¹² Teorija označevalca bi izhajala od izkustva, da je ime neprevedljivo iz enega jezika v drugega, da je singularno v določenem jeziku, da ostane podobno kot simbolni zapis načelno neprevedljivo. V tem smislu lahko rečemo, da Donnellan postopa z različnimi jeziki kot z enkratnimi jeziki, vendar pa simptomatsko analizira samo »prevedljiva« imena, kot je »Dedek Mraz«, ne pa npr. »Shakespeare«.

¹³ Saul A. Kripke: »Naming and Necessity«, Basil Blackwell, Oxford 1980, str. 163 (opomba, ki jo izdaja iz leta 1972 še ne vsebuje).

le v obliki delcev), na katero se lahko opre teorija kot na nekaj realnega. Torej na nekaj nemožnega, o čemer nam priča povezava obeležja (zapisa) z mitom.¹⁴

LITERATURA

Donnellan Keith S.: »Reference and definite descriptions« v Schwartz S. P.

Donnellan Keith S.: »Speaking of nothing«, *The philosophical review*, LXXXIII (januar 1974).

Frege Gottlob: »Ueber Sinn und Bedeutung« v »Funktion, Begriff, Bedeutung«, Vandenhoeck und Rupprecht in Göttingen, 1975.

Kripke Saul A.: »Naming and necessity«, Basil Blackwell, Oxford 1980.

Milner J.-Cl.: »Arguments linguistiques«, Mame, Paris 1973.

Miščević Nenad: »Teorije komunikacijske namere«, doktorsko delo na Filozofski fakulteti Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1982.

Potrč Matjaž: »K razliki med dvema usmeritvama filozofske analize«, *Problemi-Razprave* št. 201—202 (avgust-september 1980).

Putnam Hilary: »Reason, truth and history«, Cambridge U.P. 1981.

Schwartz Stephen P. (izd.): »Naming, necessity and natural kinds«, Cornell U.P., Ithaca and London 1977.

---

¹⁴ Tudi Kripke nam poda različico mita o zgodovinskem vzročnem poimenovanju: »Na hitro bi lahko teorijo povzeli takole: Najprej pride do začetnega 'krsta'. Tod lahko predmet poimenujemo ostenzivno, ali pa zagotovimo referenco imena s pomočjo opisa. Ko ime 'prehaja od člana k členu' mislim da mora sprejemnik imena, ko je zanj zvedel, to ime poskušati uporabiti z isto referenco kot človek, od katerega ga je slišal«. (op. cit., str. 96).

Človek - filozof kot socialno bitje

JANIN KLEMENČIČ

O tem, kako velik vpliv imajo lahko človekove psihične lastnosti na nastanek in razvoj njegove filozofske misli, smo že govorili. Prav tako pomemben in močan vpliv, vendar v drugem smislu, imajo na filozofijo človekove socialne lastnosti.

Ponovno poudarjam, da je ločevanje med psihičnim in socialnim nasilno in umetno, kar sicer velja za vsako klasifikacijo, saj je ostro meja med obema nemogoče zarisati. Poslužujem se ga samo zaradi večje jasnosti in preglednosti, sicer bi se primernejši skupni naziv glasil: psihosocialne lastnosti.

Razlika med obojim je predvsem v tem, da »socialne« imenujemo psihične lastnosti, ki pridejo do izraza v družbenem življenju in da so za razliko od prirojenih »psihičnih« večinoma privzgojene. Velika so tudi razhajanja v tem, kje je meja med prirojenim in privzgojenim. Najbrž bi bili bližje resnici, če bi ločili kar med individualno — in genetsko privzgojenim, med obojim pa poteka pomemben povratni vpliv.

SOCIALIZACIJA SPOZNAVNIH PROCESOV

Socializacija je neprekinjen proces spreminjanja človeka pod vplivom okolja, v katerem živi in traja vse življenje. Razumljivo je, da je to spreminjanje najbolj intenzivno v mlajših letih, ko je človek bolj plastičen in prilagodljiv, v kasnejših letih pa gre le za modifikacije že pridobljenih lastnosti.

Tako biološki kot tudi socialni faktorji vplivajo na vse človekove psihične lastnosti, od najosnovnejših spoznavnih procesov pa do najvišjih psihičnih procesov. Socialni činitelji, nasprotno kot biološki, imajo najmanjši vpliv na spoznavne procese, najpomembnejšega pa na stališča in pojmovanja in na nekatere lastnosti karakterja.

A) Socializacija občutenja in percepcije

V občji psihologiji faktorje, ki vplivajo na naše zaznavanje, navadno delimo na objektivne in subjektivne. Pod »objektivnimi« razumemo fizikalne

dražljaje, ki povzročijo določen občutek, »subjektivni« pa imajo izvor v osebi, ki zaznava.

Subjektivne faktorje delimo dalje na strukturalne in na funkcionalne. Strukturalne determinante obsegajo stanje nevrofizioloških mehanizmov, preko katerih poteka proces zaznavanja. Gestalt psihologi so jih imenovali »avtohtoni faktorji«, s čimer so hoteli poudariti njihovo neodvisnost od ostalih mehanizmov percipiranja.

Za nas pa so posebno pomembne funkcionalne determinante, ki jih je uvedel 1942 K. Münzinger, da bi označil subjektivne faktorje, ki niso povezani s fiziološkimi, a znatno vplivajo na percepcijo. Sestavljeni so iz psiholoških in socialnih determinant.

Stališča in pojmovanja imajo močan vpliv na zaznavanje. Allport in Kramer (1946) sta v grupi izpraševancev s testom ugotovila, kateri so antisemitsko nastrojeni. Potem sta vsem izpraševancem dala vrsto fotografij obrazov, med katerimi naj bi določili, katere prikazujejo Žide. Ugotovila sta, da imajo antisemitsko nastrojeni izpraševanci mnogo bolj izostreno oko za določanje židovske fizionomije, zaradi svojega negativnega stališča.

Socialni vpliv na percepcijo je torej tako močan, da celo pripadniki različnih razredov iste družbene skupnosti različno percipirajo iste pojave. Toliko močnejše so razlike med pripadniki različnih družbenih skupnosti. M. Mead pripoveduje o domorodcih na Novi Gvineji: »Njihova klasifikacija barv je tako različna od naše, da vidijo rumeno, olivno, zelenkasto-plavo in sivo kot nianse iste barve.

E. Freeman (1926) ostanek doživljajev in stališč iz preteklosti imenuje »aperceptivna masa«, ki ni samo okvir, v katerega se bo nek doživljaj vklopil, ampak je nerazdvojni faktor celotnega dogodka, ki v veliki meri determinira njegov karakter. »Ne samo da posamezniki iz različnih družbenih razredov z različnimi splošnimi segmenti aperceptivne mase in reagiranja ne morejo misliti, čutiti in verjeti enako, ampak ne morejo (...) niti percipirati enako«. (po M. Zvonareviču.)

B) Socializacija spomina

Tudi spomin je selektiven; na retencijo pa vplivajo poleg nevrološko-fizioloških mehanizmov tudi mnogi drugi faktorji. Najvažnejši socialni faktorji so predznanje, stališča in interesi.

a) Predznanje vrši selekcijo nad zapomnjenim gradivom tako, da si človek laže zapomni gradivo, ki ga deloma že pozna oziroma s čigar področjem se tudi sicer intenzivneje ukvarja. Od tod sledi, da poklicna specializacija »sama sebe« pospešuje, saj se človek raje ukvarja s področjem, na katerem se počuti strokovnjaka.

b) Tudi stališča so močan činitelj pri retenciji. Poskusi so pokazali, da je retencija najvišja pri gradivu, do katerega imamo pozitivno stališče, nižja pri gradivu, do katerega je naše stališče negativno, najnižja pa pri gradivu, do katerega je nevtrarno. Zaradi tega gre marsikatera nova, zanimiva in konstruktivna filozofska misel v izgubo, ker zaradi svoje navidezne nepriljubljenosti ne zbudí dovolj zanimanja oz. se ne vklaplja v naša stališča.

c) Isto velja tudi za interese. Praviloma si laže zapomnimo gradivo, za katerega imamo večji interes, kar je spet odvisno od našega dotedanjega izkustva in aktivnosti, pa tudi od okolja, v katerem živimo. Britanski antropolog F. Bartlett, ki se je posebno ukvarjal z vplivom širše družbene skupnosti na pomnjenje, navaja zanimiv primer (1932): pripadniki Swazi plemena iz južne Afrike so nekaj časa preživel v Londonu zaradi pogajanj z britanskimi oblastmi. Po povratku so jih antropologi vprašali po vtisih iz Anglije. Od vsega, kar so videli, jim je v najbolj živem spominu ostal londonski prometnik, ki v belih rokavicalh usmerja mestni promet in »ču-dežni« vpliv, ki ga imajo njegove kretnje na udeležence v prometu (po M. Zvonareviću).

C) Socializacija mišljenja

Od vseh obravnavanih spoznavnih procesov je vpliv socializacije najvišji na mišljenje.

Enostavne oblike mišljenja so značilne že za višje razvite živali. Vendar pa mišljenje ni rezultat naravnega razvoja možganov, temveč je rezultat družbenega razvoja. Način mišljenja je družbeni produkt, ki se, deloma zavedno, deloma pa nezavedno, predaja novim generacijam.

Čeprav se nam zdi naš način mišljenja in naš logični sistem najboljši, če že ne edini možni, pa primerjave med civilizacijami kažejo, da se ne samo vsebina, ampak tudi forma mišljenja v različnih kulturah bistveno razlikuje, pa naj gre za računanje, številčne sisteme, način pisave in sporočanja, ali pa za višje oblike kulture, religijo in filozofijo. Vse oblike mišljenja — od najenostavnejših pa do najabstraktnejših — so ozko povezane z načinom življenja in kulturo neke civilizacije. Človekove prirojene lastnosti so samo okvir, v katerem nastane družbeno determinirana pojmovna struktura dane socialne grupe.

V današnjem svetu, ki je zaradi razvoja komunikacij že močno povezan in poenoten, najdemo že zelo malo dokazov za velike medkulturne razlike, vendar pa vemo iz zgodovinskih podatkov in iz raziskav načina mišljenja na novo odkritih izoliranih kultur, kako majhen je vpliv človekovih bioloških lastnosti na psihične procese v primerjavi z vplivom socialnih činiteljev.

Samo po sebi razumljivo in bistveno za naše razmišljanje je, da ima socializacija spoznavnih procesov tudi močan povratni vpliv. Nepopolnost, neadekvatnost, enostranost in izkrivljenost tega, kar smo percipirali in si zapomnili, bo nujno vplivalo na naše življenje, pa tudi na grupo v celoti. Skupaj z našim nujno izkrivljenim načinom mišljenja pa bosta imeli deformirana percepcija in retencija usoden vpliv tudi na razvoj naše filozofske misli.

PETRIFIKACIJA STALIŠČ

Stališča imajo lastnost, da, ko smo jih enkrat sprejeli, okamenijo in postanejo odporna na vpliv novih informacij, ki se s temi stališči ne ujemajo.

Ta lastnost stališč je sorodna navadam, za katere je prav tako značilno,

da se upirajo spremembam, vendar pa imajo zelo pomembno značilnost, ki je navade nimajo: emocionalno komponento, ki njihovo iracionalno odpornost še zelo poveča.

Pojav petrificiranja stališč ima več vzrokov in izvorov, ki so deloma psihološki (npr. selektivnost spoznavnih procesov, izogibanje določenim situacijam, mentalna inertnost ipd.), deloma pa socialni (npr. medsebojna podpora, identifikacija z grupo, grupni pritisk ipd.), na vse te svoje faktorje pa petrificiranje stališč tudi zelo močno povratno vpliva, zaradi česar je ta človeška lastnost zelo kompleksna.

Ko govori o človeških reakcijah na situacije, ki niso v skladu z našimi stališči, pravi W. Lippman (1922) med drugim naslednje: »Če je izkustvo v protislovju s stereotipijo, se zgodi ena od dveh možnih stvari: če človek ni več plastičen ali pa če zaradi kakšnega zelo močnega interesa ne želi zapustiti stereotipije, potem z enostavnim hokus-pokusom proglasi kontradikcijo za izjemo, ki potrjuje pravilo, omalovažuje pričevanje, mu poišče pomanjkljivosti in se potrdi vse skupaj pozabiti. Če pa je še radoveden in odprtega uma, bo to novost upošteval in eventualno spremenil vso sliko. Včasih, če je to, kar se je zgodilo, dovolj frapantno in če je občutil splošno nezadovoljstvo nad svojo utrjeno shemo, bo morda pretresen do te mere, da bo podvomil v ves svoj dotedanji način gledanja na življenje in bo sprejel kot normalno, da stvari na splošno niso take, kakršne se nam zdijo.« (po M. Zvonareviću.)

Žal pa lahko ugotovimo in lahko tudi na mnogih primerih dokažemo, da ne samo v vsakdanjem življenju, pač pa celo v poglobljenem znanstvenem delu dostikrat prevladuje prva od teh dveh variant. Enega od načinov funkcioniranja teh mehanizmov v znanstvenem delu zanimivo opisuje S. Freud (1917): »V znanstvenem delu je zelo priljubljena stvar, da se izdvoji en del resnice, da se ga postavi na mesto celote, in da se potem v njegovo korist ovrže ostalo, kar je ravno tako resnično (. . .). Ta dilema se mi, v glavnem, ne zdi modrejša, kot druga, ki vam jo lahko prikažem: ali se otrok spočne s strani očeta ali s strani matere? Oba pogoja sta enako nujna — boste z vso pravico odgovorili (. . .).«

Zelo močna momenta pri petrificiranju stališč sta tudi identifikacija in grupni pritisk.

O IDENTIFIKACIJI pravi M. Zvonarević (1981): »(. . .) kot obrambni mehanizem osebnosti identifikacija označuje prizadevanje individuuma, da preko svojega identificiranja z nekimi osebami, institucijami in drugimi zanj avtoritativnimi strukturami »poveča« svojo lastno vrednost in važnost in tako ublaži občutke manjvrednosti in neadekvatnosti, zaradi katerih trpi. (. . .) (To pa) ni edina oblika identifikacije, ki je važna za razumevanje socialne interakcije. (. . .) njena posebna karakteristika je, da je v pravilu *podzavestna*, tj. individuum ne priznava niti sebi niti drugim, da se s tem brani pred svojimi negativnimi občutki inferiornosti.«

Poleg tega Zvonarević loči še »zavestno identifikacijo«, katere »glavna karakteristika je prav v tem, da se posamezniki zavestno in namerno identificirajo z drugimi posamezniki ali grupami, ker čutijo in vidijo, da (. . .) imajo

cilje, ki se — v celoti ali deloma — skladajo z njihovimi cilji, da kažejo stališča podobna njihovim itd. Še več, celo tisti posamezniki, ki slučajno, ali celo prisilno postanejo člani neke grupe in se s tem izpostavijo socialni interakciji v njenih okvirih, se začnejo često čez daljši ali krajši čas identificirati z njenimi cilji. Na primer, nekdo, ki je obsojen na zaporno kazen, postane najprej prisilno član grupe obsojencev, s katerimi trpi kazen, ampak hitro se bo začel identificirati s to grupo, ker tako lažje doseže cilje adekvatne situaciji, v kateri se nahaja. (Seveda tudi tu ne gre samo za racionalne, praktične cilje, ki jih hoče doseči, ampak tudi za podzavestni iracionalni konformizem, ki je človeku kot družbenemu bitju že prirojen — J. K.) Na ta način, čeprav je bil v začetku faktor prisile glavni faktor njegovega sodelovanja v tej grupi, v toku časa pride do določene internalizacije grupnih ciljev in do identifikacije z njegovo aktivnostjo.«

Zadnja ugotovitev na videz nima dosti skupnega s tem, kar si prizadevam pokazati v tem tekstu: kakšno zvezo pa naj bi imelo človekovo prilagajanje novim družbenim skupinam s tvorbo filozofske misli nasploh?

Poleg tega, da v novem socialnem okolju človek lahko spremeni ne samo svoja stališča, temveč celo svoj način mišljenja in s tem svoj filozofski pogled na svet, ta ugotovitev dokazuje še dvoje:

1. Človekova odvisnost od socialnega okolja, v katerem živi, je tako velika, da je pripravljen zaradi njega modificirati celo najgloblje in najbolj petrificirane sloje svojega jaza. Kako velika je potemtakem šele prva prilagoditev v njegovem življenju; kako globoke sledi pustijo v njem šele socialni vplivi, ki jih je bil deležen kot otrok, ko v njem ni bilo še nobenih okamene-
lih usedlin, ki bi jih bilo treba izpodriniti?

2. Neki modrec je dejal: »Filozof je lahko filozof samo s polnim trebuhom.« Človek lahko svojo umsko aktivnost posveti razmišljanjem, ki nimajo neposredne zveze z njegovo eksistenco šele, ko je zadovoljil svoje človeške potrebe. Poleg bioloških spadajo tudi socialne potrebe med osnovne človeške potrebe, čeprav za življenje niso primarnega pomena. To, da ima urejene in zadovoljene svoje socialne potrebe, pa pomeni, da mora biti v veliki meri tudi konformističen. Iz vsega tega lahko izpeljemo sklep, ki je deloma sofističen, deloma pa odraža dejansko stanje: filozof je nujno konformist.

Tudi SOCIALNI PRITISK je mehanizem socializacije, ki se pojavlja v enostavnejših oblikah že pri živalih, ki živijo v skupinah, kot kaznovanje osebkov, ki se ne držijo določenih pravil in norm v grupah oz. tropih.

M. Zvonarevič (1981) ugotavlja, da je pri ljudeh socialni pritisk poseben element socialne klime, ki vlada v vsaki skupini, ki pripelje do tega, da njeni člani neprestano čutijo svojevrstno naravnost, če se ne pokoravajo grupnim pravilom in normam.

»Socialni pritisk se uresničuje na razne načine in z njegovim obstojem si grupa zagotavlja tisti minimum discipline in sodelovanja med svojimi člani, brez katerega ne bi mogla funkcionirati kot socialni organizem, niti ne bi mogla uresničiti minimum svojih ciljev.«

Sredstva socialnega pritiska deli v dve veliki skupini:

— Sredstva prepričevanja, ki ne vsebujejo elementov prisile v ožjem smislu besede:

- prošnja
- nasvet
- priporočilo

— sredstva prisile, ki imajo lahko ugoden ali neugoden karakter:

- nagrada je lahko moralna in vodi do povečevanja ugleda posameznika v grupi, lahko pa je materialna ali kombinirana,
- obljuba je odpiranje perspektive za morebitno nagrado. Zanimivo je, da so obljube uspešno sredstvo za socialno kontrolo obnašanja, pa čeprav se nikoli ne izpolnijo. Zelo očitni primer take obljube so religije, ki obljublajo zveličanje in pretijo s peklom, čeprav nihče ni mogel preveriti, če za temi obljubami v resnici kaj obstoji,
- grožnja,
- kazen je obenem vzgojno sredstvo, pa tudi grožnja ostalim članom skupine. Tudi kazni so poleg fizičnih in materialnih lahko moralne: posmeh drugih članov skupine, degradacija s položaja, skupinski bojkot, izključitev iz skupine.

Kako močan vpliv ima lahko pritisk skupine, kaže eksperiment, ki ga je 1955 izvedel S. E. Asch: skupine poskusnih oseb (7—9 izpraševancev) so morale primerjati dolžino »standardne« črte s tremi različno dolgimi črtami, od katerih je bila ena enako dolga, kot standardna. V vsaki skupini je bila ena »žrtev«, ki ni vedela za vsebino eksperimenta, vse ostale pa je eksperimentator instruiral, da so najprej dajali prave odgovore, kasneje pa napačne, vendar vsi enako. Žrtev je torej morala izbirati med tem, kar vidi z lastnimi očmi, in tem, kar vidi skupina. Svoje mnenje je morala tudi javno povedati. Od 123 izpraševancev se jih je 36,8 % podvrglo grupnemu pritisku.

Ko je preizkus variiral na več načinov, je Asch ugotovil še dvojce: 1) če je bila v skupini vsaj še ena oseba, ki je odgovarjala enako kot žrtev, je vpliv pritiska večine drastično upadel. 2) Celo v primerih očitnih razlik, ko je razlika v dolžini črt znašala 7 palcev (17,8 cm), so se nekateri od izpraševancev še vedno podrejali mnenju večine! (po M. Zvonareviču).

Torej celo v tako enostavni in očitni situaciji je pritisk mnenja skupine izjemno močan. Kolikšna je potemtakem moč pritiska skupine v kompleksnih in mnogo manj očitnih situacijah in kolikšna šele pri poizkusih razkrivanja kozmoloških in ontoloških zmot, ki so vkoreninjena v človeško misel že odkar se človek zaveda samega sebe!

Iz zgodovine vemo, kakšne notranje boje so bili Descartes, Galilei, Kepler, Darwin, Freud in mnogi drugi »prevratniki« v znanosti in na kakšne težave in odpor so naleteli, ko so objavili svoja revolucionarna dela, čeprav se mnoga med njimi bila podkrepljena z najjasnejšimi in najočitnejšimi dokazi. Samo predstavljamo pa si lahko, koliko takšnih kopernikanskih prevratov je že nastalo v glavah mislecev in morda celo bilo objavljenih, pa niso nikoli zagledali luči sveta ravno zaradi pritiska uradnega mnenja ali pa zaradi strahu pred njim.

ODKLANJANJE PESIMIZMA

Kot vsako živo bitje je tudi človek sam sebi »center veselja«, središče vsega dogajanja, vsakdo je sam sebi najbolj pomemben. To je razumljivo, saj vsako živo bitje veliko večino svojega časa porabi za vzdrževanje svojega telesa in za zadovoljevanje svojih potreb. Ker je človeku civilizacija zelo olajšala zadovoljevanje njegovih fizioloških potreb, lahko mnogo večji del svoje energije uporabi za zadovoljevanje socialnih in drugih potreb, vendar gre vedno — v taki ali drugačni obliki za NJEGOVE LASTNE potrebe in interese.

Vsak človek gleda na svet iz svojega zornega kota in skozi svojo prizmo — »homo mensura« je temu rekel Protagora. Svet opazuje skozi čutila in vse svoje okolje primerja s sabo — vse, kar je večje od človeka, imenuje »veliko«, vse, kar je manjše pa »majhno«. Praktično se ukvarja (razen v redkih trenutkih refleksije) samo z delom sveta, ki je dostopen njegovim čutilom in ki je pomemben za njegove trenutne interese.

Že zdavnaj se je oklical za krono stvarstva, za bitje, ki je neprimerno višje in pomembnejše od vseh ostalih bitij, ki je edino primerljivo z bogom in ki ima po smrti tudi edino (v večini religij) možnost, da se zedini z bogom.

Samo po sebi se mu je zdelo razumljivo, da on sam, ki je najpomembnejši od vseh, skupaj z drugimi ljudmi, ki so najpomembnejši od vseh bitij, ne more živeti drugje, kot na izbranem planetu — na Zemlji kot središču veselja.

Vendar pa so si z razvojem znanosti začela slediti velika razočaranja: od geocentrizma se je moral kljub hudim bojem in upiranju posloviti, ko je znanost odkrila, da je Zemlja le eden od planetov, ki se vrtili okoli enega od manjših sonc, čisto na obrobju ene od galaksij.

Tudi antropocentrizem je doživel hud udarec, ko je znanost — spet po hudih porodnih krčih — dognala, da je človek le ena od živali in da se je razvil iz svojih »nižjih« sorodnikov.

Enega od zadnjih šokov pa je človekovo samoljubje doživelo, ko je psihoanaliza ugotovila, da »niti v lastni hiši ni gospodar« kot pravi Freud, temveč da ga v marsičem vodi njegova podzavest, do katere ima njegov intelekt le malo ali nič dostopa.

Kljub vsemu temu pa je človek nepopravljiv optimist. Čeprav se racionalno zaveda svojega dejanskega položaja v svetu, svoje šibkosti, pomanjkljivosti in umrljivosti, ki si jih je v redkih trenutkih odkritosti pripravljen tudi priznati, se v svojem praktičnem življenju vseeno nenehno obnaša egocentristično, antropocentristično in geocentristično.

Če je le mogoče, človek skuša pozabiti na svojo majhnost in na svojo minljivost, če pa že mora misliti na to, se skuša rešiti s tem, da si obeta zveličanje po smrti (ali pa reinkarnacijo) ali pa se tolaži z naivnimi in puhlimi frazami kot so npr.: »Živimo in delamo za prihodnje rodove« ali pa »v svojih delih boš živel večno« itd.

Življenjski optimizem je prirojena in privzgojena lastnost vsakega normalnega človeka, s katero si lajša življenje in se brani pred apatijo, tesnobo in izgubljenostjo. Zato so tudi redke filozofije, katerih rezultat je negativen.

Take filozofije so tudi najbolj kritizirane (ali pa ignorirane) od strani idealistov kot tudi materialistov. Tudi večini agnostikov njihov agnosticizem ne ostane končna postaja njihove filozofije, pač pa praviloma nadaljujejo v eni ali v drugi smeri. Celo taka filozofa kot sta Sartre ali Heidegger, sta svoje eksistencialistično stališče v kasnejših letih zapustila in si našla vsak svojo pot iz »tesnobe, gnusa in obupa«.

Poleg tega, da je zavračanje pesimizma močan faktor pri nastajanju filozofske misli, je prav tako pomembno pri sprejemanju (največkrat odbijanju, zasmehovanju ali ignoriranju) take misli pri publiki. Ko govori o psihoanalizi, pravi A. Trstenjak (1974) med drugim tole:

»Zanimivo je, da je (...) Freudovo psihoanalitično izhodišče ostalo v socialni psihologiji dolga leta skoraj neomenjeno (...) S. E. Aschova Social Psychology (1952) omenja Freuda kritično, ker zavrača njegov kulturni pesimizem (...). Glavni vzrok, zakaj se Freudovo socialno psihološko izhodišče ni bolj razširilo in uveljavilo v psihologiji, je v njegovem kulturnem pesimizmu z izhodiščem v gonih, medtem ko je bila socialna psihologija pretežno kognitivno in eksperimentalno usmerjena.«

KULTURA IN DRUŽBENA ZAVEST

Kategorija »kultura« se je prvič pojavila sredi 19. stoletja v delih nemških antropologov, predvsem v pomenu, ki bi ga lahko označili kot »skupinska psiha« ali »socialna duša«, tj. v smislu nekakšnega specifičnega genija, ki ga ima neka določena etnična skupina.

Prvo moderno definicijo tega pojma je dal E. B. Taylor 1871: »Kultura je kompleksna celota, ki vključuje znanje, verovanje, umetnost, moralo, zakone, običaje in vse druge lastnosti in navade, ki jih človek pridobi kot član družbe.«

Ameriška »Enciklopedija družbenih znanosti« da naslednjo definicijo: »Kultura vsebuje podedovana orodja, proizvode, tehnološke procese, ideje, znanosti in vrednote. Socialna organizacija ne more biti vzeta drugače, kakor del kulture.«

Definicija v sovjetski »Veliki enciklopediji« pa je takale: »Kultura je skupnost dosežkov družbe na področju prosvete, znanosti, umetnosti in drugih področij duhovnega življenja; umetnost, da se te dosežke uporabi za pokoravanje naravnih sil, za povečevanje proizvodnje in za reševanje problemov, ki stoje pred družbo.«

Sovjetska definicija se torej omeji na »duhovno kulturo« za razliko od »materialne«.

O družbeni zavesti pa so različni avtorji napisali sledeče:

E. Durkheim (1902): »Celotnost verovanj in občutenj, ki so skupna vsem navadnim članom neke družbe, predstavlja sistem, ki ima svoje lastno življenje; lahko bi ga imenovali kolektivna ali skupna zavest.« Durkheim torej priznava kolektivni zavesti določeno metafizično eksistenco.

F. Engels: »Ljudsko mišljenje (...) obstoji samo kot posamezno mišljenje

mnogih milijonov bivših, sedanjih in bodočih ljudi (. . .). Zavest in torej tudi mišljenje in spoznavanje se lahko pojavlja samo v nizu posameznih bitij.«

L. Živković (1960) pa takole opredeli glavne razlike med individualno in družbeno zavestjo:

1. »Družbena zavest, čeprav obstoji samo v obliki individualnih zavesti, ostaja tudi po izginotju individualnih zavesti, prenaša se in podaljšuje skozi zgodovino, veže individualne zavesti raznih generacij in obdobj, ima torej nadindividualno, družbeno eksistenco: generacije nastajajo in umirajo, zavest pa se podaljšuje v novih živih možganih.«

2. »Ni nujno, da se družbena zavest spreminja in običajno se ne spreminja s spremembo posameznih zavesti: individualne spremembe v zavestih se lahko dogajajo ne da bi se oblike in vsebine družbene zavesti spreminjale.«

3. »Individualne zavesti so lahko različne v isti družbi na severu in jugu, v majhnih in velikih mestih (. . .), ampak družbena zavest mora imeti ista, za celo družbo tipična obeležja.«

4. »Družbena zavest ima določene posebne zakone svojega obstoja in svojega zgodovinskega gibanja, drugačne od gibanja individualnih zavesti, zakone, ki iz nje tudi delajo posebno družbeno zavest za razliko od individualne zavesti.« (po M. Zvonareviću.)

Freudov odnos do kulture A. Trstenjak (1974) takole opiše: »Freud je pojem socializacije oslonil na pojem nadjaza, ki reflektira standard družbe, v kateri otrok raste. V nežni mladosti se otrok vrašča v družbeno tradicijo kulture po procesu istovetenja s starši in to priličevanje se utrjuje pozneje po istovetenju z drugimi predstavniki kulture. Agensi družbene tradicije prisilijo otroka do tega priličenja s kaznimi in plačili, da se tako privadi na kulturna pravila in moralne zapovedi. Tako notranje psihični sistem nadjaza prevzema vlogo in podobo zunanje avtoritete in zahteva skladnost z družbo. Temu pravimo: oseba se socializira.«

»Bistvo skupine je v libidinoznih vezah med njenimi udi, to je vezeh, ki se razvijajo ob zavrtih namenskih spolnih nagnjenjih in v istovetenjih, ki nastanejo, ko je izbira objektov onemogočena. Identifikacija je zato ključni pojem vse Freudove skupinske psihologije. »Primarna skupina je množstvo posameznikov, ki so si izbrali za svoj vzor vodjo in ki se v moči tega vodje med seboj identificirajo.« (. . .) Učinek skupine na posameznika je v krepitvi čustev in slabosti ali zaviranju (inhibiciji) rezumskih funkcij. V skupini osebo bolj vodi »ono« kot »jaz«.«

Freud istoveti pojma »kultura« in »civilizacija« in mu pomeni vsoto dosežkov in institucij, po katerih se razlikujemo od živali.

»Kultura ima predvsem dve funkciji: varuje ljudi pred nevarnostmi narave in urejuje medsebojne odnose med ljudmi samimi, tako da se ne pokoljejo med seboj. Človekov obstoj v družbi je možen le, če se množstvo ljudi združi v moč, ki je večja kot moč posameznika. Ta substitucija moči je odločilni korak v smeri civilizacije. Toda to je obenem zelo ambivalentno. Civilizacija je neizogibno frustrativna: človek se odpove užitku zaradi (na ljubo) varnosti. Seveda pa ljudje povečini nimajo volje za tako odpoved. Prisili jih k temu le maloštevilna skupina vzgojiteljev in izobražencev. V

tem je jedro Freudovega kulturnega pesimizma; človeštvo na splošno ni zmožno širše sublimacije agresivnih in seksualnih gonov. Freud se norčuje iz ljudskega mnenja, češ da kultura človeka osvobaja; nasprotno »civilizirana družba človeku svobodo krati, namesto da bi mu jo podeljevala«. »Ideal družbe ni svoboda, marveč pravica«, se pravi »enakost v razmerju z vsemi njenimi udi.«

Čut stvarnosti kot gospodujoča sila posameznika in skupine obvladuje nagone napadalnosti in uničevalnosti z mehanizmom, ki se imenuje nadjaz. »Vsa evolucija je končno le boj med erosom in smrtjo, ustvarjanjem in uničevanjem življenja. Tako pa izzveni njegova socialna psihologija res v pesimizem: človek se znajde v paradoksu, ko naj bi bila kultura ustanova za zmanjševanje človeške bede; a ravno ona sama povzroča toliko gorja; in ljudje to sovražno do kulture izražajo, ko zavidajo preprosta ljudstva za njihovo preproščino in svobodnost, češ da so srečnejša, in ko želijo sami vrnitve v njihovo preproščino (izrazi tega so razni nudisti, taborniki, hipiji in podobna romanja nazaj k naravi). Ressentiment proti civilizaciji vidi Freud ne samo v nešteti pojavih antisocialnih dejanj in zločinov, ampak tudi v onostransko usmerjeni religioznosti, raznih oblikah umetnosti in filozofije.«

V opisanih pojmi kulture in družbene zavesti bi marsikje laže govorili o družbeni podzavesti oziroma o družbenem nezavednem, ki je prisotno v zavestih in podzavestih svojih pripadnikov. Pojem kolektivne podzavesti je najbolj obdelal C. G. Jung v okviru analize svojega pojma arhetipa. O tem pravi M. Zvonarevič:

»Človeško nezavedno je, po Jungovem mnenju, sestavljeno iz dveh delov: iz individualnega, osebnega nezavednega in kolektivnega nezavednega. *Individualno nezavedno* je neposredno pod zavestnim »slojem« zavesti in vsebuje samo individualno izkustvo dotične osebe, ki je potisnjeno v podzavest. To podzavestno se lahko — vsaj teoretsko — v vsakem primernem trenutku, hoté ali nehoté, vrne nazaj v zavest, prav zato, ker je nekoč bilo zavestni del individualnega izkustva te osebe.

Pod tem individualnim nezavednim je *kolektivno nezavedno*. Le-to ne vsebuje psihičnega materiala, ki bi bil po poreklu iz specifičnega individualnega življenjskega izkustva dotične osebe, ampak vsebuje material, ki je izveden iz življenjskega izkustva vseh prednikov dotičnega človeka, torej psihični material, ki je izveden iz izkustva cele človeške rase. To kolektivno izkustvo lastne rase je sestavljeno iz idej, občutkov, načina mišljenja in reagiranja, ki so skupni in tipični za vse človeštvo, vsebovano pa je v tem, kar Jung imenuje arhetipi.

(. . .) Jung na nekem mestu pravi: »Formo teh arhetipov lahko primerjamo z osovinskim sistemom kakega kristala, ki vnaprej odloča, kakšna bo njegova kristalna formacija v saturirani raztopini, pri čemer pa ta osovinski sistem nima nobene materialne eksistence. Ta eksistenca se kaže najprej v načinu, na katerega se bodo ioni, potem pa molekule medsebojno razvrstili. Osovinski sistem determinira, potemtakem, samo stereometrijsko strukturo, ne pa tudi konkretne forme vsakega kristala . . . ravno tako ima arhetip . . . nepo-

novljivo smiselno jedro, ki determinira njegov način pojavljanja vedno samo v principu, nikoli pa ne konkretno.«

J. Jacobi (1942), ko piše o Jungovih arhetipih, pravi: »V jeziku nezavednega, ki je slikovni jezik, se arhetipi pojavljajo v personificirani ali simbolizirani slikovni formi. Njihovo število je relativno omejeno, ker odgovarja možnostim tipičnih fundamentalnih izkustev, kakršna ljudska bitja imajo že od pradavnih časov. Njihov pomen je za nas prav v tem »primarnem izkustvu«, ki ga predstavljajo in prenašajo (. . .). Suma arhetipov označuje za Junga seštevke vseh latentnih možnosti ljudske psihe — ogromno, neizčrpno skladišče prastarega znanja, ki se nanaša na najgloblje vezi med bogom, človekom in kozmosom.«

Jungove teorije arhetipov v celoti najbrž ne moremo brez pomislov sprejeti. Zvonarevič jo takole kritizira: »Jung je padel v tipično idealistično zmoto, da eventualno podobnost določenih mitov in drugih form družbene zavesti med različnimi ljudskimi skupnostmi razlaga s podobnostjo psihičnih doživljanj med temi ljudmi. Pravzaprav arhetipi — če sploh obstajajo — ne determinirajo določene oblike družbene zavesti, ampak so sami determinirani s socioekonomsko strukturo določenih družbenih skupnosti. Eventualna podobnost med arhetipi pa ni vzrok, ampak posledica podobnosti med temi socioekonomskimi pogoji.«

Vsekakor pa nam ta teorija daje zanimivo izhodišče za razmišljanje.

Težko je verjeti Jungu, ki izvor sorodnosti mitskih motivov kot so: heroj, rojstvo, bog, demon, stari modrec, mati zemlja, nočno potovanje po morju, Prometej, izgon iz raja, kače, sfinge, drevo življenja, začarani princ in mnogi drugi, ki torej izvor teh motivov v različnih kulturah išče v podedovanih arhetipih.

Prvič je težko verjeti, ne da bi zabredli v čisto metafizične vode, v enake »arhetipe« pri civilizacijah, ki so že dolga tisočletja ali celo deset-tisočletja fizično in kulturno popolnoma ločene med seboj (razen zadnjih nekaj sto let); drugič pa si podobnost teh »arhetipov« mnogo lažje in bolj enostavno lahko razložimo na drug način.

Pač pa lahko predpostavimo, da človek podeduje več, kot pa si navadno predstavljamo. Po mnogih pokazateljih lahko sklepamo, da človek poleg osnovnih telesnih značilnosti, nagonov, temperamenta, inteligence in še nekaterih lastnosti, ki jih navadno prištevamo bolj med podedovane, kot pa med pridobljene, v svoji dedni zasnovi nosi tudi mnoge osebne karakteristike in mnoge vzorce reagiranja na določene situacije, morda pa celo zametke pojmovanj in stališč ali celo ontoloških pogledov, ki jih v dedni zasnovi še zdaleč ne bi pričakovali. V prid tega govorijo obsežne medkulturne raziskave, ki so jih izvedli na novorojencih in celo na fetusih v različnih delih sveta. Med drugim so ugotovili, da na enake stimuluse azijski novorojenci reagirajo stoično in konformistično, evropski pa egoistično in bojevito.

V prid tega prav tako govorijo raziskave instinktov, nagonov in podedovanih vzorcev delovanja pri živalih. Celo pri genetsko zelo primitivnih živalih najdemo izredno kompleksno vkodirane instinkte. V. Pečjak (1975)

navaja naslednji primer: »Osa *Ammophila* si koplje gnezdo v zemljo. Čeprav nima nobenih izkušenj, naredi gnezdo prav tako kot druge samice te vrste. V zemljo skoplje jamico, poišče gosenico in ji zasadi želo v živčna središča. S tem jo omrtviči. Nato jo položi v gnezdo, znese jajčeca in zapre jamo. Osa ni nikoli prej videla drugih os, kako izvajajo te gibe. Zmožnost takega reagiranja je na neki način »vtisnjena« v živčevje. Potreben je le ustrezen dražljaj, da ga sproži. Značilno je, da žuželka odpove in se obnaša zmedeno, če reagiranje pretrgamo, ker se ne more prilagoditi spremembam.«

Podobni instinkti so zelo pogosti pri žuželkah, manj pa jih je pri višje razvitih živalih (npr. selitve v tople kraje in pletenje gnezda pri pticah), pri katerih na njihovo mesto stopijo nagoni. Nagoni so mnogo manj stereotipni in se izražajo v mnogo bolj raznovrstnih oblikah delovanja. Zaradi tega, pa tudi zato, ker se mnogi »pojavi« šele v določenem obdobju življenja, jih je mnogo težje ločiti od naučenih vzorcev delovanja. Še posebno težko je določiti mejo, ker podedovano in pridobljeno največkrat nastopa skupaj, v raznovrstnih kombinacijah in na načine, ki so med seboj težko primerljivi. Še veliko težje pa je to razlikovanje pri človeku, vsekakor pa zaradi bistveno bolj zapletene genetske zasnove lahko pričakujemo, da so tudi v kromosome zapisani dedni vzorci neprimerno bolj kompleksni in težko prepoznavni. Vsekakor pa so podedovani načini delovanja, obnašanja in mišljenja pomembnejši in imajo večjo vlogo v našem življenju, kot pa radi mislimo in verjamemo.

»V nas je globoko vkoreninjeno prepričanje v psihično svobodo in svojevoljnost, ki je povsem neznanstveno in se mora umakniti pred zahtevo določenega determinizma, ki vlada tudi v duševnem življenju. Prosim vas, da spoštujete kot dejstvo, da je vprašanemu padlo na um ravno to in nič drugega...« pravi Freud, ko govori o metodi prostih asociacij. Duševno življenje je bolj determinirano, kot pa se sami zavedamo, svoboda mišljenja pa je okrnjena že v nas samih.

AVTORITETA IN KONFORMIZEM

Avtoriteta in konformizem sta dve plati človeške lastnosti, ki je v marsičem sorodna mnogim že opisanim psiho-socialnim lastnostim.

A. Trstenjak (1976) konformnost označi kot »skrajno mejo tendence za identičnostjo s skupino; biti v skladu z drugimi, ne izstopati. Ima pa ta pojem slab prizvok: pomeni človeka, ki nima svoje glave, ki se izgublja v masi.«

Vendar pa ima ta beseda v praksi (pa tudi v teoriji) širši in manj skrajni pomen. Ni nujno, da ima vedno pejorativni prizvok in pomeni toliko kot podrejanje, prilagajanje, prilagodljivost normam, mnenjem, skupnosti, avtoriteti.

O konformizmu smo deloma govorili že v poglavju o grupnem pritisku. Po Trstenjaku navajam še dva značilna psihološka poizkusa, ki dokazujeta veliko človeško nesamostojnost v nejasnih situacijah:

Muzafer Sherif, ki se je s tem vprašanjem veliko ukvarjal, je napravil naslednji poskus. Poskusne osebe so gledale v temen prostor, kjer je žarela

ena sama točka. Tak pojav ima za posledico, kot je znano, avtokinetično gibanje. Osebam se dozdeva, kakor da se točka premika. Potem so jim »dopovedali«, da je to realno gibanje. In poskusne osebe so dejansko videle, kako se točka giblje: eni, da kroži, drugi, da niha itd.: končno so se vsi zedinili, kako se giblje. Ko so potem vsako osebo posebej individualno testirali, je vsakdo vztrajal pri istem mnenju, to se pravi: človek je tako nagnjen h konformnosti z drugimi, da se zlepa ne more osamosvojiti. Kadar ima le nepopolno informacijo in negotovo situacijo, teži za priličenjem s skupino, v kateri živi.

Psihološko ozadje konformizma je nekakšna poslušnost ali pokornost, vdanost. Stanley Milgram je napravil poskus, ki kar zastrašujoče kaže stopnjo človekove nesamostojnosti in pripravljenosti: »ubogati avtoriteto«. Izbral je študente prostovoljce, da jim dajo električni sunek od najnežnejše stopnje do najmočnejše (neškodljive). Druge osebe pa so bile izbrane, da te električne sunke dajejo in stopnjujejo. Rezultat: 60 % vseh poskusnih oseb je dajalo in stopnjevalo te sunke do najvišje stopnje in ni prenehalo, čeprav so se poskusne osebe pri tem že zvijale in vpile od bolečin. Kaj to pove? Predvsem to, da večina ljudi slepo uboga avtoriteto, ne ravna samostojno in utegne biti zaradi poslušnosti ali konformizma tudi brezobzirna in naravnost kruta do drugih.

Vsak človek je pritisku avtoritete izpostavljen od svojega rojstva dalje, kar je povsem razumljivo, saj se kot nebolgljen otrok mora zaupati svojim izkušenim »gospodarjem«. Avtoriteti je potem podvržen bolj ali manj vse življenje. Ko vstopi v šolo, prevzame prvenstvo pri avtoriteti učitelj, pubertetnik pa postane nasprotnik avtoritete — vendar ne vsake, temveč samo dotedanje, na mesto katere stopi v ospredje druga, vseh avtoritet pa se nikdar ne otrese.

Bolj kot za druge vede je upoštevanje avtoritet problem za filozofijo. Problem zaradi tega, ker ontologija, kot vemo, še pri nobenem filozofu ni prišla na zeleno vejo, zaradi česar je za ontološko razmišljanje potrebna čimvečja originalnost, samostojnost in nekonformizem.

Zelo majhno je število »velikih« filozofov, ki so bili sposobni prelomiti z velikimi avtoritetami svojega časa in ustvariti »kopernikanski prevrat« v filozofiji, vsi ostali filozofi v zgodovini filozofije pa so le dopolnjevalci in dodelovalci misli velikih filozofskih avtoritet. Naj omenim samo avtoriteti Platona in Aristotela, ki sta se vlekli iz antike še skozi ves srednji vek.

Poleg dotedanje filozofije je lahko za filozofijo avtoriteta tudi znanost, religija, politika in tega se filozofija do danes še ni otresla.

In še dva utrinka iz Freudovega »Uvoda«:

»(. . .) spada v veliko množico tistih, ki iščejo svetovno avtoriteto, ki hočejo biti zasenčeni, zastrašeni (. . .)«

»Zabloda bi bila misliti, da se kakšna znanost sestoji samo iz strogo dokazanih stališč, napačno pa bi bilo tudi zahtevati kaj takega. To zahtevo postavlja samo duša, željena avtoritete, ki ima potrebo, da svoj religiozni katekizem nadomesti z drugim, pa čeprav znanstvenim«.

Razvoj, ki so ga napravile eksaktne znanosti po srednjem veku, predvsem pa po industrijski revoluciji, se z njihovim razvojem v vseh dotedanjih stoletjih sploh ne da primerjati. Prav tako ogromen je vpliv, ki ga je ta razvoj znanosti imel na človeško družbo, na njen razvoj, pa tudi na mišljenje. Razvoj znanosti je bil največji na raznih področjih tehnologije, torej proizvodnje. Ker način proizvodnje determinira tudi vse ostale družbene odnose, skupaj z družbeno zavestjo, ima znanost dominantno vlogo v proizvodno-tehničnem in v družbenem življenju sodobnih družb in v praktičnem in teoretičnem mišljenju njihovih pripadnikov.

Logična posledica tega je, da znanstveni način mišljenja determinira tudi vsa področja duševnega življenja, o katerih smo govorili v tem tekstu. Ta težnja po eksaktnosti povzroča našo nagnjenost h klasifikaciji in sistemu, potrebo po logičnosti in našo naravnost k odklanjanju pesimizma in ima odločilno vpliva na naše navade, stališča, na našo socializacijo in na spoznavne procese. Naše nagnjenje h konformizmu in k priznavanju avtoritet je tudi deloma pod vplivom visoke stopnje razvoja znanosti in specializacije na njenih posameznih področjih.

M. Zvonarević (1981) vidi spremembo v procesih, ki vodijo do odkrivanja novih znanstvenih spoznanj, v novem položaju znanosti v družbi, ki naj bi pripeljal tudi do svojevrstnih psiholoških sprememb v »znanstveni tehnologiji«. Namesto »herojske« poti do novih odkritij, ko je genialni posameznik »iz ničesar« prišel do odkritja, ki je revolucioniralo eno ali več znanstvenih področij, je sedaj v ospredje stopil ožji ali širši znanstveni tim, sestavljen pogosto iz znanstvenikov z zelo različnih znanstvenih področij. Izumitelj sicer tudi v »herojskem« obdobju znanosti ni bil neodvisen od spoznanj, ki so bila kumulirana pred njim. On je bil, strogo vzeto, tudi sam samo končna spona v dolgi verigi majhnih in velikih odkritij, ampak prispevek njegove inventivnosti in ingenioznosti je bil bistven.

Mislim, da vzroka za konec »herojske« dobe ni treba iskati v »psiholoških spremembah v znanstveni tehnologiji«, pač pa ga je treba pripisati dvema drugima dejavnikoma:

1. Eksaktne znanosti so že izčrpale področje »velikih« odkritij, ki bi jim bil kos en sam človek. Zaradi zelo ozke specializacije, ki se ji je prisiljen podvreči znanstvenik zaradi omejenosti svojih spoznavnih zmožnosti, pa je zelo ozko tudi področje njegovega raziskovanja. Zato so tudi rezultati njegovega dela na pogled manj pomembni v primerjavi s celoto, vendar mislim, da niso manj ingeniozni in inventivni, torej tudi ne manj »herojski« kot odkritja njihovih predhodnikov.

2. Odkritja, ki jih imenujemo: »herojska« ali tudi: »kopernikanski preobrti« največkrat niso odkritja v pravem pomenu besede, pač pa postavljanje stvari na pravo mesto, torej odpravljanje zablod in zmot v našem pogledu na svet, ki so jih skozi dolga stoletja imeli za neizpodbitne resnice. Tipična heroja takih odkritij sta bila npr. Kopernik in Darwin in čeprav imamo občutek, da smo se iz vseh teh zablod in zmot že rešili, mislim, da tudi v tem smislu »herojsko« obdobje še ni končano, saj nas čaka še vrsta

vprašanj, ki si zdaj nanje verjetno napačno odgovarjamo, a upamo, da jim bomo kdaj prišli do dna. Najvažnejša od njih so vprašanja časa, prostora, energije, neskončnosti...

Znanost in filozofija imata skupen zgodovinski izvor — skupaj sta bili del kozmoloških in religioznih pogledov najstarejših ljudstev. Ločili sta se tako, da so vsa pozitivna spoznanja postala del samostojnih znanosti, v filozofiji pa je ostajalo vse, kar je bilo še nejasno in neraziskano.

Skupni psihološki izvor znanosti in filozofije je v potrebi po raziskovanju in se izraža v občutku radovednosti, ki je značilna za vse visoko razvite živali in je tudi danes še vedno glavno gonilo vseh raziskovanj.

Znanost in filozofija sta ozko povezani in druga drugi nujno potrebni, saj je ločitev med njima (kar velja tudi za ločitev med znanostmi) v resnici umetna in nasilna. Vendar pa opažamo, da filozofija to dejstvo vedno priznava in poudarja, znanost pa žal največkrat zanemarja ali celo zanika. »F. Znaniecky (1940) deli učenjake v tri osnovne tipe: a) teoretik, b) eksperimentalist, c) sintetik. Veliki porast eksperimentalistov, ki karakterizira novo in najnovije razdobje v razvoju znanosti, je velik in pozitiven prispevek k nadaljnjemu napredku, istočasno pa grozi, da bomo šli preko optimuma informacij,« ugotavlja M. Zvonarevič. Napačno in nevarno je, če se znanost izmika filozofiji, če ne hodita vstric, oziroma kot pravimo, če je napredek pameti hitrejši kot napredek duha.

Gospodovalna vloga znanosti v družbi pa ima še eno usodno posledico: Vse družbene sile, ki ne najdejo prostora v okvirih znanosti, saj vanjo po svoji naravi ne spadajo, se umikajo iz boja z znanostjo v področja, ki so izven dosega znanosti in/ali počasi propadajo. Med take družbene sile sodijo religija, magija, praznoverje in precejšen del filozofije.

Že skozi vso svojo zgodovino je filozofija podvržena zelo močnemu vplivu politike. Vplivu politike je podvržena skupaj z mnogimi drugimi družboslovnimi vedami — najbrž deloma zaradi svoje sorodnosti s politiko, deloma pa zaradi svojega neznanstvenega, neeksaktnega karakterja in svoje velike prilagodljivosti. Filozofija je politiki (oblasti) lahko v veliko oporo, lahko pa ji zelo škodi, zato politika vrši nanjo že od nekdaj močan direkten in posreden pritisk preko svojih številnih orodij vpliva in pritiska.

V srednjem veku, ko je bila oblast pod močnim vplivom Cerkve, je bila religiozna filozofija skoraj edina tolerirana. Ta vpliv religije se je raztegnil še daleč v poznejši čas, pač v razmerju z močjo Cerkve, pojavljati pa se je začela tudi svobodnejša filozofija.

V našem času, ko ima znanstveni način mišljenja vse močnejšo vlogo v družbenih strukturah, pa se mu mora vse bolj prilagajati tudi filozofija. Filozofija si prizadeva postati kar najbolj znanstvena in odstraniti iz svojega področja vse »metafizične« primesi. Skoraj absurdno kulminacijo je dosegla ta tendenca v delu logičnega pozitivizma.

Posledica tega vpliva znanosti je, da so ostala nekatera področja filozofije zelo okrnjena, področja kot sta ontologija in gnoseologija pa so skoraj izginila iz »znanstvene« filozofije. To sicer ne pomeni, da ni poskusov znanstvene ontologije, vendar so doslej vsi (ki so bili do kraja izdelani)

dokaj neslavno propadli, saj znanstvena ontologija na današnji stopnji razvoja znanosti (kozmozologija, logika . . .) še ni mogoča.

Osnovni psihološki in logični kontinuum, vzdolž katerega se gibljeta znanstvena in filozofska misel, bi lahko označili kot »resnica — zmeta«. Vsak znanstveni delavec doživlja svojo znanstveno nalogo in svoje mesto v znanosti kot »iskanje resnice«. Obenem on tudi nahaja eno od glavnih psiholoških nagrad za svoj trud in uspehe prav v tej svoji poziciji »iskalca resnice« znotraj sodobne družbe.

M. Zvonarević (1981) loči pet glavnih motivov za znanstveno delo:

a) Ugled, ki ga znanstveno »iskanje resnice« uživa v sodobnem svetu je zelo velik in pomemben in je »glavna psihološka nagrada«, ki jo družba daje za znanstveno delo. Učenjaki so zelo občutljivi za svoj znanstveni ugled. Dokaz za to so česti spori okrog originalnosti in prioritete pri posameznih dosežkih.

b) Neodvisnost pri delu. Raziskovalno delo je ena od redkih »oaz«, kjer posameznik lahko z veliko stopnjo samostojnosti odloča o problemih, ki jih bo obravnaval, o svojem delovnem času itd.

c) Znanstveno delo je tudi relativno stabilno in sigurno delo. Zaradi zelo visokih kvalifikacij, ki so potrebne za to delo, jih lahko doseže le majhno število ljudi, ki so zato lahko prepričani, da bodo delo obdržali. To je obenem tudi psihološki predpogoj za resno in kreativno delo, ki zahteva maksimalno koncentracijo na probleme, ki jih raziskujejo.

d) Materialno nagrajevanje v znanstvenem delu nima prvorazredne vloge. V primerjavi z mnogimi drugimi poklici je znanstveni delavec znatno slabše plačan za kvaliteto in kvantiteto dela, ki ga vlaga v svoje delo.

e) Občutek pripadnosti velikemu svetu znanosti je tudi važen psihološki stimulans. Ta občutek je še močnejši zaradi zelo razvitega sistema komunikacij med učenjaki po vsem svetu. Temu prispeva veliko število znanstvenih publikacij, pa tudi kongresov in simpozijev, ki prispevajo stalno primerjanje svojih rezultatov z rezultati kolegov po vsem svetu.

Tak občutek pripadnosti pa prinaša dostikrat tudi negativne posledice v obliki občutka družbene superiornosti, nekakšne »duhovne aristokracije« in podobnih idej. Vendar pa take tendence nikdar ne najdejo odmeva pri resničnih znanstvenih delavcih, pač pa bolj pri tistih, ki so po svoji vrednosti bližje znanstveni periferiji ali pa politiki.

Zvonarević torej med motivi ne omeni veselja ob delu samem in zadoščenja, ki ga znanstvenik doživi sam pri sebi ob odkritih novih resnicah in notranje nuje, ki ga žene v iskanje resnice.

Če bi skušali opredeliti motive, ki »znanstvenega« filozofa motivirajo za njegovo delo, bi bil rezultat zelo podoben Zvonarevićevemu, mislim pa, da bi pri »pravem« filozofu želja po iskanju resnice morala biti močnejša od ostalih motivov, če naj bi filozof resnično prišel do relevantnih, vrednih in res pomembnih rezultatov. Mislim, da je prav ta lastnost, poleg inventivnosti, inteligence in nekonformizma tisto, ki filozofa napravi resnično »velikega« filozofa. Takega filozofa bo problem sam silil v raziskovanje, njegovi rezultati pa bodo morda prišli korak bližje k resnici ali celo spremenili naš

pogled na svet. Ostali filozofi (katerih delo seveda nikakor ni nepomembno), pa bodo ostali znanstveniki in bodo iskali še neobdelane probleme (namesto, da bi problemi »iskali njih«) ter dopolnjevali in razvijali, ali pa kritizirali dela drugih filozofov.

LITERATURA

Jung K. G.: Psihološki tipovi / Matica srpska, Beograd, 1977.

Pečjak V.: Psihologija spoznavanja / DZS, Ljubljana, 1975.

Perčić B.: Socialna psihologija / predavanja.

Piaget J.: Psihologija inteligencije / Nolit, Beograd, 1968.

Rus V.: Dialektika človeka, misli in sveta / DZS, Ljubljana, 1967.

Rus V.: Izvirna marksistična dialektika, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1976.

Trstenjak A.: Oris sodobne psihologije, Obzorja, Maribor, 1974.

Trstenjak A.: Problemi psihologije / Slovenska matica, Ljubljana 1976.

Zvonarević M.: Socijalna psihologija / Školska knjiga, Zagreb, 1981.

Teorija znanosti - geneze fizikalnih paradigem

STANISLAV JUŽNIČ (ml)

Govoril bom o drugem delu naslova današnjega srečanja, o teoriji znanosti. V Razpravi bom skušal oceniti relativne prispevke posameznih raziskovalcev fizike (elektrike in magnetizma, optike, toplote in mehanike) med leti 1600—1900 in jih povezati v teorijo o pet-stopenjskem razvoju znanstvenih paradigm. Zaradi pomanjkanja prostora bom tu govoril le o genezi paradigme. O rasti in dezintegraciji pa kdaj drugič.

TEORIJA

Spremembe načina znanstvenega raziskovanja v fiziki nastopijo kot odziv na pet različnih vrst izzivov, ki spadajo v dve različni skupini:

I. Izziv pojavov:

1. Eksperimentalno-teoretične težave starega načina raziskovanja
2. A) izziv novega, prej zapostavljenega ali nedostopnega področja raziskovanja
B) izziv novega geografsko-političnega okolja

II. Izziv idej:

3. Kratkotrajni vpliv idej, ki izvirajo iz sorodnih panog naravoslovja
4. Dolgoročni vplivi idej, ki izvirajo iz sorodnih panog naravoslovja
5. Idejno-gospodarska nasprotovanja novemu načinu raziskovanja.

Razvoj novega načina raziskovanja (nove paradigme) si je mogoče predstaviti kot zaporedje odzivov na izzive bolj ali manj tujih pojavov in idej, ki se podrejajo trem zakonitostim:

a) ZAKON KOMPENSACIJE

Ta nas pouči, da močan pritisk ene vrste izzivov povzroči prednosti na nasprotnem koncu. Bolj je novo področje, ki ga začenja raziskovati para-

digma, manjša je tam konkurenca sorodnih paradig. Po drugi strani pa čim močnejši so vplivi sorodnih, močnih in preverjenih paradig, tem manj je novosti v raziskovanju in z njimi teoretičnih in eksperimentalnih težav.

b) ZLATO PRAVILO¹

Določena moč izziva sproži maksimalen raziskovalni odziv. Ob nadaljnjem povečevanju izziva pa se odziv spet zmanjšuje, pride torej do nasičenja. Da bi to dokazali si moramo poiskati trojice odzivov (a, b in c), med katerimi bo močnejši izziv najprej sprožil močnejši odziv (b), še močnejši izziv pa bo povzročil znižanje odziva (c). S tem bo predpostavka o nasičenju para izziv — odziv dokazana.

Primeri:

I. IZZIV POJAVOV

1. eksperimentalno-teoretične težave starega načina raziskovanja

— matematična predstavitev teorije relativnosti:

a) Einstein 1905; b) Minkowski 1909; c) Einstein po letu 1930 (enotna teorija polja)

— matematična predstavitev kvantne mehanike:

a) »stara« kvantna mehanika; b) valovna kvantna mehanika 1926; c) matrična kvantna mehanika v Bohrovi šoli, ki nasprotuje determinizmu (ali je to napredek?)

— teorija točkastih atomov kot centrov sil:

a) Boškovič 1758; b) Faraday, Maxwell; c) nasprotja kvantne in načelo nedoločenosti 1927

— merjenje električne sile:

a) približne meritve sredi 18. stoletja; b) $1/r^2$ zakon pri Coulombu, Paris 1785; c) $1/r^{2,03}$ zakon pri Robinsonu, Edinburg 1769

— merjenje gravitacijske sile:

a) Galileo; b) Newton; c) Clairault (1760) in drugi opazijo nepravilnosti pri gibanju lune

2. A) izziv novega, prej nedostopnega področja raziskovanja

— širjenje Galilejevih idej:

a) Galilejeva mehanika 1609; b) Harveyjeva anatomija 1628; c) Galileo nasprotuje Keplerjevim astronomskim idejam

— mehanicizem:

a) Galileanska mehanika; b) Newtonova astronomija 1687; c) neuspeh Lamettrijeve predstave o človeku — mašini leta 1748

— elektromagnetno valovanje:

a) elektromagnetizem pri Faradayju; b) toplota in svetloba pri Maxwellu in Hertzju; c) neuspešni Maxwellovi (1873) in drugi poizkusi, da bi v enotno teorijo vključil tudi polje gravitacijske sile

B) izziv novega geografsko-političnega okolja

— širjenje Newtonovih idej:

a) Anglija 1687; b) Francija sredi 18. stoletja; c) Boškovičeva mehanika v katoliških deželah pod vplivom jezuitov

II. IZZIV IDEJ

3. kratkotrajni vpliv idej, ki izvirajo iz sorodnih panog naravoslovja

a) mehanika;

b) vpliv mehanicizma na teorijo toplote 18. stoletja, ki ob svojem padcu zapusti zelo plodno kinetično teorijo toplote v 19. stoletju;

c) mehanicistični vplivi na svetlobo 18. stoletja sicer dopuste še plodno transferzalno-valovno revolucijo 1818—19, v nadaljevanju pa le-ta stagnira, kar kaže, da je bil izziv bržkone premočan

a) elektrika;

b) vpliv elektromagnetizma da nov pogled na svetlobo in toploto;

c) vpliv elektrike si autonomno teorijo magnetizma zvečine podredi in tako zmanjša pomen razmišljanjem o magnetu pri Gilbertu, Coulombu in Amperu. Magnetno polje ostane le še privesek električnega

4. dolgoročni vplivi idej, ki izvirajo iz sorodnih panog naravoslovja

a) Galileanska mehanika;

b) dolgotrajni vpliv na vse panoge naravoslovja;

c) akustika (17. stoletje), geometrijska optika (18. stoletje) in teorija zvezne snovi — kontinuumov (19. stoletje) se kar izgube v vseobsežni mehaniki in tako nehajo obstajati kot vir samostojnih idej

— dolgoročni vpliv kinematike na teorijo toplote:

a) kinetična teorija predno se rodi prva paradigma teorije toplote (D. Bernouli 1837);

b) zgodnja kinetična teorija plinov (Clausius 1857, Maxwell 1860);

c) kinetična teorija v verjetnostni statistiki Boltzmann (1877) nastopa že kot nemehanska teorija

5. idejno-gospodarsko nasprotovanje novemu načinu raziskovanja

a) Galilejev nauk v zgodnjem 17. stoletju;

b) Galilejev nauk na Angleškem ob versko-političnih zdrahah 1642—88. Zgodna Royal Society;

c) Galilejev nauk pod jezuitsko prevleko v katoliških deželah po letu 1757 kot ustavljena, nemoderna znanost s T. Brahejevim kosmološkim sistemom in Boškovičevo mehaniko

c) UMIK-IN-POVRATEK²

Mnoga uspešna raziskovanja se odvijajo tako, da raziskovalci najprej zapustijo svoje naravno okolje (po lastni volji ali po prisili), nato razrešijo

osnovne probleme v izolaciji in se končno povrnejo v svoje naravno znanstveno okolje kot nova kreativna manjšina.

Umik-in-povratek posameznikov ne obeta mnogo, čeravno je mogoče naštetih dovolj tehtne primere. Da bi dojeli pomen umika-in-povratka je treba raziskovalno delo v znanosti razslojiti glede na kvaliteto. V znanosti imamo vedno tudi statično množico nedvoumnih trditev, ki spremlja kreativno manjšino in njeno razvijajočo se teorijo — eksperiment. Revolucija vedno prizadene le določeno plast teorije-eksperimenta, medtem ko se večina »klasične« znanosti prenaša iz paradigme v paradigmo ob le zunanjih, nebistvenih spremembah. Bodoča kreativna manjšina se včasih izloči iz splošnega toka znanosti, da bi poizkala rešitve problemov, ki tarejo znanstveno raziskovanje. Relativna izolacija pogosto zelo vspodbuja raziskovanje, tako da ima bodoča kreativna manjšina ob povratku že pripravljene odgovore na vprašanja, ki si jih bodo raziskovalci, ki sledijo glavnemu toku idej, šele začeli zastavljati.

Primerov je mnogo, vendar večina kreativnih manjšin ob povratku iz relativne izolacije prinese s sabo tudi novo paradigmo. Oglejmo si popis kreativnih manjšin v zgodovini raziskovanja toplotnih pojavov:

leto	sklop pojavov	kreativna manjšina	dežela	stvaritev nove ali universalne (uni) paradigme
1704	sevalna toplota je sorazmerna temperaturi	Royal Society	London	ne
1697—1785	flogiston v teoriji gorenja	nemški in švedski kemiki		ne
1714—42	termometrija	mnogi avtorji		ne
1771—85	vloga kisika pri gorenju	Lavoisierjev krog	Paris	ne
1756—80	kalorimetrija	Black, Lavoisier in Laplace	Glasgow, Paris	nova
1745	določitev temperature zemljine notranjosti	Buffonov krog v Jardin de Roi	Paris	ne
18. stol.	uporaba parnega stroja	znanstveno slabo podkovani mehaniki na Angleškem		ne
1809—22	prevajanje toplote	Fourierova varianta Pariške analitične šole		uni
1824—32	teorija parnega stroja	okolje Ecole Polytechnique,	Paris	ne
1842	teorija parnega stroja in energijske pretvorbe	Joule, Mayer . . .	Manchester Nemške univerze	nova
1860	teorija kontinuuma	Lamé, Claebron	Paris	uni
1860—94	statistična mehanika	Maxwell, Boltzmann	Paris Cambridge Graz, Dunaj	nova
1895—1900	toplotno sevanje	Physikalisch-Technische Reichsanstalt, Max Planck	Berlin	uni

Imamo torej kreativne manjšine in izzive na katere se plodno odzovejo s svojim raziskovalnim delom. Sedaj moramo le še pokazati, da njihov odziv ustreza modelu umika-in-povratka.

V dobi 1700—80, ko je gorenje poleg Newtonianskega sevanja glavni del toplotne teorije, so kreativna manjšina pravzaprav (al)kemiki. Ko pa postanejo zemeljska toplota, kalorika in toplotno prevajane osnovni problemi teorije toplote, tedaj se kreativna manjšina zbere pri Pariški Academie Royale. Po revoluciji pa se kreativni prostor še zoža, tako da glavno težo nosijo elitna Academie d'Arcueil in Francoske univerze novega tipa, med tem ko Institut kot naslednik Akademije igra le še formalno vlogo.

Ko postaneta parni stroj in Zakon o ohranitvi energije glavna problema razmišljanj o toploti sredi 19. stoletja, je kalorik že pokopan in kreativna manjšina postanejo zagovorniki toplote kot gibanja, ki še bolj izrazito prevladajo v statistični mehaniki naslednje generacije.

Pariški astronomi so bili tisti, ki so na izziv iskanja splošne fizikalne metode odgovorili z še danes uporabno matematično fiziko (Laplace, Lagrange). Tako postanejo prva kreativna manjšina v obravnavi novega osnovnega problema, toplotnega prevajanja. Zato lahko J. Fouriera kar prištejemo k tradiciji analitične šole Pariške matematične fizike, kljub mnogoterim razlikam. Ta šola se je skupaj s celo revolucionarno Francijo odmaknila Evropi med leti 1789—1800, da bi pozneje na cesarskih bajonetih ponovno zmagoslavno vkorakala vanjo. Toda, ali res velja da se je francoska analitična šola z matematično fiziko oddaljila od evropske znanstvene srenje, tudi od tistega njenega dela, ki je obravnaval probleme toplote? Francoska analitična šola je bila središče fizikalno matematičnega dogajanja v tedanji Evropi, zato sama ni mogla uprizoriti odmika od tega središča. Motiv odmika lahko zasledimo kvečjemu pri Fourierovem osebnem delu med leti 1811—22, ki zavrže »calcul propre« in se zmagovito povrne k osnovnemu toku teorije toplote z rešitvijo problema prevajanja s pomočjo znamenite metode z razvojem v vrsto po periodičnih funkcijah.

Kreativna manjšina »mechanische wärmetheorie«, ki odgovarja na izziv parnega stroja in filozofski problem ohranitve energije sredi 19. stoletja, je mešana angleško-nemška družba, ki verjame v mehanično-atomistično naravo toplote, vendar ji še ne zna najti pravega prostora v teoriji. V pionirskih časih Rumforda, Davyja in drugih, so le-te kot nasprotniki Lavoisierovega kalorika manjšina, ki se umakne problemom prejšnje generacije (prevajanje in zemeljska toplota) in se vrže med bolj tehnološko obarvane probleme parnega stroja. Med zgodnjo obravnavo teh problemov so kot praktiki, elektro-kemiki ipd. močno oddaljeni od osnovnega toka analitične teorije. Njihovo zmagoslavno vendar tragikomično in neurejeno povrnitev v osnovno strugo teorije toplote pa predstavlja Zakon o ohranitvi energije.

Torej ima model umika-in-povratka precejšnjo težo. Kaj pa nam pove takšen model o zreli dobi raziskovanja toplote v drugi polovici 19. stoletja? Statistično mehaniko si lahko predstavimo kod odziv entropijskemu in atomističnemu odzivu, ki sta ga Maxwell in Boltzmann (1860—77) uveljavila z dejanskim odkritjem od matematične fizike v metodo demografskih statistik,

leta 1877 oplojeno še z verjetnostnim računom. Sprememba metode se v primeru statistične mehanike pokaže kot so-vzrok odmika in zaviralec povratka. Povzroči pa tudi Boltzmannovo sicer romantično, vendar bolešno odmaknjenost sredi nemških teoretikov v devetdesetih letih, ki se pozneje prelevi v konstruktivno odmaknjenost iz katere zraste Planckova statistična teorija sevanja po letu 1900.

Seveda je treba ločiti osebno-človeški odmik kakega H. Cavendisha od znanstveno-idejnega odmika raziskovalca. Model odmika-in-povratka deluje tudi če do osebno-človeškega odmika ne pride, kot npr. pri Maxwellovih začetkih statistične mehanike po letu 1860. To, da se Maxwell umakne na svoje podeželsko posestvo da bi napisal *Treatise on electricity and magnetism* pa ni odmik tiste zvrsti, ki ga tu iščem. Iskani odmik mora biti predvsem idejni, lahko pa ga spremlja tudi prostorski, kot npr. Newtonov Cambridge nasproti Londonu (1665—1689) ali pa Fresnelovo izgnanstvo iz Pariza v provinco leta 1814.

Med leti 1555—1930 je mogoče naštetih vsaj 30 kreativnih manjšin, ki usmerjajo razvoj eksaktnega naravoslovja. Te manjšine nevarno pogosto sestavlja manjše število posameznikov ali pa celo en sam raziskovalec. Zato je treba varovati zakon umika-in-povratka pred obarvanostjo s preveč osebnimi razmerji raziskovalcev. Zakon si nikakor ne gre predstavljati dobesedno, saj si je mnogo raziskovalcev privoščilo kakšno študijsko popotovanje po Evropi, marsikoga je vojna ali poslovna nuja prisilila k začasnemu umiku iz mesta. Vendar pa so primeri resnične idejno-fizične izoliranosti raziskovalcev mnogo redkejši. Ti primeri navadno sovpadajo kar s politično izolacijo posameznih dežel:

doba	raziskovalci	področje	vzrok izolacije
1600—28	Gilbert, Harvey	magnetizem, anatomija	stoletna vojna anglikanstvo kot verska ločina
1543—1630	Kopernik, T. Brahe, Kepler	astronomija	verske vojne v Nemčiji
1616—1757	Galileo in nasledniki	astronomija	Cerkev proti Kopernikovemu nauku
1645—58	Invisible College, London	eksperimentalna filozofija	Državljska vojna in protektorat na angleškem
1660—89	Newton, Barrow	optika, mehanika astronomija	protestantski Cambridge med restavracijo
1685—1713	Pariška Academie Royale	astronomija mehanika	verska nestrpnost v Franciji in vojne
1758—73	Boškovič v Jezuitski družbi	mehanika, astronomija	verska nestrpnost
1743—73	Pariška Academie Royale	uporaba infinitezimalnega računa v fiziki	boj proti jezuitskim šolam
1751—72	Enciklopedisti	znanost	boj proti jezuitom
1747—50	Leydenska steklenica v Ameriki	elektrika, meteorologija	kulturna zaostalost Severne Amerike

doba	raziskovalci	področje	vzrok izolacije
1775—94	A. Lavoisier	kemija	nasprotovanje flogistonu v teoriji gorenja
1791—98	Galvani v okupirani Bologni	elektrika, fiziologija	nasprotovanje Napoleonovi zasedbi
1790—1815	Pariška analitična šola	matematična fizika	izolacija med revolucijo nato uveljavitev na konicah Napoleonovih bajonetov
1814—20	Aragojev krog v Institutu	optika in elektromagnetizem	vrtnični in valovni modeli
1807—22	Fourier	prevajanje toplote	nasprotovanje točnemu (propre) računu
1804—30	nasprotovanje Newtonianstvu na Angleškem (T. Young, J. Herschel, Babbage)	struktura svetlobe, metodologija znanosti	analitikov boj proti znanstveni avtoriteti
1850—	Nemška industrijska kemija	kemija	intelektualna zaostalost Nemčije od tridesetletne vojne dalje
1851—69	Reech	toplota	presplošna teorija
1877	L. Boltzmann	statistična mehanika	novost in težavnost metode
1913—18	Bohrov Köpenhagenski krog	kvantna	neutralnost Danske v prvi svetovni vojni

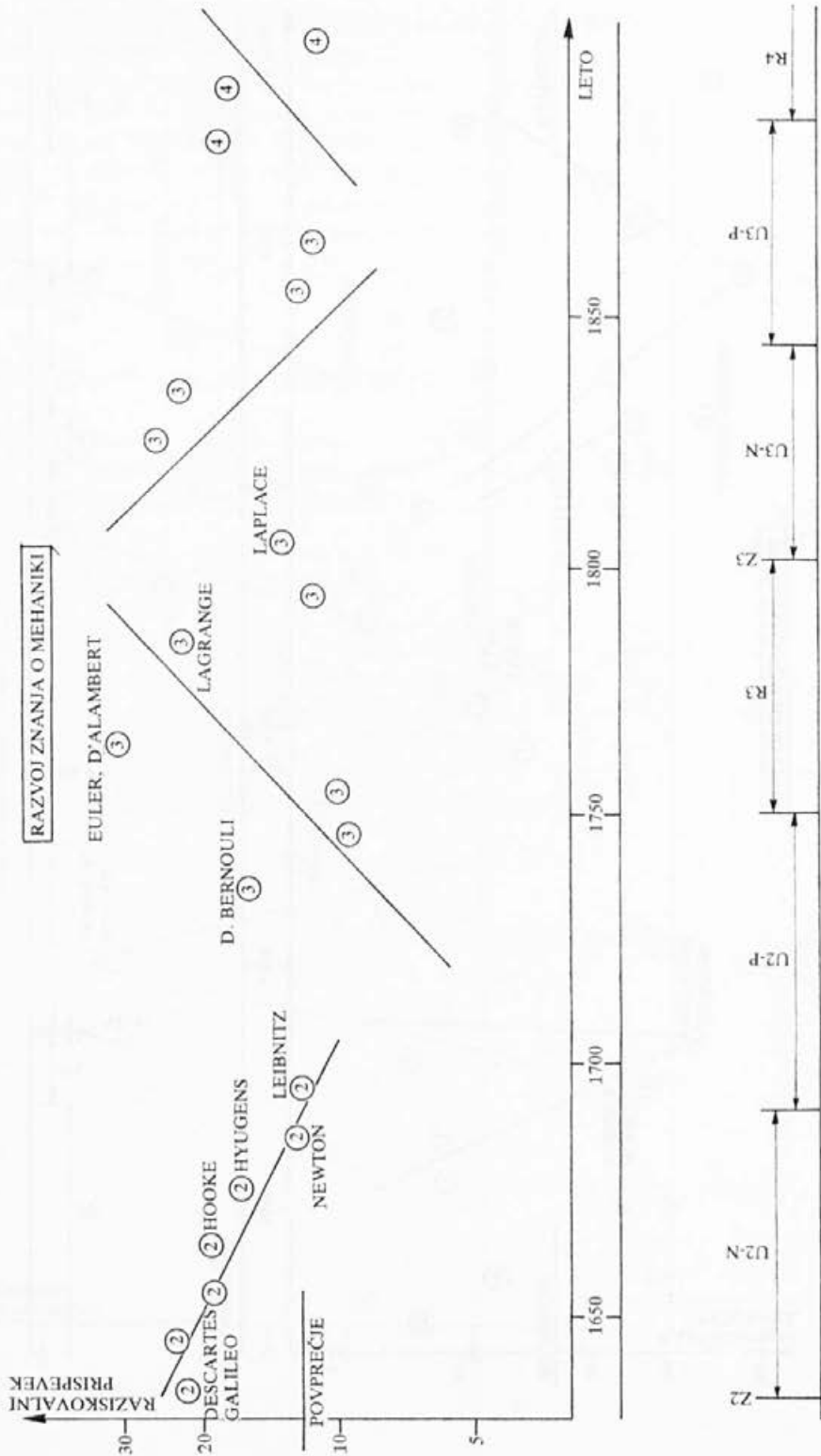
Tako sem empirično preveril osnovne zakonitosti razvoja fizikalnih paradig — *zakon kompenzacije*, *zlato pravilo* o nasičenosti dvojice izziv — odziv in model umika-in-povratka. Sedaj pa si privoščimo empirični drobno-gled, s katerim bo moč izluščiti zakonitosti začetne faze razvoja fizikalne paradigme — *GENEZE*. Na koncu pa bom skušal samo dejanje geneze treh fizikalnih paradig predstaviti kot odziv na izzive sorodnih teorij, poizkusov in gospodarsko-političnega okolja, kot jih uravnavajo zgornji zakoni razvoja.

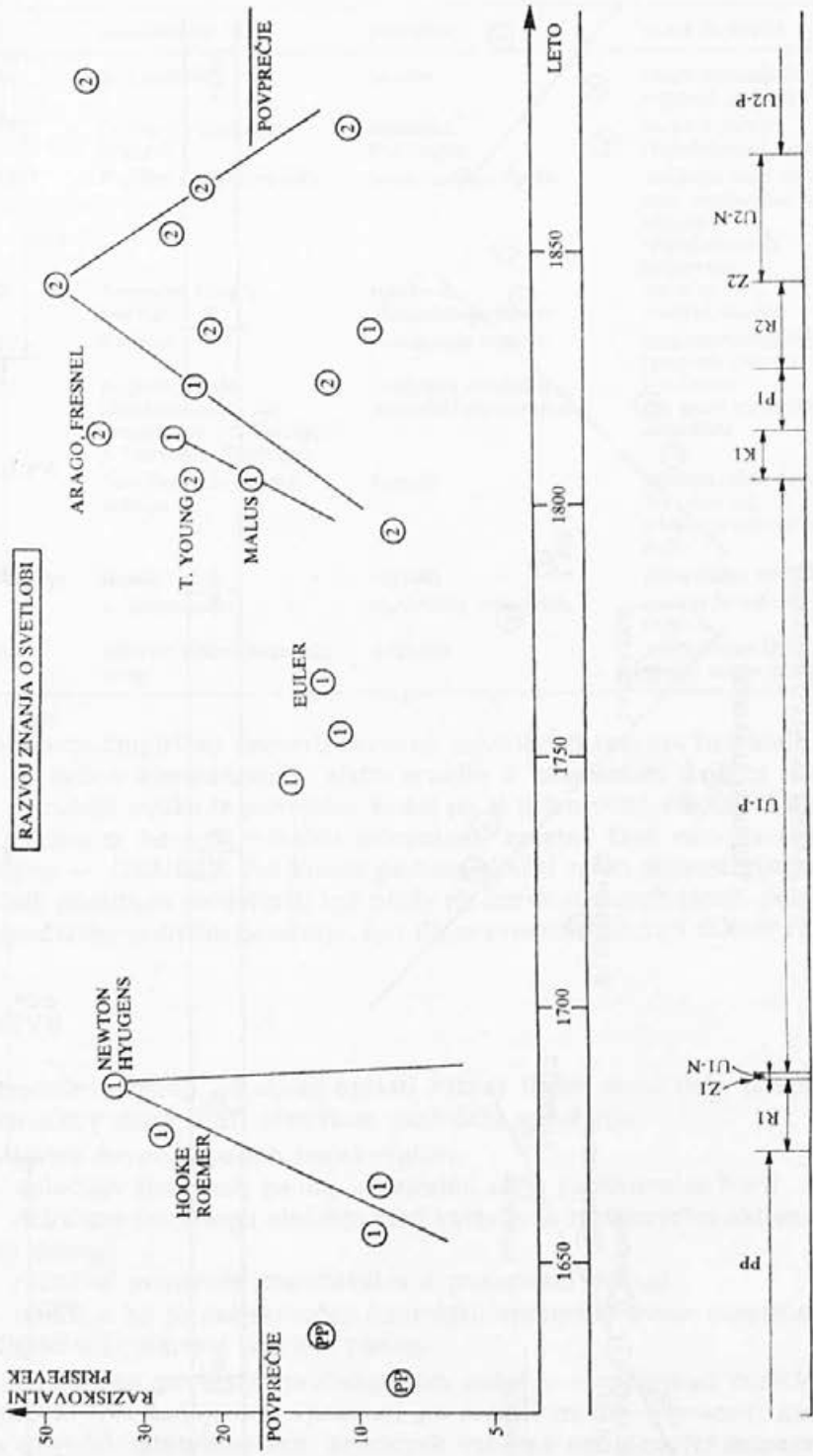
MERITVE

Empirični pristop, ki skuša opisati razvoj fizike skozi delo posameznih raziskovalcev mora rešiti predvsem naslednja vprašanja:

1. izbira dovolj uspešnih raziskovalcev
2. določitev fizikalnih panog, s katerimi se je raziskovalec bavil
3. določitev časovnega obdobja med katerim je raziskovalec aktivno delal v svoji panogi
4. relativni prispevek raziskovalca k posamezni panogi
5. obdobje ko je raziskovalec (morebiti) spremenil svoje prepričanje — paradigmo o posamezni fizikalni panogi

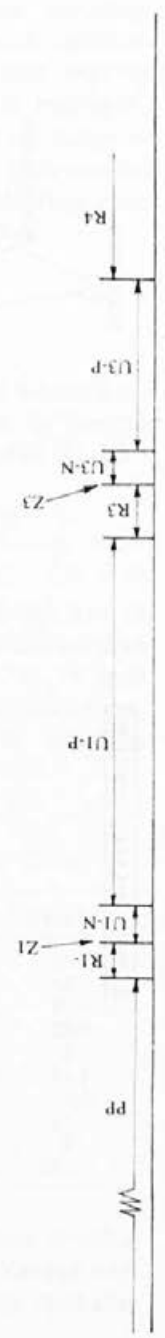
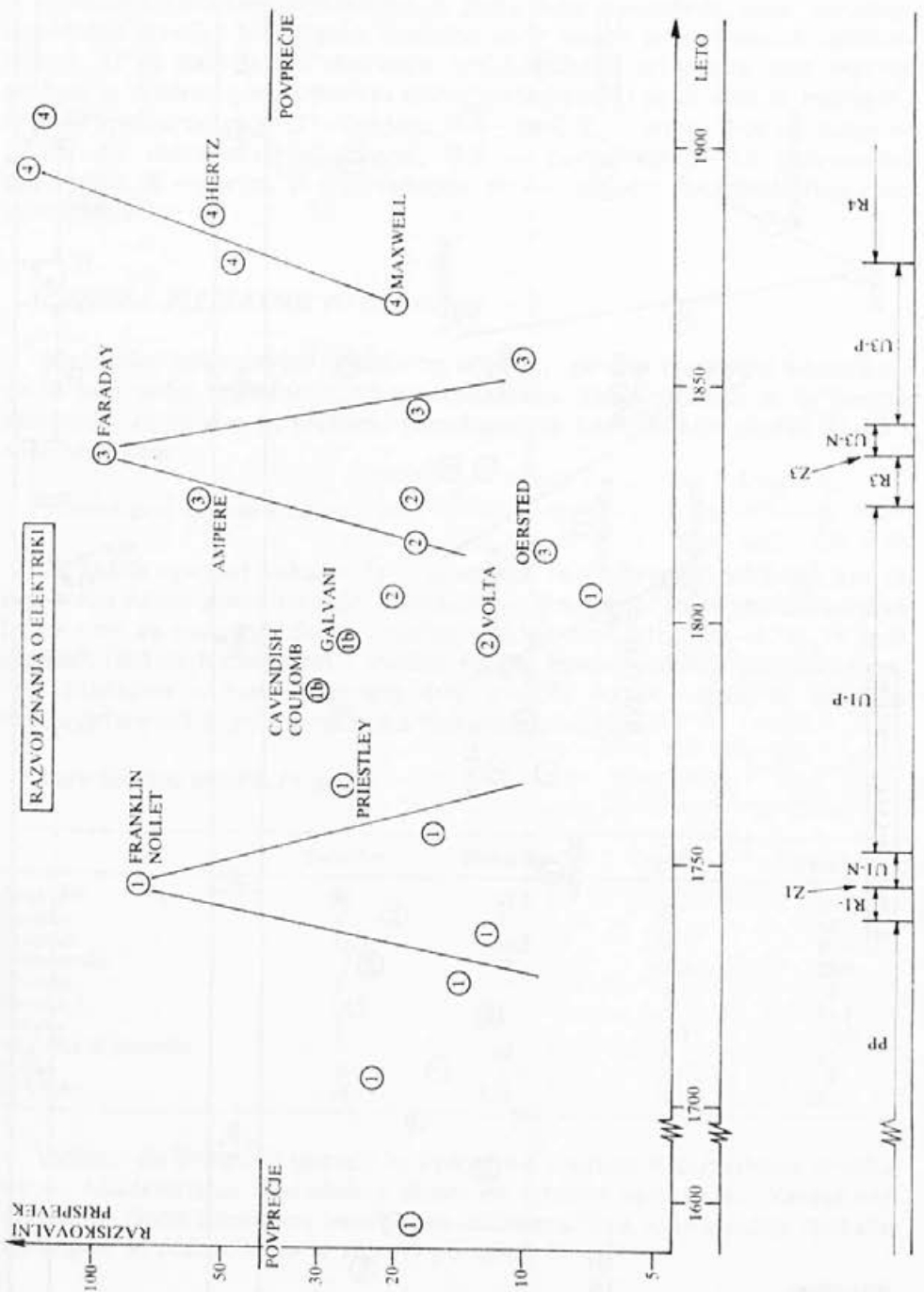
Odgovore na prva tri vprašanja sem našel v (dopolnjeni) enciklopediji I. Asimova.³ Na zadnji dve vprašanji pa sem si moral odgovoriti kar sam. Da bi povečal natančnost sem prispevek vsakega raziskovalca k posamezni

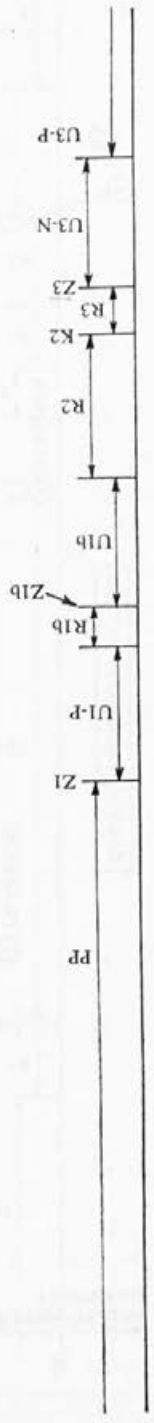
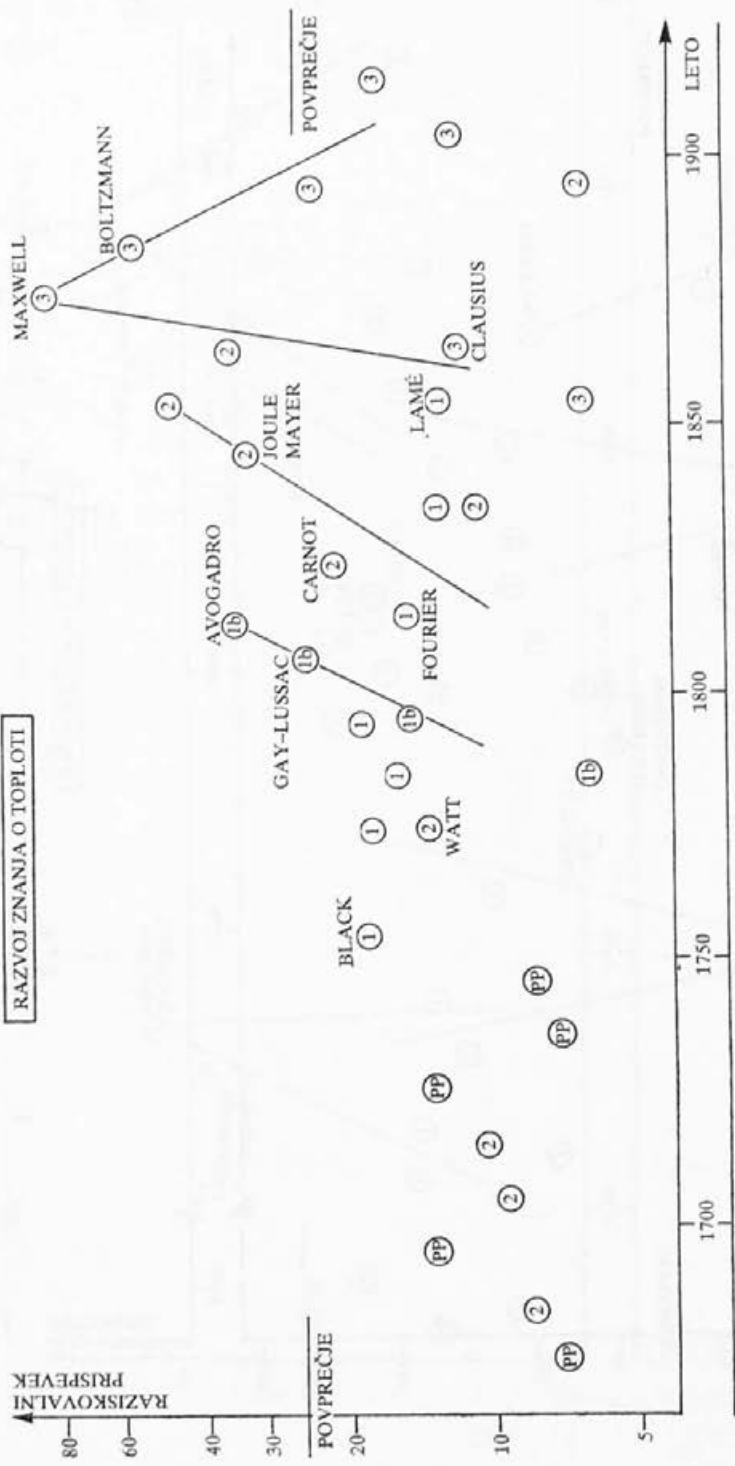

RAZISKOVALNI PRISPEVEK

RAZVOJ ZNANJA O ELEKTRIKI

RAZVOJ ZNANJA O TOPLOTI

panogi razdelil na tehnološki, eksperimentalni in teoretični del. Vsakega zase sem ovrednotil z ocenami med 1 in 9.

Dobljene rezultate prikazujejo 4 grafi, kjer obkrožena cifra označuje zaporedno številko paradigme. Zapisana so le imena najbolj znanih raziskovalcev, ki pa dajo le del skupnega raziskovalnega prispevka. Pod vsakim grafom je skiciran pet-stopenjski razvoj paradig, ki je osnova te razprave. (PP — predparadigma, G — geneza, R — rast, Z — zlom, U-N — nadpovprečni del univerzalne paradigme, U-P — podpovprečni del universalne paradigme, K — kriza, P — revolucija, 1b — drugotni, zapozneli dvig prve paradigme):

GENEZA FIZIKALNE PARADIGME

Mehanika doživi svojo genezo že v antiki, genezo magnetne paradigme pa bi bilo treba zasledovati prav v renesanso. Tako ostanejo le še geneze svetlobne, električne in toplotne paradigme, iz katerih bom skušal izluščiti splošne zakone.

geneze pod drobnogledom časa

Že bežen vpogled pokaže, da v zgodovini ne obstaja nič takšnega kar bi imenovali »dobo genez fizikalnih paradig«. Res pa je, da se enotna antična fizika cepi na osnovne, danes klasične panoge med leti 1600—1785. V treh genezah fizikalnih paradig v mojem vzorcu tvorno sodeluje 22 raziskovalcev. Skušajmo iz ocen njihovega dela izluščiti, kateri narodi so posebno veliko prispevali k genezi zgodnjih fizikalnih paradig:

narodnostna struktura genez

	Svetloba	Elektrika	Toplota	Skupaj
Anglija	36	53,5	/	89,5
Škotska	/	/	18	18
Francija	12,5	38,5	36	87
Nizozemska	7	12	6,5	25,5
Švedska	/	/	8	8
Danska	14,5	/	/	14,5
Poljska	/	/	6,5	6,5
Angleška S. Amerika	/	18	/	18
Italija	8	/	/	8
SKUPAJ	78	122	75	297

Vidimo, da Britanski imperij in Francija s svojima Kraljevskima družbama — Akademijama obvladujeta dober tri četrtine vseh genez. Zaradi razmeroma počasne izmenjave mnenj med raziskovalci pa se te zgodnje fizikalne paradigme le počasi širijo iz središč po ostali Evropi.

osebinska struktura genez

Razčlenimo raziskovalni prispevek prvih paradigmi fizikalnih panog na tehnološki, eksperimentalni in teoretični del (I : E : T) in skušajmo ugotoviti koliko se razlikujejo od razmerij v nadaljnjih paradigmah in od skupne vsote.

številka paradigme:	svetloba	elektrika	toplota	mehanika	SKUPAJ (brez ozadja)
prva	1 : 4 : 2	1 : 6,6 : 4	1 : 2,5 : 3,5		3 : 13,1 : 9,5
drugotni zapoznili dvig		1 : 8 : 6	1 : 5,2 : 3,2		2 : 13,2 : 9,6
druga	1 : 4 : 3,5	1 : 6 : 3,7	1 : 3 : 5	1 : 3,4 : 3,1	4 : 16,4 : 15,3
tretja		1 : 2 : 1,2	1 : 3,5 : 6	1 : 1,7 : 5,5	3 : 7,2 : 12,7
četrt		1 : 2 : 1,2 (dezintegracija sega že v 20. stol.)			1 : 2 : 1,2
skupaj (brez ozadja)					1 : 4 : 3,7
SKUPAJ (tudi ozadje)	1 : 4 : 3	1 : 2,1 : 1,2	1 : 1,5 : 1,8	1 : 2,7 : 3,8	1 : 2,6 : 2,4

Razčlenitev kaže, da v prvih paradigmah prevladuje eksperimentalno delo, pozneje pa se teoretična raziskovanja z njim uravnovesijo in ga v mehaniki celo močno prekosijo.

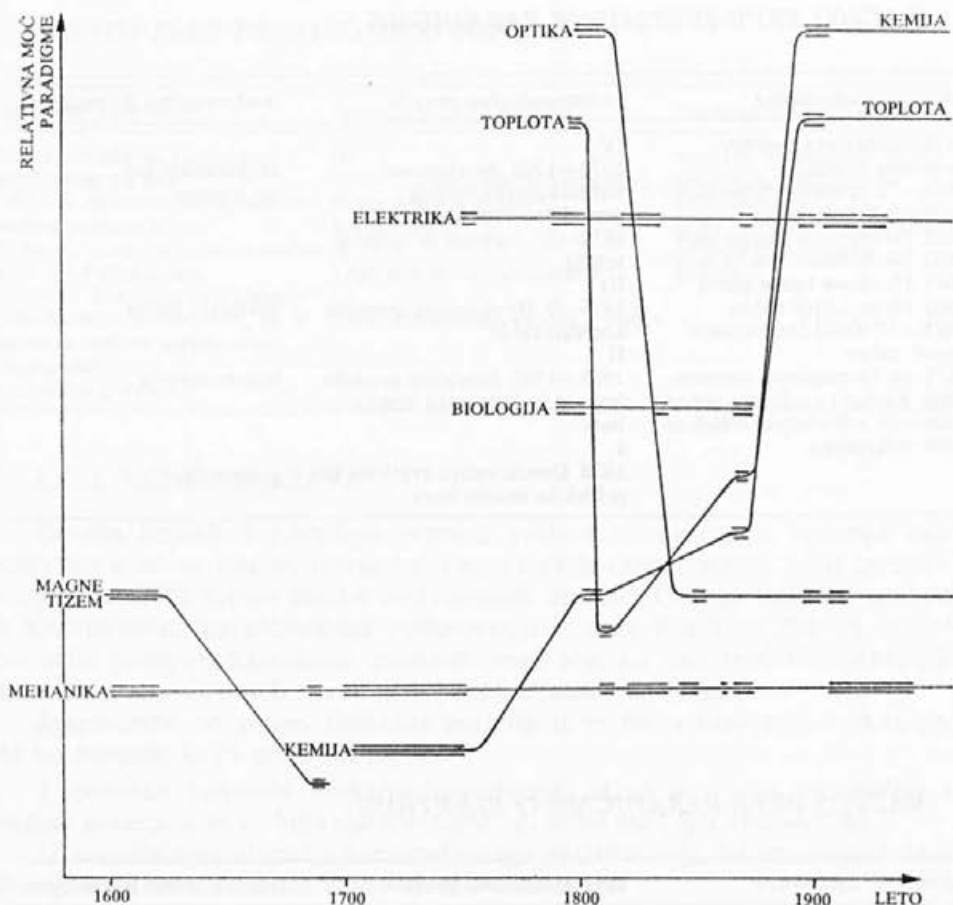
relativna moč rasti, ki jo sproži geneza prve paradigme

Relativno moč rasti bom določil grafično in iz empiričnih meritev raziskovalnih prispevkov. Vsota raziskovalnega dela v paradigmi deljena z dolžino dobe v kateri raziskovalni prispevek paradigme prekaša povprečje za to panogo nam bo dal približno sliko moči paradigme. To sliko lahko potem primerjamo z relativnimi razmerji med paradigmi, kot nam o njih pričajo občasni stiki raznorodnih paradigmi.

številka paradigme:	svetloba	elektrika	toplota	mehanika
prva	3,3	4,4	0	?
drugotni zapoznili dvig (1b)	/	2,2	3,0	?
druga	4,0	0	2,7	2,3
tretja	/	6,25	2,7	1,7
četrt	/	10,4	/	/

Vidimo da je prva paradigma, še posebej pa njen drugotni, zapoznili dvig praviloma šibkejši od svojih naslednic. Marsikaj pa je tu zgolj stvar subjektivne napake, saj so manj uspešni raziskovalci toliko bolj pozabljeni čim bolj se oddaljujemo v preteklost.

Dobljena razmerja moči paradigmi se skladajo z podatki, ki jih izslušimo iz občasnih raznorodnih paradigmi. Sredi 19. stoletja prevladajo elektromagnetne ideje, ki so se pred tem razvijale pod močnim vplivom nauka o svetlobi in toploti:

korespondenčna pravila

Končno si oglejmo kako si sledijo zasnove korespondenčnih pravil⁴ v prvih paradigmah treh tu obravnavanih fizikalnih panog (neodvisni eksperimenti so zapisani ležeče).

Ob genezi je za prvo zasnovo korespondenčnega pravila potrebno pol-drugičkrat večje število neodvisnih poizkusov kot pri naslednjih paradigmah. Število zasnov, ki se zvrste pred sprejemom končnega korespondenčnega pravila pa ob genezi fizikalnih paradigma ne kaže posebnih zakonitosti, zato pa se čas med zasnovo in sprejemom občutno krajša od prvotnih k bolj razvitim paradigmam:

RAZVOJ PRVE SVETLOBNE PARADIGME

<i>izkustvene ugotovitve</i>	<i>korespondenčna pravila</i>	<i>(matematični) formalizem</i>
1675 Römerjeva meritev svetlobne hitrosti	IV 1672—1704 Newtonova korpuskularna teorija	eksperiment kot vir hipotez
1663—71 Gregory-Newtonov refleksijski teleskop	periodične svetlobe	
1672 Newtonova teorija barv	1672—75 Newton in njegovi kritiki	
1669 Bertholinov dvojni lom	III	
1665 Hookove tanke plasti	1673—9 Hyugensova svetloba kot valovanje	vektorski račun
1665 Grimaldijev uklon	II	
1621—37 <i>Snell-Descartesov lomni zakon</i>	1665—1703 Hookova svetloba kot val in fiziološka teorija barv	trigonometrija
1611 de Dominisova mavrica	I	
1604 <i>Keplerjev odbojni zakon</i>	1638 Descartesova svetloba kot pritisk in teorija barv	geometrija
1600—09 refrakcijski teleskop		
1600 mikroskop		

RAZVOJ PRVE PARADIGME O ELEKTRIKI:

<i>izkustvene ugotovitve</i>	<i>korespondenčna pravila</i>	<i>(matematični) formalizem</i>
1752 Dalibard na Francoskem preizkusi Franklinov strelvod uporaba elektrike v medicini uporaba tehtnice	III 1767 Priestleyjeva sistematizacija	1775 Wilson izdelava matematično teorijo prevodnosti kjer tok vpada s kvadratom dolžine vodnika
1746/46 <i>Leydenska steklenica</i>	II	
1745 Bozejevi poizkusi z naelektrenimi kapilarami	1750 Franklinova teorija Leydenske steklenice in strelvodova	Aepinus v Petrogradu izdelava matematično teorijo dvo-fluidne elektrike
1733 Du Fay ugotovi, da sta si elektriki v steklu in jantarju različni	I	
1729 Gray loči električne prevodnike od izolatorjev	Nolletova teorija fluida, ki ga neprestano seva in ponovno absorbira naelektreno telo	
1705—09 Hauksbee ugotovi zvok ob elektro-praznitvi, naelektritev ob ohlajanju, preskok iskre in <i>električni odboj</i>	Du Fayjeva električna materija kot ogenj	
Boyle in Hooke ugotovita, da vakuum ne prevaja elektrike		
1660 von Guerickejeva <i>naelektritev s trenjem</i> in pozneje pozabljeno odkritje elektro-prevodnikov		
1600 W. Gilbertova <i>privlačna sila elektrike</i>		

RAZVOJ PRVE PARADIGME O TOPLOTI:

<i>izkustvene ugotovitve</i>	<i>korespondenčna pravila</i>	<i>(matematični) formalizem</i>
1782 Lavoisier in Laplaceov kalorimeter na led	III 1783—89 Lavoisierjev kalorik,	vpeljava pojmov o specifični, izparilni in talilni toploti
1767—76 Wattova kalorimetrična analiza parnega stroja	ki predstavlja toploto kot substanco	nauk o toploti kot panoga flogistonske kemije
1714—42 osnovne <i>termometrične</i> skale pri Fahrenheitu	II 1756 Blackova kalorimetrija	
Reamirju in Celsiusu	I	
1704 Newton predpostavi, da je izsevana toplota sorazmerna temperaturi	1698 flogistonska teorija gorenja	
— analiza gorenja		

ZAKLJUČNE POVEZAVE

Geneza fizikalnih paradig pomeni prehod iz statičnega, laičnega razmišljanja k dinamičnemu izpopolnjevanju teorije-eksperimenta, ki si zgradi v svojem središču lastno zbirko nedvoumnih trditev. Geneza oznanja prehod iz kvantitativno naraščajočega raziskovanja v novo kvaliteto. Odvija se kot mutacija predparadigmatične znanosti, med tem ko ima teoretično-eksperimentalni vpliv sorodnih razvitejših panog le omejeno vlogo.

Spremembe ob genezi fizikalne paradigme je treba razvrstiti v skupine, da bo mogoče ločiti zrnje od pleve:

1. posebne lastnosti fizikalne paradigme, ki se razvijejo vspešno z našimi genezami in so bržkone kar lastnosti dobe med leti 1662—1785:

a) rastoča specializacija naravoslovnega raziskovanja, ki onemogoči Akademijam njihovo prvotno vlogo »družb učenjakov«

b) krajše razprave v akademskih glasilih nadomestijo pisanje knjig, ki so vedno znova obravnavale celotno panogo ali pa celo fiziko v celem

c) država s pomočjo učenih akademikov prevzame sredi 18. stoletja šolstvo iz jezuitskih rok v katoliških deželah

2. splošne lastnosti kriz-revolucij in geneze med njimi:

a) legendarne knjige (Newton, Priestley, Faraday, Maxwell . . .) in učbeniki sistematizirajo dognanja nove paradigme

b) dialog (prepir) med raziskovalci nadomesti razpravljanje o naravnih pojavih, ki je bilo v navadi v »mirnem« času

c) kreativne manjšine ali šole organizirajo sistematično nabiranje informacij o problemih panoge, ki doživlja revolucijo.

3. Posebne lastnosti fizikalne panoge med genezo — te so bile predmet naše razprave zato si jih oglejmo še enkrat:

LASTNOSTI GENEZE PRVIH PARADIGM SVETLOBE, ELEKTRIKE IN TOPLOTE

a) izzivi katerih odziv se kaže kot geneza:

— Evropa se priuči benečanske steklarske obrti sredi 17. stoletja

— velikanski observatoriji ustanovljeni v šestdesetih letih 17. stoletja terjajo boljših teleskopov

— izziv velikega električnega naboja v Leydenski steklenici (1745—46), ki šele omogoči zaznavo podobnosti z bliskom glede svetlobe, duha, poka in magnetnih učinkov

— izziv potreb tehnologije parnega stroja zahteva natančnejše kalorimetrične meritve sredi 18. stoletja

b) zakon kompenzacije ob posameznih genezah:

— ob dvomih v flogistonsko teorijo gorenja ostane toplota brez prevladujoče teorije v drugi polovici 18. stoletja

— relativna izolacija Cambridgeja je bila po godu razvoju originalnih idej v optiki pri I. Barrowu in Newtonu, po drugi strani pa je za več kot generacijo zadržala njihovo objavo

c) zakon o nasičenem izzivu (zlato pravilo) ob posameznih genezah:

— flogistonska teorija godi kemiji, škodi pa Newtonianski teoriji toplote, saj kemična vizija gorenja onemogoča samostojna razmišljanja o kaloriki v zgodnjem 18. stoletju

— Bleščečemu eksperimentatorju in pionirju raziskav električnih lastnosti Leydenske steklenice Nolletu manjka zmožnosti za veličastno posplošitev v teoriji elektrike. Smetano tako pobere samouk Franklin

d) model umika-in-povratka:

— geneza optične paradigme: Newtonov umik v začetku sedemdesetih let 17. stoletja in zmagoslavni povratek Optike leta 1704

e) narodnostna struktura nosilcev raziskovalnega dela, ki vodi h genezi:

— Britanski Imperij in Francija opravita levji delež raziskovalnega dela

f) vsebinska struktura raziskovalnega dela med genezo:

— eksperimentalno delo prevladuje ob prvi genezi, da bi se pozneje izenačilo s teoretičnim

g) relativna moč rasti prvih paradig:

— prva paradigma ima praviloma šibkejšo rast od svojih naslednic

i) posebnosti, ki jih kažejo korespondenčna pravila za prve panoge:

— prva paradigma potrebuje več neodvisnih eksperimentov, da si sestavi svoje prvo korespondenčno pravilo, kar je v skladu s trditvijo f)

— število zasnov korespondenčnih načel ni odvisno od vrstnega reda paradigme

— čas med sprejetjem prvega in dokončnega korespondenčnega pravila je občutno daljši pri prvi paradigmi kot pri njenih naslednicah.

OBETI OB ZAKLJUČKU

Genezi sledi rast raziskovalne dejavnosti znotraj paradigme, ki se potem zlomi ob nekem pretežkem izzivu teorije ali eksperimenta. O tej zgodbi pa ob kakšni drugi priliki.

LITERATURA

1. Arnold Toynbee, Study of history, London 1921—61, ponatis New York 1962, 2. del str. 290—393.

2. Toynbee, ibid. 3. del str. 248—377.

3. Isac Asimov's Biographical Encyclopedia of Science and Technology, London 1978, druga izdaja. Tu sem našel 237 raziskovalcev, ki so preučevali posamezne fizikalne panoge med leti 1580—1900. Med njimi je 22 takšnih, ki raziskujejo v dveh različnih panogah fizike, dva pa celo v treh. (V tabeli sem jih označil v oklepaju.) Večino upoštevanih raziskovalcev Asimov predstavlja kot fizike, približno četrtini pa pripiše drugačne poklice:

poklic	mehaniki	inženirji in izumitelji	anatomji	kemiki	fizikalni kemiki	elektriki	optiki	astronomi	astronomi in matematiki	matematiki	filozofi in matematiki	filozofi	znanstveniki	fiziki	moje dopolnitve	skupaj raziskovalcev	raziskovanja v več panogah	SKUPAJ
področje raziskovanja																		
mehanika	5							2	2(2)	5(2)	2	1						
svetloba	1			1			2(1)	1	1(1)	4(1)	1	1						
elektrika			1	3	1	1	1(1)			2(1)			1					
in magnetizem																		
toplota		8		3	3			1	1(1)	1								
skupaj																		22
(raziskovanje v več panogah se šteje za eno samo)	6	8	1	7	3	1	2	4	2	10	3	2	1	187	8	245	+6	273

4. O zasnovah korespondenčnih pravil glej Strnadovo razpravo O zgradbi in razvoju fizikalnih teorij, Anthropos 1983, št. 3—4, str. 377.

Quinov izbor aksiomov skozi vsa dela o teoriji množic

VALTER MOTALN

AKSIOMI V NEW FOUNDATIONS

Aksiom obsega ali pojma v tem delu pravi, da eksistira lahko vsaka množica, ki ima stratificirano matriko. Pri tem moramo upoštevati še to, da moramo tako matriko najprej ekspanzionirati tako, da ni več nobene definicije in nam ostanejo samo še znaki za množice in znaki predikativne logike prve stopnje. Formula je stratificirana takrat, ko ima vsaka variabla pred katero ali za katero stoji predikat »biti element« svoj indeks, tako, da ima variabla na desni od njega indeks $i + 1$, če ima variabla na levi indeks i . Pri tem mora imeti ista variabla vseskozi isti indeks (skozi cel kontekst, ki ga stratificiramo). Če nam opisani proces uspe opraviti za ves kontekst, potem je formula stratificirana, sicer pa ni.

Comprehension aksiom ali aksiom, s katerim uvajamo nove pojme bi se torej glasil: » $\exists y(x \in y \leftrightarrow Fx)$ kjer je Fx stratificirana matrika.«* Krajše se da po Quineovem simbolizmu zapisati tudi: » $\{x; Fx\} \in U$, kjer je Fx stratificirana formula«. To se pravi da formulacija aksioma obsega ostane popolnoma taka kot je bila pri naivni formulaciji teorije množic — da za vsak pogoj označen z matriko » Fx « eksistira neka množica. Zraven tega pa je še pomembno, da je ta » Fx « stratificirana formula. Vsaka formula ali pa skupek formul, ki stoji namesto nje, mora biti stratificirana. Edino po tem dodatku se torej ta teorija množic razlikuje od naivne (ta dodatek je pravzaprav ostanek teorije tipov Russella in Whiteheada. Pri tem bi veljalo omeniti, da morajo biti vse formule v teoriji tipov formirane v skladu z njeno zahtevo, da namreč nobena propozicionalna funkcija ne more imeti za svoj argument funkcijo istega tipa kot je ona sama.) Dodatek k osnovnemu pojmovnemu aksiomu pomeni le to, da morajo biti vsi pojmi stratificirani, kateri vstopajo skozi ta vrata v sistem, ki jih predstavlja ta aksiom. To pa ne pomeni, da morajo biti stratificirane vse formule v tem sistemu (kot morajo biti vse formule pri Russellu formirane v skladu s teorijo tipov). Izrazi, ki pridejo v aksiomatski sistem kako drugače (ne preko aksioma comprehensije) so lahko tudi nestratificirani. Zaradi te sprostitev je sistem, ki ga je razvil

* NF str. 89.

Quine v *New Foundations* bolj prožen od sistema v *Principia Mathematica* in je zelo navdušil logike.

Drug aksiom, ki je pomemben za vsako teorijo množic je aksiom ekstenzije. Ta aksiom nam pove, kdaj sta dve entiteti, navadni množici, med sabo identični. Formuliranje je takole: $\ast x = y \ \& \ x \in z \rightarrow y \in z \ast$. Ta aksiom se nanaša v *New Foundations* na identiteto množic in individuov. Pri Zermelu, ki ga je prvi vpeljal v tej obliki v teoriji množic, se je nanašal, namreč, samo na identiteto množic. Tako je v navadi tudi pri drugih avtorjih. Novost, ki jo je v tem sistemu poleg stratifikacije vpeljal Quine in ki jo je zvesto uporabljala tudi v vseh svojih teorijah množic vse do zadnjega dela *Set Theory*, je da se gleda na individuu kot na poslednje vrste množic. Individuu so v tem sistemu entitete, ki se od drugih ločijo po tem, da so identične z množicami, ki imajo za edini element prav njih. V simboliki bi to zapisali kot: $\ast Ex (x = \{x\}) \ast$. To pa seveda ne pomeni, da je množica z enim elementom stalno identična z njim, da med x in $\{x\}$ sploh ni več nobene razlike. (To razliko je prvi vpeljal v logiko, ki skuša razložiti osnove aritmetike, Frege. Po njem je množica z enim elementom stalno različna od elementa samega. Temu absolutnemu razlikovanju je sledila večina logikov in matematikov.) Ne smemo namreč prezreti, da stoji pred izrazom, ki govori o identiteti individua in množice, katere edini član je on, eksistencialni kvantifikator, kar pomeni, da entitete z opisano lastnostjo sicer so, ne pomeni pa, da to velja za vse bitnosti v okviru *New Foundations*. Če bi namesto eksistencialnega kvantifikatorja vzeli univerzalni, bi nam pomen zgornje trditve bil še bolj jasen. Ekvivalent zgornji trditvi je $\ast \sim (x)(x \neq \{x\}) \ast$, kar se reče, da niso vse entitete x različne od množic, ki imajo njih za edini element. Če bi $x = \{x\}$ veljalo na sploh, bi se znašli v družbi s samimi individuu, saj bi veljalo da zaradi tranzitivnosti identitete $x = \{x\} = \{\{x\}\} = \{\{\{x\}\}\} = \{\{\{\{x\}\}\}\} \dots$. To se pravi, da je x identičen z vsemi nakazanimi množicami. V takem sistemu bi, na primer, pojem naslednika kot ga ima Zermelo popolnoma odpovedal, saj bi bili lahko vsi nasledniki med seboj identični. Isti pojem naslednika kot Zermelo pa uporablja nekaj časa v *Set Theory* tudi Quine.

Identiteta med množicami in individuu je omogočila definicijo identitete samo v eni obliki in to taki, ki se jo navadno uporablja samo za razrede. To pomeni, da sta objekta x in y identična, kadar velja za vsak objekt z , da čim je element x potem je tudi element y in čim je element y potem je element x . Quine nujno ne potrebuje za identiteto individua še dodatne definicije kot na primer Russell, čeravno jo uvaja $\ast (\alpha = \gamma) \text{ za } (\gamma) (\alpha \in \gamma \rightarrow \gamma \in \alpha) \ast$. Tako Quine uporablja v tem delu obe obliki definicije. Ta definicija identitete dveh individuov ali reči, ki so za eno nižjega tipa kot izraz na levi od predikata $\ast \in \ast$ se zapiše: $\ast (z) (x \in z \rightarrow y \in z) \ast$. To bi z besedami opisali: $\ast$ Če za vsako množico z velja, da če je v njej stvar y , kakor hitro je v njej stvar x , potem sta stvari x in y identični. To se pravi, stvar x je identični s stvarjo y , kadar v vsako množico spada druga, kakor hitro spada prva. Ta definicija identitete dveh objektov je pravzaprav samo v simbolni jezik preveden

* NF iz knjige: *From A Logical Point of View*, str. 85.

Leibnitzov princip nerazločljivosti. Ta pravi da sta dve reči, ki imata vse lastnosti iste, med seboj nerazločljivi, torej identični (saj je Russelova definicija identitete dveh reči formulirana tudi s pomočjo propozicionalnih funkcij, ki se nanašajo pravzaprav na lastnosti).

Slabe lastnosti te definicije so pa v tem, ker v teoriji ki pozna poslednje razrede, to se pravi razrede, ki niso več elementi nobenega drugega razreda — ni uporabna. Uporabna ni zaradi tega, ker bi potem bilo nemogoče ugotoviti identiteto dveh poslednjih razredov, ker preprosto ni več množic, v katere bi ta dva naj spadala, če bi hotela biti identična.

Quineova definicija identitete teh težav nima, to pa zaradi opisanega pojmovanja individuov. Ostane le še vprašanje kaj se zgodi, če je izraz na desni od predikatorja »biti element« individuum. Po pravilu, da individuum ne more biti element samega sebe, ki velja v drugih teorijah množic bi bili identiteti na desni od predikata »e« lahko različni, ker bi bila ekvivalenca na prazno resnična. To pomeni dá definicija v tem primeru ne bi zgrabila in bi se vrtela v prazno. Ta slučaj pa ni mogoč ravno zaradi Quineovega posebnega pojmovanja individua, kot množic z enim elementom, ki so lahko identična s tem elementom. Na ta način bi opisani primer pač pomenil, da sta reči na levi in desni predikata »biti element« identični. Če sta pa identični, morata biti tudi identični reči na drugi strani ekvivalence in narobe. Tako vidimo, da definicija funkcionira tudi takrat, ko sta reči, ki naj bi bile identične — individua.

Ostane še vprašanje, čemu še aksiom ekstenzivnosti, če že imamo definicijo identitete za poljubne reči. Odgovor se glasi, da definicija identitete v tej obliki kot jo je dal Quine ne omogoča substitucije objektov, ki so identični. Brez zakona substitucije pa ne bi noben logik ne prišel daleč (če bi si izbrali kako drugo definicijo identitete, na primer » $y = z$ « za » $(x)(xey \leftrightarrow xez) \& (x)(yex \leftrightarrow zex)$ « bi nam kot pokaže Quine ne bilo potrebno formulirati še posebej aksiom ekstenzivnosti, ker bi ta sledil iz definicije identitete. Če bi imeli teorijo, ki pozna samo en predikat, bi lahko shajali samo s to formulo, če si mislimo da je »e« ta predikat. Sicer pa drugi predikat kot ta v Quineovi teoriji sploh ne nastopa. Nadalje vzemimo, da imamo v tej teoriji samo z enim predikatom, stavek »F x « in stavek »F y « ki se razlikujeta samo na enem mestu. Tako se bo prvi stavek glasil »P xu « ali »P ux « drugi pa »P yu « ali »P uy «. »P« je ta predikat »u« pa objekt x ali objekt y . Če imamo primer da »P xu « za prvi stavek, »P yu « pa za drugi stavek, vidimo, da » $(Pxu \leftrightarrow Pyu \& Pxu) \rightarrow Pyu$ «; če vzamemo še možnost, ki nam preostane dobimo » $(Pux \leftrightarrow Puy \& Pux) \rightarrow Puy$ «. Te implikacije držijo zaradi zakonov iz logike stavkov, ki pravi da $(p \leftrightarrow q \& p) \rightarrow q$. Seveda ta velja samo takrat, ko imamo opraviti s stavkoma »F x « in »F y «, ki se razlikujeta samo na enem mestu. Za stavka ki se razlikujeta na poljubno mnogih mestih se dokaže isto s pomočjo matematične indukcije.

Vprašanje, kdaj sta dve stvari identični in kdaj ju lahko zamenjamo drugo za drugo, kar obravnavata v Quineovi teoriji definicija identitete in aksiom ekstenzionalnosti je zelo važno za individualizacijo stvari in je v tem smislu tudi ontološko vprašanje. Quine stalno poudarja, da je pri vprašanju ali

kaka reč biva ali ne biva, najvažnejše ali lahko ločimo med sabo stvari znotraj te vrste. Če ni zadovoljivega jamstva za razločevanje dveh reči (pogoji, ki nam povedo kdaj sta dve reči identični nam s tem tudi povedo kdaj sta različni) znotraj iste vrste je to dovoljšni razlog, da jih Quine ne sprejme v svoj sistem (kakor je to na primer pri propozicijah, kjer je po njegovem nemogoče postaviti pravilo s pomočjo katerega bi lahko stalno odločili ali sta dve propoziciji identični ali pa različni). Ker je kriterij za različnost dveh množic s pomočjo tako pojmovane definicije identitete in aksiomov ekstenzionalnosti jasen in uporabljen, Quine raje sprejme v svojo ontologijo množice namesto atributov.

Substitucija po identiteti je pravzaprav motor, ki žene naprej konstruiranje teorije množic kakor tudi drugih aksiomatskih teorij. Brez tega motorja si je nemogoče zamisliti katerikoli daljše formalno logično sklepanje. Takoj nam lahko postane očitno, da bi sistem, ki ne bi poznal substitucije ne bi mogel imeti nobenega stavka, ki bi bil daljši od najdaljšega aksiomatskega stavka. Zato se je moralo pravilo substitucije v formalizirani obliki pojaviti tudi v *New Foundations*.

AKSIOMI V DELU MATHEMATICAL LOGIC

V tem delu ima Quine podobne aksiome kot v *New Foundations*, vendar so nekoliko predelani. Comprehension aksiom sedaj ni več samo $\forall x(y \leftrightarrow Fx) \rightarrow Fx$ in Fx je stratificiran*. Sedaj ga Quine formulira podobno kot von Neuman tako, da mora x biti še element, torej: $\forall x(x \rightarrow (\exists z(xz \leftrightarrow (\exists y)(Xyz \& Fx))))$ ali pa $\forall x(x \rightarrow (\exists z(xz \leftrightarrow (xz \vee Fx))))$. $\forall V$ je unija vseh množic, ki so v U in je definirana kot: $\forall V = \{x; \exists y(Xyz \& y \in U)\}$ ne pa samo kot univerzalna množica U , ki je definirana kot: $\forall U = \{x; x = x\}$. Quine uporablja v tem delu namesto znaka $\forall U$ znak $\forall V$. V logični sistem vdoro z V takoimenovani poslednji razredi (ultimate classes), za katere velja, da niso elementi nobene množice. Pripadajo sicer univerzalni množici razgovora $\forall U$, toda spomnimo se, da pripadanje k tej množici pomeni samo to, da določeni objekt biva, ne pa da pripada v pravem pomenu kaki množici. Ta aksiom nam torej pove, da za nekatere množice ne velja samo to, da bivajo, da so elementi univerzalne množice razgovora, temveč, da so elementi množice, ki ima take množice za elemente, ki so sami elementi kake druge množice. S tem aksiomom pa se pojavijo množice ki bivajo, so torej elementi univerzalne množice, niso pa elementi množice, ki ima samo take množice, ki so sami elementi. Če ne bi bilo množice, ki sama ni več element, potem bi $\forall U$ bilo identično z U kakor je to v *New Foundations* (kjer se sicer V ali $\forall U$ sploh ne pojavlja in tako tudi ne eksplicitno ta enakost) ali pa v *Set Theory*. Ta novi aksiom o članstvu je Quine vpeljal zaradi tega, da se je rešil protislovij, v katere pelje eksistenca prevelikih množic. Tako pelje v protislovje eksistenca množic vseh ordinalnih števil NO , ki jo je prvi zabeležil Burali-

* $\forall U$ pomeni unijo vseh množic U .

Forti. Po novem pa nam to protislovje samo pove, da NO ne spada v V, čeprav, je torej poslednji razred, ki ni element nobene množice.

Ko imamo poslednje razrede je tudi razumljivo zakaj ne moremo uporabljati definicije $\langle z \rangle (x \in z \rightarrow y \in z) = \text{def. } x = y$ za identiteto. Če bi uporabljali to definicijo bi bili vsi poslednji razredi na prazno identični med sabo. Tako bi na primer bil razred vseh ordinalnih števil identičen z razredom vseh množic, ki so elementi. Zadnje pa je seveda precej čudno, saj bi števila tako enačili z vsem drugim. (Poslednji razredi bi bili identični med sabo zaradi tega, ker bi antecedens prejšnje definicije bil vseskozi neresničen za vsak poslednji razred x, ker ta ne spada v nobeno množico z in bi zaradi tega implikacija bila stalno resnična.)

Pri stratifikaciji pa je potrebno opozoriti na dejstvo, da morajo biti stratificirane tudi vse vezane variable, ki nastopajo v ekspanziji matrike Fx pri formulaciji aksioma pojma (comprehension aksiom). Če ta pogoj ni zadovoljen, pride v logičnem sistemu, ki ga je Quine razvil v ML (v prvi izdaji) do protislovja.

Zakaj ima Quine tako malo aksiomov v svoji teoriji množic nasproti Zermelu ali Russellu? Aksiomi, ki se tičejo prazne množice in množice z enim elementom ter para odpadejo zaradi tega, ker govore o množicah, ki imajo končno mnogo članov. Vse množice, ki pa imajo končno mnogo članov nastopajo kot vrednostni variabel v matrikah, ki so stratificirane. Kajti ne smemo pozabiti, da se po ekspanziji dajo zreducirati vse matrike zgolj na trditve na odnos »biti element« med množicami. Za končne množice pa lahko po pregledu elementov stalno ugotovimo ali so ali pa niso elementi neke množice. Tako shema obsega daje dovolj možnosti za eksistenco vseh končnih razredov (ne smemo pozabiti, da gre v vseh teh sistemih za teorijo števil, to se pravi, da moramo postaviti nek model konstruiran za relacijo med množicami, katere lahko predstavljajo naravna, ordinalna ali kardinalna števila. Tako ni važno kaj množice pravzaprav sploh predstavljajo, kaj so njihovi elementi. Zaradi tega in zaradi definicije naslednika nekega števila x kot množice vseh tistih množic, ki imajo po odvzemu natanko enega elementa toliko članov kot množica x ter definicije prazne množice kot množice, ki nima nobenega elementa so vsi izrazi, ki jih dobimo po aplikaciji funkcije naslednik stratificirani. Stratificirana sta namreč oba izraza funkcija naslednik in prazna množica, v kar se lahko takoj prepričamo, če ju ekspanzioniramo. Vsi izrazi, ki jih dobimo po aplikaciji funkcije naslednik nad začetno množico $\langle \Delta \rangle$ so tako stratificirani že po definiciji. Kajti aplikacij funkcije naslednik nad $\langle \Delta \rangle$ je lahko samo končno, tako, da dobimo stalno samo končno dolge izraze; tako lahko stalno ugotovimo vse njihove elemente s tem pa tudi ali so stratificirani ali pa niso).

Aksiomatskega sistema iz ML pa ne smemo pojmovati kot zgolj razširitev onega iz NF. Nov aksiomatski sistem ni nastal zgolj tako, da bi staremu iz NF dodali nekaj novih aksiomov, nekaj starih pa izpustili. V ML je aksiom pojma oziroma pojmovna shema zamenjan z novim, ki poudarja to, da morajo biti entitete, ki nastopajo v stratificirani formuli člani neke množice.

V ostalem je pa nov aksiomatski sistem isti kot v NF (sicer pa ostane itak samo še aksiom ekstenzionalnosti, ki je ostal neizpremenjen).

Vendar Quine ne more izhajati samo zmnožicami, ki imajo samo končno število elementov, treba je imeti tudi neskončne množice (množico, ki vsebuje naravna števila), če hočemo definirati racionalna in druga števila razen naravnih. Shema, iz katere nastane po abstrakciji neskončna množica pa seveda ne more biti stratificirana, saj bi morala nastati po neskončno mnogih aplikacijah funkcije naslednika nad množico $\ast\Delta\ast$, če bi hoteli dobiti naravna števila. Zaradi tega mora Quine spraviti v sistem tudi množice, ki niso stratificirane, vendar ne s posebnimi aksiomi, ki bi govorili o njihovi eksistenci. (Tako kot je moral na primer Russell predpostavljati eksistenco neskončne množice s posebnim aksiomom o neskončnosti ali Zermelo eksistenco množice naravnih števil.) Uvedbo neskončne množice pa Quineu omogoča ravno razlikovanje med množicami, ki so še element neke množice, ki je sama element univerzalne množice in množicami, ki to niso. Zadnje so poslednji razredi. Quine izenači neskončne množice s poslednjimi razredi. Te torej ne morejo biti več element drugih množic in zaradi tega ne more njihova eksistenca voditi v protislovje, kar se sicer zgodi. Seveda pa mora Quine, čim hoče predpostavljati eksistenco množic, ki imajo več članov kot množica naravnih števil, uvesti še posebne aksiome, ki govorijo o njihovi eksistenci. To pa mu v ML ni potrebno, kajti strogo dokazovanje aritmetičnih teoremov se konča pri dokazovanju teoremov, ki veljajo za naravna števila.

Vprašanje pa je kako lahko Quine shaja samo z dvema aksiomoma v New Foundations in v ML. Prvo delo predstavlja kot že ime pove samo osnovo za gradnjo kake teorije množic oziroma teorije števil. V konkretno izgradnjo se Quine v tem delu ne spušča. Tu poda samo osnovne pojme za izgradnjo teorije števil. Zato majkajo pojmi in aksiomi, ki so v zvezi z njimi, so pa potrebni pri konkretni postavitvi teorije števil.

V ML pa Quine dokazuje teoreme, ki se tičejo osnovnih operacij nad naravnimi števili (na primer komutativnost seštevanja in množenja, asociativnost seštevanja in množenja, obstoj neutralnih elementov pri teh operacijah, distributivnost). Ko začne graditi teorijo racionalnih števil ne dokazuje več teoremov, ki bi se tikali njih, temveč podaja samo formalne definicije za osnovne računske operacije nad njimi.

Kot v Set Theory razvija teorijo realnih števil nekoliko bolj resno, kar pomeni, da hoče dokazati njihov obstoj na temelju teorije množic, pa sproti prevzema za to potrebne aksiome. To so pojmovne premise, o katerih je bilo že dosti govora.

AKSIOMI V SET THEORY

Aksiomi ki jih uporablja Quine v tem delu se delijo na dve skupini. Prva skupina stoji namesto principa obsega ali pojma (comprehensije). (V simbolni obliki se ta glasi: $\exists y x (x)(xey \leftrightarrow Fx)$.) Druga skupina aksiomov pa predstavlja varianta principa ekstenzionalnosti ($x = y \ \& \ xez \rightarrow yez$) — množice identičnih elementov so identične.

Ta razdelitev aksiomov je v bistvu Zermelova. Ker so za Zermela množice bile zgolj abstraktni objekti, za katere velja samo tisto, kar nam povedo aksiomi, je Zermelo moral podati začetne množice, katere je potlej z aksiomi razširjal (in tudi s pravili sklepanja, ki pa niso bila podana povsem eksplisicito). Aksiom komprehensije nam zagotavlja izvajanje množic iz že obstoječih. Nove množice so tako deli starih. Tako ne pride do eksistence prevelikih množic, kar bi lahko vodilo v protislovje. (Take prevelike množice bi bile množice vseh množic, množice vseh ordinalnih števil, množice vseh kardinalnih števil . . .).

Zraven teh aksiomov ima Zermelo še aksiom o eksistenci množice naravnih števil, ki je nek ekvivalent Russellovemu aksiomu neskončnosti in že prej omenjeni aksiom izbire.

Quine sprejme v Set Theory Zermelov aksiom o eksistenci prazne množice in aksiom o eksistenci para (aksiom o eksistenci množice z enim elementom mu ni potreben, ker sledi iz aksioma o paru — če je $x = y$ pri $\{x, y\} \in U$ potem $\{x, x\} \in U$ ali $\{x\} \in U$, ker se identični elementi v množici štejejo za enega samega. Tega sklepanja Zermelo ni izvedel in zato je moral eksistenco množice z enim elementom še posebej podati z enim aksiomom. Brez eksistence take množice pa bi teorija množic slabo vozila, sploh pa še Zermelova, saj pomaga množica z enim elementom določiti pojem naslednika — $Sx = \{x\}$).

Quine sprejema aksiome sproti po potrebi. Ko zgradi teorijo naravnih števil v Set Theory uvede najprej relacijo » ϵ « in poda njene zakone. Šele potem uvede naslednji aksiom (pravzaprav aksiom-shemo, ker v njej nastopa tudi grška črka, namesto katere lahko stojijo tudi množice v možnosti ali pa izrazi iz predikativne logike. Vsak izraz, kjer nastopa vsaj ena grška črka pa se imenuje shema po analogiji s stavčnimi shemami). Ta aksiom se imenuje aksiom nadomeščanja. Prva sta ga uporabljala Fraenkel in Skolem leta 1922. Prvi mu je dal tudi ime (Ersetzung-aksiom). Ta aksiom pravi da se da dana množica x stalno nadomestiti z drugo množico tako, da se vsak element prve množice x nadomesti z njim samim ali s kakim drugim elementom. Pri tem seveda lahko takoj uvidimo, da je novo nastala množica, ki smo jo dobili na tak način lahko največ tako močna kot prva (če vsakemu elementu iz prve priredimo element, ki je od vseh drugih različen, ima množica enako moč — sicer pa manjšo, če je kak prirejen element identičen s kakim drugim). Zadnja lastnost tega aksioma nam pride marsikje prav. V Quineovi simboliki se aksiom glasi: »Func $\alpha \rightarrow \alpha \{ \dots x \} \in U^*$ (množica » $\{ \dots x \}$ « označuje množico vseh naravnih števil, ki so manjša od x). Pri tej formulaciji se zopet vidi prednost Quineove simbolike pred drugimi, ker pri formulaciji tega aksioma eksistenca funkcije » α « ni zaželenja, temveč je samo možna. To dejstvo pa lahko Quine zelo precizno izrazi z uporabo množice v možnosti. Tak status funkcije, ki jo v našem primeru predstavlja funkcija » α « je Scolem jasno definiral, vendar z malo manjšo preciznostjo kot Quine. Pri Scolemu se ta aksiom glasi takole: »naj bo U določena propozicija, ki drži za gotove pare (a, b) na področju B ; nadalje se predpostavi, da za vsak

* ST str. 87.

a biva največ eden b tak, da bo U resnična. Ker torej a rangira nad elementi množice M_b , b rangira nad elementi množice M_a .^{*} Zadnji stavek aksioma moramo razumeti v tem smislu, da smo dobili iz množice, ki je imela elemente a množico, ki ima elemente b. Kot vidimo je ta formulacija aksioma nadomestitve tudi daljša od Quineove.

Šele s pomočjo tega aksioma Quine lahko formulira in dokaže stavek o matematični indukciji. Ko ima postavljen stavek indukcije se mu odpre pot do definicije vseh glavnih aritmetičnih zakonov.

Drugih aksiomov v Set Theory nima. Namesto večjega števila aksiomov raje uporablja pojmovne premise, ki jih sproti, po potrebi, sprejema. Ena od teh je tudi aksiom izbire.

AKSIOM IZBIRE

Da bi formuliral ta aksiom Quine najprej definira pojem selekcije in sicer v smislu » α je izbira iz γ « (ta definicija je torej podana v kontekstu — α je množica množic, katere so brez skupnih elementov). α je izbira iz γ takrat, kadar vsebuje natanko en člen iz množice γ . V simbolih bi se ista stvar glasila takole: » α Sln γ « za » $(\forall y)(y \in \alpha \ \& \ y = \Delta \rightarrow \text{Ex } (\gamma \cap y = \{x\}))$ «^{*} (»Sln« pomeni izbiro). Pri tej definiciji je posebno pomemben konsenkvens implikacije » $\text{Ex } (\gamma \cap y = \{x\})$ «. Presek γ in poljubne množice y je identičen z množico, ki ima natanko en element. Ta izraz je tipičen primer za Quineovo elegantno izražanje v simbolih. To velja tudi za naslednji pojem, ki je potreben za formuliranje aksioma izbire. To je pogoj, da mora biti a družina množic, ki se med seboj izključujejo. Quine ga zapiše takole: »Func $\langle xy \rangle; \forall x \exists y \alpha$ «.^{**} Torej za α velja, da je množica vseh parov tako, da je prva komponenta element množice α , druga komponenta pa element elementa α in sicer za vsak element y velja, da spada v natanko eno množico x (ker je množica funkcija), ki je element α in da torej n dveh množic, ki bi imele iste elemente in bi bile istočasno tudi element α .

Formalizacija aksioma izbire v simbolni obliki se torej glasi: »Func $\langle xy \rangle; \forall x \exists y \alpha \rightarrow \text{Ew } (w \text{ Sel } \eta \alpha)$ «.^{***} Prvi ga je v teoriji množic omenil Zermelo, ki je s pomočjo njega dokazal precej sporno trditev, da se da vsaka množica dobro urediti. Ta aksiom je uporabil tudi pri prvi formalizaciji teorije množic leta 1908. Z njim si je pomagal, da je konstruiral pojem, s katerim je lahko definiriral množenje v teoriji množic (takrat še ni bilo Wienerove redukcije, ki je urejen par predstavila v jezik množic in zato še ni bilo pojma kartezičnega produkta, s katerim se da na lahek način definirati množenje kot množico vseh parov, katerih komponente so člani množic, katerih produkt iščemo. Sicer pa ne smemo pozabiti, da je aksiom izbire v bistvu na drug način formulirano dejstvo, da kartezični produkt določenih množic eksistira.)

Quine konstruira aksiom izbire v večih variantah, ki so si med sabo

* T. Skolem: Axionatized Set Theory, str. 297 iz zbirke From to Gödel.

* ST str. 217.

** ST str. 217.

*** ST str. 217.

ekvivalentne ali pa so med sabo povezane vsaj z implikacijo. Te povezave tudi znotraj svojega sistema dokaže.

Razen oblike, ki smo jo že navedli, se formulira ta aksiom tudi v bolj splošni formi tako, da izpustimo zahtevo, da so si množice, za katere velja selekcija, med sabo tuje. Aksiom se torej glasi: Za vsako množico množic eksistira selektor, to je funkcija, ki izbere natanko en član od vsake množice, ki so same člani množice x (razen prazne množice). Kakor smo že povedali, se torej da pokazati, da je v določenih pojmovnih premisah ta oblika aksioma ekvivalentna prvi (prvo obliko je uvedel v teorijo množic tudi Zermelo. Šele pozneje se je uveljavila ta bolj splošna oblika.)

Da se dokazati, da so aksiomom izbire ekvivalentni še drugi teoremi. Eden od teh je tudi teorem enumeracije. Ta teorem pravi, da se da ugotoviti moč poljubno velike dobre urejenosti. Dejstvo, da lahko člane poljubnega razreda postavimo v korespondenco z ordinalnimi števili lahko izrazimo tudi s pomočjo selektorja, ki izbira natanko en član. Aplikacije te funkcije (selektorja) na vsako množico nam da vsakikrat število, ki predhodi vse druge po določeni enumeraciji.

Važen princip, ki zahteva aksiom izbire je teorem, ki trdi, da je za vsako neskončno množico značilno, da ima neko pravo podmnožico z istim obsegom kot ga ima ona sama. Če odnos med množico in njeno pravo podmnožico razumemo kot odnos med delom in celoto, je ta princip v direktnem nasprotju s petim Euklidovim aksiomom, ki pravi, da je celota stalno večja od svojega dela. To lastnost neskončne množice je izkoristil Dedekind, ko je gradil svojo teorijo števil kot kriterij, ki loči neskončne množice od končnih. Quine ta princip formulira kot to, da vsaka množica, ki ima isto moč kot ordinalno število vsebuje neskončno množico. Ta trditev zahteva aksiom izbire in predstavlja hkrati tudi aplikacijo teorema enumeracije.

Tudi prej naglašen teorem o dobri ureditvi vsake množice, ki ga je prvi na strogo formalen način dokazal Zermelo s pomočjo aksioma izbire, je eden od ekvivalentnih aksiomov izbire. Če je ekvivalenten aksiomu izbire, ki je ekvivalenten teoremu o enumeraciji vsake množice, potem mora biti tudi teorem enumeracije ekvivalenten trditvi o dobri urejenosti vsake množice. Seveda to tudi intuitivno lahko hitro opazimo, kajti s tem, ko spravimo elemente neke množice v korelacijo z ordinalnimi števili hitro uvidimo, da mora biti taka množica dobro urejena. Če velja za vsako množico, da se jo da spraviti v korelacijo z ordinalnimi števili (da se jo da prešteti s pomočjo transfinitnih števil) se mora taka množica dati dobro urediti. Historično je bil teorem o dobri urejenosti, seveda, prej dokazan kot teorem o enumeraciji. Quine je pri gradnji teorema o enumeraciji in njegovem dokazu delno uporabljal Zermelovo dokazovanje teorema o dobri urejenosti.

Quine ima v Set Theory še močnejšo varianto principa o dobri urejenosti. Ta pravi, da se da celoten univerzum razgovora dobro urediti, da pač biva neka dobro urejena množica, katere levo in desno polje je identično z univerzalno množico. Seveda pa je ta trditev obtežena še z dodatnimi premisami, saj bi brez njih dokaj hitro zašli v protislovje oziroma trditev, da $U \in U$. Eksistenca dobro urejenega univerzuma ima namreč podobne posledice kot eksistenca ordinalnih števil (NO) glede na relacijo »biti element«. Prav tako

kot vodi v protislovje eksistenca ordinalnega števila nasploh, vodi v protislovje tudi eksistenca urejenega univerza.

Drugi ekvivalenti aksioma izbire so še Hausdorfov zakon, ki pravi da vsaka delna urejenost inducira maksimalno urejenost (Quine definira delno urejenost kot relacijo, ki je tranzitivna in irefleksivna). To se pravi, da eksistira urejenost $x \subseteq z$, in da $\sim \exists y(x \subset y \subseteq z)$.

Drugi ekvivalent aksioma izbire je Zornov lemma. Ta pravi, da, če je v razred, za katerega velja, da je unija w element v , za vsako podmnožico w od v , potem ima v člana u , kateri je maksimalen (ni nobene množice y , katere prava podmnožica bi bila množica u in da bi bila množica y element od v). Seveda sta si Hausdorfov zakon in Zornov lemma med seboj ekvivalentna, kar je predmet dokazovanja vsake spodobne teorije množic.

Frege-Russellova verzija kardinalnih števil ne potrebuje principa izbire, da bi si zagotovila eksistenco kardinalnega števila določenega razreda, ker je kardinalno število x enostavno množica vseh y , tako da ima y isti obseg kot x . Pri von Neumannovi verziji kardinalnih števil, ki jo zagovarja tudi Quine, pa je kardinalno število množice x prvo ordinalno število z istim obsegom kot x . Zaradi tega moramo na sploh dokazati, da biva ordinalno število, ki ima isti obseg kot x . V tej točki pa stopi na plan aksiom izbire v obliki teorema enumeracije. Vsaka množica se mora dati namreč spraviti v korelacijo z ordinalnimi števili urejenimi z relacijo »biti element«. Ta splošna zahteva pa potrebuje za svoj dokaz aksiom izbire. Seveda pa iz tega ne sledi, da je Frege-Russellov sistem teorije kardinalnih števil boljši od von Neumannovega in Quineovega. Russellov sistem zahteva namreč aksiom izbire za dokaz dobre urejenosti kardinalnih števil. Von Neumannov in Quineovov sistem pa ne zahtevata dokazov v tem smislu.

Leta 1940 je Gödel dokazal, da von Neumannov in Bernaysov sistem teorije množic ostane konsistenten, če mu dodamo aksiom izbire, ako je bil konsistenten že pred tem.

LITERATURA

Willard van Orman Quine: *Mathematical Logic (ML)*, New York, 1962.

Set Theory and Its Logic (ST), Cambridge, Massachusetts, 1961.

From A Logic Point of View New Foundations (NF), Cambridge, Massachusetts, 1961.

Thoralf Skolem: *On mathematical logic*. Iz zbirke *From Frege to Gödel*, Cambridge, Mass., 1971.

Psihološke, pedagoške in druge družboslovne razprave

Struktura osebnosti in individualne vrednote

VID POGAČNIK

UVOD

Ena najbolj aktualnih nalog sodobne psihologije individualnih razlik je razmejitev področij temperamenta in motivacije. Medtem, ko je bila psihologija kmalu sposobna dokazati velike interindividualne razlike v temperamentu pa, kljub od nekdanj veljavni trihotomiji človekovih funkcij na kognicijo, konacijo in afekcijo, trajnih razlik v motivacijski usmerjenosti ljudi ni obravnavala. Dolgo je bil referenčni okvir obravnave motivacije eksperimentalni načrt, v katerem so z manipulacijo okolja vzpostavljeni pogoji deprivacije potrebe, oz. alteracije stanja homeostaze, moč motiva pa je nato merjena s količino napora, ki ga subjekt vloži v doseg cilja. Psihologijo individualnih razlik pa ne zanimajo trenutna stanja organizma, ampak relativno trajne razlike v merjenih lastnostih in čeprav so bile razne liste temeljnih motivov izdelane že pred začetkom in v začetku tega stoletja (in resnici na ljubo — ni jih bilo treba dosti dopolnjevati), je bilo potrebno več kot pol stoletja, da so v psihologiji individualnih razlik dinamične poteze človeka našle tudi čvrsto teoretsko utemeljitev.

Pri psihodiagnostiki osebnosti so individualne razlike v motivaciji subjektov interferirale z ostalimi potezami osebnosti in (ker same niso bile predmet merjenja) namesto novih informacij o subjektu predstavljale moteče dejavnike. Distinkcija stilističnih potez osebnosti (temperamenta) od dinamičnih potez osebnosti (motivacije) je postala mogoča šele z razvojem samostojnih instrumentov za merjenje slednjih. V Sloveniji ti na žalost še niso publicirani in o poskusu razvojnega dela na tem področju poroča ta prispevek.

TEORETIČNI OKVIR

Če vzamemo glavne kriterije, s pomočjo katerih presojamo, ali je neka teorija dobra ali ne (kot so npr.: notranja konsistentnost, operacionalna definicija pojmov in preverljivost, skladnost z empiričnimi dejstvi, napovedna moč itd.), potem ugotovimo, da Cattellova teorija osebnosti druge teorije

(ne le s področja diferencialne psihologije) močno prekaša. Ker je v svetu (bila naj bi tudi pri nas) dobro poznana, želim podati le najosnovnejše postavke, ki zadevajo naš raziskovalni problem.

Cattell takole operacionalno razlikuje tri temeljna področja strukture osebnosti:

— del variance individualnih razlik, ki se nanaša na situacije, ki variirajo po kompleksnosti (informacij) in pri katerih je cilj prizadevanja jasen (rešitve naloge), se nanaša na sposobnosti.

— del variance, ki se manifestira v situacijah, v katerih je referenčna variabla incentiv (ciljni »objekt«), je varianca motivacije.

— preostali del pojasnjene variance pa se nanaša na načine reagiranja, na stalistične razlike v odgovorih na dražljaje. To je varianca potez temperamenta.

Čeprav so ta načela operacionalno postavljena, je tako pri raziskovalnem kot pri aplikativnem delu te izvore variacij zelo težko ločevati. Mnoge »stare« poteze temperamenta močno dišijo po temeljnih motivih (npr. sociabilnost kot sestavina ekstraverzije — po gregarnosti, plahost — po potrebi po varnosti itd.), na drugi strani pa so faktorске analize variabel, ki naj bi merile dinamične poteze pogosto dajale faktorje temperamenta. Analiza rezultatov, dobljenih s hkratno aplikacijo obeh vrst instrumentov nam nudi dober vpogled v povezanost oz. razlike med obema področjema.

STILISTIČNE POTEZE (POTEZE TEMPERAMENTA)

Kljub dolgoletnim študijam v svetu, danes ne moremo trditi, da je struktura temperamenta v celoti poznana. Slika osebnosti bi bila dokaj jasna, če bi jo formulirali le na podlagi metod opazovanja (in ocenjevanja) ljudi ter samo-opazovanja (metoda vprašalnikov), ki dajejo zelo konsistentne rezultate. K sreči pa obstaja še tretja kardinalna metoda spoznavanja osebnosti — objektivni testi osebnosti (miniaturne vedenjske situacije, pri katerih subjekt ne pozna predmeta merjenja), ki dajejo neprimerno bolj bogato sliko osebnosti kot prvi dve metodi, ki trpita zaradi problemov komuniciranja, verbalnega reprezentiranja celotnega spektra življenjskih situacij, (ne)poznavaanja samega sebe, možnosti falsificiranja odgovorov, pristranskih stališč ob izpolnjevanju vprašalnikov itd. Celo pri resnični pripravljenosti za sodelovanje je pri emocijah prisoten še dodatni problem. Številne študije so dokazale inverzen odnos med fiziološkim (notranjim) vzbujenjem in zunanjo ekspresijo emocij. To utegneta biti substitutivni obliki redukcije tenzije, zlasti še, ker je zunanja ekspresija pogosto socialno inhibirana. Tako se je dejansko izkazalo, da tudi najbolj skrbno konstruirani in teoretsko najbolj utemeljeni klasični testi osebnosti (kot je na primer Cattellov test 16 osebnostnih faktorjev) dajejo le tisti del slike temperamenta, za katerega sta verbalni medij in metoda samoopazovanja primerna, nič pa nam subjekt ne more povedati o tem, koliko je on sam npr. (ne)zmožen mobilizirati svojo energijo v konfliktnih situacijah, koliko je »alerten« (hitrost bazičnih procesov v centralnem

živčnem sistemu), koliko je splošno inhibiran, kolikšna je bujnost, ekspanzivnost njegovih miselnih procesov itd. Našel sem le nekaj potez temperamenta, ki jih ljudje (pa tudi psihologi) do nedavnega nismo poznali, ki pa jih danes faktorsko-analitične študije odkrivajo kot temeljne poteze osebnosti, ki realno obstajajo kot del človekove prirode in ki ga je še kako vredno spoznavati in utemeljiti v enoviti teoriji osebnosti.

Žal nam objektivni testi osebnosti niti v raziskovalne namene niso dostopni. Uporabljamo lahko le najboljše od preostalih, klasičnih testov osebnosti. V pričujoči študiji je področje temperamenta pokrito s Cattellovim testom 16 PF — oblika A, ki v 30'—45' testiranju daje zelo reprezentativno sliko 16 temeljnih potez temperamenta normalne, nepatološke osebnosti.

DINAMIČNE POTEZE OSEBNOSTI (MOTIVACIJE)

Podobno kot v potezah temperamenta se ljudje med seboj razlikujemo tudi po relativno trajni, različni motivacijski usmerjenosti. Na samem začetku študij razlik med ljudmi v pogledu njihove motivacije je bilo najprej potrebno izdelati program analize vseh mogočih poti, po katerih motivacija vpliva na človekovo vedenje. Postavljen je bil koncept takoimenovanega »dinamičnega kalkulusa«, ki med drugim poudarja tudi multiplo manifestacijo motivov. Proučevanje samo nekaterih načinov ekspresije motivov nam torej daje le nepopolno sliko dinamike osebnosti in to je hkrati tudi ena največjih pomanjkljivosti starejših diagnostičnih sredstev, ki so zadevala človekove dinamične poteze — bila so enostranska.

Izvršene faktorske analize so kmalu pokazale na temeljne komponente motivacije. Izkazalo se je, da so najpomembnejši načini izražanja vsakega motiva naslednji:

— direktna, brezpogojna (lahko tudi nezavedna) ekspresija. Zaradi podobnosti z znanim Freudovim konceptom, jo je Cattell imenoval ID-motivacija.

- zahteve realnosti upoštevajoča EGO-komponenta.
- na pričakovanja širše (družbene) okolice ozirajoča se komponenta (tako kot subjekt misli, da NAJ bi bil motiviran) ali SUPEREGO-komponenta.
- FIZIOLOŠKE reakcije subjekta ob soočenju z relevantnimi situacijami.
- izrazi obstoja KOMPLEKSOV, oz. konfliktne motiviranosti.
- itd.

Tako nekdo manifestno ne kaže nikakršnih znakov potrebe po varnosti, tudi če bo naš test v obliki vprašalnika, se bo tak človek na dimenziji izraženosti potrebe po varnosti znašel na spodnjem koncu lestvice. Morda pa bo na objektivnem testu, ki veljavno meri id-komponento, ta človek prav na tem motivu pokazal zelo visoko potrebo po varnosti. Slika je pogosto celo do te mere kompleksna, da se celo v okviru npr. id-komponente različni načini ekspresiji motiva pri enem subjektu med seboj izključujejo in preprečujejo, da se motivacijska energija troši skozi vse kanale. Kljub temu pa interindividualno ti načini med seboj pozitivno korelirajo.

Nadalje izgleda, da se navedene komponente ekspresije motivacije grupirajo v dve veliki grupi: integrirano in neintegrirano motivacijo. Njuno medsebojno razmerje, oziroma stopnja prevalence neintegrirane motivacije nad integrirano, daje merilo konflikta na nekem motivu.

Sam motivacijski prostor je strukturiran na temeljne motive, ki so bili že dolgo poznani in tudi faktorsko-analitične študije niso odkrile mnogo novih. Izvorni temelj človekovih potreb so vrojene, vsemu človeštvu skupne biološke potrebe. Te potrebe imajo isti emocionalni cilj, čeprav za njihovo zadovoljitev subjekt uporablja različna sredstva. Tako na primer temeljno potrebo po statusu, ugledu, uveljavitvi ali kakorkoli jo že imenujemo, človek lahko zadovoljuje z uveljavljanjem in uspehi na najrazličnejših področjih. Druga skupina prav tako strukturno enovitih potreb pa so v procesu socialnega učenja pridobljene potrebe (Cattell jih imenuje sentimenti). Zanje je značilen nek skupen objekt zadovoljitve, ki je lahko nek socialni objekt, družbena institucija in podobno (npr. družina, cerkev, partner, poklic itd.). Čeprav je v začetku formiranja teh motivov človek k tem objektom težil zaradi zadovoljitve različnih bioloških potreb (ali že formiranih sentimentov), pa sčasoma pridobijo svojo lastno funkcionalno avtonomijo (Allport). Listo sentimentov začenjajo zelo pomembni socialni motivi, izgublja pa se v celi vrsti manj pomembnih interesov, hobbijev itd.

Če se povrnem k multipli manifestaciji motivov, potem iz do sedaj navedenih ugotovitev izhaja, da diagnostika dinamičnih potez mora temeljne motive meriti preko različnih komponent. Pri našem razvojnem delu se opiramo na znani Motivational Analysis Test, ki vsakega od temeljnih motivov meri skozi štiri načine ekspresije: preko asociacij, motivacijskih popačenj presojanja, informacij ter investiranja časa in sredstev v doseganje posameznih ciljev. Poleg teh instrumentov proučujemo še test razlage slik, v katerem se v odgovorih subjekta zrcalijo projekcije človekovih potreb in pa lestvico individualnih vrednot. Medtem, ko so prvi instrumenti v začetni fazi preizkušanja, pa je lestvica vrednot že dokaj izdelana, tako da lahko podamo prve raziskovalne rezultate.

Po večletnem študiju problematike človekovih vrednot sem namreč na osnovi zbranih podatkov vedno zanesljiveje lahko zaključeval, da so individualne vrednote (Ie) ena temeljnih ekspresij človekove motivacije, pa tudi v strokovni literaturi je pogosto moč najti dokaze za to, da so vrednote v bistvu kognitivne reprezentacije človekovih temeljnih motivov (Rokeach, 1967). Zato pred pregledom lastnih rezultatov navajam še teoretski okvir obravnavanja vrednot v okviru teorije motivacije.

Individualne vrednote kot reprezentacija dinamičnih potez osebnosti:

Kot začenja svoje izvajanje o vrednotah Musek (Portorož, 1982), eksistenca živega bitja ni golo obstajanje, vrženost v svet, temveč je predvsem zavzemanje odnosa do tega sveta in vrednotenje je temeljna kategorija, ki opredeljuje odnos zavestnega subjekta do stvarnosti. Vrednostni odnos se ne for-

mira vedno avtomatsko, na temelju nekih vrojenih mehanizmov, ampak v toku individualizacije zavestni subjekt za vrednotenje stvari in pojavov, ki ga obdajajo formira neke eksplicitne ali implicitne koncepcije zaželenega — vrednote (Kluckhohn, Rokeach). Temeljne vrednote kot so npr.: resnica, lepota, moč, dobrot, korist itd. odražajo najbolj abstraktne aspekte atribucije materialnega in nematerialnega sveta, ki nas obdaja. Če pa vemo, da so vrednote vedno naučene po principu »vse ali nič«, da so vedno zaželeni, da so po pravkar navedenih definicijah vrednote dimenzije atribucije, oz. standardi presojanja, potem se upravičeno lahko vprašamo, ali, kar zadeva vrednote, individualne razlike med ljudmi sploh obstajajo, ali za razumevanje razlik med ljudmi koncept vrednote sploh potrebujemo. Odgovor je vseka-kor »ne«, saj je individualna presoja tako koncipiranih vrednot nemogoča. Subjekta lahko soočimo z nečem, na primer s pojmom »domovina« in zahtevamo od njega, da presodi, koliko je ta »domovina« lepa, resnična, dobra, koristna, močna itd. Vendar on ne more presojati standardov samih, saj bi za to potreboval nek super-standard, super-vrednoto, izven sistema temeljnih vrednot, večkrat pa je bilo že pokazano, da kaj takega ne obstaja. Musesek ugotavlja, kako je v zgodovini in v sodobnem času vedno prihajalo do poskusov, da bi prišli do nekakšnega vrednotenja vrednot, do vrednostnih hierarhij, da pa so se vsi taki poskusi razbijali ob pluralizmu vrednot (Musesek, 1982).

Če bi z vprašanjem ali je, na splošno, abstraktno vzeto, korist pomembnejša od npr. lepote, večino razumnih ljudi spravili v zadrego in nemoč, pa bi večina bila zmožna odgovoriti na vprašanje ali je, zanj osebno v življenju, imetje pomembnejše kot uživanje v lepoti prirode in umetnosti. Takoj namreč, ko posameznika vprašamo po njegovih osebnih »vrednotah«, torej po tem, kaj je pomembno zanj, ne pa nasploh, bo posameznik svojo presojo gradil na svoji motivacijski strukturi in dinamiki. Individualna vrednostna hierarhija verjetno ni nič drugega kot hierarhija temeljnih potreb individuuma, na sedanji stopnji poznavanja pojava je zanimivo le vprašanje: za merjenje katere komponente motivacije bi bila taka lista »vrednot« najbolj primerna. Rokeach (1967) vidi razliko med vrednotami in temeljnimi potrebami v tem, da naj bi bile vrednote kognitivne reprezentacije (in transformacije) potreb. V terminih moderne motivacijske teorije bi torej lahko predpostavili, da vrednote odražajo super ego komponento motivacije, to je tisti motivacijski imperativ, ki v človeku raste od zgodnjega otroštva dalje kot skupek pričakovanj k čemu NAJ človek stremi in v kaj NAJ investira svojo energijo. Velika prednost take liste je, da te »vrednote« transcendirajo trenutno motivacijsko stanje subjekta. Zelo lačen človek vrednote »preskrbljenost s hrano in pijačo« kljub vsemu verjetno ne bo postavil med vsemi na prvo mesto, čeprav bo prva stvar, ki se jo bo lotil ta, da si bo hrano in pijačo poiskal. Taka lestvica »vrednot« meri trajno motivacijsko naravnost subjekta, tako kot je ta reprezentirana v njegovi zavesti.

Opazili ste, da že ves čas, odkar termin vrednota uporabljam v smislu pojma, oz. verbalnega izraza, ki veljavno reprezentira temeljne motive, uporabljam narekovaje, saj sem že navedel, da naj bi termin vrednota ostal re-

zerviran za abstraktne koncepte vrednostne atribucije (označevanja) stvari in pojavov, ki nas obdajajo. Vrednote so nekaj, kar je absolutno dobro, ne glede na kontekst, posameznika, situacijo. Nobene lestvice vrednot (mislim diagnostičnega instrumenta) ne poznam, ki ne bi operiral zgolj z bolj ali manj veljavno reprezentiranimi nazivi temeljnih motivov, tudi sam sem v tej študiji uporabljal tak instrument. Seveda je vseeno, če ga subjektom predstavimo kot listo vrednot, sami pa se moramo zavedati, da je kljub še tako sofisticiranim verbalnim izrazom to lista motivov.

Tabela 1: Opis temeljnih potez temperamenta.

<i>SIZIA.</i> Zadržan, odmaknjen, hladen, odljuden, vzvišen, kritičen, tog.	A	<i>AFFECTIA.</i> Družaben, odprt, prisrčen, pristopen, dobrovoljen.
<i>NIZKA INTELIGENTNOST.</i> Faktor sposobnosti!	B	<i>VISOKA INTELIGENTNOST.</i> Faktor sposobnosti!
<i>NIZKA EGO MOČ.</i> V oblasti čustev, labilen, hitro zmeden, spremenljiv.	C	<i>VISOKA EGO MOČ.</i> Emocionalno stabilen, zrel, obvladuje težave.
<i>SUBMISIVNOST.</i> Ponižen, mil, pokoren, vodljiv, prilagodljiv.	E	<i>DOMINANTNOST.</i> Samozavesten, agresiven, tekmovalen, uporen.
<i>DESURGENTNOST.</i> Premišljeno trezen, resen, molčeč, preudaren.	F	<i>SURGENTNOST.</i> Impulzivno živahen, brezskrben, vesel, entuzijastičen.
<i>ŠIBAK SUPER EGO.</i> Omalovažuje pravila, zakone, obveznosti, ni moralističen.	G	<i>MOČAN SUPER EGO.</i> Spoštuje dolžnosti, vesten, vztrajen, moralističen.
<i>THRECTIA.</i> Socialno plah, boječ, občutljiv za grožnje, socialno zavrt.	H	<i>PARMIA.</i> Socialno smel, podjeten, neinhibiran, spontan.
<i>HARRIA.</i> Togo naravnan, oster, zanaša se nase, nesentimentalen.	I	<i>PREMSIA.</i> Nežen, občutljiv, sentimentalni, odvisen, razvajen.
<i>ALAXIA.</i> Zaupljiv, sprejemajoč pogoje, prilagodljiv.	L	<i>PROTENZIJA.</i> Nezaupljiv, sumnjičav, težko ga je prevarati, neprilagodljiv drugim.
<i>PRAKSERNIJA.</i> Praktičen, z obema nogama na tleh, v stvarnosti, konvencionalen.	M	<i>AUTIJA.</i> Imaginativen, bohemski, raztresen, nekonvencionalen, nepraktičen.
<i>PREPROSTOST.</i> Naraven, odkrit, prostodušen, socialno neroden.	N	<i>PREVEJANOST.</i> Nenaraven, preračunljiv, v družbi uglajen, spreten.
<i>NEMOTENA ADEKVATNOST.</i> Brez občutij krivde, prepričan vase.	O	<i>OBČUTJA KRIVDE.</i> Zaskrbljen, depresiven, negotov vase (samoočitanje).
<i>KONZERVATIVIZEM.</i> Vezan na tradicije, ustaljene ideje.	Q1	<i>RADIKALIZEM.</i> Nagnjen k eksperimentiranju, liberalen, kritičen.
<i>VDANOST GRUPI.</i> Grupna odvisnost, vezanost, privrženost grupi.	Q2	<i>SAMOZADOSTNOST.</i> Samosvoj, preferira svoje odločitve, navajen iti svojo pot.
<i>NIZKA INTEGRACIJA JAZA.</i> Nedisipliniran, v konfliktu s samim seboj.	Q3	<i>VISOKA INTEGRACIJA JAZA.</i> Kontroliran, sledi podobi o sebi, socialno precizen.
<i>NIZKA ERGIČNA TENZIJA.</i> Sproščen, miren, nefrustriran, spokojen.	Q4	<i>VISOKA ERGIČNA TENZIJA.</i> Napet, frustriran, razdražen, neodreagirana nagonska napetost.

Rezultati, ki jih prikazujem so le majhen del preverjanja teoretičnih hipotez in prizadevanj razviti veljavne instrumente za diagnostiko dinamičnih potez. Na 127 subjektih (žal še premajhen numerus) je bila v okviru kadrovskega postopka v Savi Kranj aplicirana naslednja diagnostična baterija:

- dva testa splošne (fluidne) inteligentnosti (TN-20 in D-48)
- Cattellov test osebnosti (temperamenta) 16 PF — oblika A
- lestvica individualnih vrednot.

Tako sem analiziral 42 variabel: spol, starost, izobrazbo, IQ, 16 Cattellovih potez osebnosti in 22 vrednot.

Instrumenti

Cattelovi testi 16 PF (oblike A, B, C in D) so eden najboljših instrumentov za diagnostiko osebnosti. To so izredno skrbno konstruirani vprašalniki, ki dajejo psihologu informacije o 16 izvornih potezah osebnosti (temperamenta). Pri nas so testi prirejeni za raziskovalno uporabo (Lamovec, Pogačnik) in se obnašajo praktično enako kot na populaciji ZDA ali Velike Britanije. Med psihologi pri nas neupravičeno vlada mnenje, da so dimenzije, ki jih meri 16 PF neke umetne tvorbe, ki jih je dala faktorska analiza, da je za praktične namene test manj uporaben. To je velika zmeta, najverjetneje posledica tehničnih nazivov osebnostnih potez, ki jih je moč najti v učbenikih, v podrobnejše opise gre le redko kateri avtor. V resnici pa so to lastnosti, ki jih je pri ljudeh (celo pri zelo majhnih otrocih) zelo lahko opazovati, katerih izvor in ontogenetski razvoj, pa tudi klinični pomen je zelo dobro poznan. Čeprav noben verbalni opis ne more nadomestiti poglobljene študije strukture osebnosti, menim, da le ne bo odveč, če poteze temperamenta, kot jih daje tehnika samoocene, malo podrobneje opišem. Opis vsake poteze sestoji iz opisov obeh ekstremov osebnostne dimenzije.

Lestvica individualnih vrednot: Nastajala je nekaj let in kot sem že omenil, je v sedanji obliki to lestvica izrazov, ki naj bi čim bolj reprezentirali temeljne človekove potrebe. Obsega 22 takih »vrednot«, subjektu je v navodilu rečeno, naj jih razvrsti glede na pomembnost, ki jo kot življenjska vodila imajo zanj in za njegovo življenje. Razvoj lestvice sem podrobneje opisal drugje (Bled; Posvetovanje psihologov Slovenije, 1984), za interpretacijo rezultatov študije pa naj zadostujejo nazivi »vrednot«, kot so navedeni v tabeli 2. Omenim naj še, da je vsaka »vrednota« dodatno opisana s kratkim opisom, na primer:

UDOBNO ŽIVLJENJE

(sproščeno življenje, osebno ugodje)

V zvezi z lestvico vrednot naj omenim še dva metodološka problema:

1) Lestvica daje rezultate v obliki rangov — torej na ordinalnem nivoju. Za uporabo parametričnih statističnih metod je potrebno 22 rangov spremeniti v prislilno normalno distribucijo (7 stopenj), podobno kot pri tehniki Q-sort.

Tabela 2: Rotirana faktorska matrica.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	h^2
A odprt, topel, družaben	31	-22	-08	-20	-42	30	25	-01	-11	07	-01	54
B inteligenten	-18	15	07	69	12	03	-09	-01	-15	-00	08	59
C emoc. stabilen, zrel	06	-40	16	17	01	06	-07	-21	-05	21	-44	51
E dominanten	38	12	19	12	49	-03	34	15	02	-00	-25	65
F brezskrben	66	06	21	28	01	21	24	-02	-08	-04	27	74
G superego, vesten	09	-74	-05	-17	-06	02	08	06	06	-06	02	61
H socialno smel	66	-31	16	-11	08	-05	19	10	-16	-07	-12	66
I blag, nežen, sentiment.	02	32	01	-04	-66	-26	-03	-01	-05	02	02	61
L sumnjičav	-01	15	-02	13	10	-06	56	29	10	-19	18	53
M bohemski, imaginativen	-10	14	22	-12	01	-23	19	03	-23	39	-08	40
N prevejan, nenaraven	-16	-06	-05	-48	-31	-01	05	27	-12	-33	03	56
O z občutji krivde	-13	52	-07	-09	-27	08	-06	02	22	-28	16	54
Q1 radikalističen	18	17	14	-09	42	18	-10	-04	01	23	23	41
Q2 samoevoj	-74	16	-04	17	-07	02	10	06	05	-01	-02	63
Q3 samokontroliran	05	-77	-18	-05	13	-07	-12	-07	-09	01	01	68
Q4 napet, frustriran	-16	54	03	05	-16	05	24	14	35	08	22	60
SPOL (M=2 ; Z=1)	-08	-15	-01	-00	83	03	08	-10	-05	11	-03	74
STAROST (v letih)	-26	-04	00	-45	32	-18	11	34	16	08	-16	60
IZOBRAZBA (7 stopenj)	-22	-05	12	12	04	-01	-01	-08	04	61	12	47
IQ (dva testa)	-14	17	36	53	06	13	03	-18	-03	08	-25	58
družabna pripadnost	07	-09	07	08	-12	-08	05	02	-26	-11	01	64
družbena priznanost	02	-04	-01	-20	07	47	26	21	-41	28	-17	65
družinska sreča	-21	-11	-72	00	-00	04	09	-05	-06	-06	05	60
imatje	-15	08	-31	-03	12	56	-04	14	09	-24	02	54
izpoln. delovnih ciljev	16	-16	06	13	07	-01	-03	10	-45	31	-14	41
ljubezen	16	45	-18	-00	21	04	07	-58	05	-10	-01	65
moč	12	22	06	16	-08	38	01	37	10	29	-05	48
modrost	-12	-03	33	06	-07	-32	08	-03	30	25	-42	57
nove izkušnje	14	-04	58	10	-01	09	18	-03	-02	18	39	59
osebna izpopolnitev	03	-06	35	01	-40	06	03	-14	-02	09	01	32
osebna varnost	-02	12	06	-60	20	33	-18	-05	-00	-29	00	64
otroci	-04	-01	-80	-13	-03	06	-01	01	19	03	-10	72
pošitek	-20	-01	-02	08	-01	-10	-72	13	04	-03	01	60
presrblj. s hrano in pij.	12	07	-01	04	04	16	-56	16	14	-47	-02	63
razum. s partnerjem	11	-01	-39	33	-07	-18	14	-03	33	-22	05	50
spošt. družbenih načel	-13	-23	-17	-30	01	-45	13	15	-14	01	-21	50
svet lepote	-05	01	-03	02	11	-73	-03	00	00	15	21	61
svoboda	-04	20	38	02	13	-24	26	15	12	-04	-09	37
udobno življenje	-34	-06	07	-07	-12	28	08	-08	03	-58	09	57
ustvarjalni dosežki	32	-30	34	32	16	-16	05	14	20	40	-11	70
vera	-10	-13	05	19	-04	-11	02	-70	11	09	04	60
zvesto prijateljstvo	-01	06	17	07	-05	-23	06	-11	14	09	68	60
	lambda: 11%	9%	7%	6%	5%	4%	4%	3%	3%	3%	3%	57,5

Opomba: vodeče ničle in decimalne vejice pri koeficientih so izpuščene.

2) Rezultati, ki jih daje lestvica, med seboj niso algebraično neodvisni. Če nekdo neko vrednoto na primer postavi na prvo mesto, potem se na prvem mestu ne more znajti nobena druga vrednota več. Posledica teh učinkov, podobnih ipsatizaciji je, da znotraj sistema 22 vrednot obstaja artefaktna povprečna interkorelacija (-1) (n-1) t.j. -0,05) in s tem umetno dobljen, artefakten del pojasnjene variance sistema, kar moramo upoštevati pri interpretaciji.

Za faktorsko analizo rezultatov sem uporabil metodo glavnih komponent, zadržane so bile vse vrednosti, večje od Kaiserjevega kriterija 1,00, nato pa so bili ekstrahirani faktorji rotirani v ortogonalni poziciji po Varimax algoritmu. Tabela 2 kaže rotirano faktorsko matrico, ničle pred koeficienti korelacije in decimalne vejice so v tabeli izpuščene.

Interpretacija faktorjev:

- I. Ekstraverzija vs. introverzija
- II. Nizka prilagojenost vs. socialno sprejemljiva slika
- III. Eksploracija, samouresničitev vs. družinska motiviranost
- IV. Mladost, sposobnost vs. starost, potreba po varnosti
- V. Moški temperament vs. nežnost, blagost, podredljivost
- VI. Težnja po statusu vs. duhovne vrednote
- VII. Stenični, nezaupljiv temperament vs. počitek, hrana
- VIII. Nekrščanska usmerjenost vs. vera
- IX. Individualizem vs. družbena aktivnost
- X. Izobrazba, ustvarjalne težnje vs. konkretni hedonizem
- XI. Manjša razvojna zrelost vs. razvojna zrelost (??)

I. S tipično ekstraverzijo (grupna pripadnost, socialna smelost, impulzivna živahnost, v manjši meri dominantnost in topla odprtost) kaže lestvica vrednot le rahle asociacije. Tipičen ekstravert morda nekoliko bolj ceni ustvarjalno življenje in nekoliko manj udobno življenje, vendar so te zveze le rahlo nakazane. Rahlo je tudi nakazan upad ekstraverzije s starostjo.

II. Seleksijska situacija, v kateri so bili testi aplicirani, je verjetno vzrok, da lestvice anksioznosti in šibkega superega tvorijo enoten faktor socialno manj sprejemljive slike, neprilagojenosti. Žal v analizo ni bilo moč vključiti kontrolne (lie) skale, ki bi precej olajšala distinkcijo med anksioznostjo in ostalimi skalami, ki so občutljive na tendence motivacijskih popačenj. Tudi tu vidimo, da lestvica vrednot ni občutljiva na motivacijska popačenja (z izjemo vrednote ljubezen — heteroseksualnost in morda ustvarjalni dosežki,) prav tako pa ne kaže kakih pomembnih zvez z anksioznostjo.

III. Najširša skupna značilnost lestvice vrednot je polarizacija na eni strani vrednot: nove izkušnje, svoboda, osebna izpopolnitev, ustvarjalni dosežki in modrost ter mere inteligentnosti (IQ), na drugi strani pa vrednot, povezanih z družinskim življenjem: otroci, družinska sreča, razumevanje s partnerjem ter v manjši meri celo imetje. Ta značilnost motivacijske naravnosti subjekta je v celoti neodvisna od temperameta človeka.

IV. Dosežki na testih »splošne« inteligentnosti (D-48 in TN-20) s starostjo očitno upadajo. Čeprav je bila storilnost pri naših subjektih za starost korigirana po krivuljah, ki jih podaja Wechsler, pa se pri naših dveh testih upad sposobnosti očitno začne že nekaj prej (in od tod ne-ničelne korelacije med IQ in starostjo). Nadalje pa je zanimivo, da se na starost in nižje sposobnosti veže potreba po varnosti ter v manjši meri še nekatere druge vrednote. Kljub temu, da takšni rezultati niso presenečenje, pa slika žal ni čista, ker v analizo niso bile vključene zgolj algebraično neodvisne variable.

V. Razlika med ženskami in moškimi se kaže le v temperamentu, ne pa tudi v večjih razlikah v vrednostni orientaciji. Po temperamentu so moški bolj ostri, nesentimentalni, dominantni, radikalni, zadržani, kritični, hladni. V vzorcu je bilo med starejšimi osebami nekoliko več moških, od vrednot pa se edino osebna izpopolnitev nagiba k polu ženskega temperameta.

VI. Naslednja skupna značilnost lestvice individualnih vrednot je pola-

rizacija težnje po statusu (družbena priznanost, imetje, moč in v manjši meri osebna varnost) in duhovnih, estetskih vrednot (svet lepote, v manjši meri spoštovanje družbenih načel in modrost). Tako opisana težnja po statusu se v celoti sklada s Cattelovo definicijo tega motiva.

VII. Vrednotama počitek in preskrbljenost s hrano stojita nasproti temperamentni potezi sumničavosti in dominantnosti. Podrobnejšo zvezo med steničnim, »agresivnim« temperamentom in načinom življenja, ki pogojuje nizko vrednotenje omenjenih dveh vrednot bo potrebno še podrobneje proučiti.

VIII.—XI. so faktorji, ki jih je nekoliko težje definirati.

VIII. Vrednoti vera se pridružuje vrednota ljubezen, kar kaže na to, da verjetno del testirancev dodatnega opisa vrednote ljubezen (heteroseksualni poudarek) ni prebral, razumljiva pa je tudi nasprotna polarizacija vrednote moč. Zanimivo pa je, da so versko vrednostno orientiranost v večji meri izpričevali mladi (tistih nekaj starejših kandidatov je kandidiralo za odgovornejša mesta, zato je tudi tak rezultat razumljiv).

IX. V lestvici individualnih vrednot se izgleda več vrednot nanaša na družbeno aktivnost oz. na drugi strani na individualizem.

X. Na kontrolno variabla izobrazba se vežeta vrednoti ustvarjalni dosežki in v manjši meri izpolnitev delovnih ciljev ter imaginativen, bohemski temperament. Na nasprotni strani sta predvsem vrednoti osebnega uživanja (udobno življenje in preskrbljenost s hrano in pijačo) ter v manjši meri prevejan, neprostodušen temperament.

XI. Ta faktor je najbolj nejasen, izgleda pa, da združuje vrednote, ki z osebnostnim dozorevanjem izgubljajo oz. dobivajo svoj pomen. Osebnostni razvoj naj bi se pa tudi kazal kot razvoj ego moči.

Če povzamemo, analiza torej kaže na presenetljivo nizko povezanost področij stilističnih potez (temperamenta) in dinamičnih potez. Zlasti anksioznost in ekstraverzija z lestvico vrednot skoraj ne kažeta povezav. Lestvica individualnih vrednot nam daje popolnoma nove informacije o osebnosti (dinamiki) subjekta. Seveda je faktorska analiza lahko potrdila obstoj le nekaterih motivov (tisto, kar se v lestvici vrednot podvaja), spomnimo se, da naj bi bile v lestvico vključene vrednote med seboj v čim nižjih korelacijah, kar bomo skušali doseči z nadaljno modifikacijo lestvice.

Analiza implicira naslednje spremembe lestvice:

— namesto vrednote družinska sreča (ki je tudi preveč atraktivna in je daleč na prvem mestu) uvesti vrednoto, ki se bo bolj nanašala na navezanost na »starševski dom«.

— vrednoto družbena priznanost preimenovati v ugled v družbi.

— vrednoto izpolnitev delovnih ciljev enostavneje (in bolj direktno) imenovati kar poklic (z ustrezno definicijo v oklepaju).

Seveda motivacijska narava nekaterih vrednot (vprašanje veljavnosti) v tej študiji ni mogla biti potrjena. Zato je naša nadaljna naoga razviti še druge objektivne instrumente za merjenje (različnih komponent) dinamičnih potez osebnosti in jih analizirati hkrati z lestvico individualnih vrednot in z že uveljavljenimi testi stilističnih potez.

LITERATURA

1. Cattell R. B. & Eber H. W.: Sixteen Personality Factor Questionnaire (Manual for Forms A and B). Institute for Personality and Ability Testing, Coronado Drive, Champaign, Illinois; 1962.
2. Cattell R. B. & Dreger R. M.: Handbook of Modern Personality Theory. Washington, London; Hemisphere publ. Corpor.; 1977.
3. Cattell R. B. & Kline P.: The scientific Analysis of Personality and Motivation. Academic Press, New York, San Francisco, London; 1977.
4. Cattell R. B. (ed.): Handbook of Multivariate Experimental Psychology. Rand McNally, Chicago; 1966.
5. Coan R. W.: The Optimal Personality. Routledge & Kegan Paul, London; 1974.
6. Fulgosi A.: Psihologija ličnosti (teorije i istraživanja), Školska knjiga, Zagreb; 1981.
7. London H. & Exner J. jr.: Dimensions of Personality. New York, John Wiley & sons; 1978.
8. Musek J.: Vrednote, vrednostni pluralizem in vpliv vrednotenja na teorijo spoznavanja. Posvetovanje psihologov Slovenije, Portorož; 1982.
9. Rokeach M.: The nature of Human Values. The Free Press, New York; 1967.
10. Smith M. B.: Social Psychology and Human Values. Aldine Publ. Co., Chicago; 1969.

Bazični psihoanalitični koncepti

DUŠAN RUTAR

Zdi se, da danes mnogi ljudje govorijo o Freud-u in psihoanalizi, ki niso prebrali niti osnovne literature. Zmeda pri razumevanju terminov je precejšnja, konstrukti, ki nastajajo pri vulgarnem razlaganju psihoanalize, pa prav nesramno poenostavljeni. V literaturi je prisotno reduciranje psihoanalitične teorije in pretirano ukvarjanje s seksualnostjo, kot da je psihoanaliza samo Freud in kot da je Freud govoril izključno o seksualnosti. Tudi kritike Freud-a in psihoanalize se v glavnem ukvarjajo s koncepti, katerim skušajo dokazati pretiravanje in mehaničnost, a so pri tem same polne enostranskosti in poudarjanja pomanjkljivosti, tako da človek dobi vtis, da je nekomu zelo veliko do tega, da Freud in psihoanaliza ne bi bila prisotna na tem svetu. Tem kritikam bi Freud nedvomno dodal precej kritičnih pripomb.

Zaradi vsega naštetega se nekako ponuja oz. vsiljuje zahteva po prikazu osnovnih konceptov, kar bi omogočilo ustvarjalno nadgradnjo. Začeli bi s Freud-om in prikazali štiri temeljne koncepte in sicer:

- 1) metapsihologija, konflikti, anksioznost,
- 2) teorija sanj,
- 3) teorija libida,
- 4) teorija instinktov.

Zaradi omejenosti prostora bo vsak koncept prikazan posebej.

ad 1)

Metapsihologijo je Freud definiral kot pristop k psihološkemu raziskovanju človeka. Ta pristop temelji na predpostavki, da je vsak mentalni proces nekako vpet med tri koordinate — dinamično, topografsko in ekonomično. Takšna osnovna predpostavka je hkrati tudi cilj psihologije in njenega raziskovanja. Tako je zahteval Freud. Metapsihologijo lahko tako razumemo kot proces, ki naj bi omogočal jasnejši in globlji teoretični koncept psihoanalitičnega raziskovanja. Zametke takšnega pristopa zasledimo že leta 1896, ko ga Freud opiše preprosto kot »psihologijo, ki vodi k podzavesti«. Ne sme nas presenetiti, ker je kasneje eksplicitno uporabljal le omenjene

tri koordinate, nikoli pa ni ekspliciral niti strukturalnega niti genetičnega vidika, vendar je jasno, da sta oba že zajeta v omenjenih treh.

Dinamično gledišče

Že leta 1895 v študijah histerije uporabi dinamično gledišče, ko razlaga nastanek konfliktov: »Psihična moč, nenaklonjena delu ega, postane patogena ideja in ji je zabranjen pristop v zavest.« Dinamični aspekt pomeni naslednje — v vsakem človeku delujejo sile ali instinkti, ki imajo svoj izvor v organizmu. Nenehno delujejo drug na drugega, zato so vseskozi prisotni med njimi konflikti in glavni problem vsakega človeka je tako razreševanje, konstruktivno spoprijemanje s temi konflikti. Če se dinamika poruši tako, da močno prevlada ena sila na račun drugih, postanejo konflikti patogeni, kar jasno pomeni, da niso vsi konflikti že kar patogeni.

Ob rojstvu otroka so prisotni samo instinkti in šele kasneje se razvije ego, ki dobi energijo iz primalnega izvora (id). Vse instinkte karakterizirata obseg in smer, cilj pa je užitek, ugodje oz. izogibanje bolečini.

Ekonomsko gledišče

Najbolj detajlno ga Freud opiše v svojem delu »Psihoanaliza«: »Z ekonomskega gledišča imajo mentalne reprezentacije instinktov svoj naboj energije (katekso) in namen mentalnega aparata je vzdrževati čim nižji nivo ekscitacije, pri tem smer procesov regulira princip ugodja-neugodja.

Zunanje okolje počasi prisili posameznika, da sprejme princip realnosti, ki vključuje odlaganje takojšnjega zadovoljevanja potreb in toleriranje bolečine. Človek se mora naučiti, da obstajajo situacije, v katerih mora kontrolirati svoje impulze in da lahko zadovoljuje svoje potrebe na določen način v določenih situacijah. Mentalno zdravje posameznika bo tako odvisno od sposobnosti, da se uspešno spoprime s konflikti, ki nastanejo zaradi pritiskov na ego. Ti pritiski prihajajo s treh strani: id želi takojšnjo zadovoljitev potrebe, okolica terja odložitve, super-ego pa moralizira. Leta 1900 Freud zapiše: »Sistem predzavesti ne more sprejeti vseh impulzov, temveč samo tiste, ki lahko inhibirajo razvoj neugodja.« To pomeni represijo impulzov, ki težijo k ugodju, kar pa se izkaže za neekonomično, saj potisnjena vsebina vrši nenehen pritisk v smer aktivacije in ego porabi veliko energije, da to prepreči.

Z vpeljavo strukturnega gledišča lažje opišemo same ekonomske fenomene. Freud ugotovi, da v velikem številu nevroz odločilno vlogo igra podzavesten občutek krivde, ki je posledica moraliziranja super-ega. Ugotovitev, da se lahko energija transformira, privede do postuliranja nevtralizirane energije. Do tega postulata pride Freud, ko se ukvarja s problemom transformacije sovraštva v ljubezen.

Človekova sreča je odvisna od ekonomije libida oz. je močno povezana s principom užitka, vendar nikoli ne moremo doseči popolne sreče, nikoli ne moremo doseči vsega, kar si želimo. Freud nadaljuje: »Ne smemo zamenjariti, ko govorimo o možnostih človekove sreče, povezanosti med nar-

cizmom in objektivnim libidom.« Civilizacija velik del libidinalne energije uporabi za lastne namene, ki so oddvojeni od seksualnosti. To nasprotje med posameznikom in družbo je prepričljivo znotraj ekonomije libida, kar lahko primerjamo s prepričljivo o distribuciji libida med egom in objekti, kar dopušča tudi eventualno akomodacijo posameznika.

Topografsko in strukturalno gledišče

Delitev uma(mind) na tri sisteme (podzavest, predzavest, zavest) ni teorija, pač pa samo prva pomoč pri opazovanju in nam ne pomaga razložiti dejstev. Oba velika sistema in cenzorja med njima Freud opiše na sledeč način: »Sistem podzavesti predstavlja velika dvorana, v kateri se mentalni impulzi prerivajo med seboj. S to dvorano je povezana soba, v kateri prebiva zavest. Na meji med obema pa nadzornik vrednoti impulze in jim ne dovoli vstopa v sobo, če bi to povzročilo nezadovoljstvo.« Podzavestno ne koincidira s potlačenim, resnica je, da je potlačeno podzavestno, a vse podzavestno ni potlačeno.

Strukturalni nivo prikaže Freud kot razširitev topografskega. S te pozicije lahko opišemo konflikte kot inter-sistemske ali intra-sistemske. Tako lahko razumemo transferne nevroze kot posledico konfliktov med egom in idom, narcistične nevroze kot posledico konfliktov med egom in super-egom, psihoze pa kot posledico konfliktov med egom in zunanjim svetom. Bistvo nevroze sedaj Freud opiše v strukturalnih terminih in pravi, da »ego ni sposoben zadovoljiti funkcije mediatorja med idom in realnostjo in zato uporabi simptome in neuspele reaktivne formacije«. Instinkti se tako izognejo ego dominaciji in poiščejo nadomestne zadovoljitve v smislu regresije in nemočen ego postane nevrotičen. Interakcijo med vsemi tremi strukturami lahko sedaj opišemo lucidno: »Naloga ega je soočanje z zahtevami realnosti, super-ega in ida tako, da pri tem ohrani lastno organizacijo in avtonomnost. Nujen predpogoj uspešnosti je relativna moč ega. V nasprotnem primeru postanejo pritiski katerekoli od treh struktur tako močni, da paralizirajo ego in spremenijo njegovo organizacijo tako, da je njegovo nadaljnje opravljanje svoje naloge otežkočeno ali celo onemogočeno«.

Genetično gledišče

Freud ni nikoli eksplicitno vključil genetični aspekt v svojih razpravah o metapsihologiji. Kljub temu pa celotna teorija infantilne seksualnosti in postulati specifičnih faz libidinalnega razvoja, teorija fiksacije in možnosti regresije ter mnogi drugi koncepti vključujejo genetični vidik. Freud pravi: »Ko odrasel nevrotični pacient pride k nam v psihoanalitični tretma, odkrijemo, da ima njegova nevroza korenine v infantilni seksualnosti, od koder kontinuirano raste. Začnemo torej s konflikti v zgodnjem otroštvu«.

V tem kontekstu zavzema pomembno mesto fenomen regresije in fiksacije. Normalni razvoj seksualnosti se lahko poruši ali izkrivi s potiskanjem impulzov, ki jih okolica ne želi in mesto regresije je fiksacija na enega ali več nerazrešenih konfliktov. Zgodnje seksualne manifestacije karakterizira

trdovratnost in to nam pomaga razumeti, zakaj se kasneje posameznik vztrajno vrača, ne da bi se tega zavedal, na mesto fiksacije.

Drugo pomembno mesto, ki se veže na prejšnje, zavzema možnost zgodnjih travm. Fenomen latence, med prvo reakcijo posameznika na travmo in kasnejšim zlomom (outbreak) oz. izbruhom bolezni, moramo sprejeti kot tipičen. Etiologijo nevroz tako izvedemo iz teze, da postanejo zgodnje izkušnje otroka žrtev infantilne amnezije. Pri tem skrene Freud pozornost na vpliv civilizacije, ki v veliki meri determinira razvoj nevroz. V nekaj letih mora »malo primitivno bitje« postati »civilizirano človeško bitje«, pri tem mora skozi nadzor stroge kulture, ki se perpetuira skozi vpliv staršev, kar lahko opišemo z rituali vzgajanja.

Bazični genetični aspekt je impliciran v korelaciji med nevrotičnim (ne)ravnotežjem in specifičnimi mesti fiksacij, kar z drugega zornega kota pomeni konflikte med strukturami uma(mind) in zunanjim svetom.

PRINCIPI MENTALNEGA FUNKCIONIRANJA

Freud loči tri glavne principe mentalnega funkcioniranja in sicer:

- 1) princip užitek-bolečina z variacijami principov konstantnosti, nevrotične inercije in nirvane,
- 2) njegova modifikacija, princip realnosti,
- 3) princip kompulzije ponavljanja.

Aplikacijo teh principov je videl skozi namen mentalnega aparata, ki pomeni — znebiti se dražljajev ali pa jih vsaj reducirati na čim nižjo raven. Neugodje ali bolečina je povzročena z ekscitacijo in ugodje z inhibicijo oz. upadom ekscitacije. Repetitivna kompulzija je manifestacija potlačene, njena kateksa ni omejena in ni pod dominacijo principa ugodja.

Princip konstantnosti

Mentalni aparat teži, da bi obdržal čim nižji nivo ekscitacije čim dlje je mogoče. Ta princip postuiltra Freud leta 1892, ko ga še imenuje »princip nevronske inercije«. V nevrološkem jeziku to pomeni — nevroni težijo k temu, da bi se izognili ekscitaciji. Freud do tega principa ni prišel sam, pač pa je prevzel od Brücke-a idejo o samo enem tipu ekscitacije v živčnem sistemu, katerega funkcija je odprava te ekscitacije. Drugo idejo, ki je pomembna, je prevzel od T. Meynert-a. To je bila ideja o edinstveni funkcionalni energiji v celicah možganov, ki jo Freud imenuje psihična energija in končno libido energija.

Princip realnosti

Pod vplivom ego instinktov samoohranitve se princip ugodja preusmeri v princip realnosti. Princip realnosti je funkcija sekundarnega sistema, kajti prva psihična aktivnost producira »perceptualno identiteto«, t. j. ponavljanje percepcije, ki je povezana s principom ugodja ali zadovoljevanja potreb.

Princip kompulzije ponavljanja

Freud ga definira kot manifestacijo moči potlačenega. Njegovo tezo, da je kapaciteta prodora v zavest odvisna od občutka ugodja oz. neugodja, je Breuer povezal s teorijo svobodno mobilne in omejene katekse, kar je Freud postavil kot temeljni kamen vseh nadaljnjih formulacij. Ker je posameznik subjekt zunanjih in notranjih dražljajev ter njihovega medsebojnega delovanja, mora najti ustrezen način, ki bo pripomogel k razumevanju med ljudmi. Pri tem je otrokova nemoč v prvih letih otroštva primarni izvor vseh moralnih motivov. Če so otrokove fantazije nezadovoljene, bo otrok doživel razočaranje in narastel bo občutek neugodja in nezadovoljenosti. Da bi se temu izognil, se ego organizacija formira tako, da v prihodnjih podobnih situacijah potisne svojo željo. Vendar ta inhibicija ni konstruktivna rešitev, ker potlačeno vztraja pri svoji realizaciji ravno zato, ker je potlačeno. Sekundarni sistem (pozornost, mišljenje) simultano inhibira ekscitacijo, ki bi povzročila neugodje in to je ključ za razumevanje represije. V nasprotju s tem sistemom pa primarni sistem teži k osvobajanju od tenzij in nezadovoljstva. Temu sistemu dominira princip ugodja, prvemu pa princip realnosti, ki uporablja represijo. Obstajata dve nevarni področji za mentalno zdravje — seksualni instinkti in fantazija. Distinkcija med zunanjim in notranjim je potrebna in koristna, zato ego zunanji svet razdeli na dobrega (ki zadovoljuje potrebe) in ga inkorporira in na ostanek, ki je nasprotje. Del ego se separira in projicira v zunanji svet — nastane ego-subjekt, ki koincidira z zadovoljstvom in zunanji svet (nezadovoljstvo). Z uvajanjem principa realnosti se tako del aktivnosti sekundarnega sistema odcepi in ostane svoboden oz. podrejen principu ugodja. To je fantazija.

Princip neugodja

V svojih kasnejših delih ga Freud imenuje princip ugodja. Ta princip avtomatično preusmerja katekse, ki bi lahko povzročile neugodje. Samo želja je sposobna motivirati mentalni aparat in proces ekscitacije avtomatično regulira princip oz. občutek ugodja in neugodja. Želja bo zadovoljena samo v primeru, če se percepcija doživljanja ugodja ponovno pojavi. Ego instinkti se naučijo preusmeriti princip ugodja tako, da ga modificirajo. Izogibanje bolečini oz. neugodju postane ravno tako pomembno kot težnja k ugodju.

Princip inertnosti

Freud vidi inertnost kot najbolj univerzalno karakteristiko vse materije, žive in nežive. Ni se strinjal z Jung-ovim konceptom, da »psihična inertnost, ki je nasprotje spremembam in progresu, je fundamentalni predpogoj nevroz«. Kasneje je postuliral Tanatos, instinkt smrti, ki pomeni težnjo vse materije, da se vrne v stanje inertnosti.

Princip neobčutljivosti na ekscitacijo nekatektiranega sistema

Ta princip zavzema pomembno mesto v Freud-ovem fiziološko usmerjeni eksploraciji mentalnega aparata 1895. Ekscitacija gre veliko lažje mimo

katektiranih nevronov kot nekatektiranih. Tak primer imamo v sanjah, ki so brez motornih elementov, ker ni spinalne pre-katekse. Isti primer imamo tudi pri nekatektiranosti sistema zavesti, kjer je možnost testiranja realnosti majhna, oz. je ni in to omogoča zadovoljevanje želja.

Nirvana princip

V svojem raziskovanju je Freud nadaljeval s spekulacijami in leta 1915 v delu »Instincts and their Vicissitudes« zatrdi, da ima princip ugodja dve sekciji: (1) potreba po odpravi vseh napetosti in (2) potreba po zmanjšanju napetosti, kolikor je možno in obdržati ta nivo konstanten. Freud ni več zadovoljen z enačenjem principa ugodja in nirvana principa in leta 1924 v delu »The economic Problem of Masochism« je stvar razčistil takole: nirvana princip je povezan z instinktom smrti, princip ugodja pa z instinktom življenja. Napačno pa bi bilo misliti, da je vsako neugodje povezano z viškom in vsako ugodje z ljubeznijo.

Ego je del ida, modificiran z vplivi zunanjega sveta, vendar ni nujno šibkejši od ida.

KATEKSE

Je energetski koncept in eden najbolj fundamentalnih Freud-ovih konceptov. Da bi opisal katekso, uporabi pojma ekscitacija in psihična intenzivnost. Principielno loči dve formi kateks in sicer mobilno in omejeno, tri kvalitete (libidinalna, agresivna in nevtralna) in tri glavne funkcije, ki jih imenuje katektična, antikatektična in hiperkatektična.

Termin kateksa ima koren v nemški besedi »Besetzung«, ki se običajno prevaja z »occupation«. Sam Freud je uporabljal tudi termin interes, kot prevod »Besetzung«. Edino teoretično diskusijo o kateksi najdemo v »The Project« (1985). Mentalni aparat dobiva dražljaje od zunaj (s pomočjo percepcije) in iz notranjosti telesa (endogeni dražljaji), kar vodi v preskoke katekse.

V isti knjigi nadaljuje: »Če kombiniramo nevrone oz. našo sodbo o njihovi naravi, s kvantitativno energijo, dobimo karakteristične nevrone. Distinkcija med mobilno in omejeno katekso je potrebna, da bi opisali, pojasnili razliko med primarnimi in sekundarnimi mentalnimi procesi«. Mobilna kateksa tako predstavlja proces, omejena kateksa pa stanje ali položaj (state). Sekundarni mentalni sistem lahko katektira samo idejo, lahko inhibira razvoj neugodja, katerega lahko tudi sam producira. Primarni sistem pa je usmerjen k zavarovanju svobodnega pretoka ekscitacije. Princip neugodja pa regulira premik katekse avtomatično. V podzavesti zlahka pride do transformacije katekse, ki se tako kanalizira ali preusmeri v sprejemljivejše smeri. Freud pravi, da lahko identificiramo primarne psihične procese z Breuer-jevo svobodno mobilno katekso in sekundarne procese s tonično katekso. Prenos iz primarnega sistema v sekundarnega je eden najbolj pomembnih funkcij

mentalnega aparata. V strukturalnih terminih to pomeni, da je podzavestna id energija svobodno mobilna in determinira kvantiteto ekscitacije, vendar je omejena s principom ugodja in neugodja, na katerega pa vrši pritisk princip realnosti, zato mora nujno priti do transformacije katekse.

Distinkcija med sistemoma zavesti in podzavesti je omogočena le skozi distinkcijo med primarnimi in sekundarnimi procesi in na bazi beseda- in predmet-kateksa. Vse katekse objektov tako tvorijo podzavest. Sistem zavesti pa je povezan z nezavednimi idejami skozi koncepte besed. Na drugem mestu Freud opiše sistem podzavesti kot »regija spominskih sledi predmetov«.

Leta 1923 (*The Ego and the Id*) diferencira tri fundamentalno različne kvalitete katektične energije. Nevtralna kvaliteta se vedno lahko pripoji erotičnim ali destruktivnim impulzom. Sam Freud loči dva bazična izvora libidinalne in agresivne katekse. Libidinalna kateksa ima tudi specifično formo, ki jo Freud imenuje narcistična kateksa. Objektna kateksa ima tako libidinalno ali agresivno kvaliteto, sam Freud je več pozornosti posvetil prvi kvaliteti. Tretja kvaliteta, ki jo imenuje »nevtralna energija«, je deseksualizirani Eros. Sam proces deseksualizacije je pomemben v dobi Edipovega kompleksa. Skozi ta kompleks se energija libida deseksualizira in deloma sublimira. Ko nato Freud govori o ego-kateksi, ima v mislih to nevtralno energijo.

Termin hiperkateksa uporabi Freud v vsaj dveh različnih pomenih. Na eni strani pripada enemu sistemu, funkciji ali reprezentaciji. Freud vzame za zgled shizofrenega pacienta, ki je nesposoben za transfer, kar pomeni, da je izgubil objektivno katekso. Ko opisuje reakcijo na fizično bolečino, pravi, da »katektična energija se zbere z vseh strani, da bi tako preskrbela vso katektično energijo v okolici prizadetega mesta«. Ta primer je podoben hiperkateksi, čeprav v tem specialnem primeru Freud uporabi termin antikateksa. Drugi pomen termina hiperkateksa je verjetno pomembnejši, z gledišča psihoanalize. Bazira na tezi, da ima vsak od treh psihičnih sistemov, svojo lastno katektično energijo in tako je progres iz enega v drug sistem odvisen od katekse dveh sistemov. Ekspresijo te ideje vidimo v naslednjem: »Sistem podzavesti vsebuje miselne katekse objektov, sistem predzavesti pa postane katektiran skozi prezentacijo teh misli. Ta hiperkateksa vzpostavi zvezo z besedo, ki označuje misel. Sekundarni procesi, ki dominirajo sistemu predzavesti omogočijo progres v višjo psihično organizacijo. Hiperkateksa je tako potrebna, ker v nasprotnem primeru podzavestne ideje ne bi postale prisotne v zavesti t. j. ne bi jim bil podeljen pomen.

Eden od temeljnih kamnov psihoanalize je tudi hipoteza, da ima ego konstantno katekso energije. To je omogočeno s pomočjo grupe nevronov s konstantno katekso (ego), medtem, ko imajo drugi nevroni spreminjajočo katekso. Bazični katektični mehanizmi, ki omogočajo uspeh funkcij ega, so naslednji:

(1) Obrnitev močne v šibko katekso.

(2) Inhibiranje katekse — Freud pravi: »Inhibicija, ki jo omogoča ego, ustvarja pogoje, ki omogočijo distinkcijo med percepcijo in spominom«. Sine qua non sekundarnih procesov, je korektna eksplatacija indikatorjev

realnosti. Inhibicija je del ega, smeh v povezavi s šalami pa najbolj običajen primer inhibirane katekse.

(3) Aplikacija določene katekse — pomeni možnost ega, da izbira in modifikira katektične procese, da bi določil pravega. Pogosto je ta izbira težka, ker se pojavi istočasno več kateks t. j. mišljenje, presojanje, antikateksa itd.

(4) Odstranitev katekse — mehanizem je karakterističen za mnoge obrambne mehanizme (t. j. odstranitev predzvestne katekse). Dober zgled je spanje, ko se ego vrne na zgodnejšo stopnjo, s tem, da prekine povezavo z zunanjim svetom, tako da odstrani katekso senzornih organov.

V funkcijah mentalnega aparata (sekundarni mehanizmi) so prisotni tudi različni obrambni mehanizmi. Katekso pozornosti tako porušimo v primeru, ko percepirana vsebina ni sprejemljiva. Če pa je kateksa, ki osvobaja neugodje, dovolj močna, da uide pozornosti, je ego intervencija ponavadi prepozna. Tako je zavest in njeno funkcioniranje odvisna od katektičnih inervacij. Kateksa ida je mentalna reprezentacija instinktov in aktivacija ugodja in neugodja avtomatično regulira katektične procese. Katekse sekundarnih mentalnih procesov so med seboj povezane.

Freud-ova teorija konfliktov

»Validnost hipoteze o psihičnih konfliktih in formaciji simptomov zaradi kompromisa med dvema mentalnima močema, ki sta naperjeni ena proti drugi, je bila demonstrirana na primerih pacientov, ki sem jih obravnaval« (Freud, 1907 a). Brez teh konfliktov ni nevroze! Konflikti pa nastanejo, ker ego poseduje inkompatibilno idejo, ki provocira v delu ega moč, katere pomen oz. cilj je obramba pred to idejo. Če je obramba uspešna, bo ideja zbrisana iz zavesti in spomina.

Konflikt je posledica frustracije in se razreši s formiranjem simptomov, ki nastanejo s pomočjo več mehanizmov: substitucija, kompromis med potlačujočo in potlačeno močjo, reaktivna formacija. Napetost vznikne med egom in zunanjo avtoriteto, vendar se ta konflikt kasneje internalizira in kot neprebavljena hrana obleži nekje znotraj subjekta. Konflikti nastajajo med vsemi tremi psihičnimi agencijami, vendar je v glavnem prizadet ego, na katerega pritiska id, super-ego in okolica. Znotraj same libidinalne ekonomije nastane konflikt zaradi biseksualnih dispozicij, druga vrsta konflikta pa je konflikt med erotičnimi in agresivnimi komponentami. V specifičnih primerih pa lahko nastane konflikt tudi med različnimi ego-ideali (vojne nevroze).

V zgodnjih fazah otrokovega razvoja je vedno prisotna ambivalenca in sprva je bil Freud mnenja, da nastane primalni konflikt med seksualnimi in ego instinkti, vendar je kasneje tudi ego instinktom pripisal libidinalni karakter. Tako je ego sedaj objekt teh instinktov. Korenine ambivalence vidi končno v konfliktu med dvema primalnima instinktoma, na eni strani Eros (instinkt življenja) in na drugi Tanatos (instinkt smrti). Poleg tega konflikta pa omenja še konflikt med pasivnim in aktivnim trendom. Podobno govori tudi v primeru biseksualnosti: »Dobro vemo, da ljudje za svoje seksualne objekte vzamejo človeka nasprotnega spola, zato smo sprejeli koncept biseksualnosti, ne da bi se spraševali o njegovi veljavnosti. Vendar moramo pri

tem vedeti, da je libido razpet med objekte obeh spolov, kar lahko privede do resnih konfliktov. Človekova heteroseksualnost ne tolerira homoseksualnosti in vice versa«.

Freud pravi končno, da lahko samo na bazi razlikovanja med Erosom in Tanatosom razloži fenomene, kot so mazohizem, negativna terapevtska reakcija ali nevrotični občutki krivde, ki so indikatorji agresivnega oz. destruktivnega instinkta.

Če sumiramo:

(1) Freud najprej postulira seksualne in ego instinkte. Konflikt je med njima.

(2) V drugi fazi vidi konflikt med libidinalnimi željami in tistim delom osebnosti, ki ga imenuje ego in želi samo-ohranitev, nosi pa tudi ideale osebe.

(3) V tretji fazi postulira konflikt med ego instinkti in objekti-instinkti, vsi so libidinalne narave.

(4) Zadnja in končna faza — bazičen konflikt med Erosom in Tanatosom.

Pred letom 1923 se tudi sam Freud zaveda težav pri opisovanju konfliktov v terminih topografske teorije. Konflikt med sistemi je tako najlažje opisal s pomočjo ega in represije, ki jo vidi kot dinamično ekspresijo. Ko se poskuša potlačeno vrniti nazaj v zavest, pride do konflikta. Šele ko uvede topografsko teorijo, je veliko elegantneje opisal konfliktno situacijo. Osnovna teza je konflikt med zavednim in nezavednim, tej tezi pa doda še drugo, ki govori o koherentnem egu in potlačenem egu, ki je oddvojen od prvega. Naravo konflikta sedaj opiše takole: »Nevroza je rezultat konflikta med egom in idom, psihoza pa je posledica konflikta med egom in zunanjim svetom.« In nadaljuje: »Transferne nevroze so posledica konflikta med egom in idom, narcistične nevroze pa so posledica konflikta med egom in superegom.«

Fiksacija

je fundamentalni predpogoj vseh nevroz. Sprva Freud govori o »psihični inertnosti, ki se upira spremembam« in šele kasneje uporabi termin fiksacija. Do leta 1905 govori zelo poenostavljeno in pravi, da je nekaj fiksirano, če se permanentno kaže v isti formi. Pomen fiksacije na Edipov objekt v histeriji je prvič opisal v primeru Dore. Do fiksacije pride v primeru, ko komponente instinktov, cone, faze libidinalnega razvoja vključujejo oz. so izvor intenzivnih doživljanj zadovoljstva ali bolečine. Te izkušnje so posledica infantilne seksualne konstitucije in vplivov okolja. Če bo moč (konstitucijska) instinktov velika, bo že ob majhnih vplivih okolja prišlo do fiksacije, ob normalni konstituciji.

Fiksacija je predpogoj, notranji faktor v etiologiji nevroz, frustracija predstavlja zunanji faktor. Do nevroze pride, ko libido regradira do točke fiksacije, s tem vzbudi fiksiran impulz infantilne seksualnosti, ki pride v konflikt z egom. Bolj fiksiran je libido na pre-genitalni ravni, šibkejši bo genitalni libido.

Freud opiše štiri vrste fiksacije:

(1) fiksacija ene ali več komponent instinktov,

(2) fiksacija libida na eno od pre-genitalnih organizacij,

(3) fiksacija na objekt ali tip objekta,

(4) fiksacija na travmatično izkušnjo.

Vrsta nevroze je determinirana z naravo fiksacije in ne z naravo konflikta ali frustracije. Vzrok je v tem, da re-katektirana infantilna seksualnost vzpodbuja formacijo nevrotičnih simptomov. Tip, obrambnega reagiranja ega, je povezan z naravo impulzov, pred katerimi se ego brani. Tako je tudi forma simptomov deloma determinirana s točko fiksacije. Ta mesta fiksacije so: v histeriji falčno Edipova faza, v obsesivni nevrozi analno-sadistična faza, v psihozah pa faza avtoerotizma in narcizma.

Regresija

pomeni vrnitev na določen objekt ali tip objektnih odnosov. Freud loči topično, temporalno in formalno regresijo, pri tem misli na regresijo libida in regresijo celotnega ega (v psihozah).

Izhodišče regresije je Freud odkril, ko je von Brücke leta 1876 prikazal rezultate svojih raziskav, v katerih je bilo opisano dejstvo, da vedno ostane nekaj celic (langlijskih) ujetih v hrbtnjači, medtem, ko ostale to mesto zapustijo. V tem je Freud videl možnost, da določen del seksualnih impulzov ostane na razvojnih stopnjah fiksiranih. Ta del impulzov tako konstituira regresijo.

Topična ali topografska regresija pomeni regresijo v smislu psihičnih sistemov, temporalna pomeni regresijo na starejše psihične strukture, formalna pa uporabo primitivnih metod ekspresije in reprezentacije. Freud poleg teh opozarja še na regresijo v spanju oz. sanjah. Leta 1916 opiše »vrnitev na objekt, ki je bil prvi katektiran in je incestuozne narave ter na vrnitev seksualne narave kot celote na zgodnje faze«. Obe vrsti najdemo pri transfernih nevrozah. Povsem evidentno je, da sta fiksacija in regresija povezani, čim močnejša je fiksacija, bolj pogosto bo človek regradiral. Naj omenimo še eno zanimivost, ki zadeva perverzности. Freud pravi: »Regresija libida brez represije, nikoli ne privede do nevroze, pač pa vodi v perverznost.«

Anksioznost

Zgodovinsko ločimo tri faze v razvoju tega koncepta: v prvi Freud postulira transformacijo nakopičenega libida v anksioznost, v drugi fazi opiše anksioznost kot signal bližajoče se nevarnosti, vendar to tezo še kombinira s prvo, medtem, ko v tretji fazi sprejme dokončno samo drugo tezo. V teleskopskem modelu konceptualizira anksioznost kot libidinalni impulz, ki ima izvor v podzavesti, a ga sistem pre-zavesti inhibira. Instinktivni impulzi lahko doživijo naslednjo usodo:

(1) so potlačeni, za njimi ne ostane nobena sled,

(2) se aktualizirajo kot afekt, ki je kvalitativno drugačen od originalnega impulza,

(3) transformira se v anksioznost.

Izvor anksioznosti je ego, saj id ni sposoben in tudi ni v njegovem interesu, testirati realnost. Tako ego opazi oz. anticipira bližajočo se nevarnost in

producira anksioznost. Nevarni pa so vsi impulzi, ki bi povzročili kakršno koli neugodje. Anksioznost povzroča represijo in ne obratno, kot je dolgo časa mislil Freud.

Ambivalentnost

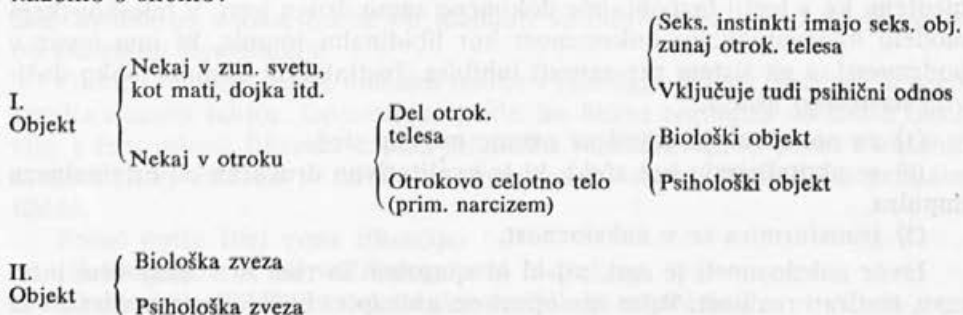
pomeni simultano eksistenco ljubezni in sovraštva do istega objekta. Samo odrasli so sposobni razločiti obe čustvi, medtem, ko otroci tega še niso zmožni in je v njihovi ljubezni vedno prisotno tudi sovraštvo.

Termin je uvedel Bleuler, Freud pa je sprva govoril o simultani prisotnosti aktivnih in pasivnih impulzov... Prvič je uporabil termin ambivalence v opisu analize Človeka-volka. Kot vse svoje koncepte je tudi tega Freud spreminjal vse do svoje smrti. Tako je že leta 1897 v pismu Fliessu dejal, da v otroku obstajata vedno ljubezen in sovraštvo do staršev, vendar otrok enega vedno potlači. Šele leta 1915 je ta koncept spremenil in dejal, da je ambivalentnost efekt antitetičnih emocij. Razvoj ambivalence je tesno povezan z razvojem seksualne organizacije. Tako otrok v oralno-kanibalistični fazi želi uničiti objekt in ga obdržati, ta odnos se nadaljuje in v analno-sadistični fazi težko ločimo ljubezen od sovraštva. Ambivalentna identifikacija s starši doseže vrhunec v fazi Edipovega kompleksa in vse do genitalne organizacije sta prisotna ljubezen in sovraštvo skupaj. Ambivalentnost pa ima drugačen vpliv na dečke kot na deklice. Dečki tako usmerijo vse sovraštvo do očeta... (več o tem v poglavju o Edipovem kompleksu). Končen odnos Freuda do tega koncepta se artikulira leta 1930, ko postulira dve že znani vrojeni tendenci.

Različne uporabe termina »objekt«

Poznamo dva kontrasta pri uporabi tega pojma. Prvi kontrast se nanaša na distinkcijo med nečem, kar je zunaj otrokovega telesa (objekt) in nečem, kar je pravzaprav del otrokovega telesa (objekt). Drugi kontrast pa diferencira »objekt«, ki je objekt instinktivnih komponent in objekt ega.

Leta 1920 postane bolj jasen, kaj misli s terminom objekt. Objektu ne pripisuje več biološke konotacije, temveč psihološko in pravi: »Tako smo odkrili, da stališč ljubezni in sovraštva ne moremo razumeti kot relacije instinktov do njihovih objektov, temveč kot relacije totalnega ega do objektov«. Sete kontrastov, ki jih je uporabljal in revidiral Freud lahko prikažemo s shemo:

Testiranje realnosti

je ego funkcija, ki diferencira percepcijo zunanjega sveta in impulze oz. želje podzavesti. S to operacijo ego loči realnost od fantazije. Ta termin prvič uporabi Freud leta 1911, vendar je že leta 1895 ločil zunanjo in notranjo realnost in dejal, da je najdenje objekta v realnost samo ponovno najdenje in samo inhibicija omogoča ločevanje med percepcijo in spominom. Tako je funkcija zgodnjih psihičnih aktivnosti »produkcija perceptualne identitete«, kar pomeni ponavljanje percepcije, ki je bila povezana z zadovoljevanjem potreb. Otrok in kasneje odrasli si želi ponovno odkriti objekt v realnosti, da bi se prepričal, da je še vedno tam.

Primarni psihični procesi ne ločijo ideje od percepcije in šele sekundarni procesi (ko se razvije ego) omogočijo le-to. Sekundarni procesi imajo inhibično funkcijo, katji ego mora zagotoviti varnost, ki jo id želi zanemariti. Ta varnost pa je kompromis med principom zadovoljstva in principom realnosti, ki ga vsiljuje okolica. Če ego izgubi objekt v realnosti, se lahko obrne proč od realnosti, kar omogoči prodor fantaziranih želja v sistem zavesti, ki jih sprejme kot lepši oz. boljši del realnosti. To vodi v percepcijo realnosti, kot si jo posameznik želi, omogočena pa je z nezavednimi in avtomatičnimi ego obrambnimi mehanizmi.

Transfer

Dobesedno pomeni ponavljanje potlačene preteklosti. To ponavljanje se kaže v prenosu (transferu) odnosov, ki smo jih imeli nekoč s pomembnimi osebami našega otroštva. Posebno pomemben je v terapevtski situaciji, ko pacient prenaša potlačene vsebine v odnos do terapevta. Pomembnost transfera je v tem, ker je interpretiranje določenih vsebin efektivno šele, ko se vzpostavi transfer, kajti šele v tem procesu bo pacient aktiviral tudi čustveno plat zgodnjih doživljajev. Dokler se ne vzpostavi transfer, pacient bolj ali manj racionalno sprejema potek terapije in se brani vseh čustev, ki so boleče povezana z njegovimi izkušnjami. Do transfera pride zato, pravi Freud (1911), ker terapevt »spominja pacienta na očeta ali brata«. To »spominjanje« pa je povezano s konflikti, ki jih ima (je imel) posameznik s temi osebami, kar je tudi vzrok njegovega prihoda k terapevtu. Terapevt je tako neke vrste substitut in šele, ko ga pacient doživlja kot takega, je omogočeno prenesti pozornost na boleče izkušnje. Pacient tako usmeri svojo libidinalno katekso v terapevta in ta usmeritev je seveda nezavedna in ravno to je tisti faktor, ki je brezpogojno potreben za uspešno razrešitev konfliktov pacienta. Ta libidinalna regresija pa aktivira odpore, pacient se ni pripravljen kar takoj soočiti s svojimi konflikti, ker so preveč boleči in za njegovo zavest nesprejemljivi. Ta proces je dolgotrajen in potrebna je atmosfera zaupanja in naklonjenosti v terapevtski situaciji, da bo pacient pripravljen zunanjemu svetu in samemu sebi priznati svoje konflikte.

Ločimo pozitiven in negativen transfer. Pozitiven pomeni vzpostavitev pozitivnega odnosa pacienta s terapevtom. Ima vse znake zaljubljenosti, vendar bazira na infantilnih reakcijah otroka do staršev. Vanj so vpete fantazirane želje in naloga terapevta je, da prikaže nerealnost te ljubezni.

Negativni trasfer vključuje sovražna čustva, ki jih izraža pacient do terapevta. Čustva so povezana z odpori in to iz več razlogov:

- (1) da ne bi izgubil sekundarnih pridobitev svoje bolezni,
- (2) da bi zavaroval potlačene vsebine,
- (3) da ne bi prišlo do dviga represije.

Še en pojem je povezan s transferom, to je transferna nevroza. Pomeni koncentracijo celotne pacientove problematike na odnos do terapevta. Na ta način se kreira nova (trasferna) nevroza in zavzema mesto prejšnje. Transfer v tem primeru kreira neko stanje, ki je nekako na polovici med boleznijo in realnostjo, pomeni pa realne izkušnje preteklosti. Do tega stanja pride zato, ker nastanejo pogoji intimnosti in topline, s tem pa tudi nevarnost, da tretma zagospodari nad pacientom. Vsi simptomi imajo sedaj nov pomen in se nanašajo na odnos do terapevta, to pa je tudi idealna priložnost za razreševanje potisnjenih konfliktov.

Ko govorimo o transferu, ne smemo pozabiti, da ima tudi terapevt sam konflikte, ki jih je potisnil v podzavest in da to še kako lahko vpliva na njegov odnos do pacienta. V tem primeru bo pacient spominjal terapevta na nek potlačen odnos, zato morajo biti vsi terapevti pod nadzorom drugega terapevta, da bi lažje prepoznal kontratransferne vsebine in jih lažje kontroliral. Pravtako mora biti vsak v tertmaju, ko se usposablja za terapevtsko delo.

Intelligentni proti nadarjenim

BENJAMIN JURMAN

Ni še tako dolgo od tega, ko je bila v psihologiji trdno zasidrana misel, da je grupa najbolj bistrih ljudi homogena in monolitna. To naj bi bili visoko inteligentni ali genialni ljudje, ki naj bi bili nosilci celotnega razvoja človeštva. S svojo ustvarjalnostjo naj bi krčili človeštvu pot k zahtevnim in družbeno pomembnim ciljem. Tako se je v psihologiji mislilo in tudi verjelo. Zadnjih nekaj let se to stališče vedno bolj umika trditvi, da grupa bistrih ljudi ni monolitna, da sestoji iz visoko inteligentnih in iz nadarjenih ljudi, ki se med seboj močno razlikujejo v celi vrsti osebnostnih lastnosti ter v življenju povsem drugače tudi delujejo. Te razlike psihologi ne vidijo na nivoju dveh različnih konceptov osebnosti, temveč bolj na nivoju različnih načinov ustvarjalnosti. Ker je ustvarjalnost le učinek oziroma posledica delovanja neke osebnostne strukture, je zato tudi razumljivo, da psihologija proučuje le simptome te osebnostne strukture, ne pa izvora teh simptomov. Zaradi te napake je v bistvu raziskovanje na tem področju praviloma v slepi ulici in le posamezniki postopoma krčijo pot k pravilnejšemu razumevanju teh problemov. Povedati pa je treba, da se po svetu mrzlično deluje na tem, da bi čimbolj zgodaj odkrili ustvarjalne ljudi, jim nudili čimboljšo vzgojo in izobraževanje in jim seveda omogočili, da bi lahko čimprej ustvarjali. Razumljivo je, da se za vsem tem skriva gospodarska tekma, nikakor pa ne nek human odnos, ki naj bi dal tem ljudem možnosti za ustrezen razvoj, ki odgovarja njihovi osebnostni strukturi.

Ustvarjalnost kot temeljna antropološka funkcija človeka

Če je kaj v zavesti sodobnega človeka narobe postavljeno in opredeljeno, potem je to prav gotovo pojem človekove ustvarjalnosti. Ustvarjalnost naj bi bila nekakšna lastnost človekove osebnosti, toda lastnosti so eno ali nekaj dimenzionalne značilnosti človeka, medtem ko je ustvarjalnost človeka nekaj integralnega in v celoti prežema celotno njegovo aktivnost, ki se običajno odraža v njegovem učinku. Po našem mišljenju je ustvarjalnost temeljna antropološka funkcija človeka in brez nje ta ne bi bil nikoli človek. Gre torej za eksistenčno funkcijo človeka, ki opredeljuje njegov smisel obstajanja. Skozi ustvarjalnost se namreč človek potrjuje. Njegova aktivnost, pa naj si

bo smotrna (delo) ali nesmotrna (igra), je vedno prežeta z ustvarjalnostjo, ne glede na to kakšen je nivo te aktivnosti.

Tu se sedaj odpira druga dimenzija napačnega razumevanja tega problema. Ustvarjalnost naj bi bila lastnost, ki jo posedujejo le redki posamezniki. Tudi to je zmotno mišljenje. Ustvarjalnost se v resnici manifestira pri vsakem človeku, le da v večji ali manjši stopnji, precej pa je to odvisno tudi od tega, kako ugodna je situacija za realizacijo njegovih ciljev. Situacije so namreč za človeka različno ugodne pri manifestiranju njegove ustvarjalnosti, razen tega pa ima tudi način človekovega bivanja svojo dimenzijo, ki se včasih bolj, včasih pa manj pokriva z ugodnostjo razmer, v katerih človek izvaja svojo aktivnost. Če se te okoliščine v človeku in zunaj njega optimalno pokrijejo, tedaj manifestira posameznik skozi svojo aktivnost maksimalno ustvarjalnost. Ameriški general Patton je bil pred drugo svetovno vojno eden izmed nepomembnih ameriških generalov, ko pa je postal poveljnik ameriških sil v Evropi, je nenadoma zablestel in dosegel izjemne uspehe v bitkah. Po razrešitvi te dolžnosti ob koncu druge svetovne vojne je postal spet to, kar je bil prej. To seveda ne pomeni, da je človek lahko ustvarjalen, če se mu nasmehe sreča, pač pa prav obratno. Človek namreč z vso svojo aktivnostjo teži za tem, da najde situacije, v katerih lahko realizira svoje zamisli. Ta zakonitost velja tako za ljudi, ki živijo na dnu piramidalne lestvice raznih človeških skupnosti, kakor tudi za one v sredini in na vrhu.

Videti je, da je problem človekove ustvarjalnosti doslej pravilno dojel edino Fromm,* ko je med vsemi potrebami za oblikovanje pozitivnega značaja človeka, postavil na prvo mesto potrebo po ustvarjanju. Če namreč situacije, v katerih biva človek, preprečujejo realizacijo njegove potrebe po ustvarjalnosti, tedaj se pri takem človeku oblikuje negativni značaj, ki celotno njegovo energijo in aktivnost usmerja k rušenju obstoječega. Tudi v tem je lahko sicer skrita določena ustvarjalnost, če se skriva za tem graditev nečesa novega, toda če gre zgolj za uničevanje produktov človekovega dela, tedaj takega posameznika praviloma vsaka skupnost kaj hitro nevtralizira. Vsak človek mora biti nujno na nek način ustvarjalen in tudi v resnici je, sicer bi postalo njegovo življenje na nek način nesmiselno. Da bi zadostil svojo potrebo po ustvarjanju, vsak človek svojo aktivnost usmerja tako, da išče situacije, v katerih bo lahko realiziral svoje interese, sposobnosti in druge osebne lastnosti kot potencial in se s tem potrjeval.

Tudi mnenje, da mnoga dela in aktivnosti človeku ne dajejo možnosti, da bi pri njihovem izvajanju prišla do izraza njegova ustvarjalnost, so gotovo zmotna. To se je pokazalo pri Taylorjevi** predpostavki, da je mogoče neko delo opraviti na en in en sam način, ki je z vidika porabe delovnega časa, gibov in energije najbolj ekonomičen. Pokazalo pa se je, da to ni res. Isto delo izvaja vsak delavec na svoj način, z različnimi gibi, različno porabo energije, čeprav je delo opravljeno v enakem času. Prav to posebej dokazuje, da je človek pri vsakem delu in aktivnosti lahko ustvar-

* Fromm E.: Zdravo društvo, Rad Beograd, stran 51—84, Beograd 1980.

** Derganc J.: Industrijska sociologija, Univerza v Ljubljani — filozofska fakulteta, stran 139—143, Ljubljana 1962.

jalen, narava dela pa odloča o možnostih za uveljavljanje njegove ustvarjalnosti. Obstajajo dela, ki dopuščajo večjo stopnjo ustvarjalnosti in dela, ki dopuščajo manjšo stopnjo. Prav zato se danes v industriji in gospodarstvu dogaja proces pri delitvi dela, ko si delavci vedno bolj prilagajajo delo svojim interesom in sposobnostim ter pridobljenemu znanju, kar pomeni, da postaja delitev dela vedno bolj fleksibilna ne pa fiksna, s čimer se vsakemu odpirajo večje možnosti za ustvarjalnost pri izvajanju delovnih nalog. Ustvarjalnost zato lahko prihaja do izraza tako pri zelo preprostih delih kakor tudi pri zelo zahtevnih, pomembno pri tem pa je to, kolikšna svoboda je delavcu dana pri načinu izvajanja tega dela.

S tem v zvezi se odpirata dva problema. Najprej gre za stopnjo ustvarjalnosti, ki jo človeku dopušča delo, na drugi strani pa gre tudi za problem potencialov, ki jih človek nosi v sebi. Z družbenega vidika je to izredno pomemben problem, saj gre za vprašanje usmerjanja ljudi v tista dela in poklice, ki ustrezajo njihovim potencialom. Na tej osnovi namreč temelji ves sistem produktivnosti in osebnega zadovoljstva delavca z delom. Medtem ko umsko prizadetemu že samo delo na tekočem traku pomeni ustvarjanje in samopotrjevanje, pomeni isto delo inteligentnemu delavcu pravo grozo in izničenje njegove ustvarjalnosti. Proučevanje, koliko ustvarjalnosti zahteva kakšno delo ali neka človekova aktivnost, nas privede do drugega problema, to je do takih aktivnosti, s katerimi človek odkriva nekaj novega. Tu se zahteva najvišja stopnja ustvarjalnosti, ki pa zapušča pri delu različne produkte. Gre namreč za dve področji dela in zato tudi za dve področji ustvarjalnosti. Človek namreč lahko ustvarja v področju, ki je zamejeno z mejami, do koder je segel človeški um, vendar to področje ni v celoti pokrito ali pa je mogoče probleme, ki so že znani in proučeni postaviti znotraj tega znanja na drugačen način. Tu gre za ustvarjanje človeka v področju obstoječega. Produkte človekove ustvarjalnosti znotraj obstoječega bi bilo mogoče imenovati inovacije. Tu gre pri ustvarjalnosti za spreminjanje, dopolnjevanje in preoblikovanje obstoječega. Kadar pa gre za ustvarjalnost, ki presega obstoječe in sega preko meja znanega ter povečuje in razširja obstoječe na probleme, ki človeštvu do tedaj niso bili znani, tedaj je mogoče govoriti o izumih. Nobenega dvoma ni, da je za razvoj človeštva ta stopnja ustvarjalnosti in njena naravnost na neobstoječe največ, kar sploh zmorejo človekovi potenciali.

Zaradi tega je ustvarjalnost problem, s katerim se aktivno ukvarja celotna znanost. Pri tem se odpira en sam problem, to je vprašanje, kje ima ustvarjalnost prijemališče. Medicina in biologija iščeta to prijemališče v anatomsko fiziološkem delovanju centralnega živčevja, sociologi in filozofi iščejo sile, ki so v človeku ali v njegovem okolju in so povzročile njegovo ustvarjalnost. Umetniki spet na svoj način iščejo to prijemališče. Razumljivo je, da prav psihologija lahko zelo veliko prispeva pri tem iskanju, saj se prijemališče ustvarjalnosti zanesljivo skriva nekje v človeku. Vse to prizadevanje različnih znanstvenih disciplin, da bi odkrile to prijemališče, je za zdaj mogoče opredeliti kot neuspešno, čeprav so vsa ta proučevanja dosegla znaten napredek pri osvetlitvi tega problema. Stališča do tega pro-

blema so zelo različna. Faure* vidi prijemališče umetniškega ustvarjanja v umetnikovi transformaciji simbolov v okviru delovanja njegovega razuma, medtem ko Hauser** pripisuje to ustvarjanje vrsti socialnih pritiskov, ki jih izvaja družba na umetnika. Na drugi strani prav tako raziskave centralnega živčnega sistema genialnih ljudi niso prinesle nobenega odgovora, zakaj veliki možgani teh ljudi se bistveno ne razlikujejo od možganov povprečnih ljudi.***

Za psihologijo je ta problem izrednega pomena, saj bi končno bila sposobna odgovoriti nanj z rešitvami, ki bi predstavljale bistven prispevek k razvoju človeštva. Del tega problema je v bistvu psihologija že obvladala. To je problem usmerjanja ljudi z določenimi potenciali k delu, ki ustreza tem potencialom. To področje obvladujejo dejavnosti profesionalne orientacije in selekcije. Čeprav gre v bistvu samo za uskladitev zahtevnosti dela s sposobnostmi in interesi človeka, je v bistvu to že delna rešitev problema njegove ustvarjalnosti pri delu, ki ga bo opravljal. Pri rešitvi drugega dela tega problema pa so uspehi psihologije znatno revnejši. Gre namreč za uspešno in na znanstveno podlago opredeljeno odkrivanje ljudi, ki posedujejo najvišjo stopnjo ustvarjalnosti. Kot smo že na začetku omenili, je po našem mnenju glavni vzrok majhnega napredovanja pri reševanju tega problema skrit prav v napačni postavitvi problema. Vprašanje, katera osebnost je ustvarjalna in katera ne, je zmotno, zakaj vsaka je na nek način ustvarjalna. Problem je treba postaviti drugače, in sicer tako, da se vpraša po prijemališču tega pojava. Gre preprosto za to, da se opredeli tista sila, ki deluje iz človeka ter preko njegove aktivnosti zapušča v učinkih elemente ustvarjalnosti.

Razlike med inteligentnimi in nadarjenimi ljudmi

Opazovanja so doslej pokazala, da je mogoče pripisati visoko stopnjo ustvarjalnosti ljudem, ki izkazujejo bodisi visoko stopnjo inteligentnosti kakor tudi nadarjenim ljudem. Iz tega bi se dalo na hitro zaključiti, da je razvitost centralnega živčnega sistema tisti faktor, ki pogaja visoko stopnjo ustvarjalnosti. Vendar ni tako. Ustvarjalnost se skozi živčni sistem človeka le manifestira, očitno pa je, da jo pogojuje nekaj znotraj človekove osebnosti, če ne celo posebna struktura te osebnosti. Izhajamo iz predpostavke, da je ta struktura pri obeh vrstah ljudi različna. To pomeni, da je drugačna pri visoko inteligentnih in spet drugačna pri nadarjenih ljudeh. Verjetno je prav ta struktura tisti faktor, ki usmerja ustvarjalnost obojih na različno področje. Področji ustvarjalnosti sta namreč dve, in sicer področje obstoječega in področje neobstoječega. Po našem mišljenju obstaja velika verjetnost, da prav struktura osebnosti ali vsaj nekatere njene komponente, usmerjajo aktivnost visoko inteligentnih ljudi v področje obstoječega,

* Faure E.: Povjest umjetnosti, Kultura Zagreb, I—IV. zvezek, Zagreb 1954—59.

** Hauser A.: Socialna zgodovina umetnosti in literature, Cankarjeva založba, I—II. del, Ljubljana 1969.

*** Enigma obdarenosti, BIGZ-DUGA, Galaksija št. 150, stran 34—35, Beograd 1984.

aktivnost nadarjenih pa v področje neobstoječega. Na tej osnovi bi bilo mogoče pripisovati visoko inteligentnim ustvarjalnost na nivoju inovacij, nadarjenim pa na nivoju izumov. Vse to so seveda trditve, ki slonijo bolj na opazovanju in razmišljanju kot pa na stvarnih preverjenih dokazih, toda če opredelimo nekatere bistvene lastnosti visoko inteligentnih in nadarjenih ljudi bomo kaj hitro ugotovili, da prej navedene trditve niso izvite iz trte. V ta namen bomo prikazali naslednjo tabelo:

Lastnosti inteligentnih oseb	Lastnosti nadarjenih oseb
1. analitično mišljenje	1. sintetično mišljenje
2. parcialna usmerjenost	2. globalna usmerjenost
3. prevladuje logika	3. prevladuje intuicija
4. prevladuje racionalnost	4. prevladuje emocionalnost
5. ideološka usmerjenost	5. antropološka usmerjenost
6. emocionalna neprizadetost	6. emocionalna prizadetost
7. prevladuje hladen razum	7. prevladuje fantazija
8. zapletene rešitve	8. enostavne rešitve
9. usmerjenost na problem	9. usmerjenost na rešitev
10. abstraktnost	10. konkretnost
11. prevladuje načrtovanje	11. prevladuje izdelovanje
12. konformizem	12. nonkonformizem
13. moralna fluidnost	13. moralna čvrstost
14. prilagodljivost	14. neprilagodljivost
15. popustljivost	15. nepopustljivost
16. zadovoljstvo v izvajanju aktivnosti	16. zadovoljstvo v doseganju rešitve
17. vera v obstoječe	17. sum v obstoječe
18. kopičenje znanja	18. kopičenje zakonitosti, načel, pravil
19. ljubosumno čuvanje lastnega znanja	19. potreba po posredovanju znanja
20. izogibanje fizičnemu delu	20. potreba po fizičnem delu

Jasno je, da tako čiste primere visoko inteligentnih in nadarjenih navadno v praksi redko srečamo. Običajno se te lastnosti mešajo pri enih in pri drugih, toda praviloma pri prvih kot tudi pri drugih le prevladujejo tiste, ki so karakteristične za ustrezen tip osebnosti. To pomeni, da je mogoče diferencirati visoko inteligentne od nadarjenih po prej navedenih osebnostnih lastnostih, ki pa jih je seveda v resnici mnogo več. Teh dvajset lastnosti smo navedli bolj kot primer, vsekakor pa bi bilo potrebno to področje temeljito raziskati.

Dejstvo, da se nekatere od navedenih osebnostnih lastnosti pojavljajo tako pri nadarjenih kot pri visoko inteligentnih kaže, da te lastnosti niso pravo prijemališče tega problema. Manifestna struktura osebnostnih lastnosti je le eden izmed momentov, ki omogoča ločevanje visokointeligentnih od nadarjenih, ni pa povsem zanesljiv. Pravo bistvo razlik se skriva za njimi, to je v dinamiki osebnosti oziroma v tem, kako posamezna osebnost deluje. Gre za vprašanje energetskega potenciala obeh osebnostnih struktur.

Po našem mišljenju se nadarjeni razlikujejo od visoko inteligentnih predvsem po količini energije, ki jo posredujejo. Ta energija v bistvu povzroča kvalitativno drugačne učinke. Praviloma je energetski potencial pri visoko inteligentnih nizek do povprečen, pri nadarjenih pa visok do zelo visok, zato pri isti strukturi osebnosti, izkazujejo inteligentni ravno nasprotno značilnosti kot nadarjeni. V bistvu gre v obeh primerih za pomanjkanje ali preobilje energije (konformizem — nonkonformizem, popustljivost — nepopustljivost, zadovoljstvo v obstoječem — sum v obstoječe, itd). Čim večji je energetski potencial neke osebnosti, bolj ostre so njene značilnosti in bolj učinkovite v spreminjanju obstoječega in obratno. Energetski potencial tako trdno determinira značilnosti, da delovanje visoko inteligentnih in nadarjenih sploh ne more biti drugačno kakor je, čeprav je struktura obeh osebnosti na manifestnem nivoju povsem enaka. Ta trditev je relativno točna, zakaj energetski potencial človeka je v neposredni odvisnosti od presnove telesa, ta pa predvsem od žlez z notranjim in zunanjim izločanjem. Če se v ničemer drugem ne razlikujejo visoko inteligentni od nadarjenih, se prav gotovo razlikujejo v temperamentu, očitno pa je, da nastopajo velike razlike v karakternih lastnostih. Te spremembe skupaj s sposobnostmi in pridobljenim znanjem povzročajo pri njih in drugih povsem različno dinamiko osebnosti, na manifestnem nivoju pa tudi povsem drugačne osebnostne značilnosti.

Tu se moramo sedaj vprašati ali so visoko inteligentni resnično drugačni od nadarjenih ljudi. To bi pomenilo, da obstaja v populaciji paralelizem dveh struktur osebnosti, ki se začneja na dnu piramidalne hierarhije človeške družbe (imbecili — nadarjeni imbecili)* in se preko vmesnih nivojev dviga do samega vrha (visoko inteligentni — genialni). Nadarjeni imbecili v nekaterih ameriških specialnih ustanovah so sposobni množiti šest in več mestna števila in pri tem dosežati presenetljivo točne rezultate, ali pa pri njih hipertrofira funkcija spomina in podobno, sicer pa je njihov nivo razvitosti na stopnji imbecilnosti. Cela vrsta drugih raziskav kaže, da nadarjeni umetniki in znanstveniki izkazujejo zelo nizke dosežke na testih inteligentnosti. Po drugi strani pa vrsta ljudi z zelo visokim IQ ne izkazuje prav nobene ustvarjalnosti v smislu prebijanja v neobstoječe.

Obstaja tudi drugačna razlaga tega problema. Lahko gre za diferenciacijo razvojnega koda, ki je na dnu hierarhije človeških zmožnosti enoten, z drobnimi kvantitativnimi spremembami pa pride proti vrhu hierarhije do kvalitativnih sprememb, tako da na visoki stopnji daje dve manifestni strukturi osebnosti, od katerih je ena visoko inteligentna, druga pa nadarjena.* To področje je zaenkrat še tako slabo raziskano, da je zelo težko postaviti neko trdno hipotezo, ki bi reševala nakopičena vprašanja. Pri tem je eno vendar zanesljivo. Skozi celotno zgodovino človeške civilizacije se pojavlja majhen procent ljudi, ki s svojimi izumi krojijo zgodovino človeštva. Ti izumi namreč spreminjajo družbeno bazo, ta pa potem spre-

* Genije iz specialnih ustanov, BIGZ-DUGA, Galaksija št. 132, stran 30—31, Beograd 1983.

* Jurman B.: Nova razmišljanja o inteligentnosti človeka, Anthropos, št. V—IV., stran 196—204, Ljubljana 1984.

minja družbeno nadstavbo. To dejstvo je neizpodbitno in nobenega dvoma ni, da gre v tem primeru za nadarjene ljudi. Kakor koli že obstaja prava rešitev prej navedenih problemov, bomo v tem razmišljanju zastopali tezo, da so visoko inteligentni in nadarjeni dve različni strukturi osebnosti.

Konflikt med visoko inteligentnimi in nadarjenimi kot gonilna sila razvoja

Nas zanimajo samo nadarjeni ljudje, toda videti je, da tudi ta grupa ni povsem homogena. Tudi med nadarjenimi obstajajo še naprej določene razlike vendar v isti dimenziji delovanja. Iz opazovanj bi bilo mogoče sklepati, da so te razlike najprej pogojene po spolu. Tu se je težko odločiti ali gre za genetske razlike, ki so pogojene po spolu, ali gre za tisoč in več letno delitev dela. Gre torej za razlike med nadarjenimi moški in nadarjenimi ženskami. Po spolu bi bilo mogoče razdeliti nadarjene v dve temeljni grupi, in sicer na storilnostno nadarjene in na emocionalno-socialno nadarjene. Pri prvi grupi nadarjenih se posledice te nadarjenosti kažejo predvsem na storilnostnem območju, ustvarjalnost se običajno opredmeti. Pri drugi grupi nadarjenih se kažejo učinki nadarjenosti na nestorilnostnem območju, to je na področju občutja, empatije in podobno. To je področje emocionalno-socialne narave, ki ga ni mogoče opredmetiti, mogoče pa ga je registrirati kot posebno polje, v katerem se človek izredno dobro počuti, ne da bi pri tem deloval kak ekspresivni faktor (glas, telesni dotik, telesni stik, itd.), čeprav so ti faktorji lahko tudi spremljajoči elementi tega polja. Čeprav tako delitev nadarjenih pogojuje spol, pa je vendar narava poskrbela tudi tukaj za normalnost, zakaj v eni in drugi grupi dobimo moške in ženske, vendar prevladujejo storilnostno nadarjeni predvsem v moški grupi, socialno-emocionalno nadarjeni pa v ženski grupi. Storilnostna nadarjenost se vedno manifestira v nekem učinku, v katerem se ustvarjalnost opredmeti. Ta opredmetenost ima trajno obliko, ki omogoča, da se da ustvarjalnost vedno objektivno preveriti. Pri socialno-emocionalni nadarjenosti pa je drugače. Ustvarjalnost tu povzroča le neko polje s kratkotrajnim učinkom, učinki so registrirani povsem subjektivno, vendar so tako nadarjeni ljudje sposobni te učinke porajati vedno znova. To delitev nadarjenih bomo imenovali osnovna delitev.

Področje storilnostne nadarjenosti, vsaj z vidika učinkov, je sorazmerno dobro obdelano pa naj si gre za znanstvena ali umetniška dela. Področje socialno-emocionalne nadarjenosti v nasprotju s tem ni obdelano in se pojavlja kot bela lisa zunaj obstoječega. Ni nam poznano, da bi obstajale na tem področju neke študije, čeprav sodi v to področje tudi tematika parapsiholoških in parasocialnih pojavov. Izredna materinska ljubezen, prenos podoživljanja igralske vloge na gledalce, empatija in čustvena toplina gejš, so samo nekateri fenomeni tovrstne nadarjenosti. Zaradi te neopredeljenosti bomo v tem prispevku nadaljevali z analizo storilnostno nadarjenih. Tudi v tej grupi nadarjenih so dvojne vrste ljudi. Ta delitev je že stara in splošno znana. Gre za genialne ali splošno nadarjene ljudi in za talentirane ali specifično nadarjene ljudi. Prvi izkazujejo visoko stopnjo nadarjenosti skoraj na vseh področjih, ki se jih lotijo (Leonardo da Vinci,

Göthe, Helmholtz, itd.), drugi pa izkazujejo to nadarjenost le na specifičnem področju (Paganini, Van Gogh, Fischer, itd.). Ta delitev storilnostno nadarjenih ni eksistenčna, zakaj splošno in specifično nadarjeni se medseboj po ustvarjalnosti bistveno ne razlikujejo. Ta delitev je verjetno motivacijske narave. Videti je, da zmorejo splošno nadarjeni prenašati energijo s področja na področje in so visoko ustvarjalni vsepovsod, medtem ko specifično nadarjeni usmerijo energijo le na neko področje in tam dosegajo izredne uspehe. Ta obrazložitev ne izključuje možnosti, da obstajajo med splošno in specifično nadarjenimi določene spremembe v strukturi njihove osebnosti, toda ta isti vzrok je lahko tudi prijemališče za različno motivacijo obojih.

Osebnostne lastnosti tako visoko inteligentnih kakor tudi nadarjenih ljudi predstavljajo le manifestno prijemališče, očitno pa je, da se za vsem tem skriva nekaj bistveno bolj latentnega in rudimentarnega kot so te značilnosti. To velja toliko bolj, ker so lastnosti inteligentnih in nadarjenih navzven videti lahko tudi povsem enake, toda dinamika osebnosti pa je popolnoma različna. Struktura osebnosti je lahko le eden izmed momentov, po katerih se razlikujejo visoko inteligentni posamezniki od nadarjenih, ni pa osnovni vzrok. Pravo bistvo razlik se verjetno skriva v delovanju obeh struktur osebnosti. Očitno je, da je pravi vzrok razlik med obema osebnostima v bistvu energetski potencial, ki ga posedujeta. Po našem mišljenju se nadarjeni razlikujejo od visoko inteligentnih zgolj po količini energije, ki jo posedujejo oziroma, ki jo lahko vsak trenutek aktivirajo. Praviloma je energetski potencial pri visoko inteligentnih nizek do povprečen, od tod tudi pojav nekakšne »lenosti« oziroma telesne neaktivnosti pri tovrstnih ljudeh. Pri nadarjenih je ravno obratno, energetski potencial je pri njih nadpovprečen do visok, zato so ti ljudje izredno aktivni, dinamični in delujejo izredno živahno v svojem okolju. Energetski potencial je torej vzrok, da pri isti strukturi osebnosti običajno kažejo inteligentni prav nasprotno značilnosti kot nadarjeni, medtem ko so najverjetneje dispozicije za te značilnosti popolnoma iste. Gre za pomanjkanje ali preobilje energije, ki je razvilo te dispozicije v povsem nasprotnih smereh (konformizem-nekonformizem, abstraktnost-konkretnost, zapletenost-enostavnost, itd.). Energetski potencial tako trdno determinira te značilnosti in njihovo delovanje, da tako visoko inteligentni kakor tudi nadarjeni drugače sploh ne morejo reagirati. Ker je reagiranje neposredno pogojeno po človekovem temperamentu, bi kazalo zaključiti, da se eni od drugih razlikujejo prav v temperamentnih lastnostih. Energetski potencial namreč najbolj determinira prav človekov temperament, to je čustveno naravo njegove osebnosti. Razlike v temperamentu, pa dajejo skupaj s sposobnostmi in privzgojenimi karakternimi lastnostmi enim in drugim posebno in drugačno strukturo in tudi dinamiko osebnosti, na manifestnem nivoju pa potem tudi različne osebnostne lastnosti. Temeljni moment, s katerim se nadarjeni bistveno ločijo od ostalih ljudi, posebno pa od inteligentnih, je v neverjetno visokem energijskem potencialu, ki ga posedujejo. Ti ljudje so praktično neutrudni, redko kdo je sposoben držati tempo dela kot ga izvajajo oni. Pogostokrat je ni sile, ki bi jim preprečila realizacijo tistega, kar nosijo v sebi. V mnogih primerih je videti, kot da

jih žene nevidna sila, ki jih usmerja k realizaciji vsebine, skrite v njihovi osebnosti. Gre za to, da ti ljudje vztrajno iščejo tisto dimenzijo, v kateri bi bilo mogoče realizirati to vsebino. Ta tendenca je posebno opazna pri izumiteljih, pa naj si gre za področje znanosti, umetnosti ali družboslovja. Praviloma, razen redkih izjem, kažejo izkušnje s celotnega sveta, da nadarjenim sreča ni posebno naklonjena (Prešeren, Tesla, Sibelius, itd.), zaradi tega s svojo celotno življenjsko energijo prebijejo še tako velike pregrade, zato pa običajno sorazmerno zgodaj umrejo. Redki so med njimi, katerih pot ustvarjalnosti ni vijugasta in strma. Videti je kot, da se jih družba boji, zakaj s svojimi pogledi in novotarijami, ki so skrite za njimi, delujejo v družbi povsem drugače in gotovo ne normalno. Toda to še ni vse, novosti to družbo spreminjajo, in to običajno v koreninah. Zaključili bi torej lahko, da jih družba ne mara, da so ji odveč in končno, da se jih tudi boji, toda to v nobenem primeru ni res. Družbi in celotnemu človeštvu so ti ljudje nujno potrebni, saj je od njih odvisen celoten razvoj človeštva. Gre torej za nekaj drugega. Očitno je, da se jih v vsaki skupnosti najprej bojijo visoko inteligentni ljudje, zakaj ti imajo v svojem zakupu vse obstoječe in tudi ustvarjanje v obstoječem. Ker nadarjeni ne odkrivajo v obstoječem, temveč v neobstoječem, s tem rušijo obstoječe in gradijo novo, s tem pa majajo ali celo ogrožajo dobro utrjen položaj inteligentnih. Od tod izvira v svetovni zgodovini človeka večno protislovje med nadarjenimi in visoko inteligentnimi ljudmi. To protislovje je sicer počasna, toda zelo zanesljiva sila napredka celotnega človeštva. Videti je, da je ta napredek možen le tako in nič drugače, čeprav se v tem protislovju potroši ogromna energija. Po obračunu med starim in novim, to je med inteligentnimi in nadarjenimi, pa je običajno družbeni in tudi tehnični razvoj dosti hitrejši.

Običajno tak obračun v vsakem primeru prinese na krmilo delovne organizacije ali pa skupnosti nadarjene ljudi, zato je razvoj družbe v tej fazi izredno hiter in tudi povsem odprt za ustvarjalnost. Postopoma pa se v vrh prebijajo visoko inteligentni, ki z inovacijami, to je s spreminjanjem obstoječega dograjevanjem in predružačenjem v bistvu samo cementirajo obstoječe. Piramidalna hierarhija, ki je bila v začetku razvoja postavljena prirodno, se sedaj obrne na konico, na vrhu so visoko inteligentni, spodaj pa nadarjeni. Prosotr za ustvarjanje se zmanjša na minimum, razvoja ni, tiste možnosti, ki pa se še odpirajo, se vedno bolj mašijo z zakonskimi normativi. Obstaja velika verjetnost, da celokupna energija, ki se nabira pod tem pokrovom prav lahko dobi obliko eksplozije, pa najsi gre za revolucijo ali za vojno. Za človeka sta obe povsem uničujoči.

Energetski potencial ljudskih mas, posebno z vidika ustvarjalnosti, je ogromen in se mora nenehno sproščati, sicer pride do eksplozije. Pot za to sproščanje pa vodi iz obstoječega v neobstoječe, to je v bistvu razvoj in tega omogočajo praviloma le nadarjeni ljudje, ko neobstoječe spreminjajo v obstoječe. V vsaki skupnosti, delovni organizaciji in podobno zato ni nujno, da pride do eksplozije, če obstaja tak razvoj, toda zaradi tega družbeni odnos do nadarjenih v teh družbah niti malo ni boljši. Očitno je, da se na tem področju od nekdanj pa do danes ni prav nič spremenilo, bil pa bi že čas, da bi se na tem področju kaj spremenilo. V nasprotju s tem

velja druga zakonitost, čimveč visoko inteligentnih se nakopiči na čelu skupnosti, počasnejši je njen razvoj, najrazličnejše reforme si sledijo druga za drugo, ne da bi se kaj menjalo ali spremenilo, vedno bolj se utrjuje obstoječe.

Položaj nadarjenih v naši skupnosti

Nadarjeni ljudje so se v zgodovini slovenskega naroda praviloma vedno pojavljali iz najnižjih slojev prebivalstva. Večinoma so bili to otroci kmetov in delavcev, redkeje pa otroci iz meščanskega sloja prebivalstva. Odkrivali so jih predvsem duhovniki, ki so delovali kot učitelji, šele v zadnjih sto letih pa so jih odkrivali tudi pravi učitelji. Tu se pojavlja vprašanje, kako je mogoče, da so takrat znali odkrivati nadarjene, danes pa tega ne znamo. Očitno je, da so takratni duhovniki bili za obstoječe primitivno okolje kar precej izobraženi. Drugi moment je bil v tem, da je bil pouk izredno konkretno orientiran, kar je nadarjenim omogočilo, da so hitro pokazali svoje lastnosti. Tretji moment pa je bil v tem, da je bil pouk orientiran nestorilnostno in zato je prišla pri njem do izraza kvaliteta. Poleg tega so župniki tudi zelo dobro poznali okolje, v katerem je tak nadarjen otrok odraščal. Vsi ti momenti so jim omogočali, da so znali izbirati najprimernejši kader za bodoče duhovnike, ki pa to največkrat niso postali, pač pa se je iz njih razvil ustvarjalni potencial slovenskega naroda. Toda ti nadarjeni ljudje iz te grupe niso imeli veliko sreče pri ustvarjanju svojih idej. Pot k uspehu so jim zapirale visoke pregrade ali pa so bili njihovi uspehi maskirani tako, da za časa njihovega življenja niso bili vidni. Veliko ljudi za časa svojega življenja sploh ni bilo priznanih (Prešeren), šele po smrti so jih iz pozabe izkopali drugi nadarjeni ljudje (Levstik), ki so razumeli veličino njihovega življenja.

Danes je odkrivanje nadarjenih izredno težavno. Najprej zato, ker obstaja tudi pri nas mit o inteligentnosti, ki je prodril v vse pore družbenega življenja. V osnovni šoli praktično skoraj ni mogoče ločiti visoko inteligentne učence od nadarjenih. Celotna ta grupa učencev je opredeljena kot grupa bistrih otrok. Zaradi takega pojmovanja tudi šolski psihologi nimajo instrumentov, s katerimi bi ločevali nadarjene od inteligentnih. Deloma uspeva to le posameznim učiteljem na razredni stopnji pri odkrivanju splošno nadarjenih, učiteljem na predmetni stopnji pa pri odkrivanju specifično nadarjenih. Toda oboji so v tej smeri tako slabo osveščeni, da njihova prizadevanja v tej smeri skoraj nimajo nobenega efekta. Vzrok, da osnovna šola v tej smeri ni dejavna je tudi v tem, da jo družba orientira predvsem na področje podpopprečnih in težavnih učencev, medtem ko nadarjenim ne posveča dosti pozornosti.

Tako kot po svetu, je tudi pri nas razširjeno uradno mišljenje, da je treba sposobne učence akcelerirati. To mišljenje pa je po našem mnenju zmotno. Akceleracija pride v poštev le za visoko inteligentne in socialno zrele učence iz kulturno in socialno ugodnih razmer, za nadarjene pa je nepriporočljiva. Nadarjeni morajo v šoli napredovati počasi, da si zgradijo izredno trdno osebnost, ki bo kasneje sposobna prebijati še tako visoke in

trdovratne pregrade. Praksa namreč kaže, da tako te kakor tudi inteligentne akceleracija pogosto izniči in tako dobimo iz bistrih in obetajočih otrok povsem povprečne ljudi. Ogromna denarna sredstva se prelivajo v naši šoli za pomoč manj sposobnim učencem, ki ne bodo nikoli nosilci težavnih bremen družbenega razvoja, medtem ko se nadarjenim ne posveča skoraj nobene pozornosti, kot da teh ne bi potrebovali.

V naši skupnosti položaj nadarjenih niti malo ni rožnat. V njej namreč obstaja zmotno mišljenje, da so demokratične možnosti tako velike, da se lahko nadarjeni prebijejo do najvišjih položajev. Tega sicer ni mogoče zanikati, toda proboj pomeni le napredovanje na zahtevnejše družbene položaje, ne pomeni pa možnosti za realizacijo njihove ustvarjalnosti. Ne položaj in ne akademski naslov ne pomenita nič, če ti ljudje ne morejo realizirati svoje vsebine.

Najtežavnejši problem za vprašanje nadarjenih ljudi v naši skupnosti pa je v tem, da je celotna politika razvoja usmerjena k nakupu licenc iz dežel zapadne Evrope. To dejstvo namreč v naši skupnosti izključuje kakršnokoli potrebo po lastni kreativnosti in zaradi tega so nadarjeni ljudje praktično nepotrebni. Ves trud se v bistvu usmerja praktično samo v prilagajanje tehnoloških postopkov in metod na obstoječe proizvodne in druge možnosti, kjer pa pridejo v najboljšem primeru do izraza komaj inovativni procesi. Ta je kakor nalašč napisano na kožo inteligentnim ljudem. Najbolj žalosten zaključek tega procesa je legitimacija, da smo dežela z najmanjšim številom patentov v svetu.

Očitno je, da bo boljša prihodnost vsake skupnosti, odvisna od tega kako bo znala odkrivati, vzgojiti in usmerjati nadarjene ljudi. Ti bodo namreč nosilci njenega hitrega ali pa počasnega razvoja. V svetovni delitvi dela bo na tej osnovi vsaki deželi in tako tudi naši skupnosti odmerjeno tisto mesto, ki bo pogojeno po tem razvoju.

Telesna drža in uravnavanje emocij

TANJA LAMOVEC

Telesna drža izraža delovanje skeletnega mišičja, ki ga uravnava možganska skorja. To pa še ne pomeni, da držo tudi dejansko zavestno nadzorujemo, saj se svoje drže in njenih sestavin večinoma ne zavedamo. Temelji kasnejše drže nastajajo v najzgodnejšem obdobju, ko spominske funkcije še niso izoblikovane, pa tudi mnogi elementi, ki nastanejo kasneje in so ob svojem nastanku dostopni zavesti, zaradi navade iz nje izginejo. Drža pa vključuje tudi sestavine, ki služijo specifični regulaciji emocionalnih impulzov in tako izraža konflikte, ki so postali del strukture telesa. Vsebina konflikta, kot tudi elementi drže, ki v njem sodelujejo, so v tem primeru potlačeni, izrinjeni iz zavesti. Habitualnih kot tudi konfliktnih vidikov drže se lahko ponovno osvestimo, čeprav se pri slednjih ob tem pojavljajo močni čustveni odpori in tesnoba. Ker so torej mnogi vidiki posameznikove drže potencialno dostopni zavestnemu nadzoru, predstavlja telesna drža nekakšen most med zavednim in nezavednim.

Že Darwin je opazil, da so različne vrste emocionalnega vzburjenja povezane z različnimi držami. Danes se zdi, da so te povezave manj določene in enoznačne, kot so povezave emocij in izrazov obraza. Vendar pa še vedno ni povsem jasno, ali drža zares slabše diferencira emocije, ali pa imamo o njej premalo podatkov, ker nimamo razvitih ustreznih shem za opazovanje. Eksperimentalni psihologi so to področje dolgo časa zelo zane-marjali, saj spominja na izjalovljene poskuse Kretschmerja in Sheldona, ki so dobili prizvok neznanstvenosti. To je po eni strani presenetljivo, saj preučevanje drže omogoča bolj objektiven pristop kot večina psiholoških pojavov, po drugi strani pa je razumljivo, če predpostavljamo odločilen vpliv dednosti. Kolikšen je vpliv dednosti na telesno držo, ni natančno znano, vendar izkušnje nekaterih telesno usmerjenih kliničnih psihologov kažejo, da po vsej verjetnosti ni večji od vpliva dednosti na temperament, inteligentnost, ipd. Nedvomno pa je vpliv dednosti na telesno držo bistveno manjši, kot si ljudje navadno mislijo.

Šele v zadnjih letih so se nekateri raziskovalci pričeli bolj sistematično zanimati za to problematiko, vendar so se je lotili dokaj okorno in razvrščajo drže predvsem na osnovi dveh kriterijev: stopnje mišične napetosti ter pokončnosti drže. Neizdelanost shem opazovanja seveda povzroča, da spre-

gledajo številne podrobnosti, ki jih opažajo klinično usmerjeni avtorji. Ti znajo ločevati posamezne konfiguracije, ki tvorijo značilne funkcionalne vzorce in jih povezujejo s specifičnimi načini regulacije emocij, ki se kažejo tudi v trajnejših osebnostnih potezah. Njihove razlage so zasnovane na psihodinamični teoriji in jih podpirajo klinične izkušnje, vendar jih doslej še nihče ni poskusil eksperimentalno preveriti. Eksperimentalnim psihologom pa po drugi strani manjka teoretična osnova, ki bi opazovanju dala perspektivo in ga poglobila. Njihova spoznanja ostajajo nepovezana, manjka pa jim tudi spodbud za ustvarjanje plodnih hipotez. Evolucijska teorija, ki je bila v ozadju večine teh prizadevanj, nudi mnogo manj možnosti kot psihodinamična teorija. V zadnjem času lahko opazimo nekatere težnje po približevanju obeh skupin avtorjev, predvsem s strani eksperimentalnih psihologov. Slednji vse pogosteje citirajo klinično usmerjene kolege, zanimati pa so se začeli tudi za samoregulativno funkcijo drže. Zaželeno bi bila sinteza obeh pristopov, ki bi vključevala izostrenost opazovanja in teoretično podlago kliničnih psihologov kot tudi uporabo eksperimentalne metode.

Telesna drža ima po mnenju večine avtorjev dve temeljni funkciji: uravnavanje emocij in socialno sporazumevanje. Še vedno pa je dokaj razširjeno tudi prepričanje, da drža in drugi izrazi emocij nimajo nikakršne aktivne vloge, temveč emocije le spremljajo. Proprioceptivni dražljaji, ki izhajajo iz drže, naj bi predstavljali le enega od številnih možnih znakov, ki v procesu samoznavanja pripomorejo k emocionalnemu doživetju, vendar zanj niso niti nujen niti zadosten pogoj. To pojmovanje zastopajo predvsem kognitivni psihologi (Bem, 1967, 1972; Laird, 1974), ki so preučevali držo le v odnosu na zavedno zaznavanje lastnih emocij, kar pa še ne izključuje možnosti, da uravnavanje poteka na ravni, ki običajno ni dostopna zavedanju. Zato to pojmovanje v bistvu ne nasprotuje prej navedenim, saj klinični psihologi poudarjajo, da se regulacija emocij večinoma dogaja izven zavesti.

Prve raziskave v zvezi s telesno držo so bile osredotočene na *splošno mišično napetost*, ki se izraža v gestah, trajnih značilnostih telesnega videza, glasu, itd., merimo pa jo z elektromiografom. V psiholoških poskusih navadno merimo električno aktivnost večjih skupin mišičnih vlaken na ta način, da na površino kože pritrdimo elektrode. Pri tem uporabljamo poseben sumator, ki pokaže celotno količino električne aktivnosti na časovno enoto.

Skoraj vsi ljudje se na emocionalni stres odzovejo z nekoliko povečano dejavnostjo skeletnega mišičja. Spremeni se frekvenca, amplituda in trajanje akcijskih potencialov. Poveča se število kretenj, motorična koordinacija pa se zmanjša. Pri nekaterih osebah pa so te reakcije še posebej izrazite in pogoste. Že William James je delil posameznike na hipoaktivne, ki naj bi bili mirni in flegmatični, ter na hiperaktivne, ki naj bi bili močno vzburljivi. Kasnejši avtorji so izvedli številne elektromiografske meritve, ki so ta opažanja potrdile. Iris Balshan (1962) je npr. ugotovila, da tiste osebe, ki se na neprijetne dražljaje odzovejo z močno povečano mišično napetostjo, na vprašalniku dosegajo rezultate, ki kažejo na hiperaktivnost.

Zanimive rezultate je dala tudi raziskava, ki jo je izvedel Kempe (1956). Ugotovil je, da osebe, ki na stres odgovorijo z močnim povečanjem splošne

mišične napetosti, nagibajo k zanikanju emocij in intelektualizaciji. So odmaknjene in se le malo menijo za socialna pravila. Nasprotni pa so tisti, ki na stres odgovorijo predvsem s spremembami v avtonomnem živčnem sistemu. Te osebe so emocionalno občutljive, precej zaskrbljene in si zelo prizadevajo, da bi jih drugi sprejeli.

Povezavo med mišično napetostjo in prilagojenostjo so ugotavljali tudi pri otrocih. Večina avtorjev je našla negativno korelacijo. Wenger (1943) pa navaja še naslednje značilnosti: mišična napetost pozitivno korelira s stopnjo energije, pogostostjo emocionalnih izbruhov, nemirom, nepazljivostjo, odkrenljivostjo in impulzivnostjo. Negativno pa se povezuje z utrudljivostjo, občutljivostjo in emocionalno obvladanostjo.

Vsi navedeni avtorji so jemali kot kriterij splošno mišično napetost, ki so jo izmerili na večjem številu mišic, za katere so poprej ugotovili, da visoko korelirajo s splošno mišično napetostjo. Študije, ki so upoštevale le posamezne mišice, povezav z osebnostjo niso našle. Doslej obravnavane raziskave so bile le korelacijske, njihovi avtorji pa niso poskušali teoretično razložiti dobljenih povezav.

Psihodinamično usmerjeni avtorji (Dunbar, 1946; Deutsch, 1967; Plutchik, 1945) se v podrobnostih razlage takih povezav sicer nekoliko razlikujejo, vsi pa menijo, da mišična napetost predstavlja način izražanja utrjenega obrambnega reagiranja, ki nastane v stanju konflikta in vključuje tako obrambno naravnost kot potlačene emocije. Konflikt povečuje frekvenco emocionalnih reakcij, ki naj bi na mišični ravni predstavljale pripravo za akcijo. Telesni drži pripisujejo aktivno vlogo pri uravnavanju konfliktnih emocij, pri čemer povezav ne razlagajo enosmerno, v kavzalnem smislu, temveč v okviru funkcionalne psihofizične celote, ki jo sestavlja sistem vsestranskih medsebojnih povezav in povratnih informacij.

Po mnenju Jacobsona (1942), utemeljitelja progresivne relaksacije, je napetost skeletnih mišic ena od osnovnih sestavin anksioznosti, ne le njen spremljevalec. Svojo trditev podpira z dejstvom, da se ob uvedbi pomirjeval zmanjša tako subjektivni občutek tesnobe kot tudi mišična napetost. Sproščanje mišične napetosti lahko povzroča različne simptome, kot so tiki, tremor, prisilni smeh, obsesivni rituali, itd. Povezavo med mišično napetostjo in anksioznostjo so potrdili tudi številni drugi avtorji, npr. Rossi (1959), ki je v svoji raziskavi uporabil Vprašalnik manifestne anksioznosti.

Iris Balshan-Goldstein (1962, 1964) pa je poskušala odgovoriti na vprašanje, kaj pravzaprav pomeni kronična anksioznost oziroma kronična mišična napetost. Zanimalo jo je, ali so taki ljudje stalno napeti in tesnobni, ali pa so bolj odzivni na večje število stresnih situacij kot ostali. Rezultati njenih raziskav so prepričljivo pokazali, da »kronična« napetost ni vedno prisotna. Če posameznikom uspe, da se stresnim situacijam izognejo in se sprostijo, se po stopnji mišične napetosti ne razlikujejo od manj anksioznih oseb. Značilno zanje pa je, da se težko sprostijo in da je postopek sproščanja zelo dolgotrajen. Avtorica navaja tudi nekatere študije, ki so našle povečano napetost anksioznih oseb v pogojih mirovanja, vendar meni, da niso bile ustrezno izvedene. Upoštevati je namreč treba dolgotrajnost sproščanja

anksioznih oseb kot tudi dejstvo, da je za mnoge od njih že sam eksperimentalni postopek stresna situacija.

V stresni situaciji se navadno poveča splošna aktivacija skeletnih mišic, pri nekaterih osebah pa se poveča tudi napetost povsem *specifičnih* mišičnih skupin. Taka reakcija predstavlja individualen, v teku življenja utrjen mehanizem za obvladovanje emocionalnih situacij in se lahko kaže v obliki psihosomatskih simptomov. Malmo, Shagass in Davis (1950) v tej zvezi govorijo o »specifičnosti simptoma«, kar pomeni, da se posameznik odziva z isto fiziološko reakcijo na veliko število različnih dražljajev oziroma stresnih situacij.

To pa je le eden od izvorov specifičnih telesnih sprememb v stresni situaciji. Mnogo bolj pogosto so specifične mišične napetosti povezane s specifičnimi emocionalnimi konflikti. Shagass in Malmo (1954) poročata o raziskavi, ki sta jo opravila na pacientih med psihoterapijo. Merila sta mišično napetost pacienta na različnih delih telesa, medtem ko sta s terapevtom obravnavala različno psihodinamično problematiko. Rezultati so pokazali precejšnje individualne razlike, nesporno pa sta bili potrjeni dve povezavi: sovražno vsebino je spremljala povečana napetost v rokah, seksualno pa v nogah .

Pojma splošne in specifične napetosti se ne izključujeta. Neka oseba je lahko bolj ali manj napeta po vsem telesu, še posebno pa v posameznih predelih. Na osnovi specifičnih konfiguracij napetosti po telesu in drže, ki iz tega izhajajo, je Charles Kelley (1970) izdelal spisek razpoznavnih znakov, po katerih lahko določimo, katere emocije so bile za posameznika najbolj problematične. Avtor predpostavlja, da vsako čustvo uravnavamo na specifičen način. Čustvo, ki je bilo za posameznika v teku življenja najbolj konfliktno, na poseben način zaznamuje njegovo držo, način dihanja, izraz obraza, kot tudi nekatere psihične značilnosti. Kelley je preučeval predvsem tri čustva, za katera meni, da so pri nastanku patologije najpomembnejša. Poudarja, da večina ljudi v večji ali manjši meri vsa tri čustva doživlja konfliktno, vendar pa je navadno eno od njih še posebej problematično. V nadaljnjem navajamo nekatere značilnosti, ki so povezane z obvladovanjem žalosti, strahu in jeze.

ŽALOST:

- Čelo in koža okoli oči je nagubana, rdeča in otečena.
- Spodnja ustnica je napeta, brada drhti.
- Glas je monoton, govor počasen.
- Sprednji del vratu je napet, prav tako tudi hrbet, noge in stopala.
- Rame in prsni koš so negibni.
- Vdih in izdih sta plitva, dihanje je počasno.
- Psihične značilnosti: težnja po neodvisnosti, oddaljenosti od drugih in zadržanosti ter dobra delovna sposobnost.

STRAH:

- Čelo je gladko, obrvi so obrnjene navzgor, oči so široko odprte, vendar brez leska. Koža okoli oči je gladka, oči in usta imajo otroški izraz.
- Usta so pogosto odprta, obrnjena navzgor.
- Glas je zadihan, spremenljiv, prevladujejo visoki toni, govor je hiter.
- Tilnik je napet, rame mlahave in visijo naprej.
- Hrbet in trebuh sta mehka.
- Zavira vdih, dihanje je trebušno in neenakomerno.
- Noge in stopala so šibka.
- Psihične značilnosti: iskanje podpore in pozornosti drugih, omejena delovna sposobnost.

JEZA:

- Napetost okoli oči, ki so majhne, zožene.
- Nosnice so razširjene.
- Usta so stisnjena skupaj, obrnjena navzdol.
- Glas je lahko močan ali šibek, ima težave pri puščanju zvoka.
- Vrat je napet ob straneh.
- Rame so potisnjene navzgor, nepremične.
- Zavira izdih, dihanje je prsno.
- Trebuh in hrbet sta trda.
- Noge in stopala so močna.
- Psihične značilnosti: hiperaktivnost.

Podobno klasifikacijo drž je izdelal tudi Alexander Lowen (1958), ki se v teoretičnem pogledu opira na zakonitosti psihoseksualnega razvoja, kot jih je opisal že Sigmund Freud, s telesnimi značilnostmi pa povezal Wilhelm Reich. Po tem pojmovanju je telesna drža predvsem rezultat specifičnega načina reševanja konfliktov, ki se pojavljajo kot sestavni del posamezne psihoseksualne faze. Čeprav se Lowenova klasifikacija na prvi pogled zdi tipološka, je avtor pri svojem delu ne uporablja v tem smislu, temveč poskuša za vsak del telesa posebej določiti razvojno problematiko in vsakega posameznika obravnava na osnovi specifične konfiguracije teh značilnosti. Njegov pristop lahko označimo kot dimenzionalen, saj neka oseba npr. lahko kaže oralne značilnosti v nogah, analne v trupu, itd. Del telesa, na katerem se nahajajo določene značilnosti, prav tako izraža specifično konfliktno problematiko. Tako se npr. oseba z oralnimi značilnostmi v gornjem delu telesa razlikuje od tiste, ki ima te značilnosti bolj poudarjene v spodnjem delu, itd. Možne so torej najrazličnejše kombinacije.

Lowen izhaja iz Freudove trditve, da je ego najprej in predvsem telesni ego ter da izvira iz telesnih občutkov na površini telesa, globinski občutki pa predstavljajo id. Ena od pomembnih funkcij ega je nadzor gibanja, ki ga opravlja telesna drža. To je hkrati tudi področje, kjer se id in ego prepletata. Drža lahko postane zavedna, vendar le do določene mere, mnogi

njeni vidiki pa ostajajo nezavedni. Preko mišičnega sistema deluje tudi superego. Mišice, ki pod inhibitornim vplivom superega postane kronično napeta, ne občutimo več in izgubimo nadzor nad njo. Mišična napetost pa lahko nastane tudi zaradi zavednega zadrževanja določenega impulza. Iz tega sledi, da mišične napetosti lahko izvirajo iz različnih plasti osebnosti. Tiste od njih, ki izhajajo iz ida in superega ter vežejo nase anksioznost, je Reich (1945) označil kot karakterni oklep.

Ogledali si bomo značilnosti najpomembnejših značajskih struktur, kot jih opisuje Lowen (1958) ter nekateri drugi avtorji (Kurtz, Prester, 1976).

ORALNI ZNAČAJ:

Telesna struktura

- Glava je nagnjena naprej, pri hoji se gibanje začne z glavo.
- Ramena so zaokrožena, nagnjena nazaj.
- Prsni koš je udrt.
- Globoke napetosti v trebuhu, ki je na zunaj mehak.
- Medenica je nagnjena naprej.
- Kolena so trda, noge šibke, teža počiva na petah.
- Mišični sistem je slabo razvit, ni izrazitih napetosti v smislu karakternega oklepa.
- Napetosti v ramenih in na tilniku služijo kot podpora glavi, napetosti v nogah pa pomagajo držati telo pokonci.
- Bazalni metabolizem in krvni pritisk sta nizka.

Emocije

- Iztegovanje po hrani.
- Imobilizacija agresivnosti.
- Blokiranje žalosti
- Blokiranje praznote.
- Seksualnost uporablja za zadovoljevanje oralnih potreb.
- Negotovost, pomanjkanje trdnega stika s tlemi.
- Uravnavanje emocij večinoma ne poteka preko mišičnega sistema.
- Kompenzacija za šibkost in nestabilnost.
- Pomanjkanje energije.

Psihične značilnosti:

- Pomanjkanje energije, utrudljivost, slaba delovna sposobnost.
- Odvisnost od drugih, lagodnost.
- Nizka frustracijska toleranca.
- Nezmožnost neposrednega izražanja agresivnosti, pasivnost.
- Pogosta nihanja samospoštovanja, ki so povezana z nihanjem v razpoloženju.
- Nejasno zavedanje lastnih potreb.

Psihodinamični izvori:

Drža izraža predvsem dve psihodinamski značilnosti:

— Nezavedni konflikt med težnjami po zadovoljitvi oralne potrebe in strahom pred razočaranjem.

— Imobilizacijo sovražnosti, ki izvira iz nezadovoljitve potreb. Potlačitev potreb in sovražnosti preprečuje aktivno iskanje zadovoljitve. Po eni strani se svojih potreb ne zaveda, po drugi pa ni zmožen samopotrditvene agresivnosti. Drža oseb z izrazitim oralnim primanjkljajem daje vtis nekoga, ki komaj stoji na nogah in utegne vsak čas pasti nazaj. Izraža nezavedno stališče: »Ne morem«.

ANALNI (MAZOHISTIČNI) ZNAČAJ:

Telesna struktura

- Napetosti v čeljustih.
- Vrat je kratek in debel, tilnik zelo napet.
- Glava je povlečena med ramena.
- Ramena so zaokrožena, nagnjena naprej.
- Gornji del trupa je upognjen naprej.
- Prednji del trupa je krajši kot hrbtni del in kronično napet.
- Hrbet je zaokrožen.
- Sprednji del medenice je obrnjen navzgor, zadnji del pa navznoter, kot pes, ki potegne rep med noge.
- Noge so zelo močne in napete.
- Mišični sistem je močno razvit, v posameznih predelih so kronične napetosti: v ramenih, kjer varujejo vrat in vežejo agresivnost, ter na stegnih in zadnjici, kjer služijo analni kontroli.

Emocije

- Trmasto vztrajanje.
- Blokirana trma, zamera in obup.
- Zaščita.
- Blokirana jeza.
- Poraz.
- Blokirana žalost in obup.
- Težko breme ga pritiska k tlom.
- Strah.
- Okorno, neskladno gibanje.
- Mišični sistem ima odločilno vlogo pri kontroli agresivnih in analnih funkcij.

Psihične značilnosti:

- Marljivost in prizadevnost pri delu, veliko energije, pomanjkanje ustvarjalnosti in spontanosti.
- Stremljenje po socialnem ugledu.
- Ambivalentnost, negotovost, neodločnost, nezaupanje, dvomi.
- Občutek nezadovoljstva in trpljenja, nagnjenje k godrnjanju, glas ima pogosto tožeč prizvok.
- Nizko samospoštovanje, občutki manjvrednosti.

- Strah pred izgubo kontrole.
- Pretirane ali neustrezno izražene zahteve po ljubezni (npr. v obliki izzivanja, trme in kljubovanja).

Psihodinamični izvori:

Medtem ko je pri oralnem značaju temeljno čustvo primanjkljaja in praznote, ki je potlačeno, je pri analnem značaju temeljno čustvo neznosnega pritiska, dušenja in tlačenja, ki pa je dostopno zavedanju. Problem je v tem, da napetosti ni zmožen sprostiti in se počuti kot v pasti. To stanje izvira iz dušenja teženj po neodvisnosti, ki se odvija pod pretvezo pretirane zaščite in skrbi. Pri tem nastane velika zmeda: čustva naklonjenosti pomagajo blokirati agresivnost, blokirana agresivnost pa preprečuje izražanje nežnosti, kar lahko opazimo tudi na telesni ravni. Napete mišice rok in ramen spremenijo nežen dotik v krčevit prijem. Močno napete mišice se lahko sprostijo le, če se najprej do skrajnosti napno in se napetost poveča do tiste mere, ko postane zadrževanje nemogoče. Temu naj bi služili tudi različni mazohistični postopki, npr. bičanje.

Medsebojno blokiranje ljubezni in sovraštva se izraža v ambivalentnosti, ki je pri tej značajski strukturi najmočnejša. Na zavestni ravni se kaže v občutkih, da je ponižan, ogoljufan, izkoriščan, kar je stvaren izraz izvirne konfliktna situacije. Telo osebe z izrazito analno strukturo je videti stisnjeno od zgoraj navzdol, kot da prenaša težko breme. Izraža nezavedno stališče: »Nočem«.

RIGIDNI ZNAČAJ (FALIČNI, HISTERIČNI):

Telesna struktura

- Močna čeljust.
- Glavo drži pokonci ali rahlo nazaj.
- Napet tilnik in ramena.
- Rame so navadno široke, obrnjene nazaj in navzgor.
- Prsni koš je razširjen, v položaju vdiha.
- Medenica je obrnjena rahlo nazaj.
- Telo je navadno skladno oblikovano, nekoliko ukrivljeno nazaj.
- Splošna mišična napetost je razporejena po vsem telesu, kar daje videz rigidnosti.

Emocije

- Odločnost, agresivnost, zadrževanje joka.
- Ponos.
- Zadrževanje jeze, odločnost.
- Pripravljenost prevzeti odgovornost.
- Zadrževanje žalosti in hrepenjenja.
- Nezmožnost predavanja spontanega občutka.
- Pripravljenost za borbo.
- Splošna mišična napetost služi regulaciji libiduoznih impulzov v smislu karakternega oklepa.

Psihične značilnosti faličnega in histeričnega značaja se skladajo s popularnim pojmovanjem moškosti oziroma ženskosti.

Psihodinamični izvori:

Rigidna značajska struktura je posledica nerazrešene incestuozne navezanosti. Ljubezen je razdeljena v dve nezdržljivi emociji: nežnost in seksualnost, ki se medsebojno blokirata, zato je ena od njiju potlačena. Pri faličnem značaju je potlačena nežnost, zato seksualnost uporablja agresivno. Pri histeričnem značaju je potlačena seksualnost, celotno vedenje pa je seksualizirano, zapeljivo. Drža oseb z rigidno značajsko strukturo je pokončna in izraža ponos, moč, neodvisnost ter pripravljenost braniti svoj status.

Avtorji, ki so obravnavali držo z vidika splošnih in specifičnih mišičnih napetosti ter z vidika telesne strukture, se v svojih ugotovitvah delno skladata, v mnogih ozirih pa njihovi rezultati niso neposredno primerljivi, saj izhajajo iz različnih izhodišč. Njihove trditve so zato le hipoteze, ki bi jih bilo potrebno šele preveriti, vendar odpirajo širšo perspektivo za raziskave drže, kot pa tiste, ki izhajajo iz eksperimentalne psihologije.

Med eksperimentalnimi psihologi je dokaj razširjena tudi smer, ki preučuje držo z vidika *pokončnosti* ter njeno funkcijo v socialnem sporazumevanju. Njeni pristaši se navezujejo na evolucijsko teorijo in iščejo paralele z držami živali ter njihovim statusom v skupini. Pri primatih je zelo opazna težnja, da dominantne opice zavzamejo bolj vzravnani položaj, često na dveh nogah, podrejene opice pa čepijo ali kako drugače navidezno zmanjšajo svojo velikost.

Podobno značilnost so opazili tudi pri ljudeh, kjer prikazi nadrejenosti in podrejenosti tvorijo temeljno sestavino socialnih pravil. Številni avtorji so poskušali dokazati, da ta pravila temeljijo na povsem funkcionalnih vidikih. Ginsburg (1980) je opazoval majhne otroke, pri katerih je vpliv socialnih pravil manjši. Opisuje kombinacijo sklonjene glave, povešenih ramen pa tudi klečanja, ki se pojavlja pri premaganih otrocih in uspešno prepreči nadaljnji napad. Eibl-Eibesfeldt (1974) je opazoval večje število otroških preteпов v različnih kulturah in ugotovil, da poraženec tipično povesi glavo, kar inhibira agresivnost napadalca. Moreno (1934) pa je opazil, da dominantna dekleta pogosto držijo glavo nekoliko nazaj, kar naj bi predstavljalo antitezo položaja poraženca. Podobne ugotovitve navaja tudi Lowen (1958). Večina avtorjev se strinja v naslednjem: Dominantne osebe se drže vzravnano, roke in telo se svobodno gibljejo, medtem ko nedominantne osebe hodijo bolj sklonjeno, togo in izvajajo manj telesnih gibov. Pokončna drža naj bi izražala predvsem dominantni status in pripravljenost za ohranitev le-tega, ne pa napadalnosti kot take. Sklonjena drža izraža samozaščito, umik, skrivanje, nepripravljenost za borbo, itd.

Weisfeld in Beresford (1982) sta opravila več poskusov, v katerih sta eksperimentalno potrdila, da vzravnana drža izraža dominantnost oziroma socialni uspeh. Najprej sta preučevala skupino dijakov, ki so se medsebojno ocenjevali z ozirom na pokončnost drže, te ocene pa sta primerjala z uspehom pri telesni vzgoji, ki je v tej dobi pomemben kazalec socialne uspešnosti. Kot sta predvidevala, so imeli najuspešnejši dečki najbolj pokončno držo, vendar pa to ugotovitev lahko tolmačimo tudi drugače kot v smislu dominantnosti.

V drugem poskusu so dijaki izpolnjevali vprašalnik, ki je meril različne oblike socialne uspešnosti, pri čemer so ocenjevali drug drugega. Poleg tega so ocenjevali tudi pokončnost drže sošolcev na ta način, da so označili skico drže na lestvici, ki je imela 5 stopenj. Avtorja sta našla pozitivno korelacijo med ocenami pokončnosti, telesne privlačnosti, atletske sposobnosti ter oceno inteligentnosti. Vsak dijak je ocenjeval le po eno lastnost drugega učenca, zato lahko izključimo vpliv halo efekta. Korelacija s splošnim socialnim uspehom in pokončno držo je bila 0,78.

Tretji poskus je vključeval longitudinalno študijo, ki je prav tako temeljila na ocenah sošolcev. Rezultati so pokazali, da so imeli dečki, ki so jih v osnovni šoli označili kot dominantne, bolj vzravnano držo tudi v srednji šoli. Avtorja sta zaključila, da je pokončnost drže neločljivo povezana z dominantnostjo, ki predstavlja razmeroma trajno osebnostno lastnost.

Vzravnana drža torej izraža dolgoročni socialni status. Avtorja pa je zanimalo, ali se tudi trenutni uspeh kaže v pokončnosti drže. Medtem ko je v zgodnjem šolskem obdobju socialni status kar najtesneje povezan z atletskimi sposobnostmi (podatki so iz ZDA), pa postane v adolescenci pomembnejši šolski uspeh. V enem od poskusov, ki sta jih izvedla avtorja, so izvežbani opazovalci ocenjevali držo dijakov pred in med prejemom pismene ocene izpita. Opazovalci seveda ocen, ki so bile lažne, niso poznali. Dobljene korelacije niso dosegle statistične pomembnosti, podrobnejša analiza pa je pokazala naslednje značilnosti: Dijaki, ki so dobili najboljšo oceno, so se držali bolj vzravnano kot poprej, tisti pa, ki so dobili najslabšo oceno, so postali bolj sključeni. Dijaki, ki so dobili vmesne ocene, pa svoje drže niso spremenili.

Avtorja sta dobljene rezultate tolmačila kot potrditev domneve, da drža izraža predvsem dolgoročno dominantnost, nanjo pa vpliva tudi trenutna situacija. Vpliv trenutnega uspeha na držo so potrdili tudi poskusi s hipnozo, ki jih je izvedla Nina Bull (1951). Hipnotizirani preizkušanci, ki so jim sugerirali, da so pravkar doživeli uspeh, so dvignili glavo in vzravnali telo.

Dominantnost in drža sta povezani posredno, preko emocij, kot so ponos, krivda, sram, plašnost, itd. in po mnenju nekaterih avtorjev tvorijo funkcionalno enoto. Brez ustreznih spremljajočih emocij izgine tudi težnja po vzdrževanju socialnega statusa. Luria (1962) poroča, da so pri bolnikih z lezijami v orbitofrontalnem korteksu te emocije povsem odsotne, pacienti kažejo pomanjkanje socialnih veččin, socialni status pa jim postane nepomemben. Zelo podobne ugotovitve so dali poskusi, pri katerih so opicam operativno povzročili take lezije. Začele so se neustrezno obnašati v odnosu do nadrejenih in podrejenih vrstnikov in so kmalu pristale na dnu hierarhije. Večina avtorjev (npr. Barkow, 1975) tolmači te rezultate v okviru evolucijske teorije in vzporeja statusno tekmovanje med ljudmi s sposobnostjo primatov za ustvarjanje hierarhije dominantnosti.

V zadnjem času se je pojavil nov vidik preučevanja telesne drže, ki se nanaša na *skladnost* oziroma neskladnost drže in emocionalnega doživljanja. Te raziskave, ki so zaenkrat šele na začetku, predstavljajo prvi poskus eksperimentalnega preverjanja samoregulacijske funkcije telesne drže in izhajajo pretežno iz kognitivne usmeritve.

Med najbolj znanimi raziskovalci na tem področju je Riskind (1984), ki v nasprotju s številnimi kognitivno usmerjenimi avtorji meni, da drža ni le pasivni izraz mentalnih stanj, temveč lahko tudi povratno vpliva nanje in na vedenje posameznika. Hipoteza o skladnosti drže predvideva specifičen samoregulacijski učinek drže na posameznikov informacijski proces. Tako naj bi sključena drža v primeru neuspeha ublažila stisko in omogočila hitrejšo prebroditev krize ter ponovno vzpostavitev nadzora. Sključena drža naj bi spodbujala naslednje težnje:

- Ustvarjanje psihične razdalje, prenehanje investiranja v propadle cilje.
- Zmanjšanje pričakovanj in sprejemanje minimalnih ciljev.
- Sprijaznjenje z neugodnim rezultatom.
- Opustitev prejšnjih akcijskih strategij.

Pokončna drža pa naj bi spodbujala:

- Povečano iskanje informacij iz okolja, povečanje investicij.
- Priklic podobnih situacij iz preteklosti.
- Povečanje samozadovoljstva.
- Načrtovanje aktivnosti, ki bodo v polni meri izkoristile uspeh.

Iz hipoteze o skladnosti drže in emocionalnega doživljanja sledi, da samo skladna drža služi samoregulaciji v pozitivnem smislu, medtem ko neskladna drža zavira posameznikovo prilagajanje, saj ga usmerja v aktivnosti, ki so nezdržljive s trenutno situacijo. V tej zvezi je pomembno predvsem predvidevanje, da ob neuspehu pokončna drža povečuje negativne učinke, kar nasprotuje splošnemu prepričanju, naj bi človek »vzravnano« sprejemal poraze.

Avtor je izvedel več poskusov, v katerih je spreminjal drže in uspešnost preizkušancev. Med drugim je ugotovil naslednje: Neskladna drža je povzročila manjšo vztrajnost pri reševanju nalog ter povečano depresivnost oseb, ki so doživele neuspeh v primerjavi s tistimi, ki so jim ob neuspehu dodelili skladno držo. Neskladna drža naj bi povzročila tekmovanje nezdržljivih reakcij. Po eni strani se vzbudijo reakcije, ki jih povzroča emocionalno stanje, kot tudi tiste, ki so povezane z držo, to pa otežkoča prilagajanje.

Riskindovi poskusi so pomembni predvsem zato, ker kažejo na prilagoditveno, aktivno vlogo drže pri uravnavanju emocij. Zanimanje za to problematiko pa pomeni možnost povezave spoznanj in prizadevanj, ki so se doslej razvijala v dveh ločenih smereh.

VIRI:

- Balshan, I. D.: Muscle tension and personality in women. Arch. gen. Psychiat., 7, 1962.
Balshan-Goldstein, I.: Role of muscle tension in personality theory. Psychol. Bull., Vol. 61, No. 6, 1964.
Barkow, J. H.: Social prestige and culture: A biosocial interpretation. Current Anthropology, 16, 1975.
Bem, D. J.: Self-perception: An alternative interpretation of cognitive dissonance phenomena. Psychol. Rev., 74, 1967.

- Bem, D. J.: Self-perception theory. V: Berkowitz, L.: *Advances in experimental social psychology*, Vol. 6., New York, Academic Press, 1972.
- Bull, N.: The attitude theory of emotion. *Nervous and mental disease monograph*, No. 81, 1951.
- Deutsch, F.: Analysis of postural behavior. *Psychoanal. Quart.*, 16, 1947.
- Dunbar, F.: Emotions and bodily changes. New York, Columbia university press, 1946.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: The myth of the aggression-free hunter and gatherer. V: Holloway, R. L.: *Primate aggression, territoriality and xenophobia*. New York, Academic Press, 1974.
- Ginsburg, H. J.: Playground as laboratory: Naturalistic studies of appeasement, altruism, and the omega child. V: Omark, D. R., Strayer, F. F., Freedman, D. G.: *Dominance relations: An ethological view of human conflict and social interaction*. New York, Garland, 1980.
- Jacobson, E.: The physiological conception and treatment of certain anxiety states. *Psychol. Bull.*, 39, 1942.
- Kelley, C. R.: Education in feeling and purpose. The Radix Institute, Santa Monica, 1970.
- Kelley, C. R.: Radix education: Freeing blocked pain and fear. *Radix Jour.*, Vol 1, No. 2.
- Kelley, C. R.: Radix education: Freeing blocked anger. *Radix Jour.*, Vol. 1, No. 3.
- Kempe, J. E.: An experimental investigation of the relationship between certain personality characteristics and physiological responses to stress in a normal population. *Neobjavljena doktorska disertacija*, Michigan State University, 1956. (po Balshan)
- Kurtz, R., Prester, H.: *The body reveals*. New York, Harper & Row, 1976.
- Laird, J. D.: Self-attribution of emotion: The effects of expressive behavior on the quality of emotional experience. *Jour. Pers. Soc. Psychol.*, Vol. 29, No. 4, 1974.
- Lowen, A.: *The language of the body*. New York, Collier Books, 1958.
- Luria, A. R.: *Higher cortical functions in man*. New York, Plenum Press, 1962.
- Malmö, R. B., Shagass, C., Davis, F. H.: Symptom specificity and bodily reactions during psychiatric interview. *Psychosom. Med.*, 12, 1950.
- Moreno, J. L.: *Who shall survive?* *Nervous and Mental Disease Monograph Series*, No. 58, 1934. (po Weisfeld in Beresford)
- Plutchik, R.: The role of muscular tension in maladjustment. *Jour. Gen. Psychol.*, 50, 1954.
- Reich, W.: *Character analysis*. New York, Simon & Schuster, 1945.
- Riskind, J. H.: They stoop to conquer: Guiding and self-regulatory functions of physical posture after success and failure. *Jour. Pers. Soc. Psychol.*, Vol. 47, No. 3, 1984.
- Riskind, J. H., Gotay, C. C.: Physical posture: Could it have regulatory or feedback effects upon motivation and emotion? *Motivation and emotion*, Vol. 6, No. 3, 1982.
- Rossi, A. M.: An evaluation of the manifest anxiety scale by the use of electromyography. *Jour. Exp. Psychol.*, 58, 1959.
- Shagass, C., Malmö, R. B.: Psychodynamic themes and localized muscular tension during psychotherapy. *Psychosom. Med.*, 16, 1954.
- Weisfeld, G. E., Beresford, J. M.: Erectness of posture as an indicator of dominance or success in humans. *Motivation and emotion*, Vol. 6, No. 2, 1982.

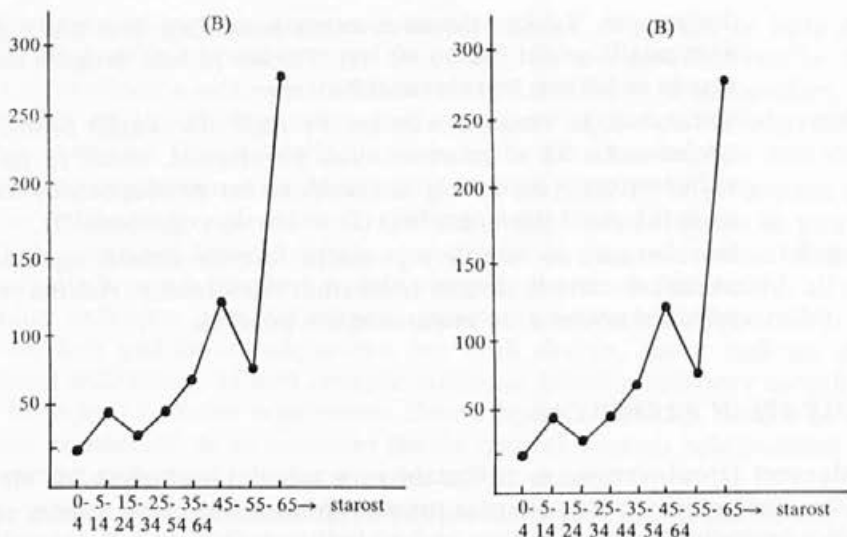
Zaznavanje ogroženosti posameznih skupin prometnih udeležencev

MARKO POLIČ

MARKO MIŠ

Mnoge novejšje raziskave, predvsem pa dejstva vsakdanjega življenja, nas prepričujejo, da sodelovanje v prometu ni zgolj upravljanje z vozilom, ocenjevanje zunanjih dejavnikov (npr. kakovosti poti, vremena, ipd), ter usklajevanje vsega tega s predpisi in osebnimi potrebami, pač pa, da gre v veliki meri tudi za socialno situacijo, torej za situacijo v kateri ljudje stopajo v najbolj različne medsebojne odnose, izražajo svoja mnenja in stališča, sprejeta pravila vedenja, itd. Tako kot vsakdanje socialne interakcije oblikujejo tudi sklepi temelječi na vidnih ključnih značilnostih (proces stereotipije), so tudi interakcije med prometnimi udeleženci podvržene podobnemu procesu. Iz povedanega izhaja tudi ugotovitev, da na vedenje v prometu vpliva tudi psihološki proces, ki vsebuje tudi odzive temelječe na motivih in stališčih, ki jih pripisujemo drugim prometnim udeležencem. Knapper in Cropley (1980) sta v svojih raziskavah ugotovila, da smatrajo vozniki druge ljudi, predvsem druge voznike, za osnovni vir nevarnosti na cesti. To so pripisovali predvsem lastnostim kot so brezbržnost, arogantnost in nepremišljenost pri mlajših voznikih, ter počasnost, oviranje in nespretnost pri starejših. Izpraševanci so nekako razdelili voznike v dve široki zvrsti, nesramne in napadalne na eni, ter bojzljive in previdne na drugi strani. Ocenjevali so jih tako na osnovi določenih objektivnih značilnosti (npr. starost, spol), na osnovi bolj ali manj očitnih lastnosti (npr. menjava hitrosti, sprememba voznega pasu), kot tudi na osnovi lastnosti, ki niso neposredno očitne, temveč so o njih le sklepali (npr. sebičnost, napadalnost). Te ocene so bile v veliki meri narejene na osnovi značilnosti, ki sploh niso neposredno povezane s procesom vožnje. Na vprašanje, koliko se ta stališča in mnenja odražajo v dejanskem vedenju, pa je šele treba odgovoriti. Vendar pa mnogi raziskovalci poročajo, da vozniki nimajo enakega odnosa do vseh ostalih prometnih udeležencev. Tako Hauber (1980) navaja, da se vozniki vedejo bolj napadalno kadar cesto prečka moški, kot pa, kadar jo ženska. Wilde (1980) omenja, da vozniki prej znižajo hitrost ali celo zaustavijo vozilo, kadar gre čez cesto skupina pešcev, kot pa, kadar jo prečka posameznik.

Tudi številni statistični pregledi in raziskave opozarjajo, da niso vsi prometni udeleženci enako ogroženi. Kako je s pešči kažeta grafikona na sliki 1.

SLIKA 1.: Število ranjenih pešcev povzročiteljev prometne nezgode (A), in število mrtvih pešcev, povzročiteljev nezgode (B), po starosti, v obdobju 1973 do 1982 v SRS (po podatkih RSPV).

Po ogroženosti izstopajo predvsem tisti mlajši od deset let ter oni starejši od 65 let. Prvi so večkrat ranjeni, drugi pa med smrtnimi žrtvami prometnih nezgod. Možna je tudi domneva, da se vozniki vedejo do posameznih skupin prometnih udeležencev v skladu s svojo zaznavo njihove ogroženosti, oziroma njihove zmožnosti, da skrbijo zase. Shinar (1978) poroča o neki švicarski raziskavi, ki kaže na določeno skladnost med resnično ogroženostjo in njeno zaznavo. Raziskovalci so zaustavljali voznike ter jim kazali slike pešcev, ki žele prečkati ulico. Od 417 anketiranih voznikov, je 47 odstotkov menilo, da je najbolj ogrožena majhna deklica, za 44 odstotkov je bila to starejša ženska, za preostalih 9 odstotkov pa so bili to mati z otrokom, moški srednje starosti in mlajši moški. Očitno je, da je stopnja ogroženosti kot je zaznana, določena s spolom in starostjo žrtev.

V naši raziskavi smo skušali dobiti nekakšen širši, čeprav ne tudi celovit vpogled v to, kako različne skupine prometnih udeležencev zaznavajo omenjeno situacijo. Te skupine so se razlikovale po količini in vrsti izkušenj v prometu ter po naravi svojega odnosa do njega. Primerjanje njihovih odgovorov lahko opozori na nekatere dejavnike, ki ta odnos oblikujejo.

METODA

Izpraševanci: V raziskavi je sodelovalo šest skupin izpraševancev: 11 voznikov B, C, D in E kategorije; 35 inštruktorjev iz različnih šol za voznike; 11 članov izpitnih komisij; 28 prometnih miličnikov; 25 kandidatov za vozniške izpite (11 žensk in 14 moških), ter 34 oseb, ki so prestajale kazen zaradi krivde v prometni nezgodi. Različno velikost posameznih skupin je določala njihova

dostopnost. Vsi izpraševanci, razen kandidatov, so bili v glavnem mlajši moški (20 do 40 let). Takšen je tudi drugače sestav skupin iz katerih izpraševanci izvirajo.

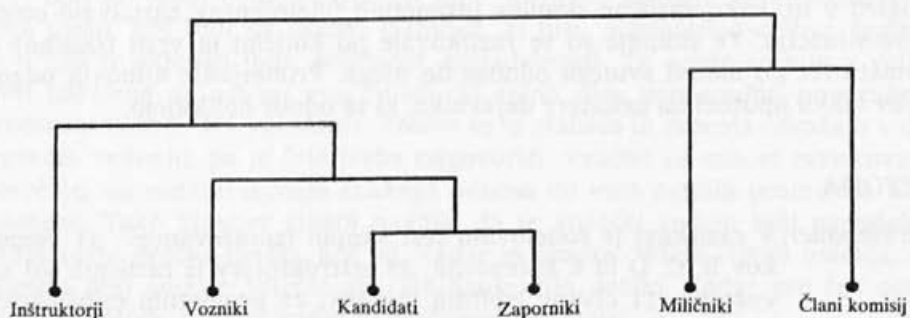
Gradivo: Vprašalnik je vseboval seznam 44 različnih skupin prometnih udeležencev, ki so se razlikovali po starosti, spolu in načinu vključevanja v promet (glej tabelo 1), ter petstopenjsko lestvico ogroženosti (niso ogroženi (1) — izredno ogroženi (5)).

Postopek: Izpraševanci so morali s pomočjo lestvice oceniti ogroženost vsake od naštetih skupin prometnih udeležencev. Anketa je potekala skupinsko, za vsako skupino posebej.

REZULTATI IN RAZPRAVA

Odgovori izpraševancev — prikazani so v tabeli 1 — kažejo, da slednji dejansko razlikujejo različne skupine prometnih udeležencev po njihovi ogroženosti v prometu. V primerjavo so podani tudi podatki o mrtvih in ranjenih prometnih udeležencih iz posameznih skupin, ki naj odgovore osvetlijo tudi s svoje strani. Statistični podatki se nanašajo na žrtve prometnih nezgod v SRS v obdobju petih let (1979—1983). Na žalost, zaradi tehničnih razlogov, ni bilo možno dobiti podatkov za čisto vse v vprašalniku omenjene skupine. Omenjene številke predstavljajo seveda le zelo grobo oceno ogroženosti posameznih skupin prometnih udeležencev, saj ne upoštevajo ne njihove izpostavljenosti, ne dejanske velikosti populacije iz katere izhajajo, itd.

1. Vozniki	1.000					
2. Inštruktorji	.879	1.000				
3. Miličniki	.459	.594	1.000			
4. Kandidati	.894	.854	.378	1.000		
5. Zaporniki	.891	.832	.334	.952	1.000	
6. Člani komisij	.750	.778	.735	.734	.710	1.000
	1	2	3	4	5	6

SLIKA 2.: Matrika Rho-korelacij med ocenami različnih skupin izpraševancev, ter na njeni osnovi dobljen drevesni diagram povezanosti odgovorov s postopkom najbolj oddaljenega soseda ali popolne spojitve.

Povrnimo se spet k odgovorom izpraševancev. V ocenah se kaže dokaj velika skladnost med posameznimi skupinami, pa tudi določene razlike. Predvsem se razlikujejo odgovori miličnikov, ter kandidatov in zapornikov, nižja od ostalih pa je tudi korelacija med njihovimi odgovori, ter odgovori poklicnih voznikov. Ostale korelacije — kaže jih slika 2 — so celo zelo visoke.

Nastale razlike so razumljive, saj gre za skupine, ki se po svojem položaju in sodelovanju v prometu skrajno razlikujejo. Na eni strani so prometni miličniki, ki se poklicno ukvarjajo s prometom in njegovo varnostjo, na drugi pa ljudje brez teh izkušenj, ki šele vstopajo v promet (kandidati), ali pa so s svojim vedenjem prekršili njegova pravila in ga ogrozili (zaporniki). Zato tudi ne čudi podobnost odgovorov teh dveh skupin, kakor tudi ne, da so odgovori miličnikov, ki tudi drugače izstopajo izmed odgovorov ostalih skupin, še najbolj podobni odgovorom članov izpitnih komisij. Vendar je treba ob tem upoštevati, da so odgovori članov izpitnih komisij zelo podobni (vsaj po vrstnem redu) tudi odgovorom vseh ostalih skupin.

Iz tabele 1 je razvidno, da se povprečne ocene vseh ocen sučejo okoli sredine (2,92 do 3, 26), kar kaže, da so bili ocenjevalci iz vseh skupin približno enako strogi pri ocenjevanju ogroženosti, s tem, da so jo v povprečju miličniki ocenili najnižje, medtem ko so bile ocene zapornikov najvišje. Razlika je bila tudi statistično pomembna. Ker so slednji zaradi povzročanja prometnih nezgod tudi kaznovani, je za njih taka ocena razumljiva, saj so se z ogrožanjem drugih na nek tragičen način že srečali. Miličniki pa so najbrž zaradi vsakodnevnih srečanj z nezgodami, z njimi nekako nasičeni in ogroženost nekoliko podcenjujejo.

Razlikujejo se najbrž tudi merila po katerih so posamezne skupine ocenjevalcev ocenjevale ogroženost. O njej lahko namreč sodimo z obzirom na izpostavljenost posameznih skupin prometnih udeležencev, z ozirom na njihove izkušnje in spretnosti za vključevanje v promet, z ozirom na število mrtvih in ranjenih iz posamezne skupine, z ozirom na čustveni naboj vezan na posamezno skupino, itd. Ocenjevalci so lahko seveda uporabljali tudi postavljena merila, ali pa različna za različne skupine. Če pogledamo v tabelo 1 vidimo, da so poklicni vozniki kot najbolj ogrožene ocenili fizično prizadete in starejše kolesarje, da so bile podobne tudi ocene kandidatov in zapornikov. Inštruktorji so kot najbolj ogrožene ocenili starejše in šele nato invalide, starost pa je bila pomembna tudi za miličnike in člane izpitnih komisij. Kot najbolj ogrožene so torej ocenjene predvsem tiste skupine, ki so nekako najbolj nemočne (fizično prizadeti, starejši), katerih zmožnosti za vključevanje v promet so nizke ali znižane. Najbolj ogroženi po statističnih podatkih (tj. odrasel potnik v osebni avtu, vozniki osebnega avtomobila stari od 26 do 60 let, kolesarji stari od 19 do 60 let, vozniki osebnega avtomobila od 18 do 25 let, motoristi, itd.) se med njimi niso znašli. Seveda moramo upoštevati, da se ljudje s tako razčlenjenimi uradnimi tabelami tudi redko srečajo, če sploh se, ter zato teh podatkov v svojih ocenah ne morejo upoštevati. Podatki, ki se navajajo v časopisju se nanašajo predvsem na celotno število mrtvih in ranjenih ter na opis posameznih prometnih nezgod. Zdi se, kot da ocenjevalci menijo, da so ljudje skriti za pločevino svojega vozila bolj varni od onih,

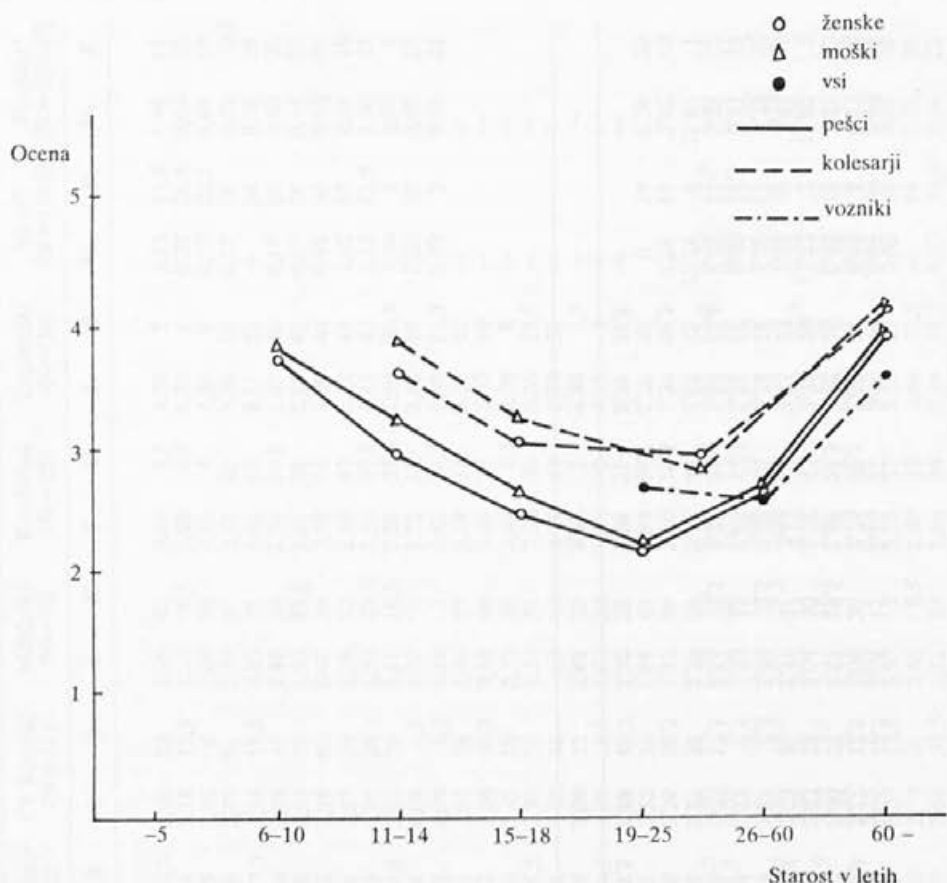
TABELA 1: SREDJE OCENE IN RANG OGROZENOSTI POSAMEZNIH SKUPIN UDELEŽENCEV V PROMETU

Udeleženci v prometu	Vozniki (N=11)		Inštruktorji (N=35)		Čl. komisij (N=11)		Miličniki (N=28)		Kandidati (N=25)		Zaporniki (N=34)		Mrtvi* (N=1745)		Ranjeni* (N=28,567)	
	$\bar{x}$	R	$\bar{x}$	R	$\bar{x}$	R	$\bar{x}$	R	$\bar{x}$	R	$\bar{x}$	R	%	R	%	R
A. PESCI																
1. Otroci do pet let	3,73	10,5	3,51	17,5	3,00	22	1,96	41	3,84	8,5	4,26	5	2,12	11,5	1,40	14
2. Deklice od 6—10 let	3,91	9	3,63	14	3,18	15,5	3,54	6,5	3,88	6,5	4,32	4	0,29	25,5	0,65	23
3. Dečki od 6—10 let	4,00	8	4,06	5	3,82	6	3,07	18	4,16	4	4,24	6	0,57	22,5	0,88	18
4. Deklice od 11—14 let	3,30	21	2,97	28	2,73	31	2,39	37	3,12	23	3,18	21	0,17	28	0,28	30,5
5. Dečki od 11—14 let	3,36	19,5	3,51	17,5	3,18	15,5	2,85	26	3,48	18	3,15	23	—	—	0,30	28
6. Deklice od 15—18 let	2,55	31,5	2,60	34	2,18	42	2,48	34	2,56	37,5	2,47	40	0,17	28	0,50	26
7. Dečki od 15—18 let	2,55	31,5	2,77	30	2,55	35	2,93	23,5	2,64	34	2,44	41	0,17	28	0,54	25
8. Ženske od 19—25 let	2,09	38,5	2,11	42	2,18	42	2,43	36	2,08	44	2,09	44	0,40	24	0,63	24
9. Moški od 19—25 let	1,91	43	2,26	39	2,27	39	2,56	32	2,16	43	2,12	43	1,15	17	0,86	19
10. Ženske od 26—60 let	2,55	31,5	2,63	33	2,91	26	2,93	23,5	2,56	37,5	2,41	42	2,12	11,5	1,80	11
11. Moški od 26—60 let	2,55	31,5	2,69	31,5	2,91	26	3,11	16,5	2,56	37,5	2,59	36,5	7,34	5	2,96	8
12. Ženske starejše od 61 let	3,55	16	4,09	4	4,09	3,5	4,39	2	3,72	11	3,88	10	2,23	10	0,98	17
13. Moški starejši od 61 let	3,64	13	4,17	3	4,09	3,5	4,46	1	3,60	14,5	3,85	11,5	3,90	7	0,76	21
14. Ženska z otrokom	3,64	13	3,74	11	2,91	26	2,44	35	3,64	13	3,65	16	—	—	—	—
15. Moški z otrokom	3,55	16	3,71	12	2,36	36,5	2,18	40	3,44	19	3,53	19	—	—	—	—
16. Skupina otrok do 10 let	3,36	19,5	3,91	9	3,45	10	2,75	28	3,84	8,5	4,06	8	—	—	—	—
17. Skupina otrok nad 10 let	3,09	22	3,57	15,5	2,91	26	2,54	33	3,36	20	3,56	17,5	—	—	—	—
18. Skupina odraslih	2,09	38,5	1,83	44	1,82	44	1,68	42	2,28	42	2,58	39	—	—	—	—
19. Slepi	4,64	1	3,94	8	3,00	22	2,86	25	4,56	2	4,44	1,5	—	—	—	—
20. Gluhi	4,55	2	3,97	6,5	3,09	18,5	3,00	22	4,56	2	4,35	3	—	—	—	—
21. Invalidi	4,36	4,5	3,31	24	3,09	18,5	2,78	27	4,56	2	4,44	1,5	—	—	—	—
B. KOLESARJI IN MOPEDISTI																
22. Decek-kolesar od 10—14 let	4,18	6	3,97	6,5	4,00	5	3,39	10	3,88	6,5	3,85	11,5	0,57	22,5	1,10	16
23. Deklica-kolesarka od 10—14 let	4,09	7	3,57	15,5	3,55	9	3,04	20	3,71	12	3,82	13	0,06	31	0,27	32
24. Decek-kolesar od 14—18 let	3,45	18	3,42	22	3,27	12,5	3,32	11	3,04	24	3,15	23	1,32	16	2,90	9
25. Deklica-kolesarka od 14—18 let	3,55	16	3,17	25,5	3,09	18,5	2,61	29,5	2,96	25	3,12	25	0,06	31	0,28	30,5
26. Moški-kolesar od 19—60 let	2,73	26	3,14	27	2,91	26	3,25	13	2,56	37,5	2,59	36,5	9,34	3	10,29	3
27. Ženska-kolesarka od 19—60 let	2,73	26	3,17	25,5	3,09	18,5	3,11	16,5	2,67	32	2,88	26	0,92	18	1,73	12
28. Starejši kolesar — nad 61 let	4,45	3	4,20	2	4,45	2	4,18	3	3,96	5	4,00	9	3,55	8	1,30	15
29. Starejša kolesarka nad 61 let	4,36	4,5	4,31	1	4,45	1	4,07	4	3,83	10	4,15	7	0,63	20,5	0,33	27
30. Mopedist od 16—18 let	3,00	23	3,83	10	3,27	12,5	3,93	5	3,52	17	3,15	23	0,06	31	0,04	35
31. Mopedist od 19—25 let	2,73	26	3,43	20	2,73	31	3,46	8,5	2,80	28	2,68	31,5	—	—	—	—
32. Mopedist od 26 let in več	2,55	31,5	2,83	29	2,64	33,5	3,21	14	2,64	34	2,68	31,5	0,63	20,5	0,68	22

C. VOZNIKI IN POTNIKI V
MOTORNIH VOZILIH

33. Motorist	2,55	31,5	3,37	23	2,64	33,5	3,18	15	3,16	22	3,47	20	5,04	6	4,89	5
34. Voznik oseb. avta od 18—25 let	2,36	36	2,54	35,5	3,27	12,5	3,04	20	2,76	29,5	2,62	34	8,83	4	9,13	4
35. Voznica oseb. avta od 18—25 let	2,55	31,5	2,46	37	3,00	22	2,61	29,5	2,84	26,5	2,82	28	0,86	19	1,57	13
36. Voznik oseb. avta od 26—60 let	2,27	37	2,43	38	2,82	29	3,04	20	2,36	41	2,74	29	17,77	2	17,02	2
37. Voznica oseb. avta od 26—60 let	2,55	31,5	2,69	31,5	2,73	31	2,57	31	2,64	34	2,85	27	2,29	9	3,43	6
38. Voznik osebnega avta nad 61 let	3,64	13	3,66	13	3,73	7,5	3,46	8,5	3,58	16	3,76	14	1,38	15	0,78	20
39. Voznica oseb. avta nad 61 let	3,73	10,5	3,43	20	3,73	7,5	3,30	12	3,60	14,5	3,71	15	0,29	25,5	0,13	34
40. Potnik-otrok v oseb. avtu	2,91	24	3,43	20	3,27	12,5	3,54	6,5	3,24	21	3,56	17,5	1,83	13	3,25	7
41. Odrasel potnik v oseb. avtu	2,00	40,5	2,17	41	2,27	39	2,29	39	2,48	40	2,65	33	22,18	1	25,83	1
42. Voznik tovornjaka	1,91	43	2,20	40	2,36	36,5	1,57	44	2,76	29,5	2,59	36,5	1,78	14	2,02	10
43. Voznik avtobusa	1,91	43	2,06	43	2,27	39	1,64	43	2,84	26,5	2,70	30	0	34	0,29	29
44. Potniki v avtobusu	2,00	40,5	2,54	35,5	2,18	42	2,32	38	2,71	31	2,59	36,5	—	—	—	—
	3,12		3,21		3,04		2,92		3,21		3,26					

SLIKA 3.: Skupna povprečna ocena ogroženosti posameznih skupin prometnih udeležencev glede na njihovo starost. Izpraševanci menijo, da so kolesarji bolj ogroženi od pešcev, vozniki pa, razen tistih med 18 in 25 leti, manj. Mopedisti, ki tu niso prikazani, so ocenjeni kot bolj ogroženi od kolesarjev, razen tistih, ki so starejši od 26 let.

ki so ob nezgodi bolj neposredno izpostavljeni (tj. pešci, kolesarji). Ocene ogroženosti so pod očitnim vplivom starosti ocenjevanih skupin in ta težnja je podobna pri vseh skupinah izpraševancev. Dobili smo nekakšno U — krivuljo, kar pomeni, da so kot najbolj ogroženi ocenjeni najmlajši in najstarejši, kot najmanj pa tisti srednjih let. Ta težnja ustreza tudi nekaterim podatkom o dejanski ogroženosti (glej sliko 1). Razlike v zaznavi ogroženosti z ozirom na spol niso pomembne, čeprav se javlja težnja k višji oceni ogroženosti moških in to predvsem mlajših. Zanimivo je, da so izpraševanci kot najmanj ogrožene skupine ocenili tudi nekatere skupine pešcev (npr. moški in ženske od 19 do 25 let), poklicne voznike ter skupine odraslih pešcev, kar ustreza, vsaj za zadnji dve kategoriji, tudi objektivnim podatkom. Spet pa so se kot manj ogrožene pojavile bolj pristojne skupine (po znanju, izkušnjah, spretnosti, ipd.).

Naj zaključimo! Čeprav tovrstne raziskave ne dajejo odgovora na vpra-

šanje kako se bodo vozniki v resnici vedli, pa vendarle opozarjajo vsaj na nekatera njihova mnenja, kot na enega od možnih oblikujočih dejavnikov njihovega vedenja. Zato jih je tudi treba raziskovati, ter v primeru njihove neuskkljenosti z resničnostjo (če in koliko je znana) usmerjati preventivno delo ustreznih družbenih dejavnikov. Delo mora biti seveda usmerjeno tako na tiste ki ogrožajo, kot na one, ki so ogroženi. Vse prevečkrat se namreč v prometu ljudje vedejo v skladu s svojimi domnevmami in pričakovanji, tudi o vedenju drugih udeležencev prometa, ki nimajo stvarne osnove.

VIRI

1. Hauber A. R. The Social Psychology of Driving Behaviour and the Traffic Environment. *Int. Review of Applied Psychology*, 1980, 29, 461—474.
2. Knapper C. K. & Cropley A. J. Interpersonal Factors in Driving, *Int. Review of Applied Psychology*, 1980, 29, 415—438.
3. Polič M. *Pešci v prometu*, Ljubljana: RSPV, 1983.
4. Shinar D. *Psychology on the Road*, New York: Wiley, 1978.
5. Wilde G. J. S. Immediate and Delayed Social Interaction in Road Users Behaviour. *Int. Review of Applied Psychology*, 1980, 29, 439—60.

Nova paradigma teorije ter prakse vzgoje in izobraževanja

FRANC PEDIČEK

ZALEDJE VPRAŠANJA — PARADIGMA

Obdobja zgodovine človekovega bivanja, dela in skupnostnega življenja so opredeljevana po različnih logično-strnjujočih znakih: načini dela ali proizvodnje, družbeno-ekonomske sestave, načini vladanja ljudem, prevladovanje ene ali druge oblike družbene zavesti oziroma posameznih razvojnih stopenj v njenem okviru (npr. mitologija, krščanstvo, filozofija, metafizika, znanost itn.) in ne nazadnje tudi z določenim vsiljevanim ali sprejemajočim vzorcem mišljenja, ravnanja, vrednotenja, vedenja in skupnostnega življenja, to je z določeno paradigmo.¹ Paradigme so torej ločilnostrnjujoče vzorčne

¹ Pojem »paradigma« je vzet za pričujočo obravnavo iz filozofije znanosti (lahko bi tudi rekli: znanosti o znanosti!), katere glavni današnji zastopniki in razvijalci so: Th. S. Kuhn, R. K. Popper, I. Lakatos, U. K. Feyerabend, J. W. N. Watkins (pri nas: Dj. Sušnjič in S. Novaković).

Kot pojmovana kategorija se paradigma najprej pojavlja na filozofskem, točneje, ontološkem nivoju (tu se je v antiki tudi rodila!).

Oče kategorije paradigma na ontološkem področju je Platon. Uporablja jo, ko se trudi rešiti vprašanje dualizma v svoji ontologiji, to je odnosa med idejo kot nečim obćim in posameznim »kot nepopolnim njihovim odsevom v zunanjem svetu«. Rešuje pa to težavo po treh svojih interpretacijskih poteh: po poti udeležbe, ki jo imajo posamezne stvari v korespondentnih idejah (metéhein), po prisotnosti idej v stvareh (parusia) in po vzorovanju (parádeigma) stvari v idejah. Stvari pa so v odnosu do idej le njihovi odsevi (eídola), a ideje njihovi idealni obrazci ali prototipi. Pri Parmenidu je to problem odnosa med nebitjo in bitjem. Pri Aristotelu pa med pojmom (eidos) in stvarjo (ousía). To vse pa kaže, da je paradigma v antiki pristna ontološka kategorija. (Glej: B. Bošnjak, Grčka filozofija, MH, Zagreb 1956, str. 105 in 124), ter A. Aleksandrov in dr., Istorija filozofije, Tom I., Kultura, Beograd 1948, str. 163—164).

V filozofijo znanosti pa uvaja pojem paradigme Th. S. Kuhn, vendar ga ne uspe uporabljati enoznačno, saj ga je mogoče v njegovem glavnem tovrstnem delu (T. Kun, Struktura naučnih revolucij, Nolit, Beograd 1974) najti v 22 različnih pomenih ob uporabljenem filozofskem in sociološkem pogledu: obće sprejeta prepričanja, ki jih je najti v predavanjih, literaturi, učbenikih, študijah (str. 89 in 61); metafizična spekulacija za model-probleme in model-rešitve (str. 35); vladajoča znanstvena teorija (str. 16); tisto, kar veže znanstvenike v določeno skupnost profesije oziroma discipline (str. 240); skupno sprejeti primer ali vzorec (str. 248), »iracionalni skok vere« (str. 18), novi in drugi svet znanosti (str. 19); »gestalt-preobrat« (str. 18); osnova nove teorije (str. 151); orodje znanosti (str. 127); tisto, kar dopušča kopiranje primera ali vzorca (str. 65) itn.

sestave mišljenja, ravnanja, vrednotenja in vedenja, ki se pojavljajo iz znanosti, torej iz področja družbene zavesti, kot odseva delovne in življenjske konkretnosti, in iz nje pronicajo ter se razraščajo v človekovo življenje in delo, mišljenje in vedenje ljudi. Torej so »hčere« znanosti in kot takšne »matere« ideologijam, ko prodro in se razširijo do ravnin praktičnega, delovnega in skupnostnega oziroma družbenega življenja ljudi. Prav zaradi tega so paradigme tako pomembni znaki za označevanje in za ločevanje obdobja človeške zgodovine (čeprav ravno to periodizacijo najredkeje uporabljamo!), saj prav one stoje v ozadju dialektične neprekinjenosti, ki teče od določenega ustaljenega načina dela (proizvodnje) k odkrivanju določene nove paradigme in od nje k novi, razvitejši obliki človekovega dela in proizvajanja. So torej kljub svoji znanostni, to je družbenozavestnostni ali ideizacijski pogojenosti integralni znak oziroma vzrok za dialektične »skoke« v potekanju človekove zgodovine dela, mišljenja, vrednotenja in skupnostnega ter družbenega življenja, ravnanja in vedenja. S takšno svojo naravo in vlogo ter v takšnem dialektičnem pojmovanju (pogojevanost iz dela, razdelava v znanosti in vplivnost na razvitejše delo, življenje, ravnanje, vedenje in vrednotenje!) so paradigme tudi lahko — (vsekakor nam je bližja misel: bi morale biti, saj so kriterijski znaki kot so zgolj proizvodnja ali družbeno-ekonomski odnosi ter življenjska razmerja, ki iz njih izvirajo, zelo parcialni, čeprav bazični, takšni razločevalni znaki, ne pa resnično totalni in dialektični, za kakršne jih običajno razglašamo!) — ena osrednjih razločil za razčlenitev in označevanje razvoja zgodovine človekovega dela, mišljenja, ravnanja, vrednotenja, skupnostnega ter družbenega napredovanja. To pač zaradi tega, ker so paradigme tiste od ljudi bolj ali manj konsenzirane misli, spoznanja, vrednotenja, vedenja in sodelovanja, ki se prenašajo v človeško delo, zadržanje in osebno

---

Z vso to bogato pojmovnostjo je Kuhn razširil vsebino in instrumentalnost izvornega Platonovega ontološkega pojmovanja paradigme: ideja, vzor, model, predloga, primer, prototip za stvari. Presegel je tudi gramatiško rabo tega pojma kot vzorca za praktično uresničevanje različnih slovniških pravil.

Naše, tu uporabljeno pojmovanje paradigme je samosvoje v tem smislu, da predstavlja integracijo lógosa, epistéme in sintágmé. Torej kakovostno novi in bogatejši »vzorec«, ustvarjen iz zlitja filozofije, empirične znanosti in tehnologije oziroma teorije, raziskovanja in aplikacije. »Naša« paradigma torej znanost vsebuje, ne pa, da stoji zunaj nje, pripravlja njene spremembe in revolucije. Tako vsebuje tudi filozofijo in prakso, poklic, disciplino, ne pa da je postavljena le v enem ali drugem tem zoženem pojmovanju. Paradigma nam torej predstavlja vzorec, ustvarjen iz integracije filozofije, empirične znanosti in aplikacije oziroma tehnologije, tehnike ter prakse, ki kaže poti za reševanje novih nastajajočih problemov v teoriji in praksi določenega področja človekovega bivanja in delovanja.

Etimološko prihaja znak za pojem paradigme iz starogrškega samostalnika *parádeigma*, — *atos*, v pomenu primer, (svarilen) zgleđ, vzor, vzorec, dokaz. Ta pomenskost se povezuje z glagolom *paradeiknumi* v pomenu odkazujem, nakazujem (tudi z glagolom »paradeigmatiko« v pomenu postavljam v sramoto, sramotim, kar je v zanimivi semaziološki zvezi z negativno vlogo paradigme, kakršno lahko ima, kot okosteneli znanostni vzorec!). Baza tega znaka pa je starogrški samostalnik »*deigma*« (ki torej nima prefiksa »*pará*«, ki pomeni vselej nekaj, kar je mimo, proč, od, čez, proti in zatorej največkrat »*narobe!*«) v pomenu košček na pokaz, obrazec, vzorec, dokaz, primer, prodajalnica. Oba navedena znaka pa imata svojo osnovo v glagolu »*deiknumi*« v pomenu kažem, dokazujem, razglašam, poučujem, naznam. V obeh primerih, ko gre za pomenskost sramotenja in prodajnosti, se razkriva, kako je bil starogrški »označevalni duh« zayračujoče nastrojen proti vzorčevanju oziroma modeliranju misli, stališč, spoznanj, nazorov, prakse. Kaže, da pa je današnji temu bolj naklonjen. Morebiti je treba tudi v tem iskati pobudo in vzrok za renesanso te označevalne kategorije!

ter skupnostno (družbeno) sožitje kot arhitektovi naris, po katerih se potem odvija vso delo in življenje, se v skladnost z njimi ljudi usmerja (ali tudi sili ter prisiljuje!), kar zarojeva ali ljudsko zavzemanje zanje tudi konformizem z njimi ali pa ljudsko revoltnost do njih, podkrepljeno celo z adekvatno revolucionarnostjo proti njim. Pri tem gre torej za paradigme kot gonila zgodovine, ki združujejo v sebi tako konkretnost dela in proizvodnje pa družbeno-ekonomskih odnosov, kakor življenjska razmerja ljudi, njihovo spoznavanje, mišljenje, vrednotenje, ravnanje in zadržanje.

In paradigme v takšnem pojmovnem zajemu, to je razvijajoče se od prakse k teoriji in od nje k ponovni praksi v izseku določenega zgodovinskega časa in razvoja človekovih rok ter njegove refleksije, so zaledje vprašanja, ki ga naj tu postavimo!²

DANAŠNJI PRELOM PARADIGEM

Mogoče je ugotavljati, kako je razvojna prelomnost današnjega časa pogojevana in označevana s prelomom dveh paradigem. Prva od njiju je tista, ki zarojeva vse več notranjih nasprotij v delu, mišljenju, spoznavanju, vrednotenju, ravnanju in vedenju današnjega človeka, današnjih narodov in družb. Druga pa je tista, ki je vsa polna notranjih sil, pobud in možnosti, in kot takšna pomenja za človeka, za narode, za družbe novi naris dela, mišljenja, spoznavanja, vrednotenja, ravnanja in vedenja, v okviru katerega in sledeč kateremu bi bilo mogoče presegati vse bolj množeča se notranja nasprotja v današnjem človekovem bivanju in delovanju ter v njegovem zgodovinskem razvoju in obstajanju.

Prva od teh dveh paradigem, ki jo razvojno »vrtenje« zgodovine vse bolj pomika v zaton, je paradigma senzualističnega empirizma. Njen utemeljitelj je bil J. Locke.

Druga od njiju je tista, ki jo isto »vrtenje« zgodovine vse bolj dviga na obzorje in jo vodi k zenitu. To je paradigma avtentičnega marksizma, katere utemeljitelj je K. Marx.

Znak za nesporno vrednost določene filozofije, ki postane v svojem razvoju in odmevu ter posledicah eksistenčno pomembna za človeka je v

---

² Tu postavljamo pojem in pojav paradigme kot označevalec ali kazalec za zgodovino, za označitev ali celo gibalno določenega obdobja zgodovine. Tej odločitvi je lahko očitati idealizem. Vendarle prav toliko, kolikor je to mogoče očitati, kadar je vzet za tovrsten znak, označevalec, kazalec zgodovine in njenih obdobj le en sam materialni znak, npr. proizvodnja, družbeni odnosi ipd. (kar je doslej priustvarilo tako postavljenemu zgodovinskemu materializmu mnogo škode!). V primeru našega pojmovanja paradigme gre torej za poizkus najti bolj enovit (globalen) in bolj celovit (totalen) kriterij označevanja zgodovinskih vekov in njihovo spreminjanje ter gibanje. Zgolj delovno nam je to na tem mestu takšen kriterij paradigma, saj vsebuje lógo., epistéme in sintagmo, to je filozofijo, izkustveno znanost in tehnologijo s produkcijo v svoji enosti. Po tej strukturi pa naše pojmovanje paradigme ni samo na ravni »duha«, zavesti, temveč hkrati tudi na ravni uporabe in dela, prakse in produkcije v mejah določenega zgodovinskega časa. Takšen kriterij zgodovinskega razvoja pa je mnogo bolj globalen in totalen kakor kakršenkoli sam in izoliran (gola zavest ali gola materialnost!).

tem, da svet spreminja, ne da ga le razlaga.³ Da pa lahko postane vodilo za spreminjanje sveta, mora imeti poleg svoje filozofičnosti (gnoseološkost, aksiološkost, logiškost itd.) vsebovane še globoke in za razvoj sveta pobuja-joče produkcijske in socialne (družbenorazredno-revolucijske!) implikacije.

Vse to pa je mogoče trditi le za dve novovekovni filozofiji: za Lockov senzualistični empirizem in za Marxov nepotvorjeni dialektični materializem (marksizem!). Le ti dve filozofiji sta se namreč v zavesti in akciji novovekovnega človeka razvili v dve razvojno povezani in tudi akcijsko nasprotni si paradigmi. Pač zaradi tega, ker sta prenehali biti vzorca za razlaganje sveta in sta postali vzorca za njegovo razvijanje in spreminjanje. Segli sta torej s svojo tematizacijo vprašanj človekovega mišljenja, spoznavanja, vrednotenja in skupnostnega življenja ter človekovega vedenja »čez sebe«, se v marsičem in z marsičem celo zanikali kot »čisti« filozofiji in postali dva načina, sloga, vzorca, modela delovanja, mišljenja in ravnanja posameznega človeka in velikih skupin ljudi. S tem pa sta postali razvojni gibali in akcijski vodili za spreminjanje družb, sveta in ljudi v svojem času in prostoru. (kapitalizem — socializem!)

Paradigma Lockovega senzualističnega empirizma se je pojavila iz kritičnega vrednotenja in zanikanja srednjeveško-fevdalne augustinskotomistične paradigme idealističnega realizma in teizma. Čeprav ju ni mogla v vsem preseči (vrojene ideje) in premagati (subjektivizem!), je vendarle postala vodilo in vzorec za »vse novo« tako v filozofiji, kakor v proizvodnji in v socialnem življenju ter družbenem razvoju.

Novo v filozofiji je bila čutna stvarnost kot izhodišče in razsodilo spoznavanja, pa človekovega vrednotenja in ravnanja.

»Novo« v proizvodnji je bila manufaktura in iz nje se razvijajoči strojni tehnologizem, pa sledeča parcializacija delovnega procesa, kopičenje proizvodov in odtujevanje delavcev od njih na eni strani ter ustvarjanje profita

Novo v socialnem in družbenem razvoju je bilo na eni strani polet svobodnosti človeka v družbenih okvirih (liberalizem!⁴), na drugi pa na-

³ Mogoče je reči, da se je Marx v tej svoji 11. tezi o Feurbachu zavestno (ali pa mogoče tudi znakovno zgolj intuitivno!) opredelil za anti-empirizem, saj je prav zanj značilno izkustveno razlaganje sveta, človeka, dela, družbe, zgodovine.

Namreč kavzalnško izkustveno razlaganje, ki slednjič rezultira v posamičnih razumevkih o njih, kar doprinaša k čiščenju in bogatenju prvotnih logičkih pojmov o vsem tem, a se ne povzpne do potrebnih celovitih umevkov o svetu, človeku, delu, družbi in zgodovini. Šele umevki pa so tisti spoznavalni elementi, ki omogočajo takšno spreminjanje sveta, človeka, dela, družbe in zgodovine, ki se na nobeni točki razvoja ne zaobrnejo proti obstajanju (ekološkosti) človeka, temveč s svojim razkrivanjem bistva stvari in pojavov, procesov in funkcij, odnosov in razmerij v svetu, človeku, delu in družbi omogočajo in spodbujajo ter vodijo ta razvoj le v prid razodtujenja, demanipuliranja in osvobajanja človeka. (Medtem ko pa parcialni empirično zasnovani razumevki človeka v vse to pehajo, kakor je opazno v današnjem času, vpričo razvitega oziroma zgolj na empirično-razumevalni podlagi zasnovanega današnjega tehnologizma!)

Na drugem mestu smo že ugotovili, kako je prav Marx zaradi prehoda od tematiziranja »bitja« k tematiziranju »bistva« pojavov kapitalizma (kapital, denar, profit itn.) začetnik tega novega umovalniškega obdobja znanosti nasproti empirično-kavzalno razumovalniškega.

⁴ Saj je vendarle J. Locke teoretični utemeljitelj meščanskega liberalizma in je ves novovekovni razvoj človekove razvijajoče se družbene svobodnosti in demokratizma nasledek njegovih tovrstno zapisanih družbeno-političnih (za njegov čas, skrajno revolucionarnih) misli!

raščanje delavskega razreda, njegova proletarizacija in revolucionarno osvoboditev ter ravnanje.

Paradigma empirizma je s temi »novostmi« pomenjala v začetku veliko spodbudo za razvoj in napredek človeka in skupnosti, pa znanosti in tehnologije. Ko se je pa začela ustavljati in kameneti, je zarojevala huda in neizhodna nasprotja prav na tistih področjih, kjer je popreje pomenila znak nespornega razvoja in napredka:

a) Najprej v filozofiji in celotni znanosti, kjer je empirizem začel drseti v pozitivizem in pragmatizem ter raznovrstno mišljenjsko sredobežnost v okviru subjektivizma in mehanskega materializma, brez kakršnekoli jasne usmerjenosti k človeku in njegovemu zgodovinskemu bivanju. Prav narobe: znanost je začela s svojo preveličevano tehnološko smerjo, vodečo premagovanje, zaslužnjevanje in izkoriščanje narave najedati temelje in možnosti nadaljnega človekovega obstajanja.

b) Tehnologizem mehanskih strojev in različne automatizacije je začel delo odtujevati od človeka in človeka od dela, človeka ropati ustvarjalnih pobud in možnosti, pa delovnega samopotrjevanja in sposobnostnega predmetenja ter vrednotenjskega istenja.

c) Kopičenje profita iz lastništva vedno bolj tehnološko izpopolnjenih delovnih orodij in drugih objektivnih pogojev proizvodnje dela je začelo odpirati in ostriti družbenorazredna nasprotja med manjšino lasnikov proizvodnih sredstev in večino njihovih uporabnikov za proizvodnjo različnih dobrin. Ta razredni boj se je začel jedriti v tako eksplozivne »naboje«, da se vek Lockove paradigme zaključuje s kaskado delavskih revolucij na »tekočem traku«.

Vse to so pa povsem razvidno takšne okoliščine v potekanju (boljše: izstekanju!) »Lockovega veka«, da je menjava paradigem razvojno nujna vpricho zarojenih nasprotij na mišljenjski (filozofski), delovni (produkcijski) in sožitveni (družbeni) ravni.

USODA MARXOVE PARADIGME

Ni mogoče trditi, da je Marxova paradigma edina, ki se pojavlja na današnjem obzorju »onkraj« Lockove paradigme. Je pa tista, ki je najbolj socialno obetavna za množice izkoriščanih in manipuliranih, čeprav tega svojega socialnega obeta ne opredmetuje vselej tako uspešno in neoporečno, kakor te množice to od nje pričakujejo. In to dejstvo kaže, da ta paradigma ne ukinja samo nasprotij, ki izvirajo iz Lockove paradigme empirizma in iz njega izvirajočega tehnologizma ter (kapitalističnega) pragmatizma, temveč da hkrati s tem, ko se širi v zavest in udejanja v akciji teh množic, zarojeva in pada tudi sama v globoka notranja nasprotja, ki jo najedajo, ji zakoličujejo prostor uresničevanja ter jo neusmiljeno izpostavljajo razvrednotenjem ter zanikanjem drugih današnjih paradigem. In to je njena razvojna oziroma zgodovinska usoda!

To usodo pa Marxovi paradigmi priustvarjajo ali krojijo dvojni negativni pojavi v njej sami: najprej različne pojmovalne zastranitve marksizma in

zatem različne absolutizacije njegovih parcialnih strukturnih ravni. To oboje pa vnaša hude motnje oziroma nasprotja v njegovo osrednje poslanstvo: *osvobajanje človeka, dela in družbe*.

Med temeljnimi pojmovalnimi zastranitvami današnjega marksizma moramo najti naslednje:

— Absolutizacija proizvodjalnega in iz njega pojavljajočega se ekonomskega vidika družbenega razvoja kot temeljnega vzroka zgodovinske evolucije skupin, narodov, družb in človeštva.

Marxu gre vsekakor izključna zasluga, da je prvi opozoril na produkcijsko-ekonomski, torej materialno-družbeni vidik in dejavnik ob priliki svoje znanstvene pojasnitve zgodovinskega gibanja kapitalizma. Toda sam ni nikjer trdil in se ni kot raziskovalec razvoja kapitalizma nikoli tako obnašal, kakor da trdi, kako je to edini dejavnik, ki kroji razvoj, zgodovino ljudem, skupinam, narodom in družbam. Je le temeljni ali bazični tak faktor, ne pa edini, saj ob njem in iz njega ta razvoj, to zgodovino oblikujejo še mnogi drugi dejavniki, ki sodelujejo na videz samostojno na ta razvoj in je njihovo poznavanje ter razčlenjevanje prav tako potrebno in nujno za znanstveno analizo, kakor razčlenjevanje temeljnega, bazičnega produkcijsko-ekonomskega razvojnega določevalca. Zaradi tega pomeni absolutizacija zgolj te razvojne določilnice siromašenje znanstvene razvojne analize, kakor pomeni njeno vključevanje v temelje znanstvene analize dograjevanje in celovitenje znanosti ter prek tega avtentično in osvobajajoče razumevanje zgodovine.

Zlepa ni v doslejšnjem razvoju Marxove paradigme kaj drugega tako škodilo njenemu širšemu udejanjanju, kakor prav ta in takšna ekonomistična zmeta v imenu marksizma. Pač zaradi tega, ker je takšna ekonomistična razlaga marksizma, pogojevana iz mehanskega in vulgarnega materializma, obračala to Marxovo paradigmo proti človeku, njegovi vlogi in pomenu v zgodovini, proti njegovemu osvobajanju, saj jo je vodila in jo še vodi — več kot paradoksalno — v najhujše oblike manipuliranja in zaslužnjanja človeka, skupin, narodov in družb.

— Zoževanje pojmovanja človeka zgolj na družbeno-politično (razredno) bitje, kar pomeni še danes zanikovanje osrednjega jedra Marxove paradigme, to je celovitega ali totalnega pojmovanja človeka kot rodovnega ali generičnega kot osebno-skupnostnega (družbitvenega, socialnega) ter kot družbenorazrednega bitja. V tem in takšnem pojmovanju pa je vso bistvo Marxove antropologije, ki je še danes vse prevečkrat zamolčevana kot temeljna ali izhodiščna podlaga te paradigme, saj drugače tudi ne bi mogla biti tako motivacijsko-dinamična, če ne bi bila tako temeljno človeško (ne pa le družbeno-politično!) naravnana, totalno pojmovalna in s tem osvojevalna ter dealienacijska in demanipulativna. »Ljudska baza« namreč odkriva in dojema v Marxovi paradigmi prav to vsebino, zato jo tudi prav v njenem imenu tako akcijsko razgibava v boju za osvoboditev človeka, skupin, narodov, družb vsega izkoriščanja in manipuliranja, medtem ko isto paradigmo pa »vrhovi« današnjih družb enopolitičnih »establishmentov« (zunaj samoupravljanja) največkrat pojmujejo in uresničujejo v »dobro« tej ljudski

bazi kot pobudo za zgodovinsko nujno ekonomiziranje vsega življenja in delovanja ljudi v okviru zelo »trdih« institucionalnih oblik skupnega življenja, dela in mišljenja. Ta »realna smer« uresničevanja Marxove paradigme pa s tem in ob tem nenehno zadeva ob barikade množičih se nasprotij, ki težijo, da se razrešijo v čim bolj antropološko, to je avtentično demokratično in humano pojmovano, zasnovano in uresničevano skupno življenje, delo in mišljenje. To pa je tista nova izvorna kvaliteta, ki jo Marxova nepotvorjena paradigma prinaša sodobnemu človeku, njegovemu delu, mišljenju in njegovim družbam.

— Dogmatiziranje temeljnih postavk marksizma moremo imeti za naslednjo zlo usodo te paradigme. To je miselnega, raziskovalnega in teoretizacijskega zapiranja v model nezmotljive dorečenosti o vseh vprašanih človekovega osebnega in skupnega bivanja ter delovanja. Tudi ta pojavnost v okviru marksizma, vznikajoča iz odtujenih interesov »vladajočih v imenu vladanih« (stalinizem in njegove variante marksizma!), pači upapolni lik Marksove paradigme, vodeče k človekovemu ustvarjalnemu in nikoli dokončanemu razčlenjevanju stvarnosti, dialektičnemu spoznavalnemu reflektiranju te stvarnosti in njegovemu nenehnemu preseganju doseženega in obstoječega z novim in nastajajočim v boju in enotnosti nikoli »dokončno« izključenih in razpletenih nasprotij. Prav to in takšno bistvo marksizma pa pomeni temeljno zanikovanje upravičenosti kakršnegakoli dogmatizma, tudi in predvsem ne v imenu marksizma. S svojo miselno in spoznavalno trdoto ter hermetičnostjo in naravnostjo v zanikovanje in anatemiziranje vsakršne drugačne misli in s tem v izključujočo enopoglednost vodi dogmatska popačenost marksizma v kamenenje in izvotljevanje znanosti ter napredka in razvoja človekovega znanstvenega spoznavanja, torej v odpravljanje prav tistega, iz česar je marksizem zrastel (znanstveno pojasnjevanje razvoja zgodovine kapitalizma!) in v kar se je želel in se je tudi razvil: v znanstveni nauk o človeku, družbi in zgodovini.⁵

Ta zla usoda dogmatizma tudi ropa socialne motiviranosti pred vstopom vanjo in jo tudi vodi v socialno razočaranje po vstopu vanjo zaradi neupoštevanja upravičenosti in nujnosti tako ideizacijskega (ne idejnega ali ideološkega!), kakor tudi interesnega pluralizma človeka, ljudi, skupin, narodov in družb za samostojno in različno ter izvorno sprejemanje te paradigme in njeno udejanjanje v praksi osebnega in skupnega življenja ter delovanja.

— Nič manjša nesreča ni, kakor je podoba, ozko in poceni ideologiziranje Marxove paradigme. Tudi ta zla pojavnost je *contradictio in adiecto* marksizmu. Znano je, kaj in kako je Marx sodil o ideologiji.⁶ Zaradi tega se je tudi sam najbolj bal tega zla v svojem nauku. Odpiral je svoj nauk idejni-

⁵ R. Tubić, Enciklopedijski rječnik marksističnih pojmova, Sarajevo 1974. Pri tej opredelitvi marksizma je vsekakor značilno in pomembno to, da ni pri naštevanju znanstvenizacije marksizma na prvem mestu družba, temveč človek, kar je tudi edino pravilno, saj bi sicer to bila ista *contradictio in adiecto*, kakršna se vleče skozi vso družbeno-politično pragmatizacijo marksizma.

⁶ Sprevržena zavest o resničnosti; spreobrnjeno pojmovanje zgodovine; ukvarjanje s samostojnimi bitnostmi; sprevrčanje dejanskih zvez v konstruiranje fantastičnih zvez itn. Podobno ceno imajo tudi mnoge sestavine ideologije v razredni družbi, kakor so svoboda, enakost, lastnina — (Glej, K. Marx, Kapital I. CZ, Ljubljana 1961, str. 200.)

zacijski inkluzivnosti, varoval ga je pred togo sistematizacijo, na vseh koncih in krajih posebnega in posameznega ga je puščal povsem odprtega, medtem ko ga je na ravni občega pa jedril v znanstveno utemeljeno vodilo za spoznavanje bistev stvari, pojavov in procesov, funkcij in razmerij človekove totalne bivanjske resničnosti (ne le empiristične, stvarnostne materialnosti⁷ zunaj človeka!), in s tem za vodilo spreminjanja sveta, človeka, skupin, narodov, družb.

A v doslejšnjem razvoju njegove paradigme se je dogodilo skoraj vse prav obratno, kakor je želel. Na njeno jedro z ravni občega (spoznavanje bistev in totalno pojmovanje človeka ter njegovo osvobajanje!) so doslejšnji njeni razlagalci in nadaljevalci njegove spoznavne zapuščine toliko, kakor (nehote ali hote!) pozabili in razvili v dogmatizem različne postavke z obrobij njegove paradigme, to je z ravni posebnega in z ravni posameznega. Tako so lahko ti »marksisti« dosegli birokratizacijo udejanjanja njegove paradigme, saj je le na teh podlagah bilo to mogoče. Jedro njegovega nauka bi namreč samo iz sebe, to je iz svoje avtentične zasnovanosti, tega nikoli ne omogočalo in ne dovoljevalo. Z vsem tem pa je zideologizirani marksizem postal temeljno nasprotje samemu sebi, to je avtentičnemu Marxovemu marksizmu. Tega zla se je bal že Marx sam, ko je zatrjeval: »Jaz nisem marksist!«

— Tudi interpretativni subjektivizem pri razvijanju in tematiziranju Marxove paradigme sodi v vrsto podobnih krivih potov v okviru »razvijanja marksizma«. Če so vse doslej navedene zle pojavnosti marksizma bolj produkti iz lastnega tabora, to je iz tabora pripadnostno razglaševanih (in večkrat tudi neosporavano priznanih!) »marksistov«, pa je ta pojavnost »hči« očetov, ki stojijo največkrat zunaj praktičnega družbenega udejanjanja Marxove paradigme. Posledica je, da to in takšno njeno interpretiranje, kakor je že bleščeče in kreativno, parcializira marksizem kot enovito in celovito refleksijo o človeku, delu, družbi.

Tako nastaja zbir poizkusov marksizacije različnih vprašanj filozofije, znanosti, družboslovja itd., ki pa ni prelit v integrirano celost in enost Marxove izvirne paradigme. Ves ta obravnavalni marksizacijski parcializem sicer predstavlja koristen in vreden doprinos k tej paradigmi na razpravljal-ski ravni, toda na ravni celovitega »podružbljanja«, to je udejanjanja Marxove paradigme, vodi vse to nemalokrat v problemsko-vpraševalni skepticizem in razlagalni subjektivizem različnih smeri in stopenj.⁸

⁷ Kaže, da bi prav v tem nerazlikovanju stvarnosti, to je »materialnosti« in »resničnosti« moglo biti leglo tolikšne profanizacije marksizma, ropanja njegovega imanentnega človeškega ali antropološkega vidika. Marx ni bil nikoli mehanski, empiristični materialist, temveč je ta materializem spreminjal in prerajal v globalno stvarni, človekoslovni ali »antropološki realizem«, v kakovostno novem in najbolj plemenitem pomenu takšne filozofske smeri.

⁸ Med takšnimi avtorji moremo navesti: G. Lukács, E. Bloh, H. Lefebvre, L. Goldmann, A. Schaff, R. Garaudy, H. Bartoli, P. Bigo, J. Yves-Calvez, J. Hypolit, M. Horkheimer, H. Marcuse, Th. Adorno, E. Fromm, G. Friedmann, J. P. Sartre in dr. — Glej, *Savremena filozofija*, Rad, Beograd 1975.

Razvojne ravni

Paradigma kot integralna celost in enost misli, spoznanj, vrednotenij in ravnanj je vselej nasledek obsežnega zgodovinskega procesa zbiranja znanj, vednosti in vrednosti pod vplivi določenih načinov in oblik človekovega dela ter praktičnega življenja. Kot »nadgradnja« tega procesa zatorej vsebuje določene strukturne in razvojne ravni, ki predstavljajo njene temeljne sestave. Med njimi so: *raven logosa, raven episteme in raven sintagme.*

a) Raven logosa, ali misli, pojmovanja, besede je tista razsežnost, na kateri se začne najprej pojavljati določena nova poglednost, filozofija, spoznavalnost, vrednotenjskost in akcijskost. S tem vsem pa se začne pojavljati določen novi pogled na »sliko sveta in življenja«, ki popravlja prejšnjo, jo dopolnjuje ali delno oziroma v celoti zanikuje ter namesto nje postavlja popravljeno ali dopolnjeno ali povsem preseženo novo. Ta nova »slika sveta in življenja«, pogojena iz drugačnega in novega dela in tudi njegova oblikovalka ter razvijalka, pa začne spreminjati vsa vrednotenjska zadržanja ljudi in začne vplivati kot povsem novi »relej« tudi na njihovo delovanje, produkcijsko in duhovno akcijskost.

b) Na ravni episteme se takšna nova poglednost, pojmovnost, miselnost, besednost začne jedriti v posamezna znanja, predstave, vednosti, razumevalnosti o določenih pojavih, procesih, funkcijah in razmerjih stvarnosti oziroma resničnosti, na podlagi česar se začne prvotna raven *lósgosa* oblikovati v raven objasnjevanja, razumevanja, to je v raven posamezne vede o določenem izseku ali sklopu stvarnosti oziroma resničnosti. Poprejšnja »slika sveta in življenja« se začne zdaj drobiti v posamezne dele in vsak njen del doživlja korenite popravke v odsevanju ali reflektiranju stvarnosti oziroma resničnosti. Kot vzrok ali pogoj se jim začno pripisovati nove sile, nove odkrivajoče se zakonitosti, ki se na tej stopnji pojavljajo vsaka v okviru lastne episteme (vede).

c) Na ravni sintagme pa se določeni *lósgos* in določena episteme razširita v večje spoznavne, vrednotenjske in akcijske (oziroma tehnološke) sestave, ki so še vedno le deli, sicer večji »deli« celote, ki še ni ustvarjena, še ni izoblikovana, še ni ne vidna in ne »prakticirana«. Na ravni sintagme se pojavlja že mnogostrana urejenost *logosa*, razvitega do več različnih epistem, ki so sicer postavljene v junkstapozicijsko vrsto, niso pa še med seboj tesneje povezane in gre torej na tej stopnji že za zbranost vseh posameznih delov, ki pa lahko na višji stopnji izoblikujejo določeno celost ali totalnost (enost), ki jo pa imenujemo — šele smemo imenovati — *paradigmo.*

Raven paradigme predstavlja torej najvišjo razvojno stopnjo *logosa*, episteme in sintagme, ki predstavljajo razvojne in hkrati krizične točke za vsako na novo oblikujočo se umovalnost prirode, življenja, človeka, dela in družbe.

Le-tej pa se lahko ustavi razvoj ali na stopnji *logosa* ali na stopnji episteme ali pa tudi na stopnji sintagme, če ne zbere v sebi na vsaki od teh ravni dovolj sile in argumentov za svojo upravičenost, da se nadalje ohranja in razvija v zavesti in akciji človeka, ljudi.

Paradigma je torej raven integracije ali totalnosti določene poglednosti, miselnosti, vrednotenjskosti, razumevalnosti, umovalnosti in akcijskosti, ki kot vzorec, primer, »model«, predloga za delo in življenje pronika v zavest in vedenje ter delovanje človeka, skupin, ljudi, narodov in družb.

Prav v vsem tem pa je odličnost vsake paradigme, a v istem je hkrati tudi polno nevarnosti za vsako od njih, da namreč nehava biti zmagujoči vzorec, ko se začne zavedati svoje paradigmatičnosti, ko jo začne zlepa ali zgrda uveljavljati, se zapirati vase ter neupoštevati ali anatematizirati različnosti in drugačnosti misli, spoznanj, vrednotenj in akcij. Pomeni, vsaka paradigma postaja in ostaja vzorec in vodilo za umovalnost ter akcijo tako dolgo, dokler ostaja odprt sistem misli (lógos), razumevanosti (episteme) in spoznavnosti (sintagma). To pa si vsaka paradigma priustvari s tem, da se ne razvija v lastno paradigmatičnost in ne razrašča v njej, temveč se dviga na meta-raven same sebe, ko postaja vse bolj in bolj metaparadigma, to je, ko sama sebe nenehno prepušča v razsojo novemu lógosu, novim epistemam in novim sintagmam. Le tako lahko ostaja določena paradigma tvorna in avtentična v sebi kot vzorec ali vodilo za nadaljnji razvoj misli, pogledov, razumevanj, spoznanj, umevanj ter ravnanj človeka, skupin, ljudi.

Sestava

Pričujoča razčlemba razvojnih ravni vsake paradigme nas pa hkrati opozarja tudi na obstojnost njenih strukturnih ravni, ki pa so: *raven teorije, raven ideologije in raven prakse*.

Pomeni, določena paradigma je lahko »zmagujoča« le takrat, ko se pojavlja in razvija vsa in hkrati na vseh teh treh sestavnih ravneh, ne le zdaj na eni, zatem na drugi itn. Prav ta razvojno strukturna celost paradigme je tista pojavnost, ki je pri vsaki paradigmi največkrat ovirana oziroma rušena. Vse te tri ravni vsake paradigme se namreč morajo razvijati skladno ena z drugo, ker kakor hitro se paradigma na eni tej strukturni ravni bolj razvija, kakor na drugih dveh, ali se na eni ravni razvojno ustavi ter se utruji vsa uresničevati se le na drugi, jo to vselej spelje v njeno temeljno protislovje, ki je v tem, da takšna paradigma postane paradigmatška. S pojavljanjem njene paradigmatičnosti pa se začne v njej oster boj nasprotij, ki izsiljujejo »pobeg« iz te paradigme v kakovostno novo in manj »paradigmatško paradigmo«.

Tak dialektični zasuk je najpogosteje mogoče opazovati v paradigmi, ki se je »prehitro« ali pa izključno pojavila na ravni ideologije, se tu ustavila in zaprla vase pred drugimi vznikajočimi ali prav tako ideološko snujočimi se paradigmami določenega časa in prostora. Takšna okoliščina jo namreč začne ogrožati v boju za prostor na soncu, kar jo naredi nestrpnno, da se želi še bolj poideologizirati in zapreti vase ter se čimpreje začeti uresničevati v življenjski in miselni ter delovni in sožitveni praksi človeka in ljudi, narodov in družb.

Prav ta obrat vase in »navzdol« v prehitro udejanjanje v okviru človekovega dela in bivanja, pa zada vsaki paradigmi hud udarec, tem hujše in tem bolj razvojno moteč, če se hkrati tudi ne obrne »navzgor«, to je v

intenzivno in hkratno razvijanje svojega logosa oziroma svoje episteme, to je v razvijanje teorije in znanja, ki edino lahko utemeljuje in razvija določeno paradigmo. Razvijanje te »nadgradnje« vsake paradigme je namreč *conditio sine qua non* za njeno ideološko in praksistično udejanjanje.

Prav razvijanje tovrstne »nadgradnje« pa je tisto, na kar vsaka paradigma največkrat pozablja, če se je začela najprej udejanjati kot ideologija in kot praksa. Zadoščati ji začne največkrat to, da je postala tako ali drugače »vzorčni vzorec« za mišljenje, vrednotenje in delovanje ljudi. Pozablja pa, da je takšna le »košček na pokaz«,⁹ torej le del neke težko obvladljive totalnosti ali celosti stvarnosti, dela, človeka, ljudi in njihovega življenja ter potrjevanja tega življenja. Da je torej le posamezen vzorec, ne pa shema ali vserešujoči, enkratno zastavljeni obrazec za razmotavanje vseh vozlov človekovega razvoja, dela, mišljenja, vrednotenja, sožitja in akcije.

Pomeni, vsaka paradigma začne izgubljeni svoj položaj in svojo vlogo takrat, ko se neha tvorno razvijati v svoji »nadgradnji«, to je v svojem lôgosu, to je v svoji znanosti oziroma teoriji. Le razvijanje utemeljujočega lôgosa namreč lahko priustvarja paradigmi njen nenehen razvoj, saj le na tej ravni lahko paradigma sooča svoje postavke s postavkami drugih pojavljajočih se in razvijajočih se paradigem. Čisti svoje teoreme, jih znanstveno verificirano podzidava in dalje razvija ter usklajuje z razvijajočo se stvarnostjo. Če paradigma tega ne dela, ji uide stvarnost in sama obvisi na tenki nitki svoje ideologije in krhke, neprepričljive ter nevaljive prakse.

Misleci, raziskovalci, teoretiki so torej vsaki paradigmi enako potrebni in nujni kakor njeni ideologi ter praktični uresničevalci. Ko razvijajo teoretične temelje paradigmi, so arhitekti njenega udejanjanja, so njeni razvijalci in omogočevalci v razvoju »zgodovine« zdanjosti in prihodnosti, ne pa njeni vodniki v zmote, odklone in negacije, torej ne njeni najbolj nevarni in »nepopoljšljivi« sovražniki samo zaradi tega, ker stoje vselej (tudi!) zunaj paradigme, kar je pogoj za nujno možno ter kreativno refleksijo o njej (ne pa le v njeni zaprti ideološkosti in praksi vsakodnevnega udejanjanja!) Gotovo, da obstajajo tudi takšni njeni teoretiki, ki jo zavestno žele spodkopavati. Ti so pa enako »vredni« za njen razvoj in uresničevanje kakor le njeni zideologizirani in pragmatični »bojevniki«. Predvsem zategadelj, ker s takšnimi svojimi prizadevanji kažejo na njene slabe postavke, in jo, če gre za resnično razvojno zdravo paradigmo, odpirajo in postavljajo v učiščujoči boj s postavkami drugih javljajočih se paradigem.

V sklepu je torej mogoče reči, da je paradigma razvojno čista takrat in tako dolgo, dokler jo označuje njena komplementarna rast na njenih vseh treh strukturnih ravneh: na teoretični, na ideološki in na praktični. Kakor hitro se ta komplementarnost rasti začne rušiti, se v njenem udejanjanju začno kazati vse ostrejša protislovja, ki jo izjedajo in vodijo v različne realizacijske odklone ter speljujejo v različne uresničevalske subjektivizme in voluntarizme, preko njih pa v negacijo nje same, v imenu katere se vsa ta zla pojavljajo in širijo ter jih razglašajo kot njeno neskaljeno istost ali identiteto.

⁹ Pomensko izpeljano iz starogrškega samostalnika »deigma«. — A. Dokler, n. d., str. 156.

Marksizem je danes ena izmed uveljavljajočih se paradigem, ki še ni mogla razviti vseh svojih notranjih moči prav zaradi nekomplementarnosti v svoji rasti in razvoju. Zaradi tega pa je tudi danes manj notranje zmagovita, čeprav je zelo zmagovita na zunaj prav zaradi navedenega izkoriščanja svojih osrednjih avtentičnih vsebin, ki pa so odrivane, hote ali nehote zamolčevane, prevpite z nekaterimi njenimi drugotnimi potezami.

Reči je mogoče, da je ta paradigma bila najbolj skladna v svoji rasti in v svojem razvijanju v času svojih obeh ustvarjalcev, to je Marxa in Engelsa, ki sta jo teoretično utemeljevala in razvijala, a hkrati tudi razredno pragmatično, to je ideološko in praktično v bojih delavskega razreda tistega časa udejanjala. Prav zaradi te skladnosti ali komplementarnosti, pa tudi integralnosti je začela pomenjati tako velik izziv tako družboslovni teoriji, kakor meščanski razredni ideologiji, hkrati pa tudi pobudo in klic revolucionarni praksi delavcev. Vse to jo je pa dvigalo in oblikovalo v socialno najbolj obetavno paradigmo svojega časa, ki si je svobodno pridobivala somišljenike, pa tudi nove razvijalce in uresničevalce.

Toda po tej zlati dobi se je ta paradigma kmalu znašla v številnih interpretacijskih viharjih, pa tudi v viharjih različnih socialnih in družbenih pragmatizmov, boljše, ideologizmov in revolucionarnih prakticizmov, postavljenih v podlago novodržavniškega voluntarizma.

Prav ta ideologizacijski in revolucijski voluntarizem pa je začel drobiti Marxovo paradigmo na vrsto »edino pravih« *smeri, »šol«, revolucijskih teorij in uresničitev. Vse to pa je danes pripeljalo do položaja, ko je treba znova iti k virom te paradigme, jo znova premisliti in iz nje dvigniti vse tisto, kar je v njej bistvenega za človekovo družboslovno in drugo znanostno misel in kar je v njej bistvenega za zgodovinski razvoj človeka, njegovo delo in sožitje ter svobodno združevanje in sodelovanje v različnih družbenih okvirih in oblikah.*

Ni mogoče trditi, da takšnih naporov danes ni. Narobe, razveseljivo mnogo jih je. Toda ti naporu se največkrat pojavljajo le na ravni teorije »znotraj« *te paradigme, medtem ko se na ravni ideologije in prakse pa bolj in bolj uveljavljajo različne pragmatične koncepcije in bolj in bolj osebno zamišljene in izvedene družbene revolucije za »za osvobajanje človeka«.*

Na ravni teorije se pojavljajo dvojni njeni razmišljevalci in razčlenjevalci ter razvijalci. Eni, ki stoje družbeno zunaj nje in se zaradi odtujenosti od njenega objektivnega uresničevanja členijo v različne interpretacijske smeri ene ali druge filozofske ali družboslovne tematike.¹⁰ Drugi, ki so pa po

¹⁰ So znaki, ki kažejo, da je ta paradigma danes prav zaradi tega »zunaj-položaja« *in »znotraj-položaja« predvsem pobuda in up današnje inteligence, socialno osveščene, ki živi in dela v okviru druge ali »rivalske« oziroma nasprotne paradigme. Medtem ko je za materialno-produkcijske delavce, ki žive v njej, že bolj ali manj uresničena (pa večkrat tudi popačena!) realnost, je za tiste iz njihovega socialnega razreda, ki dobro in uspešno žive in delajo zunaj nje, nekaj povsem nepotrebne in odvečnega za njihovo razizkoriščanje, razodtujevanje in osvobajanja, saj teh pojavov ne reflektirajo tako kot njihov sloj duhovnih delavcev.*

svojem družbenem bivanju in delovanju v tej paradigmi, pa se največkrat izgublja v citatologiji okrog posameznih postavk te paradigme, v preinterpretiranju in prilagajanju njenih temeljnih postavk pod pragmatično ideološkimi pritiski in pod revolucijskimi in družbenimi potrebami in silami. V primeru obeh teh svojih »razvijalcev« pa ostaja danes Marxova paradigma neodkrita prav v svojih avtentično teoretičnih (beri: antropoloških!) temeljih.

In to je danes najbolj zaskrbljujoča njena usoda povsod tam, kjer zavestno stoje zunaj nje, zapirajoč se v ris umirajoče paradigme empirizma in tehnologizma oziroma iz nje doseženega industrializma,¹¹ pa tudi povsod tam, kjer stoje v njej, toda le na ravni oziroma v okviru njene »deantropologizirane« pragme.

Prav ta nujnost, da se Marxova paradigma na novo premisli, predvsem na ravni teorije, danes toliko — celo najbolj — zaposluje izobraženstvo sveta oziroma vse tiste, ki šele iščejo poti vanjo in v njej možnost in položaj svojega osvobajanja ter človečenja. To pa so mlade generacije! Ti dve skupini ljudi sta namreč tisti, ki sta vsaj v današnjem razvitem industrijskem svetu najbolj izkoriščani, zaradi česar jima je paradigma avtentičnega marksizma najbolj upapolna socialna postava za refleksiranje stanja v svetu in lastnega položaja v njem. Prav v tem interesu, v tej refleksiji in v tem upu pa je tudi največ možnosti ter obetov, da se bo Marxova paradigma resnično ustvarjalno na novo premislila in se z novimi sodelovalnimi in sožitvenimi izkušnjaškimi izhodišči (samoupravljanje!) vrnila sama k sebi, k svoji antropološki avtentičnosti, k svojemu človeka osvobajajočemu duhu.

Seveda je ob tem le treba povedati, da tudi Marxova paradigma — kakor sama uči in dopoveduje — ni in ne more biti povsod in za vselej najbolj nezmotljiv vzorec za osvobajanje in s tem za človečenje človeka, ljudi, skupin, narodov, družb, posebno še v svoji sporni petrificirani izdaji in rabi. Je pa ena najbolj uspešnih in nujnih za preseganje paradigme empirizma in industrijskega tehnologizma, ki spravlja današnjega človeka, ljudi, skupine, narode in družbe na robove različnih kataklizem. Univerzalna je tem bolj, čim bolj je uporabljen v njej ali deduciran iz nje njen antropološki duh, sicer je prav tako pragmatično enostranska (parcialna), kakor vsaka druga paradigma. Osvajajoča in zgodovinsko obetavna torej ni po svoji razglaševani in vsiljevani nezmotljivosti in idejnosti pa tudi ne po pravilnostni edinosti, temveč le po tem, v kolikor sproti zanikuje in presega svojo lastno paradigmatičnost, v kolikor stopa nenehno iz sebe, da bi se spreminjala in nenehno dograjevala zato, da bi lahko spreminjala svet, življenje in položaj ter vlogo človeka v njiju.

Temeljno bistvo te paradigme torej je, da nima v svojem osredju temeljnega kamna, temveč živo celično jedro, ki jo gradi in presnavlja na podlagi »koda«, ki ga ji je dal Marx, ko jo je oblikoval in postavljaj v zavest ter prakso človeka, ljudi na prelomu vekov strojnega proizvodnje dobrin, osvobajajočega zaosveščanja izkoriščanih in revolucionarnega preoblikovanja dotdanjih družbenih tvorb.

¹¹ Najbolj osveščujoča spoznanja o tem je mogoče najti v knjigi J. J. S. Schreiberja, Svetovni izziv, Globus, Zagreb 1980.

Zaradi vsega tega je — bi morala iz svoje narave biti — to edina paradigma, ki se ne zapira v svoje dvore in v njih ne greje ter ne leni svojih pripadnikov ter sopotnikov, temveč jih nenehno podi po strmo vzpenjajočih se poteh v masivu, raz katerega vrhov je mogoče dosežati osvobodjanje in razodtujevanje človeka na vseh ravneh mišljenja, delovanja in življenja.

GLAVNE VITRE

Gre za razkritje in razčlenitev tistih glavnih sestavin, ki grade resnični in nepopačeni mišljenjski »nucleus« Marxove paradigme, saj je le iz njega mogoče priti do transferov, ki so temeljni za pedagogiko socialističnih samoupravnih razmerij,¹² nasproti doslejšnjim in današnjim povsod navzočim in povsod prenikajočim kapital — razmerjem v teoriji ter praksi vzgoje in izobraževanja.

a) Kot eno temeljno takšno vitro moremo in smemo vsekakor imeti antropološko pojmovanje človeka v smislu rodovnega ali generičnega, individualnega in socialnega (družitenega) ter družbenorazrednega (političnega) bitja. Vse te tri bivanjske in uresničevalske ravni človeka v svojevrstni in značilni funkcionalni integraciji šele sestavljajo in rojevajo človeka kot delovno-zgodovinsko in akcijsko-samouresničujoče se enotno (globalno) in celostno (totalno) bitje. Vsako oženje človekovega obstajanja in delovanja le na eno samo od teh treh eksistenčnih ravni pomeni pohabljeni pojmovanje človeka, pomeni metafiziko idealističnega (poudarjanje zgolj generičnosti!) ali mehansko-materialističnega (poudarjanje zgolj družbenosti, produkcijskosti!) »tipa«.

Ni slučajno, da se je v današnjem družbeno-političnem akcijskem marksizmu tako izgubila prav ta vitra iz mišljenjskega sklopa njegove avtentičnosti. Izrinil in zavrgel jo je tovrstni pragmatizem in družbenotvorni pozitivizem. S tem pa je zadal izvornemu marksizmu veliko škodo. Predvsem njegovi osvobajajoči sili. To je resničnemu in stvarnemu humanizmu.

b) Delo kot temeljni človekov akcijski odnos do stvarnosti, materije je treba imeti za temeljno gibalno razvoja in zgodovine človeka ter vsega po

¹² Zavestno je tu postavljena kategorija »socialistično-samoupravna razmerja« in ne »socialistično-samoupravni odnosi«, kakor je naš semantični običaj, ko se sliši aksiom: samoupravljanje je temeljni socialistični odnos.

Samoupravljanje je kakovostno več kot odnos, je razmerje. Odnos je zgolj mehanska zveza, sovisnost. Razmerje pa je antropološka zveza, sovisnost. Pri odnosu dva ali več iz te zveze, sporazumno od tistega, zaradi česar sta/so stopili v odnos, nekaj odnašajo. Pri razmerju pa ti, ki so vanj stopili, dogovorjeno, sporazumno (raz-merjeno v imenu česarkoli!) od te zveze nekaj jemljejo v okviru pravil o pravicah in dolžnostih, svobodnosti in vezanosti, odgovornosti in prostosti, itn.

Zatorej je tudi mogoče postaviti trditev, da je vzgoja kot odnos na nižji kakovostni stopnji, (to je na stopnji moralizmov, prisile, liberalizma, selekcije!), kakor je vzgoja kot razmerje, ki je na stopnji sodelovalnosti (samo)aktivnosti, usmerjanja.

S to ugotovitvijo tudi dopolnjujemo podano obravnavo o večpoglednosti na predmet pedagogike, ki se nam je ustavila na točki odnosov in torej ni bila »podaljšana« do postavke — razmerja. To pa je tem pomembnejše spoznanje, saj ni mogoče snovati in tematizirati marksistične in resnično socialistične, to je vzgoje za/v samoupravljanju (in takšne pedagogike) brez in mimo temeljnega teorema o razliki v vsebini kategorije »vzgoja-odnos« in »vzgoja-razmerje«.

njem doseženega, ustvarjenega, spremenjenega in preseženega v zajemu logosa, episteme in tehne. S to temeljno drugo svojo vitro avtentični marksizem presega pasivistični, to je mehanski materializem svoje predhodnosti in ga nadgradi z imanentnim odnosom človekovega dela do materialnosti vse prirodne, človeške in družbene stvarnosti. Torej ne samo do prve, s čimer je presežen »zunajčloveški«, zgolj stvarnostni materializem z marksizmom, ki je v okviru njega razvit do človeško bivanjskega, celovitega in resničnostnega materializma. To je do materializma za človeka, ne zunaj in mimo njega, njegovega zgodovinskega, generičnega, osebnega ter družbenega obstajanja.

To inventivno Marxovo povezovanje človekovega dela in materialnosti tako omogoča osmišljeno tematiziranje tako materialnosti kakor dela in oba ta bazična razvojna člena človekove zgodovine nadgradi v faktor človekove akcijskosti, produktivnosti v obkrožujoči in omogočujoči ga totalni njegovi bivanjski resničnosti. To pa je eden temeljnih teoremov marksističnega materializma, ki ga označuje stvarjalno pobudna počlovečenost, ne pa znana in neplodna mehanska metafizičnost ter nedialektičnost. Le takšna vključenost človekove akcijskosti v njegovo totalno bivanjsko resničnost namreč lahko človeka uresničuje kot rodovno, kot individualno-socialno in kot družbeno-razredno bitje. S tem edino pa človek postaja majhna celost (mikrokozmos, antropološka totalnost) kot sestavni del velike celosti narave, človeštva in družbe, katerim neodtujljivo pripada (makrokozmos, prirodna, humana in družbena totalnost!).

c) Za tretjo temeljno vitro marksizma moremo in smemo imeti nujnost dejavnega uresničevanja človekove akcijskosti do vsega danega, ustaljenega, petrificiranega, doseženega, čuvanega, varovanega, tabuiziranega in mitiziranega. Tudi ta vitra je nadaljevanje prejšnje, saj zadeva upoštevanje obkrožujoče materialne stvarnosti, presežene s totalno bivanjsko resničnostjo. Vendarle v tej totalni bivanjski resničnosti človeka ne ustavlja, ga ne postavlja v položaj okamenelga oboževalca in vernika v moči ter sile te resničnosti, temveč ga pobuja in sili, da jo spreminja, presega, predrugačuje, variira ali različi, izziva, napada, ruši in stvarja novo, boljše, bolj humano, manj manipulativno in odtujevalno, vse bolj in bolj pristno totalno resničnost za človekovo bivanje in delovanje, uresničevanje ter istenje. Vse bolj in bolj samorevolucijsko in samopreobražujočo se dialektično resničnost za razvoj in zgodovinsko obstajanje človeka.

Sledi, da je vsako ustaljevanje stanja in stanj v prirodi, v človeškosti in v družbenosti, temeljna contradictio in adiecto izvornemu marksizmu. Takšno je tudi vsako zaježevanje hudournih tokov dialektike ter grajenje »central« moči in oblasti ob takšnih pregradah. Neustavljano in neustavljivo revolucioniranje prirodnih, človeških in družbenih danosti je zatorej temeljni akcijski aksiom živega marksizma, ki ga kaže imeti za eno temeljnih njegovih mišljenjskih in dejavnostnih postavk.

d) Kot četrta temeljna vitra avtentičnega marksizma se nam razkriva zahteva po deinstitutionaliziranju vsega oblastnega s svobodnim združevanjem in neposredno udeleženoostjo tistega človeka v njem, ki ga s svojim delom, produktivnostjo omogoča, ustvarja in nosi. To pa je vitra samouprav-

ljanja ljudi, ki delajo, ustvarjajo in se svobodno združujejo v asociacije, ki s svojo sestavo in delovanjem pomenijo negacijo vsake državne, birokratske, administrativne, tehnokratske institucije.

Zaradi pomembnosti te vitre je povsem razumljiv Marxov srd, ki ga je sipal na vse institucionalno od ideologije in religije do morale in države. Skoraj ni najti pri njem besede o oblasti »socialistične države« in njenega (birokratsko-administrativnega) aparata, temveč skoraj vselej in dosledno le o oblasti delavcev in delavskega razreda.

Tudi ta vitra avtentičnega marksizma še čaka svoje resnične in nepovtorjene renesanse na vseh ravneh in na vseh področjih družbotvornega sožitja delovnih ljudi in njihovega dela ter stvarjalnosti. Pa tudi v okviru vseh izsekov življenja in duhovnega ter tehnološko-tehničnega ustvarjanja in produciranja, izražanja ter udejanjanja zmožnosti in sposobnosti v okviru prirodne, človeške in družbene resničnosti.

Centralizem moči in oblasti iz institucionalnega položaja posameznikov in skupin je imel od vsega začetka v avtentičnem marksizmu položaj kot ene glavnih njegovih notranjih nasprotij. Kot v zasmeh pa se je prav ta odklonska pojavnost najbolj bogato razbohotila prav v doslejšnjih družbah in državah, ki bi jih naj idejno vodil in utemeljeval Marxov nauk. Razveseljivi žarek v to stanje oziroma edini »remedium corrigens« za to pojavnost je gotovo samo in edino resnično samoupravljanje. Seveda le, če je tudi to samoupravljanje resnično deinstitucionalizirano, decentralizirano svoje odtujene moči. Torej resničnoudejanjajoče se v »delavski osnovnici« ter odprto in probojno do vrha zgradbe družbenih moči vodenja in odločanja.

e) Vrh vsega avtentičnega marksizma pa predstavlja postulativnost po razodtujevanju, osvobajanju in totaliziranju človeka. To je tudi temeljna teleološka postavka marksizma, ki izhaja iz generične, individualno-socialne in družbeno-razredne bitnosti človeka. Tako se antropološko pojmovanje človeka skozi delo, revolucionarnost in neposredno udeležnost pri vodenju skupnih zadev in odločanju okrog njih udejanja v osvobajajočo ter razodtujevajočo teleologijo totalno razvitega in uresničujočega se človeka (ne pa v pragmatično produkcijsko in političnotvorno teleologijo družbe, ki si jo človek oblikuje, postavlja in razvija!). Teleologija družbe je torej po naravi stvari v avtentičnem marksizmu podrejena teleologiji človeka, ne pa narobe, kar se pa, žal, vsepogostokrat razglaša in uresničuje kot temeljna postavka marksizma. To je vsekakor zavedna pomota, ki najbolj škodi notranji osvobajajoči moči resničnega marksizma, saj je obrnjena proti osvobajanju in razodtujevanju, demanipuliranju in razizkoriščanju človeka. To vse pa je konica razvoja vse človeške zgodovine, ki je s takšno deviantnostjo odbita ter obrnjena proti zgodovini človekovega osvobajanja, razodtujevanja in razizkoriščanja.

Navedene postavke imamo za vitre avtentičnega marksizma zaradi tega, ker so tiste mišljenjske sestavine v njem, ki nikoli ne morejo — in ne smejo — postati resnično paradigmatike, saj takoj, ko to postanejo, nehajo biti to, kar so, to je temeljne vitre izvirnega marksizma.

Lahko jih je sicer potvarjati in pačiti, ni jih pa mogoče zanikovati ali črtati iz nazorskega tkiva marksizma, ne da bi s tem tudi zanikali ali črtali

sam marksizem. Vsi njihovi doslejšnji takšni ali drugačni »uresničevalci« to dobro vedo, zato jih tudi ne zanikujejo, temveč jih le čim bolj bogato potvarjajo in izkoriščajo za svoje koristi ter svoje položaje v prav takšno izkoriščanje človeka, kakršno je tisto, proti kateremu se z močjo takšnega svojega marksizma bore.

Poizkus transfera

Ko imamo tako izčlenjenih pet poglavitnih mišljenjskih viter avtentičnega marksizma (seveda po naši analitični razsoji!), gre za nadaljnjo novo nalogo, ki je v ugotavljanju:

- a) idejnih izhodišč za avtentično marksistično pedagoško misel,
- b) temeljnih teoremov za takšno pedagoško misel.

To oboje nam je tem bolj potrebno, saj sta to dve izhodiščni sestavini za današnje postavljanje Marxove paradigme in za preobraževanje naše pedagoške teorije ter vzgojnoizobraževalne prakse.

K a)

Idejno izhodišče za oblikovanje marksistično izvorne pedagoške misli je gotovo treba iskati v drugačnem kakovostno novem pojmovanju, razumevanju in umevanju marksizma na njegovi avtentični podlagi.

To kakovostno novo in drugačno pojmovanje, razumevanje in umevanje današnjega marksizma na njegovi avtentični podlagi je v tem, da marksizma ne gre istiti zgolj z materializmom, se pravi, z dialektičnim in historičnim materializmom, kar je tako pogost idejnizacijski in idejni običaj. Po tej poti se namreč marksizem postavlja kot zgolj določena filozofska protinost ali protislovnost idealizmu in je zatorej marksizem pojmovan, razumevan in umevan kot zgolj anti-idealizem, anti-teizem, anti-subjektivizem itn. Od tod pojavnost, da je marksizem pojmovan le kot orodje za razkrinkavanje idealistov, kot »zelena luč« za samoveličanje v imenu pripadnosti ateizmu, kot ideološko vodilo za spopade in boj proti nemarksistom, proti revizionistom, pragmatikom, tehnokratom itn.

Z vsem tem in takšnim postopanjem pa je marksizem zoževan na eno ali drugo navedeno obliko idejnizacijskega (miselnega), idejnega (nazorkega) in ideološkega (razrednega) sektašenja, kar vse pa marksizmu jemlje notranjih moči paradigme, sprejemljive za množice ljudi, ne le za njegovo pripadniško elito, ki se isti kot njegova izključujoča »avantgarda«.

To (namreč paradigma!) pa marksizem začenja postajati kljub vsem tem odklonom takrat, ko začne zmagovati pojmovanje in praksa, da je marksizem sinteza razvitega idealizma (Hegel) in razvitega mehanskega materializma (enciklopedisti). To pa ovrača samo po sebi, da bi bil marksizem le anti-idealizem, saj je kot takšna njuna dialektična sinteza nekaj idejnizacijsko, idejno in ideološko povsem novega, kar smemo označevati s pojmom in znakom — a n t r o p o l o g i z e m .¹³

¹³ Semantični znak »antropologizem« ni v tej zvezi najbolj prikladen, predvsem zaradi svojega sufiksa »-logizem«. Boljši pa tudi ni brez njega — antropogizem, saj se v tej znakovni podobi preveč bliža pedagoški pojmovnosti (agein!). Vendarle je še najbolj sprejemljiv v pozitivnem pomenu zvrsti ali sklopa znanosti o človeku.

Označevanje avtentičnega marksizma z antropologizmom pa pomeni, da ne kaže marksizma danes označevati kot filozofijo substance (kar sta idealizem in materializem po svojem jedru!), temveč kot filozofijo človeka, njegovega resničnega sveta in njegove revolucionarne akcije. Torej ne kot filozofijo človeka, sveta, akcije onkraj njega, kar počenjata tako idealizem kakor materializem zunaj avtentičnega marksizma. Zatorej tudi ni mogoče marksizma ožiti zgolj na takšno ali drugačno polemično ali anatematsko misel, svetovni nazor, ideologijo, filozofsko misel, življenjski pogled in akcijsko ideologijo, saj se tej in različni drugi substancionalnosti zoperstavlja prav s svojo antropologijo kot svojo nosilno filozofsko idejnizacijo, nazorsko idejnostjo in akcijsko ideologijo.

Če vse to ni tako, kako je potem mogoče marksizem povezovati s humanizmom, z raziskoriščanjem, razodtujevanjem in osvobajanjem človeka?

Marksizem, pojmovan in uresničevan zgolj na ravni »podstatnega« ali substancionalnega pojmovanja (anti-idealizem itn.), vsega tega ne vsebuje in ne more vsebovati. Ima in vsebuje pa vse to v sebi prav zaradi svojih antropoloških zasnov, utemeljitev, implikacij, ko človeka kot mikrokozmos povezuje z makrokozmosom njegove totalne bivanjske resničnosti (ne le zunaj njega obstoječe stvarnosti, materialnosti!).

Lahko je torej skleniti, da je treba imeti prerast vsega zoženo in odtujeno substancionalnega v imanentnost in poistenost antropološkega za temeljno sestavino in nazorsko ter akcijsko jedro avtentičnega marksizma.

K b)

Ko pa gre v nadaljnjem za postavljanje teoremov za našo pedagoško misel in vzgojnoizobraževalno prakso na tem in takšnem pojmovanju, razumevanju in umevanju avtentičnega marksizma, je to najbolje mogoče storiti, če te temeljne teoreme oblikujemo v sovisnosti od pet že poznanih nam temeljnih mišljenjskih, nazorskih in akcijskih viter, ki po našem sestavljajo »refleksijski nucleus« avtentičnega marksizma.

Teorem o totalnem pojmovanju in uresničevanju človeka

— Osnovna prvina totalnega pojmovanja človeka, ki je temeljni kamen marksističnega antropologizma, je — kakor že znano — da je treba človeka pojmovati, razumevati in umevati kot rodovno, osebno-družitelno in družbeno-razredno bitje. Na tem in takšnem pojmovanju mora počivati tudi današnje marksistično pojmovanje človeka v pedagoški misli in v vzgojnoizobraževalni praksi.

— Razmerja med tako totalno pojmovanim človekom in enim njegovim temeljnim razvojnim dejavnikom, to je njegovo vzgojo ali paidejo ni mogoče ožiti le na začetno njegovo razvojno stopnjo, to je le na otroštvo, temveč ga je treba videti, postavljati, oblikovati in razvijati na celotni njegovi vitalni črti (permanentnost paideje!).

— Razmerje med človekom in paidejo pa se mora desubstancirati in se čim bolj antropologizirati, kar pomeni, da je treba preseči razmerje »paideja v človeku« z razmerjem »človek v paideji«. Pomeni, paidejo ne

kaže imeti za kakršnokoli stvar nad človekom in zunaj človeka, ki jo je treba v pedagoškem procesu kot odtujeno postavko in moč od zunaj postavljati v človeka in ga z njo manipulirati ter zaslužnjevati, temveč mora biti v tem razmerju aktivnejši člen človek, ki v vzgojo stopa, se v njej razgleduje, si jo oblikuje, se v njej selektivno vede in se v njej sam usmerja, s čimer se v njej tudi oblikuje, razodtjuje in osvobaja.

— Vse to pa tudi spreminja teleološkost v tako zastavljenem razmerju »človek v paideji«. Le-ta ne more več biti v sumiranju čim več različnih znanj, refleksij, vrednotenj, vedenj, zadržanj itd., temveč v razvojnem integriranju enovite celosti ali totalnosti človekovega fizičnega, psihičnega in socialnega njegovega, to je marksistično antropološko pojmovanega, habitusa.

— Za predmet teoretizacijske in raziskovalne pedagoške misli in refleksije vzgojnoizobraževalne prakse potemtakem ne gre jemati vzgoje oziroma paideje v kakršnemkoli »podstatnem« (idealističnem ali materialističnem!) pojmovanju, temveč človeka v vzgoji ali paideji, v njenem potekanju in v njeni permanentnosti.

Teorem o delu in obvladovanju eksistenčne resničnosti

— Temeljni dejavnik za človekovo obvladovanje, to je spoznavanje, doumevanje in oblikovanje svoje celovite bivanjske resničnosti (ne le nadvladovanja in izkoriščanja prirodne materialnosti!), je človekovo delo, kot pot in spreminjanje te resničnosti. Po delu, po spreminjanju in dograjevanju svoje bivanjske resničnosti je človek zgodovinsko bitje kateksohen. V to delo in to spreminjanje ter dograjevanje svoje bivanjske resničnosti pa človek združuje svojo misel in svojo prakso, to je »počenanje nečesa z nečim za nekaj«.

— Odsev tega dejstva v paideji je, da le-ta ne sme iti samo v oblikovanje človekove misli, pa tudi ne le v oblikovanje človekove prakse, temveč v oboje hkrati mimo odtujevanja enega od drugega: misli od prakse in prakse od misli. Obe zoženi enosmernosti se oddaljujeta od marksističnega antropologizma. Paidejo je torej treba povezovati oziroma reintegrirati z delom, to je z razvijanjem misli in z razvijanjem prakse. Misel je sestavina dela, Takšna je tudi paideja, usmerjevana oziroma uresničevana le v eno ali v drugo, to je v misel ali v prakso.

— Pomeni, kakor ne more biti funkcionalni predmet paideje produkcij-skost, tako tudi ne more to biti človekova mišljenjskost. Delo je več kot samo to eno ali samo to drugo. Zgolj stvarno materialnost je mogoče zasegati in obvladovati ter jo množiti in razvijati s produktivnostjo, to je s prakso, s sprožanjem in počenjanjem določenih tehnoloških postopkov. Do te produktivnosti pa ni mogoče priti mimo razvijanja človekove mišljenjskosti. A z njo samo tudi ni mogoče ničesar proizvajati. Še manj pa identificirati in oblikovati totalno bivanjsko resničnost za človeka. To zaradi tega, ker sta tako pri njenem identificiranju, kakor pri njenem oblikovanju potrebni tako mišljenjskost kakor produktivnost, sintetizirajoči se v človekovo delo.

— Le tako delovno (ne le mišljenjsko ali produkcijsko) usmerjena paideja lahko dosega totaliziranje človeka kot rodovnega, osebno-sožitvenega in družbeno-razrednega bitja v mikrokozmos njegove bivanjske resničnosti nasproti makrokozmosu totalne stvarne materialnosti sveta.

Teorem o permanentni človekovi akcijskosti

— Kakor mora paideja osvobajati človeka izpod metafizične oblasti in nesvobodnosti stvarnostne materialnosti s tem, da človeka vodi v oblikovanje njegove bivanjske resničnosti, kar človek doseže z delom, to je z razvijanjem misli in prakse, tako tudi paideja ne sme človeka izročati na milost in nemilost tej njegovi ustvarjeni postavki: to je bivanjski resničnosti.

— Dejavnik »paidejične obrambe« pred tem odklonom je razvijanje človekove permanentne akcijskosti, ki ji je podlaga nenehno razčlenjevanje in prodiranje v bit te lastne resničnosti, njeno vrednotenje, preseganje, spreminjanje in revolucioniranje. Le tako se človek v svoji paideji lahko rešuje pred vsemi metafizikami, odtujitvenimi mitosi, miti in tabuji. To pa je osnovni pogoj za njegovo razodtujevanje, demanipuliranje in osvobajanje, za ustvarjanje česar vsega pa je paideja ravno zadolžena.

— Paideja in permanentno osvobajajoča človekova akcijskost (revolucionarnost) sta torej binomična člena, ki ju ni mogoče ločevati, ne da bi s tem pokopali enega ali drugega: izničili človekovo paidejo ali izvotlili njegovo revolucionarnost. Paideja brez oblikovanja permanentne človekove revolucionarnosti, to je brez oblikovanja njegove akcijskosti za preseganje ustvarjane danosti, je temeljno protislovje, kakor je to tudi človekova revolucionarnost, ki se ni pripravljena vključevati v paidejično oblikovanje človekove ustvarjalne akcijskosti, saj pri tem pada le v uničevanje danega in ni v službi njegovega preseganja z novim ustvarjanjem.

— To pa tudi pomeni, da je vsaka paideja, ki od človeka zahteva, da se čemerkoli pasivno podreja ali karkoli indoktrinirano sprejema, negacija sama sebe in svoje oblikovalne biti. Prav v to pa tako rada zapada vsaka »podstatna« pojmovana paideja, a se tega rešuje le v toliko, v kolikor je marksistično antropološko zasnovana in uresničevana, saj sicer nujno izgublja samo sebe, ker človeka ne vodi po poteh samoosvobajanja, samouresničevanja in samoistenja.

Teorem o deinstucionalizaciji in aktivni udeleženi v vsem skupnem

— Značilno je, kako sta obe doslejnji paradigmi, kakor Platonova tako tudi Lockova substancionalni. Prva je idejistično in druga je empirično »podstatna«. S tem pa sta obe nad človekom in zunaj njega. Marxova paradigma pa sloni na antropološki imanenci, to je na vsebovanosti človeka v vsem, saj brez človeka je vse zunaj njega. Vse, kar zanj je, je to le po njem, po njegovi refleksiji in njegovi akciji. Je torej funkcija njegovih spoznavalnih sposobnosti in njegovega delovanja. To pa je tista Arhimedova točka Marxove paradigme, ki je temeljne pomembnosti za njeno pedagoško mišljenjsko razsežnost, stran, ploskev, vsebino.

— Iz tega in od tod se potemtakem ni čuditi, da vodita tako Platonova kakor Lockova paradigma v vsakršno institucionalizacijo vseh sestavin človekovega bivanjskega okolja: družine, oblasti, moči, države, družbe, filozofije, znanosti, religije, umetnosti, morale, dela itd. Med vsem tem pa tudi vzgoje ali paideje in njunih dveh osnovnih procesov: vzgajanja in izobraževanja (prek morale, države, družbe, oblasti, moči in šole!).

— Značilnost in bit Marxove antropološko zasnovane in utemeljevane paradigme in njenega odseva v pedagoški misli ter vzgojnoizobraževalni praksi pa je ravno v tem, da je treba, enako kakor je nujno treba deinstitutionalizirati vse navedene sestavine človekove bivanjske resničnosti, deinstitutionalizirati tudi paidejo, njuna procesa vzgajanja in izobraževanja. Paideja ne more in sme biti funkcija institucijskosti česar koli (oblasti, moči, višjerazrednosti, socialne prednosti, države, družbe in njenih ustanov, to je šol), temveč mora biti v službi razvijanja avtentičnega, totalnega, razodtujenega in osvobojenega človeka, to je človeka kot rodovnega, osebno-socialnega ter družbeno-razrednega bitja. Šele preko in v službi te svoje prve naloge, to je razvoja človeka kot takšnega totalnega bitja, se lahko paideja vključuje tudi v uresničevanje različnih stvarnih potreb enih ali drugih nosilcev ter uresničevalcev institucionalnosti. Pa še to vselej v nenehni soočenosti s prehodnim uresničevanjem te antropološke pustulativnosti v paideji.

— Tako je zdaj boljše mogoče razumeti aksiom, da paideja ne more in ne sme biti postavljena v človeka s svojo idejizacijsko ali empirično-tehnološko podstatnostjo, temveč se mora človek usmerjati in gibati, uresničevati in razvijati, razodtujevati in osvobajati v njej ob svoji lastni udeleženi v njej, ne pa kot vanjo vržen udeleženec, kot njen porabnik in manipuliranec z njo. Torej gre za vodenje človeka v svobodnem združevanju in aktivni udeleženi, to je v samoupravljanju. Torej po Marxovi paradigmi ne more iti v paideji za prisiljeno združevanje in pehanje človeka v paidejo, temveč za njegovo svobodno združevanje, vključevanje in aktivno udeleženi in delovanje v njej. Le tako lahko postane paideja identifikacijska zadeva in funkcija človeka, ne pa odtujevalna zadeva in funkcija nekoga ali nečesa institucionalnega zunaj človeka in nad njim.¹⁴

Teorem o razodtujanju in osvobajanju človeka

— Kakor je strukturna teleološkost paideje po Marxovi paradigmi totalnost človeka (in ne njegova sumarna različno lastnostna vsestranost!), tako je njena funkcionalna teleološkost: razodtujevanje in osvobajanje človeka vsega manipulativnega, izkoriščevalnega, alienativnega in zunaj-človeškega oziroma antiantropološkega.

¹⁴ Prvi pojavitvi te misli smo bili priče v okviru naše pedagogike na Drugem posvetu slovenskih pedagogov (Bled, 1971). Seveda je bila bolj navržena, kakor stematizirana, v čemer (in pa v takratni družbeni klimi) je bil vsekakor vzrok za njeno anatemo. Vendarle se je izkazala plodna, — kakor vsaka herezija — saj je celoten pričujoči tekst nasledek rojstva in sporočitve te takratne »rousseaujanske« znote in »abstraktnega humanizma«.

— Vse to pa je integracija dosežkov paideje, ki gradi svojo teorijo in prakso na totalnem pojmovanju in uresničevanju človeka. Takšna paideja osvobaja človeka nadmoči stvarnostne materialnosti s tem, da si človek z delom v njej ustvarja svojo celovito bivanjsko resničnost, katero si pa nenehno spreminja in razvija, presega in revolucionira, da se tako rešuje pred lastno ustvarjeno metafiziko, pred njenimi tabuji, mitosi in miti. Le-ti pa se največkrat zakotijo v različni institucionalnosti, ki jo je zaradi tega treba nenehno razbijati in izničevati ter jo čim bolj spodnašati v bazi, to je iz osnovnice življenja in sožitja ter jo nadomeščati z neodtujeno funkcionalnostjo. Vendar ne s pragmatično in zideologizirano funkcionalnostjo, temveč z avtentično, humano in humanistično teleološko določeno družbenostno dejavnostjo.

— Brez te in takšne izvirne antropološko in družbenostno snovane teleologije v paideji, je v njej izdana in zanikana celotna Marxova paradigma, pa četudi so v njej sicer uresničevane vse druge njene odsevne postavke. Tako je razodtujevanje in osvobajanje človeka identično s celostjo in enostjo Marxove paradigme, odzrcaljene v pedagoški misli in v vzgojno-izobraževalni praksi.¹⁵

Sklep

1. Kakor je Lockov čas zahteval prerast Platonove idejzacijske paradigme zaradi nujne prerasti metafizike in razsužnjenja človeka, tako zahteva današnji čas prerast Lockove empiristične paradigme. Zaradi mnogih vzrokov, predvsem zaradi indoktrinacijske manipulacije (izkoriščevalsko trženje s sporočili in zgolj bivanjskimi ter ideološkimi resnicami v imenu izkustvene znanosti!) ter ekološke ogroženosti (nenadzorovani industrijski tehnoloizem!). Zaradi tega obojega pa se današnji človek vse bolj nahaja pred kataklizmo svoje zgodovine.

¹⁵ Ker je v tej »paradigmatski obravnavi« — pa tudi na mnogih mestih v celotnem pričujočem besedilu — poudarjen Marxov antropologizem nasproti materializmu, je treba povedati, da ne gre pri tem za zanikovanje drugega s prvim, temveč za opozorilo, da je treba v avtentičnem marksizmu materializem rešiti ontološke in družbenokavzalne metafizično zasegajoče in izključujoče obravnave in interpretacije ter odpraviti črtanje Marxovega avtentičnega antropološkega vidika. Ni treba dokazovati, da Marx materializma ni nikoli obravnaval brez zveze s človekom ter v luči njegove zgodovinskosti in totalnosti. Prav ta vidik pa so kasnejši njegovi pragmatiki začeli opuščati, da so s tem lažje razvili in ustoličili namesto prirodnomehanskega pa družbenomehanski pogled, filozofijo, kateri je bil človek s svojo zgodovinskostjo in razvojem izročan na milost in nemilost. In to je tista nesprejemljiva podlaga socializma, ki ga peha v enako metafizičnost oblasti in odločanja v imenu človeka, kakršno bi socializem naj ravno presegel v nasprotju s kapitalizmom.

V pričujočem besedilu, ki želi biti imanentno pedagoško teoretsko, je bilo zaradi vsega tega tem bolj potrebno opozoriti na ta antiantropološki pogled in revitalizirati teorijo o Marxovem antropologizmu, kot temeljem in izhodiščem ter okvirom Marxovega materializma za človeka, ne pa zunaj človeka in proti njemu. Od tod tudi hipoteza o človekovi bivanjski stvarnosti kot dialektični sintezi duha in materije preko ali zunaj hipostaziranosti ali metafizičnosti, torej v zajemu človekovega mišljenja in delovanja v celoviti njegovi bivanjski stvarnosti, z njo in za njo ter njeno spreminjanje in razvijanje.

Z antropologizmom torej ni črtan materializem, kot bo kdo zagnal krik in vik, temveč je zmetafizirani materializem v teh pedagoških obravnavah le poantropologiziran, saj ima le takšen človeško bivanjsko stvarnostni materializem svojo upravičbo, ker je v službi človeka, njegovega dela, zgodovine, razvoja, predmetnja in neodtujenega istenja.

2. Tako prva kakor druga paradigma sta namreč do danes pripeljali v mišljenju in praksi človekov obstoj do tako zaskrbljivo krzičnega položaja, da ju je nujno treba dialektično preseči z lógosom, episteme in sintagmo, ki bodo gradile novo paradigmo in vključevale vanjo vse teoretično in vse dejavno, kar edino lahko vključuje človeka v kozmos in kozmos v človeka.

3. Dadašnja paradigma, ki se edina giblje in razvija na ravni takšne integracije lógosa, episteme in sintagme, je Marxova paradigma avtentičnega antropologizma. Njene glavne vitre so takšne, da iz temeljev preraščajó Platonov, do danes različno obravnavani idejizem¹⁶ in Lockov do danes enako različno spreminjevani empirizem.

4. Marxov antropologizem kot mišljenjsko jedro te paradigme pa v temeljih revolucionira današnje pedagoško misel in vzgojnoizobraževalno prakso.

5. Temeljnih postavk za to misel in to prakso, transferiranih iz te paradigme, je predvsem pet:

— pojmovanje človeka kot totalnega, to je rodovnega, osebno-družitvenega in družbeno-razrednega bitja;

— neizročenost človeka njegovi zunajstvarnosti, temveč njegovo postavljanje in vključevanje v avtentično bivanjsko resničnost, ustvarjano z delom;

— stalno preseganje, spreminjanje in revolucioniranje te, od človeka ustvarjane bivanjske resničnosti;

— deinstitutionaliziranje in demitiziranje vseh pojavnosti in vlog v tej bivanjske resničnosti;

— razodtujevanje in osvobajanje človeka sredi te resničnosti z vsem in v vsem, tudi s paidejo in v njej.

6. Vse našete vitre te paradigme pa so tako pomembne zaradi tega, ker je le z njimi in v okviru njih mogoče postavljati in oblikovati človeka za samoupravljanje in v njem (ne pa: postavljati in oblikovati samoupravljanje v človeka!).¹⁷ To je pa cilj, h kateremu smo se napotili s celotno pričujočo analizo treh paradigem!¹⁸

¹⁶ Podoba je, da so Platonova filozofija in vse njene razvojne različice znakovno neustrezno poimenovane z idealizmom (kar očitno izhaja iz znaka ideal!) in bi zagadelj bilo bolj semantično ustrezno uporabljati znak idejizem ali ideizem (čemur pa je izhodišče znak ideja!). To pa tudi bolj ustreza tej filozofiji. S tem bi tudi bila ukinjena pomenska zmešnjava med moralnim in filozofskim idealizmom.

¹⁷ V tem je naš kritični obrat do dr. Schmidtove semantike, ko govori o »samoupravljalški pedagogiki«, ki mu je pozitivna antiteza etatistične pedagogike. In tudi nič drugega kot antiteza in nič več. Gre pa ravno za semantično označitev tega razvojnega in kakovostnega »več«, ki brez dvoma pritiče tej in takšni vzgoji ter takšni pedagogiki. To je tudi »oko« teorije naše današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja.

V. Schmidt pri tej svoji tematizaciji samoupravljalške pedagogike ponovi že orisan odklon oženja marksizma na antitezo idealizma, kar pomeni marksizem postavljati na isto metafizično raven, kakor je sam idealizem. Marksizem je namreč treba pojmovati in imeti za kakovostno novo in višjo raven človekovega spoznavanja in tematiziranja. Tega pa ni mogoče zagledati zgolj z »antiteziranjem«, temveč s filozofičnim integriranjem teze in antiteze v luči novega mišljenjskega pogleda. Pri Marxu je to njegov antropologizem na znanostnem področju in samoupravni socializem na družbeno-političnem področju.

Pri poizkušanju, kako najti tematizacijski ključ za vse to v okviru pedagogike oziroma teorije ter prakse vzgoje in izobraževanja, se nam je pokazalo kot izhodišče za premeščanje položaja človeka in položaja tiste stvarnosti, teleološkosti, vrednosti itd., za katero ali v kateri bi ga želeli vzgojiti. Pokazalo se nam je, da za našo teorijo ter prakso vzgoje in

izobraževanja ne more biti bistveno, da tisti »za kaj« ali »v čem« postavljamo v procesu vzgoje in izobraževanja pred človeka in z njim človeka spreminjamo v njegovega uporabnika. Bistveno mora biti za našo teorijo ter prakso vzgoje in izobraževanja, da človeka postavljamo pred vsakršno takšno teleološkost, vrednostnost, stvarnostnost, v katero ga usmerjamo, ga v njo in v njej vodimo- ga z njo seznanjamo, zanjo pridobivamo, mu pomagamo pri odločanju zanjo in pri njenem kritičnem zavračanju itd. To pa pomeni, da vzgojo, označevano s pasivnim sprejemanjem določenih ciljev, spreminjamo v vzgojo aktivnega usmerjanja in odločanja zanje.

Iz tega razloga tudi ni mogoče sprejeti termina »samoupravljalška pedagogika«, saj nam ne gre, da bi pedagogi kot vsevedneži o/v samoupravljanju vzgajali samoupravljalce, v čemer je enako klasična institucionalna smer pedagogike, kakršno bi s samoupravljalško pedagogiko ravno želeli preseči (a tako še globje ostajamo v njej!). Preganjanje ene institucionalnosti (etatizem) z drugo institucionalnostjo (samoupravljanje) je namreč tako teoretično kakor praktično brezploden posel. Če bi bil znakovno mogoč, bi bil termin »samoupravna pedagogika« boljši. Zato pa je še najbolj sprejemljiv znak »pedagogika samoupravnih družbenih razmerij«! Takšen je najmanj institucionalen. Za to pa pri vsem tem ravno gre!

¹⁸ Celotna pričujoča analiza predstavlja piščev napor najti v marksizmu tiste, pod različnimi mišljenjskimi ideologizmi in političnimi pragmatizmi zasute izvorne »arhitektonske temelje«, na katerih bi bilo mogoče ta nauk postaviti v službo takšnega razizkoriščanja, razodtujevanja, demanipuliranja in osvobajanja delovnega (»malega«) človeka, zaradi česar se je marksizem sploh rodil in bil izoblikovan iz svoje socialno antropološke misli ter zgodovinske danosti. To zaradi tega, ker je le iz njih in na njih mogoče ustrezno znanstveniti teorijo vzgoje in izobraževanja, kakršno zahteva naš današnji »družbeni projekt«: razvijanje in uresničevanje samoupravljanja v socialistični samoupravni družbeni skupnosti.

1.

Spoznanje o neizogibni nujnosti ciljnega šolskega izobraževalnega in vzgojnega načrtovanja je danes v središču svetovne šolske didaktike, kot lahko to še zlasti razberemo iz obsežne literature o tako imenovani kurikularni problematiki. Ko gre za učnociljno načelo pa je ena od najpogostejših zmot v pojmovanju tega načela v tem, da ga mnogi razumejo parcialno, izloženo in ne učnosistemsko celostno. Namen tega sestavka je zato, osvetliti sistems-koteoretske značilnosti učnih ciljev.

2.

Posebno še na področju družboslovja velja danes sistemsko mišljenje za najnaprednejšo in najbolj učinkovito metodološko paradigmo.

Ko je govora o metodološki paradigmi, je treba najprej povedati, da razumemo s terminom paradigma skupino teoretskih in praktičnih spoznanj, zahtev, prepričanj in znanj, s katerimi razrešujemo znanstvene in praktične probleme. (KUHN, T. — *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago, 1970).

Za sistemsko mišljenje pa je značilno preučevanje vseh predmetov in pojavov kot sistema, ki je v neprestani interakciji s svojim okoljem. K sistemskim disciplinam prištevamo danes običajno: splošno sistemsko teorijo, informatiko, kibernetiko in sistemsko analizo. (SRIČA, V. — *Sistem, informacija, kompjutor*, Zagreb, 1981).

3.

Pojem sistem je star toliko kot človeška kultura. Aristotel je že trdil, da je celota več kot seštevek njenih delov. Pojmovanje sistema se je seveda skozi stoletja spreminjalo in tudi danes ne poznamo samo ene, splošno sprejete opredelitve, se pravi samo enega odgovora na vprašanje: kaj je sistem? (POTKONJAK, N. — *Metodološki problemi sistemnih proučevanja u pedagogiji*, Beograd, 1982). Prevladuje pa vendarle prepričanje, da je sistem taka celota, ki je ni mogoče razstaviti na prvine, ne da bi izgubili svoje bistvene značilnosti. Banalno ponazorjeno: sistem televizor izgubi svoje

bistvene značilnosti, če ga razstavimo na njegove sestavine. Prvine sistema so razumljivo torej samo z vidika vzajemnih interakcij in odnosov v okviru funkcioniranja določene systemske celote.

Oglejmo si nekatere opredelitve sistema. (Citirano po N. Potkonjaku).

* Sistem je kompleks elementov v medsebojnem učinkovanju. (BERTALANFFY, osnovatelj splošne teorije sistema).

* Sistem je celovit kompleks medsebojno povezanih elementov; sistem predstavlja enotnost z okoljem; vsak sistem je podsistem, del nadrejenega sistema, sistema na višji ravni; elementi sistema, ki so predmet raziskovanja, so nižjega reda v odnosu na sistem, kateremu pripadajo. (UEMOV, A. I.)

* S sistemom razumemo strukturalno in funkcionalno enotnost enovrstnih in raznovrstnih elementov ali posebnih dejavnikov, ki po svojih določenih lastnostih, to je po kvalitetah, regulacijah in zvezah in medsebojnih učinkih tvorijo enotnost. — Vsak sistem ima tri vrste dejavnikov: določene elemente, določene odnose in zveze med elementi, določene procese ali operacije, s katerimi sistem funkcionira. (ŠEŠIČ, B.)

* Sistem obsega celovitost (ali kompleksnost) elementov (ali delov), zato ima določeno strukturo, opravlja določeno funkcijo, daje ali predeluje informacije. (MEYER, B.)

* Sistem je izločena, na določenih značilnostih urejena množica medsebojno povezanih elementov, zedinjenih s skupnim ciljem delovanja (funkcioniranja) in enotnim upravljanjem, ki je v medsebojni povezanosti z okoljem celovita enotnost. (ILJINA, T. A.)

4.

Prav tako kot pri opredelitvi sistema obstajajo različna stališča o tem, katere so splošne systemske značilnosti, veljavne za vse sisteme. Običajno navajajo naslednje:

* medsebojna povezanost in odvisnost systemskih prvin;

* systemske prvine niso pomembne same po sebi, ampak samo v procesu funkcioniranja celote, ki jo sestavljajo;

* elementi sistema so v vzajemni interakciji usmerjeni na uresničevanje določenih ciljev;

* vsak sistem je v interakciji s svojim okoljem, iz katerega črpa materijo, energijo in informacije, ki so nujni za njegov obstoj;

* funkcija oziroma proces sistema je transformacija vhodnih sestavin v izhodne;

* entropija je stopnja nefunkcionalnosti, neorganiziranosti v sistemu;

* sistem dosega svoje cilje s procesi regulacije na podlagi povratne informacije med vhodnimi in izhodnimi sestavinami;

* vsak sistem je element nekega večjega sistema, ki tvori hierarhijo sistemov. (Npr.: elektron — atom — molekula — celica — tkivo — organ — organizem — družba);

* systemski elementi se diferencirajo in specializirajo na posamezne funkcije, kar je pogoj za njihovo smiselno inetgracijo v systemsko celoto;

- * vse, kar je izven meja določenega sistema, je okolje sistema;
- * okolje vpliva na funkcioniranje sistema in sistem vpliva na svoje okolje, ki mu omogoča obstoj in razvoj;
- * odločitev o tem ali je neki objekt del sistema ali del okolja, je odvisna od dveh dejavnikov:

- * ali je dani objekt relevanten za funkcioniranje sistema;
- * ali je dani objekt pod regulativno kontrolo sistema.

(Če obstaja prvi dejavnik, drugi pa ne, gre za element okolja. Če obstajata oba dejavnika, je objekt sestavni del sistema. Če pa prvega dejavnika ni, potem gre za nebitven objekt tako za sistem kot za okolje).

* med sistemskimi elementi obstajajo zveze in skupek teh zvez tvori strukturo sistema;

* sistem obstaja, če ima vsaj dve sistemski prvini;

* če se ne da ugotoviti strukture nekega sistema, potem ga tudi ni mogoče funkcionalno izboljševati. Za strukturne spremembe sistema moramo torej predhodno nujno poznati lastnosti in zveze sistemskih prvin kakor tudi lastnosti sistema kot celote;

* vsak sistem določajo njegove prvine, lastnosti teh prvin in zveze med njimi, kar lahko ponazorimo z naslednjo ideografsko enačbo:

$$S = \{P, L, Z\}$$

S = sistem

P = sistemske prvine

L = lastnost sistemskih prvin

Z = zveze med sistemskimi prvinami

5.

Ob navedenih sistemskih značilnostih, ki bi naj veljale za vsak sistem, moremo soočiti učne cilje in odgovoriti na vprašanje ali tvorijo učni cilji učinkoviti sistem.

Sistemskost učnih ciljev moremo utemeljiti predvsem z naslednjimi dejstvi:

* sistem obstaja takrat, če obstajata vsaj dve sistemsko povezani prvini. ($S \geq 2 P$). Vsak učni cilj mora nujno imeti dve prvini: vsebinsko in dejavnostno. Že samo na podlagi te ugotovitve smo upravičeni trditi, da je vsak ustrezno opredeljeni učni cilj učinkoviti sistem;

* vsak učni cilj pa mora biti kot učinkoviti podsistem vključen v nadrejeni učinkoviti sistem na relaciji: splošno — posebno — posamezno, kjer so posamezne vrste učnih ciljev: učni smotri (najabstraktnjši) — skupinski učni cilji (učni cilji na ravni učne enote) — operativni oziroma operativirani učni cilji (najkonkretnejši), podsistemi oziroma sistemske prvine višjerodnega učinkovitega sistema;

* posamezne vrste učnih ciljev, z vidika kompleksnosti, imajo status medsebojno povezanih in odvisnih sistemskih prvin, kajti šolski učni proces ne more smiselno, optimalno učinkovito, potekati npr. samo po abstraktnih učnih smotrih brez operativnih učnih ciljev, pravtako pa tudi ne samo po

konkretnih, operativnih učnih ciljih, brez učnih smotrov. V prvem primeru bi obtičali v jalovi posplošenosti, v drugem primeru pa bi se izgubili v slepem prakticizmu;

* posamezne vrste učnih ciljev niso pomembne kot sistemske prvine same zase, ampak samo v vzajemnem interakcijskem procesu v funkcionalnosti vseh vrst učnih ciljev kot učnociljne sistemske celote;

* učnociljni sistem kot celota deluje nadalje kot podsystem v učnem procesu, se pravi kot podsystemska prvina nadrejenega, še obsežnejšega hierarhičnega sistema, ki je sestavljen iz več podsystemov kot npr.: učna oblika, učna tehnika, učna metoda, učna organizacija, učna sredstva itn.;

* unociljni sistem ima tudi svoje okolje. To so npr. individualni in družbeni interesi in potrebe, konkretne materialne učnosituativne okoliščine itn. Družbeno okolje vpliva npr. na učnociljni sistem in tudi učnociljni sistem vpliva na družbeno okolje;

* učnociljni sistem kot celota deluje v učnem procesu kot izhodiščna, vhodna, intencionalna sestavina, ki se transformira z uresničitvijo (realizacijo) učnega postopka v izhodno sestavino kot učna storilnost, ki je izraz in dokaz učne dejavnosti med načrtovanjem in doseženim;

* učnociljni sistem je kriterij regulacije za povratne informacije med vhodnimi in izhodnimi sestavinami;

* prvine učnociljnega sistema so diferencirane in specializirane na posamezne funkcije. Npr. izobraževalni učni cilji na posamezne učne predmete, vzgojni cilji v ožjem pomenu na posamezne vrste vzgajanja: moralnega, estetskega, fizičnega, itn., kar omogoča njihovo smiselno integracijo v učnosistemsko celoto;

* učnociljni sistem je neizogibno nujno relevanten kot podsystem v sistemski hierarhiji učnega procesa, saj je eden od neizogibnih sistemsko-prvinskih pogojev za njegov obstoj in razvoj;

* učnociljni sistem ima torej svoje prvine, te učnociljne prvine imajo svoje lastnosti in med učnociljnimi prvinami obstajajo zveze. Iz navedenih razlogov obstaja tudi analogno ideografska enačba za učnociljni sistem, ki je naslednja:

$$SU_C = \{PU_C, LU, ZU\}$$

$$SU = \{PU, LU_C, ZU_C\}$$

SU_C = učnociljni sistem

PU_C = prvine učnociljnega sistema

LU_C = lastnosti prvin učnociljnega sistema

ZU_C = zveze med prvinami učnociljnega sistema

6.

Sisteme razvrščamo po različnih kriterijih, kot so npr.: sistemske prvine; tipi funkcioniranja; zveze z okoljem; celovitost; obseg; stabilnost, hierarhičnost itn. Lahko jih pa razvrščamo tudi po treh bistvenih značilnostih, ki so alternativne:

- * statični — dinamični sistemi
- * teleološki — neteleološki sistemi
- * mehanični — organizmični sistemi

Če upoštevamo navedene dvojice, dobimo osem sistemskih tipov. ($2^3 = 8$):

- a) statični, tehnološki, mehanični sistem (npr.: cestna mreža);
- b) statični, teleološki, organizmični sistem (npr.: viseči most);
- c) statični, neteleološki, mehanični sistem (npr.: planinski masiv);
- č) statični, neteleološki, organizmični sistem (npr.: elektromagnetno polje);
- d) dinamični, neteleološki, mehanični sistem (npr.: tok reke, ki meandrira);
- e) dinamični, neteleološki, organizmični sistem (npr.: vsemirje);
- f) dinamični, teleološki, mehanični sistem (npr.: avtomatski trak);
- g) dinamični, teleološki, organizmični sistem (npr.: človek).

Za učinkiljni sistem lahko ugotovimo po navedenih alternativnih dvojicah, da je, tako kot pretežna večina socialnih sistemov:

- * dinamični sistem;
- * teleološki sistem;
- * organizmični sistem.

Dodatno pa je učinkiljni sistem še stohastični sistem, ker ne moremo vnaprej zanesljivo predvidevati števila konkretnih učnih situacij, zlasti na vseh specifičnih značilnosti teh situacij, v katerih bi naj realizirali določeni učinkiljni sistem, zato je učni proces, presojano nasploh, verjetni in ne deterministični sistem. Učniciljni sistem je tudi izrazit odprti sistem, za katerega so značilne številne zveze z njegovim kompleksnim okoljem, v katerem deluje. Učniciljni sistem je pa tudi izrazito koherenten, saj je vsak del učinkiljnega sistema tako neposredno soodvisen z drugimi sestavnimi deli, da povzroča sprememba ene lastnosti prvine učinkiljnega sistema (npr. učna vsebina) spremembe v vseh drugih delih učinkiljnega sistema kakor tudi učinkiljnega sistema kot podsistema v učnoprocesnem hierarhičnem sistemu kot celoti.

7.

Če presojamo učinkiljni sistem z vidika informatike, to je z vidika oblikovanja, registriranja, obvladovanja in uporabe učinkiljnih informacij, potem ugotovimo, da je tudi šolska didaktika kot celota vedno bolj pod pritiskom sodobne informacijske krize. (BIROLLA, H. et al. — Osnove informatike, Zagreb, 1981). Za industrijsko družbo pravimo, da preide v informatizirano takrat, ko postanejo vsi vidiki nacionalnega gospodarstva povsem odvisni od elektronske obdelave informacij. Informatizacijski (informatijski + avtomatizirani) procesi v družbi pa se nujno odražajo tudi v šolstvu, ki je podsistem družbe. Iz tega spoznanja pa sledi zahteva, da je nujna tudi informatizacija učinkiljnega sistema, ki je dominantnega izhodiščnega pomena za sodobno optimalno učnostorilnostno učinkovito šolo.

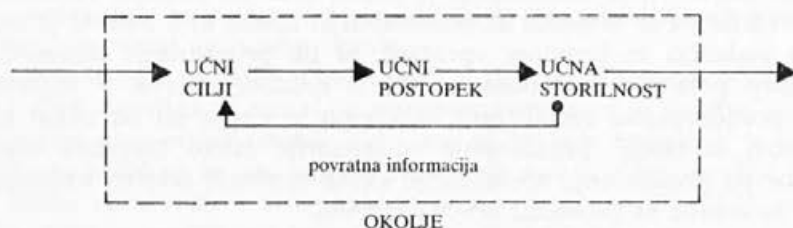

V didaktičnem informatizacijskem procesu ima torej učinkiljni sistem inicialno pozicijo, ki pomeni za vse nadaljnje podsistemske etape učnega procesa pogoj, ki ga ni mogoče obiti.

8.

Učniciljni sistem pa ima končno tudi značilnosti kibernetičnega sistema, se pravi sistema v formalizaciji sistemskega mišljenja na področju komunikacije (kamor sodi tudi izobraževanje in vzgajanje), in kontrole v upravljanju sistemov.

Učniciljni sistem ima torej svoj kibernetično funkcijo tako v sistemski strukturi kot v regulativnem sistemskem upravljanju učnega procesa, utemeljenega na povratnih informacijah v transformaciji vhodnih in izhodnih sestavin, kot je to razvidno tudi iz sheme tozadevnega standardnega modela:

9.

Že samo ta osnovni analitično sintetični prikaz učnih ciljev z vidika teorije sistema, informatike in kibernetike, dokazuje obstoj sistemskih značilnosti tako za posamezni učni cilj kakor tudi za integralno celoto učnih ciljev, ki je kot podsystem integrativno vključen v hierarhični sistem učnega procesa. Za vsako smiselno smotrno uporabo učnih ciljev je torej nujno sistemsko pojmovanje učnih ciljev.

Bipolarnost socializacijskega procesa

VESNA GODINA

Vsako proučevanje socializacije je precej težavno početje. Vzrokov za to je več, vendar pa je verjetno najpomembnejši izmed njih tisti, ki je povezan s širino področja in številom vprašanj, ki jih proučevanje odnosov, ki v socializaciji potekajo med posamezniki in družbo, zadeva. V kolikor si v zvezi s proučevanjem socializacije izberemo le enega ali pa nekaj takšnih problemov, si lastno proučevanje socializacije lahko bistveno olajšamo. V kolikor pa proučevanje socializacije skuša zaobseči celoten socializacijski proces, so težave in problemi seveda številni.

Te težave in problemi v veliki meri izvirajo tudi iz samih konceptov, na osnovi katerih se proučevanja socializacije lotevamo. Gre namreč za to, da nam skozi tradicionalne koncepte, ki so v proučevanju socializacije v rabi (v antropologiji), *izpade* del vprašanj in problemov, ki v socializacijo neposredno sodijo. Pri tem se pogostoma skuša ta »izpad« nekako nadomestiti s kasnejšim vrivanjem cele vrste vprašanj v okvir samega socializacijskega procesa, vendar pa se pri tem početju nekako ni mogoče iznebiti občutka, da stvari pravzaprav ne spadajo tja, kamor so bile naknadno vmeščene, in da, kljub vsem poskusom, številnih problemov in vprašanj ni bilo mogoče ustrezno zaobseči.

Zdi pa se, morda presenetljivo, da se temu problemu, ne glede na njegovo ključno mesto v proučevanju socializacijskega procesa, nekako ni posvečala pravzaprav nikakršna pozornost. Vendar nas ne glede na to na tem mestu zanima prav to vprašanje. V čem je tradicionalen način proučevanja socializacijskega procesa (posebej antropološki) preozek? In kaj storiti, da bi ta preozek okvir nekako bilo mogoče »prebiti«? To sta vprašanji, na kateri bomo — vsaj v grobem — skušali poiskati odgovore.

Tradicionalni pristop antropologije

Zdi se, da je treba začeti z njim ravno zato, ker lahko po sledi tega, kar tradicionalnemu antropološkemu pristopu v proučevanju socializacijskega procesa »izpade«, začnemo iskati pot, po kateri naj bi »izpadlo« v proučevanje socializacije le nekako vključili, in to, v kolikor se le da, ne zgolj naknadno.

Torej: kaj pri tradicionalnem (antropološkem) proučevanju socializacije »izpade«? In predvsem: kaj je temu »izpadu« vzrok?

Za tradicionalno (antropološko) proučevanje socializacije je posebej značilen način, ki je za proučevanje socializacije postal takorekoč prevladujoč. Za ta način je bistveno, da na socializacijo gleda z vidika posameznika. Povedano bolj konkretno to pomeni, da na proces posameznikovega usklajevanja z družbo gleda z zornega kota *le enega* v ta proces vključenega »subjekta«¹ — le z zornega kota posameznika. Tak pristop išče odgovor predvsem na dvoje vprašanj: osvetliti skuša procese, skozi katere se *posameznik* šele oblikuje v človeka (proces posameznikovega učlovečenja) in po drugi strani skuša osvetliti proces, skozi katerega se *posameznik* vključi v družbo, s katero se usklajuje. Na tak način se skozi proučevanje socializacije izpostavi predvsem, v čem leži pomen socializacijskega procesa za *posameznika*.² Čeprav seveda nikakor ne gre zanikati pomena, zapletenosti in pojasnitvene vrednosti takšnega načina proučevanja socializacije, pa moramo izpostaviti tisto enostranost, ki je vzrok za to, da takšnemu proučevanju socializacije cela vrsta vprašanj preprosto izpade.

Ta *enostranost* je zaobsežena ravno v dejstvu, da se skozi tak pristop odnosi, ki v socializaciji nastajajo med posameznikom in družbo, analizirajo *le* z zornega kota posameznika. Tisto, kar se pri tem spregleda, je preprosto dejstvo, da bi lahko te iste odnose analizirali tudi z vidika družbe (da bi se torej lahko spraševali o tem, kakšen pomen ima socializacijski proces za *družbo*, kakšne značilnosti in zakonitosti realizira ta proces, v kolikor ga gledamo s te plati, itd.).

Prav ta »*redukcija*« socializacijskega procesa zgolj na en »subjekt« tega procesa pa povzroči »*izpad*«, o katerem smo že govorili. Gre preprosto zato, da pri takšnem pristopu iz proučevanja socializacije »izpadejo« tista vprašanja, ki neposredno zadevajo vlogo, pomen, cilje, zakonitosti idr., kar skozi socializacijo realizira družba. Prav ta vprašanja so tudi tista, ki jih nato naknadno vmeščanje v socializacijski proces izrine nekako na stran, in to velikokrat povsem neupravičeno.³ Tudi je povsem razumljivo, da se pri

¹ Tu nastopi problem poimenovanja posameznika in družbe kot akterjev socializacijskega procesa. Če bi npr. uporabili termin entiteti, bi na tak način morda natančneje opredelili eno plat oz. vidik pojavljanja posameznika in družbe v tem procesu, vendar pa bi izgubili drugo, dinamično plat oz. komponento njenega vpliva na socializacijo, ki pa je za ta proces bistvena. Seveda pojem subjekta v tej zvezi ustreza posamezniku bolj kot družbi; tako pojma subjekt v tej zvezi ne uporabljamo v povsem dobesednem pomenu (zato tudi uporaba v navednicah!).

² Podrobneje se v to vprašanje na tem mestu ne bi spuščala, saj sem o njem nekaj več napisala v svojem članku Pripombe k (antropološkemu) proučevanju socializacijskega procesa, objavljenem v Časopisu za kritiko znanosti, št. 67, str. 17—18.

³ Med najpomembnejša tovrstna vprašanja sodijo npr. vprašanje konzervativnosti socializacijskega procesa (torej dejstvo, da je socializacijski proces zmeraj nekako na strani obstoječega, da ohranja družbeni status quo), potem vprašanje razrednosti socializacije (torej dejstvo, da je socializacija razredno selektivni proces, kar se najjasneje kaže ravno v vprašanju analize posameznih agensov socializacije (najjasneje šole!), ki po nekem »čudnem ključu« zmeraj omogoča, da se po lestvici vertikalne socialne mobilnosti hitreje in više povzpno pripadniki višjih socialnih skupin, posebej vladajočega razreda), in še bi lahko naštevali. Kar je pri tem posebej pomembno, je dejstvo, da na tak način ta vprašanja postanejo nekakšni »stranski učinki« socializacijskega procesa. Ali če povedano skušamo formulirati konkretnije: vsem je znana logika, po kateri je razredna selektivnost socializa-

takšnem postopku nikakor ne moremo znebiti občutka, da ta vprašanja pravzaprav ne sodijo tja, kamor so postavljena; ta občutek je popolnoma pravilen, ker pač sodijo v »drugi zorni kot« in ne v tistega, ki socializacijo proučuje z vidika posameznika. Tudi jih iz tega zornega kota ni mogoče izvajati, in to zato, ker so vezana na drugi cilj, in ne na tistega, ki se skozi socializacijski proces realizira na ravni posameznika.

Dva cilja in dva zorna kota socializacijskega procesa

Vse, kar je bilo povedano doslej, lahko začnemo pojasnjevati, če se nekoliko podrobneje ustavimo ob vprašanju ciljev socializacijskega procesa.

Kar se ciljev socializacijskega procesa tiče, je namreč zanje značilna neka posebna (sicer praviloma pozabljena) *dvojnost*. Socializacija je proces, ki realizira *dva, bistveno različna cilja*. Vsak izmed obeh ciljev je vezan na enega izmed »subjektov« socializacijskega procesa. Kar se posameznika tiče, je cilj, h kateremu teži socializacija na njegovi ravni, vsakokratno učlovečenje novega pripadnika človeške vrste, razvoj posameznikove osebnosti oz. sprememba človekove biološke v družbeno naravo. Ta cilj socializacije je praviloma tudi tisti, ki je v zvezi s socializacijskim procesom tudi poudarjan in izpostavljan (pač skladno z usmeritvijo — proučevati socializacijski proces z vidika posameznika). Vendar pa to ni tudi edini cilj socializacijskega procesa. Drugi cilj je vezan na drugi »subjekt« socializacijskega procesa, torej na družbo in se neposredno navezuje na ugotovitev, da je gledano »z družbenega zornega kota . . . socializacija sredstvo, s katerim je družbi in kulturi zagotovljena kontinuiteta«. ³ Cilj, v kolikor gledamo na socializacijski proces z vidika družbe, je torej zagotavljanje družbi trajanje skozi prostor in čas, torej njeno reprodukcijo. ⁴

Ta dvojnost ciljev, ki se realizirajo skozi socializacijski proces (učlovečenje posameznika, skozi proces vključevanja vedno novih generacij posameznikov v družbo realizirana reprodukcija družbe) pa nam omogoča tudi, da na socializacijo gledamo iz *dveh, bistveno različnih zornih kotov*. Socializacijo

torjev — posebej šole — pojasnjena kot nekakšen stranski učinek šolske socializacije, kot nekaj, kar ni lastno sami šolski socializaciji, niti ciljem, h katerim teži, niti zakonom, ki jo obvladujejo. Pri tem se razredna selektivnost pokaže kot nekakšen obžalovanja vreden rezultat, ki pa nikakor ni lasten samemu socializacijskemu procesu, temveč prej pomanjkljivostim, ki so značilne za sodobno šolo. Iz tega se nato, povsem razumljivo, sklepa dalje, da bo ta nezaželeni rezultat mogoče odpraviti (le) z raznoraznimi izboljšavami šole oz. šolskega sistema. Pri tem tovrstne pobudnike za čudo nikakor ne zmede dejstvo, da vse dosedanje reforme šolskih sistemov v vseh družbah — naj bo socialističnih ali pa kapitalističnih — razredne selektivnosti šolske socializacije nikakor niso uspeli odpraviti, temveč se, po mnenju mnogih, učinki razredne selektivnosti šolske socializacije stalno krepijo (ne glede na to, da to dejstvo morda ni vidno na prvi pogled — ali pa prav zaradi tega!). Naj na tem mestu omenimo le še to, da tovrstna sklepanja izvirajo iz ločitve socializacije od procesa(sov) reprodukcije družbe.

³ J. A. Clausen: Introduction, v zborniku *Socialization and Society*, (Boston: Little, Brown and Company, 1973), str. 5.

⁴ V tej točki je socializacija neposredno povezana s procesom reprodukcije družbe, je povedano natančneje, eden izmed treh (poleg materialne produkcije in biološke reprodukcije) nujnih pogojev reprodukcije družbe, kar pomeni tudi, da se mimo socializacije družba ne more reproducirati. Socializacija namreč družbi zagotavlja stalno vključevanje novih in novih posameznikov v družbo, kar je nujno zaradi dejstva, da je zahteva po trajanju družbe v direktnem nasprotju s smrtnostjo njenih posameznih pripadnikov.

lahko namreč opazujemo in proučujemo kot proces posameznikovega učlovečenja, prav tako pa je mogoče socializacijo opazovati in proučevati kot proces reprodukcije družbe. V prvem primeru gledamo na socializacijo, kot smo že omenili, z *zornega kota posameznika*, v drugem primeru pa z *zornega kota družbe*. Vsak izmed teh dveh zornih kotov povezuje enega od socializacijskih »subjektov« z njemu lastnim ciljem, ki ga realizira skozi socializacijski proces.

V tem smislu socializacijski proces, ki je na videz enoten, združuje dva bistveno različna vidika (posameznik-družba), kar rezultira v nekakšno dvojnost, dvotirnost, *bipolarnost*⁵ socializacijskega procesa. Ta dvotirnost je značilna ne le za možne *vidike proučevanja* socializacijskega procesa, temveč zadeva tudi samo *vsebino* socializacije — njene *značilnosti, cilje, rezultate* (in morda še posebej) *vrednotenje učinkov* socializacijskega procesa. Ta dvotirnost socializacijo v nekem temeljnem smislu notranje razlamlja in je vir cele vrste notranjih protislovij v samem socializacijskem procesu, ki določajo tudi notranjo dinamiko tega procesa.

Dva temeljna socializacijska procesa

Posledica te dvotirnosti, bipolarnosti socializacijskega procesa je možnost medsebojne ločitve obeh različnih ravni, na katerih socializacijski proces poteka, v dva medsebojno relativno ločena socializacijska procesa, v *dva temeljna socializacijska procesa*.⁶ Pri tem prvi temeljni socializacijski proces tvori proces, skozi katerega se realizira posameznikovo učlovečenje (je torej proces razvoja posameznikove osebnosti), drugi temeljni socializacijski proces pa proces, skozi katerega se s socializacijo realizira obstoj in nadaljevanje družbe, torej njena reprodukcija (je torej proces vključevanja vedno novih generacij posameznikov v družbo).

Takšna členitev socializacijskega procesa na dva temeljna socializacijska procesa uveljavi in zaobseže notranjo dvojnost glede ravni, ciljev in rezultatov socializacijskega procesa.

Prvi temeljni socializacijski proces je tako proces razvoja posameznikove osebnosti (ki in v kolikor se realizira skozi proces posameznikovega usklajevanja z družbo). To je socializacijski proces, v kolikor ga gledamo z vidika posameznika. Skozi socializacijski proces sledi cilju, ki se v tem procesu realizira na ravni posameznika — procesu posameznikovega učlovečenja, z

⁵ Bipolaren v smislu bi (s) — dvakrat, polus, i, m-pol, tečaj — torej dvopolen, z dvema poloma. Ta dva pola sta seveda oba »subjekta« socializacijskega procesa. Pojem bipolaren v tej zvezi pomeni: *da poteka socializacijski proces na dveh različnih ravneh (raven posameznika, raven družbe), da je usmerjen k dvema različnima ciljema (učlovečenju posameznika, reprodukciji družbe) in da tudi rezultira v dveh različnih rezultatih (razvoju posameznikove osebnosti, trajanju družbe skozi prostor in čas)*. Bipolaren torej v smislu, da se socializacijski proces notranje členi okoli dveh središč — lastnih »subjektov« —, ki se skozi socializacijski proces uveljavljata *relativno samostojno* (čeprav ne povsem neodvisno).

⁶ Temeljna v smislu, da sta to tista dva procesa, ki se skozi socializacijski proces *dejansko realizirata* (ne realizira se namreč socializacijski proces kot tak, temveč oba temeljna socializacijska procesa skozi realizacijo lastnih ciljev — socializacijski proces se realizira le skozi realizacijo obeh temeljnih socializacijskih procesov) in da socializacijski proces predstavlja njuno celoto, vendar ne v smislu golega seštevka, temveč v smislu njune medsebojne (so)odvisnosti.

negovim rezultatom vred — torej razvojem posameznikove osebnosti.⁷ Tako prvi temeljni socializacijski proces, proces razvoja posameznikove osebnosti, odgovarja na vprašanje, *kako posameznik skozi proces lastnega usklajevanja z družbo razvija lastno osebnost.*

Drugi temeljni socializacijski proces pa zaobseže proces socializacije kot proces reprodukcije družbe. Gre torej za analizo socializacijskega procesa z zornega kota drugega v socializacijski proces vključenega »subjekta«. Skozi proces posameznikovega usklajevanja z družbo sledi cilju, katerega realizacijo si skuša zagotoviti družba — procesu reprodukcije družbe z njegovo realizacijo vred — torej dejanskim obstojem in trajanjem družbe skozi prostor in čas (ki in v kolikor je posledica procesa usklajevanja posameznika oz. posameznikov z družbo). Drugi temeljni socializacijski proces tako v bistvu išče odgovor na vprašanje, *kako si družba, skozi proces usklajevanja vedno novih generacij posameznikov z njo, zagotavlja lastno reprodukcijo, lastno trajanje skozi prostor in čas.*⁸

Proučevanje socializacije kot bipolarnega procesa

Nakazani razcep socializacijskega procesa na dva temeljna socializacijska procesa ima seveda direktne posledice za proučevanje same socializacije. V kolikor naj bi namreč proučevali socializacijo celovito, jo je treba proučevati kot bipolaren, dvoplasten proces, kot proces, v katerem tako posameznik kot tudi družba zagotavljata realizacijo nekaterih ciljev, ki so tako za enega kot za drugega bistvenega pomena. Ali povedano nekoliko drugače: celovito proučevanje socializacijskega procesa mora odgovoriti *na obe* nakazani vprašanji, ki zadevata oba temeljna socializacijska procesa: tako na vprašanje, kako posameznik skozi proces lastnega usklajevanja z družbo realizira lastno osebnost (na kar so tudi že dosedanja proučevanja socializacijskega procesa praviloma odgovarjala), kot tudi na vprašanje, kako družba skozi usklajevanje vedno novih generacij posameznikov s seboj realizira lastno trajanje skozi prostor in čas, lastno reprodukcijo.

Po tej poti pa je seveda treba v proučevanje socializacijskega procesa vključiti celo vrsto vprašanj, ki so bila v doslej prevladujočih pristopih proučevanja socializacije izvzeta, pač zato, ker je bil iz tega proučevanja izvzet zorni kot družbe. Tako torej celovito proučevanje socializacije predpostavlja podrobnejšo obravnavo *treh temeljnih skupin vprašanj* (in ne zgolj ene, kot je bil to slučaj doslej!): najprej gre za vprašanja, ki so povezana s prvim temeljnim socializacijskim procesom, nato za vprašanja, ki so povezana s drugim temeljnim socializacijskim procesom, nato pa še za tretjo skupino vprašanj, ki se dotikajo problema soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov.

⁷ Kajti, naj zaradi bistvenosti poudarimo še enkrat, *realizaciji vsakega izmed obeh ciljev socializacijskega procesa lahko sledimo le tako, da proučujemo tudi celoten socializacijski proces z vidika tega cilja, oziroma tistega izmed subjektov, za katerega realizacijo cilja v določenem primeru gre.*

⁸ Celotnost in celovitost socializacijskega procesa v tem smislu predstavlja oba temeljna socializacijska procesa v njunem medsebojnem prepletanju, (so)pogojevanju in omejevanju, o čemer bo podrobneje še govora.

Vprašanja, ki skušajo osvetliti vsebino prvega temeljnega socializacijskega procesa, so vprašanja, ki se posredno ali neposredno nanašajo na vsebino prvega temeljnega socializacijskega procesa, torej na dejstvo, da se skozi usklajevanje posameznika z družbo, v kateri živi, realizira posameznikovo učlovečenje z njegovim rezultatom vred — posameznikovo osebnostjo. Nikakor seveda ni na tem mestu niti približno mogoče vsaj omeniti vseh vprašanj, ki se na to temo vežejo. Obstaja pa nekaj temeljnih problemov, za katere se zdi, da jim je v tej zvezi treba posvetiti morda neko izhodiščno pozornost, saj, kot se zdi, brez njihovega upoštevanja nikakor ni mogoče analizirati vsebine prvega temeljnega socializacijskega procesa. Najprej gre za problem oz. dejstvo dvojnosti človekove narave, torej za dejstvo, da človek poseduje tako biološko kot tudi družbeno naravo; to dejstvo se zdi za analizo prvega temeljnega socializacijskega procesa pomembno posebej zategadelj, ker je socializacija proces »gibanja« od človekove biološke k njegovi družbeni naravi, kar seveda neposredno zadeva vsebino prvega temeljnega socializacijskega procesa. Drugi sklop problemov in vprašanj se veže na problem osebnosti posameznika, kot na ravni posameznika realiziranem cilju prvega temeljnega socializacijskega procesa; pri tem je verjetno izhodiščnega pomena prav dejstvo družbene pogojenosti posameznikove osebnosti (oziroma dejstvo, če uporabimo že nekoliko izrabljeno frazo, da je osebnost družbeni produkt), kar pa zahteva precizacijo pomena družbe za posameznikov osebnostni razvoj, torej odgovor na vprašanje, v čem in zakaj je osebnost družbeni produkt. Kot tretji sklop vprašanj pa se izpostavljajo vprašanja zakonitosti prej omenjenih procesov, kajti le-te v neki bistveni dimenziji vstopajo v prvi temeljni socializacijski proces kot njegove lastne zakonitosti.

Osvetlitev vsebine drugega temeljnega socializacijskega procesa pa pomeni osvetliti socializacijski proces z vidika družbe. Tudi ta analiza seveda odpira celo vrsto vprašanj, ki jih na tem mestu nikakor ni mogoče dovolj natančno prikazati, še posebej morda ne zaradi dejstva, da doslej sploh niso bila upoštevana, kadar se je proučevala vsebina socializacijskega procesa. Tudi tu je zato mogoče na tem mestu zgolj na kratko označiti nekatere temeljne skupine vprašanj, za katere se zdi, da jih nikakor ni mogoče izpustiti iz analize drugega temeljnega socializacijskega procesa, morda preprosto zategadelj, ker brez njih ni mogoče zaobseči dejstva, da proces usklajevanja vedno novih generacij posameznikov z družbo predstavlja tudi nujni pogoj reprodukcije družbe, s katero se posamezniki usklajujejo. V tem smislu prvo skupino vprašanj tvorijo gotovo vprašanja in problemi, ki naj bi pojasnili ta »vstop« socializacije v procese reprodukcije družbe, torej kako in zakaj je socializacija sploh nujni pogoj reprodukcije družbe. Drugo veliko skupino vprašanj tvorijo vprašanja, kako proces reprodukcije družbe zaobseže proces socializacije; predvsem je s tem v zvezi bistveno ugotoviti, kako proces reprodukcije družbe vpliva na drugi temeljni socializacijski proces, kako se zakonitosti tega procesa uveljavljajo v socializacijskem procesu, kolikšna je morebitna avtonomnost ali neavtonomnost socializacijskega procesa v odnosu do procesa reprodukcije družbe. Tretja skupina vprašanj so vprašanja tiste vrste, ki dejstvo, da je socializacija tudi proces reprodukcije družbe,

povezujejo s pomenom tega dejstva za odnose med posamezniki in družbo, ki v socializaciji kot procesu usklajevanja posameznikov z družbo potekajo.

Četrto skupino vprašanj pa bi zopet lahko (podobno kot smo to storili že pri prvem temeljnem socializacijskem procesu opredelili kot tisto skupino vprašanj, ki skušajo pojasniti zakonitosti drugega temeljnega socializacijskega procesa, torej zakonitosti socializacije kot procesa reprodukcije družbe.

Analiza vprašanj medsebojne soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov pomeni tretjo bistveno področje proučevanja socializacije kot bipolarnega procesa.⁹ Tu gre za podrobnejšo analizo načinov medsebojne soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov, posebej za problem sopogojenosti in medsebojnega omejevanja v realizaciji obeh ciljev socializacijskega procesa — razvoja posameznikove osebnosti in reprodukcije družbe.¹⁰

So pa seveda vprašanja soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov spet številna, celo številnejša od vprašanj, ki jih zaobseže analiza vsakega izmed obeh temeljnih socializacijskih procesov. Vzrok za to je več kot preprost: praktično vsako vprašanje iz analize enega ali drugega temeljnega socializacijskega procesa je mogoče proučiti tudi v okviru problema soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov.

Število možnih vprašanj, ki sodijo v ta okvir, direktno povečuje tudi dejstvo, da je treba proučevati problem soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov na *treh ravneh* — splošni, posebni in posamični (če jih je mogoče tako poimenovati). Na *splošni ravni* se problem soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov kaže kot problem soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov *kot celot*. Na *posebni ravni* gre za proučevanje soodvisnosti med *določenimi posameznimi problemi ali vprašanji* vsakega izmed obeh temeljnih socializacijskih procesov z drugim temeljnim socializacijskim procesom *kot celoto*. Na *posamični ravni* pa gre za proučevanje soodvisnosti *posameznih značilnosti, zakonitosti, učinkov* itd. obeh

⁹ Tudi ta skupina vprašanj in problemov je v tradicionalnem proučevanju socializacijskega procesa preprosto izpuščena. Razloga za to seveda ni treba posebej dolgo iskati: tudi tu gre namreč za problem izpuščanja drugega temeljnega socializacijskega procesa iz proučevanja socializacije. Povsem jasno pa je seveda, da v kolikor je izpuščen drugi temeljni socializacijski proces, tudi ni mogoče govoriti in razpravljati o problemu soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov. V kolikor prvi temeljni socializacijski proces predstavlja edino vsebino socializacije, v toliko je lahko (znotraj okvirov socializacijskega procesa) pač odvisen zgolj sam od sebe!

¹⁰ V tem smislu seveda oba temeljna socializacijska procesa tudi nista drug od drugega povsem ločljiva in neodvisna. To postane razumljivo takoj, ko se spomnimo, da se oba realizirata skozi isto celoto odnosov, skozi odnose torej, ki med posameznikom(ki) in družbo nastajajo v procesu posameznikovega usklajevanja z družbo. Pri obeh temeljnih socializacijski proces gre torej za *iste odnose* med posameznikom in družbo, le da so v primeru vsakega izmed obeh temeljnih socializacijskih procesov obravnavani (kar je bilo že večkrat poudarjeno) na drugačni ravni, gledano z drugega zornega kota, sledeč drugemu socializacijskemu cilju. Medsebojna ločitev obeh temeljnih socializacijskih procesov torej nikakor ne predstavlja tudi njune popolne ločitve v smislu, da bi bila oba temeljna socializacijska procesa drug od drugega povsem ločena in celo neodvisna. Velja prav nasprotno: vprašanja medsebojne soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov so bistvena dimenzija samega socializacijskega procesa. Ravno skozi vprašanja medsebojne soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov se dejansko razvija tudi sama notranja dinamika socializacijskega procesa. Poleg tega pa se ravno skozi analizo soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov problem bipolarnosti socializacije pokaže v novi luči.

temeljnih socializacijskih procesov med seboj.¹¹ Povsem jasno je seveda, da je treba v analizi soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov zaobseči vse tri ravni. Ker pa je analiza soodvisnosti tako na posebni kot tudi na posamični ravni mogoča šele po končani analizi obeh temeljnih socializacijskih procesov, saj je od nje odvisna (na teh dveh ravneh je namreč mogoče analizirati le tiste probleme, vprašanja, učinke, zakonitosti idr., ki so bili že vključeni kot del v oba temeljna socializacijska procesa), se je nujno na tem mestu omejiti le na problem analize soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov na splošni ravni.¹²

Na splošni ravni gre za *dva* bistvena načina soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov: za sopogojevanje in za medsebojno omejevanje obeh temeljnih socializacijskih procesov.

Problem medsebojnega *sopogojevanja* obeh temeljnih socializacijskih procesov se neposredno navezuje na dejstvo, da nikakor ni mogoče realizirati enega izmed ciljev socializacije (posameznikove osebnosti, reprodukcije družbe), ne da bi pri tem realizirali drugega izmed obeh ciljev; realizacija enega izmed ciljev zahtevata realizacijo drugega cilja, jo pa hkrati tudi sopogojuje. S tem v zvezi pa se zdijo bistvena posebno naslednja vprašanja: zakaj realizacija enega izmed obeh ciljev socializacijskega procesa ni mogoča brez realizacije drugega cilja socializacijskega procesa; drugič, zakaj in kako realizacija enega cilja pogojuje realizacijo drugega cilja (oz. cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa); tretjič, kakšen je značaj tega sopogojevanja; četrto, kaj to sopogojevanje za vsakega izmed obeh temeljnih socializacijskih procesov pomeni; in končno, kako se to medsebojno sopogojevanje realizira (mehanizmi te realizacije). *Vprašanja medsebojnega omejevanja* obeh temeljnih socializacijskih procesov pa so tista vprašanja, ki skušajo ugotoviti, kako realizacija enega izmed obeh ciljev socializacijskega procesa omejuje možnosti za realizacijo drugega cilja socializacijskega procesa. Gre torej za podrobnejšo osvetlitev dejstva, da se cilja obeh temeljnih socializacijskih procesov ne moreta *hkrati v enaki meri* realizirati, da realizacija enega izmed obeh ciljev socializacijskega procesa omeji možnosti za polno in avtonomno realizacijo drugega cilja.¹³ S tem v zvezi so za analizo bipolarnosti socializacijskega procesa

¹¹ *Splošna raven* analize soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov je torej raven, na kateri iščemo odgovor na vprašanje, kako socializacija kot proces reprodukcije družbe pogojuje osebnostni razvoj posameznika(kov) — in obratno. *Posebna raven* analize soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov proučuje problem, kako je neka konkretna značilnost enega izmed temeljnih socializacijskih procesov odvisna od drugega temeljnega socializacijskega procesa kot celote. Primer: kako je na primer različna oz. določena bazična struktura osebnosti (kot povsem konkreten vidik prvega temeljnega socializacijskega procesa) odvisna od drugega temeljnega socializacijskega procesa, torej od socializacije kot procesa reprodukcije družbe. *Posamična raven* analize soodvisnosti pa proučuje soodvisnost posamičnih vidikov obeh temeljnih socializacijskih procesov. Primer: kako npr. bazična struktura osebnosti (kot povsem določen vidik prvega socializacijskega procesa) pogojuje reprodukcijo družbi lastnih »funkcionalnih rekvizitov« (kot povsem določene vidike drugega temeljnega socializacijskega procesa).

¹² Je pa prikaz soodvisnosti na splošni ravni bistven tudi za analizo soodvisnosti na obeh ostalih ravneh, saj se na splošni ravni ugotovljeni načini soodvisnosti uveljavljajo tudi na posebni in na posamični ravni soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov.

¹³ Ker nam na tem mestu problema medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov ni mogoče proučevati podrobneje, je treba dodati nekaj pojasnil, saj bi se sicer lahko ta vidik odnosov med temeljnima socializacijskima procesoma razumel napak.

ključna predvsem naslednja vprašanja: prvič, zakaj sploh pride v socializaciji do medsebojnega omejevanja v realizaciji ciljev obeh temeljnih socializacijskih procesov; drugič, v kateri smeri to omejevanje poteka (ali realizacija cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa omejuje možnosti za realizacijo cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa ali pa gre proces omejevanja v obratni smeri, ali sploh obstaja kakšno pravilo o smeri omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov, in če obstaja, kje iskati njegov izvor); ter kot tretje, kakšne so posledice tega omejevanja (in to tako za oba temeljna socializacijska procesa, kot tudi za socializacijo v celoti).

Nekatere posledice

Iz vsega, kar smo v zvezi z bipolarnostjo socializacijskega procesa povedali doslej, seveda izhaja cela vrsta posledic in rezultatov, ki so za socializacijo in njeno proučevanje lahko celo bistvenega pomena. Morda bi jih bilo najlažje izpostaviti in oceniti tako, da jih primerjamo s tradicionalnim proučevanjem socializacije in njegovimi dometi.

Kot prvo, in morda tudi najbolj vidno, se pokaže, da je tradicionalni pristop v proučevanju socializacijskega procesa v analizi omejen le na to, kar smo sami zaobsegli kot prvi temeljni socializacijski proces. To pa pomeni, da izpušča dve veliki skupini vprašanj, za katere pa smo videli, da jih je treba v proučevanje socializacije vključiti, če želimo ta proces proučevati količkaj celovito: to so najprej vprašanja, ki osvetlijo vsebino drugega temeljnega socializacijskega procesa, nato pa še vprašanja, ki zadevajo soodvisnost obeh temeljnih socializacijskih procesov. Gledano s tega vidika ima seveda proučevanje socializacije kot bipolarnega procesa neko bistveno prednost pred tradicionalnim pristopom, saj te dve skupini vprašanj že v svojem izhodišču vključuje. Socializacije kot bipolarnega procesa sploh ni mogoče obravnavati, ne da bi pri tem obravnavali tudi drugi temeljni socializacijski

---

Ko namreč trdimo, da realizacija cilja enega temeljnega socializacijskega procesa onemogoči polno realizacijo ciljev drugega temeljnega socializacijskega procesa, menimo s tem neko povsem določeno omejitev: ne da se ta drugi cilj sploh ne more realizirati, temveč da se, če naj tako rečemo, ne more realizirati po lastnih principih, da namreč en cilj in njegova realizacija *določi okvir realizacije* drugemu cilju, en cilj s svojo realizacijo direktno določi način realizacije drugega cilja. Podrobnejša analiza realizacije ciljev obeh temeljnih socializacijskih procesov namreč pokaže, da se v socializaciji vzpostavi med ciljema obeh temeljnih socializacijskih procesov notranja hierarhija, ki hkrati določa, kateri izmed ciljev nastopi v odnosu do drugega kot »označevalec«, kot tisti, ki drugemu določi tako meje kot tudi vsebino njegove lastne realizacije.

Ta nekoliko abstraktna razpravljanja pa imajo povsem konkretne vidike. Če bi to želeli zgolj ilustrativno prikazati, bi morda to lahko storili skozi vprašanje, ki dovolj jasno ponazarja, kaj pravzaprav z omejevanjem med temeljnima socializacijskima procesoma mislimo. Gre za vprašanje: ali skozi socializacijo realizirana reprodukcija družbe določi meje in vsebino osebnostnega razvoja posameznika, ali pa je osebnostni razvoj posameznika s svojimi zakonitostmi tisti, ki omeji in določi skozi socializacijo izvedeno reprodukcijo družbe. Ne gre torej za to, da bi realizacija enega cilja onemogočila realizacijo drugega cilja, gre za to, da realizacija enega cilja s svojimi zakonitostmi obvlada realizacijo drugega cilja, da le-te prenese na realizacijo tega drugega cilja in da po tej poti omeji realizacijo tega drugega cilja skladno z njegovimi lastnimi zakonitostmi, principi ipd. Da si ga torej podredi in ga skozi to podreditev obvlada in omeji, ne pa, da preprosto realizacijo onemogoči (kajti po tej poti bi, kot smo videli, zaradi sopogojevanja realizacije ciljev onemogočila svojo lastno realizacijo).

proces in vprašanje medsebojne odvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov.

Drugič (in to direktno izhaja iz tega, kar smo povedali pod prvič), pri obravnavanju socializacije kot bipolarnega procesa odpade problem »izpada« cele vrste vprašanj, ki se na socializacijo nanašajo (in ki pri tradicionalnem pristopu proučevanja socializacije »izpadejo«). To pa pomeni, da prav tako odpade problem kasnejšega vnašanja teh vprašanj v socializacijo. Ta vprašanja pri upoštevanju dejstva, da je socializacija bipolaren proces, direktno sodijo v sam proces socializacije (predvsem ravno skozi to, da v obravnavanje socializacije sodi tudi drugi temeljni socializacijski proces). Seveda na tem mestu nikakor ni mogoče podrobno naštetih vseh teh vprašanj, ki se ravno skozi upoštevanje dejstva, da je socializacija bipolaren proces, direktno vmetijo v vsebino socializacijskega procesa. Zato naj navedemo le nekaj tistih, za katera se zdi, da so v tej zvezi bistvena: najprej lahko (in moramo) upoštevati dejstvo, da je socializacija vezana na procese reprodukcije družbe in da se ti procesi na poseben način uveljavljajo tudi skozi socializacijski proces; v tej zvezi postane razumljivo in razrešljivo vprašanje razrednosti socializacijskega procesa; prav tako to isto velja za vprašanje konservativnosti socializacijskega procesa; razumljivo postane tudi dejstvo, da se skozi socializacijski proces ne realizirajo le interesi posameznika, temveč da se prav tako uveljavljajo tudi interesi družbe; le z upoštevanjem obeh »polov« socializacijskega procesa nam je tudi mogoče razumeti in analizirati notranjo dinamiko samega socializacijskega procesa, kar pa pomeni, da socializacijskega procesa ne dinamizirajo le neki zunanji, »nesocializacijski« dejavniki, temveč mnogo bolj sami socializacijski dejavniki (posebno skozi procese medsebojne odvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov); po tej poti nam je tudi omogočeno, da skozi notranjo dinamiko socializacijskega procesa zapopademo jedro, usmeritev in cilj socializacijskega procesa; omogoča nam, da v okviru socializacijskega procesa razvijemo bistveno vprašanje represivnosti socializacijskega procesa; in samo v teh okvirih je tudi šele mogoče postaviti in razrešiti vprašanje »meja« socializacije (v smislu določitve meja moči, ki jo ima socializacija »nad« posamezniki).

Tretja, pa ne najmanj pomembna posledica obravnavanja socializacije kot bipolarnega procesa, pa je *učinek kritičnega odmika* od sicer prevladujočega načina *vrednotenja* socializacijskega procesa. Pristopi, ki socializacijo proučujejo le z vidika posameznika (torej, ki v proučevanje socializacije vključujejo le prvi temeljni socializacijski proces), se praviloma kaj radi iztečejo v to, kar bi morda lahko poimenovali »optimistična vizija socializacije«. »Optimistična vizija socializacije« namreč na osnovi lastnega omejevanja, proučevanja socializacije zgolj iz zornega kota družbe, zmore pokazati le eno plat problema: da je namreč usklajevanje posameznika z družbo v njegovem lastnem interesu, saj mu omogoči učlovečenje (ki zunaj tega usklajevanja seveda ni mogoče). Seveda ta trditev sama po sebi ni niti netočna niti problematična, problematična je v tej zvezi *zaustavitev*, ki iz zgolj takšnega obravnavanja socializacijskega procesa izvira. Ta zaustavitev pa je, povedano na kratko, poenostavljeno sklepanje o vsebini in

ciljih socializacijskega procesa. Povedano namreč implicitno vsebuje trditev, da je posameznikovo usklajevanje z družbo predvsem ali povsem in zgolj v interesu posameznika, da socializacija sledi zgolj interesom le-tega, da gre v njej za njihovo realizacijo. Posameznik naj se torej v lastnem interesu čimbolj uskladi z družbo. Cilj socializacije je posameznik in družba je posamezniku na razpolago za to, da ta cilj doseže. Tak pristop pa prepreči kritično obravnavanje samega socializacijskega procesa, in to zato, ker ukine razpravo o dejanski vsebini in ciljih socializacijskega procesa s tem, da drugi cilj (reprodukcijo družbe) iz socializacije kratko malo izključi! Pri tem je glavni domet tega dejanja, kot se zdi, prav v tem, da se po tej poti *onemogoči razprava* o dejanskih ciljih in sredstvih socializacijskega procesa,¹⁴ o problemu represivnosti socializacijskega procesa, o dejstvu, da je socializacija eden bistvenih mehanizmov obvladovanja posameznikov s strani družbe (kar pa ima v razrednih družbah bistvene posledice v zvezi z reprodukcijo alienacije individuuma!), da torej v socializacijskem procesu poteka, če lahko tako rečemo, »boj interesov« med posamezniki in družbo, kar pa pomeni, da je socializacija bistveno bolj *konflikten proces*, kot se kaže »optimistični viziji socializacije«. Ali povedano bolj na kratko: »optimistična vizija socializacije«, ravno skozi ukinitve drugega temeljnega socializacijskega procesa iz lastnega proučevanja, uspe ukiniti vsa problematična vprašanja o socializacijskem procesu, torej vsa tista vprašanja, ki socializacijo povsem upravičeno kažejo kot enega najbolj pretanjenih mehanizmov, ki jih ima družba na voljo za obvladovanje in podrejanje posameznikov. In če bi bil možen ugovor tem trditvam ugovor, da je namreč določena represija s strani družbe konstitutivna za proces učlovečenja posameznika (kar niti nimamo namena zanikati, ker je to povsem točno), nam seveda še zmeraj ostane vprašanje, za katerega v zvezi z represivnostjo socializacijskega procesa pravzaprav gre — namreč *vprašanje o vsebini te represivnosti*, ki pa, kot kaže analiza soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov, ni neka konstanta, temveč je neposredno odvisna od tega, kako se reprodukcija družbe in razvoj posameznikove osebnosti *med seboj* sopogojujeta (kako medsebojno vzpostavita hierarhijo realizacije, oz, kako, in posebej, kateri izmed njiju pridobi pozicijo cilja, kateri pa pozicijo sredstva za doseg tega cilja). Seveda pa je tovrstno razpravo mogoče voditi le, v kolikor obravnavamo socializacijo kot bipolaren proces. »Optimistična vizija socializacije« pač mora glede tega za razumevanje socializacije bistvenega vprašanja pristati na ugotovitvi, da je represivnost konstitutivna in da je zato nikakor ni mogoče problematizirati. *Neproblematiziranje represivnosti socializacijskega procesa* (torej spregledanje dejstva, da se ta represivnost ne glede na lastno konstitutivnost za

¹⁴ Na tem mestu se spet dotikamo cele vrste vprašanj, ki jih podrobneje ne moremo razrešiti, posebej ne zato, ker bi njihova doslednejša razrešitev terjala najprej natančnejšo analizo soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov. Se pa direktno navezuje na ugotovitev, da je med realizacijo obeh ciljev skozi socializacijski proces uveljavljena določena hierarhija, ki neposredno povzroča, da se le en cilj lahko vpiše v mesto cilja socializacijskega procesa, drugi cilj pa se v odnosu do njega, kot tudi v odnosu do celotnega socializacijskega procesa, realizira (predvsem) kot sredstvo za doseg tega cilja.

posameznika nikakor ne izpisuje v socializaciji zmeraj enako, da je tu še kako bistveno vprašanje »bolj ali manj«, »tako ali drugače« ipd.) je tudi temeljni ideološki zastavek oz. domet tovrstne socializacijske teorije.

Upoštevanje dejstva, da je socializacija bipolarni proces, pa socializacijsko teorijo v temelju iztrga tej poziciji in to zato, ker se vprašanje soodvisnosti socializacijskega procesa razrešuje ravno skozi razreševanje vprašanja, kako in zakaj se eden izmed ciljev v socializaciji uveljavi kot njen cilj, drugi pa le kot sredstvo za doseg tega cilja. Ta razprava ne le prepozna določene razlike v možnih hierarhizacijah obeh ciljev temeljnih socializacijskih procesov, temveč lahko na tej osnovi ugotavlja tudi drugačne (teoretično) možne hierarhizacije, hkrati pa tudi praktične pogoje, ki so za njihovo realizacijo potrebni. Izpostavitve tega razkoraka med obstoječim in možnim pa se izkaže tudi kot bistven kritični domet same socializacijske teorije, kot tista točka, v kateri socializacijska teorija stopi v pozicijo svoje lastne kritike. In v tej luči se zdi proučevanje socializacije kot bipolarnega procesa vsekakor ključnega pomena.

Oblast, norme in sankcije ter družbena neenakost

IVAN BERNIK

(Nekaj opomb k Dahrendorfovi razlagi družbene neenakosti)

Dejstvo, da je v sodobnih teoretskih diskusijah o družbeni neenakosti Dahrendorfova razlaga neenakosti deležna posebne pozornosti, je mogoče pripisati vsaj dvema vzrokoma. Prvi vzrok je, da velja — kljub vsem nesoglasjem glede »pripadništva« konfliktni teoriji — Dahrendorf za nespornega, po mnenju nekaterih pa celo za najpomembnejšega pripadnika te teoretske usmeritve. Takšnega soglasja nista deležna niti Mills niti Coser (glej Jogan, 1978: 172; Lenski, 1966: 16, Kinloch, 1977: 222). Zaradi tega lahko Dahrendorfovo razlago štejemo če že ne za reprezentativen, pa vsaj za nesporen primer konceptualizacije problematike družbene neenakosti v okvirih konfliktna teorije. Drugi vzrok pa je povezan s samim načinom Dahrendorfove razlage; svoja temeljna spoznanja o družbeni neenakosti je Dahrendorf — podobno kot sta to v funkcionalistični teoriji storila Davis in Moore (1969) — predstavil v razmeroma kratki in vsebinsko zgoščeni razpravi z zgovornim naslovom O izvoru neenakosti med ljudmi.* Ker je razprava naletela v strokovnih krogih na velik odmev, je Dahrendorf — ob upoštevanju kritik in pripomb — kasneje razširil in dopolnil prvotno verzijo. To nedvomno kaže, da je Dahrendorf posvečal tej problematiki posebno pozornost.

V pričujočem tekstu bomo skušali osvetliti nekatere omejitve ter dileme, ki jih nakazuje Dahrendorfova razlaga neenakosti. Poleg tega pa bomo opozorili tudi na nekatere razlike med Dahrendorfovo ter marksistično in funkcionalistično razlago družbene neenakosti.

I.

Izhodiščno vprašanje Dahrendorfovega raziskovanja izvorov družbene neenakosti je vprašanje o »možnosti... povezave pojma človeške družbe s problemom izvora neenakosti« (Dahrendorf, 1974: 31). Dahrendorf poudarja, da so o možnosti takšne povezave razmišljali tudi drugi teoretiki, vendar

* Dahrendorfova razprava je bila prvič objavljena leta 1961 (J. C. B. Mohr, Tübingen), predelana in razširjena izdaja pa leta 1966. V tem tekstu se bomo sklicevali na angleški prevod, ki je bil objavljen leta 1974.

pa jim problema ni uspelo razrešiti. Zaradi tega se je po njegovem mnenju treba znova vrniti na začetek, tj., k opredelitvi pojma družbe. Dahrendorf soglaša s tisto sociološko tradicijo, ki družbo definira kot »moralno skupnost«. To razumevanje vidi bistvo družbenega v tem, da je človeško ravnanje regulirano z določenimi pričakovani oziroma normami. Norme lahko opravljajo svojo regulativno funkcijo, če so povezane s sankcijami, tj., s sredstvi za kaznovanje in nagrajevanje deviantnega in konformnega vedenja. Sankcije so torej pogoj za udejanjanje norm. Tako norme kot sankcije imajo prisilno naravo, saj določajo enega od različnih možnih načinov človeškega ravnanja. Zaradi tega njihovo učinkovito delovanje predpostavlja določeno strukturo družbene moči. Te ugotovitve poveže Dahrendorf v naslednji sklep: »Družba pomeni, da norme regulirajo človeško ravnanje; to regulacijo zagotavlja spodbuda ali grožnja sankcij; možnost sankcioniranja pa je abstraktno jedro vse oblasti«. (Dahrendorf, 1974: 38). Očitno je, da ima moč oziroma oblast ključni pomen v navedenem razumevanju družbe, zato moramo reči nekaj besed o Dahrendorfovem pojmovanju moči.

Če moč omogoča sankcioniranje človeškega ravnanja glede na norme, se samo po sebi postavlja vprašanje, komu (katerim vlogam) v družbi pripada moč. Gre torej za vprašanje o razporeditvi družbene moči. Dahrendorfova pozicija je jasna: v vsaki družbi je institucionalizirana moč oziroma oblast (Dahrendorf torej ne govori o moči nasploh, temveč le o oblasti) razporejena tako, da nekaterim vlogam pripada vsa oblast, drugim pa nikakršna. Dahrendorf predpostavlja, da sleherno družbo karakterizira bipolarna »distribucija« oblasti. Zaradi tega ga tudi ne zanima izvor institucionalizirane moči in njene porazdelitve, temveč le njene posledice.

V luči takšnega razumevanja družbene moči, je mogoče natančneje določiti pomen norm in sankcij. Tako norme kot sankcije so »podrejene« oblasti; vsebino norm in njihovo izvajanje (sankcioniranje) določajo nosilci oblasti. Ne obstaja nikakršno nevtrarno reguliranje človeškega ravnanja, ampak le oblastno reguliranje.

Ob upoštevanju Dahrendorfovega razumevanja družbe, je mogoče njegovo izhodiščno vprašanje (o možnosti povezave problema izvora neenakosti s pojmom človeške družbe) preformulirati v vprašanja o tem, kako institucionalizirana družbena moč skupaj z normami in sankcijami »proizvaja« ostali dimenziji neenakosti, to je neenakost v bogastvu in prestižu. To vprašanje kaže, da Dahrendorf strogo razlikuje »oblastno« neenakost ter neenakost v bogastvu in prestižu. Za prvo naj bi bil značilen dihotomen tip distribucije (po Dahrendorfu dihotomija sploh izključuje distribucijo, zato trdi, da oblast predstavlja »nedistributiven« tip neenakosti (glej Dahrendorf, 1974: 19)), za drugi dve pa nedihotomen, to je stopničasti tip distribucije. Bogastvo in prestiž torej nikoli nista razporejena tako, da bi pripadala zgolj nekaterim družbenim vlogam, temveč jih — sicer v neenaki meri — »posedujejo« vse vloge. Neenakost, ki je povezana s tem tipom distribucije, označuje Dahrendorf kot stratifikacijski tip neenakosti. Ta oznaka je zanimiva predvsem zaradi tega, ker kaže, da Dahrendorf ne razlikuje pojmov družbena neena-

kost in stratifikacija. S pojmom stratifikacija ne misli oblikovanja ter ohranjanja družbenih slojev, temveč le na poseben (nedihotomen) tip porazdelitve družbenih dobrin. To pa tudi pomeni, da se njegova razprava — kljub temu da uporablja pojem družbena stratifikacija — dejansko omejuje zgolj na problematiko neenakosti.

Razlikovanje dveh tipov neenakosti pa ima pomembne implikacije za razumevanje Dahrendorfovega izhodiščnega vprašanja; ob določenih poenostavitvah ga je mogoče zožiti na vprašanje, kako dihotomna distribucija moči poraja nedihotomno distribucijo bogastva in prestiža.

Kot je pričakovati, pripisuje Dahrendorf družbenim normam ključno vlogo v procesu porajanja družbene neenakosti.*

Obstoj norm (ter z njimi povezanih sankcij) implicira vrednotenje različnih ravnanj oziroma različnih vlog; norme nastopajo kot »merilo«, na podlagi katerega se razporejajo družbene sankcije (materialne in nematerialne dobrine). Različne vloge namreč v različni meri »ustrezajo«¹ normativnim pričakovanjem, pri čemer pa stopnja konformnosti vloge ni odvisna od prizadevanj nosilca vloge, temveč od razmerja med določenimi normativnimi pričakovanji ter družbenimi karakteristikami dane vloge. Vrednotenje vlog (razlikovanje med vlogami in njihovim vrednotenjem kaže, da Dahrendorf dosledno razlikuje med družbeno diferenciacijo in neenakostjo) nujno vodi do tega, da so vloge, ki so konformne glede na obstoječe norme, deležne pozitivnih sankcij, medtem ko je nekonformnost vlog »nagrajena«² z negativnimi sankcijami. Položaj vloge v sistemu družbene neenakosti je torej pokazatelj stopnje njene konformnosti.

Norme imajo ključno vlogo v procesu porajanja družbene neenakosti, sam proces pa je v »zadnji instanci«³ določen s strukturo oblasti. Ker vsebino družbenih norm ter razvrščanje sankcij določajo tiste družbene vloge, ki razpravljajo z oblastjo, je razumljivo, da bo prav »oblastnim«⁴ vlogam pripadlo največ pozitivnih sankcij, tj., največji deleži bogastva in prestiža. V tej ugotovitvi pa je pravzaprav že vsebovan Dahrendorfov odgovor na vprašanje o odnosu med oblastjo in družbeno neenakostjo: »Sistem neenakosti, ki ga imenujemo družbena stratifikacija (torej sistem stopničaste distribucije bogastva in prestiža, op. I. B.) je samo sekundarna posledica družbene strukture moči«⁵ (Dahrendorf, 1974: 38).

Ko smo na kratko orisali temeljne značilnosti Dahrendorfove razlage izvorov družbene neenakosti, kaže opozoriti še na dve implikaciji njegove razlage. Prva implikacija zadeva nujnost neenakosti v sleherni človeški družbi. Iz Dahrendorfove razlage izvorov neenakosti sledi, da je družbena neenakost zgodovinski pojav le v tem smislu, da lahko razlikujemo posamezne zgodovinske tipe neenakosti, medtem ko so izvori neenakosti — institucionalizirana družbena moč ter norme s sankcijami — skupni vsem (tudi prihodnjim) družbam. Družbena neenakost je torej nujna sestavina sleherne družbe. S te pozicije Dahrendorf tudi zavrača vizije (med njimi tudi Marxovo) egalitari-

* S pojmom družbena neenakost je odselej mišljena — razen, če ni izrecno drugače opredeljeno — le neenakost v bogastvu in prestižu.

stičnih družb. Druga implikacija pa je v zvezi z družbeno funkcijo in posledicami neenakosti. Izvajanje družbene neenakosti iz strukture oblasti nujno vodi do sklepa, da »neenakost vedno pomeni koristi ene skupine na račun drugih« (Dahrendorf, 1974: 42). To pa pomeni, da družbena neenakost ne prispeva k harmoničnemu delovanju družbe ter k družbenemu soglasju, temveč da neprestano rojeva družbena nasprotja in spopade. Prav zaradi tega šteje Dahrendorf družbeno neenakost za pomemben vir družbene dinamike in družbenega razvoja.

Ker Dahrendorf skuša s svojo razlago storiti »nekaj korakov naprej« v raziskovanju družbene neenakosti, je nujno kritičen do drugih (drugačnih) razlag. Za nas je seveda zanimiva le njegova kritika funkcionalistične ter marksistične razlage neenakosti. Funkcionalizmu očita, da zanemarja vlogo moči pri nastajanju družbene neenakosti, iz česar sledi podcenjevanje dinamičnih in konfliktnih aspektov neenakosti. Razlagam družbene neenakosti, ki postavljajo v ospredje problematiko privatne lastnine (marksizem le deloma prišteva k tem razlagam, saj sodi, da so v marksizmu prisotne tudi težnje po pojasnjevanju družbene neenakosti z delitvijo dela), pa pripiše le zgodovinsko vrednost. Po njegovem mnenju je zadosten dokaz za neustreznost takšnih razlag že dejstvo, da odprava privatne lastnine ni še v nobeni družbi pripeljala do odprave družbene neenakosti.

Če smo omenili Dahrendorfovo kritiko drugih razlag družbene neenakosti, kaže na kratko omeniti tudi kritike, ki jih je deležna njegova razlaga. Kritične pripombe so najpogosteje namenjene njegovemu razumevanju družbene moči oziroma oblasti. Ker je Dahrendorfu problematika družbene moči sploh izhodišče za pojasnjevanje družbene strukture in njene dinamike, kritike praviloma niso usmerjene le na njegovo razlago neenakosti, ampak na njegovo družbeno teorijo nasploh. Takšno splošno namero ima večkrat izrečena pripomba (zlasti od funkcionalistov), da preučevanja družbene moči in njene porazdelitve ni mogoče reducirati zgolj na problematiko oblasti. Ta vrsta kritike je bila spodbujena z domnevo (ki pa je prav tako sporna) o pluralistični porazdelitvi moči v družbi, ki izključuje možnost koncentracije moči na enem polu. Dalekosežnejše teoretske implikacije ima ugotovitev, da Dahrendorf tako glede moči (oblasti) kot glede norm in sankcij »predpostavlja, da so znana tista dejstva, ki bi jih bilo treba šele razkriti« (Jogan, 1978: 149). Ključne elemente svoje razlage Dahrendorf le predpostavlja, namesto da bi jih pojasnil. Te ugotovitve podpira tudi kritika, ki poudarja, da Dahrendorf popolnoma pušča ob strani »bistveno vprašanje izbire norm« (Mucha, 1979: 136), torej vprašanje, katere norme in zakaj postanejo v različnih družbah vladajoče norme. Hkrati s tem pa spregleda tudi vprašanje, kako se vzpostavljajo odnosi oblasti ter katerim družbenim vlogam pripada oblast.

Vsebinsko Dahrendorfove razprave ter nekatere njene kritike smo orisali predvsem z namenom, da bi določili ključne probleme, ki jih kaže upoštevati v nadaljnji analizi. Glede na to, da se ne bomo spuščali v vsestransko analizo Dahrendorfove razlage izvorov družbene neenakosti, se zdita relevantna dva problema. Prvi se nanaša na Dahrendorfovo koncepcijo (institucionalizirane) moči kot izvora družbene neenakosti, drugi pa na njegovo razumevanje pro-

cesa, v katerem »oblastna« neenakost poraja družbeno neenakost (to je neenakost v bogastvu in prestižu). Vprašanji sta med seboj tesno povezani, tako da je njuno ločevanje smiselno le zaradi preglednosti analize.

II.

V dosedANJI obravnavi smo že poudarili, da je specifičnost Dahrendorfove razlage družbene neenakosti (pa tudi človeške družbe sploh) v posebni vlogi in pomenu, ki ju pripisuje problematiki družbene moči. Tej problematiki je podrejen celoten njegov pojmovni aparat. Dahrendorf sicer prevzema številne pojme, ki jih je uveljavila funkcionalistična družbena analiza (npr. norme, sankcije, integracija, družbeni položaji), vendar pa v kontekstu njegove razlage dobivajo ti pojmi specifičen pomen. Zaradi tega se analiza Dahrendorfovega pojmovanja moči (oziroma oblasti) ne sme ustaviti zgolj ob problematiki same moči, ampak se mora dotakniti tudi vsebine, ki jo v povezavi z njegovim razumevanjem moči dobijo drugi pojmi.

Izhodišče za takšno analizo nam lahko nudi Dahrendorfova trditev, da je »mogoče vse ostale pojme sociološke analize izpeljati iz neenake, toda tesno povezane trojice, ki jo sestavljajo norme, sankcije in moč« (Dahrendorf, 1974 : 38). Ta trditev eksplicitno kaže, kateri so ključni pojmi Dahrendorfove analize, hkrati pa zastavlja vprašanje o tem, kakšna je narava njihove medsebojne »tesne povezanosti«. Glede na naše dosedanje ugotovitve se to vprašanje dejansko nanaša predvsem na to, kako sta pojma norm in sankcij opredeljena s pojmom moči. Pri tem seveda ne kaže pozabiti, da Dahrendorf ne govori o pojmu moči nasploh, temveč predvsem o oblasti; torej o moči, ki pripada izključno enemu delu družbene populacije in ki je utelešena v ustreznih institucijah.

Glede na to, da v obravnavanem tekstu Dahrendorf ne opredeli pojma oblasti, se moramo opreti na oznako odnosov oblasti, ki jo je zapisal v svojem delu o razredih v industrijski družbi:* »Odnosi oblasti obstajajo povsod, kjer so dejanja ljudi podvržena legitimnim in sankcioniranim določilom (preskripcijam), pri čemer določila nastajajo neodvisno od teh ljudi, toda v okviru družbene strukture« (Dahrendorf, 1970 : 168). Čeprav skopa (v omenjenem delu jo Dahrendorf sicer precizira z več vidikov), ima ta opredelitev za našo obravnavo razmerja med oblastjo ter sankcijami in normami pomembne implikacije.

Opredelitev najprej jasno kaže, da so sankcije nujna sestavina odnosov oblasti, saj ravnanja ljudi ni mogoče »podvreči« brez sankcijskih sredstev. Brez sankcij si odnosov oblasti torej sploh ni mogoče misliti. To pa pomeni, da oblast pripada tistim družbenim vlogam (položajem), ki imajo možnost razpolaganja s sankcijami, to je z materialnimi in nematerialnimi sredstvi nagrajevanja in kaznovanja. Družbena oblast potemtakem nujno vključuje — ali pa celo predpostavlja — dihotojno porazdelitev tistih družbenih dobrin, ki v procesu uresničevanja oblasti prevzemajo vlogo sankcij. Raz-

* Mislimo na delo Razred in razredni konflikti v industrijski družbi, ki je prvič izšlo leta 1957.

pravljanja o oblasti torej ni mogoče omejiti na ugotavljanje odnosov nadrejenosti in podrejenosti, temveč se mora nujno dotakniti tudi vprašanja porazdelitve sankcijskih sredstev.

Iz navedene opredelitve pa je mogoče razbrati tudi mesto in vlogo družbenih norm v odnosih oblasti. Če oblast pomeni možnost podrejanja ravnanja (določene množine) ljudi specifičnim določilom, potem so družbene norme neizogibna sestavina odnosov oblasti, saj prav družbene norme nastopajo kot »določila« ravnanja. Nosilci oblasti morajo ne le razpolagati s sankcijami, temveč jim mora pripadati tudi možnost določanja vsebine družbenih norm. To pa pomeni takšno vsebino norm, ki ustreza interesom nosilcev oblasti ter hkrati legitimizira obstoječo razporeditev sankcijskih sredstev.

S temi ugotovitvami smo le nekoliko podrobneje eksplicirali Dahrendorfova stališča, saj Dahrendorf sam ugotavlja, da je možnost sankcioniranja abstraktno jedro moči, ter da obstoječe norme (v katerikoli družbi) niso konec koncev »nič drugega kot vladajoče norme, to je norme, ki jih ščitijo sankcijski dejavniki družbe in tisti, ki te dejavnike kontrolirajo« (Dahrendorf, 1974 : 38). Hkrati pa smo se s tem tudi približali odgovoru na vprašanje o povezanosti norm in sankcij z družbeno močjo (oblastjo). Ne gre le za njihovo tesno medsebojno povezanost, temveč predvsem za to, da imajo sankcije in norme vlogo nepogrešljivih momentov v procesu uresničevanja oblasti ter v procesu njenega ohranjanja. Brez sankcij in norm si ni mogoče zamišljati odnosov oblasti, prav tako pa je pomen sankcij in norm mogoče dojeti le v okviru problematike oblasti.

Dahrendorfova pojasnitev temeljnih pojmov analize ničesar ne pove o izvoru oblasti, niti o izvoru vrednot in sankcij, temveč se omeji le na opis procesa uresničevanja oblasti ter na določitev mesta sankcij in vrednot v tem procesu. Toda ne kaže pozabiti, da je to v skladu z njegovim prepričanjem, da za sociološko analizo družbene neenakosti (pa tudi drugih družbenih pojavov) zadostuje že predpostavljane »oblastnih« neenakosti v družbi. S tem Dahrendorf svojo analizo sicer poenostavi, vendar pa tudi osiromaši. Tako v celoti pušča ob strani vprašanje dihotomne porazdelitve sankcijskih sredstev, oziroma predpostavlja, da je to tako stabilna karakteristika družbenega življenja, da je sploh ni treba pojasnjevati. Zaradi tega moremo trditi, da Dahrendorfova analiza v najboljšem primeru pojasnjuje le del družbene neenakosti, ne pa družbeno neenakost v celoti.

Iz Dahrendorfovega orisa procesa uresničevanja moči je mogoče sklepati tudi o njegovem pojmovanju odnosa med institucionalizirano družbeno močjo ter neenakostjo. Kot že vemo, je družbena neenakost za Dahrendorfa posledica (pozitivnega in negativnega) sankcioniranja konformnega ali nekonformnega ravnanja, oziroma vlog, ki določajo ravnanje (ne gre torej za osebno temveč strukturno določeno konformnost ali nekonformnost). Merilo konformnosti so vladajoče norme. Tiste vloge (oziroma nosilci vlog), ki določajo vsebino norm že po definiciji razpolagajo tudi s sankcijami. V zadnji instanci je torej družbena oblast tista, ki določa razdelitev družbenih dobrin, pri čemer pripada največ dobrin (v obliki pozitivnih sankcij) tistim

vlogam, ki izpričujejo največjo mero konformnosti. Med najbolj konformnimi in zaradi tega tudi med najbolj privilegiranimi v sistemu razdelitve dobrin so — razumljivo — vloge, ki jim pripada oblast. Vse to kaže, da je družbena neenakost nujna posledica uveljavljanja oblasti; nosilci oblasti si lahko »podvržejo« ravnanja drugih ljudi le s pomočjo neenake distribucije družbenih dobrin.

Čeprav ima po Dahrendorfovi razlagi oblast na voljo vse vzvode distribucije družbenih dobrin, to še ne pomeni, da oblast deluje kot samovolja in da lahko povsem poljubno razporeja družbene dobrine. Meja poljubnosti je v oblasti sami, kajti distribucijo dobrin (sankcij) mora podrejati potrebi po lastnem ohranjanju in utrjevanju. Družbena neenakost torej ni le posledica družbene strukture oblasti (kot poudarja Dahrendorf), temveč tudi moment njene reprodukcije. Prav zaradi tega skuša oblast z distribucijo dobrin doseči vsaj dva, bolj ali manj nasprotujoča si cilja. Na eni strani teži k takšni razporeditvi dobrin, ki bi nosilcem oblasti prinašala maksimalne količine družbenih dobrin (to je, dohodkov in prestiža), na drugi strani pa mora razporeditev dobrin uravnnavati tako, da pri deprivilegiranih ne rojeva večjega odpora. Dejanske forme distribucije dobrin so določene z razmerjem med obema ciljema. Dahrendorf ugotavlja, da je situacija, kjer si nosilci moči lahko brez odpora prisvajajo maksimalne količine družbenih dobrin, bolj izjema kot pravilo, kajti »tisti, ki imajo manj ugoden družbeni položaj, bodo skušali vsiliti sistem norm, ki jim bo zagotavljal boljši položaj« (Dahrendorf, 1974 : 41). V zadnji instanci lahko takšno nasprotovanje vodi k »selitvi« oblasti; podrejenim uspe, da odvzamejo oblast njenim dotedanjim nosilcem. Oblast se torej premesti od enih vlog k drugim, nekdanje podrejene vloge prevzamejo kontrolo nad sankcijskimi sredstvi in nekdanje opozicijske vrednote postanejo vladajoče norme. Vse te spremembe vodijo k novemu tipu neenakosti, toda hkrati se način oblikovanja družbene neenakosti v osnovi prav nič ne spremeni. To pa pomeni, da niti družbena neenakost niti oblast nimata zgodovine v strogem pomenu besede. Po Dahrendorfu se zgodovina reducira na »selitev« oblasti od ene skupine družbenih vlog k drugi.

Dahrendorfova razlaga odnosa med oblastjo in družbeno neenakostjo (ki jo strne v ugotovitvi, da je neenakost sekundarna posledica oblasti) nedvomno v temeljnih potezah močno spominja na marksistično razlago neenakosti. Tudi marksizem poudarja sekundarnost družbene neenakosti glede na razlike med razredi. Ker Dahrendorf ugotavlja, da so družbeni razredi utemeljeni na diferencialni porazdelitvi oblasti v družbi (glej Dahrendorf, 1970 : 204), je tudi v njegovi razlagi problematika družbene neenakosti podrejena problematiki razredov. Toda prav na točki, kjer se Dahrendorfova in marksistična razlaga družbene neenakosti terminološko najbolj približujeta, se v vsebinskem pogledu najbolj razlikujeta (glej Jogan, 1978 : 150). Te razlike nakazuje že naša dosedanja analiza: izhodišče Dahrendorfove razlage je predpostavka o dihotomni razdeljenosti oblasti v družbi (kar vključuje tudi predpostavko o dihotomni razdeljenosti sredstev sankcioniranja), medtem ko marksistična razlaga postavlja v ospredje prob-

lematiko proizvodjanja in prisvajanja presežnega dela. Znotraj te problematike se marksizem loteva tudi vprašanja o izvoru in funkciji oblasti. Čeprav so podobnosti med obema razlagama očitno predvsem formalne narave, niso povsem nepomembne — navsezadnje so zanimive vsaj kot indikator vpliva marksistične analize na Dahrendorfov pristop k problematiki družbenih razredov in družbene neenakosti.

III.

Pri primerjavi Dahrendorfove razlage neenakosti s funkcionalistično razlago kaže najprej poudariti, da Dahrendorfovo razumevanje »subjektov«, ki so vključeni v »proizvajanje« neenakosti, korenito razlikuje od funkcionalističnih pojmovanj. Medtem ko Davis in Moore, ki sta sistematizirala funkcionalistične poglede na družbeno neenakost (pri čemer pa je treba upoštevati, da so bili nekateri funkcionalistično usmerjeni sociologi kritični do njune sistematizacije), osredotočata svojo razlago na odnos med družbenim sistemom (tj., sistemom družbenih položajev) ter posamezniki, pa je za Dahrendorfa ključnega pomena odnos med dvema skupinama družbenih položajev — med položaji, ki jim pripada oblast in položaji, ki nimajo oblasti. Takšno koncipiranje »subjektov« menjave pa izključuje sleherno možnost, da bi bile njune težnje komplementarne. Položaje, ki jih loči različen odnos do oblasti, nujno karakterizirajo nasprotujoči si interesi. Povrhu vsega ne gre zgolj za različne položaje, ampak za položaje, ki so v bistvu neenaki, saj ena skupina položajev razpolaga s sredstvi prisile, druga pa je brez njih. Na tej neenakosti dejansko temeljijo odnosi prisile. Na nekatere implikacije takšnega pojmovanja družbe bomo opozorili v nadaljevanju, že zdaj pa kaže poudariti, da to pojmovanje omogoča Dahrendorfu, da se izogne teoretsko brezplodni razpravi o razmerju med »naravno neenakostjo« ter družbeno neenakostjo, s tem pa se izogne tudi problematiki človeške narave. Nasprotno pa Davis in Moore postavljata ti dve vprašanji v samo središče svoje razlage.

V družbi, kjer prevladujejo odnosi prisile, distribucija družbenih dobrin ne more potekati na podlagi funkcionalne pomembnosti družbenih položajev ter njihove zahtevnosti. Dahrendorf posebej poudarja, da so vse družbene vloge funkcionalno enakovredne, kajti vse vloge so »delne dejavnosti, ki so enako nepogrešljive za doseganje določenih ciljev« (Dahrendorf, 1974 : 27). Šele ovrednotenje vlog, ki ga prek norm in sankcij »izvajajo« nosilci oblasti, vodi do njihove neenake družbene vrednosti. Merilo vrednosti posameznih vlog (s tem pa tudi merilo za distribucijo družbenih dobrin) pa je — kot smo že ugotovili — stopnja njihove strukturne konformnosti do obstoječih norm. Nagrajevanje konformnosti (oziroma kaznovanje nekonformnosti) dejansko pomeni, da so vloge nagrajene glede na to, v kolikšni meri prispevajo k ohranjanju in utrjevanju obstoječe strukture oblasti. Mogoče bi bilo trditi, da se tudi v tem primeru nagrajuje funkcionalna koristnost vlog — vendar ne funkcionalna koristnost za družbeni sistem na sploh, temveč za določeno strukturo oblasti.

V luči Dahrendorfove obravnave postane vprašljiva funkcionalistična teza o vrednostnem soglasju v družbi, hkrati s tem pa tudi teza o soglasju glede meril za vrednotenje vlog.

Dahrendorf namreč opozarja, da je takšno morebitno soglasje le rezultat pritiska oblasti. Vendar pa nosilec oblasti le redko uspe, da v celoti vsilijo podrejenim svoje norme ter da jih »prepričajo« o pravičnosti obstoječe družbene neenakosti. Mnogo bolj »naravno« je stanje, ko se pojavlja večje ali manjše nestrinjanje in nasprotovanje obstoječim normam, oziroma, pogojem distribucije družbenih dobrin sploh. V zvezi s tem ne kaže spregledati, da so po Dahrendorfu razredi vedno »konfliktne skupine«, pri čemer razredni konflikti v zadnji instanci vodijo — kot smo že ugotovili — k »selitvi« oblasti od dominantnih k (prej) podrejenim vlogam ter k predrugačenju družbenih norm. Te spremembe vplivajo tudi na preoblikovanje družbene neenakosti, nikakor pa ne na njeno odpravljanje.

Dahrendorfova razlaga implicitno tudi zavrača tezo, da je pomanjkanje družbenih dobrin naravna karakteristika družbenega življenja. Pomanjkanje dobrin je v kontekstu njegove obravnave mogoče razložiti kot poseben aspekt odnosov oblasti. Oblast namreč nujno pomeni monopolno kontrolo nad družbenimi dobrinami (sankcijskimi sredstvi) in njihovim razporejanjem. Pomanjkanje dobrin je torej posledica oblastnega monopola, ne pa nekakšna naravna nujnost.

Z ugotovitvami, ki smo jih nanizali v tem razdelku, smo se približali tudi odgovoru na vprašanje, v kolikšni meri Dahrendorf dejansko pojasnjuje izvore družbene neenakosti. Te ugotovitve — kot tudi ugotovitve iz prejšnjega razdelka — kažejo, da se pri preučevanju oblasti Dahrendorf predvsem osredotoča na proces njenega udejanjanja, oziroma, na proces njene reprodukcije. Tako tudi družbeno neenakost preučuje kot sestavni del tega procesa; na eni strani se mu kaže kot posledica strukture oblasti, na drugi strani pa kot nujen pogoj ohranjanja te strukture. Dahrendorfovo razčlenitev procesa reprodukcije oblasti (še zlasti njegovo poudarjanje pomena norm in sankcij v tem procesu) je zaradi tega mogoče razumeti kot opredelitev procesa, ki posreduje med primarno neenakostjo (neenakostjo glede oblasti) ter sekundarno neenakostjo (tj., neenakostjo v bogastvu in prestižu). Pri tem — kot smo že ugotovili — se Dahrendorf ne ukvarja z vprašanjem izvorov »oblastne« neenakosti, temveč to neenakost postulira kot stalno značilnost družbenega življenja. To pa pomeni, da Dahrendorfova analiza ne pojasnjuje izvorov neenakosti, temveč se omejuje predvsem na analizo dejavnikov, ki neposredno oblikujejo družbeno neenakost ter določajo njeno funkcijo.

Če bi iskali podobnosti med Dahrendorfovo in funkcionalistično razlago neenakosti, bi kazalo izpostaviti dejstvo, da gre pri obeh razlagah predvsem za razčlenitev »preslikave« primarne neenakosti (pri funkcionalistih je to neenak funkcionalen pomen družbenih položajev ter neenakost v sposobnostih) v sekundarno neenakost. S to podobnostjo je mogoče tudi pojasniti, zakaj obe razlagi vključujeta trditev, da je neenakost univerzalen in nezogiben družbeni pojav. Hkrati s tem obe razlagi poudarjata svojo občost;

njune ugotovitve naj bi veljale za pretekle, obstoječe in možne tipe človeških družb. Vendar pa te podobnosti ne smejo zamegliti dejstva, da razlagi izhajata iz različnih postulatov, ter da povsem različno koncipirata proces »preslikave«. Davis in Moore skušata ta proces koncipirati kot ekvivalentno menjavo, Dahrendorf pa ga pojasnjuje z odnosi prisile, torej z odnosi, ki vnaprej izključujejo vsakršno ekvivalentnost. V Gouldnerjevi (1980 : 230) terminologiji bi bilo mogoče reči, da Dahrendorf koncipira »preslikavo« kot eksploatacijo.

Ni treba posebej poudarjati, da ima v tem primeru pojem eksploatacije bistveno drugačen pomen kot v marksistični teoriji. Marksistična analiza eksploatacije se namreč ne omejuje zgolj na analizo procesa distribucije (in prisvajanja) družbenih dobrin, temveč je usmerjena na kompleksno problematiko pogojev in načinov proizvodnje ter prisvajanja presežnega dela. V okviru te problematike skuša marksizem pojasniti tudi izvore »oblastne« neenakosti ter ideološke dominacije. Zato je z vidika marksistične teorije poglavitna spoznavna omejenost Dahrendorfove razlage neenakosti v tem, da se ne sprašuje o družbenih izvorih strukture oblasti, oziroma, odnosov prisile.

SEZNAM CITIRANE LITERATURE

- Dahrendorf R., *Class and class conflict in industrial society*, Stanford, 1970.
- Dahrendorf R., *The origin of inequality among men*; v Beteille R. (ed.) *Social inequality*, Harmondsworth, 1974.
- Davis K., Moore W. E., *Some principles of stratification*; v Heller C. A., *Structured social inequality*, New York, 1969.
- Gouldner A., *Norma reciprociteta: preliminarni iskaz*; v *Za sociologiju*, Zagreb, 1980.
- Jogan M., *Sociologija reda*, Maribor, 1978.
- Kinloch G. C., *Sociological theory. Its development and major paradigms*, New York, 1977.
- Lenski G. E., *Power and privilege*, New York, 1966.
- Mucha J., *Ideological aspect of Non-marxist conflict models of society, Dialectics and humanism*, 3, 1979.

Iniciacijsko oblikovanje čutnosti in menjalna razmerja

IVAN KOSOVEL

a)

Nekaj je treba reči tudi o socializaciji. Bistvena razlika na katero s tem v zvezi naletimo, je razlika med, pogojno rečeno, primarnim in sekundarnim procesom formiranja človeške osebnosti, prav ta razlika pa se v tem primeru pokaže kot razlika med profanim in sakralnim. Zadnje razlikovanje seveda ni posebno natančno, saj je sakralno dostikrat skoraj nekaj povsem javnega (krščanska religija), profano pa skoraj edini cilj sakralnega (ljudska magija). Razlikovanje pa je treba vendarle dosledno izpeljati, sicer se izgubi specifičnost same iniciacije.

Initiatio (inire) pomeni »začeti«. Iniciran človek je torej vpeljan, sakralno rečeno: posvečen v misterij, skrivnost bolj ali manj trajnih skupin.

Tako pri socializaciji kot iniciaciji gre za diferenciran razvoj, se pravi hkratno aktualiziranje in potiskanje človekovih dispozicij. Zaradi samo-umevnosti socializacije je to dosti bolj vidno pri iniciaciji: njen končni cilj je vzpostavitev specifičnega duhovnega, bolj psihosomatskega ustroja — specifičnega načina percepcije, mišljenja in delovanja prilagojenega neki posebni skupini.

Iniciacija se izvaja po vsaj že deloma izpeljani socializaciji. Pomembno pa je to zato, ker iniciacija praviloma ne nastopa kot logično nadaljevanje splošnega in javnega, temveč ravno skozi delni razkroj te strukture, s privzajanjem alternativnih modelov. Neofit bo torej iniciacijo uspešno preстал, kolikor bo pod vodstvom guruja, šejha itd. uspel razbiti »sliko sveta«, v katero je bil socializiran in skozi iniciacijo pridobljene doživljaje ponovno organizirati v »novo sliko sveta«.

Ta nova »slika sveta« bo torej od stare bistveno drugačna, staro bo na novo osvetljevala in predvsem relativizirala. O tem ali lahko tak proces prinaša poleg »imaginarnega« privzajanja sveta tudi kake »produktivistične« elemente, tu ne bom razpravljal. V zvezi z nadaljnim pa bomo imeli pred sabo sledeče: skrivna znanja principiелно niso skrivna zato, ker jih profani svet še ni dosegel, jih bo pa morda jutri ali čez eno leto, ampak zaradi specifične, v tendenci »povsem druge« perspektive, s katere je mogoče ta »svet« gledati. Ker pa je ta perspektiva očitno prav tako človeška, je utemeljeno

predpostaviti, da je bila v procesu kakršnekoli socializacije potlačena. Točke, okrog katerih se skrivna znanja primarno organizirajo, so tako imenovani »mejni problemi« človeka, ki pa kot taki nikakor niso nekaj večnega, temveč se znotraj zgodovinsko spreminjajočih se družbenih razmerij vsakokrat na novo definirajo.

V tem prvem koraku sem se torej dotaknil gnoseoloških, ontoloških in antropoloških korenin ezoterizma.

Poglejmo sedaj zadevo širše.

Zgodovinsko se pojavi iniciacija kot poseben problem v obdobju, ko se pod vplivom tehničnih, znanstvenih, sploh kulturnih inovacij spremeni celotno izkustvo o svetu. Napredujoča desakralizacija zanika prirodo kot izvor hierofanije in delo kot obred, »prastara izkustva vezana na posvečeni Kozmos se periodično oživljajo s pomočjo iniciacije in obredov posameznih obrti« (1.157—8). Cepi se samorasla, neposredna povezanost imaginiranih, spoznavnih in realnih praks. Razvoj seveda ne gre v smeri potrjevanja nekdanjih razsvetljenjskih idej, ki so že posredovane z eshatološkimi vizijami liberalnega kapitalizma. V razmerah, v katerih vlada privatna lastnina, recimo kapital, družbena moč za zavest neposredno ne obvladuje prirodo, temveč ljudi, ki potem, znotraj vsakokratnih oblik razrednega gospodstva neposredno »obvladujejo« tisto, kar se zdaj prikazuje kot priroda.

Mešanje profanega in sakralnega, egzoterije in ezoterije pri posameznih poklicih npr. kovačih, zidarjih, sega še v današnji čas, vendar zadeva le otoke sredi nivelizirajočih blagovno-denarnih tokov. Kolikor razcep preživi tudi njihova ezoterična linija, gre to praviloma na račun sicer v njej nikoli odsotne politične dimenzije (npr. prostozidarske lože) in odklonskega ravnanja (cammora).

A vrnimo se k neblagovnim oblikam, ki so delno preživele do današnjih dni in katerih varuh je obred iniciacije. Iniciacija je vezana na sprejetje novega kôda, tj. predvsem nove religiozno-magijske interpretacije, ki pomeni pri preboju običajne »slike sveta« radikalno novo dimenzijo v smislu »čisto drugega«. Da bi bil neofit iniciran, mora iniciacijo preživeti na samem sebi; se pravi, ni dovolj, da je s procesom samo nekako, v ustni, pisni itd. obliki seznanjen, mora jo preživeti v vseh pomenih te besede. Dospeti v nov kôd, pomeni simbolno umreti in se nato simbolno ponovno roditi. Rojstvo in smrt sta centralni temi iniciacije, variacij na ti dve temi pa je skoraj brez števila. Najbolj znan tip iniciacije se odvija pri prehodu iz pubertete v svet odraslih ali pri fizični smrti v svet netelesnih bitij. Povsod gre torej za spremeno oblik bivanja, prehod pa omogoči simbolna smrt (prim. 2.38). Simbolno ni simbolično, simbol človeka potegne v nov svet.

Sakraliziran prehod sam pa ima lahko tudi precej bolj sublimne oblike: »... velika novost, ki so jo uvedli alkimisti je v tem, da so *iniciacijsko funkcijo trpljenja projicirali na Materijo*. Med alkimističnimi postopki, homologiziranimi z »mučenjem«, »smrtjo« in »vstajenjem« posvečenja, se menja substanca, tj. substanca doseže stanje transcendentnega bivanja: postane »Zlato«. A zlato je ... simbol nesmrtnosti« (1.116).

Trajanje in intenzivnost same iniciacije je zelo različna: slediti je mogoče

upadanju tja do čisto formalnih pristopnih pogojev različnih skupin, kar potem pravzaprav ni več prava iniciacija in naraščanju v pravih iniciacijskih skupinah, kjer iniciacija ni samo nek prvi korak, kateremu naj bi bistvena vsebina šele sledila, marveč je to že stvar sama. Tu gre za prodiranje v misterij, za doseganje vedno višjih stopenj posvečenosti. In prav v takih primerih postane očitno, kako iniciacija neofitu ne pomeni zgolj bolj ali manj formalni pristopni pogoj, kakršen je npr. sprejemni izpit v šolo, pevski zbor, gasilsko društvo, ali celo pogoj, reduciran na nekaj čisto vnanjega, npr. članarino, temveč je vedno že stopnja osebnostne premene.

Prisvajanje vednosti je vedno podrejeno in v odvisnosti od osebnostne premene. V tem duhu lahko Proklos zapiše: »Misteriji dvigajo naše duše nad materialno in zemeljsko življenje, približajo nas bogovom. Z duhovno razsvetljenostjo se osvobajamo neznanja, v katerem živimo zaradi našega nepopolnega uvida. Z božansko lučjo razsvetlujejo, kar je nedoločno in temačno v njih, ki postajajo posvečeni (cit. po 3.33).

Te premene se ne da opisati v jeziku, ki ni pritegnjen v premeno samo, kolikor pa je, je lahko neposvečenemu do smešnosti nerazpoznaven. »Pomanjkanje ustreznega besednjaka in adekvatnega okvira reference in odsotnost kakršnekoli močne in vztrajne želje iznajti te nujne instrumente mišljenja, sta zadostna razloga, da ostanejo mnoge, od skoraj neskončnih možnosti človeškega mišljenja, za dolgo neaktualizirane« (4.74). Most je seveda simbolika, ki prehaja v leksiko.

Simbolika ne more biti na začetku razumljiva niti samemu neofitu. Poleg zelo približne predstave o smislu same iniciacije mora le-ta pridobiti predvsem nove doživljaje, ki naj napolnijo sicer povsem mrtvo shemo. Jezik v ožjem smislu nikakor ni poglavitno sredstvo iniciacije. Neofit mora vzpostaviti aktiven odnos do rituala; pravi ritual prekodiranja se dogaja predvsem v njegovi notranjosti, zunanji pa je pri pravih iniciacijskih skupinah zgolj simbolni obrazec notranjega »napredovanja«. Pozitivistično nastrojen opazovalec iz njega ne bo kaj dosti razbral.

»Notranje napredovanje« pravzaprav nima konca. Stopnje posvetitve seveda obstajajo, tako ima npr. Fraternitas Saturni, ki predstavlja nadaljevanje Crowleyevega OTO, 33 takih stopenj, a to ne spremeni dejstva, da je zadnja stopnja po logiki stvari same odprta, oziroma jo definira tisti, ki do nje pač pride. Pot je odprta in nima konca — to je eno temeljnih sporočil C. Castanede. Prav zato so bile »skrivnosti Egipčanov, skrivnosti tudi za njih same«. V tem smislu je razumeti tudi Gurdjejevo misel, da »se mora dejansko vsak sam inicirati. Sistemi in šole lahko naučijo metode in poti, a noben sistem in nobena šola ne more človeka odrešiti dela, ki ga mora ta izpolniti na samem sebi. Notranji razvoj, bistvena sprememba je odvisna od dela, ki se ga opravi na samem sebi« (cit. po 3.34). Vsekakor pa to ne sme zavesti k sklepu, da so sistemi in šole nekaj povsem nepotrebne, nekakšne Wittgensteinove lestve, ki s ciljem nimajo nič skupnega. Kot je namreč socializacija pogoj serijam iniciacij, tako so sistemi in šole iniciacij konsekrirani garant in kažipot novemu. Vso raznolikost je morda prej pripisati različnim predhodnim socializacijam, drugemu polu dialoga, kot osebni izumiteljski dejavnosti članov skupine. Potem, ko je socializacija v glavnih potezah izpeljana,

je naloga ustanoviteljev posameznih šol predvsem v iskanju in definiranju najenostavnejših, se pravi kulturi najbolj prilagojenih poti »preseganja«. Vse to kaže, da brez nauka, materializirane simbolike, ustaljenih obredov pri tej drugi dresuri nature ne gre, prav tako pa ne gre brez guruja. Svobodni strelci imajo vedno, posebej pa še v tem primeru, vse možnosti, da pretrgajo kakršnokoli komunikacijo s socialnim okoljem in končajo v čisto individualnem religioznomagijskem sistemu, v norosti.

Kot znano, se začenja na tej točki velika tema antipsihiatrije. Normalnost se pokaže kot uspela prilagoditev odtujenim družbenim odnosom, ki pa so, da se ne bi porajal dvom, kar najradikalneje odrezani od »notranjega« psihičnega sveta, ali še bolje, slednjemu se odreka eksistenca sploh. Na že prav sumljivi meji se giblje R. D. Laing:

»Ko neka oseba ponori, se ji položaj glede na vsa področja bivanja bistveno menja. Središče njenega doživljanja se pomika od ega na dejanski jaz. Svetni čas postane povsem postranski, važno je samo večno. Norec je zmeden. Meša ego z dejanskim jazom, notranje z zunanjim, prirodno z nadprirodnim. A vseeno, tudi v svoji najbolj črni bedi in razkrojenosti, je lahko za nas hierofant svetega« (5.281). Kljub vsem slabostim je antipsihiatrična smer vendarle uspela problematizirati temeljni kategoriji medicine, kategoriji zdravja in bolezni. Hkrati pa je pokazala na skoraj nepremostljiv prepad med arhaičnim in sodobnim, enodimenzionalnim produktivističnim dojemanjem človeške psihe. Razmišljanja na to temo pa ne cvetejo samo pri antipsihiatih, o tem se je na široko razpisala etnologija in sociologija. Tako je naenkrat postalo jasno tisto, kar so vsi že vedno vedeli. »Drugačen« pogled na svet ne more biti nekaj običajnemu popolnoma tujega. Odkloni, navadno diagnosticirani kot patološki, pa to v resnici največkrat tudi so, saj sodobni človek svojih shizofreničnih, psihotičnih stanj ne more več obvladovati, ker za kaj takega v naši civilizaciji nima na voljo skoraj nobenih varovalnih mehanizmov več.

Vzporedno s prodorom takih pogledov se je v antropološkem itd. mišljenju polagoma utrdilo prepričanje, da šamani, vrači, magi niso preprosto »naši« norci, da gre prej za tisto kar Castaneda imenuje »kontrolirano norost«. Norost v tem primeru ne obvlada človeka, ampak je stvar prav obratna: šaman se ji preda kontrolirano, nato pa se kontrolirano tudi vrne. Ni torej nobenega razloga, da ga ne bi ocenjevali kot trdno osebnost, ki ji lahko priznamo vsaj to, da do potankosti kontrolira svoje psihične procese — kako je s parapsihološko dimenzijo njihovega početja pa je posebna tema s katero se tu ne morem ukvarjati.

Od treh možnih pristopov pri obravnavanju religiozno magijskega kompleksa (nauk, materializirana simbolika in obredje) se bom osredotočil predvsem na področje obredja. A tudi taka odločitev je za potrebe tega razpravljanja preširoka — v prvi vrsti je zanimiv zgolj iniciacijski trenutek »prehoda«. Ta točka je prav paradoksalna saj se v njej stakne vzvišena sfera transcendence z najbanelnejšo vsakdanjostjo. Cilj vsake pristne iniciacije je sproženje čim intenzivnejše psihosomatske ekzaltacije. Načinov je veliko: ponavljnaje božjega imena, formul, inkantacij (mantra v Indiji, zikr pri sufi-jih), droge, alkohol, ples, telesne vaje, načini dihanja, gledanja, seks itd.;

pravzaprav ni telesne aktivnosti, katere ustrezna stimulacija ne bi izzvala eksaltacije. Z eksaltacijo pride do bombardiranja percepcije, kar pa v glavnem ni mogoče zdržati brez temeljite priprave. Zaradi množične uporabe drog, so problemi danes tu tudi najočitnejši. Droga, nekoč sveto obredno sredstvo, se je podredila zakonu kapitala. Zdaj gre seveda predvsem za drogo, ki zasvaja in tako ustvarja klientelo. Sam problem droge pa z naštevanjem negativnih lastnosti še ni izčrpan, zgleden za to je že sam Castanedin primer. Prav tu lahko vidimo, kako je sistematična raba droge (meskalina in podobno) namenjena samo posebej »trdim« neofitom, da pa sicer obstajajo tudi nadomestna sredstva. Stalna kontrola učitelja ni potrebna samo v fazi eksaltacije, važna je tudi pri »povratku«, ki lahko povzroči prave depresije. Izkušstvo trenutne ekspanzije zavesti pod vplivom LSD in podobnih drog se ne more integrirati v »normalno« stanje zavesti, ne more postati faktor obogatitve, kolikor je ne spremlja temeljit trening kompleksnega procesa iniciacije (prim. 6. 36—7). S tega vidika doživlja podobno usodo tudi seks, za drogo najmočnejši stimulans iniciacije. Njegovo zgodnjo metafizično opredelitev najdemo pri Platonu. V Simpoziju govori o prarasi, ki še ni podvržena spolni delitvi. Ta rasa androginov je v svojem hybrisu naskočila nebo, bogovi pa so se maščevali in oslabili njihovo moč s tem, da so jih razcepili na dva dela: na moškega in žensko. Ljudje živijo sedaj v fazi razcepa (padca), a spomin na izvorno enotnost še traja, prav tako pa traja v njem prisotna težnja po ponovni združitvi. Po Platonu je iskati v tem impulzu zadnji, metafizični in večni pomen erosa (k temu: 7.80). Smisel erosa je pri Platonu poudarjen še toliko bolj, ker se večina »božanskih blaznosti« (profetska, iniciacijska, poetična, erotična) izteka v eros (8.117).

Mit androginov seveda ne meri na nekakšno obnovo prarase, ne gre predvsem za spolni nagon, ampak za ontološko transcendiranje materialnega sveta, kar zmore le duša v svoji težnji po vrnitvi v pravo duhovno stanje, stanje izvorno nerazcepljene absolutne biti. To stanje večne enotnosti, ki je končni (mistični) cilj erosa, je tudi stanje večnega žiljenja, s smrtjo je zaznamovano samo končno, materialno. Srednjeveški izraz amor pomeni tudi nesmrtnost.

Tako srečamo pri Platonu že povsem jasno izdelan ključni princip seksualne metafizike, ki dojame svetovno bit panseksualistično (k temu: 12.53): preko razdvojenosti k enotnosti. In prav to je princip, ki dejansko tiči v jedru vseh iniciacij in magij, ki delajo znotraj polja seksualnosti. Da bi iniciacija s pomočjo seksualnega stimulansa uspela, je potrebno na fiziološki osnovi prebujen eros transformirati (transmutirati) v sfero duhovnega, kjer šele je mogoče pričakovati doživljanje absolutnega. Pri seksualni praksi tantrizma moški in ženska izgubljata obeležja končnih fizičnih bitij: premena je za njuno zavest ontološke narave, saj predstavljata zdaj le utelešeni božanskih principov npr. Šive in Šakti.

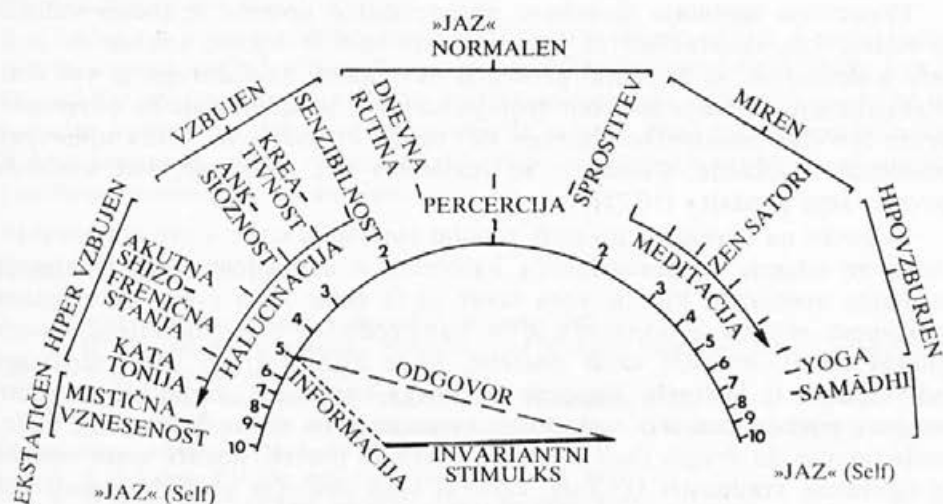
Seksualna ekstaza predstavlja za udeležence odločilen preboj individualnosti in enkratnosti k kozmično razumljeni enotnosti. Model je jasen, čeprav po svoje presenetljiv: vzpostaviti je potrebno serijo analogij preko katerih bo zavest naenkrat doživela celoto. Doživetje bo torej mistično.

Tu se ne bom več zaustavljaj pri opisu iniciacijske izrabe ostalih človeških

nagonov in potreb. Za ezoterično misel velja, da je mogoče izkoristiti intenziteto slehernega, ob slehernemu je mogoče razviti ustrezne tehnike transmutacije pa čeprav je spolni impulz zaradi svoje specifične narave privilegirani in sicer tako v tistih skupinah, kjer je seksualna praksa v prvem planu, kot iz drugih razlogov seveda, pri tistih, ki si jo prizadevajo kar najbolj potlačiti (npr. krščanski mistiki).

Kljub vsem tehnikam in naukom pa ostaja resnično mistično doživetje Enege, dostopno le nekaterim. Lahko bi rekli, da je »najvišje stanje zavesti«, »jedro religioznega doživetja« (Abraham Maslow), še vedno tisto, kar so nekoč imenovali »božja milost«.

Treba pa je reči, da religiozno-magijske iniciacije načelno lahko shajajo brez nje, saj so uspеле že s tem, da so vzpostavile novo strukturo doživljanja, da so na novo definirale relacije med človekom in svetom. Gre torej za vzpostavitev specifične vere in iz nje rezultirajočih čudežev, kar pa ni neizogibno vezano na doživljanje omenjenega redkega efekta. Kolikor pa je glavni cilj iniciacije predvsem ta efekt, si je mogoče pomagati z dovolj ilustrativno shemo R. Fischerja. Leva stran kaže posledice naraščanja dražljajev, desna pa posledice umirjanja (9.191):

Še na nekaj moramo biti pozorni v zvezi z iniciacijo. Namreč na posamezne faze. Harmonični razvoj jasno pokaže tročelno dialektično strukturo:

Prva faza je doživljajska vključenost posameznika v iniciacijsko dogajanje. Za trenutek pride do pozabe običajnega sveta, novo deluje skoraj hipnotično.

Druga faza nastopa z razklanostjo človeka na dva svetova, tj. na svet vsakdanjosti in svet, katerega konture se utrjujejo skozi prakso iniciacije in je videti prav tako aktualen. Ta faza je lahko precej dolgotrajna. Sem štejejo dramatične vizije mnogih mistikov.

Tretja faza predstavlja nekakšno sintezo v smislu trajne »obogatitve« zavesti ali priznanje relativne veljavnosti različnim »slikam sveta«.

b)

Sama iniciacija je smiselna, kolikor je prirejena nekim menjalnim razmerjem. Ni sama sebi namen, je le nujna stopnja, filter, preko katerega šele lahko steče specifična menjava. Da bi vzpostavil bližino obeh pojmov, izhajam iz dovolj samoumevne delitve menjave med družbo in naravo in menjavo med ljudmi. V prvi naj bi človek uspešno deloval le, kolikor se postavi na isto raven s naravnim vzrokom, ki pa je sedaj kultiviran (produktivnost), na drugi pa bi imeli opraviti s čisto kulturnimi vzroki, ki pa so vedno že ideološko naturalizirani (večna prirodna nujnost posamezne družbene tvorbe). Ta zadnji moment je vedno odločilnejši tudi na čisto zunanji pojavnosti strani. Nezadržan prodor blagovnih menjalnih razmerij, tj. zakona kapitala, podreja odnose do narave interesu profita, se pravi enostavnemu, hladnemu, kvantitativnemu računu.

Znanost, ki je v časovni in celo genetski zvezi s prodorom blagovnih menjalnih razmerij (A. Sohn-Rethel), je cenjena le v svoji, približno rečeno, matematizirani formi, vedno bolj izgublja funkcijo alternativne oblike zavesti, vse bolj postaja baza življenja blagovne družbe. Iracionalnost razredne tvorbe pa se kaže empirični zavesti v resnici vse bolj racionalno utemeljena.

Ekonomijo zanimajo človekove eksistencialne potrebe le toliko kolikor se kažejo kot eksistenčne, te pa eksistirajo spet le toliko, kolikor so podprte z denarjem, ki je postal generalni ekvivalent, za katerega je vse eno. »Reklamiranje prenaša horizont svojega izkustva in kalkulacije na odresante. Svoje človeške naslovnike obdeluje kot blaga, ki jim nudi rešitev njihovega problema realizacije. Oblačenje se reklamira kot pakiranje, kot sredstvo povečevanja prodaje« (10.71).

Odgovor na vprašanje po sreči zapolni ideologija sreče v svojem karakterističnem nihanju od posameznika, kateremu je namenjena, k abstraktnosti menjalne vrednosti, kjer je njen izvor in iz česar črpa svojo univerzalno veljavnost. »Nujno je dojeti, da je to, kar producira blagovni sistem v svoji splošni obliki, *koncept* same potrebe, ki je konstitutiven pravi strukturi individuuma, tj. historični koncept socialnega bitja, ki v očaranosti simbolne menjave postaja sam sebi vedno bolj avtonomen in racionalizira svoje želje, svoje odnose do drugih ljudi in stvari v pojmih potreb, koristi, zadovoljstva in uporabne vrednosti« (11.136). Znotraj tega območja preživlja specifična menjava, ki jo omogoči iniciacija. Naloga iniciacije je vzpostaviti stanje, se pravi nov živ simbolni sistem, kjer bo menjava mogoča le za ceno sprejete tega ključa.

Najbližji primeri so seveda internacionalne religije. Niso pa to tudi najznačilnejši primeri. Ne samo zato, ker je tu iniciacija močno profanirana, temveč predvsem zato, ker so se tudi ti sistemi sami podobno kot znanost, formirali pod močnimi vplivi blagovnega internacionalizma. Zanimivejše in v pravem smislu ezoterične so tiste skupine, ki so iz arhaičnih časov nasledile ali ponovno obudile tradicijo neposredne menjave. Šele tu se vzpostavlja dejansko nasprotje z »religijo vsakodnevnega življenja«.

Nasprotje je, če sedaj povzamemo, vidno predvsem v naslednjih smereh:

V pogojih neposredne menjave producenta proizvedeta, zamenjata (in

potrošita) empirično določene predmete. Čutna neposrednost, tako pomembna pri formiranju drugačnih »slik sveta«, izgine pri posredni blagovni menjavi. Blagovna forma postane celo vir vseh nadaljnjih mistifikacij. Centri moči v arhaičnih oblikah niso primerljivi, prostor menjave je kvalitativno različen. Moč je policentrična, kvantifikacijska poenotenost veljavna v blagovnem sistemu se pojavlja le izjemoma in iz drugih razlogov (mana). Ker je zveza med čutno dostopnimi stvarmi pri neposredni menjavi apriorno družbeno kodirana, ima efekt menjave lahko izrazito magičen učinek.

Zveza med označevalcem in označencem je vzpostavljena družbeno in jo zato aposteriorna spoznava lahko odkrije kot stavarem lastno. Ker je menjava kompleksni socialni akt (ekonomski, moralni, sorodstveni itd.) pride do karakterističnega prehajanja prirodnega in družbenega, oziroma prirodne in družbene moči. Pod vplivom družbenega kôda je mogoče skozi perspektivo (iniciacijo) vedno najti podobnosti (povezave) tudi na čutnem planu.

Sodobne menjave s posredovanjem iniciacije so legitimni nadaljevalec te tradicije, seveda z dostikrat bistveno okuženostjo z novejšimi vrednostnimi sistemi. Skrivnostni značaj toliko željene moči je poudarjen še toliko bolj, ker se nekdanja s formo kôda ustvarjena družbena moč v novih razmerah ne manifestira več zunaj skupine.

Gledano z vidika sodobnosti je pomen teh skupin videti v ustvarjanju včasih povsem realnih alternativ na nivoju individualnega doživljanja, kar je največkrat povezano s praktičnimi sintezami različnih kulturnih modelov, ki zapadni kulturi ne dajo, da bi se utrdila v vsej svoji neproblematičnosti. V tem smislu in samo v tem smislu lahko iniciacijske skupine veljajo kot pozitivna orientacija subkulture.

CITIRANA LITERATURA

1. Mircea Eliade: Kovači i alkemičari. Zagreb, 1982.
2. Mircea Eliade: Occultism, Witchcraft and Cultural Sashions. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1976.
3. Die Grossen Geheimbünde. VMA-Verlag, Wiesbaden, 1979.
4. Aldous Huxley: The Perennial Philosophy. V izdaji: J. White: The Highest State of Consciouness. Anchor, N. York, 1972.
5. R. D. Laing: Politika doživljaja. Nolit, Beograd, 1977.
6. Z. M. Slavinski: Njihov onostrani život. Beograd, 1981.
7. Julius Evola: Metaphysik des Sexus. E. Klett V., Stuttgart, 1962.
8. E. R. Dodds: The Greeks and Irrational. London, 1970.
9. Ronald Fischer: On Creative, Psyhotic and Ecstatic States. V izdaji: J. White ...
10. W. F. Haug: Kritika robne estetike. Novi Beograd, 1981.
11. Jean Baudrillard: For a Critique of Political Economy of Sign. Telos Press, St. Luis, Mo, 1981.
12. J. A. Miller: Gospostvo, vzgoja, psihoanaliza. Analecta, DDU Univerzum, Ljubljana, 1983.

... in ...

... in ...

... in ...

... in ...

... in ...

... in ...

... in ...

... in ...

... in ...

UDK 160.1

IGOR JERMAN

PROBLEMI IN ZASNOVA LOGIKE PRI HOLISTIČNO DINAMIČNEM POJMOVANJU ŽIVLJENJA

Živo bitje obstaja le zaradi tesne vzajemnosti med konstantnimi in spremenljivimi faktorji. Zaradi te vzajemnosti je klasična abstrakcija neprimerna. V tem primeru se nam identiteta organizma in življenja pokaže kot nekaj, kar vključuje tudi spreminjanje, česar pa ne moremo več obravnavati s klasično ali na njej slonečimi logikami. Potreben je torej nov logični pristop, ki je sposoben zajeti dinamiko. Avtor je v svojem članku skušal razviti tako logiko in jo imenoval holistično dinamična logika. Temelji na treh vrednostih, ki jih v geometrijskem simbolizmu ne predstavljata dve ekstremni točki na daljici in tretjo vrednostjo med njima, temveč trikotnik. Ta logika odpira nova miselna in raziskovalna področja, katerih obdelava je pomembna za razvoj teoretične biologije kot enotne znanstvene discipline.

UDC 160.1

IGOR JERMAN

THE PROBLEMS AND SCHEME OF LOGIC WITH THE HOLISTIC DYNAMIC CONCEPTION OF LIFE

Any living being exists only because of his deeply integrated constant and variable factors. Because of this integrity classical abstraction is not suitable. Identity of an organism includes also variability, which cannot be treated by classical or on its ground evolved logics. A new logical paradigm is therefore needed, which is capable of treating dynamic entities. In the article the author tried to develop such new logic he called holistic dynamic logic. Its basis are three fundamental values in geometrical symbolism represented by a triangle and not by a line with the third value between two extreme values (as in classical three valued logic). Holistic dynamic logic opens many new research fields the treatment which is invaluable for the development of theoretical biology as a unified scientific discipline.

UDK 007:801

OLGA KUNST GNAMUS

PROTISLOVJA KOMUNIKACIJE

Sporočilo se tvori kot protislovno razmerje med dobesednim pomenom besedila in kontekstom izrekanja. To temeljno razmerje je protislovne narave:

— čeprav je besedilo namenjeno vplivanju na naslovnika, vplivanske sestavine praviloma ne izrečemo, ampak o njej samo sklepamo na podlagi konteksta;

— tvorec sporočila oceni kontekst, predvsem družbeno razmerje do naslovnika, in na tej podlagi oblikuje besedilo;

— naslovnik sporočila ne sprejme kot zavoja po pošti, ampak ga tvori na novo, tako da v dobesedne pomene lingvističnih znamenj in struktur naseli svojo izkušnjo, svoja pričakovanja in svojo interpretacijo konteksta;

— zato je sporazumevanje protislovno razmerje med sporazumom in nesporazumom: dogovorjeni pomeni kodnih znamenj omogočajo sporazumevalni stik, razlike v kontekstu sporočevalca in naslovnika ustvarjajo nesporazume;

— v vmesnem prostoru med stikom in razhajanjem teče ustvarjalna gradnja sporočila, ki komunikacijo usmišlja;

— tako je komunikacija po definiciji družbeno razmerje, ki razpolovljenega človeka sestavlja v družbeno bitje, a ga hkrati umešča v polje interesnega boja;

— ker med sporazumevanjem — hote ali nehoote, vede ali nevede — zamolčujemo intencijsko, iskrenostno in resničnostno podstavo sporočila, komunikacijo spreminjamo v temeljno orodje ideologizacije in manipulacije;

— razlaganje in razumevanje procesa komunikacije je temeljna pot k osvobajanju človeka.

A message is created as a contradictory relation between the literal meaning of the text and the context of stating. This fundamental relation is of a contradictory nature:

— although the text is meant to influence the addressee, we do not usually state the influential context, but only conclude it from the basis of the context;

— the creator of the message appraises the context, above all his social relation to the addressee and on this basis forms the text;

— the addressee does not accept the message only as an envelope which has arrived by post, but build it into something new, so that he moves his own experiences, expectations and interpretations to the context of the literal meaning of the linguistic signs and structure;

— this is why communication is a contradictory relation between understanding and misunderstanding: the greed upon code signs make possible an understandable contact, the differences in the context of the addresser and addressee create misunderstandings;

— in the space between the contact and divergences flows a creative buildup of the message, which gives meaning to the communication;

— thus communication is by definition a social relationship which builds a divided person into a social being, but simultaneously puts him into the battle-field of conflicting interests;

— as in communication — willingly or unwillingly, knowingly or unknowingly — we keep quiet about the intentions, sincerity and truthfulness of the underlying message, we transform the communication into a basic tool for ideologizing and manipulation;

— explaining and understanding the process of communication is the fundamental path for the liberation of man.

UDK 51:929 Marx K.

ZIGA KNAP, ANDREJ ULE

O POMENU MATEMATIKE V MARXOVI MISLI

Sestavek predstavi glavne značilnosti Marxovih matematičnih spisov. Čeprav niso kak pomemben prispevek k sami matematiki, so važen dokaz Marxovega zanimanja za matematiko in s tem za uporabo matematike v družbenih vedah. Samo Marxovo prikazovanje dialektike, ob primeru diferenciala je neustrezno, njegovo pojmovanje infinitizemalov je bilo že v njegovem času zastarelo, čeprav je res, da Marx ni poznal takrat najsodobnejših matematičnih teorij. Bolj kot ta zunanja dialektika v matematiki (ki se opira na Heglovo pojmovanje) je zanimivo Marxovo prizadevanje, da bi matematiko uporabil v svoji kritiki politične ekonomije, da bi matematično izrazil glavne zakone kapitalistične proizvodnje. Čeprav je pri tem ostal le pri prvih približkih je opazno sistemsko mišljenje, ki ga je skušal tu razviti Marx (*Grundrisse, Kapital, idr. dela*). Ravno aplikacija sistemskega, ali drugače, modelnega mišljenja vsebuje svojsko dialektiko, dialektiko odnosov med formalnim in realnim modelom kot tudi odnosov med različnimi modeli, s katerimi skušamo zapopasti neko družbeno celoto. V tej dialektiki je skrita tudi dialektičnost matematike, a sedaj kot zakonitost v procesih razvijanja matematičnih teorij in v procesih praktične uporabe teh teorij, ne kot zunanja analogija matematičnih operacij k temu ali onemu »zakonu dialektike«.

UDC 51:929 Marx K.

ZIGA KNAP, ANDREJ ULE

THE MEANING OF MATHEMATICS IN MARX'S THOUGHTS

This composition presents the main characteristics of Marx's mathematical writings. Although they are no great contribution to mathematics itself, they are clear evidence of Marx's interest for mathematics and its application in the social sciences. Marx's illustration

of dialectics, with the use of the differential equation, is unsuitable, his comprehension of infinitesimalisms was already outmoded in his time, although it is true that Marx was not acknowledged with the contemporary mathematical theories in use at that time. More interesting than the exterior dialectics in mathematics (which was based on Hegel's conception) was Marx's effort to apply mathematics in his critics of political economy, to mathematically depict the main laws of capitalistic production. Although he remained only at the first approximations, we notice that Marx tried to develop a systematic thinking here (*Grundrisse*, *Kapital* and other works). The application of the systematic, or expressed otherwise, model cognition, contains an original dialectics, the dialectics of relations between the formal and real model, as also the relations between various models with which we try to confront a social entirety. In these dialectics are also hidden dialectic mathematics, but now as a law in the processes of development of mathematical theories and not as an exterior analogy of mathematical approximations to this or that "law of dialectics".

UDK 159.928:159.95

BENJAMIN JURMAN

INTELLIGENTNI PROTI NADARJENIM

Misel, da je grupa bistrih ljudi homogena in monolitna, se je pokazala kot zmotna. Temeljila je na predpostavki, da sestavljajo to grupo visoko inteligentni ljudje, ki s svojo ustvarjalnostjo krčijo pot človeštvu, pri osvajanju zahtevnih družbeno pomembnih ciljev. V nasprotju s tem mišljenjem se zadnje čase vedno bolj uveljavlja misel, da grupa bistrih ljudi ni monolitna, pač pa sestoji iz visoko inteligentnih in iz nadarjenih ljudi, ki v vsakdanji praksi in tudi pri delu, delujejo povsem različno in zapuščajo tudi povsem drugačne produkte. To stališče odpira kot k ustrežnejšemu identificiranju nadarjenih ljudi in tudi k drugačnemu ravnanju z njimi. V svetu se mrzlično deluje na tem, da bi čim bolj zgodaj odkrili visoko ustvarjalne ljudi, jim nudili čimboljšo vzgojo in izobraževanje in jim tako omogočili, da bi lahko začeli ustvarjati že zelo zgodaj. Za vsem tem se seveda ne skriva nek human odnos do tovrstnih ljudi, temveč ostra gospodarska tekma, ki prežema ves svet.

UDC 159.928:159.95

BENJAMIN JURMAN

THE INTELLIGENT AGAINST THE TALENTED

The idea that a group of intelligent people is homogeneous and monolithic has been shown as false. Being based on the supposition that the group is composed of highly intelligent people, who, with their creativeness, cleared the path for mankind through the conquering of demanding, socially important aims. In opposite to this idea, there is an idea which is becoming more and more valid, which is that a group of intelligent people is not monolithic, but is composed of both highly intelligent and highly talented people, which, in their everyday life and work, act completely different and also leave completely different results behind them. This view opens the way to a suitable identification of these talented people and also to a different treatment of them. They are frantically active in the world to find, as soon as possible, the highly creative people, offer them the best possible education and thus make possible for them to start creating very early. Of course, there are no humanitarian reasons behind all this, but a sharp economic competition, which is overtaking the whole world.

UDK 572.511:159.942

TANJA LAMOVEC

TELESNA DRŽA IN URAVNAVANJE EMOCIJ

Telesna drža in njene psihološke funkcije predstavljajo še dokaj neraziskano področje. Čeprav je drža pod kortikalnim nadzorom, se večine njenih komponent navadno ne zavedamo, čeprav je zavedanje do neke mere možno. Med psihološkimi funkcijami drže navadno

omenjajo predvsem dve: uravnavanje emocij in socialno sporazumevanje, čeprav nekateri avtorji trdijo, da drža nima nikakršne psihološke funkcije. Delo teh avtorjev je bilo omejeno na preučevanje zavednih povratnih informacij, ki jih nudi drža, te pa so se izkazale kot manj pomembne.

Podan je pregled raziskav različnih vidikov drže, ki utegnejo sodelovati pri uravnavanju emocij. Ti vidiki so: splošna in specifična mišična napetost, telesni videz ter pokončnost drže. Predstavljene so tako eksperimentalne raziskave kot klinična opažanja. Večini eksperimentalnih raziskav manjka širša teoretska osnova, klinično usmerjeni avtorji pa pripadajo psihodinamični usmeritvi. Po tem pojmovanju drža izraža dolgoročno obrambno naravnost, ki je rezultat nerešenih konfliktov in vključuje potlačene emocije kot tudi obrambe proti njim. Uravnavanje emocij torej ni zavestni proces, čeprav lahko za krajši čas zavremo neko emocijo s pomočjo mišične napetosti.

Pokončnost drže služi tudi kot znak dominantnosti v socialnem sporazumevanju. Številne študije so potrdile njen pomen v izražanju socialnega statusa, tako pri živalih kot pri ljudeh. Te ugotovitve so avtorji interpretirali v okviru evolucijske teorije.

V zadnjem času nekateri podatki kažejo, da pokončnost drže ne vpliva na vedenje le preko uravnavanja emocij, temveč tudi preko kognitivnih procesov. Drža, ki se sklada z občuteno emocijo, pospešuje prilagajanje situaciji in obratno.

UDC 572.511:159.942

TANJA LAMOVEC

POSTURE AND EMOTIONAL REGULATION

Posture and its psychological functions represent an area that is still insufficiently explored. Although posture is cortically controlled, most of its components are usually not consciously experienced, but may become so to a certain degree. Among the psychological functions of posture two are usually mentioned: emotional regulation and social communication, though some authors claim that it has none. The work of these authors, however, has been limited to the conscious postural feed-back which was found to be quite unimportant.

Research concerning several aspects of posture which might be involved in emotional regulation is reviewed. These aspects are: general and specific muscular tension, body structure, and erectness of posture. Experimental studies as well as clinical observations are presented. While most experimental studies lack a comprehensive theoretical foundation, all clinical authors adhere to some form of psychodynamic orientation. According to that view, posture reflects long-term defensive attitudes which are the result of unresolved conflicts and includes repressed emotions as well as defenses against them. Emotional regulation is therefore not a conscious process, though one may temporarily employ muscular tension for the purpose of fighting an emotion.

Erectness of posture also functions as a cue in social communication, signaling dominance. Several studies have confirmed its value as a sign of social status in animals and in man. These findings are interpreted in the evolutionary framework.

Recently evidence has been collected showing that erectness of posture might influence behavior not only through emotional regulation but also through information processing. Posture that is consistent with the experienced emotion appears to facilitate adjustment and vice versa.

UDK 159.9:351.81

MARKO POLIČ, MARKO MIŠ

ZAZNAVANJE OGROŽENOSTI POSAMEZNIH SKUPIN PROMETNIH UDELEŽENCEV

Številni statistični pregledi in raziskave kažejo, da niso vsi prometni udeleženci enako ogroženi. Zanimala nas je zaznava te ogroženosti kot se pojavlja pri različnih skupinah ljudi: prometnih miličnikih, članih izpitih komisij za vozniška dovoljenja, osebah na pre-

stajanju kazni zaradi krivde v prometni nezgodi, kandidatih za voznike, inštruktorjih in poklicnih voznikih. Kljub razmeroma veliki podobnosti ocen ogroženosti, so se med skupinami pojavljale tudi razlike, izvirajoče najbrž predvsem iz njihovega različnega položaja v prometnem sestavu. Same ocene so bile v veliki meri zasnovane na presoji pristojnosti obravnavanih skupin za vključevanje v promet.

UDC 159.9:351.81

MARKO POLIČ, MARKO MIŠ

PERCEIVING THE MENACE TO INDIVIDUAL GROUPS OF TRAFFIC PARTICIPANTS

Numerous statistical surveys and research show, that all traffic participants are not equally menaced. We were interested in the perception of this menace, as it occurred in various groups of people: The traffic police, members of exam committees for drivers licences, persons who are on probation for having caused a traffic accident, candidates for a drivers licence, driving instructors and professional drivers. Although there are many similarities in the estimation of the menace, there occur differences among the groups, coming, most probably, from the different situations they have in the traffic formation. The estimations themselves were based, in a great measure, on the judgement of the competence of the discussed groups in their integration into traffic.

Časopis za sodelovanje humanističnih in naravoslovnih
ved, za psihologijo in filozofijo